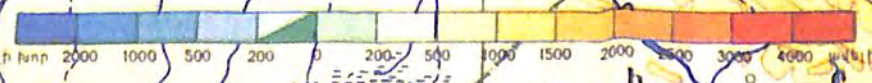
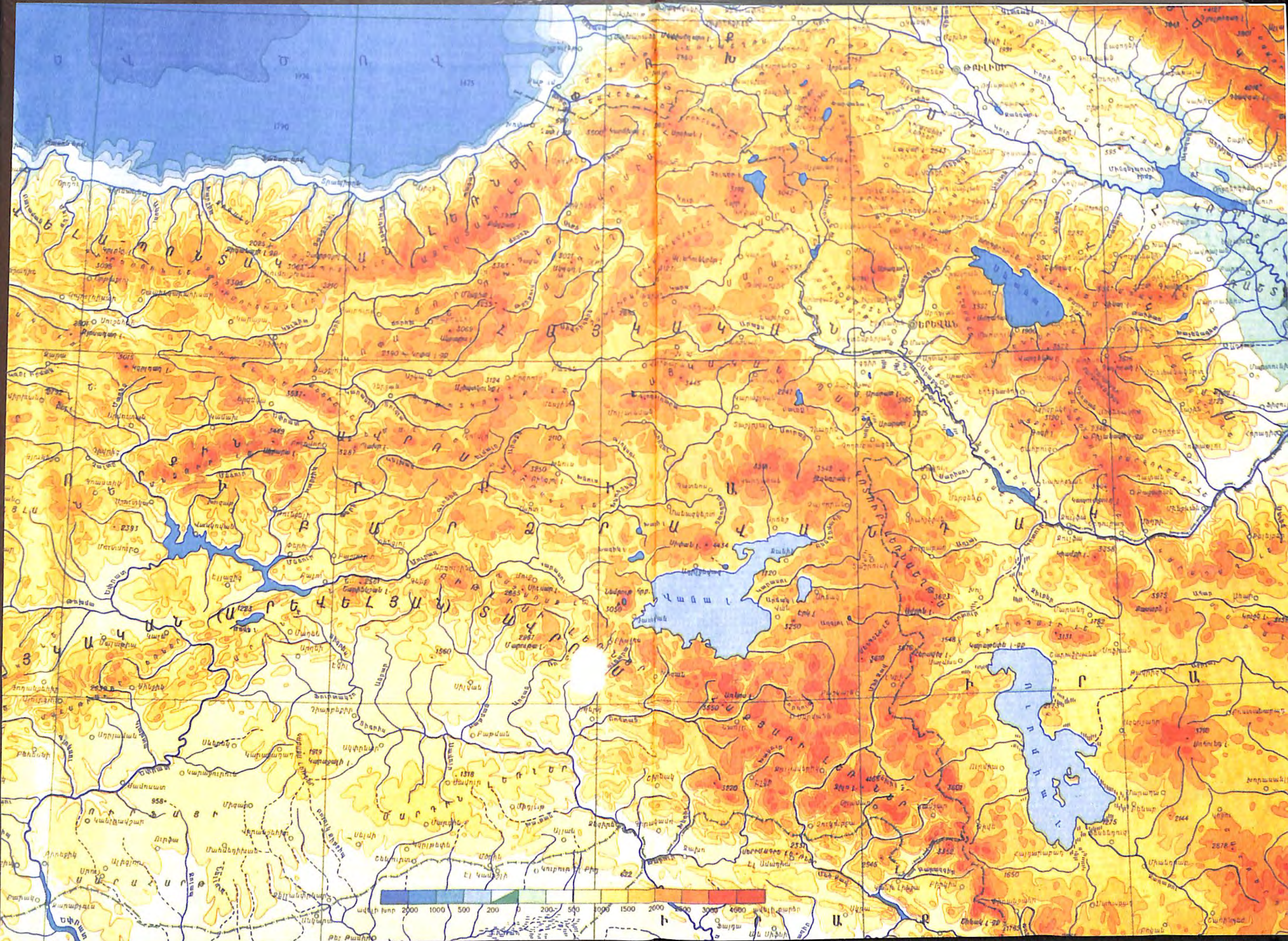

Աննա Պերրոյան

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Յ. 13. 223)
1-5P

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԲՈԼՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(ՎԿԱՅԱԳԻՐԺ՝ ԸՍՏ ԱՄԵՆԱՅՆԻ)

ՀԱՏՈՐ Բ

(5-րդ դարից մինչև 13-րդ դար)

ԵՐԵՎԱՆ

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային
զարգացման և մրցունակության հիմնադրամ
2009

4335

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(23)

Պ 505

Հրատարակված է «Դար» տարածաշրջանային
զարգացման և մրցունակության հիմնադրամի
աջակցությամբ:

Աննա Պետրոսյան

Պ 505 «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»: Վկայագիրք՝ ըստ ամենայնի.-Հ.Բ.:
5-րդ դարից մինչև 13-րդ դար.-Եր.: «Դար» տարածաշրջանային
զարգացման և մրցունակության հիմնադրամ, 2009.- 612 էջ:

Վկայագիրքը պատմում է Հայոց խոյանքների, անկումների, հաղթանակների և
գոյատևման գաղտնիքի մասին՝ արժանավոր և ճշմարիտ որդիների մասին: Այն
փորձում է ճանաչել Հայոց ազգային բնավորությունը, հասկանալ նրա սեփական
գոյության ձգտումը դեպի իր սկիզբը, որտեղից քայլ է առել և հասել մինչև 21-րդ դար:

ԳՄԴ 63.3 (23)

ISBN 978.99941-2-183-0

© Ա. Պետրոսյան, 2009թ.

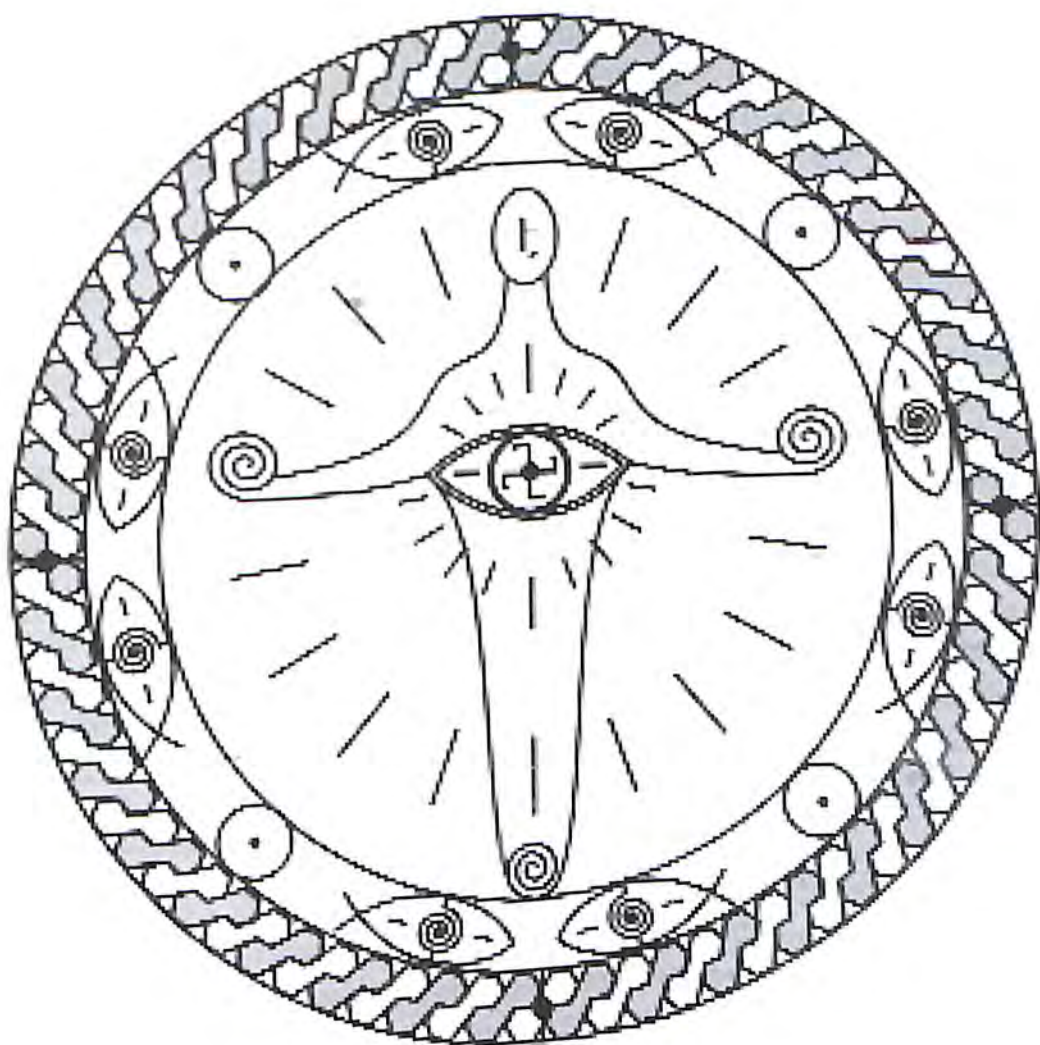
© «Դար» հիմնադրամ, 2009թ.

ա խոսք է հավատի և հույսի:
Նաև սիրո խոսք է, որը մնում է միակը,
և որից փոխադարձություն չի պահանջվում:
Սա էության ամենաթաքուն և սրբազան խորշերում
ապրող զգացում է աշխարհի այն հատվածի հանդեպ,
որ նախախնամության կամքով բաժին է ընկել մարդուն,
և մարդն այն կոչել է **Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք**:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի Բ հատորը
նվիրվում է Հայոց «Սասնա ծռեր» դյուցազներգության հավերժական
ընթացքին, որն իր ժողովրդի Ոգեղենի ծիրերում մշտապես եղավ նրա
աստվածապարզ բնավորության սքանչելի գանձարանը:

ՀԻՆՉԵՐՈՐԴ ԴԱՐԸ

ՂԵՌ ՉԷՐ ԱՎԱՐՏՎԵԼ

Հինգերորդ դարը կոչվեց **Ոսկեդար**, որովհետև ոգեղենի սքանչելի պոռթկում ապրեց: Սակայն սա մաս սգավոր դար էր, որովհետև Հայոց հողը պատառ-պատառ եղավ երկու թշնամու միջև և կորցրեց իր ինքնությունը: Բայց հինգերորդ դարը մաս պայքարի և ազատատենչ ինքնագիտակցման դար էր: Նա րորդ դարը մաս պայքարի և ազատատենչ ինքնագիտակցման դար էր: Նա սերունդների հիշողության համար ապահովեց երբեք չդադարող հակասական մտածումների և զգացումների, այլազան խոհերի, անպատասխան մնացած հարցերի հայտնի կամ անհայտ, չբացահայտված խորհուրդը:

Բայց հինգերորդ դարը ղեռ չէր ավարտվել:

Բայց այս աշխարհագիրն էլ դեռ ծնունդնալիլ զարթել չէր։ Դաշնագրումը սրվելի
գործակալությունները վերցնում է հայ նախարարներից և հանձնում պարսիկ
ավագանուն։ Մի երկու օրինակ. ամբաստանելով **Վահան Ամատունուն**՝ նրանից
վերցնում են հազարապետի պաշտոնը և նրա փոխարեն նշանակում մի պարսի -
կի։ Մեծի Դատավարություն գործակալությունը, որը վարում էր կաթողիկոսի տե -
կի։ Մեծի Դատավարություն գործակալությունը, որը վարում էր կաթողիկոսի տե -
ղապահ **Հովսեփ Հողոմեցին**, հանձնվում է մի մոգպետի։ Այսպես՝ մյուս
գործակալությունները ևս։ Հայոց ձեռքում մնում է միայն զինվորական իշխանու -

Մենք հաստատ ծառայում ենք միակ ծշմարիտ Աստծուն, որ արարեց երկինք ու երկիր և ամենայն ինչ, որ նրանցում կա: Եվ միայն Նա է մեր աստվածների Աստվածն ու Արարիչը: Թագավորը թագավորաց և Տերը տերանց: Եվ բոլոր բանավորների համար միայն նրան է վայել մատուցել երկրպագություն և պաշտամունք»:

ԶՐԱԴԱՇՏ
Երբ դեռ չկար ոչ երկինք, ոչ երկիր, ոչ որևէ արարած, կար Զրվանը: Եվ նրա
Երբ դեռ չկար ոչ երկինք, ոչ երկիր, ոչ որևէ արարած, կար Զրվանը: Եվ նրա
անունը թարգմանվում է «բախտ» կամ «փառք»: Զրվանը հազար տարի «հաշտ»
է անում, այսինքն՝ զոհ է բերում՝ ցանկանալով մի Որմիզդ անունով որդի ունե-
նալ, ով կստեղծի երկինքն ու երկիրը և ամենայն ինչ, որ գտնվում է նրանցում:
Հազար տարի զոհ մատուցելուց հետո Զրվանը երկնտեց և սկսեց մտածել, թե իր
կատարած զոհաբերությունները կօգնե՞ն իրեն ունենալ Որմիզդ որդուն, թե իր
ջանքերը զուր են: Բայց զարմանք բան. Զրվանի կասկածանքը բավական էր,
որպեսզի Որմիզդն ու Աիրիմանը հղանային իրենց մոր արգանդում: Որմիզդը
հղացավ Զրվանի «հաշտ» անելուց, Աիրիմանը՝ երկնտեցուց: Զրվանը, սա իմա-
նալով, ասում է. **«Երկու որդիներ կան որովայնում. նրանցից ով որ շուտ հաս-
նի ինձ մոտ, նրան թագավոր կդարձնեմ: Եվ Որմիզդը, իմանալով հոր
մտադրությունը, հայտնում է Աիրիմանին, որը լսելով՝ ծակեց որովայնը և**

«Այսպիսի անհավատալի և տխմարների մտքով կցնցված ցնդաբանություններին բոլորովին էլ պետք չէր պատասխան տալ, որովհետև բավական է նրանց անմտությունը ցուցադրել հենց իրենց այն ասածներով, որոնք միմյանց հակամարտ են ու հակասական:

Վարդանանց պատերազմը, որը կոչվում էլի մամ Դալոց պատերազմը:

Դալար Փարպեցին, որն իր «Հալոց պատմություն» սքանչելի մատյանը գրել է 5-րդ դարի վերջին կամ 6-րդ դարի սկզբին, այդ կարևոր դեպքի ականատեսը չի եղել: Բայց նկարագրված նյութը քաղել է ականատեսների

Իսկ **Եղիշե** վարդապետը իր «Վարդանի և Զայոց պատերազմի մասին» երկը գրել է որպես ականատես: Սա, ճշմարիտ պատմության վավերագիրը լինելուց բացի, սքանչելի մի դյուցազնավեպ է:

Իսկ ինչպիսին էր Հայոց իրականությունը այս ճգնաժամային պահին: Այն վերջին դարերին մշտապես կախված էր երկրում տիրապետող երկու՝ միմյանց հակառակ համակրանքներից՝ պարսկականից և հունա-բյուզանդականից: Երբ 5-րդ դարի առաջին քառորդին կործանվեց **Արշակունյաց** արքայատոհմը, համարվեց, որ դա պարսկասերների հաղթանակն էր և հունասերների պարտությունը: Բայց **Սահակ Պարթևի** մահից հետո **Մամիկոնյան** գերդաստանը **Գրիգոր Լուսավորչի** տոհմից ստացած խոշոր կալվածքների և մեծ հարստության շնորհիվ, փաստորեն, գերիշխող դարձավ՝ ամրապնդելով հունասերների կուսակցության տատանվող դիրքերը: Սակայն հունասերների ուժի հզոր աղբյուրը նախևառաջ եկեղեցին էր, որը նույնպես ամրապնդել էր իր դիրքերը իր իսկ ծոցից ելած թարգմանիչների միջոցով, որոնք երկրում լուսավորություն տարածելու, ժողովրդական համընդհանուր ոգին, նրա հայրենասիրությունն ու արժանապատվությունը մշտապես կենդանի պահելու ջատագովներն էին:

Այս վերջին իրադարձությունների պահին, առաջնության համար, նորից սկսվել էր երկու կուսակցությունների գաղափարական գաղտնի կռիվը:

Միհրմերսեհը, որը Հազկերտի մտքին ու զգացմունքներին ուղղություն տվողն էր, պիտի ջանար նախքան Հայոց Աշխարհին վերջնական, հաղթական հարված հասցնելը ամրապնդել իր դիրքերը Հայոց պարսկասեր իշխանների միջոցով: Եվ, կարծես, այս կարևոր աշխատանքի հիմքը դրվել էր այն ժամանակ, երբ Վասակ Սյունեցուն տրվեց մարզպանի պաշտոնը, որը մի թագավորի չափի իշխանություն ուներ երկրում և ճորտական կախվածություն՝ օտար տիրոջից:

Ո՞վ էր **Վասակ Սյունեցին**, որ նման պատվի էր արժանացել **Հազկարտի** կողմից:

Վասակ Սյունեցին **Անդովք Սյունեցու** թոռնորդին էր, **Փառանձեմ** թագուհու **Բաբիկ** եղբոր որդին։ Անդովք Սյունեցին, թերևս, իր ժամանակին հույսեր էր փայփայել, որ Փառանձեմ դստեր միջոցով խնամիանալով **Արշակունի** արքայատոհմին՝ իր փեսա Արշակ Երկրորդի հետ կկարողանա երկրում երկրորդ կարևոր դիրքը ձեռք բերել։ Բայց երկրորդ կարևոր անձը, թագավորից հետո, մինչև իր եղբրական մահը մնաց **Վասակ Մամիկոնյան** սպարապետը։

Սա՞ էր արդյոք պատճառը, որ **Անդրվթ Սյունեցին՝** թագուհի **Փառանձենի** հայրը, թողնելով իր հայրենի Սյունիքը, գնաց ապրելու **Շապուհի** պալատում: Գուցե հույս ուներ, որ նրա միջոցով Հայաստանում կգրավի այն դիրքը, որին այդպես ձգտում էր:

Բայց նենգ, իր խորամանկությունը իմաստության հասցրած Շապուհը բնավ չէր մտածում շոյելու Անդոլք Սյունեցու փառատենչ զգացմունքները: Նույնիսկ հակառակը՝ արքայից արքան բոլոր միջոցներով աշխատում էր ստորացնել և խոցել նրա արժանապատվությունը:

Ահա մի ավանդություն, որը կարդում ենք 13-րդ դարի պատմիչ **Ստեփանոս** **Գրգորեանի «Արշակունի ասպարնությունը»** գրքում.

Շապուիը մեծ խնջույքի է հրավիրում իր ավագանուն և Սյունյաց նահապետին՝ նշանակում նստելու մի ստորադաս տեղ։ Խորապես վիրավորված հայ իշխանը ողջ խնջույքի ընթացքում իրեն պահում է դժգոհ և խոժոռ՝ ձեռքը չմեկնելով անգամ մի պատառ հացի։ Շապուիը տեսնում է սա, սակայն ոչ մի կերպ չի արտահայտում իր վերաբերմունքը։

Անդոլվքի արժանապատվությունն այն աստիճան էր խոցված, որ վրեժը դառնում է նրա կարևոր մտածումը: Եվ երբ Շապուհ Երկրորդը հեռացավ, Բեքը, Խաչատրյանների ընդ, որոնք լցվել էին

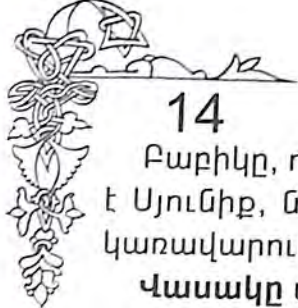
գնում է պատերազմելու խազարների դեմ, որոնք լցվել էին
Կովկասյան լեռնաշղթայի անցքերը, Անդովքը, օգտվելով
առիթից, իր 1700-ամոց քաջազեն հեծյալներով հանկարծակի
ներխուժելով, թալանի է տալիս Տիգրոնը և Շապուհի
պալատը: Ապա, ողջ հարստության հետ, արագ, ամենակարճ
ճանապարհներով հասնում է Սյունիք և պատսպարվում
անառիկ Բաղաբերդ ամրոցում:
Շապուհը, խազարների արշավանքից վերադառնալով,
հասնում է ամրոց: Ասկան ամրոցն անմատչելի էր: Նրա

Շապուհը, խազալուստի մարզում ծնված լինելով՝ պաշարում է Բաղաբերդը։ Սակայն ամրոցն անմատչելի էր։ Նրա բարձունքներից գլորվող մեծամեծ քարերը հսկայական քանակությամբ պարսիկ զինվորներ ջարդեցին։ Շապուհը թողնում է Բաղաբերդի պաշարումը և ասպատակելով ավերում է երկիրը։

Անդրվժքը, վերցնելով Շապուհի գանձերը, փախչում է Բյուզանդիա՝ Թեոդոս կայսեր մոտ, որտեղ էլ քիչ անց մեռնում է:

Ավանդությունը պատմում է, որ նրա որդի **Քաբիկը** արտակարգ խիզախ մի մարդ էր, որ օտարության մեջ տառապում էր հայրենաբաղձությունից: Հոր մահից հետո նա հեռացավ Բյուզանդիայից, գնաց Տիգրոն, Պարսից արքունիքում առաջարկեց իր ծառայությունը՝ չհայտնելով իր ով լինելը, այն հույսով, որ առիթ կներկայանա և արքայից արքային մի մեծ ծառայություն մատուցելով՝ կկարողանա քավել իր հանցանքը և արժանանալ հայրենի Սյունիքը ետ ստանալու պատվին:

Նման մի առիթ իսկապես ներկայանում է. հոների մի արշավանքի ժամանակ Բաբիկը մենամարտում է նրանց անպարտելի համարված վիթխարի առաջնորդի հետ, սպանում նրան և Պարսից երկիրը ազատում մեծ վտանգից: Երախ-տապարտ Շապուհը, լսելով նրա ով լինելու մասին, վերադարձնում է նրան իր հայրենի իշխանությունը:

Բաբիկը, որ երկար տարիներ տառապել էր իր երկրի կարոտից, վերադառնում է Սյունիք, նորոգում ավերակները, շենացնում այն և մինչև իր մահը խաղաղ կառավարում 21 տարի:

Վասակը այս Բաբիկ իշխանի որդին էր, Անդովք Սյունեցու թոռը, որից ժառանգել էր պատվասիրության, հանդուգն քաջության տոհմային բնավորությունը:

Վասակ Սյունեցու մանկությունն ու պատանեկությունն անցել էր Տիգրանի արքունիքում, որովհետև Բաբիկ իշխանը ստիպված որդուն թողել էր որպես պատանդ՝ տուրք տալով Շապուհի կասկածամտությանը: Սակայն Պարսից արքունիքի դաստիարակությունը չկարողացավ պատանի Վասակի հոգուց վանել արյամբ և ավիշներով նրան ժառանգված հպարտությունը:

Երբ Սյունիքում մեռնում է Բաբիկ իշխանը, Վասակին հոր մահվան լուրը Տիգրան է բերում իշխանի սենեկապետ **Սամ Գնթունին**: Եվ երբ սա Վասակին հայտնում է, որ արքայից արքան հոր մահից հետո նրան կնշանակի Սյունիքի նահապետ, Վասակը տոհմային ինքնասիրության անլուրջ մղումով հայտարարում է, որ Շապուհը չէ, որ պիտի իրեն Սյունյաց նահապետ կարգի. Սյունիքը իր տոհմային ժառանգությունն է, այն ինքը կստանա առանց որևէ մեկի միջնորդության: Այս խոսակցությունը սենեկապետ Սամ Գնթունին հայտնում է Շապուհին: Ջայրացած Շապուհը Սյունիքը մվիրում է Սամ Գնթունուն, իսկ Վասակին շարունակում է պահել իր արքունիքում գրեթե գերու կարգավիճակով:

Սամ Գնթունին մի տարի անց մեռնում է թունավորումից:

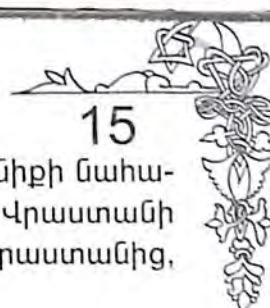
Շապուհը Սյունիքի նահապետ է նշանակում Վասակի հորեղբորը՝ **Վաղինակին**, ժառանգությունը նրա որդիներին փոխանցելու իրավունքով:

Թերևս այս դեպքերից հետո էր, որ Վասակն առավ իր կյանքի ամենակարևոր խրատը: Հպարտ և ինքնասեր երիտասարդ իշխանը կարողացավ ինքն իրեն ստիպել ծանր իրողություններն ու հանգամանքները, որոնք դավաճանորեն ելնում էին իր դեմ, ընդունել տոկունությամբ, համբերությամբ և մեծ դիվանագետի իմաստությամբ: Ինը տարի շարունակ նրա շիտակությունն ու ազնվությունը դասեր էին առնում Պարսից արքունիքի ճկուն ու նենգ քաղաքական կարողություններից: Եվ դրա արդյունքը եղավ այն, որ նա, Շապուհի առջև ամբաստանելով իր հորեղբայր Վաղինակին, սպանել տվեց նրան: Սպանությունը ներկայացվելով որպես արքունիքի օգտակար միջոցառում՝ իբրև վարձատրություն վերջապես ստացավ իր սիրելի Սյունիքի իշխանությունը:

Տիգրանի գերությունից վերջապես նա վերադարձավ հայրենիք: Նրա հորեղբոր որդիներ Բաբկենն ու Բակուրը, որ միշտ հարել էին պարսկասեր կուսակցությանը, անցան հունասերների կողմը և դարձան Վարդան Մամիկոնյանի հավատարիմ զինակիցները:

Բայց, ի վերջո, ո՞վ էր **Վասակ Սյունեցին**, որն այդքան երիտասարդ կարողացավ ստանալ Սյունյաց աշխարհի նահապետությունը: Սյունիքում և ընդհանրապես Հայոց երկրում լուսավորություն տարածելու գործում նա **Մեսրոպ Մաշտոցի** հավատարիմ օգնականներից էր և դպրոցներ բացելիս՝ նրա մեծ աջակիցներից մեկը:

Վասակը հասակ էր առել Պարսկաստանում և, ի վերջո, կարողացել էր խորա-

մանկ Շապուհի վստահությունը ձեռք բերել այն աստիճան, որ Սյունիքի նահապետությունը ստանալուց հետո Շապուհը նրան նշանակեց նաև Վրաստանի մարզպան: Իսկ քիչ ժամանակ անց Շապուհը, նրան ետ կանչելով Վրաստանից, նշանակեց Հայաստանի մարզպան:

Մարզպանությունից մինչև թագավորություն մի քայլ էր միայն: Հայոց Աշխարհը նոր էր կորցրել իր գահը, և բնավ զարմանալի չէին Վասակ Սյունեցու փառատենչ երազանքները: Սյունյաց տերերի այս հավակնությունը չպետք է ավարտվեր Վասակ Սյունեցու անծով միայն: Նրա հետնորդները նույնպես պիտի երազեին, եթե ոչ ամբողջական Հայաստանին, գոնե Սյունիքին թագավորության կարգավիճակ տալու մասին:

Ով կարող էր վստահաբար ասել, որ մյուս մեծ նախարարական տների նահապետները չունեին այդ երազանքը՝ վերականգնել Հայոց թագավորությունը, սակայն մի՛ պայմանով, որ թագին արժանանար միայն իրենց գլուխը:

Գուցե սա էր, որ Հայոց իրականության մեջ երբեմն պատճառ էր դառնում ոչ ազնիվ մրցակցության:

Ղազար Փարպեցին և Եղիշեն վկայում են, որ յոթ նախարարական տներից թե՛ Վարդանին, թե՛ Վասակին կողմնակիցներ կային: Այսինքն՝ տոհմերի ներսում իսկ բաժանում էր տեղի ունեցել:

Եղիշեն գրում է. **«Նախարարների բանսարկությամբ, որ ունեին միմյանց հանդեպ, իրենց սեփական տան խռովության պատճառ դարձան»:**

Բայց կային հայտնի և ուժեղ նախարարական տներ, որոնք ամբողջությամբ այս կամ այն կողմում էին: Ինչպես, օրինակ, **Քազրատունիները**, որոնք պարսկամետ կամ այն կողմում էին: Ինչպես, օրինակ, **Քազրատունիները**, որոնք պարսկամետ կուսակցության սյուներից էին, նրա առավել հեղինակավոր առաջնորդներից:

Իսկ **Մամիկոնյան** նախարարական տունը Տարոն աշխարհի տերն էր, որը վաղուց անտի կոչվում էր **«Տուն Հայոց»** և որը ամենահին դարերից սկսած՝ նախ հեթանոսական դավանանքի ու պաշտամունքի ամենահեռավոր վայրերից մեկն էր, իսկ այնուհետև քրիստոնեության նորագույն դպրության և լուսավորության կենտրոնը: Այն գաղափարները, որոնցով տոգորված էր Տարոն աշխարհի ժողովուրդը, ի վերջո, ամբողջ հայության գաղափարներն էին: Քաջությունն ու առաքինությունը բնավորության այն կարևոր հատկանիշներից էին, որոնցով առաջնորդվել են նրա լավագույն զավակները:

Վարդան Մամիկոնյանը, ահա, նրանցից մեկն էր, ում անունը դարերի ընթացքում երբեք չխամրեց, այլ մշտապես եղավ հպարտության և ոգևորության աղբյուր, նույնիսկ Հայոց ամենածանր ու ողբերգական պահերին:

Յիշում եք. Վարդան Մամիկոնյանը **Մեսրոպ Մաշտոցի** այն աշակերտներից էր, Քիշո՞ւմ եք:

Իսկ երբ սովեց պայքարը, երբ պետք է քանդվեր... գաղափարների ու նախասիրությունների նորից թնջուկված կծիկը, Հայոց մեծերը նորից ելան միմյանց դեմ՝ փոխանակ հանուն հայրենիքի ազատության միասիրտ և միական լինելու... Սակայն ճշմարտությունն այն էր, որ նրանք բոլորը սիրում էին իրենց հայրենիքը: Եվ ամենավճռական պահին, որը կարող էր նրանցից յուրաքանչյուրին կյանք արժենալ, և՛ հունասերը, և՛ պարսկասերը մերժեցին Զրադաշտն ընդունելու Հազկերտի պարտադրանքը:

Հագկերտին այս պատասխանը նետեց կատարյալ կատա-

...Սյունյաց Վասակ իշխանը նամակ գրեց, կնքեց իր մատանիով և հրամայեց, որ Հայոց բոլոր տանուտերերը ևս նամակներ գրեն և կնքեն իրենց մատանիներով, բերել տվեց նաև ուխտի կնքած Ավետարանը: Ապա պատվական քահանաներից Ղևոնդ երեցին, Հայոց տանուտերերից Արշարունյաց Արշավիր իշխանին ու Աբեղենից Գազիկ իշխանին դեսպան նշանակեց:

Բայց շարժումը այլ կերպարանք ստացավ, և նրա մեջ Հայոց մարզպանի

Հայ գինվորներ

Հետագայում է հասնել հարավային մասում:
Հակառակորդ բանակները միմյանց հանդիպեցին **Ավարայրի** դաշտում՝
Տղմուտ գետի ափին:

Մուշկան Նիսալավուրտը լուր ուղարկեց Հագկերտին, թե հաղթել է: Սակայն Տիգրոնի վրա զոհերի քանակը, որն ուներ պարսկական բանակը, ճնշող տպավորություն թողեց: Առկա էր հայերի լուրջ դիմադրությունը, և Ավարայրի դաշտով չէր ավարտվելու հակամարտությունը: Այն տեղափոխվել էր դեպի լեռներ, դեպի Հայոց ամուր և անտառոտ ծայրագավառներ, դեպի Տա՛յք, Արցա՛խ, Տնո՛րք...

Այդ նույն ժամանակ, երբ ողջ մնացած նախարարները, Հայոց լեռներին ապավինած, կռվում էին թշնամու դեմ, հաղթանակ կորզում, թշնամի դարձած Վասակ Սյունեցի մարզպանը, ընդգծելու համար իր հավատարմությունը Հազկերտին, ձերբակալեց **Հովսեփ Կաթողիկոսին, Ղևոնդ Երեցին** և ուրիշ մի քանի եպիսկոպոսի ու քահանայի, որոնք հենց սկզբից եղան Հայոց պատերազմի խրախուսիչ ոգին, և ուղարկեց Տիգրան, նախարարների՝ արդեն նախօրոք ձերբակալված մանկահասակ որդիների հետ, որոնց մեջ էին նաև **Հմայակ Մամիկոնյանի՝** Վարդանի եղբոր երեք որդիները՝ **Վահանը, Վասակը** և **Արտաշեսը:**

Խոշոր կորուստը, որ կրել էր պարսից բանակը Ավարայրի ճակատում, և դեռ չարունակվում էր ցաքուցրիվ լեռնային կռիվներում, ստիպեցին ընդհատել հաշտեցնող քաղաքականության դիմել: Մուշկան Նիսալավուրտը պայման ստացավ իր զորքով վերադառնալ Պարսկաստան: Ամենամեծ զիջումը, որ կատարեց Միհրներսեսը, այն էր, որ զգալով հայերի անզիջում ատելությունը Վասակ Սյունեցու հանդեպ, հանեց նրան մարզպանության պաշտոնից և Հայոց մարզպան նշանակեց պարսիկ **Ատրորմիզդ Արշակունուն:**

Նոր մարզպանը փորձում էր սիրաշահել բնակչությանը, որպեսզի նրանք վերադառնան խաղաղ աշխատանքի և կարողանան վճարել հարկերը:

Իսկ այս ընթացքում Հայոց ուխտապահ նախարարներն իրենց զորագնդերով հավաքվել էին Տայոց աշխարհում, ամրացել Պարիսարի անմատչելի լեռներում՝ Հնալակ Մամիկոնյանին ընտրելով իրենց ընդհանուր զորավար:

Հմայակ Մամիկոնյանը այն պատգամավորներից էր, ով մեկնել էր Բյուզանդիոն՝ Հայոց պատերազմի համար օգնություն խնդրելու: Մերժում ստանալուց հետո նա մյուս իշխանների հետ շտապեց վերադառնալ Հայաստան և լսելով, որ

սկսվել է պատերազմը, փորձեց հասնել եղբորը օգնության, բայց Ավարայրի ճակատամարտի պարտության լուրն առնելով՝ կես ճանապարհին ամրացավ Պարխարի լեռներում՝ շարունակելու անավարտ մնացած պատերազմը:

Ատրորմիզդ մարզպանը որոշել էր ամեն գնով վերջ տալ ուխտապահ նախարարների կռվին և Սյունյաց գնդերից կազմված մի զորագնդով, որը Վասակի կողմնակիցներ **Արտեն Գաբելյանի** և **Վարազշապուհ Պալունու** հրամանատարության տակ էր, որոշեց հետապնդել և ոչնչացնել Հայոց ապստամբական վերջին խմբավորումներից ամենակազմակերպվածն ու ամենաուժեղը: Պարխար լեռան գաղտնի անցքերում պահված պարսկա-սյունի զորագունդը նոր մարզպանի հրամանատարությամբ համբերությամբ սպասում էր հարմար առիթի:

Առիթը չուշացավ:

Մի օր, չգիտես ինչու, ուխտապահ իշխանները իջնում են Պարխարի ստորոտում գտնվող Որջնահաղ գյուղը և մնում գիշերելու: Հարձակումը քնած գյուղի վրա կատարվեց վաղ առավոտյան: Հանկարծակիի եկած իշխանները հազիվ կարողացան հասնել իրենց նժույգներին: Դաժան, անխնա կռիվ է սկսվում գյուղամիջում և այգեստաններում: Շատերին հաջողվում է ճեղքել պաշարման օղակը և հասնել լեռան ամրություններին: Բայց կռիվը կռիվ էր և այն էլ՝ անսպասելի: Եվ հենց նախ, քան ինչ-որ բան ընկեր, ըրոնցից մեկն էլ Հմայակ Մամիկոնյանն էր:

Հմայակ Մամիկոնյանի մահը հուսալքում է Պարխարուն հավաքված ուխտապահներին: Բայց դեռ անընկճելի էին Արցախի և Տայքի անանցանելի անտառներում, թուն ամրացած ապստամբները, որոնք դուրս գալով իրենց պատասպարաններից, արագ հարձակումներ էին գործում սահմանակից պարսկական գավառների վրա: Երբևէ հարձակումներ էին գործում սահմանակից թուրքական գեներալի տակ էր մահ Կորդ-

Բացի Արցախից և Տայքից՝ հիմա ապստամբական զանգվածներ կան նաև Հյուսիս-Արևելյան Անատոլիայում։ Այստեղից ապստամբները, նորից արավաց աշխարհը, որը կոչվում էր Տնորիք։ Այստեղից ապստամբները, նորից արավաց աշխարհը, որը կոչվում էր Տնորիք։ Այստեղից ապստամբները, նորից արավաց աշխարհը, որը կոչվում էր Տնորիք։

վերին լեռնային բարձունքներում ու թանձրախիտ անտառներում կազմակերպվող հարձակումներն ու հաղթանակները, ծանր մաքառումները հետզհետե նոսրացնում էին ապստամբների շարքերը: Ուխտապահ իշխաններից շատերը զոհվել էին ընդհարումների ժամանակ, երկիրը ծանր կորուստներ էր տվել:

Ապստամբները քաջարի էին իրենց գործողություններում, բայց գիտակցում էին, որ այլևս երկար դիմանալ հնարավոր չէ: Առաջինը Ատրորմիզդ մարզպանը, մի կողմ դնելով զենքը, խաղաղության կոչ արեց՝ խոստանալով ու երդվելով, որ ողջ մնացած ուխտապահ նախարարների կալվածքները չեն գրավի, և նրանք որևէ պատասխանատվության չեն ենթարկվի:

Նախարարները նորից իրենց ազգային՝ **ՈՂՆՇՈՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ - ՊԱՔԱՆՎՈՂ ԽԱՎԱՏԱՎՈՐ ԲՆԱՎՈՐՈՒՅԱՆՔ**, դարերի ընթացքում այս էլ որերորդ անգամ ընդառաջ ելան օտարի երդնազանց խարդավանքներին և ընկան անպատիվ ստի

Վասակ Սյունեցին կանգվեց Տիգրոն՝ որպես վկա: Նա ներկայացավ արքունիք, ինչպես վայել էր բարձրաստիճան պաշտոնյային:

...Վասակի վրա բարդվեցին բազմաթիվ մեղադրանքներ, ընդհուպ մինչև ապստամբության համար Բյուզանդիոնից ռազմական օգնություն խնդրելու հարցը: Եվ նաև այն, որ Վարդան Մամիկոնյանին ինքն է հրահրել ապստամբության: Այդ մասին վկայեցին բոլոր ձերբակալված նախարարները: Վասակի վրա բարդվեց արքունի հարկերը յուրացնելու մեղադրանքը: Վասակից խլեցին բոլոր պատվանշանները և պարտադրեցին տուգանք վճարել, ինչի համար նա ստիպված եղավ ծախել իր տոհմական հարստությունները: Միհրներսեհը կարողացել էր ջլատել Զայոց Աշխարհը, և Վասակն այլևս պետք չէր նրան: Վասակը պիտի հեռանար ապարեզից ընդմիշտ և անփառունակ: Նրան զրկում են նույնիսկ Սյունյաց նահապետությունից և տեղը նշանակում նրա փեսա **Վարազվադան Սյունեցուն:**

Լեոն գրում է. «Այս պարտությունը ավելի մաշեց նրան, որը, համեմայն դեպս, մի շատ ինքնատիպ խոշոր ավատական բնավորություն էր և քաղաքական գործիչ՝ պարսկական կուսակցության մեջ հին հայկական ոգով տոգորված...

Մյուս աշխարհական և հոգևորական գերիներին հազվերտը մահվան դատապարտեց:

Շղթայակապ նախարարներին հազվերտոն աքսորեց հրե քաղաքը, որտեղ նրանք պիտի մահվան սպասեին:

457 թվականին վախճանվեց Հագկերտ Երկրորդը, և Սասանյան գահին տիրելու համար ասպարեզ ելան նրա երկու որդիները: Կյանքի ու մահու այդ կռվում հաղթեց **Պերոզը**: Գահատիրական այս կռիվների ժամանակ էր, որ Աղվանքի **Վաչե** թագավորն ապստամբեց Պարսկաստանի դեմ, որի ականա հպատակն էր դարձել:

Հայերն իրենց կոռիվն սկսելուց առաջ դաշնակցել էին Աղվանքի հետ: Սակայն Վաչե թագավորը Հագկերտի հարկադրանքով դուրս էր եկել այդ դաշինքից, ուրացել քրիստոնեությունը և ամուսնացել նրա աղջկա հետ: Վաչեն աներոջ մահից անմիջապես հետո վերստին ընդունեց քրիստոնեությունը՝ կնոջը նույնպես իր հավատին դարձնելով: Այս դաշնակցելով մագքութների հետ՝ նրանց առաջ իր հավատին դարձնելով: Մագքութները, ուրիշ լեռնական ցեղերի հետ միանալով, բացեց ճորա դուռը: Մագքութները, ուրիշ լեռնական ցեղերի հետ միանալով, հարձակվեցին պարսիկների վրա: Պերոզը, ստիպված, Վաչեին խնդրեց հետ քշել վայրենի լեռնականներին: Սակայն Աղվանքի թագավորը նրան վրդովմունքով հիշեցրեց, թե Պարսից արքունիքը ինչ խարդախությամբ և դաժանությամբ վարվեց հայ իշխանների և հոգևորականների հետ:

Վերադառնալ հայրենիք:
 Բայց Աղվանքի թագավորը դեռ չէր ավարտել իր կռիվը, որ մղում էր լեռնական ցեղերի օգնությամբ: Պերոզը նրան հաղթելու համար ինքը ևս դաշնակցեց ուրիշ պարսկական այս կռիվը տևեց 5 տարի: Արյունահեղությունը դադարեցնելու համար Վաչեն, ստիպված, իր կնոջը հետ ուղարկեց Պարսկաստան, հրաժարվեց գահից՝ մնալով միայն որպես հողատեր ազնվական: Կռիվները դադարելուց հետո էր, որ Պերոզը հայ իշխաններին թույլ տվեց վերադառնալ հայրենիք: Նրանք, տասներեք տարի զնդանի ու աքսորի տառապանքը կրելուց հետո Նրանք, տասներեք տարի զնդանի ու աքսորի տառապանքը կրելուց հետո

Տասներեք տարին մեծ ժամանակ էլ փորձաքննվել է իմ համար, որտեղ երկրի բարոյական ուժը, որը հզոր վերելք ապրեց Հայոց մտքի **Ոսկեդարի** շնորհիվ: Այդ Ոսկեդարը ստեղծողները կա՛մ վախճանվել էին, կա՛մ ընկել ռազմա-դաշտերում և հոշոտվել գերության զնդաններում: Ոմանք էլ քաշվել էին հեռու՝

անհայտ ճգնաժամներ՝ մենության մեջ իրենց լուսավոր հոգիների համար Աստվածային հույս գտնելու:

Տասներեք տարին բավական էր մութ, սանձարձակ, մռայլ, անբարո կրքերի բարգավաճման համար:

Բացենք **Ղազար Փարպեցու** գրքի համապատասխան էջը.

«...Նրանք, որոնք իրենց տներում էին գտնվում, պարսիկներից տանուտե-
րության իրավունք էին գնում ուրացությանը, անարժան կերպով՝ և ոչ արժա-
նավորների պես աստվածապաշտությանը նրան տիրելով: Դրանք անմիտ
ու վնասակար, անօգուտ ու անպետք, վախկոտ ու անարի մարդիկ էին,
որոնցից ոմանք էլ ծաղրանքով աստվածներ էին գնում և անմիտ վաճառա-
կանների հետ միացած՝ անարգում էին աստվածներին: Նրանք ճշմարիտ
մարդկանցից ելած անմարդկային էին, տոհմիկներից՝ անարժանները ու
աննշարելիները: Եվ այնուհետև Հայոց Աշխարհում լավությունը լքված էր
երևում, իմաստությունը՝ կորսված, քաջությունը՝ հեռացած ու մեռած,
քրիստոնեությունը՝ թաքցված, երբեմնի Հայոց քաջագուն զորքը, որ ուրիշ
զորքերի մեջ երևելի էր, զորագլուխները՝ անվանի ու հաղթող, ապա այժմ
ծաղր էր ամենքի աչքում և ծիծաղելի: Մինչև անգամ ինքը Պերոզ
թագավորը, որ, հայտնապես նախատեսելով, հաճախ էր ամբողջ ատյանի
առաջ ասում, թե «Անպիտան մարդ և ետին զորք, որ կան իմ իշխանության
ներքո, ասորական են, բայց ասորուց էլ ետին ու անպիտան մարդը հայն
է»: Եվ այս լսելը ցավ է՝ լալու և ողբալու արժանի...»

Իսկ այն ժամանակ թեպետ կային էլ բացառիկ քաջ ու արժանավոր
մարդիկ, ինչպես քաջ տղամարդ Բաբիկ Սյունեցին կամ սքանչելի Առնակ
Ամատունին, և կամ նրանց նման որևէ մեկը, սակայն նրանք էլ, մուսկան թա-
գավորի հոգեսպանությունից տազնապած, զիշակեր արծիվներին սլացքում
տեսած նապաստակների պես, ժայռերի ծերպերին կամ անտառների մացա-
ռուտ տեղերում ծալված, թաքնվել էին, կարևոր էին համարում՝ համբերու-
թյամբ քրիստոնեական հավատի մեջ մեռնել, քան թե փառս ու թշվառ
երերալով՝ ուրացության մեջ կորչել...»:

Եվ այսպես՝ Հայոց Աշխարհում վերկից ներքև տիրում էին այն անառականաց-
նող բարքերը, որոնց կնքահայրերը սուտը, կեղծավորությունը, խաբեությունը,
մատնությունը, փառամոլությունն ու ուրացությունն էին:

Խավարը թանձր էր այն աստիճան, որ լույսի ամենաչնչին առկայծումի մասին
երագելն անգամ թվում էր անիրական:

Այժմ Հայաստանում մարգալանական գահին պարսիկ էր նստած, և նրա առա-
ջին օգնականն ու զինակիցը **Գաղիշո Խոռխոռունին** էր՝ ոտից գլուխ զրադաշ-
տական դարձած մի հայ իշխան:

Տասներեք տարի էր անցել... Գերության խավարից հայրենիք վերադարձան
հայ նախարարները... Եվ եթե վերադարձի ճանապարհին փայփայում էին նորից
ի մի հավաքվելով՝ իրենց սեփական տների և հայրենիքի վերելքը իրականություն
դարձնել, տեղ հասնելով՝ հասկացան, որ իրենց հոգնած, տանջահար մարմիննե-

րով, չափազանց հեգ ու խոնարի դարձած հոգիներով, դեպի ծերություն քայլող
իրենց օրուարևով անզոր են որևէ բան ձեռնարկել...

Գյուտ Արահեզացի կաթողիկոսը ամեն կերպ փորձում էր իր ոգեշունչ քարոզ-
ներով նոր կյանքի ու պայքարի կոչել գերությունից վերադարձած իշխաններին...
Նա նույնիսկ գաղտնի դիմումներ էր հղում Բյուզանդիոնի կայսր **Լևոն Առաջին**
Թրակացուն: Բյուզանդական արքունիքը խոստանում էր օգնել, սակայն այդ
խոստումները, իր սովորության համաձայն, անհետևանք թողնում:

Գյուտ կաթողիկոսի այս ջանքերը աննկատ չմնացին: Գաղիշո Խոռխոռունին
կարողացավ ամբաստանագրերով Պերոզին հասցնել կաթողիկոսի ձեռնարկում-
ների մասին: Պերոզը Տիգրան է կանչում Գյուտին՝ լսելու նրա պատճառաբանու-
թյուններն ու արդարացումները: Գյուտը իմաստուն մարդ էր: Նա կարողանում է
բոլոր ամբաստանությունները մերժել: Սակայն Պերոզը, հայտարարելով, որ նա
կաթողիկոսության է հասել առանց իր համաձայնության, զրկում է նրան հայրա-
պետական գահից: Տիգրանից Գյուտը հայրենիք է վերադառնում որպես Վանանդ
գավառի եպիսկոպոս:

Կաթողիկոս է ընտրվում **Հովհաննես Մանդակունին**, որը Արշարունի գավա-
ռից էր:

Իսկ հայ իշխանները գերությունից ազատվելուց հետո դատապարտված էին
մենության ու լռության մեջ ավարտելու իրենց երկրային ուղին՝ հանձնված իրենց
կանանց, մայրերի, քույրերի քնքուշ խնամքին:

Եղիշեն իր «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» սքանչելի գիրքն
ավարտում է Հայոց կանանց մասին՝ գեղեցիկ վարքագրությամբ, որը բնավ չի
կրում վարքագրություններին հատուկ չափազանցություններ: Այն ճշմարիտ է և
միանգամայն հարիր հայ կնոջ ամբողջական նկարագրին ու բնավորությանը,
որով բացահայտվում է ազգային էության ևս մեկ խորհուրդ:

Վարդանանց պատերազմում ընկածների և գերիների տիկնայք, բոլորն ան-
խտիր, ավագները և կրտսերները, մայրերն ու քույրերը, դուստրերն ու կանայք,
նույնիսկ նրանք, ովքեր դեռ աշխարհ չէին մտել, միևնույն առաքինությամբ
զգեստավորվեցին՝ հրաժարվելով իրենց առօրեական փափուկ կյանքից, հանձն
առան ահավոր զրկանքներ՝ համբերությամբ տանելով իրենց կյանքի անսովոր և
անտանելի վիճակը:

Եղիշեն գրում է.

«...Թեպետ ամեն մեկն էլ իրենց ձեռնասուն սպասավորներն ունեին, բայց
չէր երևում, թե որն է տիկինը և կամ որը՝ նաժիշտը: Բոլորի զգեստները
չէին տարբերվում, և միապես երկուսն էլ պառկում էին գետնին՝ խոտեղեն ան-
կողիների վրա՝ կոպիտ թխագույն փսիաթներով ծածկվելով... Հկային
նրանց համար առանձին անուշահամ կերակուրներ պատրաստող խոհա-
րարներ... Ապրում էին անապատում բնակվող միայնակյացների կարգով...
Կակալներ տրվեցին ուրախության համար:
Փոշոտվեցին ու ծխոտվեցին նորահարսների զգեստներն ու առագաստ-

ները, և սարդի ոստայններ ձգվեցին նրանց հարսնարաններում, կործանվեցին նրանց դահլիճների բարձր գահերը... Ընկան, կործանվեցին նրանց ապարանքները, և տապալվեցին ու ավերվեցին նրանց ապաստարան ծառայող ամրոցները: Չորացան նրանց ծաղկանոցներն ու բուրաստանները, և արմատախիլ եղան նրանց գինեբեր այգիների տունները:

Իրենց աչքերով տեսան իրենց կայքերի հափշտակությունը և իրենց ականջներով լսեցին իրենց սիրելիների վշտերն ու չարչարանքները: Նրանց գանձերը հարքունիս գրավեցին, և ամենևին զարդեր չմնացին նրանց վրա:

Հայոց Աշխարհի փափկասուն տիկնայք, որոնք փափուկ կյանքով ու քնքույշ մեծացել էին բազմոցների ու գահավորակների մեջ, շարունակ բոբիկ ոտքով էին գնում աղոթատներ՝ ուխտելով և խնդրելով, որ կարողանան դիմանալ այն մեծ նեղությանը: Մոռացան իրենց կանացի տկարությունը, մարտնչեցին մեղքերի դեմ...

Սուրբ սիրով լվացին նախանձի կապտագույն ներկվածքը, կտրեցին ազահության արմատները: Խոնարհությամբ հաղթահարեցին ամբարտավանությունը և միևնույն խոնարհությամբ հասան երկնավոր բարձրությանը: Աղոթքով բաց արին երկնքի փակված դռները...

Այրիները առաքինության հարսներ դարձան, իսկ գերյալների կանայք կամովին կապեցին իրենց մարմնավոր ցանկությունները և հաղորդակից եղան սուրբ կապվածների չարչարանքներին և հեռվից մխիթարիչ եղան բանտարկվածներին: Իրենց մատներով աշխատեցին ու կերակրվեցին...

Նրանք ամենևին չթուլացան երկնավոր առաքինությունից: Դրսից նայողներին երևում էին որպես սգավոր և չարչրկված այրիներ, իսկ իրենց սրտերում մխիթարվում էին երկնավոր սիրով...»:

Հայոց Աշխարհի փափկասուն կանանց գլխավոր առաքելությունը նախ և առաջ իրենց մանկահասակ զավակներին կրթելն ու դաստիարակելն էր այս սքանչելի Ոգու իմաստությամբ, որով վաղը, մեծանալով, պիտի դառնան նորից իրենց ժառանգության տերը՝ Հայրենիքի: Նրանցից միայն մեկի մեկն ավտոմեղով՝ պատմած կլինեմք շատերի մասին:

Ձվիկ իշխանուհին Պարխար լեռների կռիվներից մեկում զոհված Հմայակ Մամիկոնյանի այրին էր, ում երեք մանկահասակ որդիներին՝ Վահանին, Վասակին, Արտաշեսին, Արշավիր Կամսարականի Ներսեհ և Հրահատ որդիների հետ Վասակ Սյունեցին գերելով Տիգրոն էր ուղարկել:

Մամիկոնյանի այրին՝ Ձվիկը, հարազատ քույրեր էին՝ Արծրունիների տնից: Բացի

այդ, Աշուշա բղեշխի որդի **Վազգենը** ամուսնացած էր Վարդան Մամիկոնյանի դուստր **Շուշանիկի** հետ: Վարդան Մամիկոնյանի մյուս աղջիկը ամուսնացած էր Արշավիր Կամսարականի հետ և, փաստորեն, Կամսարական երկու պատանդ մանուկները Վարդան Մամիկոնյանի թոռներն էին: Ինչևէ:

Մեծ կաշառք տալով արքունիքի պարսիկ մեծավորներին՝ Աշուշային հաջողվում է ազատել մանուկ պատանդներին:

Հայոց ազատագրական պատերազմը Մամիկոնյան և Կամսարական տոհմերին զրկել էր ոչ միայն նշանակությունից, այլև հարստությունից: Վերադարձած իշխանագույնները տոհմական կալվածքներում օթևան ունենալ չէին կարող: Նրանց Աշուշա բղեշխը Ձվիկ տիկնոջ հետ տարավ իր ապարանքում խնամելու:

Ձվիկը, որ փայլուն կրթություն էր ստացել Սահակ-Մաշտոցյան դպրոցի սան իր եղբայր **Աղան Արծրունու** շնորհիվ, հանձն առավ իր ուժերով կրթել ու դաստիարակել գերությունից դարձած իր զավակներին և նաև իր փոքրիկ որդի Վարդին, որին ժամանակին Վասակ Սյունեցին չէր կարողացել ձեռք գցել: Բայց միայն իր որդիներին չէ, որ դաստիարակում ու կրթում էր իշխանուհին, այլև բոլոր նրանց, ովքեր դրա կարիքն ունեին՝ ազատ, թե գեղջուկ, միևնույն էր:

Միայն Ձվիկը չէր, որ զբաղված էր այդ կարևոր ու սքանչելի գործով: Հայոց բոլոր այն կանայք, որոնց մասին այդպես խանդավառությամբ գրել են **Եղիշեն** և **Փարպեցին**, զրկանքների ասկետական իրենց առաքինի կյանքի մեծ առաքելությունը համարեցին կրթել և դաստիարակել զավակներին այնպես, որ նրանք, մեծանալով, կարողանային դառնալ իրենց ավերված տոհմերի արժանի ժառանգորդները: Պարսկական տիրապետության մռայլ ներկայության մեջ այս կանանց ջանքերը Հայոց վաղվա փրկությունն էին:

Նրանք հոգում էին նաև դուստրերի կրթության ու դաստիարակության մասին:

Չէ՞ որ նրանք վաղը պիտի փոխարինեին իրենց

մայրերին Հայոց զավակներին կրթելու և դաստիարակելու հարցում. պարսիկները, տիրելով երկրին, իրենց բազմաթիվ հրամաններից մեկում խստագույնս զգուշացրել էին քահանաներին, որ սրանք չհամարձակվեն ոչ վանքերում և ոչ տներում ժողովրդին ուսուցանել. «**Քահանայք մի իշխեսցեն ի տունս իւրեանց ուսուցանել զժողովուրդս...**»:

Հայ կանանց՝ իրենց զավակներին տված դաստիարակությունը, անշուշտ, նախ և առաջ հոգեկան ներքին, բարոյական դաստիարակությունն էր: Հմայակ Մամիկոնյանի փոքր որդուց բացի, մյուսները տարիներ էին անցկացրել պարսկական միջավայրում՝ բուն արքունիքում, որտեղ նրանց ուսուցիչները եղել էին մոզերը: Կարելի է պատկերացնել, թե որքան դժվար պիտի լիներ մաքրել իշխանագույնների հոգիները ավելորդ, օտար և խորապես վտանգավոր, ազգային էության ու բնավորության հետ որևէ կապ չունեցող մտային ու զգացումնային նստվածքներից՝ այնտեղ սերմանելով լուսավոր, ավանդական այն գաղափարները, որոնք տոհմային էին ու նաև՝ Հայկյան:

Հաղթողների նոր սերունդ էր գալիս, որ պիտի շարունակեր հայրերի կիսատ թողած գործը:

Վահան Մամիկոնյանին՝ նահատակված Հմայակ Մամիկոնյանի երեք որդուն, ակադագրից հանձնարարված էր լինել նոր առաջնորդ և նոր ոգևորիչ հավաքա-
սն այն ամբողջության, որ պիտի դներ նոր ազատագրական շարժման սկիզբը:

Մամիկոնյանների ժառանգական կալվածքներում էին գտնվում «**Ոսկեհատ**» կոչվող ոսկու հանքերը: Պարսկական տիրապետության շրջանում աստանի ընդերքի հարստությունը նույնպես համարվում էր Սասանյան արքայի արքայի սեփականությունը: «Ոսկեհատ» հանքերի ոսկին Վահան Մամիկոնյանը պարտավոր էր ուղարկել Պարսկաստան: Այդ հանքերի գործակալ էր նշանակված **Վրիվ** անունով մի ասորի, որն ամբաստանեց Վահան Մամիկոնյանին, թե նա հանքերից ստացված ամբողջ ոսկին պահում է իր մոտ, չի ուղարկում արքունիք՝ նպատակ ունենալով այդ ոսկով վարձկան բանակ ստեղծել և ապստամբել արքայից արքայի դեմ: Լսելով այս մասին՝ Վահանը, իբր անտեղյակ ամբաստանությունից, հավաքելով ամբողջ ոսկին, անձամբ տանում է Տիգրոն: Պերոզը համոզվում է, որ Հայաստանից իր գահին հասած լուրերը պարզապես մատնություն և ամբաստանություն են: Նա Վահանին ստիպում է զրադաշտություն ընդունել և իր մոտ պահելով նրա փոքր եղբորը՝ **Վարդին**, ճամփում Հայաստան:

Հայ իշխաններն արդեն սովոր էին կեղծ ուրացության, որը թոթափում էին իրենց հոգուց հայրենի երկրի սահմանն անմիջապես անցնելուց հետո:

Հայերն սպասում էին բարեհաջող ժամանակների:

Սակայն շարժումն սկսվեց տարերայնորեն, ինչպես շատ հաճախ պատահել է Հայոց մեջ: Ապստամբության դրդապատճառը **Գուգարաց բղեշխ Վազգենն** էր՝ վրաց բղեշխ Աշուշայի որդին՝ Վարդան Մամիկոնյանի փեսան: Հակառակ իր հոր՝ Աշուշայի, սա մի գոեհիկ ու բռնակալ մարդ էր, որ, սարսափելի փառասեր լինելով՝ իր նպատակներին հասնելու համար ուրացավ քրիստոնեությունը, ընդունեց զրադաշտը, ամուսնացավ Պարսից թագավորի կնոջ մոր հետ և սա դեռ քիչ համարելով՝ ցանկանում էր ամուսնանալ իր դստեր հետ, քանի որ

Շուշանիկ տիկինը՝ այս ապիկար Վազգենի կինը, որ չափազանց բարեպաշտ և ուսյալ կին էր, չափտի հանդուրժեր ամուսնու այս արարքները, մահվան գնով անգամ պիտի արգելք լիներ Վազգենի՝ իրենց աղջկա հետ ամուսնանալու ցանկությամբ:

ությանը:
Վեց տարի Շուշանիկը մաքառում էր Վազգենի դեմ և ենթարկվում ծանր բռնությունների, անգամ անգթորեն ծեծվում էր: Այսպես Շուշանիկը մեռավ և դասվեց սրբերի շարքը իր առաքինի վարքի, քրիստոնեական եկեղեցուն մատուցած բազում ծառայությունների և դաժան չարչարանքով ապրած իր կյանքի համար:

Շուշանիկի մահից հետո Վազգենն իր գործողություններին մեջ դարձավ սանձարձակ այն աստիճան, որ Վրաց **Վախթանգ** թագավորը սպանել տվեց նրան և անմիջապես ապստամբություն բարձրացրեց՝ Վրաստանը ազատագրելու համար Պարսից տիրապետությունից:

Այդ ժամանակ կովկասյան լեռնականների դեմ, որոնք լցվել էին Աղվանք, կռվում էր պարսկական մի բանակ՝ **Հազարավուխտ** զորականի հրամանատարությամբ, և Հայոց այրուծիի մի գունդ՝ հայ նախարարների առաջնորդությամբ:

Եվ երբ լեռնականներին Աղվանքից դուրս շարտելուց հետո այրուծին վերադարձավ Շիրակ, հայերը ստացան մասնաշաղկապային զորքեր և հայերը չպետք է

[illegible]

Վախճանգին հարկավոր էր Վահան Մանիկոյանի աջակցությունը, և այդ աջակցությունը հարկավոր էր նրան քաշել ապստամբության հորձանուտը: Եվ քանի որ կերպ աշխատում էր նրան քաշել ապստամբության հորձանուտը:

դեռ ոչ հայերը, ոչ նույնիսկ վրացիները պատրաստ չէին ազատագրական պայքարը սկսելու, ապա այն կարող էր վերածվել արկածախնդրության:

Մամիկոնյան իշխանը շատ լավ գիտեր, որ բյուզանդացիները խաբեբա են, վրացիները՝ փոքրոգի ու անկարող, հոնները՝ բարբարոս, որոնք պատեհ առիթի դեպքում չեն խնայի անգամ արյունակից հարազատներին, իսկ դաշնակիցներին՝ առավել ևս:

Սակայն, ամենավատն այն էր, որ հայերն իրենք էին բաժանված, ամմիաբան և գործում էին միանգամայն տարբեր գաղափարների ուղորտում: Վահան Մամիկոնյանը, ինչպես նաև ուխտին հավատարիմ նախարարները համոզված էին, որ հակամարտության դեպքում պետք է հույսը դնել միայն սեփական ուժերի վրա:

Նախարարական տների նոր, երիտասարդ սերունդը, համախմբվելով, առաջնորդ էր ընտրել Վահան Մամիկոնյանին: Նրա Վարդ եղբայրը դեռ պատանդ էր Տիգրանում, և այս հանգամանքը, անշուշտ, ծանր խոհերի առիթ էր տալիս նրան: Բայց վիճակը նետված էր: Հայաստանի մարզպան էր պարսիկ **Ատրվշնասպ Հունանդյանը**, իսկ հազարապետը՝ **Վեհվեհնամը**:

Նման գործերի ժամանակ, բազում հայրենասերների կողքին, ամենակարևոր, ամենաբեկումնային պահին անպայման գտնվում է մեկը, որ հանուն իր ողորմելի շահերի գաղտագողի հասնում է թշնամու մոտ և հայտնում Հայոց մտադրության մասին: Այսպես վարվեց **Վարազշապուհ** անունով մի իշխան, որը երդմամբ իր մասնակցությունն էր բերել ապստամբությանը: Նա հասավ Ատրվշնասպ մարզպանի մոտ և տեղը-տեղին բացեց Հայոց նոր ուխտի գաղտնիքը:

Սարսափած Ատրվշնասպը, նույն գիշեր փախուստի դիմելով, մի կերպ հասնում է Արտաշատի ամրոց և պատսպարվում այնտեղ՝ ազատվելով Վահան Մամիկոնյանի և ուխտապահների հետապնդումից: Հետապնդողներից պարսիկ մարզպանն ազատվեց, սակայն հայերի ձեռքն ընկան փախստականների գրաստները և, ամենակարևորը, Հայոց ազատագրական շարժումների կատաղի թշնամի **Գաղիշո Խոռխոռունին**:

Ապստամբները պաշարեցին Արտաշատի ամրոցը: Պարսիկ մ... անին ու հազարապետին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց դուրս գալ ամրոց, և անցնել Հայոց սահմանը:

Ուխտապահները մի քանի օրում դարձան իրենց երկրի տերը: Երկրի մարզպան հայտարարվեց **Սահակ ասպետ Բագրատունին**, սպարապետ՝ **Վահան Մամիկոնյանը**, որն ավագը լինելով իր եղբայրներից, ստացավ նաև տոհմի նահապետությունը:

Այս հաղթանակը սքանչելի էր նաև նրանով, որ առաջին անգամ երկու հզոր՝ Բագրատունյաց և Մամիկոնյան նախարարական տները միացել էին պայքարի միևնույն ընթացքի մեջ: Սակայն, թերևս, ամենակարևորը, ներքին հաղթանակն էր, որը, եթե շարունակվեր և ընդարձակվեր, կդառնար այն խարիսխը, որով գաղափարական ու ազատագրական պայքարը մեկընդմիջտ կպսակվեր հաջողությամբ: Բագրատունիները պարսկասեր էին: Նրանք չէին ուրացել քրիստոնեությունը, սակայն գերադասում էին պարսկական կողմնորոշումը: Եվ հիմա միաս-

նական պայքարի ելնելով ուխտապահների հետ՝ որևէ կողմնորոշումից առավել էին կարևորում Հայոց ազատությունն ընդհանրապես:

Պարսկասեր խմբավորումը կորցրել էր իր գրադաշտական ղեկավար **Գաղիշո Խոռխոռունուն**: Նա հավատի և հայրենիքի հանդեպ իր կրկնակի դավաճանությամբ արժանացել էր մահապատժի:

Նրա փոխարեն մաղխազ էր նշանակվել **Գարջույլ Խոռխոռունին**: Իսկ Սյունյաց տունը, որը նույնպես պարսկասեր գաղափարների ջատագովն էր, Սյունյաց տան նահապետ **Գեղիհոն Սյունեցուն** գրկեց նահապետությունից և Սյունյաց տան նահապետ **Ծանաչեց Բաբկեն Սյունեցուն**, որը վաղուց անցել էր ուխտապահների կողմը:

Սակայն և՛ Վահան Մամիկոնյանը, և՛ Սահակ Բագրատունին գիտեին, որ իրենց պայքարը ավելի տարերային է, քան կազմակերպված: Ժամանակ էր պետք, որը չունեին:

Ատրվշնասպը, սթափվելով առաջին պարտության հարվածից, Ատրպատակա-

նում կազմում է յոթհազարանոց մի բանակ և արշավում Հայաստան:

Լսելով այս արշավանքի մասին՝ հայերը չորս հարյուր հոգով շտապում են պարսկական զորքի առաջն առնել: Մասիսի լանջին գտնվող Ակոռի գյուղի մոտ թշնամիները հանդիպում են: Կռվի թեժ պահին, հարյուր մարտիկներով, պարթևների կողմն է անցնում **Գարջույլ Խոռխոռունին**: Սա անակնկալ դավաճա-

նություն էր, որը, սակայն, մնացած երեք հարյուր հայերին չհուսահատեցրեց: Այս երեք հարյուրի առաջնորդներն էին **Վասակ Մամիկոնյանը** իր եղբայրների հետ, **Բաբկեն Սյունեցին**, **Կամսարական** եղբայրները, **Ատոմ** և **Առուստամ Գնունիները**:

Այս երեք հարյուր հայերը այնպիսի կատաղի վճռականությամբ հարձակվեցին պարսկական յոթհազարանոց բանակի վրա, որ ջարդուփշուր անելով՝ ցրեցին:

Կռվում սպանվեցին Ատրվշնասպ մարզպանը և պարսիկ այլ մեծամեծներ:

Երեք հարյուր հայեր հաղթեցին յոթ հազարին: Ի՞նչ տրամաբանությամբ: Ի՞նչ օրինաչափությամբ: Բայց մի՞թե երբևէ Հայոց հնարավորությունները ենթարկվել են տրամաբանության... Կարելի՞ է նրա գաղտնի կամ առկա հնարավորություններին մասին դատել՝ ունենալով նույնիսկ հազարամյակների փորձ: Սակայն ներքին մարտություն է. երբ Հայոց թիկունքը սեղմվել է գետին, նա վախից չի փակել ճշմարտություն է. երբ Հայոց թիկունքը աչքերով: Պարզապես, երբ գալիս աչքերը, այլ միշտ վերև է նայել լայն բացված աչքերով: Պարզապես, երբ գալիս է պահը, ազատության հարկադրանքը հային դարձնում է ինքն իրենից քաջ, ինքն է պահը, ազատության հարկադրանքը հային դարձնում է կռվել քսանչորսի իրենից իմաստուն և հաղթող: Եվ այս դեպքում մեկը կարող է կռվել քսանչորսի իրենից և հաղթել: Սա առասպել չէ, որ թույլ է տալիս չափազանցություններ: Սա դեմ և հաղթել: Սա առասպել չէ, որ թույլ է տալիս չափազանցություններ: Չափականություն է՝ որոշակի ժամանակի, որոշակի տարեթվերի հետ կապված: Հայ-իրականություն է՝ որոշակի ժամանակի, որոշակի տարեթվերի հետ կապված: Հայ-իրականություն է՝ անբացատրելի հաղթանակները և պարտությունները, որ յոց զարմանալի, անբացատրելի հաղթանակները և պարտությունները:

Երբ ազատության նկատմամբ միաժամանակյա հեթանոս ու քրիստոնյա պաշտամունքը ազատությունը դարձնում է հաց, այն ամեն գնով ձեռք է բերվում արյունով, համայնական ոգևորությամբ և խանդավառությամբ: Ահա այս ոգևորությունն էր պատճառը, որ իշխանաց իշխանի պատվին արժանացած **Սահակ**

Բագրատունին Մովսես Խորենացուն պատվիրում է գրել «Պատմություն Հայոց» գիրքը: Եվ իր գրքի առաջին էջերում իսկ Խորենացի հայրենասեր պատմիչը հպարտորեն փաստում է. «...*Թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջության շատ գործեր կան գործված՝ գրելու և հիշատակելու արժանի...*»:

Արժանի՝ և այն էլ՝ որքան:

Վահան Մամիկոնյանն էլ իր հերթին հրավիրում է Ձվիկ իշխանուհու կազմա-

կերպած դպրոցում իր հետ ուսանած իր մանկության ընկեր **Ղազար Փարպեցուն**՝ գրելու «**Հայոց պատմությունը**», որը նա հանձն է առնում մեծագույն սիրով: Հայոց երկու առաջնորդները գիտեին՝ Հայոց պատմությունը պետք է գրվեր ոչ միայն նրա համար, որ գալիքի համար ապահովվեր իրենց կատարած գործերի մասին հիշողությունը, այլև՝ որպեսզի այն դառնար խրատ և ապրելու ճշմարիտ դաս ապագայի համար:

Այս նույն ժամանակ էր, որ **Հովհան Մանդակունի** կաթողիկոսը իր նստավայրը Էջմիածնից տեղափոխել էր Դվին: Դվինում էին գտնվում նաև Վահան Մամիկոնյանը և Սահակ Բագրատունին: Եվ այս երեք այրերը, վերլուծելով իրավիճակը, գտնում են, որ հաղթանակի համար բարոյական ուժն առանց իմացական հզոր ուժի կնճա այնքան, մինչև պատերազմի դաշտում

կընկնի փոքրաթիվ կռվողների վերջին զինվորը:

Վրաց թագավոր Վախթանգը իր խոստման տերը չեղավ և օգնությամբ ուղարկեց հայերին, չնայած տարերային, անպատրաստ ապստամբության՝ տճառը ինքն էր:

Երրորդ մեծ կռիվը ավելի դաժան պետք է լիներ, որովհետև **Պերոզը** ընտիր զորագնդերից կազմված մի մեծ բանակ է ուղարկում Հայաստան՝ Հեր և Ջարևանդ գավառների կողմից: Պերոզը չափազանց նվաստացած էր զգում իրեն մի բուռ հայերից պարսկական բազմամարդ բանակների պարտության համար: Նա պիտի ամեն գնով իր վրեժը լուծեր:

Հայոց կողմին այս անգամ միացել էին նաև **Հովհան և Ներսես Երվանդունի** իշխանները:

482 թվականն էր, դարձյալ մայիս ամիսը:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արտազ գավառում՝ Ավարայրին մոտիկ, որտեղ 31 տարի առաջ տեղի էր ունեցել Հայոց հիմնական դիմադրությունը. Վահան Մամիկոնյանի դրոշի տակ արդեն հավաքվել էր 30000-անոց բանակ:

Պատմում է Ղազար Փարպեցին.

«**Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը սկսեց, ըստ պատշաճի, կազմակերպել ծակատի յուրաքանչյուր թևը: Կենտրոնական կողմը՝ բազմաքանակ աշխարհով, տվեց մարզպան ու քաջ ասպետ Սահակի ձեռքը: Աջ թևում կարգեց Բարշղ Վահունուն, Բաբկեն Սյունուն, Ատոմ Գնունուն և Փապակ Պալունուն՝ յուրաքանչյուրի աշխարհով ու այլ զորքով:**

Իսկ ծախ կողմը հանձնեց ուխտասեր Կամսարականին և իր եղբայրներին: Աջ կողմում, գնդերի յուրաքանչյուրից մեկական աշխարհով, ինքն էր լինելու: Ուրիշ ավագ տղամարդկանցից էլ կազմեց մի ջոկատ՝ ընտիր աշխարհով, Վրեն Վանանդեցու գլխավորությամբ:

...Պարսից զորքերը շարժվեցին բոլոր թևերով և աջ թևում, ուր Բարշղ Վահունին էր՝ ստիպեցին փախչել: Իսկ տեր Սահակ ասպետը նիզակով հարձակվեց փուշտիպանաց սաղարի վրա (թիկնապահ զորքի պետ): Երկուսի նիզակներն էլ վրիպեցին, և երիվարների վրա մոտենալով միմյանց՝ նրանք իրար մագերից բռնած էին կռվում:

Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը տեսնելով, որ Հայոց զորքերը Հփոթվելով տկարացան թշնամու առաջ, ծայն տվեց Վրեն Վանանդեցուն. «Հառաջացի՛ր թշնամիների վրա և պատերազմ ձեռնարկիր»: Նա զար-հուրած պատասխանեց. «Չե՛մ կարող. այս ժամին դու հույսդ ինձ վրա մի՛ դիր»:

Եվ Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը զորացավ սրտով, երեսը խաչակնքեց ու երկու Կամսարականների հետ հարձակվեց իրենց հասած խաչակնքեց ու երկու Կամսարականների հետ հարձակվեց իրենց հասած թշնամու վրա: Եվ այս թևն առնելով՝ մյուսն էլ քաշեցին կենտրոնի վրա: Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանի քաջերը երկու թշնամական զորքն առաջներն արած տարան դեպի փոքր լանջակողմը և քաջ զինվորների անթիվ բազմություն դիաթավալ անելով՝ ջախջախեցին ու սաստիկ արյունաթիվ բազմություն դիաթավալ անելով՝ ջախջախեցին ու սաստիկ արյունա-հեղություն արին: Եվ միայն խոռոյան Վինը երկու նիզակակիրների հետ խիզախորեն դիմադրում էր:

Վահան Մամիկոնյանը սպանեց նրան: Եվ Բարշղի ու հայ մյուս փախստա-կանների գունդը, տեսնելով, որ պարսից զորքերը թուլացած փախչում էին Հայոց զորավարի գնդի առաջ, ոգեպնդված վերադառնալով, շատերին կոտորեցին ու հալածեցին:

...Պարսից զորքերի սպանվածների թիվն ավելի մեծ էր, քան փախչելով փրկվածներինը, քանի որ մեռածների թվի մեջ էին ոչ միայն պատերազմի վայրում ընկածները, այլև շատերը, որոնք վիրավոր էին և մեռան այս ու այդտեղ:

Եվ Հայոց զորքը մեծ անվամբ ու մեծ փառքով վերադարձավ բանա-կատեղ»:

Այս հաղթանակը պսակվում է մեկ ուրիշ ուրախությամբ. Տիգրանից՝ Պերոզի գերությունից փախչելով, Հայոց բանակատեղ է հասնում Վարդ Մամիկոնյանը: Եվ ցնծությունն ավելի կատարյալ է դառնում:

Հայոց գործը բանակ դրեց Վարչակի ջերմուկների մոտ, Արածանիի ափին՝ անառակ տոթից ազատվելու և քիչ հանգստանալու:

Հանգստանալ զորքին չհաջողվեց: Վրաց թագավոր Վախթանգի սուրհանդակը, հասնելով Արածանիի ափերը, լուր բերեց, որ պարսիկները, պարտվելով Հայաստանում, մի ուժեղ գունդ են ուղարկել Վրաստան: Եվ Վախթանգը, համոզված լինելով, որ չի կարողանալու հաղթել պարսիկներին, երկիրը թողնելով թշնամու ասպատակությանը, քաշվել է Վրաստանին սահմանամերձ Հայոց լեռները: Վախթանգը Վահան Մամիկոնյանին ուղարկած նամակում նորից հոների երգն էր երգում, որ նրանք շուտով բազմամարդ և ուժեղ զորքերով պիտի օգնության հասնեն և... Մի խոսքով:

Վահան Մամիկոնյանը շատ լավ գիտեր, որ Վախթանգ թագավորի՝ հոների մասին ունեցած զառանցանքը որևէ բանով չի պատճառաբանված: Որ եթե վրացիները քաշվել են լեռները, ուրեմն չնչին իսկ դիմադրության ընդունակ չեն: Նրանք իրենց հույսը պարզապես դրել էին հայերի վրա:

Վրաց թագավորն արդեն դատարկ խոստումներով կռվի մեջ էր մտնել հայերին ու թողել մենակ: Հայերը երեք ճակատամարտերում փոքրաթիվ ուժեղ աղթել էին թշնամուն: Բանակը հոգնած էր, սկսվել էին ամառային շոգ եղևյանները: Հայերը Վրաստանում կռվելուց հրաժարվելու շատ պատճառներ ունեին:

Սակայն երբ մարդը առաքինի է, նա բոլոր իրադարձությունների մեջ այդպիսին է: Առաքինությունը անբաժանելի է նրա հոգուց, մտքից, էությունից, վարվելակերպից: Եվ ընդհանրապես այդպես է. եթե առաքինի է, ապա նա իր բնավորության թելադրանքով ընդունակ է ինքնագոհաբերման: Սա բնավ չի նշանակում, որ ազգն ամբողջությամբ այդպիսին է: Հայոց ազգի ներսում, այլևայլ ժամանակներում, քիչ չեն հանդիպում աղետաբեր բնավորության դրսևորումներ: Բայց և քիչ չեն հանդիպում այնպիսի արժանիքներ, երբ մարդկայնորեն բարձր առաքինությունները դառնում են կատարելության խորհրդանշան: Եվ եթե այդ կատարելությունը երբեմն նրան հասցնում է նույնիսկ մահվան, նա դիտվում է որպես ազգային ընդհանրական, ընդունելի բնավորություն և դառնում է խորին պաշտամունքի առարկա: Հայոց պատմության էջերը լի են բազում նման

օրինակներով: Բայց եթե մարդկային առաքինության այդ դրսևորումը, անձնականի շրջանակից դուրս գալով, ստիպված է համազգային խնդիրներ լուծել, նա, թերևս, պիտի գործի այնպիսի զգուշությամբ, որ իր առաքինությամբ և բարոյականության իր ընկալումներով չվնասի այն գործին, որին անմնացորդ նվիրել է իր կյանքը:

...Վահան Մամիկոնյան առաքինի զորավարը իր հաղթանակած, սակայն անհավասար մարտերով չարաչար հոգնած զորքին նորից տարավ պարսիկների դեմ, ոչ այն պատճառով, որ թշնամին նորից հարձակվել էր՝ ստիպելով կյանքի ու մահվան ճակատամարտ ընդունել։ Ո՛չ։ Թշնամին հարձակվել էր հարևան երկրի վրա, որ դրժել էր իր ուխտը հայերի նկատմամբ, թողել էր նրան՝ մենակ լուծելու իր հաղթանակի ու պարտության հարցը, և հիմա, ծվարած լեռներում, օգնություն է հայցում հայերից, նորից որերորդ անգամ՝ նրանց հրամցնելով սուտը, թե ահա ուր որ է գալու են հոները՝ իրենց փոխարեն իրենց հայրենիքը փրկելու։

Վրաց թագավորը շատ հանգիստ, առանց խղճի խայթի կարողացավ դրժել իր բարեկամության և փոխօգնության ուխտը, որը կնքվել էր Ավետարանի վրա: Չայերն իրենց սպարապետի հետ չկարողացան դրժել արդեն մյուս կողմից դրժված ուխտը: Նրանք պարզապես չկարողացան արհամարհել իրենց սեփական խոստումը: Նման դրժումը անհարիր էր նրանց առաքինությանը:

Այդ առաքինությունը պիտի հանգեցնե՞ր ողբերգության:

Ահա այդ պատմությունը:

Ահա այդ պատմությունը:
Ամառվա տոթ, խեղդող օրեր էին: Պարսիկների զորքը, որին առաջնորդում էր Միհրանը, եկել հասել էր Կուր գետի մոտ՝ ճարմանայ կոչվող դաշտը:
Հայոց բանակը նույնպես հասավ այնտեղ: Նրան միացավ նաև վրաց բանակը Կախթալուքի առաջնորդությամբ:

Վահան Մամիկոնյանը իր անուրանալի տաղանդով կազմեց վազիր մագանուն և հարծակվելով առաջինը, փոթորկալի հարվածներ տալով՝ ստիպեց պարսիկներին փախուստի դիմել, որոնք մի կերպ անցան Կուր գետի մյուս ափը և փորձեցին լայգնակերպված նահանջել:

Հենց այդ պահին սկսվեց վրացական բանակի դաժնալիքը:

Պարսիկների համար սա սքանչելի առիթ էր նոր հարձակում կազմակերպելու։
Կռիվը նորից սկսվեց կատաղի ուժով։ Հաղթողները պարտվում էին։ Կռիվ
կատաղի թոհուրթոհի մեջ զոհվեց Սահակ Բագրատունին և սպարապետի եղբայր
Վասակ Մամիկոնյանը։ Իսկ **Հրահատ Կամսարականը** գերեվարվեց, երբ
սպանվեց նրա մոուլդը, և նա մնաց մենակ, շրջապատված պարսիկների խիտ
օղակով։

Օղակով:
Վահան Մամիկոնյանը, չկարողանալով կասեցնել գործի փախուստը, նահանջի հրաման տվեց: Ճանապարհին գտնելով ծանր վիրավոր **Բաբկեն Այունեցի** իշխանին՝ կարողացավ ազատել նրան փախչողների ոտքերի տակից, վերցրեց իշխանին՝ կարողացավ ազատել նրան փախչողների ոտքերի տակից, վերցրեց իշխանին:

Վահան Մամիկոնյանը, որ ձեռք էր բերել իր հայրենիքի ազատությունը Հայոց

Այստեղ՝ Տայոց աշխարհի, գալիս ու նորից հավաքվում էին իրենց սպարապետի շուրջ փախստական, ամոթահար զինվորները:

«Մի՛ կորչի ու դուրս մի՛ գա արքայից արքայի ծառայությունից և Հայոց Աշխարհը մի՛ տուր կորստի: Հնազանդության արի թագավորին, և ես միջնորդ կլինեմ: Ես կաղաչեմ թագավորին ու կհաշտեցնեմ քեզ հետ: Ի՛նչ էլ որ քեզ պետք է, կջանամ, որ տա»:

«...Արյաց տերը՝ իբրև թագավոր, արդար աչքով պիտի նայի ամեն մարդու և արդարապես պիտի տեսնի ու արդարապես լսի, ինչպես վայել է թագավորին: Բայց երբ թագավոր մարդը ուղիղ աչքով չի նայում իր ծառաներին և ուղիղ լսողությամբ չի լսում մարդու խոսքերը, այլ ամեն ինչ վարում է քմահաճությամբ և ոչ թե իրավունքների արդար քննությամբ և, որ ավելի վատն է, աշխարհի կորստյան պատճառ է դառնում, այն ժամանակ ծանր է այդպիսի ծառայությունը: Որովհետև այն տերը, որ չկարողանա իր ծառաների մեջ լավը վատից ջրկել և չկարողանա յուրաքանչյուրի պետքերը հոգալ ըստ արժանվույն, այդպիսին դժվար թե կարողանա լավ ծառայի տեր լինել: Արդ, մեր Հայոց Աշխարհը որքան մեծ է ու պետքական, բայց դու ինձ այս աշխարհում ցույց տուր մի մարդու, որ առավելապես թագավորի ձեռքով, ըստ արժանվույն, հասած լինի տանուտերության: Հակառակ վազակ, անպիտան, հացկատակ ու վատատոհմիկ ազատներն են, գալիս, խաբում են այնպիսի մեծ թագավորությանը և կրակի հետ մեկտեղ գնում նաև փառք ու իշխանություն: Իսկ ձեզանից մի քիչ հեռանալով՝ միգում են կրակի վրա, իրենց աղբը նետում են կրակի մեջ և վաճառականին ու վաճառքը միասին անարգում: Եվ այլևս լավությունն ու քաջությունը, միտքն ու գիտությունը, որոնցով աշխարհը շինվում է ու ծաղկում, չեն փնտրվում, այլ արհամարհվում են: Անպիտան մարդկանց կեղծավորությունն է տեղ անցնում ու հարգվում, և դուք էլ ձեզ ճանաչող եք համարում: Բոլոր պարսիկները լսել են Արյաց տիրոջ խոսքերը՝ արտասանված ամենքի առջև ատյանում. «Վատ մարդն ու զորականն ասորին է, բայց ասորի մարդուց ավելի հայ մարդն է վատթար և անպիտան»: Արդյոք ավելի լա՞վ էր մեռնել, քան այսպիսի խոսք լսել թագավորից: Արդ ես կռվել եմ պարսիկ մարդկանց հետ: Հետո էլ քո դեմ կռվեցի: Եվ այն մարդիկ, որոնց հետ երկու կռիվներ էիք

Ներսես Կամսարականը որոշել էր ամեն գնով ազատել եղբորը: Բագրևանդ գավառում՝ Բագավան գյուղի մոտ, իրոք Ներսեհին հաջողվեց ազատել Զրահատին, բայց Սյունյաց իշխանը դարձավ Զրահատի այդ ազատության զոհը: Միհրանը սպանել տվեց նրան՝ կանխելով նրա փախուստը ևս: Երբ Միհրանը իր զորքով հեռացավ Հայաստանից, Վահան Մամիկոնյանը

վերադարձավ Դվին և սպարապետության հետ ստանձնեց նաև մարզպանի պաշտոնը վերջին կռվում զոհված Սահակ ասպետ Բագրատունու փոխարեն:

Սակայն Հայաստանը դեռ ազատագրված չէր պարսկական լծից: Կռիվը դեռ պետք է շարունակվեր:

Ուխտապահ իշխանների բարոյական ուժի և կամքի դիմաց պարսկամետները ունեին անվրեպ գործող խորամանկություն, որի թակարդի մեջ կարող էին ընկնել նույնիսկ կյանքի մեծ փորձ ունեցող, իմաստուն մարդիկ:

Այդպես էլ եղավ:

Վրաց աշխարհից եկավ Դվին հասավ լուրը, թե **Սահակ Բագրատունին** և **Վասակ Մամիկոնյանը** չեն զոհվել ճարձանայի ճակատամարտում:

Որ մի քահանա, հայ վիրավորներ գտնելու հույսով, ամայացած կռվի դաշտում թափառելիս հանդիպում է ծանր վիրավոր Սմբատ Բագրատունուն և Վասակ Մամիկոնյանին: Մեռելների մեջ հարազատներին փնտրող ուրիշ գյուղացիների օգնությամբ քահանան նրանց տեղափոխում է Տեղեր վանքը:

Վիրավորները այդ նույն քահանայի շնորհիվ ապաքինվում են և թաքնվում անմատչելի լեռների ծերպերում: Լուր բերողը երդվումով հավատացնում է, որ իրեն ուղարկել են Սմբատ և Վասակ իշխանները, ովքեր խնդրում են զինվորական ջոկատ՝ ապահով վերադառնալու համար:

Վահան Մամիկոնյանը ավելի քան համոզված էր, որ լուրը կեղծ է: Բայց, այնուամենայնիվ, չկարողանալով մերժել մյուսների, մանավանդ երկու իշխանների այրիների թախանձանքը՝ մի մեծ ընտիր զորագունդ է հանձնում **Մուշեղ Մամիկոնյանին**՝ վերադարձնելու «մեռելներից հառնած» երկու իշխանին:

Երկար ժամանակ Մուշեղ Մամիկոնյանը իր զորագնդի հետ սուտ ուղեկիցների առաջնորդությամբ թափառեց լեռներում:

Այդ նույն ժամանակ լսելով, որ Վահան Մամիկոնյանը Դվինում է փոքրաթիվ զորագնդով, որովհետև զորագնդի լավագույն մասը գնացել է լեռներ՝ ռելու զոհված իշխանների ուրվականները, պարսկական բանակը 438թ. ման սկզբին, **Հագարավուխտի** հրամանատարությամբ, Ատրպատականի կողմից ներխուժեց Հայաստան և հասավ Դվին:

Վահան Մամիկոնյանը շտապ դուրս եկավ Դվինից իր փոքրաթիվ զորագնդով և անսպասելի ու հանդուգն հարձակումով պարտության մատնեց թշնամու՝ հարթավայրով մեկ խիտ-խտությամբ սփռված զորքերին: Փոքրաթիվ զորագնդով՝ պարսիկների բազմահազար զորքերին: Բայց նա չէր կարող երկար ժամանակ հեղեղի նման եկող հորդայի առաջն առնել: Նա հաղթանակից հետո արագ հեռանում է դեպի Տայք՝ նորից զորքը կազմակերպելու և նոր հարձակում գործելու համար: Պարսկական բանակը թողնելով Դվինի մատույցները՝ հետապնդում է նրան՝ ճանապարհին գերելով Ներսեսի ու Հրահատ Կամսարական եղբայրների կանանց, որոնց միջոցով Հագարավուխտը հույս ուներ եղբայրներին ստիպել իրենց զորքով հեռանալ Մամիկոնյաններից:

Բայց նա չարաչար սխալվեց:

Չկարողանալով հաղթահարել Տայքի անառիկ լեռները՝ Հագարավուխտը ճամբար է դնում Բասեն գավառում: Եվ հենց այդ ժամանակ էլ հրաման է ստանում արքայից արքա Պերոզից թողնել Հայաստանը և շտապել Ալանաց դոմերի կողմը, որտեղ կուտակվել էին հեփթաղները: Հագարավուխտը հրաման է ստանում նաև գերել կամ սպանել վրաց թագավոր **Վախթանգ Գորգասարին** ու **Վահան Մամիկոնյանին** և Հայաստանի մարզպան նշանակել **Շապուհին**:

Այս Շապուհը ամեն կերպ փորձում էր գերել Վահան Մամիկոնյանին, բայց՝ ապարդյուն: Վահան Մամիկոնյանը և մյուս ուխտապահ իշխանները նորից Հայոց գավառներում, այստեղ-այնտեղ լեռնային կռիվներ էին ծավալել պարսիկների դեմ՝ մշտապես հաղթանակով ելնելով այդ կռիվներից:

Այս կռվի մասին, որ պիտի պատմեմ, նույնպես առասպել չէ, ինչպես մյուս պատմությունները, որ թվում են առասպել:

Պարսիկները մշտապես փորձում էին հանկարծակի հարձակվել հայերի վրա, բայց միշտ նրանց գտնում էին արթուն ու պատրաստ կռիվն ընդունելու:

Եվ, ահա, Արշարունյաց գավառում՝ Երիզ գյուղի մոտ, կանգ է առնում Վահանը և գյուղացիների օգնությամբ գիշերային հարձակում կազմակերպում իրեն և գյուղացիների օգնությամբ գիշերային հարձակում ևս ավարտվում է հայերի հետապնդող պարսիկների դեմ: Այս հարձակումը ևս ավարտվում է հայերի կատարյալ հաղթանակով: Ահաբեկված պարսիկները գիշերային խավարի մեջ կոտորում են միմյանց: Կռիվն ավարտվելուց հետո Վահանը իր զորքը տանում է մոտակա գյուղը՝ գիշերվա մնացած մասը հանգստանալու համար: Սակայն մոտակա գյուղը՝ գիշերվա մնացած մասը հանգստանալու համար: Սակայն Շապուհը, կատաղած իր խայտառակ պարտությունից, նետվում է Վահանի ետևից: Մինչև Վահանը փորձում է դասավորել զորքը նոր կռվի համար, հանկարծ անբողջ զորագունդը ծանր կռվի հոգնածությունից թե վախից, փախուստի է դիմում:

Վահանը մնում է թշնամու դեմ 30-40 զինակիցներով, որոնց մեջ էին նաև Ներսեսի ու Հրահատ Կամսարականները: Եվ Հայոց սպարապետը այդ 30-40 հավատարիմ զինակիցներով, այնպիսի խելահեղ հանդգնությամբ է հարձակվում պարսիկների բազմության վրա, որ կազմալուծելով՝ պաշարում է և մեծ կոտորածի ենթարկում թշնամուն ու ստիպում նրան, սարսափից խելագարված, փախուստի դիմել:

Շապուհը հասկացավ, որ Վահան Մամիկոնյանին հետապնդել և նրա փոքրաթիվ մարդկանց պարտության մատնել անհնար է: Եվ նա դադարեցրեց անփողքաթիվ մարդկանց պարտության մատնելու ընթացքում էր, որ լուր տեղի հետապնդումները: Ռազմական այս ծավալումների ընթացքում էր, որ լուր ստացվեց, թե հեփթաղների դեմ պատերազմելիս սպանվել է Պերոզ արքան: Շապուհը և Վրաստանում բանակած Հագարավուխտը հրաման ստացան զորքերի հետ վերադառնալ Տիգրոն:

Վահան Մամիկոնյանը վերադարձավ Դվին՝ նորից կարգավորելու Հայոց գործերը, որոնք կուտակվել էին երեք տարվա ընթացքում, երբ նա կռվում էր Շապուհի դեմ: Հզոր կամքի տեր զորավարը, որն օժտված էր մարդկային ամենաբարձր առաքինություններով, օգտվելով խաղաղության ընձեռած հնարա-

վորությունից՝ սկսում է կարգի բերել երկրի ռազմական հենակետերը և կայազորները, կազմակերպել բանակը: Նա վերականգնում էր ոչ միայն պատերազմական հենակետերը, այլև քանդված քաղաքներն ու գյուղերը, ամրոցներն ու եկեղեցիները, ինչպես, օրինակ՝ **Էջմիածնի Մայր տաճարը**:

Վահան Մամիկոնյանը երկրի գործակալություններից հեռացնում է անվստահելի նախարարներին, որոնք դավաճանության և ուրացումի շնորհիվ էին հասել այդ պաշտոններին: Ապա վերականգնում է ժառանգական իրավունքները: Վահան Մամիկոնյանը սիրված ու ճանաչված կառավարիչ դարձավ, ում վաղուց անծկությանը սպասում էր պատերազմներից ու տառապանքներից հոգնած ժողովուրդը:

Այս ժամանակներից ի վեր, ի տարբերություն բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի, մարզպանական Հայաստանը դարձավ **«Տանուտե՝ րական երկիր»**՝ **Դվին մայրաքաղաքով**:

Հեփթաղները ասպատակեցին ողջ արևելյան Պարսկաստանը՝ կործանեցին եզրին հասցնելով երկիրը: Բայց Հայաստանի դեպքերից մեզ ծանոթ Հաճախվում տը, որը Պարսկաստանի հայտնի Փահլավանների տոհմից էր, կարողացավ հաշտություն կնքել հեփթաղների հետ՝ տարեկան հարկ վճարելու պայմանով:

Պարսկաստանի գահին էր Պերոզի եղբայր Բալաշինը կամ Վաղարշը, ինչպես նրան կոչում է Ղազար Փարպեցին: Վաղարշն ամեն կերպ փորձում էր հաշտության եզրեր գտնել, որովհետև երկիրը, որ ժառանգություն էր ստացել, ավերված էր, անկարող նորից պատերազմների մեջ մտնելու:

Եվ, վերջապես, Վահան Մամիկոնյանը և երկրում իշխող նախարարները համաձայնվում են բանակցություններ սկսել: Հանդիպումը տեղի է ունենում խոյ քաղաքից արևմուտք՝ սահմանամերձ Նվարսակ գյուղում:

Հայերը Պարսից արքային երեք կետից բաղկացած պահանջ են ներկայացնում. առաջին՝ հայերը պիտի ազատ լինեն քրիստոնեական իրենց դավանանքում, երկրորդ՝ Հայաստանում հաստատված նախարարական կարգերը

պետք է անձեռնմխելի լինեն. ոտնձգություններ չպետք է լինեն նրանց իրավունքների ու արտոնությունների դեմ, երրորդ՝ հայերի գործերին առնչվել կարող է միայն արքայից արքան՝ առանց միջամտության: **«Իսկ եթե մեր այս երեք խնդիրները չեք կարող կատարել, ապա, ինչպես որ առաջ, պատրաստ կլինենք մեռնել, բայց Արյաց հպատակվել չենք կարող»**, - վերջում հայտարարեցին հայերը:

Թագավորը կնքեց հայերի ներկայացրած պայմանագիրը, իսկ 485թ. գարնանը Վահան Մամիկոնյանը մեկնեց Տիգրոն, որտեղ ընդունվեց մեծ պատիվներով և հատուկ հրովարտակով ճանաչվեց **Հայոց սպարապետ և Տանուտե**:

Այսպես Հայաստանը երկարատև պայքարից հետո ստացավ իր ինքնավարությունը և կարող էր ազատորեն հոգալ իր բարգավաճումը:

ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՃԵՐ

Պարսկաստանը գիտեր, իր հավերժական թշնամի Բյուզանդիոնը իր ազդեցությանը ենթարկելու համար Պարսկաստանի իրավասության տակ գտնվող երկրները՝ օգտագործում է եկեղեցու հնարավորությունները: Սասանյանները պիտի փորձեին գտնել հավասարազոր մի զենք, որ կարողանային դրանով պայքարել բյուզանդական ազդեցության դեմ: Եվ դա պետք է լիներ պրիստոնությունն ինքը, որի դավանանքը բաժանվել էր բազմաթիվ աղանդների, որոնք մերժվում և բանադրվում էին բյուզանդական եկեղեցու կողմից:

Դեռ 451 թվականին Քաղկեդոն քաղաքում հրավիրվել էր Տիեզերական չորրորդ ժողովը, որտեղ պառակտվել էին բյուզանդական և արևելյան եկեղեցիները: Դավանաբանական վեճերը հիմնականում երկաբնակների և միաբնակների միջև էին: Հիշենք. ըստ միաբնակների՝ Քրիստոսը մարդկային կերպարանքով աստվածային էություն է՝ իր մեկ բնույթով: Երկաբնակները, հակառակը, պնդում էին, որ Քրիստոսը երկու բնույթ ունի՝ աստվածային և մարդկային: Բյուզանդիան որպես պաշտոնական դավանանք ընդունեց երկաբնակությունը՝ իր եկեղեցին համարելով **«ուղղափառ»**, իսկ միաբնակներին՝ հերձվածողներ: Նոր էր Վարդանանց պատերազմն ավարտվել, և Հայաստանը չմասնակցեց Քաղկեդոնի ժողովին, բայց երդվյալ միաբնակ էր, ինչպես նաև դեռ այդ ժամանակ միաբնակ էին Վրաստանը և Աղվանքը:

Պարսկաստանին հայտնի էին Բյուզանդիայի և Հայաստանի դավանաբանական ընդհարումների և դրանց՝ երբեմն նույնիսկ շատ ծանր հետևանքների մասին:

Պարսկաստանը փորձեց հայերին գրավել քրիստոնեության՝ այդ ժամանակ բավական տարածված մեստորական աղանդի հավատամքով:

Իսկ ի՞նչ էր սա:

Այս քրիստոնեական աղանդը հիմնադրվել է Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նեստորի կողմից: Ըստ այս աղանդի՝ կույս Մարիամը ծնել է մահկանացու Հիսուս Քրիստոսին, ով Սուրբ Հոգու միջոցով աստիճանաբար հաղթահարելով մարդկային թուլությունները, բարձրացել է աստվածային աստիճանի: Հակառակ

ուղղափառ եկեղեցու՝ նեստորականները պնդում էին, որ մարդկային և աստվածային սկզբունքները Քրիստոսի մեջ երբեք չեն միաձուլվում, այլ ապրում են սոսկ հարաբերական միասնությամբ: Նեստորականները որակվել են որպես հերետիկոսներ և հալածվել: Հեռու լինելու համար Բյուզանդիայից՝ ապրել են Սասանյան Պարսկաստանին ենթակա երկրներում:

Նրանք նույնիսկ համայնքներ էին ստեղծել Հնդկաստանում և Չինաստանում: Ի վերջո նրանք հռչակում են իրենց ինքնուրույն եկեղեցին: Բայց նրանց քարոզիչները ոչ այդ ժամանակ և ոչ հետագայում Հայաստանում հաջողության չհասան: Նույնիսկ պարսիկների օգնությամբ նրանք չկարողացան թափանցել Հայաստան: Այնպես որ, այս միջոցառումը՝ Բյուզանդիայի դեմ հայերին կրկին հանելու ցանկությունը, չիրականացավ:

Կավատ երկրորդ պարսիկ արքայից արքայի ժամանակներն էին: Գահին բազմելուց անմիջապես հետո, Կավատի առաջին գործը եղավ պահանջել Բյուզանդիայից կատարելու այն պայմանագիրը, որով կայսրությունը պարտավորվել էր պարսկական գանձարան մուծել բավական մեծ գումար, որպեսզի Պարսկաստանը այլևայլ վաչկատուն ցեղերի ներխուժումներից կարողանա պաշտպանել Կովկասյան լեռնանցքերը:

Բյուզանդիան մերժեց այս պահանջը: Կավատը պատրաստվեց պատերազմի և ապահովելու համար իր հաղթանակը՝ ստիպեց հայերին ընդունել հետևյալ պայմանները. հայերը պետք է իրենց զորքով միանան պարսիկներին՝ ընդդեմ բյուզանդական բանակի, և իրենց երկիրը պետք է բաց պահեն սասանյան զորքերի առջև, որպեսզի նրանք Հայաստանից ներխուժեն Բյուզանդիա:

Վահան Մամիկոնյանը մերժեց Կավատի պայմանները: Կավատը առանց դանդաղելու, իր ողջ զինական ուժով հարձակվեց Հայաստանի վրա: Նոր աղետը կանխելու համար Վահան Մամիկոնյանը ընդունեց Կավատի պայմանները և պարտավորվեց Հայոց այրուձիով մասնակցել նրա պատերազմին:

502 թվականին Կավատի զորքերը Տանուտերական Հայաստանից ներխուժեցին

ժեցին բյուզանդապետական Հայաստան և գրավեցին Կարին ու Տիգրանակերտ քաղաքները: Բյուզանդական կայսրները չկարողացան պաշտպանել քաղաքները, իսկ հայերը, անչափ զգված բյուզանդական տերերից, անցան պարսիկների կողմը: Իսկ երբ 503թ. բյուզանդացիները մեծ բանակով հարձակվեցին Կավատի վրա, և սա ստիպված նահանջեց, բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանը մաքրվեց պարսիկներից: Հետաքրքիրն այն է, որ Տանուտերական Հայաստանը թե՛ գաղտնի, թե՛ բացահայտ օգնեց բյուզանդացիներին: Հայերի աջակցությամբ բյուզանդական զորքը նվաճում և ավերում էր նաև պարսկական Միջագետքի նահանգները:

Բյուզանդիան այս դեպքերի ընթացքում իրեն տեր էր զգում նաև Տանուտերական Հայաստանում: Եվ երբ վախճանվեց Վահան Մամիկոնյանը, **Անաստաս** կայսրը երկրի կառավարիչ նշանակեց Վարդ Մամիկոնյանին, որին տրվեց **«պատրիկ»** տիտղոսը: Հայոց հիշողության մեջ **Վարդ Մամիկոնյանը** մնաց **Վարդպատրիկ** անունով:

Անաստաս կայսրը փորձում էր չկորցնել հայերի վստահությունը և հրապարակեց մի հրովարտակ, որով հայտնում էր, թե անցել է միաբնակների կողմը:

Սկսվում էր նեստորականների ու քաղկեդոնականների հալածանքը:

Բայց Բյուզանդիայի հովանավորությունը երկար չի տևում: Բյուզանդիան և Պարսկաստանը հաշտություն են կնքում: Հայաստանը նորից կիսանկախ դրության մեջ է ընկնում Պարսկաստանից: Կավատը, վախենալով հայերի նոր պատերազմությունից, չփորձեց պատասխանատվության կանչել անգամ այն հայ նախարարներին, որոնք պատերազմի ժամանակ բյուզանդացիների կողմն էին անցել: Նա ճանաչեց Վարդ Մամիկոնյանին՝ որպես սպարապետ և մարզպան, ու հրավիրեց Տիգրոս՝ նրան այդ պաշտոններում հաստատելու: Տիգրոսը Կավատը Վարդ Մամիկոնյանին գրկեց իր պաշտոններից և Հայոց կառավարիչ նշանակեց պարսիկ Բուրզանին:

Վարդ Մամիկոնյանը մեռավ օտարության մեջ 509 թվականին: Նրա մահով ավարտվեց Հայոց Տերունական շրջանը, որը տևեց 450-509թթ.:

Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը միասին մտան Երանշահի **«Հյուսիս-Մային Բուստակի»** մեջ: Բուստակ, այսինքն՝ երկրամաս: Երեք երկրներն էլ վաղուց կորցրել էին իրենց թագավորական գահերը:

Տասնմեկ տարի Հայաստանը կառավարում էին պարսիկ մարզպանները: Թվում էր՝ այդպես էլ պիտի երկարեր ժամանակը օտարի դառը կառավարման տակ, ճնշումների և անմարդկային հարկապահանջության հալածանքներին ենթակա:

Բայց ահա հոներն արշավեցին Հայաստան և հասան մինչև Կապադովկիա: Ամենուրեք նորից կոտորածներ էին, նախճիր, գերեվարություն: Դարսիկները չկարողացան պաշտպանել իրենց ենթակա երկրները հոների ասպատակություններից:

Սասունցի հայ իշխան **Մծեծ Գնունին** մի քանի ուրիշ հայ իշխանների հետ կարողացավ դեմ կանգնել ասպատակողներին և ահավոր ջարդի ենթարկելով՝

ստիպեց նրանց ետ փախչել եկած ճանապարհով: Կավատը գնահատեց իշխան Գնունու քաջությունը ու մեծ ծառայությունը և ետ կանչելով պարսիկ մարդպանին՝ Հայոց Աշխարհի կառավարունը հանձնեց Մեծ Գնունուն, որը տևեց գրեթե 33 տարի: Հայաստանում նորից քիչ թե շատ խաղաղություն տիրեց: Ճիշտ է, Հայոց գործերը պարսիկների հետ մասնակցում էին նրանց մղած կռիվներին, բայց Հայաստանի հողի վրա բյուզանդա-պարսկական կռիվներ չեղան:

ՀՈՒՍԻՆԻԱՆՈՍ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Անաստաս կայսրը հանգիստ էր թողել միաբնակ քրիստոնյա երկրներին, բայց նրանից հետո գահակալած բացարձակ անգրագետ **Հուստինոսը** իրեն հայտարարեց «**ուղղափառ**» երկաբնակ, որով և վերականգնեց դավանանքի շուրջը ծավալված կատաղի վեճերը, ապա դրան հաջորդող կատաղի հալածանքները:

Բայց սա ընդամենը սկիզբն էր:

528 թվականին Հուստինոսի մահից հետո Բյուզանդական գահին բազմեց **Հուստինիանոսը**, որն իր 40-ամյա թագավորության ընթացքում իր օրենսդրական գործողություններով արժանացավ **Մեծ** հորջորջմանը, չնայած նրա առաջին, «**կարևոր**» գործերից մեկը եղավ 529 թ. Աթենքի փիլիսոփայության դպրոցը փակելը, որը հեթանոսական շրջանից մնացած միակ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունն էր: Հուստինիանոսի նպատակն էր վերականգնել Հռոմեական հին կայսրությունը իր ողջ հզորությամբ և փայլով, Արաքսի ափերից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս: Նա գիտեր, որ այդ հսկա կայսրության ամենահուսալի շղթան նորից դավանանքն էր լինելու: Այն դավանանքը, որն անվերապահորեն կայսեր հավատն էր: Հուստինիանոսի հալածանքը մյուս կրոնների ու դավանանքների հանդեպ հասավ այնպիսի չափերի, որ մինչ այդ չէր եղել: Նույնիսկ նրա կինը՝ **Թեոդորան**, որ կայսրուհի դառնալուց առաջ պարուհի էր եղել, հավատով՝ միաբնակ, չէր կարողանում իր պաշտպանության տակ առնել այն եպիսկոպոսներին, ովքեր դավանում էին միաբնակությունը:

Հայաստանի բյուզանդահպատակ մասում կրոնական հալածանքներ չմտնելով դաժան չէին, որովհետև հայերն այստեղ գրեթե չէին դիմադրում, երբ Բյուզանդիայի կղերականները փորձում էին նրանց դարձնել երկաբնակ:

Բայց հայերը ազատատենչ էին, և Հուստինիանոսը նրանց ուրիշ կերպ պիտի սանձահարեր:

Պիտի դիմենք 6-րդ դարի պատմիչ **Պրոկոպիոս Կեսարացու** աշխատությանը, որն ապրել և գործել է ժամանակի այս հատվածում ոչ որպես կողմնակի դիտող, այլ՝ որպես մեկը, որ մշտապես գտնվում էր իրադարձությունների բուն կենտրոնում: Սկզբում նա բյուզանդացի զորավար **Բելիսարիոսի** խորհրդականն էր ու քարտուղարը, իսկ հետո Հուստինիանոսի պալատում կայսրի պատվերով գրում էր նրա կատարած գործերի, նրա օրենքների ներբողյանը, բայց նաև անսպառ ճշգրիտ տեղեկություններ հաղորդում աշխարհագրական, տեղագրական, տնտեսական, պատերազմների, ժողովուրդների, այդ թվում նաև Հայաստանի

նում կատարվող մեծ ու փոքր, կարևոր և նույնիսկ անկարևոր դեպքերի մասին:

Հուստինիանոսը բյուզանդական իրականության մեջ կերտեց պատմության ամենափայլուն և միաժամանակ ամենամռայլ դրվագները: Նա, 528 թ. տիրելով Բյուզանդական գահին, ամեն կերպ պետք է կատարեր իր երդումը՝ վերականգնել Հռոմեական կայսրության վաղեմի սահմանները՝ նրա վաղեմի փառքի հետ միասին: Այդ պատճառով էլ երկարամյա իր թագավորության ընթացքում նա չի դադարեցնում պատերազմները պարսիկների դեմ՝ Արևելքում, գոթերի դեմ՝ Արևմուտքում, վանդալների թագավորության դեմ՝ Լիբիայում:

Նրան, անշուշտ, հաջողվեց բավականին ընդարձակել իր պետության սահմանները, որոնց պաշտպանության համար վերականգնեց հին բերդերն ու ամրոցները, ամենաանսպասելի տեղերում կառուցեց նորերը: Նա կառուցեց նաև Կոստանդնուպոլսի Սբ. Սոֆիայի տաճարը:

Բոլոր հպատակ երկրները տնքում էին անտանելի հարկերի բեռն տակ, որովհետև այս ամենի համար միջոցներ էին պետք:

Հարկ տվողը հիմնականում գյուղացիությունն էր, որ չկարողանալով դիմանալ անմարդկային կեղեքումին, թողնում էր իր տունն ու հողը և կուտակվում քաղաքներում կամ թափառում մեծ ու փոքր ճանապարհներին: Հուստինիանոսը նոր, դաժան օրենքներով փորձում էր կանխել համատարած այս փախուստը, սակայն՝ ապարդյուն: Այս պայմաններում էր, որ կայսրությունը մինչև կոկորդը խրվեց կաշառակերության ճահճի մեջ: Կաշառքով կարելի էր տիրել քաղաքական, ռազմական ամենաբարձր պաշտոններին: Նույնիսկ կարելի էր գնել հոգևոր բարձր դիրքեր: Կաշառակերությունը նաև արդարադատության ներսում էր, որը բարձր դիրքեր: Կաշառքով կարելի էր խցկվել նույնիսկ արկղված էր պաշտպանել օրենքները: Կաշառքով կարելի էր խցկվել նույնիսկ արևմտական գվարդիա:

Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «**Գաղտնի պատմություն**» գրքի էջերում անդրադարձել է այս երևույթին մեծ ափսոսանքով: Նա նաև վկայում է, թե

արքունական գվարդիան կազմվում էր բացառապես ռազմական և ֆիզիկական կարողությունների և ընդունակությունների տեր հավատարիմ և անկաշառ մարդկանցից, այն էլ՝ միայն ու միայն հայերից, որովհետև նրանք էին, որ համապատասխանում էին այս պահանջներին: Հուստինիանոսի ժամանակ արքունական գվարդիան մատչելի դարձավ ամեն մի կաշառք տվողի համար: Հայերը հետզհետե հեռացվեցին այդ ծառայությունից: Հիմա գվարդիայի անդամ կարող էր դառնալ նույնիսկ ստրուկը, եթե կաշառք տալու դրամ ուներ:

Բյուզանդական պետության այս ահռելի ախտերը, բուն երկրից դուրս գալով, տարածվում էին կայսրության տիրույթներում:

Անշուշտ՝ նաև Հայաստանում:

Հուստինիանոսի թագավորությունը մեծ աղետ էր Հայոց համար նաև այն հարվածի պատճառով, որ ստացավ Հայոց ինքնուրույնությունը մշտապես կարգավորող, դարերով հաստատված և սրբագործված նրա ժառանգական իրավունքը: Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա Հայոց մասը՝ Անձղը,

Բյուզանդացի

Անգեղատուն, Հաշտյանք, Փոքր Ծոփք, Մեծ Ծոփք, Բալահովիտ գավառները, կառավարվում էին սատրապների միջոցով: Այս ողջ տարածքը նախքան Հայաստանի բաժանումը եղել է Արշակունիների արքունի ոստան կամ էլ՝ ձեռական իշխանության իրավունքով նախարարներին հանձնված տիրույթ: Հռոմեական կայսրության, ապա, ավելի ուշ, Բյուզանդիայի տիրապետության տակ ընկնելուց հետո տեղի հայ իշխանները և նախարարները ժառանգական իրավունքով պահպանում էին իրենց տիրույթներն ու ինքնավարությունը սատրապների կարգավիճակով:

Ի դեպ, Հայոց այս շրջանները տարբեր ժամանակներում են ընկել բյուզանդական իշխանության տակ:

Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայությամբ՝ այստեղ հայ նախարար-սատրապները իշխում էին ցմահ և ժառանգաբար. նրանք կայսրերից հատուկ նշանակված էին ստանում: Նրանք հագնում էին թագավորի նման ոսկյա ճարմանդով քղամիդ, ոսկեզարդ մետաքսյա պատմուճան, երկարաճիտ կարմիր կոշիկներ: Նրանք պարտավոր էին սեփական ուժերով պաշտպանել ինչպես իրենց գավառները, այնպես էլ մերձակա բյուզանդա-պարսկական սահմանը:

Հուստինիանոս կայսրը զրկեց հայ նախարարներին սատրապական իշխանությունից այն պատճառաբանությամբ, որ սատրապության պաշտոն չի եղել ո՛չ հռոմեացիների, ո՛չ բյուզանդացիների մոտ:

Երկրի իշխանությունը հանձնվեց նշանակովի գործակալների՝ դուքսերի ռազմական իշխանությանը՝ նրանց տրամադրության տակ դնելով նաև հռոմեական զորամասեր: Այս դուքսերը, իրենց հերթին, ենթարկվում էին նորաստեղծ ռազմական կուսակալության զորավարին:

Սա դեռ չարիքների փոքրագույնն էր:

Հուստինիանոսը նախարարների իշխանությունը թուլացնելուց հետո փորձեց ի չիք դարձնել նրանց ժառանգական իրավունքը իրենց տան բուն ներսում:

Բյուզանդապետակ Հայաստանը մի սովորական կայսերական նահանգի վերածելուց հետո հրապարակեց մի օրենք, որը վերաբերում էր Հայոց ընտանեկան իրավունքին:

Ո՞րն էր սրա էությունը:

Հունա-հռոմեական աշխարհում կանայք կալվածքների հանդեպ ժառանգական հավասար իրավունքներ ունեին:

Բյուզանդացի կոնսուլ

Հայ իրականության մեջ տոհմական կալվածքը մշտապես պետք է մնար անբաժան՝ որպես տոհմի սեփականություն, և այդ պատճառով կանայք իրավունք չունեին ժառանգելու տոհմի տիրույթներից, նույնիսկ ամենաչնչին մասնաբաժինը: Եթե չլիներ այս արգելքը, կինն ամուսնանալով օտար ընտանիքի տղամարդու հետ, պիտի տաներ և օտարացներ տոհմային կալվածքի մի մասը:

Հուստինիանոսի մոր օրենքը պարտադրում էր նախարարական և իշխանական տներին իրենց կալվածքները հավասար ժառանգական իրավունքով մասնատել նաև ընտանիքի կանանց միջև:

Ահա՝ այդ օրենքը.

«Ցանկանալով, որ Հայոց Աշխարհում գործեն լավ օրենքներ և այնպես անել, որ այն ոչնչով չտարբերվի մեր պետությունից, մենք զարդարեցինք այն հռոմեական վարչաձևով, վերացրինք նրա նախկին անվանումները: Մենք սովորեցրինք նրանց օգտվել հռոմեական կարգ ու կանոնից և կարգադրեցինք, որ նրանք կառավարվեն այն օրենքներով միայն, որոնք ընդունված են հռոմեացիների մոտ: Մենք որոշեցինք սույն օրենքով վերացնել նրանց սխալը, որպեսզի, հակառակ իրենց բարբարոսական սովորությանին, ժառանգելու իրավունք ունենան ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք, որ կանայք առանց պռույգի չամուսնանան և որպեսզի այսուհետև չճնշվեն իրենց ապագա ամուսինների կողմից: Լուկ նրանք չեն, որ նման վայրենի սովորույթ ունեն, այլև՝ ուրիշ ժողովուրդներ ևս: Դա մարդկային բնավորության անպատվությունն է, կանանց սեռի ստորացումը:

...Արդ, սույն սրբազան օրենքով սահմանում ենք, որ հայերի մոտ ևս ուժ ունենա կանանց՝ ժառանգելու մասին մեր իրավունքը, մեր օրենքները՝ ոչ մի տարբերություն գոյություն չունենա տղամարդկանց և կանանց միջև»:

Առաջավոր թվացող այս օրենքի ետևում թաքնված էր բյուզանդացու ծանր խարդավանքը, որով Հայոց հզոր նախարարական և իշխանական տները մասնատվում էին և փոխանցվում: Նրանք անկարող էին դառնում զորքեր պահել և թշնամու ոտնձգություններից պաշտպանել իրենց ամրոցները և փոքրացած տիրույթները:

536 թվականին հրապարակված օրենսդրությամբ Հոստինիանոսը Բյուզանդիային պատկանող բոլոր հայկական տիրույթներից կազմում է չորս Հայաստան՝ **Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք, Չորրորդ Հայք:**

Առաջին Հայքի մեջ էր մտնում Մեծ կամ Ներքին Հայքը՝ Պոնտոսի մահանգի Տրապիզոն և Կերարուս քաղաքներով: **Երկրորդ Հայքը** կազմվում է մախկին Առաջին Հայքի մնացած մասից՝ Սեբաստիա և այլ քաղաքներով: **Երրորդ Հայքը** կազմվում է մախկին Երկրորդ Հայքից՝ առանց փոփոխության՝ Սելիսինե քաղաքով: Իսկ **Չորրորդ Հայքն** ընդգրկում էր մախկին սատրապական Հայաստանի հինգ անկախ իշխանությունները, որոնց անկախությունն արդեն վերացված էր:

Հոստինիանոսի արքունիքում չափազանց հավատարմորեն ծառայում էր ծագումով հայ, բայց վաղուց ամեն բանով հայությունը կորցրած **Ակակիոս** անունով մեկը, որը կայսերական բարձր շնորհի արժանանալով, կարգվեց Առաջին Հայքի կառավարիչ: **Պրոկոպիոսի** վկայությամբ՝ նա այնպիսի մի դաժան, մինչ այդ չեղած հարկահանություն սահմանեց հայերի համար, որ մախարարներից ոմանք միաբանվեցին՝ դիմադրելու Բյուզանդիոնից եկած այդ նոր արհավիրքը: Շարժումն առաջնորդում էին արիասիրտ ու կորովի **Հովհաննես Արշակունի** իշխանը և նրա մատաղահաս որդի **Արտավանը**: Ապստամբները սպանեցին Ակակիոսին, բայց հայր և որդի Արշակունիները ստիպված եղան անցնել Հայաստանի պարսկահպատակ մասը:

Այս միջադեպը չկասեցրեց ապստամբությունը:

Հոստինիանոսը ապստամբներին ճնշելու համար Հայաստան ուղարկեց նշանավոր բյուզանդական զորավար, ծագումով հայ Սիտտաս Ուրսիկոսին: Սիտտասը խնամիական կապերով էր կապված Հոստինիանոսի հետ: Սիտտասի կինը Թեոդորա կայսրուհու Կոմիտոն քույրն էր:

Սիտտասը առաջինն էր հայերի այն երկար շարքում, ովքեր դարերի հարահոս երթում պիտի հսկայական դեր կատարեին Բյուզանդիայի ռազմական և քաղաքական կյանքում:

Ահա նա, գալով Հայաստան և երևի հիշելով իր հայկական ծագումը՝ կացավ դիմել ռազմական գործողությունների և նոր ճնշումների:

Սիտտասը խորհուրդ տվեց ապստամբներին զենքերը վայր դնել՝ խոստանալով միջնորդել կայսրին՝ ներում շնորհելու: Սիտտասի այս վարմունքը զայրույթ պատճառեց Ակակիոսի որդուն, որ հոր մահվան վրեժով էր լցված: Նա կայսրի մոտ չարախոսեց Սիտտասին: Կայսրը հրամայեց Սիտտասին անմիջապես պատերազմ սկսել անհնազանդ հայերի դեմ: Հայ մախարարները նորից ի մի հավաքվեցին՝ արժանապատվորեն ընդունելու կռիվը: Պարսկահպատակ Հայաստանից անմիջապես վերադարձան Հովհաննես և Արտավան Արշակունիները:

Մարտերից մեկի ժամանակ Արտավան Արշակունին սպանեց Սիտտասին: Զրկվելով իր քաջ զորավարից՝ ահաբեկված բանակը փախուստի դիմեց, և հայերը կարողացան երկիրը մաքրել կայսերական զորքերից:

Հայերին պատժելու համար Հոստինիանոսը ուղարկեց **Բուզիաս** զորավարին:

Սա, գալով Հայաստան և զգալով, որ չի կարողանալու հաղթել հայերին, դիմում է խարդավանքի. հայ մախարարներին հրավիրում է ճաշկերույթի՝ իբրև հաշտության և խաղաղություն կնքելու համար: Նախարարները, զգալով խարդավանքը, հրաժարվում են: Միայն Հովհաննես Արշակունին, որը Բուզիասի հետ կապված էր հրեականությամբ, առանց կասկածելու գնաց նրա մոտ իր Վասակ փեսայի հետ և գիշերային խնջույքի մի պահի հենց իր բարեկամ Բուզիասի ձեռքով սպանվեց: Վասակ իշխանին հաջողվեց փախչել:

Նորից ջլատվում են Հայոց ուժերը: Ապստամբ հայ մախարարները Վասակ իշխանի հետ անցնում են Պարսկաստան և գնում, ներկայանում արքայից արքա **Խոսրով Առաջին Անուշիրվան Անշակ-Ռվանիին**: Այս երկար անունը նշանակում է Անմահ հոգի:

Մի քանի խոսք այս «Անմահ հոգի» արքայից արքայի մասին:

Խոսրովը թագավորեց իր հոր՝ Կավատի մահից հետո և մեծ համբավ ձեռք բերեց շինարար լինելու շնորհիվ: Եվ իրոք, իր երկարատև՝ քառասունութամյա բերեց շինարար լինելու շնորհիվ: Եվ իրոք, իր երկարատև՝ քառասունութամյա տիրակալության ընթացքում բարեկարգեց երկիրը, հովանավորեց գիտությունն ու գրականությունը: Սակայն, այսքանով հանդերձ՝ նա ամենատիպիկ արևելյան բռնակալ էր, որի պատիժներն ամենաչնչին զանցառուի հանդեպ՝ դաժանության դասական օրինակներ էին:

Ուրեմն՝ Արևմուտքում տիրակալ Հոստինիանոսն էր, Արևելքում՝ Խոսրով Առաջին Անուշիրվանը, իսկ սրանց միջև՝ Հայոց ջլատված, բզկտված երկիրը, որի մախարար տերերը իրենք իրենց դատապարտել էին՝ խուսանավելու մեկ սրա, և մեկ նրա կողմը՝ չգտնելով սակայն հանգստություն ոչ իրենց, ոչ ժողովրդի համար: Հոստինիանոսն ու Խոսրովը մահացու ախտյաններ էին, որոնք հետևում էին միմյանց նվաճումներին՝ խանդի և վախի միաժամանակյա զգացումով:

Հոստինիանոսի գլխավոր խնդիրն առաջին Հյուսիսային Աֆրիկան և Իտալիան գրավելն էր, որը, անշուշտ, պիտի նրան չափազանց հզորացներ: Խոսրով Անուշիրվանը սա չպետք է հանդուրժեր և առիթ էր փնտրում սկսելու 545 թվականին ընդհատված պարսկա-բյուզանդական պատերազմը:

Պատերազմն սկսվեց 549 թվականին և շարունակվեց մինչև 562 թվականը: Հայաստանը չէր կարող նորից չդառնալ մարտադաշտ, որտեղ բախվում էին երկու՝ միմյանց հանդեպ ատելությամբ լցված պետություններ:

ՀԱՅՈՑ ՏՈՍԱՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ԹՎԱԿԱՆ

Ահա այս թոհուրեոհի մեջ էր երկիրը, երբ Հայոց ժամանակը կարգավորելու միտումով 552 թվականից սկսեց գործել Հայոց տոմարական նոր թվականը, որ հետ էր մնում Քրիստոսի ծննդյան տարեթվից 551 տարով: Հայոց այս թվականի հիմնադիրը **Ներսես Երկրորդ Բագրևանդի** կաթողիկոսն էր: Նա 554թ. Ղվինում հիմնադիրը երկրորդ եկեղեցական ժողովը, որտեղ բացի բարձրաստիճան գումարեց երկրորդ եկեղեցական ժողովը, որտեղ բացի բարձրաստիճան եկեղեցականներից, մասնակցում էին նաև 35 մախարարներ և սիրիական եկեղեցու ներկայացուցիչները՝ **Աբդիշո** եպիսկոպոսի ղեկավարությամբ:

Այս առիթով հետաքրքիր է **Լեոյի** բնութագրումը.

554 թվականը այն կետն էր, որից շուտ էր գալիս Հայոց պատմության անհվը: Հայ ժողովուրդը վերջնականապես և անդառնալի կերպով հաստատում է իր ազգային ինքնորոշումը մի կատարյալ կղզիացման մեջ քրիստոնյա աշխարհի ներսում: Իսկ ազգային թվականի նշանավոր որոշումը ազգային կղզիացման տարեթիվն է հավերժացնում: Այս մեծ վճռի մեջ միայն դավանական տոկունությունը չէր խոսում, ոչ էլ միայն ազգի հոգեբանությունը, այլ նրա հավաքական ըմբռնումը, որ առանձնահատկություն, մշակութային ինքնությունը չէր զարբնում ամեն մի ժողովրդի համար»:

Այսպես՝ ամեն գնով պետք էր պաշտպանվել երկու հզոր թշնամիներից: Եթե դա հնարավոր չէր զինական ուժով, ապա հնարավոր պետք է դարձվեր հոգևորի ու բարոյականի, որևէ ուժի չենթարկվող, ազգային ներքին արժանապատվության պահպանման միջոցով:

Բյուզանդիան ձգտում էր Հայաստանի իրեն պատկանող մասը դարձնել իր մեծ կայսրության մի չնչին գավառը և շահագործել երկրի տված բարիքներից մինչև զինուժը, որի կարիքը նա, թերևս, շատ էր զգում: Նախարարների ընդվզումները տեղի էին ունենում ազգային ինքնապաշտպանական բնագոյով և նույնիսկ հաղթանակի դեպքում հայ իշխանական սերուցքը մնում էր որպես իր փոքրիկ ավատատիրական ունեցվածքի տերը, իր լեռների ու անանջանների ճանապարհների տերը...

Բայց բավական էր Բյուզանդական կայսրը հրապուրեր նրանց՝ մեկին և տաներ իր արքունիքը՝ նրանց առջև լայն բացելով կայսերական շքեղությունն ու հարստությունը, մեծամեծ պաշտոններին տիրելու հնարավորությունը, որ նա շատ արագ մոռանար իր ազգային պատկանելությունը: Լեռների անմատչելի գագաթներին ծվարած ամրոցներից, որտեղ ապրում էր իր ավանդական սովորույթներով, կայսեր արքունիքի ճոխության մեջ հայտնված և տրված պատիվներից շլացած հայ ազնվականը, երբ համեմատում էր այդ ամենը օտար տիրապետության տակ գտնվող, անկախությունից և ինքնուրույնությունից զրկված իր երկրի հետ, ամեն կերպ ծգտում էր իր ձեռներեցությանը, կամքի, խելքի, ուժի ընծեռած հնարավորություններով գրավել առաջնակարգ դիրք, որը գրեթե մշտապես հաջողվում էր նրան:

Բյուզանդական կայսրերը աշխատել են գրավել հայ ազնվականությանը՝ տալով նրանց տաղանդին արժանի հնարավորություններ: Բացի ազնվական բարձր դասից՝ Հուստինիանոսի օրենքներից սաստիկ ճնշված մանր ազնվա-

5-րդ դարում այս կամավոր և բռնի գաղթականությունը դավաճանություն էր, նաև դեպի Պարսկաստան, սկիզբը եղավ հայերի՝ իրենց հայրենիքից հեռու օտարներին ծառայելու սովորությամբ:

Պրոկոպիոս Կեսարացին վկայում է բյուզանդական ծառայության մեջ գտնվող հայ զորավարների մասին, ովքեր աչքի են ընկել իրենց արիությամբ և քաջագործություններով:

Արդեն ասել ենք. Բյուզանդական կայսրերն այնքան էին գնահատում հայ ռազմիկների քաջությունն ու հավատարմությունը, որ իրենց պալատական կայսերական գվարդիան կազմում էին բացառապես հայերից, որոնց թիվը երբեմն հասնում էր 3500-ի:

Հայերի գինվորական տաղանդը փայլեց հատկապես Հուստինիանոսի ժամանակ:

Բյուզանդիայում հայ խոշորագույն դեմքերից էր կայսերական գանձապահ **Ներսեսը**, որ նաև տաղանդավոր զորահրամանատար էր: Իտալիայում գոթերի հարձակումների պատճառով ծանր վիճակ էր ստեղծվել: Ներսեսը կարողացավ հարձակումների պատճառով ծանր վիճակ էր ստեղծվել: Ներսեսի հրամանադուրս շարտել նրանց Իտալիայից: Այս պատերազմում Ներսեսի հրամանատարության ներքո կռվում էին հայ զորավարներ **Անգալաս-Ընջյուղը**, **Վարազը**, **Ներսես**, **Հրահատ**, **Սահակ Կամսարական** եղբայրները, **Արտավազը**, ովքեր իրենց քաջությամբ և զինվորական գործը վարելու հմտությամբ հավասարը չունեին ռուզանդական զորքերի մեջ:

Ներսեսը սիրում էր իր շուրջը հավաքել հայ զինվորականներին իրենց այրու-
ծիով, որովհետև վստահ էր՝ եթե նրանք իր հետ են, հաղթանակն ապահովված է:
Իտալիայում իր քաջագործություններով փայլեց հատկապես **Գիլակոսը**՝

Գլակ իշխանը, որը հայկական ընդհանուր գործերի դաժանագործություններով
Հայ զորավար քաջերից էր նաև **Արտավան Արշակունին**, որը Բյուզանդիայի
ապստամբության հերոսներից էր և անծամբ սպանել էր Բյուզանդիայից Հայաս-
տանի վրա նշանակված հայազգի երկու կառավարիչների՝ Ակակիոսին և Սիտ-
տանի։ Նա հետո անցավ բյուզանդացիների կողմը և Աֆրիկայում կայսրության
մղած կռիվների ժամանակ անուրանալի ծառայություններ մատուցեց։ Փաստո-
ւթեն Արտավանը Հյուսիսային Աֆրիկյան հայկական այրուծիի քաջությամբ
միացրեց կայսրությանը։

Աֆրիկայի համար մղված պատերազմներում արտագնա աշխատողների թիվը փոքր է, սակայն Եթովպիայի և Գանայի համար այն շատ բարձր է: Աֆրիկայի համար մղված պատերազմներում արտագնա աշխատողների թիվը փոքր է, սակայն Եթովպիայի և Գանայի համար այն շատ բարձր է:

Իսկ Պարսկաստանի դեմ կայսրության վարած պատերազմի ժամանակ հրամանատարներ **Արշակին, Ակակիոսի** որդի **Ադուլիոսին, Թովմային** և նրա որդի **Հովհաննես Գուզեսին** Պրոկոպիոս Կեսարացին կոչել է «անչափ քաջ պատերազմողներ»:

562թ. Հուստինիանոսի և Խոսրով Անուշիրվանի միջև 50 տարվա հաշտություն կնքվեց, որի ընթացքում կողմերից որևէ մեկը չէր հարձակվելու մյուսի վրա, և վերջապես կեսդարյա մի շրջան խաղաղություն պիտի տիրեր Արևելքում:

Խոսրով Առաջին Անուշիրվանի գահակալության ժամանակը նպաստավոր եղավ պարսկական մտքի զարգացման համար, որից շահեց հատկապես գրականությունը: Խոսրովը խրախուսում և հովանավորում էր այս ասպարեզը, և պարսկական գրականությունը ծեռք բերեց ոչ միայն նոր ինքնուրույն գործեր, այլ նաև թարգմանչական երկեր: Նախ՝ նորից խմբագրվեց և բացատրվեց պահլավերեն լեզվով պարսկական գրականության ամենակարևոր երկը՝ «**Ջենդ-Ավեստան**», ապա գրվեց «**Քունդեհեշտ**» տիեզերագրությունը, որը աշխարհիկ և կրոնական է միաժամանակ: Գրվեց նաև խրատաբանական մի երկ, որի հերոսը՝ ոմն մոգ, ճամփորդում է հանդերձյալ աշխարհում և, վերադառնալով, պատմում այնտեղ տեսածի մասին: Հոգևոր խրատների այդ հավաքածուն կոչվում է «**Արդա-Վիրաֆ Նամակ**»: Բայց գրականության ասպարեզում ամենակարևոր գործը, թերևս, Իրանի հին թագավորների մասին ժողովրդի կողմից պատմվող վեպերի հավաքածուն էր, միասնական մի ժողովածու, որը հետագայում դարձավ **Ֆիրդուսիի «Շահնամե»** գրքի հիմնաքարը:

Թարգմանությունները հիմնականում արվում էին հնդկական գրականությունից՝ փաստորեն նպաստելով հնդկական վեպերի տարածմանը դեպի Արևմուտք: Ինչպես, օրինակ, «**Կալիլակ և Դամանակ**» վերնագրով բուդդայական վեպերի ժողովածուն, որի պատմությունները հետագայում դարձան արաբական «**Հազար ու մի գիշեր**»-ի հեքիաթներից շատերի բովանդակությունը:

Այսպես՝ կարծես խաղաղ էր Արևելքը, որից մեծապես շահում էին հայերը նաև, որ տասնյակ տարիների ընթացքում քանդված ու քայքայված երկրի վերքերն էին փորձում բուժել:

Բայց 50 տարվա փոխարեն խաղաղություն տիրեց ընդամենը տասը տարի: Եվ պատճառն այն էր, որ առաջին տասը տարուց հետո այն գումարները, որոնք կովկասյան լեռնանցքերը վաչկատունների հարձակումներից պա սնելու համար Բյուզանդիան պարտավորվել էր վճարել Պարսկաստանին, արեց:

Երբ առաջին տասնամյակն անցնելուց հետո պարսիկները պահանջեցին երկրորդ տասնամյակի վճարը, կայսրը հրաժարվեց կատարել վճարումը՝ պատճառաբանելով, թե փողով գնված բարեկամությունն ու խաղաղությունը բանի պետք չեն և փորձեց Հեռավոր Արևելքում՝ Իրանի թիկունքում ապրող վաչկատուն ցեղերին դաշնակից դարձնել, որպեսզի պատերազմ սկսելիս սրանց միջոցով հարվածի թշնամուն:

Պատերազմական դաշտը նորից ընտրվել էր Հայաստանը: Պատերազմը պիտի սկսեին հայերը: Պատճառը, իբր, պիտի լինի դավաճանքը: Բյուզանդիան, իբր, պիտի մասնակցեր այդ պատերազմին որպես քրիստոնեության պաշտպան և ջատագով: Ավելի ստոր դիվանագիտություն հնարավոր չէ երևակայել:

571թ. սկսվեց 50-ամյա պատերազմը, որը քիչ ընդհատումներով շարունակվեց մինչև 630 թվականը:

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԸՆԴՎԱԶՈՒՄԸ

Հայոց այս ապստամբությունը **Վասակ Մամիկոնյանի** որդի **Վարդան Մամիկոնյան** իշխանի ղեկավարությամբ և **Հովհաննես Երկրորդ Գաբեղենցի** կաթողիկոսի օրհնությամբ սկսվեց այն բանից հետո, երբ պարսիկ **Սուրեն Ճիհովր Վշնապը**՝ որպես Հայոց մարզպան, ուզեց ատրուշան շինել Դվինում:

Բայց պատճառը միայն այս չէր: Այս Վշնապը Հայաստանում իրեն անչափ վատ էր պահում: Նա ոչ միայն սկսեց հարստահարել նախարարական տները, այլև անգսպորեն շնանալ:

Վարդան Մամիկոնյանն այս ամենից բացի ուներ նաև իր անձնական պատճառը. սա սպանել էր Վարդանի **Մանվել** եղբորը:

Նախքան կռիվ սկսելը Վարդանը գնաց Բյուզանդիա՝ կայսեր հետ բանակցելու: Եթե կայսրը օգներ հայերին՝ ազատագրվելու պարսկական լծից, Հայաստանի արևելյան մասը ևս կմիացվեր բյուզանդահպատակ մասին:

Կայսրը խոստացավ մի զորաբանակ տալ հայերին: Ջորաբանակը գտնվում էր Թեոդուպոլիս-Կարին քաղաքում:

Վարդանն արդեն հավաքել էր 20-հազարանոց մի ընտիր բանակ և դաշն կնքել վրացիների ու աղվանների հետ, որոնց հրամանատարներն էին **Գուրգենը** և **Շիրոն**:

Սուրեն մարզպանն իր 15-հազարանոց բանակով շարժվեց դեպի Դվին: Բյուզանդացիները, իրենց բնավորության համաձայն, ուշացրին իրենց օգնությունը: Բայց Վարդանը կարողացավ հանկարծակի հարձակումով մեծ ջարդ տալ պարսիկներին:

Ջավրակ Կամսարականի ձեռքով իր մահը գտավ **Սուրեն Ճիհովր Վշնապ** մարզպանը:

Հայաստան է արշավում պարսկական նոր՝ 20-հազարանոց բանակ, որը նույնպես ջախջախվում է:

Բյուզանդական բանակը դեռ Կարինից տեղ չէր հասել:

Պարսիկները պարտություն պարտության ետևից էին կրում: Հայերի այս անընդհատ հաղթանակները տեսնելով՝ բյուզանդական զորքը վերջապես տեղ հասավ:

Խոսրով Անուշիրվանը, սաստիկ զայրացած հայերի հաղթանակներից, ինքն է առաջնորդում իր բանակը դեպի Հայաստան:

Այս կռիվը նույնպես ավարտվեց պարսիկների պարտությամբ: Խոսրով վորություն տվեց Տիբերիոսին՝ Խոսրովին հաշտություն առաջարկել: Խոսրովը անհաշտ հաշտության առաջարկը: Հաշտությունը կկայանար միայն այն դեպքում, մերժեց հաշտության առաջարկը: Հաշտությունը կկայանար միայն այն դեպքում, եթե Բյուզանդիան վերադարձներ Պարսկաստանին պատկանող Հայաստանը և

վճարեր տարեկան 35 հազար ոսկի: Հասկանալի է, որ հաղթող կողմը չէր համաձայնվի նման անհեթեթ պայմանների:

Պատերազմն արդեն չորս տարի է՝ սկսվել էր, և վերջը չէր երևում:

579 թվականին մեռավ Խոսրով Անուշիրվանը՝ գահը թողնելով իր **Որմիզդ** որդուն, որը ոչ միայն չդադարեցրեց հորից ժառանգություն ստացած պատերազմը, այլ ավելին. կրկնեց հոր պահանջը՝ ավելացնելով նաև Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանին իրեն հանձնելու պարտադիր պայմանը:

Մորիկը հաղթանակներ տանելով՝ գրավեց Միջագետքը: Այս հաղթանակների մեծ բաժինը պատկանում էր հայազգի **Ներսես** զորավարին, որը սկյութացիներից կազմված Տիբերիական կոչվող իր գնդով դարձել էր պարսիկների պատուհասը: Մորիկը մեծ հաղթանակով վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ Տիբերիոս կայսրը նրան դիմավորեց խանդավառությամբ և, որպես գերագույն պարգև, հաղթողին ամուսնացրեց իր աղջկա հետ՝ փաստորեն նրան գահաժառանգ դարձնելով:

Եվ, իսկապես, այս դեպքերից քիչ անց վախճանվեց Տիբերիոսը, և կայսր հռչակվեց Մորիկը, որը թագավորեց քսան տարի:

Պատերազմը շարունակվում էր: Ծիշտ է, հիմա ավելի շատ՝ Միջագետքում, բայց Հայոց հարավային հողերի վրա էլ պակաս չէին ընդհարումները:

Պարսկա-բյուզանդական այս պատերազմը, որի մեջ էր ներքաշվել Հայաստանը, նորից այն վերածեց ավերակների:

Կարճելով պատմությունը՝ ասենք, որ Պարսկաստանի համար այն ևս ճակատագրական եղավ: Արքունիքում և բանակում անընդհատ կատարվող դավադրությունները ի վերջո գահընկեց արեցին Որմիզդին: Որմիզդը սպանվեց:

Գահակալեց նրա մանկահասակ որդին՝ **Խոսրով Երկրորդ Ափարվեզը**: Սրա դեմ իր ապստամբությունը շարունակեց **Բեհրամ Չուբի** պարսիկ զորավարը, որը քիչ դեր չէր խաղացել Որմիզդին գահընկեց անելու գործում:

Խոսրովի և Բեհրամի միջև մի կռվում Խոսրովը պարտվեց և հազիվ կարողացավ ազատվել իր հարեմի հետ միասին: Բեհրամ Չուբին մեծ Տիգրոս և իրեն հռչակեց արքայից արքա:

Փախստական Խոսրովն անցավ բյուզանդական սահմանը և ապաստան խնդրեց, ապա նամակ գրեց Մորիկ կայսրին, որ նա իրեն հայր լինի ու զորքով օգնի ետ ստանալու իր գահը՝ խոստանալով փոխարենը Հայաստանի և Վրաստանի մեծ մասը թողնել Բյուզանդիային:

Մորիկը Խոսրովին իր գահին հաստատելու համար ուղարկեց **Հովհան** պատրիկին և Սիրիայի հայազգի սպարապետ **Ներսեսին**:

Վերակազմվեց նաև Հայոց զորքը՝ **Մուշեղ Մամիկոնյանի** հրամանատարությամբ: Բեհրամ Չուբին պարտվեց: **Խոսրով Ափարվեզը** վերահաստատվեց իր գահին:

Մորիկ կայսրը՝ որպես զինվորական, հայերին շատ բարձր էր գնահատում: Այս գնահատականը տարածվում էր ոչ միայն ազնվական դասի զինվորականների,

այլև ժողովրդի այն խավերի վրա, որոնցով հարմար էր բնակեցնել ամայի ծայրամասային գաղութները, և որոնցով կայսրության համար կարելի էր կազմել զինվորական կուռ պատնեշներ: Իրենց բուն հայրենիքից զրկելով՝ կայսրը հայերին էր քշում բնակեցնելու ամայի տարածքները, որոնք նրանք դարձնում էին ծաղկուն գավառներ:

Այս նույն ժամանակ էր, որ Աղծնիքից և մերձեփրատյան շրջաններից Կիպրոս աքսորվեցին մեծ թվով... ապստամբներ, նրանք, ովքեր Բյուզանդիայի դրոմանք կռվել էին Պարսկաստանի դեմ:

Այս տմարդի քաղաքականությունը երկար չէին կարող հանդուրժել հայերը. այս հողի վրա բռնկվեց 589 թվականի նոր ապստամբությունը:

Մորիկը հրամայել էր, որ Հայոց 2000-անոց այրուծի գունդը ուղարկվի Թրակիա, 1000 հեծյալ՝ **Սմբատ Մամիկոնյանի** և 1000 հեծյալ՝ **Սմբատ Բագրատունու** հրամանատարությամբ:

Ճանապարհին Սմբատ Բագրատունու իշխանը որոշեց, որ չի գնալու օտար երկիր և իր գունդը չի տանելու կայսրության հաղթանակների համար կռվելու:

Այն նախարարները, ովքեր ցանկանում էին դուրս գալ կայսրության լծի տակից և վերականգնել Հայոց թագավորությունը, միացան նրան:

Անթիվ-անհամար կայսերական զորքը հարձակվեց հայ ապստամբների վրա և դաժան կռվում վերջ տվեց մի բուռ ապստամբ հայերի ըմբոստությանը:

Սմբատ Բագրատունին գերի ընկավ: Պալատական դատարանում նա համարձակորեն հայտարարեց, որ եղել է ապստամբության հրահրողն ու նրա ղեկավարը, ինչի համար չի զղջում:

Նրան դատապարտեցին մահվան:

Այն, ինչ պիտի պատմեն հիմա, առասպել չէ, որ հորինել է ժողովուրդը՝ իր պաշտելի հերոսին մեծարելու համար: Ճշմարիտ է այս պատմությունը՝ վկայված ոչ միայն հայ, այլև օտար ականատեսների և պատմիչների կողմից:

Այս պատմությունը մինչև հիմա հպարտությամբ և խանդաղատանքով է լցնում մեր հոգիները հերոսի նկատմամբ:

ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Հիսունհազարանոց ամֆիթատրոնը շունչը պահած նայում էր մրցասպարեզին, որտեղ տեղի էին ունենում գլադիատորների կյանքի ու մահու դաժան գոտեմարտերը: Հսկա կրկեսը լեփ-լեցուն էր: Չկար ազատ մի տեղ ո՛չ մեծահարուստ ազնվականներին, ո՛չ հասարակ քաղաքացիներին հատկացված հարկերում: Կրկեսային այդ օրվա խաղը սովորական չէր: Եվ մրցասպարեզում կանգնած հաղթամարմին օտարերկրացին գլադիատոր չէր, այսինքն՝ այն ստրուկներից,

որոնք, պատերազմի ժամանակ գերի ընկնելով, գլադիատորական դպրոցներում կրկեսային մարտերի հատուկ վարժանքներն անցնելուց հետո ասպարեզ էին ելնում միմյանց դեմ մարտնչելու: Իրար բազմաթիվ վերքեր հասցնելով՝ ահարկու տառապանքներով նրանք մեռնում էին հենց մրցասպարեզում, որպեսզի ամֆիթատրոնում նստած տասնյակ հազարավոր մարդիկ՝ կայսրից մինչև վերջին գոռերը, մրցասպարեզում թափված արյան տեսքից անմարդկային բերկրանք ապրեն: Նույն հաճույքն էր պատճառում ամբոխին նաև գլադիատորների պայքարը վայրի գազանների հետ: Այդ դեպքում նույնպես ամֆիթատրոնում հավաքվածները լիուլի ապրում էին արյունռուշտ տեսարանի հարուցած ցնծությունը: Նրանք նորից ու նորից հիսուն հազար կոկորդիների միահամուռ աղաղակներով պահանջում էին նոր խաղեր: «**Չաց և կրկես**», վանկարկում էր ամբոխը, և տերերը սիրով կրկես էին նետում պատերազմի նորանոր գերիների, մեկնելու նկատմամբ որևէ թշնամություն չունեցող մարդկանց՝ հոշոտելու միմյանց կամ կատաղի գազանների ճիրանների մեջ պատառոտվելու՝ ի հեճուկս կայսրության քաղաքացիների, որոնք ստանալով իրենց ցանկացածը, ներում էին տերերի բոլոր քնահաճույքները և դաժանությունները:

Բայց մարդը, որ կանգնած էր մրցասպարեզի կենտրոնում, զենք չունեւ ձեռքին, ինչպես ունենում էին գլադիատորները: Նա դատապարտված էր մահվան:

Պայքարը չսկսված՝ պիտի ավարտվեր, որովհետև մարդը պաշտպանվելու չէր հնարավորություն անգամ չունեւ: Անգեմ մարդը, որ քիչ հետո պիտի տանջալից մահով մեռներ, **Սմբատ Բագրատունի արմենն** էր:

Ո՞վ էր նա: Ինչպե՞ս էր հայտնվել կրկեսի մրցասպարեզում: Ինչո՞ւ էր այս հայ իշխանը Բյուզանդիայի կողմից դատապարտվել նման անպատվաբեր մահվան:

Չայոց պատմության մեջ Սմբատ անունով Բագրատունիներ շատ են եղել: Բագրատունյաց հնագույն իշխանական, իսկ հետո էլ արքայական տոհմը սիրում էր իր զավակներին կնքել Սմբատ անունով: Բայց սա այն Սմբատն էր, որ Մորիկ կայսրը որոշեց, թե ինքն ավելի հանգիստ կլինի իր գահին, եթե ռուսի Չայաստանը Սմբատ Բագրատունի իշխանի նման քաջ ու հայրենասեր պալանից:

Չայ իշխանի մեղքը միայն այն էր, որ նա գերադասում էր «**առնիլ ի վերայ աշխարհին իւր**»:

Գիտենք արդեն՝ նա ընդվզեց հանուն Բյուզանդիայի հաղթանակի կռվել անծանոթ, օտար երկրում: Գիտեք նաև՝ նրա ապստամբությունը կյանքի ու մահվան ահեղ գոտեմարտ էր: Այն ճնշվեց հարյուրապատիկ անգամ մեծ կայսերական բանակի ահեղ ուժից:

Իշխանը, տեսնելով իր քաջերի մեկիկ-մեկիկ սպանվելը, շարունակում էր իր միայնակ մարտը՝ զոհվելու, գերի չընկնելու ցանկությամբ: Սակայն խստիվ հրաման էր տրված՝ կենդանի բռնել նրան:

...Եվ ահա նա անգեմ նետված էր կրկեսի ասպարեզ:

Ամֆիթատրոնը շունչը պահած սպասում էր և նախօրոք ըմբոշխնում հաճույքը, որ պիտի ծաշակեր՝ տեսնելով, թե ինչպե՞ս են քաղցած գազանները հոշոտում հսկային: Չէ՞ որ կրկեսի ասպարեզ թողնելուց առաջ որոշ ժամանակ գազան-

ներին քաղցած էին պահում: Երբ հանդիսականն արդեն կորցնում էր համբերությունը, մրցասպարեզում հայտնվեց ահռելի չափերի կատաղած մի արջ:

Իշխանը կանգնած տեղից չշարժվեց, չփորձեց խուսափել գազանից, որը մռնչալով նետվեց դեպի նա: Չսկան նախ իր բռնեցքով ահռելի մի հարված հասցրեց արջի գլխին, ապա գրկեց նրան, սեղմեց իր հուժկու թևերով՝ պահելով այնքան, մինչև արջը նրա գրկի մեջ փչեց շունչը: Երբ սատկած գազանի լեշը նետեց իր ոտքերի տակ, ամֆիթատրոնը պայթեց հիսուն հազար կոկորդից դուրս հորդող հիացմունքի աղաղակներից:

Բայց դեռ չէր հասցրել դատապարտվածը շունչ քաշել, երբ նրա վրա հարձակվեց անապատային մի շեկ, վիթխարի առյուծ... Եվ մինչ առյուծը կկատարեր իր ճակատագրական ցատկը՝ հասնելու համար մարդուն, ահռելի թռիչքով առյուծին ընդառաջ նետվեց նա: Չթողնելով առյուծին սթափվել՝ բռնեց նրա կոկորդից, իր հուժկու ձեռքերով բարձրացրեց գլխից վեր, խեղդեց, նետեց ցած՝ արջի դիակի կողքին, կանգնելով վրան՝ սպասեց:

Եթե արջին սպանելուց հետո ամֆիթատրոնում նստած հիսուն հազար հանդիսական միանգամից զարմանքից աղաղակ էր բարձրացրել, հիմա տեսնելով առյուծի դիակի վրա կանգնած հերոսին՝ պապանձվեց...

Իսկ այդ միջոցին...

Չանդիսատեսը չհասկացավ նույնիսկ, թե ինչ կատարվեց: Նա միայն տեսավ, թե ինչպես կատաղությամբ բռնված, գլուխը կախ, սուր եղջյուրները առաջ ցցած, ռունգերից կարծես հուր ու բոց ժայթքող ցուլը քառատրոփ, ահարկու բառաչով սլանում էր դեպի հաղթամարմին հերոսը: Իսկ նա, թեթևությամբ պոկվելով տեղից, ընդառաջ նետվեց, երկու ձեռքով բռնելով նրա թրի նման սուր եղջյուրներից՝ պոկեց-հանեց գլխից, շարտեց մի կողմ, ապա չթողնելով նրան սթափվել, հաշվի չառնելով վիրավոր գազանի խելակորույս բառաչը՝ բռնեց նրա վզից և այնպես ոլորեց, որ ողնաշարը ջարդվելով՝ սպանեց: Դա չափից ավելի էր:

Մակ հավատի:
Բյուզանդիայում գահ բարձրացավ ապստամբների պարագլուխ **Փոկասը**:

Երբ այս պատերազմն էլ ավարտվեց, Կավատ արքայից արքան Հայաստանի մարզպան է նշանակում **Վարազտիրոց Բագրատունուն**: Սրանով մարզպանության պաշտոնը նորից հայերի ձեռքն է անցնում:

Երբ այս պատերազմն էլ ավարտվեց, Կավատ արքայից արքան Հայաստանի մարզպան է նշանակում **Վարազտիրոց Քազրատունուն**: Սրանով մարզպանության պաշտոնը նորից հայերի ձեռքն է անցնում:

ԱՆՈՒՆՁ ՄՈՒՀԱՄԱՆԵՂ. ԷՐ:

Նախախնամությունը, սակայն, նրա համար կյանքի ուրիշ ճանապարհ էր ուղենշել:

Մուհամմեդի ուսմունքը միանգամից ճանապարհի չհարթեց: Դա որքան արագ էր տարածվում հասարակ ժողովրդի մեջ, այնքան վտանգավոր էր դառնում Կորեյյան ցեղի համար, որը ստանձնել էր կռապաշտությունը

Նախկին աղքատ, համեստ հովիվն ու գլխավորագրողը, որի իր անաշուն սելոյթ-ներում արդարություն և ճշմարտություն էր քարոզում, հասնելով անսահմանփակ իշխանության, օրենքներ է ձևում ու կարում` ըստ իր ճաշակի և պահանջմունքի` անշուշտ, Ալլահի անունով, որն իբր, խոսում է իր հետ։ Միայն այսպիսի «երկնային» թույլտվությամբ նա օրինականացրեց բազմակնությունը և հարենի գաղափարը սրբացրեց իսլամում։ Նա հաջող հարմարեցնում էր երկնքի և հարենի գաղափարը սրբացրեց իսլամում։ Նա հաջող հարմարեցնում էր երկնքի և հարենի գաղափարը սրբացրեց իսլամում։ Նա հաջող հարմարեցնում էր երկնքի և հարենի գաղափարը սրբացրեց իսլամում։

Կայտնությունները կյանքի սովորական, ամենօրյա դեպքերին, որոնք, ի դեպ, Հուրանի մեջ հակասություններ էին առաջացրել։ Հետագայում այդ հակասությունները բացատրելու մեծ ջանքեր են պահանջելու իսլամի կրոնագետներից։

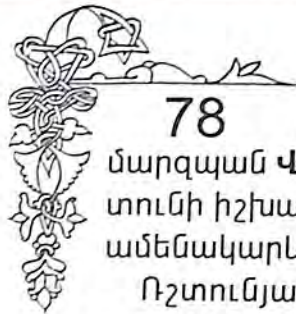
Սակայն արդարների համար բաց են դրախտի դռները: Այդ դրախտը այնքան երանելի էր արևային կիզիչ տապի, անջուր անապատներում ապրող խեղճ ու կրակ բեղուխնի համար, ում մահից հետո խոստանում էին դրախտի պարտեզը, որտեղ չկային շոգն ու տապը, երկրային կյանքի տառապանքները, որտեղ խոխոջում են սառնորակ առվակներ, և որտեղ արդարները՝ մետաքս և բեհեզ

Արաբական հարվածների տակ Պարսկաստանը կորցրեց ոչ միայն իր քաղաքական անկախությունը, այլև իր գոյության հզոր հենարանը՝ զրադաշ-

77

Երբ վերադարձավ Հայաստան, ռազմական գործին հմուտ մի մարդ էր: Իր անձնական գերազանց հատկություններով նա ամնիջապես շահեց Հայոց վերջին

մարգպան **Վարազտիրոց Բագրատունու** համակրանքը: Վարազտիրոց Բագրատունի իշխանը Թեոդորոս Ռշտունու տնօրինությանը հանձնեց Հայոց մեջ թերևս ամենակարևոր՝ սպարապետի պաշտոնը:

Ռշտունյաց տոհմը առաջին անգամ էր հանդես գալիս սպարապետության պաշտոնում, բայց նրա առաջին ներկայացուցիչը դարձավ Հայոց այն հզոր զորավարներից մեկը, որը նաև քաղաքագետ էր:

Վարազտիրոց Բագրատունու մահից հետո Թեոդորոս Ռշտունին երկրի պաշտպանությունն իր ձեռքն առավ և շատ արագ նվաճեց ժողովրդի համակրանքը, նրա անսահման հավատը իր անձի և գործերի հանդեպ:

Արաբները գիտեին, որ առանց տեր դառնալու Հայաստանին, դժվար պիտի լիներ իրենց նվաճումները տանել դեպի հյուսիս՝ դեպի Կովկասյան Մեծ Լեռնաշղթան:

Դեպի Հայաստան ամենավաղ արշավանքը **Օմար** խալիֆի ժամանակ եղավ: Արաբները իրենց բանակներով ասպատակեցին գրեթե ողջ Հայաստանը և հասան Կոգովիտ գավառ, որտեղ գտնվում էր բյուզանդական մի զորաբանակ, որի հրամանատարն էր **Պռոկոպը**՝ զինվորական գործի մեջ բացարձակ անընդունակ, անձեռներեց մի մարդ: Սա, առանց տեղից շարժվելու, անտարբեր հետևում էր, թե ինչպես են արաբները, Հայաստանն ասպատակելով, հասել Վրաստան և ահա հիմա էլ Արաքսն անցնելով՝ սպառնում են իր զորաբանակին:

Թեոդորոս Ռշտունին փորձեց սրան համոզել, որ իր զորագնդով միանա հայերի դիմադրությանը, որին սակայն Պռոկոպը պատասխանեց գոռոզ արհամարհանքով...

Բայց արաբները, Արաքսն անցնելով և Կոգովիտ մտնելով, ջարդեցին բյուզանդական այս զորաբանակը և հեռացան Սիրիա:

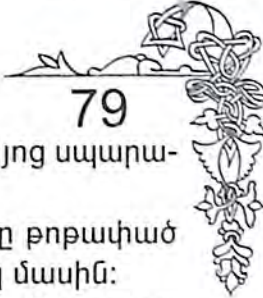
Արաբներն իրենց առաջին արշավանքների ժամանակ չէին մնում գրաված երկրում: Պարզապես ասպատակելով թալանում էին և ահռելի հարստություն հավաքած՝ հեռանում:

Արաբների՝ թվով երրորդ արշավանքի ժամանակ նրանք Վանս լճի հյուսիսային և արևմտյան ափերով թափանցեցին Արարատյան դաշտ և հասան Դվին: Դվինը վերցվեց, ամենայն վայրագությամբ կողոպտվեց, և 36 հազար մարդ գերեվարվեց:

Թեոդորոս Ռշտունին իր փոքրաթիվ գնդով փորձեց ազատել գերիներին: Ընդհարումը տեղի ունեցավ Գառնիի մոտ և ավարտվեց հայերի պարտությամբ:

Դվինի կոտորածից, գերեվարությունից, թալանից, ավերումից և Թեոդորոս Ռշտունու՝ արաբներին խելքի բերելու անհաջող փորձից հետո, երբ նրանց զորքերը, նախճիրի տալով իրենց ճանապարհին գյուղեր ու քաղաքներ, ահռելի ավարով և հազարավոր գերիներով անցան Սիրիա, Հայոց Աշխարհն իրեն այնքան անզոր զգաց, որ ստիպված նորից դիմեց բյուզանդական օգնությանը:

Ներսես Երրորդ Տայեցի կաթողիկոսը խնդրանքով դիմում է կայսր **Կոստան** Ռիմին, որ Թեոդորոս Ռշտունուն ճանաչի նաև բյուզանդահպատակ Հայաստանի սպարապետ:

Կոստանդինը համաձայնվում է: Ռշտունին դառնում է Ամենայն Հայոց սպարապետ, ստանում պատրիկի տիտղոս և արքայավայել ընծաներ:

Հայերը խոստանում են կայսրին պարսկական հպատակությունը թոթափած Հայոց Աշխարհի այդ մասը ևս միացնել Հայոց բյուզանդահպատակ մասին:

Չորս տարիներ անցան համեմատական խաղաղության մեջ: Թեոդորոս Ռշտունուն հաջողվեց նորից կազմակերպել հուսալքված նախարարներին և զորքը: Ժողովուրդն սկսեց կառուցել արաբների քանդածը: Բայց, ահա, վրա հասավ բանասարկության աղետը, որի հեղինակն էր մի **Թունա** անունով բյուզանդացի պաշտոնյա: Այս Թունային հաջողվում է, թե ինչ մեղադրանքով՝ հայտնի չէ պաշտոնյա: Այս Թունային հաջողվում է, թե ինչ մեղադրանքով՝ հայտնի չէ պատմությանը, Կոտեից գավառում կալանավորել բոլորից անտեղյակ Թեոդորոս Ռշտունուն և ուղարկել Կոստանդնուպոլիս: Քննելով ամբաստանությունը՝ Կոստանդին կայսրը արդարացնում է Ռշտունուն և հետ ուղարկում Հայաստան:

Ռշտունին նոր էր հասել Հայաստան, երբ (651 թվականին) արաբները նորից, ավելի մեծ ուժով հարձակվեցին Հայաստանի վրա՝ սփռվելով երեք ուղղությամբ:

Կոգովիտ գավառի Արծափ բերդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում փայլուն հաղթանակ է գրանցվում հայերի օգտին: Արաբական ողջ բանակը իր երկու զորավարներով ոչնչանում է, հարուստ ավարը, որը նրանք թալանել էին մինչև այստեղ հասնելը, անցնում է հաղթողներին: Այս ավարից Թեոդորոս Ռշտունին հարյուր արաբական միույթ է ընծա ուղարկում կայսրին:

Թվում էր, թե հաջողության դուռ էր բացվել Հայոց համար, սակայն Կոստանդին կայսրը հենց այդ ժամանակ հայերի հոգիները փրկելու **«ազնիվ»** մտադրությամբ հայերից նորից պահանջում է ընդունել քաղկեդոնություն:

Հայ հոգևորականությունը, նախարարները, Թեոդորոս Ռշտունին և Ամենայն Հայոց հայրապետ Ներսես Տայեցին պատասխանում են մերժումով:

Ասացինք, որ մինչև այժմ արաբների Հայաստան ներխուժումները ասպատակելու նպատակ ունեին. գալիս էին, կոտորում, թալանում, հեռանում:

Բայց ահա նրանք որոշեցին Հայաստանը նվաճել վերջնականապես:

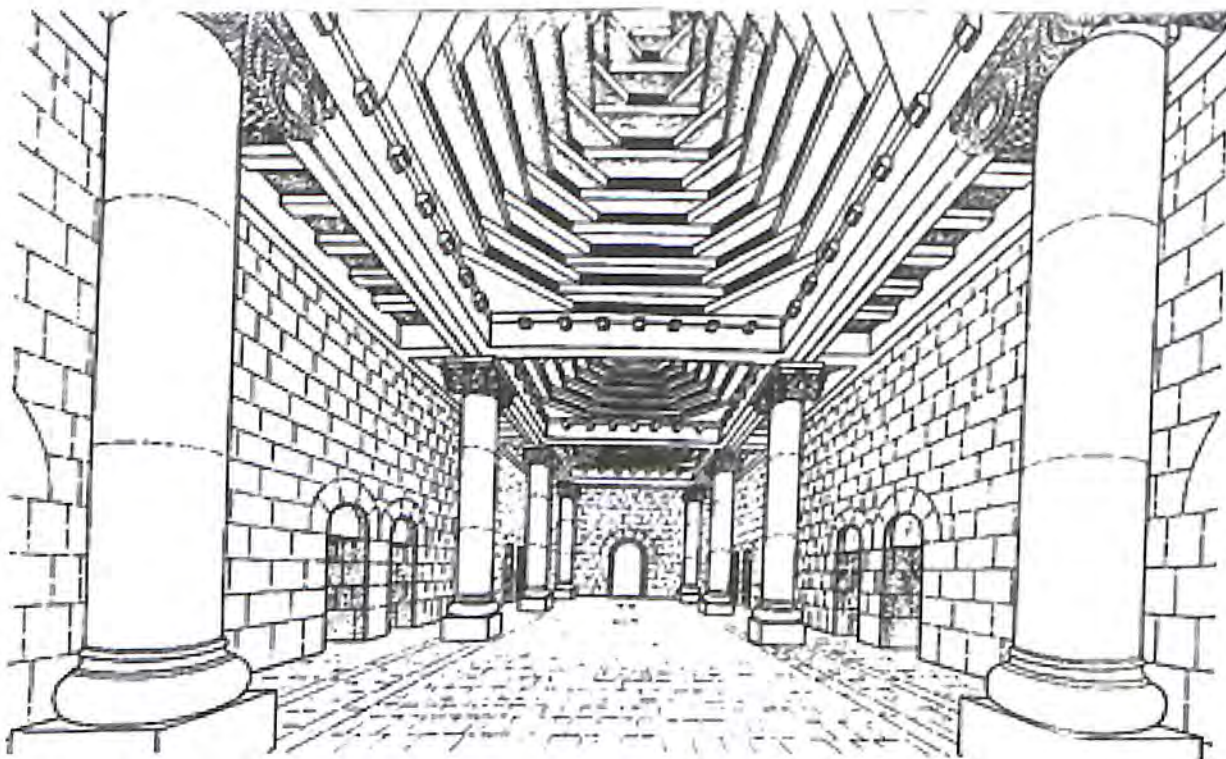
Արաբ հեղինակներ **Բելազորին** և **Թաբարին** հետաքրքիր վկայություններ են տալիս այս արշավանքի մասին, որը ղեկավարում էր **Հաբիբ Իբն Մեսլեմե** զորավարը: Հայ պատմիչ **Մեթոսը** այս զորավարին անվանում է **«անողորմ դահիճ»**:

Թեոդորոս Ռշտունին, որն այնքան էլ հույս չուներ բյուզանդացիների օգնության վրա, նոր պատերազմական իրավիճակից երկիրն ու ժողովրդին ազատելու մի ելք է տեսնում միայն. արաբների հետ վարել այնպիսի քաղաքականություն, որ հնարավոր լինի համաձայնության գալով նոր նվաճողների հետ՝ պահպանել Հայոց ինքնավարությունը:

Կայսրն ինքն էլ գիտեր, որ չի կարողանա օգնել Հայաստանին, բայց պահանջում էր, որ նրանք հարեն բյուզանդական «**ուղղափառությանը**»:

Լեոն գրում է.

ԴՎԻՆ. Կաթողիկոսական պալատի սյունազարդ սրահ

Փորձենք պարզել դաշնագրության իրական օգուտը Հայոց համար:

Նախ՝ նրա բարձր կառավարությունը նորից մնում է հայ նախարարների ձեռքին, որով և պահպանվում է հին ազգային կառավարման ձևը:

Երրորդ՝ քանի որ Հայաստանի նույնիսկ խոշոր քաղաքներում իսկամ բնակչու-
թյան թիվը չնչին էր, արաբական այս իշխանությունը, համծին ոստիկանի, շատ
առիթներ չէր կարող ունենալ Հայոց ներքին գործերին խառնվելու՝ մահմեդա-
կաններին ապշտպանելու պատրվակով:

Զորոտոտ: իսկեղ պարտավորվում են հոժարական հարկ վճարել:

Վեցերորդ՝ արաբները պարտավորվում են օգնել հայերին օտար հարձակումների ժամանակ:

Դաշնագրությունը հաստատվեց:

Բյուզանդիան չէր կարող հանդուրժել սա, և Կոստանդինը 100-հազարանոց բանակով 654թ. մտավ Չայոց սահմաններից ներս ու արաբներից որևէ դիմադրության չհանդիպելով, կոտրելով հայերի պաշտպանությունը՝ հասավ Կարին։ Կայսերը այցելության գնացին ոչ միայն նախկին բյուզանդահպատակ Չայաստանի իշխանները։

Կարին օնագ նաև Ներսես Տալեցի կաթողիկոսը:

Կայսեր մոտ հավաքված բոլոր իշխանները, որոնք Թեոդորոս Ռշտունու հետ միասին համաձայնություն էին կնքել արաբների հետ, այսինքն՝ նրա քաղաքական ասպարեզի գործակիցներն էին, Ռշտունուն ներկայացրին որպես ապստամբ, որով և զրկեցին նրան իշխանությունից և նրա փոխարեն նշանակեցին մեկ ուրիշի...

Քառասուն հայ է ուղարկվում Ռշտունում հայտնելու նրա պաշտոնագրկման
 Լուրը: Սակայն Ռշտունին նրանց կալանավորում է Վանա լճի կղզիներից մեկում:
 Թեոդորոս Ռշտունին քաշվում է Աղթամար կղզին, իսկ հավատարիմ մնացած
 մի քանի իշխաններին նրանց զորագնդերի հետ ուղարկում է ամրանալու
 Լեռներում՝ իրենց գավառները պաշտպանելու համար: Սրանց մեջ էին նաև
 Վրաստանի Առկանդի և Սյունյաց տերերը:

Ռապտոանի, Աղվանքի և Սյունյաց մարմինը:

Պատրաստվում էր հայ-բյուզանդական պամսխիազմը։
Կայսրը վստահ, որ առանց կռվի նորից գրավելու է Հայաստանը, իր մոտ է
պահում միայն զորքի 20 հազարը, մյուս մասը հետ է ուղարկում Բյուզանդիա։ Եվ
քանի որ նա իրեն հաղթող էր համարում, պահանջում է Դվինի Սբ. Գրիգոր
եկեղեցուն քաղկեդոնական ծեսով պատարագ մատուցել, որը և ստիպված,
խուսափելու համար նոր կոտորածներից, կատարում է Ներսես Երրորդ կաթողի -
կոսը։ Կայսեր հետ քաղկեդոնական հաղորդություն են ընդունում բոլոր ներկա-
ները, կաթողիկոսը, իշխանները...

Սակայն կայսրը ստիպված էր հեռանալ Հայաստանից Բյուզանդիայում ծագած ինչ-որ գործերի պատճառով: Նա թեոդորոս Ռշտունու փոխարեն Հայոց իշխանաց իշխան է նշանակում **Մուշեղ Մամիկոնյանին**՝ նրա հրամանատարության տակ թողնելով 3-հազարանոց մի զորք:

Թեոդորոս Ռշտունին, ստանալով արաբներից խոստացված 7-հազարանոց բանակը, իր փեսա **Համազասպ Մամիկոնյանի** հետ, գարունը բացվելուն պես, մեծ արշավանք է սկսում Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած բյուզանդական բանակի դեմ, որին հաղթելով՝ դուրս է շարտում Հայոց սահմաններից՝ ավելի հեռու: Գրավում է նույնիսկ Տրապիզոն քաղաքը և մեծ ավարով վերադառնում Հայաստան:

Պատերազմը դադարեց: Թեոդորոս Ռշտունին հարուստ ընծաներով գնաց Դամասկոս՝ խալիֆի փոխանորդ **Մուսավիի** հետ հանդիպելու: Այս հանդիպման արդյունքը եղավ այն, որ Մուսավին Թեոդորոս Ռշտունի նախարարին հանձնեց նաև Վրաստանի և Աղվանքի գլխավոր կառավարչի պաշտոնը:

Խաղաղություն տիրեց: Բայց դժբախտությունն այն էր, որ Ռշտունին, ծանր հիվանդանալով, նորից քաշվել էր Աղթամար կղզի: Օգտվելով նրա հիվանդությունից՝ ավատատեր իշխանները, նորից բյուզանդացիների օգնությամբ, կրկնակի հարկերի տակ դրեցին ժողովրդին:

Բացվեցին անսպասելի կեղեքումների դռները: **Սեբեոս** պատմիչը ժողովրդի դրությունը նմանեցնում է ծովում խեղդվողի վիճակին:

Թեոդորոս Ռշտունին իր ժողովրդին նրա սեփական տերերից պաշտպանելու համար ստիպված էր նորից զորքեր խնդրել արաբներից:

Եկան արաբները, և Հայոց Աշխարհը նվաճվեց ծայրից ծայր: Եվ որպեսզի հայերի կատարյալ հնազանդությունը ապահովված լինի, արաբները նախարարական տներից 1775 կին, երեխա, տղամարդ պատանդ տարան Դամասկոս:

Թեոդորոս Ռշտունին գնաց պատանդների հետ, որ կարողանա Մուսավիի միջնորդությունը խնդրել Հայոց գործերի և դժբախտ պատանդների համար, որոնց մեջ էին **Գրիգոր Մամիկոնյան** և **Սմբատ Բագրատունի** շխանները: Սակայն նրան վիճակված չէր իր այս առաքելությունը մինչև վերջ և տարել: Նա, իրոք, ծանր հիվանդ էր և մահացավ Դամասկոս հասնելուն պես: Նրան նորից հետ քերեցին և թաղեցին Ռշտունյաց երկրում:

659 թվականն էր:

Թեոդորոս Ռշտունին Հայոց միջնադարի ամենամեծ քաղաքական այրերից էր: Նա, հայկական անկախ պետականությունը համարելով հայ ժողովրդի միակ ուղին, կարողացավ ռազմական և դիվանագիտական տաղանդավոր ձեռնարկումներով հասնել իր նպատակին: Ափսոս, որ նրա վարած այդ քաղաքականության կարևորությունը անհասկանալի եղավ շատ հայ նախարարների համար...

Այնուամենայնիվ, վաթսուն տարի շարունակ Հայաստանը այսպես ու այնպես կարողանում էր դիմագրավել արաբների աշխարհավեր ու աշխարհակործան հզոր արշավանքներին...

Իսկ արաբները արագությամբ ընդարձակում էին իրենց նվաճումները: Արևելքում նրանք հասան Միջին Ասիա և իջան մինչև Գանգեսի հովիտը, արևմուտքում Հյուսիսային Աֆրիկայի ողջ երկարությամբ հասան մինչև Ատլանտյան օվկիանոս և Հարավարևմտյան Եվրոպա: Մեծածավալ ընդարձակությամբ արաբների տիրակալությունը ավելին էր, քան՝ ժամանակին Հռոմեական պետությունը:

Ամենավերջում նրանք որոշեցին վերջ տալ Հայոց համառոտ անկախությանը:

ԴՎԻՆԻ ԱՌՈՒՄԸ

Սմբատ Բագրատունի Հայոց պատրիկի և **Աբդ ալ Մալիք** խալիֆի ժամանակներն էին: Խալիֆի եղբայր **Մուհամմեդ իբն Մրվանը** մի քանի արշավանքներով 701 թվականին վերջապես կարողացավ նվաճել Հայոց Աշխարհը, որը ճիշտ հարյուր վաթսուներկու տարի, որքան էլ պրկեց մկանները, չկարողացավ ազատվել գերության ծանր շղթաներից:

...Զորքերը, որոնք պաշարել էին Դվին քաղաքը, անթիվ-անհաշիվ էին: Թշնամու վրանները, որոնք խփվել էին Դվինի դաշտում, նույնպես անթիվ-անհաշիվ էին: Դվին քաղաքը, դեռ չկործանված, ապրում էր կործանման ողջ ահաբեկվածությունը՝ ներկայի մեջ ապրելով ապագայի ողջ զարհուրանքը:

Դվինը, սակայն, պաշտպանվում էր մահապարտի անգոր կատաղությամբ, արժանապատվորեն մեռնելու մտադրությամբ: Դվինի հաստաբետստ պարիսպների վրա գոհվում էին քաղաքի պաշտպանները, որոնք միայն զինվորները չէին, այլ նաև բոլոր քաղաքացիները:

Պաշարված քաղաքը դանդաղորեն մատնվում էր սովահարության, որ անտես, աներևույթ մտնում-ելնում էր տնից տուն՝ իր ետևից քարշ տալով մահվան ուրվականը:

Դվինի դարպասները հետզհետե տեղի էին տալիս: Որքան էլ քաղաքի պաշտպանները նետերի տարափ, ծյուրի և յուղի հալված կրակների հեղեղներ տեղացին, ոչինչ չէին կարող անել վահանների տակ պատսպարված զինվորների

գնդերին, որոնք գալիս էին՝ բերելով հզոր բաբաններ: Գլխավոր դարպասն այլևս ծանր սոնիների ու փականքների վրա չէր կարողանում կանգուն մնալ, որքան էլ երկաթագործ վարպետներն աշխատում էին ներսից նորոգել: Սովը նրանց մարմինների ներսում էր ապրում նաև ու խժռում էր ոչ միայն նրանց մկանների ուժը, այլև դանդաղորեն մթազնում գիտակցությունը:

Երբ քաղաքի դարպասները խորտակվեցին, և թշնամին ներս խուժեց, ողջ մնացածները, փոխանակ պահվեն-թաքնվեն նկուղներում կամ թշնամուն անհայտ տեղերում, աշխատեցին դուրս նետվել սովահար քաղաքի խորտակված դարպասներից և մորթված ընկան բլուրների վրա:

...Հետո դիակները ճգնելով՝ գալիս էին թալանով լեցուն սայլերը: Հեծյալ կամ հետիոտն զինվորները վայրի աղաղակներով խրախուսում էին եզներին... ճանապարհը դիակների պատճառով անհարթ էր, խորդուբորդ: Սայլերը երբեմն այնպես էին թեքվում, որ թվում էր՝ շրջվելու էին, ու այդ ժամանակ գործի էին դրվում մտրակները, իսկ ուղեկցող զինվորները ստիպված էին լինում ուսները դեմ տալ շրջվող սայլերին: Սայլերը պարտված Դվին քաղաքից թալանված ողջ հարստությունը տանում, դատարկում էին բանակի վրանների մոտ: Ապա նորից վերադառնում էին քաղաք՝ նորից բեռնվելու և նորից դատարկվելու: Միայն սայլերը չէին, որ դուրս էին կրում քաղաքի ունեցվածքը...

Հաղթողի այդ կարևոր գործը մեծ հաջողությամբ կատարում էին նաև ծիերը, ավանակները, ուղտերը...

Տեր Աստված, որքա՛ն հարուստ է եղել Դվին քաղաքը:

Արաբական զորքերը Դվինի գրավումից հետո խալիֆի եղբայր Մուհամմեդ իբն Մրվանի առաջնորդությամբ առաջ էին սլացել՝ Աղվանքն ու Վիրքը ևս վերջնական նվաճելու համար:

Մուհամմեդ իբն Մրվանը **Աբու Շահ իբն Աբդալլահին** մեծ կայազորով թողել էր որպես Հայոց ոստիկան՝ նրա նստավայր նշանակելով Դվին քաղաքը:

Սահակ Զորավորեցի կաթողիկոսը, իշխանաց իշխան **Սմբատ Բագրատունի** պատրիկը, տասնյակից ավելի բարձրաստիճան հոգևորականներ և աններ շղթայակապ գերի տարվեցին Դամասկոս՝ խալիֆի համար առաջնորդ, թալանից հանված ամենաշքեղ ու հարուստ նվերներով հանդերձ:

Ապրելու չէր՝ ապրեցին: Նվաճողը նույնպես ուզեց, որ ապրողները ապրեն: Նրան հարկ տվողներ էին պետք, զինվորներ էին պետք Հայոց այրուծիի համար, որ խազարների ռազմատենչ ցեղերից ապահովաբար պաշտպանեին հյուսիսային սահմանները: Նվաճողը հրամայեց ապրել:

Նվաճողը չգիտեր, որ առանց իր հրամանի էլ ապրողները պիտի ապրեին: Ապրողները նորից պիտի կառուցեին ու մշակեին հողը: Ապրողները պիտի երեսխաներ ծնեին, ու նրանցից շատերը, զարմանք բան, պիտի երկվորյակներ լինեին:

Նվաճողները չգիտեին, որ Հայոց ճակատագրի անվերժանելի խորհուրդը ժամանակի անընդգրկելի հեռուներին էր պահ տվել մշտապես հառնելու իր գաղտնիքը: Ապրելու, երբ ապրելու չէ, ծնելու, երբ ծնելու չէ, իր զարհուրելի տառապանքներից վերելքի սանդուղք հյուսելով՝ անընդհատ բարձրանալ դեպի

հոգու և մտքի տիեզերքը, որտեղ հունցված է ազգի մշտապես կենդանի ավիշը:

Նվաճողը չգիտեր Հայոց ապրելու գաղտնիքը, և այդ պատճառով էլ նա պիտի գար ու գնար բազմաթիվ անգամներ: Ժամանակի բազում հատվածների մեջ, բազում ազգ ու ցեղի կերպարանքով պիտի գար ու գնար, ամեն գալով՝ պիտի բերեր տիեզերական տառապանքի անընդգրկելի բաժինը, դժոխային կյանքի զարհուրանքը իրողություն պիտի դարձներ ու պիտի մտածեր, որ, ահա, այլևս վերջն է սրա... Հետո զարմանքով ու զայրությամբ պիտի տեսներ, որ նրա վերջը միշտ դառնում է սկիզբ՝ նորոգումի հավերժական սկզբունքով:

Դվինի անկումից դեռ չէր անցել մեկ տարի, երբ բացվեցին քաղաքի արհեստանոցները: Բացվեցին նաև Կաթողիկե մեծ եկեղեցու գրչատունը, մագաղաթագործ արհեստանոցը: Որտեղից որտեղ եկան, հավաքվեցին ողջ մնացած վարպետներից մեկ-երկուսը և գործն առաջ տարան հինգ ու տասի փոխարեն: Հայտնվեցին նաև մեկ-երկու վարդապետ ու նորից բացեցին կաթողիկոսարանի դպրոցը: Թող գան զավակները նորոգված դպրոց:

Հայոց ավերված շեներն ու քաղաքները դանդաղորեն նորից հառնում էին ավերակներից:

Արաբը Հայաստանը, Աղվանքը, Վրաստանը միացնելով՝ դարձրեց մեծ խալիֆայություն՝ **Արմինիա հյուսիսային փոխարքայություն**՝ Դվին մայրաքաղաքով:

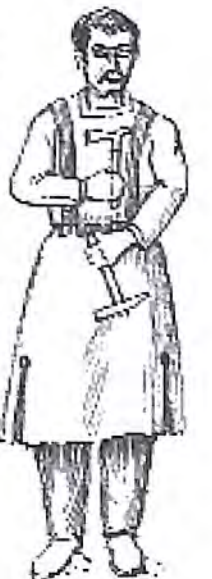
Աբդ ալ Մալիք խալիֆի եղբայր Մուհամմեդ իբն Մրվանը անընդհատ արշավանքների մեջ էր: Որպես Արմինիայի փոխարքա խալիֆը նշանակել էր Աբու Շահ իբն Աբդալլահ ոստիկանին:

Աբդ ալ Մալիքի գահակալության երկրորդ տարում, հենց իրենց միջև սաստիկ խռովություն և կռիվներ ծագեցին: Անթիվ սպանություններ ու առատ արյունահեղություն եղավ:

Այս ժամանակ էր, որ զարմանալի տեսքով փառավոր աստղ երևաց, որի ետևից սյունածև փայլով ճաճանչ էր փողփողում, և որը կոչվում է գիսավոր աստղ: Ասում են, որ սա նշան եղավ դաժան սրի, ահավոր սովի և մեծ սասանության: Ի՞նչ իմանաս... գուցե՛:

Խալիֆ Աբդ ալ Մալիքի եղբայր Մուհամմեդ իբն Մրվանը արյունարբու էր ու դիվահար: Ասում են նաև, որ սա երդմամբ դաշինք էր կնքել Մեծ սատանայի հետ՝ իր սուրը երբեք պատյան չդնել և ամենուր արյան հեղումը հորդահոս գետ դարձնել:

Բայց ազատության տենչը Հայոց մեջ քնած չէր:

7-րդ դարն ավարտվել էր: Եվ տիրողը նվաճվածին թույլ էր տալիս ապրել միայն ծանր հարկեր տալու պայմանով:

Եվ ահա, 8-րդ դարից մինչև 9-րդ դարի կեսը սկսվում է մի անհավասար մաքառում, որը պիտի որոշեր ազգային գոյության հարցը:

Նախարարներն էլ, ժողովուրդն էլ հասկանում էին, որ առանց հավաքական պայքարի չպիտի կարողանան նվաճողին ստիպել հաշվի նստել իրենց հետ այնպես, ինչպես Թեոդորոս Ռշտունի իշխանաց իշխանի հետ:

Արաբն էլ իր հերթին ճանաչել էր հայերին և հասկացել, որ նրա ուժը միասնության մեջ է: Հայերի անհաջողություններն սկսվում էին այնտեղ, երբ դառնում էին ցաք ու ցրիվ, անպատասխանատու մեկմեկու հանդեպ: Արաբը հասկացել էր նաև, թե Հայոց համբերությունն անչափ տարողունակ է, բայց որ հասավ վերջնաճգին, արաբ չէ, ով ուզում է լինի, չպիտի դիմանա նրա թանձրացած ցասումին:

Հայաստանը արաբներից նվաճվելուց երկու տարի անց **Սմբատ Բագրատունի** իշխանապետը Մասիսի մոտ գտնվող իր ամառանոց դաստակերտում, արաբներից գաղտնի, հավաքեց իշխաններից մի քանիսին՝ քննարկելու ապստամբություն սկսելու հարցը, որպեսզի ստիպեն արաբներին հաշվի նստել իրենց պահանջների հետ: Բագրատունի իշխանի հրավերին եկել էին Վասպուրականի տեր **Աշոտ** իշխանի որդի **Սմբատը**, **Թեոդորոս Ռշտունի** պատրիկի որդի **Վարդ իշխանը**, **Աշոտ Բագրատունին**, **Անգեղաց**, **Կորդովաց**, **Վանանդի** տեր իշխանները:

Իշխանները համաձայն էին ապստամբության, բայց պատրաստ չէին, և որոշվեց կռիվը մեկ տարով հետաձգել, հարկը հարկին պատրաստվել, ինաց տալ մնացած բոլոր իշխանական տներին, որ նրանք էլ պատրաստվեն և որքան կարող են՝ հետևակ ու այրուծի, աշխարհագոր արհեստավոր ու գեղջուկ գաղտնի գեների տակ դնեն և սպասեն այն մեծ օրվան, երբ կհնչեն կռվի կոչնակները և միանգամից հարձակում կլինի արաբական կայազորների վրա: Կռիվը պիտի լինի մահու կռիվ, որտեղ յուրաքանչյուրը պատերազմի արյունալի դաշտ պիտի իջնի այն հաստատ համոզմամբ, որ այնտեղից կամ պետք է ելնի ստրկությունը թոթափած, կամ դիակը պիտի թողնի՝ ի կեր գիշանգողների: Ուրիշ ճանապարհ չկա:

Բայց իշխանները գիտեին, որ **Եղիա Արձիշեցի** հայրապետը չպիտի խրախուսի այս ծեռնարկումը: Հակառակը, պիտի համոզի քրիստոնեական համբերությամբ տանել փորձությունը, լռել և սպասել՝ ապավինելով Աստծո ողորմությանը: Մինչդեռ Աստված մարդուն բանականություն է տվել, որ իր բանա-

կանությունը գործի դնի ու ամեն պահի Աստծո փեշերից չկախվի... Երկիրը նոր էր դուրս եկել կոտորածների թոհուրթոհից, և բնական էր, որ հովվապետը պիտի արգելք լիներ չարին չարով պատասխանելու իշխանների մտադրությանը:

Չարին չարով մի՛, որ լինի խաղաղություն...

Բայց եթե տանդ մեջ, հենց օջախիդ գլխին է բազմել թշնամին, և քո, ապա և մերձավորներիդ կյանքը հույժ մոտիկ է բերել տարտարոս Սանդարամետի՞ն: Եթե կրակն ընկել վառում է աշխարհիդ, ինչպե՞ս չարին չարով մի՛: Չարին չարով մի՛, բայց ուրիշ օրինակ էլ կա: Քրիստոսը՝ Աստծո Որդին, մտրակը ծեռքն առավ, մաք - վաճառելով, կեղծ բարեպաշտությամբ չարչիների ոհմակի առևտրատեղի դարձնելով, վաշխառու ստորությանը դրամ փոխանակելով:

«Մի՛ պղծեք իմ հոր տունը», - ասաց Հիսուսը՝ Աստծո Որդին: Հայաստանը հայի տունը չէ՞, որ ժառանգվել է հայերից... Աստծո մեծ, սքանչելի նվերն այս տեղի վրա արարման սկզբից ապրող ժողովրդին... Ի՞նչ գործ ունի օտարն այնտեղ, երբ իրեն չեն հրավիրել... Օտարն ինքն իր տունն ունի, չէ՞...

Իսկ որ Քրիստոսն ասաց. **«խաղաղություն բերելու չեկա, այլ սուր»**, որտե՞ղ մնաց ապտակված երեսը շրջելը՝ մյուս կողմից ապտակվելու համար... **«Վերաբերվե՛ք իմ հոր տունը»**, բայց խոսքը ուզելու, խնդրելու մասին է չէ՞, **կուղ կուզեն՝ շապիկդ էլ տուր...**, բայց խոսքը ուզելու, խնդրելու մասին է չէ՞, այլ ոչ խլելու, թալանելու, գողանալու... Իսկ եթե կաշիդ էլ քերթեն՝ շապիկդ առ - նելուց հետո... Հետո էլ զգո՞ղման անպաշտպան մկանուկներ, պոկեն սիրտդ, խմեն արյունդ, Աստված վերևից չի՞ նայի զարմացած ու չի՞ ասի՝ մա՛րդ, ես քեզ ստեղծեցի և բանականությամբ ու արժանապատվությամբ օժտեցի... Քո հալին նայիր, ծեցի և բանականությամբ ու արժանապատվությամբ օժտեցի... Բո հալին նայիր, ամոթ չէ՞, մատաղացու անասունի նման լուռ ու խոնարի ելել, քեզ թշնամուղ թունդ ատելության տակ ես դրել:

Աստված, անշուշտ, ողորմած է, սակայն արժանավորի՛ հանդեպ:

Այսպես ուրեմն՝ Եղիա հայրապետը ապստամբության ելած իշխաններին իր օրհնությունը չպետք է տա, բայց, միևնույն է, մեկ տարի հետո ապստամբության դրոշմ կբարձրացվի:

Չմեռ էր: Մի քանի օր շարունակ, առանց դադարի, առատ ծյուն էր տեղացել, ճանապարհ, գետ, այգի ծածկել ու հավասարեցրել:

Սմբատ Բագրատունու հյուրերը հեռանում էին նրա դաստակերտից՝ հասնելու համար իրենց ամրոցները: Սմբատ Բագրատունին որոշել էր մի քիչ ուղեկցել նրանց:

Բայց արաբներն արդեն գիտեին, որ Հայոց երկուհազարանոց այրուծին, Սմբատ Բագրատունի պատրիկի գլխավորությամբ, չգիտես ինչ նպատակով, սլա - նում է արևմուտք:

Նախաճավանի արաբական կայազորի ութհազարանոց զորաբանակը Արմինի - այի ոստիկան էմիր Աբդալլահի հրամանատարությամբ սկսեց հետապնդել հայե - ռին: Սա այն Աբու Շահ իբն Աբդալլահն էր, որ Ալլահի մորուքով երդվել էր ոչնչացնել Հայոց իշխանական տները, Հայոց եկեղեցիները: Երդվել էր ավարտել ոչնչացնել Հայոց իշխանական տները, Հայոց եկեղեցիները: Երդվել էր ավարտել Հայաստան, Վրաստան և Աղվանք սրով ու հրով անցած Մուհամմեդի գործը:

Սրան նույնիսկ արաբ պատմիչներն են անվանել արյունարբու:

Հայոց այրուծին դեռ չէր հասցրել մտնել Ակոռի, երբ լուր ստացավ, թե արաբական ութիագարանոց բանակը հետևում է իրեն և սաստիկ գազազած՝ որոշել է հեղել բոլորի արյունը: Հայոց իշխաններն իրենց այրուծիով մտան Վարդանակերտ գյուղը, որ գտնվում էր Արաքսի ծախ ափին, և փակեցին գյուղի բոլոր արահետները: Բայց նախարարները պատրաստ չէին այս անակնկալ կռվին և գիտեին, որ դժվար թե շահեն ճակատամարտը, եթե երկու հազարով մարտի բռնվեն ութ հազարի հետ:

Սմբատ իշխանը որոշեց համոզել էմիրին, որ թողնի հեռանա, քանզի կռվի համար չէ, որ հայտնվել են այդտեղ: Բանբերի հետ ուղարկվեց հետևյալ գրությունը. **«Ինչո՞ւ եք մեր ետևից ընկել, ի՞նչ է մեր մեղքը: Ահա ձեր առջև է մեր երկիրը, որը վերցրել եք: Էլ ինչո՞ւ եք ուզում մեր կյանքն էլ վերցնել: Թույլ տվեք հեռանալ»:**

...Հետո նրանք հեռվից տեսան իրենց բանբերի տանջամահությունը, լսեցին ութ հազար կոկորդից դուրս թռչող գազամային ոռնոցը: Շուտով լակելու էին նաև երկու հազարի արյունը և նախօրոք ըմբոշխնում էին այդ հրճվանքը: Եվ Հայոց այրուծիի յուրաքանչյուր մեկն առանձին, իր սրտի խորքում երգվեց անիմաստ մահվան հանդեպ՝ իրենց հոգիներին վերջին թռիչքի հնարավորությունը տալ, որով անիմաստը կիմաստավորվի:

Մահ իմացյալ:

Արաբները լուսադեմին պիտի հարձակվեին:

Բայց Հայոց այրուծին կանխեց նրանց: Հագարացիք չէին սպասում, որ նախորդ օրը ճանապարհ ու կյանք խնդրող վախեցած հայը պիտի շրջվի փախուստից ու հարձակվի: Պիտի հարձակվի՝ հաղթելու համար: Նրանք որոշել էին ապրել, և նրանց հարձակումը թշնամու վրա միանգամից եր՝ անսպասելի:

Արաբներից շատերը, առանց արթնանալու, հասնեցին Մուհամմեդի խոստացած ջեննեթը:

Մյուսներն արթնանալով ու գլխի ընկնելով, թե ինչն ինչոց է, փորձեցին իրար գալ, սուր բարձրացնել, փորձեցին փախուստով ազատվել՝ անցնելով Արաքսի մյուս ափը, բայց սառույցը կտրվեց... Արաքսի ջրերը ելան սառույցներն ի վեր ու քաշեցին իրենց խորքերը փրկվել փութացող արաբներին: Նախորդ օրը հայերին վախեցնող նրանց հաղթական ոռնոցը հիմա նորից դուրս էր հորդում, սակայն որպես սարսափից խելագարվածների աղաղակ... Արդալլահ ոստիկանը նույնպես սատկել էր: Նրա ութիագարանոց զորագնդից միայն երեք հարյուր հոգի փախչելով՝ ազատվեց: Չէր ազատվի, եթե չլիներ Շուշանիկ իշխանուհին, որի կալվածքներից մեկը մոտ էր Վարդանակերտին:

Շուշանիկ տիկինը ինչո՞ւ փրկեց փախեցիկ իր դուռը հասած արաբներին: Այդ արաբները մեր երկիրն էին խցկվել առանց հրավերի, և եթե նրանք լինեին այս կռվում, հաղթողը պիտի վայրենի մոլուցքով շրջակա բոլոր գյուղերը նախճիրի ենթարկեր՝ կենդանի չթողնելով մայր ու մանուկից սկսած՝ մնացած բոլորին: Եվ Շուշանիկ տիկինը իր հարազատների հետ չպիտի խնայեր:

Բայց նրանք ծեծել էին Շուշանիկ տիկինը դուռը. պարտված, վիրավոր, սարսափահա՛ր: Նա չէր կարող Սմբատ Բագրատունու և մյուսների պահանջը կատարել՝ նրանց ծեծքը հանձնելով այս սարսափից խելագարված, արյունածոր վերքերով մարդկանց, որոնք ապավինել էին իր շեմին: Նա չէր կարող թույլ տալ, որ Հայոց սրբազան, արդարադատ սուրը թաթախվի թույլ ու անարի, անպաշտ-պան մարդկանց արյան մեջ, և զենքը, որ բարձրացվել էր պատերազմի համար, պան մարդկանց արյան մեջ, և զենքը, որ բարձրացվել էր պատերազմի համար, Հայրենիքը պաշտպանելու համար, վերածվի մորթող գործիքի:

Ի դեպ, Շուշանիկ տիկինը ամուսինը զոհվել էր արաբների դեմ կռիվներից մեկի ժամանակ: Իսկ նրա մատաղահասակ որդին Սմբատ Բագրատունու դրանիկ զորքի մեջ էր: Այս հաղթանակից նա էլ իր բաժինն ուներ: Եվ եթե պարտվեին հայերը, չպիտի՞ զոհվեր նաև Շուշանիկ տիկինը որդին: Չպիտի՞ արյան տեսքից հղիացած արաբը սանձերը բաց թողած բարբարոսի իր խրախճանքը կատարեր

տիկինը ապարանքի ավերակների վրա՝ զոհերի և նաև նրա որդու արյունը լակելու հաճույքից ոռնալով:

Մի՞թե սա հայտնի չէր տիկինը:

Հայտնի՞ էր: Վաթսուն տարի է արդեն, որ երկիրը ոտնակոխ էր հազարացի վրանաբնակներից: Վաթսուն տարի է, ինչ երկրի զավակներն իրենց քաջությամբ փրկել էին փորձում հայրենիքը: Վաթսուն տարի առաջ ինչպե՞ս ցասման կանչը դեռ քաջերի շուրթերին էր... Այս կինը այդ քաջերից մեկի կինն էր, այդ քաջերից մեկի մայրը:

Իշխան Բագրատունու այս բոլոր հարցերին նա մի պատասխան ուներ. **«Ես հա՛յ կին եմ, ես հա՛յ մայր եմ»:**

Բայց մի՞թե հայ կին, հայ մայր լինելը տարբեր է օտարազգի կին ու մայր լինելուց:

...Նրանք աշխարհի մեջ իրենց առանձին աշխարհն ունեն, մոր ու կնոջ աշխարհ - հը՝ քիչ ուրիշ... Իշխանուհի թե գեղջուկ՝ կարևոր չէ, որովհետև նրանք բոլորն էլ տառապանքի նույն սանդուղքով են բարձրացել ու դեռ բարձրանում են և այդ բարձունքից նույն զարհուրանքով են նայում կռիվ գնացած որդիների, ամուսինների, եղբայրների ճանապարհին: Նրանք գիտեն. պատերազմի արյուն-հոտ արահետով հեռացած իրենց հոգու հատորները գնացել են պաշտպանելու, նոտ արահետով հեռացած իրենց հոգու հատորները գնացել են պաշտպանելու, չեն գնացել նվաճելու ուրիշի հայրենիքը, թալանելու ուրիշի՝ օտարի ինչքն ու բարիքը, չեն գնացել նրա արյունը դաժանորեն հեղելու, իրենց ձիերի սմբակներով տակ ոտնակոխ անելու ցորենի արտերն ու ծաղկած այգիները, չեն գնացել քանդել-ավերելու աստվածային օրհնությամբ կառուցած-ստեղծածը... Հայ կինը

վաչկատուն չէ, որ սպասի կռվից դարձող ամուսնու կամ որդու ալան-թալանին կամ հետևի նրա բանակին, որ կռվից հետո գիշանգողի նման իջնի կռվի դաշտ՝ դիակներ մերկացնելու ու կողոպտելու, ավար փախցնելու...

Հայ կինը, որն իր հոգու հատորներին ճամփուն է Հայրենիքը պաշտպանելու, ուզում է **Գիտենալ...** Գիտենալ՝ առանց կասկածելու, անտարողունակ համոզվածությամբ, որ իր տան այրերը կռվում են Հայրենիքը ազատելու համար նվաճողից, որ նրանց զոհը հայրենիքի խորանին է, և նրանց վրեժը ազնիվ զայրույթի վրեժ է, այլ ոչ վրեժխնդրության... Որ նրանց զենքը Հայրենիքը սրբապիղծ օտարի ոտնակոխ հալածանքից ազատելու գործիք է, որն օրհնված է Աստվածային ոգուց...

Եվ եթե նրանք ընկնում են պատերազմի դաշտում, դառնում են **Օրինակ** ու դրանով իսկ՝ **Անմահ**... Հայ կինն իր տառապանքի անօր տիեզերքում, գեղջուկ, թե ազնիվ, մեկ մխիթարություն ունի՝ սա՛ **Գիտենալ**:

Որովհետև Հայրենիքի համար զոհված, սրբացած նահատակը հայ կնոջ համար իր տան իրական հպարտությունն է: Եվ հիմա ինչպե՞ս տիկին Շուշանիկը իր տան միակ ժառանգորդ, միամորիկ որդով լինի հպարտ, եթե նա Հայրենիքի համար կռիվներում սրբացած իր սուրը բարձրացնի իր մոր շենին հասած պարտված, վիրավոր, սարսափահար մարդկանց վրա:

...Կարելի էր պատկերացնել, թե ինչ ահավոր սարսափ ապրեցին շրջակա բոլոր ավանների բնակիչները և նրանց հետ նաև Շուշանիկ տիկինը, երբ իմացան, որ երկուհազարանոց Հայոց այրուծիուն հետապնդում է ութհազարանոց արաբական բանակը: Եվ հպարտության ի՞նչ բերկրանք՝ երբ լսեցին Հայոց քաջերի հաղթանակի մասին...

Հաղթանակած քաջերին Շուշանիկ տիկնոջ ձեռքով հյուսված բրաբիոն պսակ... Շուշանիկ տիկինը պատրաստ է մեկիկ-մեկիկ համբուրել բոլորի արյունոտ սրերը... Նա պատրաստ է թույլ տալ, որ այդ սրերը խաչվեն իր պարանոցին, բայց նա թույլ չի տա, որ նրանք աղտոտվեն անզենի ու թշվառի արյունով... Քաջերի սրերը արժանի չեն նման անպատվության...

Այո, բայց...

Շուշանիկ տիկինը այդ երեք հարյուր արաբ զինվորներին խոցադեղ դնել տվեց, բուժեց, հանեց նրանց սրտերից սարսափը և մաքուր հանդերձներ հագցնելով ուղարկեց խալիֆին...

Ասում են՝ խալիֆը, լսելով այս մասին, հեռվից հեռու զարմացավ հայ տիկնոջ այդ արարքի վրա և հեռվից հեռու տարակուսելով հարցրեց. **«Այսինքն թե՛ ինչո՞ւ...»**:

Շուշանիկ տիկինը բնավ էլ վստահ չէր, թե այդ երեք հարյուրը չեն վերադառնալու և կատաղի մոլուցքով մորից նախճիրի չեն տալու իր երկիրը: Շուշանիկ տիկնոջ արարքը դարերի ընթացքում այնքան է ենթարկվել թեր ու դեմ կարծիքների...

Բայց այս պատմությունը Հայոց մարդասիրության խորքերից եկող ամենաազնիվ բնավորության լավագույն օրինակներից մեկն է...

Եվ փառք այդ բնավորության երեք չխամրող պայծառությամբ:

Այս կռվում ավար մնացած մի քանի հազար մեծույզներից մի մեծ ընտիր խումբ Սմբատ Բագրատունի պատրիկը ուղարկեց Բյուզանդիա՝ նվեր **Տիբերիոս** կայսրին:

Մինչև մեծույզները Բյուզանդիա կհասնեին, հայերը մորից ջարդեցին թվով մի քանի անգամ շատ արաբական մի ուրիշ զորաբանակ Ռշտունյաց գավառի Գուկանս գյուղի մոտ: Այս կռվում էլ արաբներից 280 մարդ փրկվելով՝ պատսպարվեց գյուղի եկեղեցում:

Այս պատմությունն էլ հետաքրքիր է.

...Հաղթող հայերից ոմանք ցանկացան հրդեհել եկեղեցին, մյուսները դեմ կանգնեցին... Հրդեհելով եկեղեցին՝ հոգիների վրա հավիտենապես պիտի վաստակեին **«սրբապիղծ»** խարանը:

Ժամանակը սուղ էր: Ամհնար էր պաշարել եկեղեցին այնքան, մինչև քաղցը ստիպեր պաշարվածներին հանձնվել: Ամեն վայրկյան կարող էին հայտնվել արաբական ուրիշ կայազորների զորաբանակներ: Իսկ հաղթողները պիտի կատարեին իրենց վրիժառու սրերի անհագուրդ պահանջը: Եկեղեցու դռան մոտ ընկած էր թրատված քահանան, որը փորձել էր մեն-մենակ արգելել պարտությունից սաստիկ գազազած երկու հարյուր ութսուն արաբ զինվորների մուտքը Աստծո տաճար:

Մինչ հաղթողները խորհրդակցում էին, թե ինչպես արաբներին դուրս բերեն եկեղեցուց՝ այն առանց արյունով պղծելու, դուրս եկավ մեկը՝ հայերի հետ եկեղեցուց. **«Մենք լսել ենք, -ասաց նա, -որ քրիստոնյա ազգը բանակցելու համար. «Մենք լսել ենք, -ասաց նա, -որ քրիստոնյա ազգը ողորմած է: Երբ տեսնում է մեկին վշտի մեջ, խղճում է և գութ է ցույց տալիս: Ողորմացեք մեզ... Մեր ունեցվածքը՝ ձեզ, մեր անձը՝ մեզ...»**:

Մեծ աղմուկ բարձրացավ. բոլորը զայրացած աղաղակում էին՝ ձեռքերը տառած սրերին և հաշվի չառնելով եկեղեցու սրբությունը և նրա անձեռնմխելիությունը՝ պիտի հարձակվեին ու պիտի սրի քաշեին մինչև վերջին մարդը: Սմբատը իշխանին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց խաղաղեցնել նրանց...

Արաբն ընկավ Սմբատ իշխանի ոտքերի առաջ, թավալվեց, որ խնայեն իր կյանքը, իսկ ինքը դրա փոխարեն խոստացավ, որ կհամոզի մյուսներին դուրս գալ եկեղեցուց, թե իբր խոստացել են խնայել: Բոլորը դուրս եկան եկեղեցուց ու կոտորվեցին: Այն մեկին, որ Սմբատ իշխանը խոստացել էր, թե չի ընկնի սրից, քարշ տվին լիճը՝ ջրախեղդ արին, որ դրժած չլինեին խոստումը...

Երրորդ մեծ կռիվը Վանանդ գավառում եղավ և մորից արաբների խոշոր զորաբանակի դեմ:

Հայոց այրուծին բաժանվել էր երկու մասի, տարբեր տեղերում կռիվներ էր տալիս, որ թշնամին հասկանա, թե կռիվը ամեն կողմի վրա է, ու հայերի հաղթությունն էլ ամեն կողմի վրա:

Այս կռիվը մույնպես քաջերի կռիվ էր, հաղթանակը՝ արժանավորների հաղթանակ:

Հայոց իշխանների որոշումը, թե երկիրը պետք է ապստամբության ելնի մեկ

Նախճավանում, որպեսզի բոլորն առանձին-առանձին գրանցվեն խալիֆին ուղարկվելիք Հայոց իշխանական մեծ ցուցակի մեջ, ըստ որի՝ պիտի նշանակվեն թոշակները:

Եվ եկան: Եկան Հայոց մեծ ու փոքր տների հազար երկու հարյուր իշխաններ՝ իրենց զորականներով, իրենց զինվորաց խմբերով: Եկան գոռոզ մտածումներով՝ թե արաբ խալիֆը, վախեցած իրենց քաջությունից, Վարդանակերտից սկսած՝ արդեն երեք տարի տևող փոքր ու մեծ կռիվներից հասկացել է, որ աշխարհն՝ աշխարհով, իսկ Հայաստանը՝ Հայաստանով, որ Հայաստանի բուն տերերին եթե խեղդեն չափազանց հարկ ու պահանջով, ապա և ալան-թալանով, նրանք պիտի միշտ ընդդիմանան, պիտի միշտ կռվեն, մինչև արաբ տիրողին հասկացնեն, թե հեշտ չէ հայի վզին շղթա դնել այնպես, որ նա դառնա անլեզու-անխոս, վախկոտ ու անարի ստրուկից ամենավատթարը: Եթե ճակատագիրը հեզնում է՝ Հայոց անթագավոր երկիրը արաբների ոտքի կոխան դարձնելով ու ժամանակավորապես ենթարկելով նրա զենքին, դա դեռ չի նշանակում, թե Հայոց արժանապատվությունն ու ստրկությանը անհաշտ նրա բնական կեցվածքը նույնպես հնարավոր է շղթայել: Ապացույցն ահա առկա է: Խալիֆը Դամասկոսից իր կամքն է հայտնել. Հայոց իշխաններին թոշակ նշանակել՝ ըստ կարգի ու արժանիքների:

Իրենք հիմա այստեղ են՝ Նախճավանում, իրենց դրոշներով, զինանշաններով, իրենց տոնական հագուկապով:

Հաղթանակը, ահա, այսպես կլինի:

Նախճավանի եկեղեցին չկարողացավ իր մեջ այդքան մարդ տեղավորել: Մի մասին Կաշընը հրավիրեց հարևան Խրամ գյուղի եկեղեցին, որը հանդիպակաժ բլրի վրա էր: Նախճավանի եկեղեցին նույնպես բլրի վրա էր, և հեռվից երկու բարձունքների վրա երևում էին իրար շատ մոտ, իրար շատ նման՝ որպես երկվորյակներ:

Երբ արդեն բոլորը տեղավորվել էին եկեղեցիներում, երբ արդեն այրուծիի նժույգներն արաբները խնամքով քշել էին Նախճավանի հովիտը՝ ծելու, երբ արդեն այրուծիի այրերին վրանների մեջ ու կանաչների վրա առաւ րասիրությանը պատվում էին արաբ «եղբայրները», երբ գինին քրիստոնյաների և օշարակը մուսուլմանների քիմքն ու հոգին քաղցրացրել էին այնքան, որ սրանք՝ գինով, նրանք օշարակով միմյանց արևշատություն էին մաղթում, երբ արդեն միմի հայ քահանա երկարավուն մագաղաթ գալարների վրա հերթով գրում էր նախարարական ու իշխանական տների մանրամասն տոհմանունները, գերդաստանների մարդահաշիվը, այրուծիի ու հետևակի քանակը, Կաշընի կարգադրությանը եկեղեցիներից մեծ քաղաքավարությանը դուրս հրավիրվեցին Սմբատ Բագրատունին և մի քանի տոհմատերեր, ովքեր առավել հայտնի էին իրենց քաջարի կռիվներով ու տարած հաղթանակներով, և տարվեցին Կաշընի շքեղ վրանը՝ հյուրասիրվելու և քաղցր գրույց լսելու այն մասին, թե որքան է գնահատում և որքան է հիացած հայերի քաջությամբ Վլիթ մեծ խալիֆը...

Կաշընը՝ օշարակ, և Հայոց իշխանները գինի էին խմում:

Գինովությունը դանդաղորեն շղարշում էր նրանց մտքերը, որոնք հեռու էին խարդավանքի կասկածանքներից: Արաբական զինվորներն արդեն տեսանելի ու անտեսանելի տեղավորվել էին այնպես և այնքան, որ ամեն մի հայի տասնյակից ավելի արաբ էր աչքի դեմ պահում: Իսկ հայերը՝ դավին անտեղյակ, թողնում էին, որ իրենց սրտերի մեջ ավելի ու ավելի ներծծվի ապահովության անփույթ հավատը:

...Եկեղեցիների դռներն արագ, անաղմուկ շարժվեցին: Եկեղեցիների տանիքները գիհի փայտից էին և առատորեն օծվեցին բռնկվող հեղուկով: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, նշան տրվեց: Օշարակ խնդրեց և թաքստոցում դարանակալածներն անաղմուկ սրահարեցին ու նետահարեցին իշխանների թիկնապահ հեծելազորի զինովցած այրերին... Նույն պահին էլ բռնկվեցին եկեղեցիների տանիքները, ապա վառված ջահեր նետվեցին եկեղեցու պատուհաններից ներս:

Կաշընի շքեղ վրանի տակ միանգամից շղթայվեցին նրանք, ովքեր հրավիրվել էին՝ հատուկ վերաբերմունքի արժանանալու: Շղթայվեցին և դուրս բերվեցին՝ բոցեղեն երկու հսկա ջահ դարձած եկեղեցիներին ի տես:

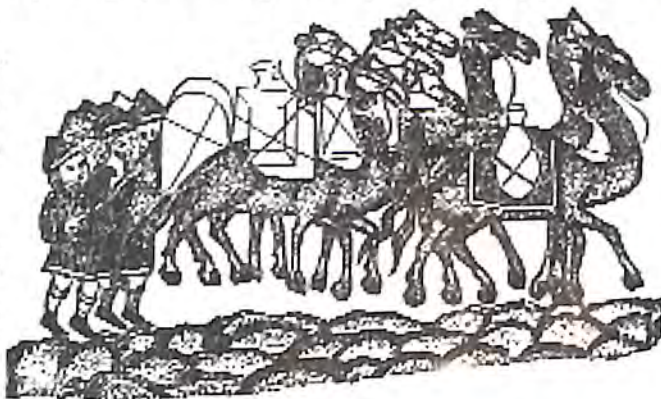
Կրակը երկինք էր հասնում: Կրակն արդեն Աստծո ոտքերն էր լիզում:

Ողջակեզների հուսահատ աղաղակները հասնում էին տիեզերք, տիեզերքի արծազանքներն էին իրենց մեջ առնում, որ թափվեն ճիշտ սրտերի վրա շղթայակապ իշխանների, որոնց աչքերի առջև կենդանի խորովվում էին նաև նրանց հոգու հատորները:

Տիեզերական արծազանքներով առլեցուն ցավի աղաղակները կրակե հեղեղներով թափվում էին նաև մոտակա

Հայտնի է, թե օտարները, այս դեպքում՝ Բյուզանդիան և Արաբական խալիֆայությունը, ինչպես էին գնահատում Հայոց ռազմական ուժը և ինչպիսի ջանքեր էին թափում, որ այդ ուժը պատերազմներում լինի իրենց հետ: Բայց, ինչպես

Նա իր հայրենակիցների համար որևէ բան չի արել, այլ ըստ բյուզանդացի Թեոփանես Խոստովանողի՝ «Փիլիպպիկոսը իր երկրից վճռեց հայերին և ստիպեց հաստատվել Մելիտենեում և Չորրորդ Հայքում՝ պաշտպանելու համար բյուզանդական սահմանը արաբներից»:

Իսկ Միքայել Ասորու վկայությամբ՝ Վարդանը վտարել է հայ աղանդավորներին՝ պավլիկյաններին, որոնք հետո, դաշինք կնքելով արաբների հետ, կռվում էին բյուզանդացիների դեմ:

Ընդհատենք Վարդան Փիլիպպիկոս կայսեր պատմությունը՝ քիչ հետո շարունակելու համար:

ԱՅԴ ՆՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ

Հայկ նահապետի թոռնորդի **Գեղամը** իր **Սիսակ** որդուն ժառանգություն էր սահմանել Գեղամա ծովից դեպի արևելք, մինչև այնտեղ, որտեղ Երասխը, սեպածև լեռները ճեղքելով, դուրս էր գալիս դաշտ: Սիսակը իր այս ժառանգական աշխարհը կոչում է **Սյունիք**, բայց պարսիկները գերադասում են կոչել **Սիսական**:

Հետո՝ շատ ժամանակ անց, Հայոց **Վաղարշակ** արքան Սիսակ նահապետի սերնդից մի քաջ մարդու՝ **Առան** թե **Առան** անունով, նահապետ է կարգում մեծ դաշտի վրա, որը նրա անունով կոչվում է **Առան**: Այս դաշտը գտնվում էր Մեծ Հայքի արևելյան երկրամասում՝ Խաչեն և Տրտու գետերի միջին և ստորին ավազաններում:

Ժողովուրդը Առան նահապետին իր քաղցր բարքի պատճառով կոչում է նաև **Աղու**՝ **Առան Աղու**... Իբր այս անունից էլ երկիրը կոչվում է **Աղվանք**: Իսկ **Առան** նահապետի տոհմը կոչվում է **Առանշահիկների** իշխանական տուն, որոնք ընդմիջտ պիտի լինեին Կուր և Երասխ գետերի միջև տարածված **Աղվանքի** ժառանգական տերերն ու կառավարիչները: **Առանշահիկ**, այսինքն՝ **Առանի** տիրակալ:

Երբ Հայոց գահին ավարտվեց Արշակունյաց արքայատոհմի իշխանությունը, **Առանշահիկ** իշխաններն իրենց տոհմը հռչակեցին թագավորական... **Առանշահիկ Վաչե Երկրորդ** արքան Վարդանանց պատերազմում իր զորքերը միացրել էր **Վարդան** զորավարի զորքերին և կռվել պարսիկների դեմ: Իսկ **Վաչագան Բարեպաշտ Առանշահիկ** թագավորի օրոք **Աղվանքը**, Ուտիքը՝ Բարդանը բարգավաճեցին և խաղաղ ապրեցին քսաներեք տարի: Վաչագան թագավորը երկրի ներքին կարգ ու կանոնն ապահովող օրենքներ է մշակել նախկին եկեղեցական կանոնների և պետական իշխանության մասին հնագույն նյութերի հիման վրա, որոնք կոչվել են **«Սահմանադրութիւն կանոնական»**:

Երջանկության ժամանակը **Առանշահիկ** տոհմի համար պիտի ընդհատվեր ողբերգությամբ:

...Արաբներից շատ առաջ, երբ դեռ պարսիկներն էին տնօրինում շատ երկրների ճակատագիրը, **Խոսրով Ափարվել** արքայից արքայի վրեժխնդրությունից փախչելով՝ նույն Սասանյաններից սերած **Միհրը** մի քանի հազար ընտանիքով գալիս և ապաստան է խնդրում **Առանշահիկ** տերերից:

Առանշահիկները թույլ են տալիս **Միհրյաններին** հաստատվելու **Աղվանքում**:

Հետո եղավ այն, ինչ եղավ...

Միհրյանները ոչնչացրին **Առանշահիկներին** և գրավեցին առաջին իշխանի

տիրոջը: Երեք սերունդ հետո դարձան քրիստոնյա և անուսնանալով միայն հայ իշխանական տների զավակների հետ՝ ի վերջո հայացան:

Սրանք նույնպես մի քանի արժանավոր տիրակալներ ունեցան: Խորամանկ էին և կարողանում էին դարի բացառիկ անակնկալ գլխապտույտներից ողջությամբ դուրս գալ:

Ջիվանշիրը սրանց ամենապանծալի ժառանգն էր, որը դեռ մարգապանության օրոք կարողացել էր դիմագրավել պարսիկ տիրակալներին, իսկ հետո էլ բարեկամ դառնալ և միաժամանակ, բարեկամ ձևանալ Արաբական խալիֆայությանը: Անուսնանալով խազարների խաքանի անչափ տգեղ դստեր հետ՝ բարեկամացավ նաև սրանց հետ, որոնք չափազանց անհաշտ էին ու անհնազանդ, և տիրելով Կովկասին՝ մեծ ավերածություններ էին պատճառել: **Ջիվանշիր** իշխանին, Պարտավի իր դղյակի պարտեզում զբոսնելիս սպանեցին **Առանշահիկները**: Դաժան, արյունալի պատմություն՝ **Առանշահիկ** իշխանական տան մագապուրծ եղած վերջին ժառանգներին անվայել արարք:

Աղվանքը հրաժարվեց իր հեթանոսությունից 338 թվականին: Իսկ հետո՝ 415 թ-ին **Աղվանքի Եսվաղեն** թագավորի հրավերով **Մեսրոպ Մաշտոցը** ստեղծեց աղվանական գիրը:

Աղվանքի եկեղեցու դավանանքը միաբնակ լուսավորչական էր, և նրա եպիսկոպոսներն ու կաթողիկոսները ձեռնադրվում էին Հայաստանում:

Բայց **Աղվանից** եկեղեցու կամարների տակ երբեմն թևածել է նաև քաղկեդոնության ուրվականը: Սրա դեմ ի մի բերելով իրենց ջանքերը հաջողությամբ պայքարում էին Հայոց և **Աղվանից** հոգևորականները:

Հիմա նույնպես այդպես էր: Հայոց եկեղեցու և **Աղվանից** եկեղեցու Ամենայն հայրապետը՝ **Ներսես Արժիշեցին**, պատասխանատու էր այս երկրի դավանաբանության համար: Միշտ այդպես է եղել, անկախ նրանից՝ պարսիկի, թե արաբի բանության համար: Միշտ այդպես է եղել, անկախ **Աղվանքը**: Հիմա արաբներն էին հրամայողը, տիրակալության տակ էր գտնվել **Աղվանքը**: Հիմա արաբներն էին հրամայողը, բայց թե՛ Հայաստանը, թե՛ **Աղվանքը**, թե՛ Վիրքը իրենց բու՛ն տերերն ունեին: Բոլոր ողբերգական դեպքերից հետո, բոլոր դաժանություններից ու բռնություններից հետո խալիֆայությունը վերջապես հասկացել էր, որ պետք է ստրկացնել իր լծի տակ ընկած ժողովուրդներին՝ ստեղծելով այն պատրանքը, թե իրենք ազատ են, սակայն պարտականություններ ունեն խալիֆայության հանդեպ: Ունենալով իրենց իշխանաց իշխանները՝ պիտի կառավարվեն արաբ ոստիկանի՝ էմիրի կողմից: Իշխանաց իշխանները պարտավոր են պատասխանատու լինել հարկահանության, ինչպես նաև ապստամբությունների և խռովությունների համար:

Հայոց իշխանաց իշխանը այս դեպքերի ժամանակ **Սմբատ Բագրատունին** էր, **Աղվանքի** իշխանաց իշխանը՝ **Վարազ Տրդատ Միհրանյանը**, որը ենթարկվում էր **Բագրատունի** իշխանին, որովհետև արաբների կողմից նա էր նշանակված ողջ **Բագրատունի** իշխանին, որովհետև արաբների կողմից նա էր նշանակված ողջ **Արմինիա** փոխարքայության պատրիկ: **Աղվանքի** իշխանաց իշխանի կինն էր **Սպրամ** իշխանուհին, որ **Առանշահիկների** տնից էր և իրեն համարում էր **Վաչե Երկրորդ** **Առանշահիկ** թագավորի անմիջական շառավիղը:

Արաբները մայրցամաքով արդեն հասել էին Իսպանիա, հաղթել վեստգոթներին

և գրավել երկիրը: Արաբական նավերը և ծովահենները չափչփում էին ողջ Միջերկրական, Էգեյան ծովերը և նույնիսկ Ատլանտյան օվկիանոսի առափնյա ջրերը:

Բյուզանդիայի կայսր **Փիլիպպիկոս Վարդանը** որոշեց ելնել արաբների դեմ և անպայման հաղթել: Սակայն պարտվեց և որոշեց զբաղվել դիվանագիտությամբ, չափել ուրիշ երկրների համակրանքը և բարեկամությունը, որպեսզի միասնական ուժերով հնարավոր լինի արաբներին ջախջախել: Այսպես սկսվեց այս ու այն երկիր պատվիրակություններ ուղարկելու կայսեր աշխատանքը: Պատվիրակներից մեկը հասավ Աղվանք, սակայն Աղվանքից առաջ նա այցելեց Հայաստան և հանդիպեց Սմբատ Բագրատունու և Եղիա Արժիշեցի հայրապետի հետ: Վարազ Տրդատին հայտնի չէին բանակցությունների արդյունքները: Գիտեր միայն, որ Եղիա հայրապետը զայրացած վճռել էր պատվիրակին՝ նրան անվանելով ավանակ: Նա ավանակ էր ասել նաև Փիլիպպիկոս Վարդան Հային, որը, չունենալով մեկ կաթիլ խելք իր ճաղատ գանգի ներսում, ուզում էր ազգեր կառավարել: Թե ինչո՞ւ էր հայրապետը կայսեր գանգին տվել ճաղատի կարգավիճակ՝ ոչ մեկին հայտնի չէ, որովհետև Փիլիպպիկոսի հետ անծամբ ծանոթները վկայում էին, որ կայսրը շատ գեղեցիկ էր ու գանգրահեր:

Գուցե Հայոց հայրապետը ակնարկել էր նրա անառակ կյանքը, որն ի վերջո հանգեցնում է ուրուկի՝ վեներական հիվանդության, սա էլ իր հերթին՝ ճաղատության, որով, ի դեպ, շատ կայսրեր են տառապել:

Վարդան Փիլիպպիկոսը վստահ էր, որ պիտի կարողանա կազմակերպել Արմինիայի հնազանդությունը և նրան թելադրել իր կամքը: Որովհետև նա լավ կազմակերպիչ էր: Որովհետև ոչ թե զինվորների հասարակ համակրանքն էր նրան հասցրել Բյուզանդական գահին, այլ իր այն ծիրքը, որով իր շուրջը հավաքեց խերսոնեսի ազնվականությանը, նրանց միջոցով էլ՝ բանակը, և նավերով հասնելով Կոստանդնուպոլսի դռներին՝ առանց դիմադրության, գրավեց այն: Կայսրը գահընկեց արվեց և իր ընտանիքի հետ սպանվեց: Վարդան Փիլիպպիկոսի երազը կատարվել էր լիովին... Հիմա ի՞նչ մի մեծ դժվարություն էր ստանալիս լծի տակ տառապող ստրուկներին իր կողմը գրավելը:

Փիլիպպիկոս Վարդանի պատվիրակը Հայաստանից հեռացավ ձեռնունայն և մեկնեց Աղվանք, որից հետո պետք է այցելեր Վիրք: Հուսով էր, որ այս երկու երկրներում պիտի հաջողություն ունենար: Եթե անհնար էր հայերին շեղել իրենց հավատից, ապա Աղվանքում և Վրաստանում հակվածություն էր նկատվում դեպի քաղկեդոնությունը:

Բայց հանուն ինչի՞ մի դրածո կայսեր և մի անլուրջ պատվիրակի, թեկուզ և մեծ ջանքերով, Աղվանքը պիտի հրաժարվի իր իշխանապետությունից և դառնա բյուզանդական եկեղեցու խամաճիկը... Պատվիրակն աշխատում էր այդ «**հանունը**» մտցնել Վարազ Տրդատ իշխանաց իշխանի ուղեղը. մի՞թե չի ուզում իշխանաց իշխանը արքա դառնալ, չի փափագում իր գլխին թագավորական թագ ունենալ...

Վարազ Տրդատը փափագում էր, սակայն տարակուսում, թե Բյուզանդիան

ինչո՞ւ է փափագում Վարազ Տրդատի գլխին, արժանավոր գլուխ է, ճիշտ է, թագ ունի: Պատվիրակը բացատրում էր. Բյուզանդիան ուզում է, որ քրիստոնեական եղբայր պետությունները ազատվեն իսլամի տիրապետությունից, ուստի Աղվանքին մի չնչին զիջողություն է հարկավոր, միաբնակության կեղծ դավանանքը փոխել երկաբնակության ճշմարիտ հավատով: Բյուզանդիան խալիֆայությանը ջախջախիչ հարված հասցնելիս կցանկանա, որ իր հետ լինի Աղվանքը և նրա իմաստուն տիրակալը:

...Քիչ անց անսպասելի անհետացավ Վարազ Տրդատ իշխանաց իշխանը: Անհետացավ Բյուզանդիայից եկած նոր պատվիրակի հետ, որը բերել էր նրան կայսեր հրավերը՝ այցելելու Բյուզանդիա, անծամբ գրուցելու շատ խնդիրների շուրջ և անծամբ կայսեր ձեռքից ստանալու Աղվանքի նոր թագավորի համար հատուկ պատրաստված ակնակուռ, շքեղ թագը, որը ճիշտ երկվորյակն է բյուզանդական թագի: Հենց սրանով հաստատվելու է մեծ եղբայրությունը և հավասարությունը երկու երկրների միջև՝ առանց որևէ մեկի առավելության: Ուրեմն, թող շտապի սիրելի եղբայրը, որը տարիքի իմաստությամբ շատ օգտակար կարող է լինել Բյուզանդիայի համեմատաբար ջահել կայսրին:

Շլացած Բյուզանդական կայսրերի թագի նմանությամբ հեռվից հեռու շողացող իր թագի փայլից՝ Վարազ Տրդատ իշխանաց իշխանը մի երկու դրանիկների, Վիրքից եկած հյուրերի կերպարանք մտած պատվիրակի և նրա ուղեկիցների հետ որսի ելավ Կուրի շամբուտներում:

Գնաց ու չվերադարձավ:

Այս դեպքերից անցել էր գրեթե մեկ տարի: Ամեն ինչ կարծես խաղաղ էր: Առանձնապես ուշադրության արժանի դեպք ու դիպված չէր կատարվում: Բյուզանդիայից լուրեր եկան, թե Փիլիպպիկոս Վարդան կայսրը չափից ավելի է միջամտում եկեղեցու գործերին. իր պաշտոնից հեռացրել է **Կյուրոս** պատրիարքին և նրա փոխարեն նշանակել **Հովհաննես Վեցերորդին**... Այդ լուրն քիչ և նրա փոխարեն նշանակել **Հովհաննես Վեցերորդին**... Այդ լուրն ստանալուց քիչ անց Հայաստանում լսեցին, որ Բյուզանդական բանակը նորից ապստամբել է, և հենց իր ընտրած կայսերը գահընկեց անելով՝ կուրացրել, ապա աքսորել ինչ-որ կղզի՝ Պոնտոսի հեռու խորքերը: Բյուզանդական գահին փառավորապես բազմել է **Անաստասիոս Երկրորդ** կայսրը:

Կարծես այս ամենը ոչ մի կապ չունի Հայոց հետ: Սմբատ Բագրատունի իշխանաց իշխանի և Եղիա հայրապետի ջանքերով Դվինում նստած խալիֆի փոխարքա Աբդլմելիք ոստիկանի հետ խաղաղ հարաբերություններն ամրապնդվել էին փոխադարձ զիջումներով:

Պարտավից եկած նամակը տակնուվրա արեց հայրապետին, իշխանաց իշխանին և մյուսներին: Նամակը Աղվանքի բարձրաստիճան եկեղեցականներից էր: Ահա այն. «**Աղվանքից ժողովի թուղթ առ Եղիա Հայոց հայրապետը: Հայոց հայրապետ Տեր Եղիային Աղվանից միաբան ժողովից երկրպագության: Մեր և ձեր հավատակից հայրերի հետ էինք միշտ ջանում հոգիների փրկության համար: Սակայն, Տեր Աստծո ներողամտությամբ զորացավ Քաղկեդոնի տիեզերակործան զեխ կրոնը, որը տարածվեց աշխարհով: Բայց մեր**

Ողջ եղեք ի Տեր»:

տիկնոջ և Ներսես կաթողիկոսի բանակցությունները սկզբում Փիլիպպիկոս Վարդանի, իսկ հետո էլ Ամաստասիոս կայսեր հետ՝ առաքելական դավանանքը նրա իշխանության տակ դնելու խոստումով: Եվ եթե այս ամենը հայտնի դառնա Դվինում մատած էմիր Աբդլմելիքին, մա պիտի մտածի՝ հայերն են Ներսես կաթողիկոսի ու Սպրամ տիկնոջ՝ բյուզանդացոց հետ ունեցած խաղերի հովանավորը: Իսկ առանձին երևակայություն պետք չէ՝ պատկերացնելու համար, թե ինչ տեղի կունենար Հայոց քիչ խաղաղված երկրում... Ահա այս դյուրաբեկ ապագայի հանդեպ ունեցած անհանգստությունը, հեռանկարը, թե իր ժողովրդի գլխին մորից կարող է պայթել արաբների կատաղի մոլուցքը, ստիպեցին Եղիա Արժիշեցի կաթողիկոսին գրել.

Հայատակաները, զգված անառակ, վավաշոտ կայսեր ապրելակերպից, մի գիշեր, երբ նա մեծ գինարբուքից հետո քնել էր, հանեցին նրան իր անկողնուց, ձերբակալեցին, փորեցին աչքերը և աքսորեցին Սև ծովում կորած մի կղզի: Գուցե և սպանեցին: Հնարավոր է:

17 տարի էր անցել ողբերգական Կրակի տարուց, և Հայոց տան մանուկները, ովքեր ազատվել էին հայրերի ճակատագրից, հասունացել էին և ժառանգել իրենց իշխանական տների իրավունքները:

720 թվականն էր: Խալիֆների գահին էր **Եգիդի Երկրորդը**, որը մի բուք, մոլեռանդ մահմեդական էր՝ քրիստոնեության հանդեպ վայրի կատաղությամբ համակված այն աստիճանի, որ իսլամի հասկացողությամբ անսուրբ կենդանի համարված խոզերին կոտորածի ենթարկեց և կոչվեց Խոզասպան: Չորս տարի հետո այդ Խոզասպանն արդեն գահին չէր: Նրան փոխարինեց **Հիշամը**, որը Արմինիայի կառավարիչ ոստիկան նշանակեց **Մրվան իբն Մուհամմեդին**:

Մրվանը, գալով Դվին, Հայաստանի իշխանաց իշխանի պաշտոնը հանձնեց Վասակ Բագրատունու որդի **Աշոտին**՝ պատրիկ կոչումով:

Աշոտ Բագրատունին խոհեմ ու քաջ կառավարիչ էր, բայց նրա իշխանության ժամանակ քիչ խաղաղված երկիրը նորից ալեկոծվեց: Այս անգամ պատճառը **Գրիգոր և Դավիթ** Մամիկոնյան եղբայրներն էին: Թե ինչու էին Մամիկոնյանները թշնամացել Աշոտ Բագրատունուն, հայտնի չէ: Քիչ թե շատ տրամաբանական բացատրությունն այն է, որ Մամիկոնյան ընտանիքը, որը դարեր շարունակ սպարապետության տերն էր եղել և չգիտես ինչու զրկվելով այդ առանձնաշնորհից՝ մի կողմ էր քաշվել զորավարական իրավունքներից, հիմա նորից հավակնում էր լինել այն, ինչ եղել էր անցյալ ժամանակներում: Թե որոշակի ինչպես էր արտահայտվում Մամիկոնյան եղբայրների թշնամանքը Աշոտ Բագրատունու նկատմամբ, պարզ չէր, բայց դա էր պատճառը, որ Դվինում նստած Արմինիայի ոստիկան էմիրը Մամիկոնյան եղբայրներին աքսորեց հեռավոր մի անապատ:

Օրեցօր ավելանում էր Աշոտի փառքը ոչ միայն յուրայինների, այլև արաբների մոտ, հատկապես՝ երբ պատերազմելիս Աշոտը նրանց էր միանում Հայոց այրուծիով և ապահովում հաղթանակը:

Հիշամի մահից հետո մեծ գահակալների արդյունքում խալիֆայության գահին բազմեց Արմինիայի ոստիկան **Մրվանը**:

Օգտվելով խառը ժամանակներից՝ Մամիկոնյան եղբայրները չարողացան ազատվել գերությունից և վերադառնալ Հայաստան, որտեղ ոստիկան էր նշանակված **Իսահակ իբն Մեսլիմը**: Աշոտ Բագրատունին այդ նույն ժամանակ իր զորքերով օգնում էր Մրվանին՝ հաղթելու գահի մյուս հավակնորդներին:

Թե ինչու է Իսահակ իբն Մեսլիմը գերադասությունը տալիս Մամիկոնյաններին, հայտնի չէ, բայց օգտվելով Աշոտ Բագրատունու բացակայությունից՝ սպարապետ է նշանակում Դավիթ Մամիկոնյանին:

Հայտնի է, սակայն, որ Մրվանը հաղթել է, երբ Աշոտի այրուծին երևացել է նրա բանակում: Սա այնպիսի մի հուսալքում և կազմալուծում է առաջացրել հակառակորդի բանակում, որ Մրվանի ճանապարհը դեպի գահ դարձել է չափազանց դյուրին: Մրվանը չէր կարող չգնահատել այս օգնությունը և գահին տիրելով՝ նրա առաջին գործերից մեկն այն էր, որ Դավիթ Մամիկոնյանին տանջամահությամբ սպանել տվեց: Աշոտ Բագրատունին նորից Հայոց պատրիկն էր ու սպարապետը:

Թվում էր, թե Գրիգոր Մամիկոնյանը հաշտվել էր նրա հետ: Բայց դա, իհարկե, այդպես չէր: Իր սիրելի եղբոր՝ Դավթի՝ չարչարանքներով մեռնելու ցավը դեռ այրում էր նրա հոգին:

Խալիֆայության գահին բազմած Մրվանը ուժեղ էր ու համառ, այնքան համառ, որ արժանացել էր «էշ» մականվան: Սակայն Աբբասյան տոհմը նույնպես ուժեղ էր և ոչ պակաս համառ, քան Մրվանը: Այս ներքին կռիվները Մրվանից մեծ ջանքեր էին պահանջում և շեղում նրա ուշադրությունը հսկա խալիֆայության արտաքին գործերից:

Ժամանակը հղի էր անգուսպ սպասումով, և անհայտ էր, թե նրա ծնած հրեշը ինչպիսին կլինի: **Կրակի տարվա** ուրվականը դեռ ապրում էր Հայոց հոգիներում: Նրա հիշատակի արյունածոր վերքերը դեռ չէին սպիացել: Հայոց մանկահասակ զավակները դեռ չէին հասցրել մեծանալ այնքան, որ կարողանային պաշտպանել իրենց տունն ու հայրենին:

Ահա այս ժամանակ էր, որ Գրիգոր Մամիկոնյանը ապստամբություն է հրահրում իշխանական տներին՝ վրեժխնդիր լինելու համար և՛ արաբներից, և՛ Աշոտ Բագրատունուց: Սակայն բոլորի համար առաջնահերթ խնդիրն արաբներն էին և այդ պատճառով, չկռահելով Գրիգորի երկրորդ ծածուկ նպատակը, համոզում են Աշոտին, որ նա նույնպես միանա ապստամբությանը՝ միասնական հարվածով ազատվելու համար արաբների ստորացուցիչ տիրակալությունից:

Աշոտը փորձում է համոզել ապստամբության ղեկավարներին, որ հաղթանակ հուսալ չի կարելի, եթե այն հախուռն է և անպատրաստ:

Ահա Աշոտի խոսքերը, որոնք մեզ են հասել **Ղևոնդ** պատմիչի շնորհիվ.

«Ով եղբայրներ, այդ բանի մեջ ես չեմ տեսնում հասուն միտք, այլ միայն ծուռ դիտավորություն և զուր նպատակ: Մեր զորքերը սակավաթիվ են համայնեւացիների զորքերի համեմատությամբ, և մենք չենք կարող կռվել նրանց դեմ, ոչ էլ վիշապի բերանից ազատել մեր երկիրը, այլ միայն կենթարկենք նրան ամեն տեսակի ճնշումների և վտանգների: Եթե ուզում եք հետևել իմ խորհրդին, եկեք թողնենք այս ձեռնարկությունը, շարունակենք առաջվա նման հարկ վճարել նրանց և հանգիստ տիրել մեր կայքերին, մեր այգիներին, անտառներին և հանդերին»:

Նախարարները նրան պատասխանում են.

«Եթե դու չհամաձայնես մեզ հետ լինել, քո զորքի մեջ մի հատ մարդ չի մնա, որովհետև մենք չենք կարող տանել այն թշվառությունները, որոնց մեջ գտնվում է մեր երկիրը»:

Չմոռանա՞ք, որ այս իշխաններից շատերը **Կրակի տարվա** զոհերի ժառանգներն էին...

Աշոտը վերջապես համաձայնվում է: Նախարարները երդմամբ հավատարմության ուխտ են կապում: Նրանք իրենց ընտանիքներով անցնում են Տայոց աշխարհ՝ այնտեղ նախապատրաստվելու և **Կոստանդին** կայսեր հետ համաձայնություն կնքելու, որպեսզի Պոնտոսի ափին գտնվող բյուզանդական զորքերն օգնեն ապստամբներին:

Նրանք չէին կարող հիշել, թե ինչպես Դրաշպետի կռվում բյուզանդացիները դավաճանեցին իրենց հայրերին... Նրանք չգիտեին, որ բյուզանդական նենգությանը ապավինելը խիստ վտանգավոր է:

Եվ ահա՝ բյուզանդական կանոնավոր բանակի փոխարեն Հայոց զորքերին են միանում գռեհի ամենաստորին և նողկալի տականքները, որոնք ոչ ահ, ոչ պատկառանք ունեին և ազատորեն Հայոց բանակի ներսում ու շրջակա գյուղերում ու ավաններում զբաղվում էին թալան-կողոպուտով: Սա մի անկազմակերպ խաժամուժ էր, որը կազմալուծեց Հայոց բանակը դեռ ապստամբությունը չսկսած, արագորեն քանդեց նախարարների միաբանությունը, պատճառ դարձավ համատարած հուսահատության, որն ավելի խորացավ, երբ Աշոտ պատրիկը, հավաքելով իր ընտանիքն ու զորքերը, կողմնակիցների հետ փորձեց վերադառնալ հայրենի Բագրևանդ: Կես ճանապարհին նրան հասավ Գրիգոր Մամիկոնյանը, որը կարողացավ գերել նրան և իր Դավիթ եղբոր ծառաների ձեռքով կուրացնել:

...Աշոտ Բագրատունին կարողացել էր երազելի խաղաղության մեջ պահել երկիրը, և ժողովուրդը խորին ցավով ընդունեց իր պատրիկի ու սպարապետի հետ կատարվածը:

Բայց ահա թե ինչպես ավարտվեց այս պատմությունը: Երբ Գրիգորը յուրայինների հետ տոնում էր իր վրեժի հաղթանակը հանկարծամահ եղավ:

Ապստամբությունը չսկսված ավարտվեց:

750 թվականին Եգիպտոսում յուրայիների ձեռքով սպանվեց խալիֆ Մրվանը: Գահին տիրելու համար նորից ահավոր կռիվներ տեղի ունեցան: Հաղթեց Աբբասյան տոհմը: Սրանք իրենց մայրաքաղաքը Դամասկոսից տեղափոխեցին Բաղդադ, որը գտնվում էր Տիգրիսի արգավանդ ափին՝ ժամանակին հռչակ և սարսափ տարածած Տիգրոն պարսկական մայրաքաղաքի մոտ: Նոր արքայա-

տոհմը ևս, անհագուրդ իր ախորժակը բավարարելու համար, աներևակայելի հարկեր բարդեց Հայաստանի և իր իշխանության տակ գտնվող մյուս երկրների վրա: Հարկահավաքությունն ուղեկցվում էր տանջահարություններով և անասելի կեղեքումներով:

Համբերության բաժակը, իրոք, լցվում էր: Կարևորվում էր «**Լավ է մեռնել, քան այսպես ապրել**» կարգախոսը...

773 թվականն էր: Արտավազդ Մամիկոնյանը Շիրակի Կումայրի գյուղում իր փոքրիկ խմբով հարձակվում է արաբ հարկահավաք զորախմբի վրա և կոտորելով ետ է խլում նրանց հավաքած ահռելի հարկը:

Հասան ոստիկանը Արտավազդ Մամիկոնյանի այս արարքից սաստիկ զայրացած՝ ավելի անողոր է դարձնում բռնություններն ու հարկահավաքությունը:

774 թվականին Արտավազդ Մամիկոնյանը մի քանի հավատարիմ զինակիցներով Բագրևանդի գավառում բռնում է **Ապունջուրի** հարկահավաքին իր բազմաթիվ զինվորների հետ, կոտորում և կասեցնում է հարկերի հավաքումը:

Այս դեպքից հետո Արտավազդի դրոշի տակ են հավաքվում ոչ միայն գաղափարակից երիտասարդ իշխաններ, այլև անլուր կեղեքումներից հոգնած ժողովրդի զավակներ: Բոլորը միասին՝ 200 մարդ:

Դվինի մոտ այս 200-ը հաղթում են արաբական մի մեծ զորախմբի և փախուստի մատնում նրանց:

Ոստիկան Հասանը, 4000 ընտիր ծիավոր զինվոր վերցնելով, գնում է ջնջելու Արտավազդ Մամիկոնյանին և նրա 200 զինվորին: 200-ը ահավոր ջարդի են ենթարկում 4000-ին, որոնցից շատ քչերին է հաջողվում փախուստով ազատվել: Սրանց հրամանատարը նույնպես սպանվում է: Մազապուրծ փախած մի քանիսը,

հասնելով Դվին, մեծ խուճապ են առաջացնում քաղաքի արաբ բնակչության մեջ: Ապստամբության դրոշը բարձրացված էր:

Ապստամբական բանակը 200-ից դառնում է 5000-անոց կանոնավոր զինա-խումբ: Ընդհանուր ոգևորությունն ստիպում է սպարապետին՝ Սմբատ անունով Բագրատունի իշխանին, միանալ շարժմանը:

...Ասում են՝ այդ նույն ժամանակ հայտնվել էր մի մենակյաց, որը ոգևորում էր հայերին՝ ասելով, թե եկել է ժամանակը, և պետք է նորից փառահեղորեն վերականգնվի Հայոց թագավորությունը...

Բայց, այնուամենայնիվ, Բագրատունյաց տան իշխաններից մեկը՝ Աշոտը (ոչ նա, որին կուրացրեց Գրիգոր Մամիկոնյանը), փորձում էր սթափեցնել իր հայրենակիցներին, որոնք գտնվում էին հախուռն բնավորության տեր երիտասարդ Արտավազդ Մամիկոնյանի ազդեցության տակ: Հայոց պատ-մության մեջ, ընդհանրապես, Բագրատունիները քաղաքական վայրիվերումների ժամանակ ավելի զգաստ են եղել, սառը դատողության ենթակա, քան մշտապես հախուռն ու զգացմունքային Մամիկոնյանները:

Ղևոնդ պատմիչի վկայությամբ՝ Աշոտ Բագրատունին այսպես է դիմում իր հայրենակիցներին.

«Դուք մանկահասակ եք և չեք հասել չափահասության, և ես գիտեմ, որ դուք չեք կարող դիմանալ բազմազուլիս վիշապի զորությանը: Մեծ է նրա ուժը, և անթիվ է նրա ձեռքի տակ եղած զորքի բազմությունը, անչափ է զենքի պաշարը նրա զինանոցներում: Բոլոր այն թագավորները, որոնք հակառակեցին նրան, ջարդուվիշուր են դարձել, ինչպես բրուտի անոթներ: Դուք ո՞ւմ վրա եք արդյոք ձեր հույսը դրել: Ի՞նչ ուժ, ի՞նչ զորք կարող եք հակադրել նրանց զորությանը: Արդ՝ եթե հաճելի է ձեզ, ընդունեցեք իմ խորհուրդը, որովհետև ես տքնում եմ ձեր օգտին և մեր աշխարհի կարիքների ու անդորրության համար: Ահա ինչ տեսակ ելք պիտի ունենա ձեր ձեռնարկությունը. կամ դուք կվերադառնաք և կհպատակվեք նրանց իշխանությանը և խաղաղ կապրեք մեր աշխարհում, կամ թե փախուստով հարկադրված կլինեք հեռանալ ձեր երկրից, ձեր ընտանիքների հետ կլքեք ձեր հայրենի ժառանգությունը՝ ձեր տները, անտառները, անդաստանները և ձեր նախնիների գերեզմանները ու կապրեք օտարության մեջ՝ հունաց թագավորի իշխանության տակ: Իսկ եթե ոչ այս կլինի, ոչ այն, դուք անպատճառ կընկնեք ձեր ծննդիների ձեռքը և դաժան մահով կմեռնեք, որովհետև ես լավ գիտեմ Իսմայիլ իշխանի անաստված բարքը. նա չի դադարի, մինչև որ չկատարի իր կամքը»:

Երիտասարդ ապստամբները, որոնց առաջնորդում էր Մուշեղ Մամիկոնյանը, չընդունեցին Աշոտ Բագրատունու սթափեցնող կոչը՝ կասկածելով անգամ նրա անկեղծությանը:

Բայց դեռ գործի սկզբում նախարարական շատ տներ իրենց զորքերի հետ մնացին սեփական գավառները պաշտպանելու, և անհնար եղավ միասնական ուժի ստեղծումը:

Արաբական փոքրաթիվ զորքը, որը Դվինում ոստիկանի անմիջական հրամա-նատարության տակ էր, չէր կարող վերջ տալ գավառներում ծավալված ապստամբական շարժումներին: Նա միայն ասպատակում էր Արարատյան դաշտավայրը, ավերի տալիս բնակավայրերը և կոտորում ժողովրդին:

Կայագորներում հավաքված արաբական զորաջոկատները պարտվելու ահից նույնպես դուրս չէին գալիս իրենց բերդերից:

Եվ ահա, 775 թվականի գարնանը արաբական 30-հազարանոց խորասանյան ընտիր զորքերը մտան Հայաստան և ամրացան Վանա լճի արևմտյան մասում:

Այս անգամ ևս Աշոտ Բագրատունին, հաշվի առնելով իրավիճակը, ան-միջապես լուր ուղարկեց բոլոր իշխաններին՝ խորհուրդ տալով, որ միացնեն իրենց զորքերը և այդպես կռիվն ընդունեն: Որովհետև, եթե կռվեն անջատ-անջատ, պարտությունն անխուսափելի է: Աշոտի այս խորհուրդը նույնպես չըն-անջատ, պարտությունն անխուսափելի է: Աշոտի այս խորհուրդը նույնպես չըն-անջատ, պարտությունն անխուսափելի է: Աշոտի այս խորհուրդը նույնպես չըն-անջատ, պարտությունն անխուսափելի է:

Նրան պարզապես չէին վստահում, համարում էին արաբների մարդը, և դուրսվեց: Նրան պարզապես չէին վստահում, համարում էին արաբների մարդը, և դուրսվեց:

Նրա յուրաքանչյուր խոսքը մեկնաբանվում էր որպես դավաճանություն: Այսպես սկսվեց անհավասար կռիվը, որ մղում էին Հայոց անջատ-անջատ զորքերը, որոնց թիվը տատանվում էր 3000-5000-ի միջև, արաբական 30-հազարանոց միասնական բանակի դեմ: Բայց զարմանալին այն էր, որ շատ անգամ պարտվելով՝ երբեմն անուրանալի հաղթանակներ էին գրանցում իրենց քաջությամբ և անձնագոհությամբ:

Լեոն գրում է.

«Կարինը պաշարած Մուշեղ Մամիկոնյանի զորքն առավ Արծեշի պար-տության լուրը և այն, որ արաբական բանակը շարժվում է դեպի Կարին՝ յու-րայիններին օգնելու: Պաշարողները ստիպված դադարեցրին պաշարումը: Նրանք կարող էին իրենց անձի ազատության մասին մտածել՝ բռնելով մի որևէ ուղղություն կամ հենց Բյուզանդիա, ուր պաշտպանված կլինեին: Բայց թշնամու դեմ: Սա մի հերոսական վճիռ էր, որի վախճանը շատ պարզ էր ամենքին, այն է՝ մահ... Բայց ոչ ոք կանգ չառավ՝ այդ անխուսափելի վախճանից սարսափած: Ամենքը լավ համարեցին մեռնել, քան ապրել և մեռնել աշխարհի կորուստը և եկեղեցիների ավերումը: Անձնագոհություն ներշնչած հերոսական վճռականությունը տանում էր այդ փոքրիկ բանակը՝ Բաղկացած 5000-ից ոչ ավելի մարդկանցից՝ 30-հազարանոց մի ընտիր բանակի հետ չափվելու: Կարելի էր պախարակել երիտասարդության, և՛ սկսած այդ ապստամբությունը, համարել գործը և՛ թեթևամտության, և՛ երազական ոգևորության արդյունք, բայց չի կարելի չսքանչանալ այն դյուցազնական վճռականությամբ, որը տանում էր այդ մարդկանց դեպի անհավասար կռիվ՝ գաղափարին զոհվելու համար»:

Ղևոնդ պատմիչը այսպես է նկարագրում այս կռվի շարունակությունը:

«...Նրանք, ուղևորվելով Կարին քաղաքից, անցան Արածանի գետը և քաջասրտությամբ հարձակվեցին թշնամիների վրա: Կռվի մեջ մտնելուց առաջ նրանք պատերազմական դաշտից բավական հեռու մի տեղ թողեցին իրենց ծանրոցներն ու ձիերը և հետևակ շարքերով, սրտի կատաղությամբ պատրաստվեցին հանդիպել թշնամուն: Բայց թշնամու զորքն էլ դուրս եկավ նրանց առաջ մեծ պատրաստություններով: Արևը ծագելուն պես սկսվեց պատերազմը: Առաջին հարձակումով Հայոց զորքը գերակշռություն ձեռք բերեց: Հայերը թշնամուն փախուստի մատնեցին և նրանցից շատերին կոտորեցին: Բայց փախչողները, օգնություն ստանալով, կանգ առան ու կատաղությամբ ետ դարձան:

...Քաջահաղթ նահատակները, թեև թվով մեծ չէին չարաշուք ոսոխների համեմատությամբ, բայց վախկոտություն ցույց չտվին դառն օրհասի առջև: Նրանք սեղմում էին իրենց շարքերը և իրար սիրտ էին տալիս՝ ասելով. «Քաջությամբ մեռնենք մեր երկրի և ժողովրդի համար, մեր աչքերը թող չտեսնեն ոտնատակ արված մեր սրբությունները և մեր Աստծու փառաբանության տեղերը: Թող առաջ մեր դեմ ուղղված լինեն թշնամու սրերը, իսկ այնուհետև թող լինի, ինչ ուզում է...»:

Գոտևորված վերին օգնությամբ՝ նրանք հետ չկացան երեսուն հազար

թշնամիների դեմ: Մենք լսեցինք հենց թշնամիներից, որոնք ասում էին. «Հայերի հետ մեր դեմ կռվում էին հրեշտակների գնդերը»: Հայերը վրեժ էին լուծում սարսափելի արյունահեղությամբ, որ կատարեցին թշնամու շարքերի մեջ: Բայց շուտով նրանց թևերը հոգնեցին զենքերի ծանրությունից: Մյուսները, զրկվելով զենքից, ընկան թշնամու ձեռքը: Այսպես հրաժեշտ տվին մեղանչական կյանքին և դարձա՝ հանդերձյալ երանելի և քաջ նահատակներ. զորքերի առաջնորդները՝ Բագրատունյաց տոհմից Սմբատ սպարապետը և Սահակը, որը նրա բարձրակիցն ու նիզակակիցն էր, Մամիկոն-

յան տոհմից՝ Մուշեղ զորավարը և Մամիկոնյանների տեր Սամուելը, դեռ երիտասարդ և գեղեցիկ տղամարդ էր, մեծ սպարապետի աները՝ Գնունյաց տոհմից Դաշնակ Վահանը: Եվ ուրիշ շատ ընկածներ նախարարներից և ռազմիկներից, որոնց ես չեմ կարող անվանադիր հիշատակել՝ թվով 3000: Նրանց մահը դառն էր, և վիճակը՝ ողբալի, որովհետև հող էլ չգտնվեց թվառ դիակների թաղման համար. նրանք մնացին դաշտում, զոհ՝ արևին, փոշուն, անձրևին և քամիներին: Այդ ժամանակ Հայաստանում ամեն տեղ բարձրացան ողբ ու հեծեծանքներ. նրա մեծ զորավարները և գլխավոր առաջնորդները ոչնչացել էին... Երկիրը, ընկղմված խոր տխրության մեջ, կոծելով

կոծում էր՝ ողբալով իր քաջ և փառավոր պաշտպանների մահը: Զրկվելով նրանցից՝ երկիրը թողնվեց գազանաբարո և անգութ թշնամիների կամայականության...

Արգելված էր նույնիսկ բարձրաձայն ողբալ մեռածներին, հոգու հաց կտրել նրանց տներում և գերեզմանին հանձնել վախճանվածներին...»:

Այսպես՝ երկիրը նորից սրածվեց, կողոպտվեց, կուլ գնաց իրդեհներին Կրակի Տարուց ճիշտ 72 տարի անց:

Այս կռիվները Մամիկոնյան փառապանծ ու քաջակորով տոհմի համար ճակատագրական եղան: Նրանք դանդաղ ու աննկատ հեռանում էին պատմական ասպարեզից...

Հայաստանը, որը հագիվ էր շնչում, կեղեքվում էր նորից խելքից-մտքից դուրս հարկահանությամբ: Այս նույն ժամանակ էր, որ Հայաստանում գտնվեցին արծաթի նոր հանքեր, ինչը չբարելավեց ժողովրդի վիճակը, այլ, ընդհակառակը, դարձավ նոր հարստահարումների և կեղեքումների պատճառ:

Իսկ այս ընթացքում խալիֆայության գահին մերթ սա էր տիրում և մերթ նա՝ դառնալով նոր, արյունալի կեղեքումների պատճառ, որով նորից լցնում էին անընդհատ դատարկվող գանձարանը: Ամեն մի նոր խալիֆ Հայաստան էր ուղարկում նոր ոստիկան, որը զարմանալի օրինաչափությամբ, ավելի արյունոտ, ազահ էր լինում, քան՝ նախորդը:

Պատմենք մի դեպքի մասին միայն:

Պատմենք մի դեպքի մասին միայն: խալիֆն էր Մուսա էլ-Հադիմը՝ «այդ ժանտ և ապերասան և այսակեր» (սրան այսպես է որակել Ղևոնդ պատմիչը): Սա Հայաստան է ուղարկում իր պես ժանտ հազմ ոստիկանին:

Հայոց իշխանները դիմավորում են նրան պատշաճ հանդիսավորությամբ, որը դեռ չավարտված, չգիտես՝ ինչ պատճառով, ձերբակալում է Արծրունի երեք եղբայրներ Համազասպին, Սահակին և Մեհրուժանին:

Սոսկալի մի ամբաստանություն բարդելով իշխանների վրա՝ հազմը նրանց

ուղարկում է խալիֆի դատաստանին: Խալիֆը նրանց դատապարտում է մահվան՝ նախօրոք առաջարկելով ընդունել իսլամը:

Համազասպը և Սահակը հրաժարվում են և ենթարկվում տանջամահության, իսկ Մեհրուժանը, ընդունելով օտար դավանանքը, փրկվում է:

Ղևոնդը եղբայրների «հանցանքը» բացատրում է նրանով, որ երիտասարդ իշխանները չափազանց գեղեցիկ էին, փառավոր դիրք ունեին և այդ անագորույն ժամանակներում կարողացել էին ապահովել իրենց՝ Արծրունյաց գնդի բարեզարդությունը:

Շուտով Մուսա էլ-Հադիմը սպանվեց, և սրան հաջորդեց նրա եղբայր Հարուն էլ-Ռաշիդը: Սա նա է, որի մասին արաբական «Հազար ու մի գիշեր»

Գեղացիները հարցրին, թե ինչու է այդպես լինում, և Բեռնարդը նախարարներից շատերը երկիրը թողնելով, գուցե երազում էին... Կայսրություն գտնել:

A black and white line drawing of a seated figure, likely a saint or religious figure, holding a book and a quill. The figure is surrounded by a halo and is seated on a throne. Below the figure, there are smaller figures, including a child and a dog, and a large, ornate base.

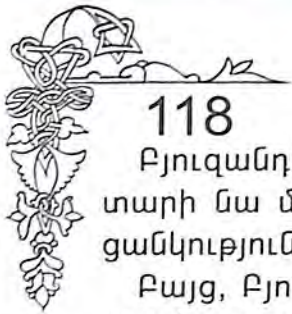
Յայտարարում եկեղեցիներում պատկերա-
գրությունը սկսեց տարածվել 6-7-րդ դարե-
րում: Բացի Քրիստոսից, Աստվածածնից
սրբերից՝ պատկերել են նաև մկրտության,
Աբրահամի զոհաբերության, Դանիել Մարգա-
րեն առյուծների որջում տեսարանները և այլն:
Արտավազդ Մամիկոնյանը, որը Լևոն կայսեր
աղջկա ամուսինն էր և նրան օգնել էր գահ
բարձրանալ, հակառակ կայսերական ընտա-
նիքի՝ պատկերապաշտ էր: Եվ Լևոնի որդի Կոստանդինը իր թագավորության
առաջին իսկ տարում սկսեց կասկածանքով վերաբերվել իր ընտանիքի
բարերարին: Նա Արտավազդից պահաջեց իր մոտ ուղարկել երկու որդիներին,
որովհետև նրանց շատ էր սիրում և անչափ կարոտում էր: Արտավազդը կռահեց,
որ կայսրը ուզում է իր որդիներին պատանդ վերցնել, և մերժեց նրան:
Արտավազդը հասկանում էր, որ կայսրը, միևնույն է, հանգիստ չի թողնելու

Կոպրոնիմուրը հաղթանակի մեծ հանդես սարքեց կրկեսում: Անաստաս պատրիարքին (նրան, որ իր դեմ ելույթ էր ունեցել Սբ. Սոփիա տաճարում) նստեցրին ավանակին, երեսը՝ դեպի պոչը, անցկացրին ողջ կրկեսով՝ ծաղրելով ու անարգելով: Արտավազդ գահընկեց կայսեր փառասիրությունն իր վերջին հարվածն ստացավ նույն կրկեսում, երբ կուրացած ու անզոր՝ դարձավ անարգանքի ու ծաղրի թիրախ:

Չափազանց քիչ է հարցազրույցների քանակը, որոնց հիմամբ կարելի է եզրակացնել, որ հարցազրույցների արդյունքները համապատասխանում են իրականությանը:

Սակայն Կոստանդինը անհաջող պատերազմ էր մղում միաժամանակ և՛ բուլղարների, և՛ արաբների դեմ ու անընդհատ պարտություններ կրում: Նա վատ զորավար էր և, փոխանակ օգտագործելու իր հայ զորավարների փորձն ու ռազմական տաղանդը, բացառում էր նրանց խորհուրդները՝ ապացուցելու հա-

Բայց մորը, որը երբեք չէր մոռանում, թե ինքը խազարների թագավորի աղջիկն է, որդու անտրտունջ հնազանդությունը չէր բավարարում: Նա չէր կարողանում հանդուրժել, որ նրա հետ կիսում է կայսերական տիտղոսը: Եվ, ահա, Մուշեղ զորավարին կուրացնելուց ճիշտ հինգ տարի անց՝ նույն օրը, կայսրուհի մայրը կուրացնել տվեց կայսր որդուն, հայտարարելով, թե այդպես է կատարվում երկնային առդարադատությունը:

Բյուզանդական եկեղեցին սրբերի կարգը դասեց այս գիշատիչ կնոջը: Երեք տարի նա միանձնյա գահակալ էր: Կատարվել էր նրա փառասիրական մեծ ցանկությունը:

Բայց, Բյուզանդական արքունիքը Բյուզանդական արքունիք չէր լինի, եթե ապրեր առանց դավադրությունների: Նման մի դավադրություն տապալեց միահեծան կայսրուհուն: Մեկ տարի անց նա մեռավ հետին աղքատության մեջ: Բյուզանդական եկեղեցին Իրենեին՝ խազարների հեթանոս թագավորի հեթանոս դստերը, կրկնակի հաստատեց քրիստոնեական սրբերի դասում:

Կայսր դարձավ **Նիկեփորը**: Սրա թագավորության 11 տարիների ընթացքում հայերը, որոնք հրաշալի զորապետեր էին, չդադարեցին ձգտել գահին: Դրանցից էր նաև Վարդանը, որը Արևելյան զորաբանակի հրամանատարն էր: Զորաբանակը ցանկանում էր իր հրամանատարին կայսր դարձած տեսնել: Վարդանի այս ձեռնարկումը ծախսողվեց, բայց քանի որ գրասեր և աստվածապաշտ մարդ էր, քաշվեց իր իսկ կառուցած վանքը և դարձավ կրոնավոր:

Կրոնավոր դառնալը Վարդանին չփրկեց Նիկեփորի վրեժից: Նիկեփորը նրան կուրացնել տվեց վանքում: Առհասարակ պատժի այս ձևը չափազանց սիրելի էր ու հարգված բյուզանդական բնավորությանը:

Նիկեփորը սպանվեց բուլղարների դեմ պատերազմում:

Հաջորդ կայսրը Բյուզանդական գահին **Միքայել Ռանգաբեն** էր:

Միքայել կայսրը պարտություն կրեց բուլղարների դեմ մի կռվում և թողնելով զորքերը **Լևոն Արծրունի** հայ իշխանի հրամանատարության տակ՝ փախուստով հասավ մայրաքաղաք:

Լևոն Արծրունին կարողացավ իր անուրանալի տաղանդավոր ռազմավարությամբ պարտությունը վերածել հաղթանակի:

Հաղթանակած բանակը միահամուռ նրան կայսր հռչակեց:

Լևոն Արծրունին Բյուզանդական գահին բազմեց **Լևոն Հինգերորդ Հայկազ** անունով: Նա մեծ հաղթանակներ տարավ ոչ միայն բուլղարների, այլև հուների դեմ կռիվներում:

Լևոն Հինգերորդ Հայկազ կայսրը գահին մնաց յոթ տարի: Նրա վախճանը նույնպես սարսափելի էր: Եվ պատճառն այն էր, որ նա խառնվեց եկեղեցու գործերին: Պատկերապաշտության համար հեռացրեց պաշտոնից պատրիարք Նիկեփորին և նրա տեղը նշանակեց ուրիշի:

Լևոն Հայկազի այս արարքը համարվեց անհանդուրժելի: Ծննդյան ճրագալույցին, երբ նա եկեղեցի եկավ կայսրուհու և չորս երիտասարդ որդիների հետ, քահանաների զգեստներով ծալված դավադիրները հարձակվեցին նրա վրա և դաշույնների բազմաթիվ հարվածներով կտոր-կտոր արեցին: Հետո նրա չորս որդիներին ներքինի դարձրին և իրենց մոր հետ ուղարկեցին հեռավոր մի մենաստան:

Լևոն գրում է. «Հայ զինվորականության կարևոր դերը Բյուզանդիայում, հայ կայսրերը Կոստանդնուպոլսի գահի վրա մեծ ազդեցություն չարին հալ

ազգի ընդհանուր ճակատագրի վրա: Այս կողմից ավելի նշանավոր էին այն շարժումները, որոնց թատերաբեմը հանդիսանում էր Արևելյան Հայաստանը»:

Մենք դեռ կհանդիպենք հայազգի կայսրերի Բյուզանդական արյունոտ գահին: Հիմա թողնենք նրանց և վերադառնանք բուն Հայաստան:

ԱՇՈՏ ՄՍԱԿԵՐ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏՆՈՐԴՆԵՐԸ

Բագրևանդի մեծ ճակատամարտից հետո Աբբասյան խալիֆների մարդակործան քաղաքականության հետևանքով, երբ զոհվեցին իշխանական տների քաջ զորավարները՝ Մամիկոնյան տան սյուները, սպարապետ էր **Բագրատ Բագրատունին**: Հայոց պատմության մեջ գրեթե երեսուն տարի «տիրում էր մի **Բագրատունին**», որովհետև ոչ հայրենի և ոչ օտար աղբյուրները որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում տվյալ ժամանակահատվածի մասին:

Բագրևանդի ճակատամարտը հատկապես ճակատագրական եղավ **Մամիկոնյան** հնամենի տոհմի համար: Նրանք գրեթե պատմության ասպարեզից անհետացան:

Գրեթե անհետացան նաև **Կամսարական, Ամատունի, Ռշտունի, Անձևացի, Գնունի** և ուրիշ այլ տոհմեր: Հզոր սլացքով բարձրանում էր **Բագրատունյաց** տոհմը:

Արդեն 8-րդ դարի վերջին Բագրատունիների տիրույթները ընդգրկում էին Մեծ Հայքի՝ Միջնաշխարհի մեծ մասը, իսկ 9-րդ դարի սկզբին վերականգնվում է Հայոց սպարապետությունը Բագրևանդի կռվում զոհված հերոս Սմբատ Հայոց սպարապետությունը Բագրևանդի կռվում զոհված հերոս Սմբատ Հայոց սպարապետությունը: Դրան հնարավոր է ընդարձակել իր տիրույթները:

Աշոտ Մսակերը մեր պատմության մեջ հայտնի է նաև Քաջ մականվամբ, որը լիովին համապատասխանում էր նրա նկարագրին: Նա 20 տարի կառավարեց Հայաստանը, և այդ միջոցին նրա առջև դրված կարևոր խնդիրներից էր նաև Բագրատունու որդի **Աշոտ Մսակերի** ձեռներեցությամբ, որը ստանում է նաև Գահերեց իշխանի կոչումը:

Աշոտ Մսակերը մայրը Մամիկոնյան էր՝ Մամուել Մամիկոնյանի աղջիկը: Մամուելը որդիներ չուներ, և Հայոց մեջ տիրող օրենքի համաձայն՝ նրա տիրույթներն անցան աղջկա զավակներին՝ Աշոտ Մսակերին և Շապուհին:

Բայց կային նաև **Մուշեղ Մամիկոնյանի** որդիները: Սա այն Մուշեղ Մամիկոնյանն էր, որ մի քանի քաջերով սկսեց ապստամբությունը:

Մուշեղի որդիները հավակնում էին իրենց հորեղբայր Մամուելի տիրույթների ժառանգորդը լինել: Գոտություն ծագեց Մամիկոնյան տոհմի երկու ճյուղերի միջև: Բայց Մուշեղի որդիները պարտվեցին և ստիպված եղան հեռանալ Վասպուրական: Եղբայրների տեղ հասնելուն պես նրանց սպանել տվեց **Մերուժան** Ռական: Եղբայրների տեղ հասնելուն պես նրանց սպանել տվեց **Մերուժան** Ռական: Սա էր, որ, հակառակ քրիստոնեական հավատի համար զոհված իր

Արծրունին: Սա էր, որ, հակառակ քրիստոնեական հավատի համար զոհված իր երկու եղբայրների, ընդունելով իսլամ՝ ողջ մնաց: Թե ինչու՞ կատարեց նա այս ոճիրը, սպանելով Մամիկոնյան իշխաններին, հայտնի չէ:

Բագրատունիները դարձան նաև Տարոնի տերը:

Սահղիից հետո խուրրամյանների նախաջնորդ դարձավ **Սահլիկն**: Սրա մահից

Նորից հարկահավաքների վայրենի շահարկությունները վասպուրականի և Տարոնի ապստամբությունների պատճառ դարձան: Վաղուց օրենքի ուժ ստացած հարկահավաքության ձևն այն էր, որ գավառատեր իշխանը իր տիրույթներից հավաքած հարկը հանձնում էր հարկահավաք պաշտոնյային որևէ քաղաքում կամ ավանում: Սակայն արաբները հարկահավաքության պատրվակի տակ

բազմամարդ գորագնդերով շարունակում էին ասպատակություններն ու դրանց հետևող թալանը:

Երբ այլևս դանակը ոսկորին հասավ, Վասպուրականի տեր **Աշոտ Արծրունին** իր գորագնդով սրընթաց հարձակումով այնպես կոտորեց անպատկառ արաբ հրոսակազորքը, որ Հայաստանում արդեն հիմնավոր հաստատված արաբ ցեղերի կանայք ողբ ու կոծով դիմեցին արքունիքին, որ հայերի վերջը տան:

Խալիֆը **Յուսուֆի** հրամանատարությամբ նոր զորքեր ուղարկեց՝ հայերին խելքի բերելու: Յուսուֆը սկզբում մտավ Վասպուրական և Աշոտ Արծրունուն կանչեց իր մոտ՝ իբր խաղաղ բանակցության: Աշոտ Արծրունին կռահելով, թե ինչպես է ավարտվելու այդ բանակցությունը, չընդունեց հրավերը:

Նրա փոխարեն Յուսուֆի մոտ գնաց մայրը՝ իշխանուհի **Հռիփսիմեն**, որը Հայոց իշխանաց իշխան **Բագրատ Բագրատունու** քույրն էր: Հռիփսիմեն Յուսուֆին տեսության գնաց՝ տանելով իր հետ ընտիր և առատ թանկարժեք քարեր և մի նամակ որդուց, որով փորձում էր Յուսուֆին համոզել հանգիստ թողնել Վասպուրականը, եթե ուզում է խալիֆայության տրվելիք հարկի հետ անձամբ մշտապես ստանալ թանկագին քարերի նման առատություն:

Հռիփսիմեն տիկնոջ բանագնացությունը հաջող ավարտվեց: Մի քանի պատանդներ վերցնելով՝ Յուսուֆն իր զորքը հանեց Վասպուրականից և գնաց Խլաթ, որտեղից լուր ուղարկեց իշխանաց իշխան **Բագրատ Բագրատունու**՝ հրավիրելով տեսակցության, որովհետև, ճիշտ է, ինքը՝ Յուսուֆը, նշանակված է Արմինիայի ոստիկան, բայց ուզում է այդ պաշտոնը տալ Հայոց իշխանին, որովհետև տանել չի կարողանում հայաստանյան ծնունդ ցրտերը:

Բագրատ իշխանը քանի որ գիտեր իր քույր Հռիփսիմեն տիկնոջ հաջող առաքելության մասին, թանկարժեք նվերներ վերցնելով, իշխանների և հոգևորականների շքախմբի ուղեկցությամբ՝ գնաց Յուսուֆից Արմինիայի կառավարչի պաշտոնը ստանալու:

Հագիվ տեղ հասած՝ ձերբակալվեց և ուղարկվեց Սամառա:

Սամառան Բաղդադի մոտ գտնվող մի քաղաք էր, որտեղ կենտրոնացած էին արքունիքի վարչական և զինվորական գրասենյակները:

Յուսուֆն ասպատակեց Տարոնը, շատերին գերեվարեց, որոնց մի մասը ուղարկեց Ասորիք՝ ստրկավաճառության շուկա, իսկ մյուս մասին պահելով իր մոտ՝ դատապարտեց տաժանակիր աշխատանքի:

Ձմեռն իսկապես սաստիկ էր, և Յուսուֆը «որջացավ» Մուշում, որպեսզի գարնանը շարունակի իր անխնա ասպատակությունները:

Սակայն հայերը քնած չէին: Բագրատ Բագրատունու որդիները՝ **Աշոտն** ու **Դավիթը**, ոտքի հանեցին և զինեցին Խուբի և Սասունի լեռնականներին, որոնց առաջնորդն ու հրամանատարը դարձավ **Հովհան Խութեցին**՝ նույնպես Բագրատունի:

Լեռնականները հեղեղի նման անսպասելի իջան լեռներից և հարձակվելով Մուշի վրա՝ կոտորեցին բոլոր արաբներին: Սպանվեց նաև Յուսուֆը, որ ազատվելու համար թաքնվել էր եկեղեցում:

Սա ահագանգ էր: Ապստամբությունը ծավալվեց Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառներում, Վրաստանում և Աղվանքում:

Խալիֆը **Մուքավաքիլ**ն էր: Ողջ խալիֆայությունից հավաքված իսկայական զորքի հրամանատարը ծագումով թուրք **Բուղան** էր: Բուղայի դաժանության ու վայրագության մասին հայ և օտար պատմիչների գրքերում սահմեկեցուցիչ նկարագրություններ են մնացել:

Մուքավաքիլ խալիֆը իր զորավարներին և անձամբ Բուղային քաջալերելու և հերոսական գործերի մղելու համար կալվածագրեր պարգևելով՝ նրանց միջև արդեն բաշխել էր Հայոց գյուղերն ու ավանները:

852 թվականի գարունն էր:

Թովմա Արծրունի պատմիչի վկայությամբ՝ Բուղա Շարաբին Հայաստան մտավ 200-հազարանոց բանակով, որի հարվածների տակ ընկան Հայկական Տավրոսի լեռնային գավառներն ու գյուղերը, Աղձնիքը, Սասունը, Ռշտունիքը, Մուկաց նահանգը, Վասպուրականը: Կոտորեցին, թալանեցին, հրկիզեցին, գերեվարեցին: Բուղայի բանակին օգնում էին Հայոց հողում հաստատված արաբ կայսիկ և ռեմանիկ ցեղերը, որոնք ցույց էին տալիս երկրի ճանապարհները:

Թովմա Արծրունին այսպես է նկարագրում Բուղայի բանակը.

«...Եվ ինքը անձամբ՝ զորապետ Բուղան, նստած երիվարին, զինավառում, գոտեպնդում էր ելիմացիների կորովի աղեղնավորներին ու ընտիր հեծյալներին՝ իր հետ տանելով ի պատերազմ ընդդեմ Աշոտ իշխանի: Եվ այլևայլ ցեղերի զինվորներ ունեին սուսերներ, սվիններ, տապարներ, քարիատ ցեղերի զինվորներ ունեին սուսերներ, վահաններ, միզակներ: Գործիքներ, մեքենաներ, քար նետող գործիքներ, վահաններ, միզակներ: Վերցնում էին նաև կրակ, ծծումբ, նավթ: Լուծույթը լցնում էին ապակեղեն անոթի մեջ, մանր ծծումբ խառնում նրան ու դնում մեքենայի պարսատիկի վրա, նրա կողքին նաև կրակը և միջոց էին գտնում նետելու ամրոցի վրա: Եվ ովքեր որ պատերազմում էին պարիսպների մոտ, ունեին բրդյա զգեստներ: Բուրդը բազուկների ուժով սեղմել և կպցրել էին միմյանց: Այդ նուրբ մազը կոչում էին թաղիք, որը ջրի մեջ դրվելիս ծծում է ինչպես սպունգ, և նրանով զինված մարդիկ ավելի սաստիկ էին կռվում, մնում են աներկյուղ հրից և արվելուց: Նրանց երիտասարդներն ու հեծյալները սպառազինված էին: Զիերն ունեին կուրծքը, ծակատը, գավակը և զանգապանները չորս կողմից պաշտպանող զարդեր, կրծքերից ևս կախել էին զենք և խրոխտ տեսքի համար նաև վահան, ոտնատրոփի ժամանակ փնչացնելիս՝ զրնգացող լուսնաձև մահիկներ: Այլև տախտակներ՝ ձիու փորի չափ, վահանի պես կպցրել էին փորի երկու կողմից՝ ցուցահանելով զինագործության արվեստը: Իսկ իրենց մարմնի վրա կրում էին զրահ, գլխներին դրել էին սաղավեստը: Իսկ իրենց մարմնի վրա կրում էին զրահ, գլխներին դրել էին սաղավեստը, ձեռքերին հագել բազապաններ, պատրաստել կոշկաձև ոտնամաններ, վահանը դրել թիկունքներին, մեջքին կապել սուրը, ձեռքերին բռնել միզակը: Կապարձներն ու աղեղները պատրաստ ունեին առջևները՝ ձիերի թիկունքներին: Կողքերին ունեին փողփողացող դրոշներ և թևաբախումների

ծայնից թնդացնում էին լեռները: Բարձրացրել էին դրոշները և զարկում էին թմբուկները: Արևը ընկնում էր գեներների ու զարդերի վրա: Փայլատակող մերկ սուսերները արևի ծառագայթներն անդրադարձնում էին շրջակա լեռներին»:

Բուդայի՝ ահա այս բավական տպավորիչ բանակն էր մտել Հայաստան:

Եվ երբ Հայկական Տավրոսի լեռնային գավառների դիմադրությունը ճնշվեց, Բուդային հաջողվեց գերեվարել Արզնիի և Բաղեշի տեր **Սուսային** և իր վեց եղբայրներին, **Բագրատ Բագրատունու Աշոտ** և **Դավիթ** որդիներին, Խուբ-Սասունի ապստամբության հերոս, առաջնորդ **Հովհան Խութեցուն**, **Ապուսահակ Վահևունեցուն**: Նրանք շղթայակապ ուղարկվեցին Բաղդադ:

Իսկ մյուս գերիների երկարող շարանը ծգվում էր գավառից գավառ մինչև սահման և նաև այն կողմ...

Այս գերիների հետ կապված զարմանալի ու անհավատալի թվացող, բայց միանգամայն իրական մի դեպքի մասին պատմենք.

Գերիների մի մեծ խումբ տանող արաբական զորագնդի վրա հարձակվեցին երկու եղբայրներ: Երկու հասարակ զինվորներ՝ առանց տիտղոսի և իշխանական կոչումների: Մահն աչքերի առաջ ունենալով՝ որոշել էին կատարել անկարելին: Երբ հասան ծորի մեղ կածանին, վահանները դրեցին թիկունքներին և սարսափելի աղաղակ գոռում-գոչումով հարձակվեցին հսկա զորագնդի վրա և այնպիսի շփոթություն առաջացրին արաբ զորքի մեջ, որ սրանք, կարծելով բազում են հարձակվողները, միմյանց ոտնատակ տալով փորձում էին դուրս պրծնել մեղ ծորից... Այս երկուսը վիրավորեցին շատերին, սպանեցին... և ազատեցին գերիներին:

Երկու եղբայրներից միայն մեկի անունն է հայտնի՝ **Շապուհ**. Նա զոհվեց այդ խելքից-մտքից դուրս կռվի ժամանակ: Մյուս ողջ մնացած քաջի անունն անհայտ է մնացել պատմությանը:

Այսպես միայն հրաշապատում հեքիաթներում է պատահում, որտեղ և՛ հաղթում է յոթվիսանի դեմ... Հայոց ծանր իրականության մեջ, որքան և՛ ծանր հրաշապատում իրողությունների հանդիպեցինք... և դեռ որքան էլ պիտի համդիպենք...

Երբ Բուդան հասավ Վասպուրական, Արծրունյաց Աշոտ իշխանը իր մերձավորների հետ ամրացավ Նկան անառիկ ամրոցում:

Բուդան 200-հազարանոց իր զորքով եկավ պաշարեց ամրոցը: Նա մի մեծ հարձակում կազմակերպեց ամրոցի վրա, սակայն Նկանը աներեր մնաց: Բուդան պաշարման օղակն ավելի սեղմեց:

Նկան ամրոցում **Աշոտ Արծրունու** հետ փակված իշխանները, որոնց ընդարձակ ժառանգական տարածքներն ու ժողովուրդը մնացել էին անպաշտպան, որոշեցին բանակցություններ վարել Բուդայի հետ, նրան առաջարկել հավելյալ հարկեր և պատանդներ, իսկ անձամբ Բուդային գյուղեր և ագարակներ նվիրել:

Աշոտ Արծրունին մերժեց Բուդայի հետ բանակցություններ վարելու գաղափարը և փորձեց սթափեցնել իշխաններին, որոնք հավատում էին, թե արյունախում այս նվաճողը ընդունակ է հրաժարվել նախճիր-թալանից, գերիների բազմությունից, որոնց վաճառելով՝ հսկայական հարստություն կարող էր կուտակել իշխանների առաջարկած հարուստ հարկերի և մի քանի ագարակների ու գյուղերի փոխարեն: Աշոտ Արծրունին չկարողացավ համոզել նրանց: Այդ իշխանների ընտանիքները և ժողովուրդը մնացել էին ինչ-որ մի տեղ՝ հեռու, անպաշտպան:

Եվ երբ Աշոտ Արծրունին չկարողացավ իշխաններին համոզել, որ չհանձնվեն Բուդային, ինքը ևս նրանց հետ իջավ ամրոցից և անձնատուր եղավ:

Նկանն իր ամրոցն էր, իր տունն էր: Նկանն անառիկ էր: Աշոտ Արծրունու այս արարքը կարող է չափվել միայն բարոյականության գերազանցությամբ: Նա գիտեր՝ ինչով է վերջանալու իշխանների Բուդայի մոտ գնալը... Նրանք գնում էին դեպի մահ իր տնից... Նա՝ որպես տանտեր, պարտավոր էր ուղեկցել հեռացողներին մինչև վերջ: Եվ ուղեկցեց:

Բուդան, որ մինչև այդ նրա մոտ նախօրոք ուղարկված բանագնացին երդվել էր, թե իշխանների կյանքին ոչինչ չի սպառնում, անմիջապես ձերբակալեց և ուղտերին կապկապած՝ նրանց նույնպես ուղարկեց Բաղդադ:

Իսկ **Աշոտ, Գրիգոր, Վահան Արծրունի** եղբայրները, մերժելով Բուդային հավատափոխ լինելու և իր դռանը իրեն ծառայելու առաջարկը՝ անմիջապես նահատակվեցին:

Բուդան կատարում էր Բաղդադի արքունիքում ընդունված ծրագիրը, ըստ որի պետք է բնաջնջվեր Հայաստանի բնակչությունը, վերջնականապես հայաթափվեր, որից հետո դուրս կլինեին սեփական ժողովրդից դատարկված Հայաստանը և նրան կհասներ արաբների: Այդ պատճառով էլ դեպի Հայաստան արշավող արաբական բանակներին հետևում էին հասարակ ջորեպանների ու զինվորների ընտանիքներ, ազնվական զորավարների գերդաստաններ:

Հայոց Աշխարհը դատապարտված էր բռնի տեղահանության: Եվ սրա դեմ դիմադրությունը շատ թույլ էր:

Ինչպես սովորաբար լինում էր, ապստամբական մեծ հաղթանակներից հետո էլ Հայոց երկրում չէր կազմակերպվում, չէր կենտրոնացվում զինական ուժը: Նախարարների միջև թույլ էր կապը, և հաճախ էր այն խզվում գաղափարների տարբերությունից:

Թերթենք **Թովմա Արծրունու** մատյանը.

«Մինչև այստեղ չէինք վախենում պատմել ճշմարտությունը թշնամիներից մեզ հասած վտանգների ու նեղությունների մասին, որովհետև թեպետ պեսպես կտտանքներով նեղվեցինք ու չարչարվեցինք իսմայելական ազգի արաբական տերության զորքից, բայց քիչ չափով և կարճատև ժամանակ: Եվ ավելի հաճախ մեզանից էին հարվածներ ստանում, քան մենք՝ նրանցից, քանզի դեռ միաբան, միական և համերաշխ էին ապրում Հայոց իշխանները՝ իրենց ազատագործի բազմությամբ հանդերձ, թեպետև ծածուկ նենգ կասկածների մեջ էին: Իսկ երբ միաբանության մեջ սպրդեց երկպառակությունը, հեռացավ գնաց աստվածատուր զորության շնորհը: Առ ոչինչ էին

համարվում աստվածային խորհուրդները մարտերում ու երկրի հոգաբարձության այլ կարգի գործերում: Այսպես տակավին մեծ չափերով քայքայված էր մեր երկրի միաբանությունը: Նույնիսկ միմյանցից ծածուկ՝ թագավորին ուղարկում էին թղթեր ու դեսպաններ»:

Իսկ Մուրավաքիլ խալիֆին ծածուկ թուղթ ուղարկող նախարարներից առաջինը Աշոտ Մսակերի որդի սպարապետ **Սմբատ Բագրատունին** էր:

Արաբական նոր արշավանքի լուրն առնելուց հետո նա անմիջապես գրում է խալիֆին և հավաստիացնում, թե ինքն ապստամբությանը չի մասնակցում և հավատարիմ հպատակ է:

Բուղային իր 200-հազարանոց զորքով սահմանի մոտ դիմավորեց Սմբատ սպարապետի **Աշոտ** որդին: Սա այն Աշոտն էր, որը հաջորդեց հորը և դարձավ Բագրատունյաց թագավորական տան հիմնադիրը:

Հետո ինքը՝ Սմբատ Բագրատունին, գնաց Բուղայի մոտ, որտեղ մեծ պատվով ընդունվեց: Հայոց սպարապետը դարձավ Բուղայի անմիջական աջակիցը և խորհրդատուն, իսկ նրա **Մուշեղ** որդին՝ իր գնդով հանդերձ, գտնվում էր Բուղայի անմիջական հրամանատարության տակ:

Լեոն գրում է.

«Այս բոլորը ցոփյոց է տալիս արդյոք, թե Հայոց սպարապետը պարզապես մի դավաճան էր իր հայրենիքի հանդեպ: Հայոց պատմությունը այսպիսի մի դատավճիռ չի կայացրել այս մարդու մասին: Նա մեզ ցույց է տալիս, որ Սմբատն իր ստանձնած դերում մնում էր հայրենասեր, իր ազգի համալք ցավող, նրա բարիքը մտածող: Հովհաննես կաթողիկոսը վկայում է, թե Սմբատի համար որքան ծանր էր այդ ուղղությունն ընդունելն ու գործադրելը... Մի անագորույն թշնամի, մի «ծովային վիշապ», ինչպես անվանում է Թովմա Արծրունին Բուղային, մտել է երկիրը կործանելու, անմարդաբնակ դարձնելու համար, և այդ երկրի սպարապետը նրան առաջնորդում է գավառից գավառ, ցույց է տալիս ճանապարհն՝ թե յուրաքանչյուր տեղի իշխանն ի՞նչ ուժ ունի, ինչպիսի՞ն են նրա բարքը, ինչպես կարելի է դրանք վերցնել և այլն: Արարքներ են սրանք, որոնց վատությունը ծածկելու համար, ըստ երևույթին, հնարավորություն բոլորովին չի մնում: Բայց դաժան իրականությունն այն է, որ Սմբատը, ինչպես բացատրում է պատմաբան կաթողիկոսը, միայն այդ միջոցով էր կարողանում իր կողմը գրավել «անհաստատ և սնոտի միտքը»՝ վստահություն ներշնչելով դեպի ինքը: Իսկ թե բռնավորի միտքը գրավելով նա կարողանում էր գոնե կատարել այն, ինչ ծրագրում էր, ապացուցում են մի քանի գործեր, ինչպես կտեսնենք շուտով...»:

Թովմա Արծրունու վկայությամբ՝ նա փորձում էր փրկել գերիներին: Եվ, իրոք, Նկանի դեպքերից հետո նա կարողացավ Վասպուրականի գերյալների մի մեծ խումբ փրկել արաբների ձեռքից և ազատ արձակել:

Բուղան 852-855 թվականներին մնաց Հայաստանում ոստիկանի պաշտոնով և ասպատակեց ոչ միայն Հայաստանը, այլև Վրաստանը:

Բայց Վասպուրականը, այնուամենայնիվ, մնաց անընկճելի: Աշոտ Արծրունու և նրա երկու եղբայրների գերեվարվելուց ու սպանվելուց հետո դեռ կենդանի էր նրանց **Գուրգեն** եղբայրը, որը Նկանի դեպքերի ժամանակ իր զորաբանակի հետ ապաստանել էր լեռներում՝ Արյան լճի մոտ: Լեռան զագաթին գտնվող այս մաքրամաքուր լիճը կնքվել է Արյունի լիճ անունով, որովհետև Վասպուրական աշխարհի շատ կռիվները օտարների հետ այստեղ էին տեղի ունեցել և մշտապես ավարտվել հաղթանակով:

Այս կռիվը ևս ավարտվեց փառավոր հաղթանակով: Այս կռիվը ապացուցեց նաև, որ ճակատագրական պահերին հայերը, այնուամենայնիվ, անկախ որևէ գաղափարից, գիտեն միավորել իրենց ջանքերն ու ուժերը: Արյան լճի մոտ կռիվն ընդունեցին **Արծրունի, Գնունի, Գագրիկ, Ամատունի, Վարաժնունի, Ընտրունի, Ալեազի, Անձևազի, Վահևունի** տոհմերի երեսուն նախարարներ և ազատներ՝ իրենց զորագնդերով, նաև հոգևորականներ, որոնք կռվում էին հասարակ զինվորների շարքերում, որովհետև, Հայոց եկեղեցու կարծիքով, կռիվը ոչ միայն մարմնավոր էր, այլև հոգևոր:

Բախումը շատ ուժեղ էր, և հայերի քաջակորով խիզախությունն արժանի է հիացմունքի: Կռիվն սկսվել էր վաղ առավոտյան և տևեց մինչև ուշ երեկո: Հայկական 900 զինվորով զորագունդը կռվեց 15-հազարանոց բանակի դեմ: Յուրաքանչյուր հայ զինվորի դիմաց կռվում էր 11 արաբ զինվոր:

1800 զոհ տվեցին արաբները և բազում վիրավորներ թողնելով՝ փախուստ տվեցին մինչև Ատրպատականի սահմանները: Ամեն մի հայ զինվոր իր հաշվին գրանցեց երկու սպանված՝ չհաշված խոցված ընկածները:

Հայոց հաղթանակը կատարյալ էր:

Բուղան մտածում էր, թե ինչպես հաղթողներին իջեցնելով իրենց հպարտ լեռներից՝ շղթայի զարկել տա: Եվ Բուղան Գուրգեն Արծրունի իշխանին մեծամեծ խոստումներով թուղթ ուղարկեց: Բուղան, անշուշտ, ամեն բան կանի, որ քաջ ու անպարտելի Գուրգեն իշխանը իր Աշոտ եղբոր փոխարեն դառնա Վասպուրականի մեծ իշխանն ու տոհմապետը... Միայն թե թող իր եղբայր Գուրգենը անձամբ այցելի իր եղբայր Բուղային՝ պատիվները նրա ձեռքից ստանալու և պայմանավորվելու համար:

Գուրգենը մոռացել էր ոչ միայն Բուղայից ստոր նենգությամբ իր եղբայրների և մյուս իշխանների գերեվարվելը Նկան ամրոցի քաջարի պաշտպանությունից հետո, այլև Արյան լճի իր դեկավարած ճակատամարտից առաջ կատարված դեպքը...

Բանն այն է, որ նախքան ճակատամարտը, երբ Բուղան իր 15-հազարանոց բանակով օձի նման փաթաթվել էր Արյան լճի բարձունքները տանող լեռների ստորոտներին, այնտեղ հավաքված իշխանները Գուրգեն Արծրունու հետ միասին խորհում էին, թե ինչպես առանց կռվի՝ խաղաղությամբ ձեռք բերեն ժողովրդի և ապահովությունը, որովհետև 15 հազարի հետ գուլպարի մեջ մտնելը անհայտ էր, թե ինչով կավարտվի:

Հռիփսիմե իշխանուհին՝ Գուրգենի մայրը, այս անգամ ևս հանձն է առնում

անձամբ գնալ թշնամու մոտ՝ բանակցությունների: Գուցե նորից հաջողություն ունենա, ինչպես առաջին անգամ, երբ այցելեց Յուսուֆին:

Բուղան իշխանուհուն ընդունում է ամենայն պատվով և հարգանքով, տիկնոջ առաջարկին պատասխանում է մեծ հավանությամբ:

Եվ դեռ նախքան Հռիփսիմե տիկնոջ վերադարձը Գուրգենի մոտ է հայտնվում Բուղայի բանագնացը, որն առաջարկում է իշխանին անձամբ գնալ Բուղայի մոտ՝ հանդիպելու համար, թե որքան խաղաղ են տրամադրված արաբները հայերի հանդեպ: Եվ որպեսզի հայ իշխանները հավատան Բուղայի անկեղծությանը, արաբական 15-հազարանոց բանակը ետ է քաշվում իր գրաված դիրքից և սկսում է հեռանալ:

Գուրգենը մի քանի ուղեկիցների հետ իջնում է իր բարձունքից՝ Բուղայի մոտ գնալու համար: Հայ իշխաններից մեկը, որը բարձր դիտակետից հետևում էր Գուրգենին, հանկարծ նկատում է, որ արաբական հեռացած բանակից մի մեծ զորագունդ անջատվելով՝ սլանում է դեպի լեռը, որտեղից իջնում է հայ իշխանը: Նա այդ մասին լուր տալով մյուսներին՝ մոռցնալով հեծած՝ սլանում է Գուրգենի ետևից՝ աղաղակելով, թնդացնելով լեռներ ու ձորեր, անընդհատ թափահարելով սուրը, որ արևի տակ նրա փայլատակումները գրավեն Գուրգեն իշխանի ուշադրությունը: Վերջապես այդ իշխանին հաջողվում է հասնել Գուրգենին և ետ քերել նրան կորստյան ճանապարհից:

...Բայց, ահա, ընդամենը 900-հոգիանոց զորախմբով մեծ հաղթանակ տանելուց հետո, Բուղայի 15-հազարանոց բանակին խայտառակ պարտության մատնելուց հետո, մեկ անգամ արդեն ենթարկված լինելով Բուղայի խարդավանքին՝ Գուրգեն Արծրունի զորապետը, այնուամենայնիվ, ընկնում է թշնամու հյուսած որսացանցը:

Գուրգենը հասավ Բուղայի վրանին: Նրան ընդունեցին մեծ հանդիսավորությամբ՝ ծածանվող դրոշներով և թմբուկների ուրախ զարկերով: Երեք օր հետո Բուղան Գուրգենին ցույց տվեց մի կեղծ նամակ՝ իբր խալիֆի կնիքով կնքված, որով Մութավաթիլը հրամայում է անմիջապես ձերբակալել Գուրգեն Արծրունուն և ուղարկել Սամառա, որտեղ պահվում էին ռազմագերիները: Գուրգեն իշխանին զրկելով պատվանշաններից՝ մի քանի մյուս գերված

նախարարների հետ, կապելով ուղտերին, ուղարկում են նույն այն կործանման ճանապարհով, որով արդեն գնացել էին մյուսները:

...Արյան լճի գերազանց հաղթանակը ավարտվեց հաղթողների պարտությամբ: Եվ այսպես՝ որքան անգամ, բայց դեռ նաև՝ որքան... ինչո՞ւ...

Գուցե պատճառը թաքնված է ազգային բնավորության անքննելի խոր -

քերում: Անորոշ, չհասկացված մի բնավորություն, որին որևէ բացատրություն տալ անհնար է: Պատերազմի անագործային իրականության մեջ թշնամին տասնհինգ անգամ զորքի քանակով և զենքի տեսակով առավել է, սակայն պարտվում է, և հայերի հաղթանակը տասնհինգ անգամ առավել է դառնում՝ զարմանք ու զարհուրանք պատճառելով թշնամուն... Իսկ հետո այդ նույն հաղթանակը, առանց նոր պատերազմի ու կռվի, շղթայակապ նետվում է պարտվածի ոտքերի տակ... Հաղթանակը՝ շղթայակապ...

...Հռիփսիմե տիկինը, մագերը խուզած, օձիքը պատռած, իր զոհված երեք որդիների ուրվականների հետ գրկախառնված, գնաց իր վերջին գերեվարված որդու ետևից... ինքնական տրված չարչարանքի, կարծես այդ **տառապանքով քաղելու համար իր զավակների և ընդհանրապես Հայոց մեղքը՝ անանուն, անհասկանալի, անբացատրելի մեղքը...**

Աշոտ Մսակերի դուստր Հռիփսիմեն Հայոց մեջ կանացի այն լուսավոր կերպարն է, որը դիվանագետի իր տաղանդով, թշնամու հետ խոսելու իր կարողությամբ, իր պահվածքով ու վեհամեծքությամբ բարբարոս թուրքին անգամ կարող էր ստիպել խոնարհվելով լսել իրեն: Բայց նրա պայծառատես միտքը անգործ եղավ գուշակելու թշնամու նենգ բնույթը, որը ամենաքաջարի հաղթողին անգամ կարող է խճճել ստի, անամոթ խաբեության ոստայնում:

Այստեղ-այնտեղ միաբանությամբ մի շարք հաղթանակներ տարած նախարարները, Արյան լճի կռվից հետո կատարվածից, թշնամու ստոր խաղից հուսահատ, իրենց նույնպես պարտված զգալով, հեռացան միմյանցից՝ ապաստանելով հեռավոր լեռների անմատչելի ամրոցներում և խռոչներում՝ վտարված իրենց իրենցից, իրենց քաջությունից, ընդհանրապես որևէ հաղթանակի համոզել ունենալով հավատից:

Ստորությունն ու նենգությունը այս անգամ հաղթանակել էր Բուղայի կերպարանքով: Եվ նա, որ չկարողացավ հաղթանակել պատերազմի դաշտում քաջության, իր կատաղությունն ու անմարդկային վրեժը հագցնելով իր սրին, սրածեց, կոտորեց անզեն ժողովրդին, չխնայեց ո՛չ մեծին, ո՛չ փոքրին, թալանեց, ավերեց, կործանեց, հողին հավասարեցրեց Վասպուրականի ու Տարոնի գյուղերն ու ավանները: Նույնիսկ ծառն ու թուփը ոտնատակ տվեց այնպես, որ հաջորդ գարնանը, որտեղից անցել էր Բուղայի բանակը, հողն անգործ եղավ պտղավորվել:

Տասնյակ հազարավոր գերիներ տարվեցին ստրկավաճառության շուկաներ: Հայոց երկրի հողերը չափում ու բաժանում էին միմյանց մեջ Բուղայի «**հաղթանակած**» բանակի զորավարները: Արաբիան դանդաղորեն տեղափոխվում էր Հայաստան:

Բուղան ասպատակեց նաև Դվին մայրաքաղաքի շրջակա գավառները, բացի Շիրակ գավառից, որը պատկանում էր **Սմբատ Բագրատունի սպարապետին:**

Ասում են՝ այս իշխանը, ենթարկվելով Բուղային, օգնում էր ազատելու գերվածներին... Այդ դեպքում ովքե՞ր էին ստրուկների շուկաներում վաճառվողները...

Գուցե մի քանիսին ազատել էր գերեվարությունից... Մի քանի իշխանի...

Իսկ ժողովուրդը, տասնյակ հազարների հասնող ժողովուրդը, որ դուրս էր քշվում իր սեփական հայրենիքից, ազատ ու անկախ այն գյուղացին ու արհեստավորը, հոգևորականներն ու իշխանական տների պայազատները... Կամ մի՞թե գերիներին ազատելու հոգսը կունենար Հայոց սպարապետ Սմբատ Բազրատունին, եթե թշնամու կողմն անցնելու և իր սեփական զավառները միայն, որպեսզի դավաճանության, պաշտպանելու փոխարեն ի զեն կոչեր բոլորին, համախմբեր ամենքին և որպես սպարապետ՝ տաներ իր զինավառ այրուծին և աշխարհագորր թշնամու դեմ...

Մի՞թե կպարտվեր: Ո՛չ: Հայոց անջատ-անջատ կռիվների հաղթանակներն այդ
են ասում:

Արդյոք ի՞նչ էր մտածում Բագրատունի իշխանը, երբ գրկախառնվում էր Բուղայի հետ: Արդյոք նրա երազանքները, արհամարհելով պատմության այդ ժամանակահատվածը, թևածում էին գալիքի երկնականարում, որտեղ իր սեփական իրականության մեջ տեսնում էր իր ժառանգների թագն ու գահը: Ո՞վ գիտի: Սա նույնպես Հայոց գաղտնիքներից մեկն է:

Բուղան հատկապես դաժան էր վարվում նրանց հետ, ովքեր գեղեցիկ էին մարմնով, դեմքով, քաջությամբ: Թուրք Բուղան, որ սկզբում արաբների ստրուկն էր եղել, հետո հայտնի չէ, թե ինչպես ազատագրվել և դարձել խալիֆի ամենա-արյունարբու զորավարներից մեկը, իր ցեղին հատուկ տգեղ կերպարանք ուներ: Եվ սարսափելի ատում էր գեղեցիկներին: Նա հատկապես ջոկում էր գեղեցիկ-ներին և առաջարկում հավատափոխ լինել՝ իմանալով, որ մերժվելու է... Որովհետև ա՛յս դեպքում հավատը ոչ միայն դավանանք էր, այլ նաև հոգևոր այն բարձրագույն արտահայտությունը, որով ձևավորվել էր ազգային բնավորության լավագույնը: Այսպես հոգով և մարմնով գեղեցիկները տրվեցին անզուսպ չարչարանքների և մեռան տանջամահությամբ:

Հովհաննես Չորրորդ կաթողիկոսը նրանց դասեց սրբերի կարգը, և նրանց հիշատակը մինչև հիմա տոնվում է եկեղեցու կողմից՝ «Ատոմեան վկայք» անունով՝ սքանչելի գեղեցկության տեր, կռիվներում քաջությանը հայտնի Ատոմ գորավարի անունով:

Սրանք մասնավոր դեպքեր չէին, սրանք հայ ժողովրդին որպես ազգ իսպառ վերացնելու համար գործադրված միջոցներ էին, որի մասին **Լեոն** սրտի անհուն ցավով գրում է. «...**եվ ահա 9-րդ դարում բավական խիստ ընդգծված ենք տեսնում այն անհունապես աղետալի իրականությունը, որը վիճակվում էր հայ ազգին՝ նրա քաղաքական դրությունն իսպառ տկարացնելու և խորտակելու համար: Այդ աղետը, որ այնուհետև զարգացավ դարից դար, այն էր, որ օտար տարրեր նստում էին հայկական հողի վրա, կտրատում էին հայ ժողովրդի ազգագրական միապաղաղությունը՝ դարձնելով իր տան մեջ օտար տարրերի հետ խառնված, իր ազգային միությունը կորցրած, հետևաբար և զրկված իր քաղաքական ինքնուրույնությունը պահպանելու կարողությունից»:**

Հաջորդ տարվա գարնանը Բուղան արշավեց Սյունիք և հյուսիսով հասավ

մինչև Թիֆլիս, որը և հրի մատնեց: Կախեթում Բուղան պարտվեց և ետ սլացավ Աղվանք, Ուտիք, Արցախ:

Արցախի մասին, սակայն, պետք է առանձին պատմել:

Բուղան ավերի ու գերեվարության, հրի ու կոտորածների միջոցով հասավ Արցախի **Եսայի իշխանի որդի Մուսեի** ընդարձակ կալվածքները: Մուսեն իր զինվորական ուժն ու ժողովրդին հավաքեց անմատչելի լեռան բարձունքում տարածված Զքիշ ամրոցում:

Բուղան, իր վրանները տարածելով լեռան ստորոտներին, սպառնալիքներով ու հոխորտանքներով լեցուն հրաման ուղարկեց իշխանին՝ հրամայելով, որ նա անմիջապես գա իր մոտ՝ հնազանդություն հայտնելու և Քթիշ ամրոցը արաբական լուսավորչ տրամադրությամբ տակ դնելու համար:

Մուսե իշխանը Բուդային այսպես պատասխանեց. «Աշխարհակալների սովորությունն է՝ արքունի հոգածությամբ գնալ երկիրը, իբրև հնազանդների մոտ, վերցնել, թեթևացնել տառապյալների նեղությունները, իբրև խնամարկուներ և ոչ թե ավագակաբար ավերել սրածելով ու գերեվարությամբ ավելի դարձնել երկիրը։ Եվ եթե դու արքունիքից եկել էիր խաղաղությունը պահպանելու, շենություն պիտի պարգևեիր սրանց և ոչ թե ավերանք ու խառնակություն։ Եվ, այդ, թող հայտնի լինի, որ ինչքան բավականանա իմ զորությունը, և քանի դեռ կենդանի եմ, կդիմակայեմ Տեր Աստծո ուժով ու զորությամբ և քեզ տեսնելու եմ ոչ թե սիրով ու խաղաղությամբ, այլ զենքով, կռիվով»

...Արդ, չեմ կամենում երկար խոսել քեզ հետ, քո ձեռքում է խաղաղու-
թյունն ու խառնակությունը: Եթե հեռանաս, խաղաղություն կլինի, եթե ոչ՝
ճակատամարտ: Դու կդառնաս թիրախ, իսկ իմ աղեղը՝ խոցոտող, դու՝ ախտ-
յան, իմ գինվորները՝ հաղթանակող, դու՝ ոսոխ, իսկ իմ գործը՝ քեզ դատա-
պարտող, քո պատերազմը և մեր հաղթությունը... Եվ ահա դարձյալ եմ
ասում, եթե ջանաս վնասել մեզ՝ դու կընդունես վտանգավորը»:

Իշխան Մուսեն ապացուցեց, որ իր խոսքերը դառնալով ուղիղ խոսք չեն։
Բուդան պաշարեց քթիչը և մեկ տարի մնաց նրա պատերի տակ։ Իշխան
Մուսեն, քսանութ անգամ դուրս գալով իր ամրոցից, հերոսական իր զորաբանակի
հետ կարողացավ պատասխանել Բուդայի հարձակումներին և հաղթելով նրան՝
նորից ետ շարտել։

Եվ երբ Բուղան մի խոշոր պարտությունից հետո ապրում էր ցատունի և հուսահատության ծանր վիճակ, նրան մխիթարողը և ոգևորողը ոչ թե որևէ բարձրաստիճան արաբ զորավար էր, այլ ինքը՝ Սմբատ Բագրատունի Ամենայն Հայոց Սպարապետը, որի զորաբանակը Քթիշ ամրոցը գրոհող արաբական զորքերի հետ էր: Այսինքն՝ Սմբատ Բագրատունին դարձել էր նաև եղբայրասպան Կռիվների պատճառ:

Թովմա Արծրունու վկայությամբ՝ Սմբատ Բագրատունի «սրտացավ» նարդը
այսպես է մխիթարել Բուդային.

«Ինչո՞ւ ես թուլացնում քո ձեռքերը և դրանց արիությանը խառնում երկչո -

տություն և բոլոր երկրներին համարձակ դարձնում քո նկատմամբ և կորցնում քո քաջութիւնը, որից ամբողջ աշխարհին էր զարհուրում: Ինչո՞ւ ես տկարացնում քո զորեղ բազուկները: Մի՞թե դու առաջինն էիր միայն, որ հաղթվեցիր ու ջարդվեցիր թշնամիներից, կամ միայն քո զորքն էր, որ ընկավ... Չե՞ս մտածում արդյոք, որ ի սկզբանե, միշտ և ամենուրեք, որտեղ էլ որ զորք գումարվեր և լինէր պատերազմ, երբեմն հաղթում էին, երբեմն մատնվում պարտության: Ո՞վ էր աշխարհակալներից, որ չմատնվեց սրի: Ժողովուրդներն ունեն իշխաններ, մի տեղ զորանում էին, մի տեղ էլ տկարանում»:

Հայոց սպարապետի խոսքերը նորից ոգևորեցին Բուղային: Պատերազմը նոր թափ ստացավ, մանավանդ՝ Մութավաքիլ խալիֆը պահանջել էր ամեն գնով Քթիշ ամրոցի ու նրա տիրոջ վերջը տալ:

Սա վերջին ճակատամարտն էր, որ սկսեցին արաբական բոլոր զորքերը: Նրանք փողհարությամբ, թմբուկների դղրդոցներով բարձրացան լեռն ի վեր, մինչև հասան գագաթին:

Մուսե իշխանի բանակը դուրս էր եկել ամրոցից և կանգնել նրա փակ դարպասների դիմաց՝ լուռ, սառնասրտորեն անշարժ:

Երբ արաբները հասան բարձունքին, հայերը մեկ մարդու նման հարձակվեցին թշնամու վրա, և սկսվեց ահեղ ճակատամարտը: Երկու կողմերի կռիվն էլ անգիշում քաջությամբ էր ընթանում:

Դիմացի բլուրից ճակատամարտի ընթացքին էին հետևում Բուղան, **Սմբատ Բագրատունին և նրա որդի Մուշեղ իշխանը:**

Ասում են՝ այս Մուշեղը այնպես է տպավորվել կռվի տեսարանից, որ հետո բանաստեղծություն է գրել նրա մասին՝ Քթիշի այդ պատերազմը նմանեցնելով Քրիստոսի երկրորդ գալստյան ահեղ դատաստանին:

Արաբական զնդերը հետևում էին մեկը մյուսին իրենց ահավոր հանդերձներով, որոնց դեմ աներեր գնում էին Մուսե իշխանի կանոնավոր, քաջավարժ զորաշարքերը՝ առանց շտապելու, առանց միմյանցից ետուառաջ ընկնելու: Երկու թափով գրոհում էին թշնամու վրա՝ միմյանց վրա կուտակվող զնդերը նետելով լեռն ի վար: Բուղայի պարտությունն ահավոր էր: Բուղան արդեն գիտեր, որ անհնար է նվաճել Քթիշն ու նրա հերոսական պաշտպաններին:

Բուղան դիմեց իր մշտական ստոր, նենգ խորամանկությանը: Նա հրավիրեց անպարտ արցախցի իշխանին բանակցությունների:

Մուսեն պատասխանեց, որ իր սկզբունքները նույնն են, ինչ մատնանշել է իր նամակում դեռ մի տարի առաջ: Նա չէր ապստամբի, եթե զենք ու զորքով չգային իր խաղաղ երկրի վրա: Իր կռիվը ինքնապաշտպանական կռիվ է, և այն կշարունակվի այնքան, քանի դեռ ինքը՝ խալիֆ Մութավաքիլը, նրա մոտ չի ուղարկել պատգամավորներ՝ հավաստիացնելու, թե իր ժողովուրդը և երկիրը զերծ կմնան գերեվարությունից ու կործանումից:

...Խալիֆը Մուսե իշխանին տվեց այդ խոստումը և... Մուսեին հրավիրեց Բաղդադ:

Մուսեն՝ դիվանագետ ու քաջ, անպարտելի ու հպարտ արցախցի իշխանը, որը հաղթել էր, իջավ իր անառիկ Քթիշ ամրոցից ու շղթայվեց, ինչպես Նկան անառիկ ամրոցից և Արյան լճի բարձունքներից, առանց պարտություն կրելու, իջան Արծրունյաց իշխանները իրենց զինակից իշխանների հետ և շղթայվեցին: Մուսեն առանց իր հերոսական զորագնդի հայտնվել էր Բուղայի բանակում՝ որպես գերի:

Պատվավոր գերի: Առանց շղթաների: Բայց սա ի՞նչ մխիթարություն էր: Քաջարի հայրենասեր, իր երկրի ազատությունը անսահման գնահատող մարդը չկռահեց, որ պարտված թշնամուն հաղթողի կամովի համծնվելը պիտի նրա կատաղությունն ավելի սանձագերծի, և անտեր մնացած երկրից ու ժողովրդից նրա առնելիք վրեժը ավելի ահարկու պետք է լինի:

Այդպես էլ եղավ:

Սակայն Բուղան իր նոր նախծիրների և ավերումների ընթացքում նորից պիտի հանդիպեր զինված դիմադրության և այն էլ՝ Վասպուրականում, որ իր հաղթանակած իշխանների կամովի գերեվարությունից հետո նորից էր բարձրացրել իր հպարտ սուրը:

Նորից **Արծրունյաց** դրոշի ներքո հավաքվել էին նրանք, ովքեր կյանքի ու մահու կռիվ պիտի մղեին, նույնիսկ եթե հայրենիքի ազատության զոհասեղանին դրվեր իրենց անձը:

Ընդամենը 4000 մահապարտներ՝ արաբական բյուրերի դեմ, որոնց օգնում էին արդեն Հայաստանը բռնագրաված արաբական ցեղերը:

Այս կռիվների մոր շարանի մեջ, թերևս, ամենահերոսականը **Գուրգեն Արծրունու** կռիվներն էին: Սա այն Գուրգեն Արծրունին չէր, որ Արյան լճի հաղթանակներից հետո, խաբվելով Բուղայից, ինքնակամ գնաց և փակվեց շղթաների մեջ:

Սա երկրորդ Գուրգեն Արծրունին էր, որին ինչ-որ ժամանակ Աշոտ Արծրունին չզիտես ինչու զրկել էր իր կալվածքներից, և որը չկարողանալով պաշտպանել իր իրավունքները, հեռացել էր Սպեր՝ Բագրատունիների արևմտյան կալվածքները, և զինվորական ծառայության անցնել **Բագրատունի իշխանի** նախարարի մոտ:

Հայաստանի արևմտյան այս մասում, որը սահմանակից էր բյուզանդական տիրույթներին, հաճախ էին բախումներ տեղի ունենում, որոնք երբեմն վերածվում էին իսկական պատերազմի: Ահա, բյուզանդացիների հետ նման մի ճակատամարտի ժամանակ Գուրգեն Արծրունին, 40 զինվորով հարձակվելով 1000-հոգանոց բյուզանդական զորախմբի վրա, հաղթեց:

Այս հաղթանակը այնքան արտառոց հերոսական էր, որ **Միքայել** կայսրը Գուրգեն իշխանին հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս՝ նրան բարձր պաշտոններ տալու համար, որից Գուրգեն իշխանը հպարտորեն հրաժարվում է:

Արաբների հետ նմանօրինակ ընդհարումների ժամանակ էլ նա մշտապես հաղթողն էր, իսկ արաբները՝ պարտվողը:

Վասպուրականի ապստամբության ժամանակ իր հայրենի կալվածքներից Վտարված Գուրգենը չէր կարող մասնակցել այդ կռիվներին: Բայց երբ Վասպու-

857 թվականին գերեվարված իշխաններից ոմանց թույլատրվեց վերադառնալ հայրենիք: Նրանց հետ էր նաև Աշոտ Բագրատունին՝ Սմբատ Բագրատու-

Գուցե սա էլ Հայոց մշտապես հարատևելու գաղտնիքներից մեկն է... 11 և գրտի:

Փորձենք կարճառոտ հիշել, թե 3-րդ դարից մինչև 9-րդ դարը ինչեր անցան ու դարձան Հայոց Աշխարհով:

Նախ՝ 3-րդ դարը նշանավորվեց նրանով, որ ավատատեր նախարարությունը կենտրոնախույս ձգտումներով առիթ էր տալիս քաղաքական մասնատվածության, որը թուլացրեց պետության հզորությունը և նրա պաշտպանվածությունը:

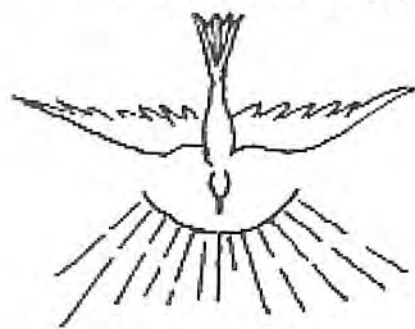
Հիշում ենք նաև, որ 3-րդ դարի վերջերից սկսած՝ Հայաստանը կռվախնձոր էր դարձել Սասանյան Պարսկաստանի և Արևելյան Հռոմեական պետության՝ հետագայում Բյուզանդիայի միջև: Բացի այն, որ այս երկրները Հայաստանում ունեին տնտեսական շահագրգռություն, այն նաև ռազմավարական նշանակություն ուներ, որի պատճառով Հայաստանը ծնկի բերելու համար նվաճողները ուժեր չէին խնայում:

Բայց, հիշում ենք նաև, թե Հայոց Աշխարհը իր անկախությունը պահպանելու համար ինչպիսի հերոսական դիմադրություն ու պայքար էր ծավալում ընդդեմ Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի: Եվ այս երկու մշտապես թշնամի երկրները այդ պայքարը ընկճելու համար համաձայնության եկան և Հայաստանը բաժանեցին միմյանց միջև: **428թ. վերացավ Հայոց թագավորությունը:**

Գիտենք նաև, որ Հայոց թագավորության վերացումից հետո հայ նախարարները կարողացան պահպանել իրենց ներքին անկախությունը. ունեին զորք, դատավարության և հարկահանության իրավունք: Նրանց կախվածությունը օտար նվաճողներից արտահայտվում էր հարկատվությամբ և Հայոց այրուծիով նրանց պատերազմներին մասնակցելով:

Սա, թերևս, ամենաողբերգականն էր, որովհետև Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի կռիվներում երկու կողմից մասնակցում էին բյուզանդահպատակ և պարսկահպատակ Հայաստանի այրուծի զորքերը...

Հայ նախարարները, ինչպես համոզվեցինք, բազմաթիվ անգամ միավորվել և ժողովուրդն էլ բազմաթիվ անգամ ոտքի կանգնեց՝ նորից նվաճելու իր անկախությունը:

Եվ սա այսպես էր նաև արաբական տիրապետության ժամանակ: Այսպես էր, բայց երկիրը հետզհետե կորցնում էր ազգային ինքնավարության ներքին իրավունքը: Եվ թվում էր, որ իր պետական խարխուլ շենքի վերջնական կործանումով հարցականի տակ է դրվում նրա գոյությունն ընդհանրապես:

Բայց հայ ժողովուրդը իր ամենադժբախտ ու անագորույն ժամանակներում, անկախ արտաքին դաժան հանգամանքներից, ունեցել է ներքին այն ուժը, որը կազմակերպվում էր որպես դիմադրություն հանուն գոյատևության: Թերևս այս էր նաև պատճառը, որ, անկախ բոլոր նախնիներից, որքան էլ զարմանալի է, Հայաստանը կար և մնում էր որպես հայ

ժողովրդի հայրենիք:

Նախնիների բուն իրողության մեջ, նորից հզոր կառույցներ դարձնելու, դպրության հանդեպ ունեցած անպարագիծ հավատը որպես գոյատևելու հիմք ու խարիսխ դարձնելու ամառարկելի դավանանքը կազմակերպում էր նրա ներքին ուժերը և նրան այնպիսի հզորություն էր տալիս, որ նա դառնում էր անհաղթահարելի որևէ նախնիի, որևէ գերեվարության, որևէ կործանումի առաջ:

Անհաղթահարելի՝ **Հայոց սքանչելի բնավորությունը ամեն պահի, նույնիսկ պատերազմների բուն միջավայրում, կերտում էր իր անմահությունը:**

Հայոց մտավոր կյանքը դարեր շարունակ անընդմեջ ստեղծել է գրական ու գիտական, կառուցողական ու իմաստասիրական այնպիսի արժեքներ, որոնք մշտապես ամբողջական են պահել նրա հոգևորի իմաստը, թելադրել դպրոցի ու դպրության հանդեպ ունեցած զգայուն սերը՝ նրա անուրանալի պաշտումը:

6-րդ դարի պատերազմների ու ազատագրական շարժումների թոհուրոհի մեջ գործում էին բարձր կարգի շատ դպրոցներ, որոնցից մի քանիսը հատկապես գիտության անուրանալի կաճառներ էին, և որոնք գոյատևեցին երկար դարեր՝ **Մաքենյաց** վանքի դպրոցը, **Սյունյաց** դպրոցը, **Շիրակի** դպրավանքը, **Արշա-Րուսյաց** դպրոցը Երասխածորում, **Մայրավանքի** դպրոցը Բջնիում, **Գլակի** դպրավանքը Տարոնում, **Մայրագոմի** դպրոցը, որոնք իսկապես գիտության կաճառներ էին և տվեցին հոգևոր մշակույթի անհատներ, որոնք հասել են մինչև մեր օրերը ոչ միայն իրենց հիշատակներով, այլև կատարած գործերի՝ մինչև այժմ կարևորվող նշանակությամբ:

ԴԱՎԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Նախ՝ մեծ ու անհաղթ փիլիսոփայի մասին, որի գիտությունը ձերբազատված էր կրոնական ու պաշտամունքային կապանքներից և ծնունդ էր առել հայ ժողովրդի հնագույն մտածողության ընդերքներում ու թռիչք կատարել մինչև վանույնը օտարազգի մեծագույն իմաստասերներից:

Վանույնը օտարազգի մեծագույն իմաստասերներից: **Մեսրոպ Մաշտոցի** Հայոց նոր գրերի գյուտի հետ կազմակերպված նոր դպրոցների առաջին թարգմանիչների ու պատմիչների, բանաստեղծ-երաժիշտների տաղանդավոր բույլի մեջ էր նա, որոնք նորից առանձին-առանձին ու միասնաբար կառուցեցին **Ոգեղենի** սքանչելի տաճարը և այնտեղ վառեցին մտքի ու զգացմունքի, հավատի և իմաստասիրության ջահերը:

Դավիթ Անհաղթը պատկանում էր Հայոց հնագույն իմաստասիրության համաստեղությանը: Հեռու և մոտիկ բոլոր ժամանակների ընթացքում նրանք ապահովեցին և՛ իրենց, և՛ այն ժողովրդի անմահությունը, որի զավակներն էին:

Հայաստանի 5-6-րդ դարերի մտավոր կյանքի՝ գրականության, պատմագրության, քերականության, ճարտասանության, աստվածաբանության, ճարտարապետության փայլատակունների կողքին ավելի քան շլացուցիչ էր **Դավիթ Անհաղթ իմաստասեր** փիլիսոփայի անուրանալի պայծառությունը ոչ միայն Հայոց միջավայրում, այլև հայրենիքից դուրս:

Դավիթի առաջին ուսուցիչներն են եղել Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները: Նա

Դավիթ փիլիսոփայի առջև դրված խնդիրը, որքան պարզ էր իր էությանը, խորքում թվում էր անհասանելի: Աշխարհը ճանաչել իր բազմազանությամբ:

Նա ապրել է 5-րդ դարի 70-ական և 6-րդ դարի 50-60-ական թվականների միջև: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Հայաստանը հանուն ինքնուրույնության՝ մի կողմից Պարսկաստանի և մյուս կողմից Բյուզանդիայի դեմ էր պայքարում:

Ավարտելով Ալեքսանդրյան դպրոցը՝
Դավիթ Յայը կամ **Դավիթ Արմենիոսը**,
ինչպես անվանում էին նրան հայրենիքից
դուրս, ինքն է դառնում ուսուցիչ նույն այդ
դպրոցում: Եվ այդ պահից սկսած՝ նա
Արևմտյան աշխարհի փիլիսոփայության
ասպարեզում դառնում է փն՝ սծ և
գնահատված իմաստասեր: Ել տա-
րիներ դասավանդելով Ալեքսանդրայում՝
անցնում է Աթենք, ապա Կոստանդնուպո-
լիս, ուր բյուզանդական փիլիսոփաների
հետ մասնակցելով հրապարակային վե-
ճերի և մշտապես հաղթանակ տանելով՝
արժանանում է **Անհաղթ** պատվանունին:

Նա իր աշխատությունները սկզբում գրել է հունարեն, ապա նոր թարգմանել հայերեն՝ ցուցաբերելով Մաշտոցյան սքանչելի թարգմանիչների գեղեցիկ արվեստը:

Ուրեմն՝ եկեղեցու բոլոր պաշտոնյաները չէին, որ հալածում էին նրան:

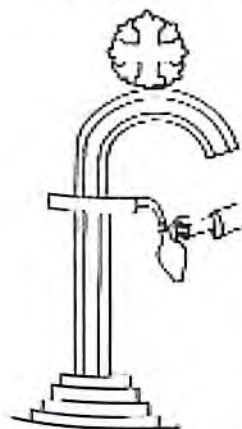
Մեր կարողություններից և նպատակից դուրս է քննել Դավիթ Անհաղթի իմացաբանական և փիլիսոփայական աշխատությունները: Բայց այս առարկայով զբաղվողների մի քանի նկատառումները կարող են օգնել մեզ հասկանալ մեծ իմաստասերին.

Նրա ժառանգությունն ընդգրկում էր այն ժամանակվանից զորղևուրդային բնագավառները. գոյաբանություն՝ ուսմունք ճանաչողության մասին, հոգեբանություն՝ ուսմունք հոգու մասին, ապա և տրամաբանություն, բարոյագիտություն, գեղագիտություն:

Այս բոլորը այս կամ այն չափով առկա էին ուայ մտածողների շարքում։
Մաշտոցի, Եզնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու աշխատություններում։ Եվ, այնուամենայնիվ, փիլիսոփայությամբ զբաղվող մասնագետները վկայում են, որ հայ փիլիսոփայության պատմության մեջ Դավիթ Անհաղթը առաջին գիտնականն էր, որ ընդարձակեց փիլիսոփայության խնդիրների շրջանակը և տվեց նրանց հստակ բնորոշումներ ու սահմանումներ։ Եվ սա նպաստավոր եղավ նաև գիտության մյուս ճյուղերի համար, որոնցից ամեն մեկը գտավ իր տեղը գիտության համակարգում։ Այս տեսակետից Դավիթ Անհաղթի մինչև մեր օրերը պահպանված չորս աշխատություններից **«Սահմանք հմաստասիրութեան»** երկը առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում։

Ըստ Դավիթ Անհաղթի՝ գիտելիքը օգնում է մարդուն՝ հասնելու հոգեկան կատարելության, առաքինության, որովհետև հնարավորություն է տալիս տարբերելու ճշմարիտը ստից, չարը՝ բարուց: Սակայն առաքինությունը, հոգևոր

«...Արևի լույսը հավասարապես լուսավորում է բոլորին, բայց տեսողության անպատշաճության պատճառով թվում է, թե ոմանց ավելի է

լուսավորում և ոմանց՝ պակաս, որովհետև ոմանց աչքերն առողջ են, իսկ ոմանցը՝ տկար, և դրա պատճառով թվում է, թե ոմանց ավելի է լուսավորում, իսկ ոմանց՝ պակաս, այնպես և աստվածային բնությունը երբեք չի հեռացնում իրեն մարդուց, այլ բոլորին հավասարապես է խնամում, բայց այս խնամքն ընդունողի տկարության և կրքերից ազատ չլինելու պատճառով թվում է, թե աստվածային բնությունը իրեն հեռացնում է նրանից... Առաքի՜նությունն իսկապես երջանկություն է և առաքինությունը իմաստասիրության մայրն է, որովհետև առաքինության միջոցով մենք ձեռք ենք բերում իմաստասիրություն:

Իսկ երջանիկ է նա, ով ապրում է առաքինությանը համապատասխան, չի տրտմում ոչ մարմնական փորձությունների, ոչ էլ արտաքին բաների համար, նա իրեն չի սպանում: Իսկ այն մարդիկ, որոնք մարմնական և արտաքին պատճառով տրտմում ու տխրում են, նրանք արտաքին հրապուրանքների պատճառով ձեռք են բերում ներքին տրտմություն»:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Ոգեղենի տիրույթներում գործող ամեն մեկը հոգու և մտքի գերզգայուն բոլոր թևերով կապված է իր ժամանակի հետ: Սակայն անցյալի ժառանգության պաշարն ունենալով և սեփական մտքի հաղթանակները գրանցելով՝ վստահաբար կարող է դառնալ նաև ապագայի բոլոր ընթացքների ժամանակակիցը:

Այդպիսի կարևորներից մեկը, ահա, Անանիա Շիրակացի գիտնականն է՝ ծնված 7-րդ դարի սկզբին, որը բազմաթիվ աշխատությունների հետ թողել է նաև իր «ինքնակենսագրությունը».

«Ես՝ Անանիա Շիրակացի, Անանիա գյուղից, որ սովորելով յուրացրի մեր՝ Հայոց ազգի դպրությունը, հմտացա Աստվածաշունչ գրքերին և փափագեցի հետևել իմաստասիրությանը: Հույժ սիրելով համարողության արվեստը, խորհեցի, թե առանց թվերի ոչինչ չի հավորվում՝ մայր համարեցի այն բոլոր ուսմանց: Եվ քանի որ Հայոց մեր Աշխարհում չկար այնպիսի մեկը, որ տիրապետեր այդ իմաստությանը, և ոչ էլ նույնիսկ որևէ տեղ գիտական գրքեր էին ծարվում, ուստի մեկնեցի Հունաց երկիր» (Բյուզանդիա-Ա.Պ.):

Կարծելով նրա թափառումների նկարագրությունը, որ նա ձեռնարկել էր համարողական արվեստի գիտակ ուսուցիչ գտնելու համար, ասենք, որ նրան այդ փնտրտուքը տարավ մինչև Կոստանդնուպոլիս, որտեղ չգտավ հարմար ուսուցիչ, սակայն իմացավ, որ Պոնտոսի ծովեզրյա

Տրապիզոն քաղաքում է ապրում Տյուքիկոս Բյուզանդացին՝ իր ժամանակի գիտնականներից լավագույնը:

«Լսելով այս՝ խնդալից սրտով փառավորեցի նախախնամող Աստծուն, որ նեցուկ է իր ծառաների փափագը կատարելուն, ինչպես որ ասում է, թե. «Հայեցեք և կգտնեք»: Գնացի ու գտա նրան սուրբ Եվգենիայի վկայաբանում: Պատմեցի նրա մոտ գալու պատճառը: Նա ուրախությամբ ընդունեց ինձ և ասաց. «Գոհություն Աստծուն, որ քեզ ուղարկել է Գիտության նպատակով...»: Տերն ինձ շնորհ տվեց այդ մարդու առաջ: Նա սիրեց ինձ նպատակով...»: Տերն ինձ շնորհ տվեց այդ մարդու առաջ: Նա սիրեց ինձ որդու նման և պարապեց ինձ հետ իր ողջ իմացությամբ, այնպես, որ ինձ նախանձել սկսեցին իմ բոլոր աշխատակիցները, որոնք արքունիքից էին: Մնալով նրա մոտ ութ տարի՝ ես լիովին յուրացրի համարողական գիտությունը, փոքր-ինչ ծանոթացա այլ գիտությունների և հմտացա բազմաթիվ այնպիսի գրքերի, որոնք մեր լեզվով դեռ չէին թարգմանված:

...Եվ ահա ես՝ նվաստս, հայաստանցի, սովորեցի նրանից այս մեծագոր գիտությունը, որ թագավորներին է ցանկալի, և բերեցի մեր երկիրը, առանց որևէ մեկի աջակցության, շնորհիվ իմ անձնական ջանքերի:

...Երբ ես վերադարձա, շատերը եկան ինձ մոտ սովորելու և փոքր-ինչ խելամտած՝ թողեցին ինձ և հեռացան, չմնացին մինչև գիտության ավարտը՝ առօրյա կարիքների համար բավական համարելով այն, ինչ ստացել էին: Եվ հնձանից շատ շուտ առանձնանալով՝ սկսեցին ուսուցանել այնպիսի բաներ, ինձանից շատ շուտ առանձնանալով՝ սկսեցին ուսուցիչներ, որոնց հասու չէին: Որ չգիտեին, և իրենց ներկայացնել իբրև ուսուցիչներ, որոնց հասու չէին: Սեղավորներ և սնափառներ ուզում են գիտնականի կեցվածք ընդունել և մարդկանց կողմից ուսուցչապետ կոչվել: Իմ հասցեին նրանք տգիտությամբ պարսավանքի խոսքեր էին ասում, որ իրենք էին հերյուրել: Թե ես չարություն ունենայի նրանց նման, բերանս չէի բաց անի սովորեցնելու ոչ մեկին՝ իբրև արդարև ապերախտների: Բայց ես ոչ ոքի չեմ արգելել, ովքեր ցանկացել են սովորել, և այնուհետև էլ չեմ արգելի: Եվ այս եմ առհասարակ կտակում ձեզ՝ ինձանից հետո աշխարհ եկող ուսուցիչներին՝ իմաստություն և գիտություն սովորեցնել ցանկացողներին:

Եվ Քրիստոսին՝ ձիրք շնորհողին, փառք, պատիվ և իշխանություն այժմ և հավիտյանս հավիտենից: Ամեն»:

Ուրեմն բոլոր ժամանակներում, աշխարհի բոլոր ծիրերում եղել են ճշմարիտ ուսուցիչներ և նրանք, որոնք չլինելով այդպիսին՝ տգիտությամբ հալածել են ճշմարիտներին՝ իրենց սնափառորեն համարելով այն, ինչ իրականում չեն եղել: Անանիա Շիրակացու նկատմամբ անբարյացակամությունն ու հալածանքը առիթ են տվել ժողովրդին ավանդություններ հյուսելու նրա անվան շուրջը, որոնք պատմում է Ղևոնդ Ալիշանը իր «Հայ-Վինետ» գրքում:

...Հոգնած հայրենիքում կրած հալածանքներից՝ Անանիա Շիրակացին գնում, ապաստանում է Վենետիկում և իր ծառայությունն առաջարկում Վենետիկի թագավորին: Կատարելով մի շարք գյուտեր՝ Անանիան իբր թե գտնում է նաև ջրից ոսկի պատրաստելու գաղտնիքը: Գյուտը գաղտնի պահելու համար թագավորը

[illegible]

«Ես հորիցս այսպես լսեցի. պարսիկների դեմ հայերի մղած պատերազմի ժամանակ մեծ քաջագործություններ է կատարվում Ջորակ Կամսարականի կողմից, որպես թե մեկ ամսվա մեջ երեք անգամ հարձակվում է պարսկական զորքերի վրա: Առաջին անգամ նա կոտորում է զորքի կեսը՝ հետապնդելով, երկրորդ հարձակման ժամանակ կոտորում է քառորդ մասը, իսկ երրորդ անգամ հարձակվելիս՝ տասնմեկերորդը, իսկ մնացածները, թվով երկու հարյուր ութսուն, փախչում են Նախիջևան:

Բացի «Քրոնիկոնից», Շիրակացին գրել է նաև «**Պատճեն տոմարի**» աշխատությունը, որտեղ քննության են առնված եբրայական, հռոմեական, եգիպտա-

կան, եթովպական, բյութանական, պարսկական, մակեդոնական և ուրիշ այլ տոմարներ: «Պատճեն տոմարի» մեջ բերված են շատ արժեքավոր տեղեկություններ հին հայկական նախաքրիստոնեական տոմարի մասին: Պարզվում է, որ հնագույն հայկական տոմարում Հայոց Ամանորը՝ Նոր տարին, եղել է մարտի 22-ին՝ գարնանամուտի օրը:

Հնագույն շրջանից քրիստոնեությանը ժառանգություն են հասել հին հայկական ամսանունները, որոնք գործածվել են մինչև միջին դարեր: Հին հայկական տոմարում անուններ են ունեցել ոչ միայն ամիսները, այլև ամսվա օրերը և օրվա 24 ժամերը՝ նվիրված Հայոց աստվածներին և Հայոց սրբազան համարված վայրերին:

Շիրակացու կազմած աղյուսակներն ու բոլորակները դուրսին են դարձնում տոմարական նույնիսկ ամենաբարդ հաշվումները: Իսկ նրա կազմած ստվերաչափերը ցույց են տալիս, թե Հայաստանում տարվա ո՞ր ամսին և օրվա ո՞ր ժամին ինչ երկարություն է ունենում ստվերը:

Շիրակացու կազմած այս ստվերաչափերը հնարավորություն տվեցին մեր բազմաթիվ հուշարձանների վրա փորագրել սքանչելի Արևային ժամացույցները...

Շիրակացու մյուս՝ «Տիեզերագիտություն» աշխատությունը, որտեղ քննվում են բնական երևույթների հետ առնչված հարցերը, չափազանց մեծարժեք է և՛ իր հարցադրումներով, և՛ պատասխաններով: Ընդունելով հնագույն մտածողների կարծիքը, թե երկրի վրա գտնվող շնչավոր և անշունչ ամեն բան բաղկացած է գոյություն ունեցող չորս տարրերից՝ հող, ջուր, օդ, կրակ, Շիրակացին, այնուամենայնիվ, բնությունը չի ընդունում որպես անշարժ ու քարացած, այլ՝ որպես հարատև փոփոխությունների ենթակա մի հավերժություն:

«Ամեն մի լինելիություն ենթադրում է քայքայում, և ամեն մի քայքայման մեջ սաղմնավորված է լինելիության սկզբնավորությունը, և

այս անվնաս հակադրության հետևանքով է, որ աշխարհը կարողանում է գոյատևել: Բայց փոփոխության ընթացքում տարրերը չեն ոչնչանում, այլ մի ձևից փոխակերպվում են մի ուրիշի:

...«Երկիրն ինձ թվում է՝ ձվի նման է. ինչպես ձվի դեղնուցը կլոր մեջտեղում է, սպիտակուցը՝ նրա շուրջը, իսկ կեղևը շրջապատում է չորս կողմից, այնպես էլ երկիրը մեջտեղում է, օդը՝ նրա շուրջը, և երկինքը շրջապատում է չորս կողմը: Այն ամենը, ինչ

գտնվում է երկնքում գնդաձև է, այսինքն՝ կատարելության հասած ձևով է, ինչպես և երկիրը»:

Անանիա Շիրակացին երկրի գնդաձևության մասին իր կարծիքը հայտնեց այն ժամանակ, երբ աշխարհում դեռ տիրում էին բազմաթիվ առասպելաբանված տեսակետներ՝ իբր թե երկիրը հաստատված է հսկա փղի վրա, կամ կոկորդիլոսի և կամ եզան, այդ թվում նաև՝ աստվածաշնչայինը, ըստ որի՝ երկիրը տափարակ

մի հարթություն է: Միջնադարյան կրոնական միստիկ միջավայրում հայտնվել էր գիտական մի կարծիք, որն ամբողջությամբ հակասում էր դավանաբանության ընդունած կանոնին: Սա, անշուշտ, խիզախություն էր, որը կարող էր որակվել որպես հերետիկոսություն: Չնոռանա՞նք՝ 7-րդ դարն էր: Այս հարցին չպետք է մեծամտաբար որակումներ տալ 21-րդ դարի ժամանակային տարածքներից:

Ըստ «Հին Կտակարանի»՝ տափակ երկիրը տարածվում է ծովի վրա, իսկ ծովը՝ սյուների:

Շիրակացին հարցնում է. **«Ծովերն ինչպե՞ս կարող են պահել այսպիսի ծանրություն և թույլ չտալ, որ նա չընկղմվի»:**

Շիրակացին յուրովի է բացատրում, թե ինչպես է երկրի հսկայական զանգվածը տիեզերքում պահել իր հավասարակշռությունը:

...«Երկրի հավասարակշռությունը ստեղծողը երկու հակադիր ուժերն են՝ երկրի ծանրությունը և նրա ներքևից փոթորկող մրրիկը: Երկիրն իր ծանրությամբ հակում ունի ցած իջնելու, իսկ մրրիկն իր ուժգնությամբ աշխատում է երկիրը վերև բարձրացնել, այդ է պատճառը, որ ո՛չ երկիրն է ցած ընկնում, և ո՛չ քամին վերև բարձրանում»:

Շիրակացու այս տեսակետը Նյուտոնից առաջ պաշտպանում էին եվրոպական շատ գիտնականներ՝ այն կոչելով **«Մրրիկների տեսություն»:** Իսկ անգլիացի Իսահակ Նյուտոնը 17-րդ դարի գիտնական էր: Նա էր, որ ֆիզիկոս **Իսահակ Նյուտոնը** 17-րդ դարի գիտնական էր: Նա էր, որ հայտնաբերեց «տիեզերական ձգողության օրենքը»: Այսինքն՝ մի ամբողջ 1000 տարի Անանիա Շիրակացու կարծիքը եղել է տիրապետող եվրոպական գիտական մտքի վրա:

Ծիր Կաթինն իր գեղեցկությամբ գրեթե բոլոր մտածողների համար առիթ է ծառայել գեղեցիկ առասպելների հորինման:

Շիրակացին ժխտում է այդ առասպելները և տալիս հույժ գիտական բացատրություն. **«Այն, ինչ Ծիր Կաթին անվանեցին, այնպիսին չէ, ինչպես որ ցատրություն. «Այն, ինչ Ծիր Կաթին անվանեցին, այնպիսին չէ, ինչպես որ շատ փիլիսոփաներ բազմաթիվ գրույցներով առասպելաբանել են: Այսպես՝ ոմանք նրա մասին ասում են, որ իբր թե այն ծանապարհն է՝ հին Արեգակի հետքը: Իսկ մյուսները, ովքեր սրանցից ավելի տգետ են, ասում են, թե Պերսեֆոնեի առագաստն է, որն աթենացիները «սպիտակ սուգ» են անվանում: Ուրիշներն ասում են, թե իբր Զերկուլեսը Գերոնի նախիրը այդ շավղով է քշել: Այդ նույն ուսմունքին հետևողներից ոմանք էլ ասում են, թե Զևսի կնոջ՝ Զերայի ստիներներից թափված կաթն է: Դարձյալ Հայոց նախնիներից ոմանք ասում են, թե Վահագնը՝ հայերի նախնին, մի խիստ ծանր ժամանակ գողացել է ասորեստանցիների նախնու՝ Բարշամի դարմանը, որին մենք «Հարդագողի հետք» ենք ասում:**

Դեն նետեցեք այդ ամենը, ո՛վ աստվածասեր մարդիկ, և այդպիսի բաների վրա ուշ մի դրեք, քանի որ դրանք կուտակված բազմաթիվ մեծ և փոքր աստղեր են, որոնց աղոտ երևալու հետևանքով միավորված լույսով են երևում»:

Պերսեֆոնեն Հին հունական դիցաբանության պտղաբերության աստվածուհին էր, որին առևանգել էր Հադեսը և տանելով ստորերկրյա թագավորություն՝ դարձրել էր իր կինը։ Հադեսը մեռյալների ստորգետնյա թագավորության տիրակալն էր։ Երկրագործության աստվածուհի Դեմետրեն՝ Պերսեֆոնեի մայրը, աղջկա կորստից վշտահար՝ դադարեց բերք տալ մարդկանց և, փաստորեն, սրանով մարդկությանը տանում է դեպի կործանում։ Աստվածների հայրը՝ Զևսը, ստիպեց Հադեսին վերադարձնել Պերսեֆոնեին իր մորը։ Սակայն Հադեսը ստիպում է կնոջը կուլ տալ նռան հատիկներ, որով անբակտելի էր դառնում ամուսնությունը, և հնարավոր չէր վերջնականապես լքել մահվան թագավորությունը։ Պերսեֆոնեն ստիպված տարվա մի մասն անցկացնում էր երկրի վրա՝ իր մոր հետ, իսկ մնացած ժամանակը՝ մեռյալների աշխարհում՝ իր ամուսինը։ Հադեսի հետ։ Եվ ահա, Ծիր Կաթինն այս պատճառով կոչվում էր սպիտակ սուգ՝ նկատի ունենալով, որ Ծիր Կաթինը Պերսեֆոնեի հարսանեկան սպիտակ առագաստն է, որը, սակայն, սուգի պատճառ է եղել և՛ դստեր, և՛ մոր համար։ Ի վերջո, այս առասպելը մեռնող և հարություն առնող աստվածների մասին պատումներից մեկն է...

244

Իսկ Հայոց Վահագնի և Ասորեստանի Բարշամի մասին առասպելը, որտեղ
 Խսկա աստղաբույլերը կոչվում են Հարդագողի ճանապարհ, արձագանքների՞ց

Այդ մասին իր տեղում պատմել ենք: Թողնենք առասպելները և վերադառնանք Անանիա Շիրակագու գիտությանը:

Նա Լուսնի պարբերաշրջանների փոփոխության հետ էր կապում ծովերի և օվկիանոսների տեղատվությունն ու մակընթացությունը: Լիալուսնի ժամանակ ձուլեղև օդերը պարսպ էին ըստ ծովափու, իսկ նվազող Լուսնի օրերին՝ իջնել:

րեն խոսում էր նաև Արեգակի և Լուսնի խավարումների մասին.

Քափանցունը դեպի երկիր, առաջանում է Արեգակի լսակալուն։
«Տիեզերագիտությունը» գիտական բարձր քննությամբ շատուշատ հարցերի
է պատասխանում, որոնք վերաբերում են երկնային լուսա-
տուներին, դրանց շարժումներին, տիեզերքից հասնող
լույսի ու ձայնի արագություններին, ծյան և անծրկի
առաջացման պատճառներին։

7-րդ դարից մեզ են հասել նաև Շիրակացու տիեզերագիտական բովանդակությամբ այլ աշխատություններ՝ «Արեգակի ընթացքը համաստեղություններով», «Կենդանատեսակների մասին», «Աստղագիտության մասին», «Երկնքի շրջապտույտի մասին»:

Անանիա Շիրակացու մեծագույն նպաստը գիտությանը եղել է նաև պատմա-

աշխարհագրական բացառիկ արժեք ներկայացնող «Աշխարհացույց»:

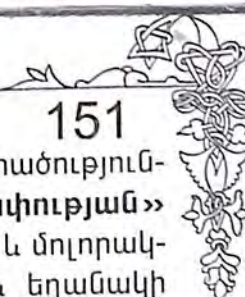
Այս աշխատության ներածականում հեղինակը տվել է երկրի մեծության, նրա զուգահեռականների, միջօրեականների ու քարտեզագրության մասին տեղեկություններ, իր իսկ խոստովանությամբ՝ **«հետևել է Պտղոմեոսին, քանի որ նրա մարդիկ չափազրել են Սպանիայից մինչև Անծանոթ երկիր»:**

«Աշխարհացույց»-ում Եվրոպային, Ասիային և Աֆրիկային մեծ տեղ է հատկացված: Նկարագրված են դրանց առանձին երկրների ոչ միայն վարչական ու քաղաքական բաժանումները, բնական պայմանները, այլև բնակչության ազգային ու ցեղային կազմը: Եվ հենց այդ տեսակետից այս աշխատությունը կարևոր և անհերքելի սկզբնաղբյուր է՝ Հին աշխարհի բնակչության եթնիկական ատլասը կազմելու համար:

«Աշխարհացույցի» թերևս ամենաարժեքավոր մասը Արշակունյաց թագավորության ժամանակ Հայաստանի վարչական բաժանումն է 15 նահանգների: Յուրաքանչյուր նահանգ նկարագրված է իր աշխարհագրական սահմաններով, գետերով, լեռներով, հանքային հարստություններով, բուսականությամբ, կենդանական աշխարհով: «Աշխարհացույցը» կարևոր ու արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև Վրաստանի, Աղվանքի, Պարսկաստանի մասին:

Ոչ պակաս կարևոր է նաև Շիրակացու «Մղոնաչափը» աշխատությունը, որտեղ նշված են Հայաստանից անցնող տարանցիկ ուղիները, նրանց վրա գտնվող առևտրաշահ քաղաքները և միմյանց միջև ընկած հեռավորությունները:

Բայց ոչ միայն ճանապարհների ու քաղաքների միջև ընկած տարածություններն է չափել Շիրակացին, այլ նաև «Աստղաբաշխական երկրաչափության» մեջ փորձել է որոշել երկրի հեռավորությունը Լուսնից, Արեգակից և մոլորակներից: Նրա ծանրության և երկարության չափերին, ինչպես և եղանակի մեծ տեսությանը նվիրված ուսումնասիրությունները նույնպես գիտական մեծ արժեք են: Անշուշտ, Շիրակացուց առաջ հայ իրականության մեջ եղել են բնական գիտություններով զբաղվող գիտնականներ: Շիրակացին ինքը գրում է իր թվաբանության դասագրքի առաջաբանում, որ նախնիների կողմից գրված մաթեմատիկական ընդարձակ բնագրերը համառոտել է:

Հիշենք նաև, որ Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» աշխատությունն անդրադառնում է բնական գիտություններին վերաբերող բազմաթիվ հարցերի: Այս հարցերի մասին գրել են նաև Եղիշեն իր «Արաբերոց մեկնությունը», Դավիթ Անհաղթը՝ «Փիլիսոփայության սահմանը» աշխատություններում:

Շիրակացուց առաջ արդեն հայերեն էր թարգմանված Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրյակը», Գրիգոր Նյուսացու «Մարդու կազմության մասին», Կեղծ Արիստոտելի «Աշխարհի մասին» երկերը: Սակայն Շիրակացուց առաջ գրված բոլոր այս աշխատություններում բնագիտության հարցերը վերլուծվում էին՝ փիլիսոփայության հետ սերտորեն առնչվելով:

Շիրակացին հայ իրականության մեջ առաջին հեղինակն է, որ բնական գիտություններն ուսումնասիրում է որպես առանձին բնագավառներ:

Անանիա Շիրակացու աշխատությունները միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ կարևոր և նշանակալի տեղ ունեն և հետագայում էլ, նույնիսկ մինչև այսօր, յուրաքանչյուր հայ գիտնական, ով զբաղվում է բնական գիտություններով, անպայման օգտվում է Շիրակացու ժառանգությունից:

Շիրակացու ազդեցությունը չի սահմանափակվել միայն հայրենի երկրով: Նա մինչև այսօր էլ իր արձագանքներն է գտնում ամենատարբեր բնագավառներով զբաղվող աշխարհի շատ գիտնականների ուսումնասիրություններում:

ԼԵՎՈՆ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐ

Եթե 7-8 դդ. մաթեմատիկական գիտության մեջ աչքի ընկան Տյուքիկոս Տրապիզոնցին, իսկ այնուհետև նրա աշակերտ Մեծն Անանիա Շիրակացին, ապա 9-րդ դ. առաջին կեսին իր գիտությամբ փայլեց հայազգի Լևոն Մաթեմատիկոսը՝ Բյուզանդիայի Մագնավրայի համալսարանի ուսուցչապետը:

9-րդ դարում այս համալսարանը հիմնվել է Բյուզանդական հայազգի կայսրուհի Թեոդորա Մամիկոնյանի նախաձեռնությամբ, որն այդ նպատակի համար հատկացրել էր Կոստանդնուպոլսի իր պալատներից մեկը և այնտեղ ուսուցչական ճանաչվել Լևոն Հայ գիտնականին, ում կոչում էին նաև Իմաստասեր և Մաթեմատիկոս: Լևոն Իմաստասեր Մաթեմատիկոսը եղել է Փոթ պատրիարքի, Թեոդորոս Երկրաչափի և սլավոնական ժողովուրդների լուսավորիչներ Կիրիլ և Մեֆոդիի ուսուցիչը:

Ազատ և անկաշկանդ այս գիտնականի գլխավոր մասնագիտությունը երկրա-
չափությունն ու աստղաբաշխությունն էր: Նրա դասավանդումները ներշնչված
էին ազատամիտ ոգով՝ զերծ կրոնական մտքի կանխակալ կարծիքներից:

Սա առիթ է տվել, որ հոգևորականության շրջանում Լևոն Չալի նկատմամբ ձևավորվի այն գաղափարը, թե նա խարխլում է քրիստոնեական հավատքի հիմքը և գայթակղում հավատացյալներին՝ հեղինակ հեթանոս գիտությունների տարածումով: Նույնիսկ նրա աշակերտներից Կոստանդինը նրա մահից հետո հոմերական ոճով զազրախոս ոտանավոր գրեց իր ուսուցչի հասցեին, որը, փաստորեն, ոչ թե անհատական վերաբերմունքից էր բխում, այլ հասարակական որոշ խավերի տրամադրություններից:

Հայաստանում երբեք մի քանի հոգևորականների վերաբերմունքը չի դարձել հասարակական երևույթ: Բայց Բյուզանդիայում ուրիշ էր իրավիճակը և մայրաքաղաքի մթնոլորտը: Հիշենք, թե ինչպես Յուստինիանոսը 529թ. փակեց Աթենքի համալսարանը և առհասարակ արգելեց փիլիսոփայություն և իրավագիտություն առարկաների դասավանդումը: Նրա ժամանակ ողջ կայսրության մեջ փակվեցին բոլոր դպրոցները, իսկ քչերն էլ մնալով՝ սաստիկ անշքացան:

Եվ ինչպես Նիկողայոս Ադոնցն է գրում. «Խղճալի պայմաններում քարշ տվեցին իրենց գոյությունը, մինչև որ կուլ գնացին իսպառ արաբական հեղեղի մեջ... Մնաց մայրաքաղաքի համալսարանը միայն՝ որպես եզակի հնոց գիտության: Սակայն նա ևս շուտով կորցրեց իր փայլը՝ շնորհիվ մի շարք անգրագետ և անուսումնասեր գահակալների»:

Ահա այսպիսի վիճակ էր Կոստանդնուպոլսում, երբ հայերը հիմնեցին Մագնավրայի համալսարանը՝ Լևոն Յայի ուսուցչապետությամբ: Եվ անկախ հալածանքներից՝ Լևոնը իր հովանավոր **Վարդ Մամիկոնյանի** շնորհիվ մեխանիկայի, ծայնագիտության, մաթեմատիկայի, աստղագիտության ասպարեզների ուսումնասիրությամբ մեծ արդյունքների հասավ: Լևոն Մաթեմատիկոսն է ստեղծել ազդանշանների համակարգով մեխանիկական ժամացույցը և բազմաթիվ այլ մեխանիկական սարքեր, որոնք համարվել են «**Բյուզանդիայի հրույժիքները**»: Բայց այդ հրաշալիքները պարտական էին հայ գիտնական Լևոն Մաթեմատիկոս Իմաստասերի տաղանդին:

Նիկողայոս Աղոնցը «Հայ գիտնական դեմքերը Բյուզանդիայում» աշխատության մեջ գրում է. «Ստույգ գիտության այն ջահը, որ տեսնում ենք Անանիա Շիրակացու ծեռքին 7-րդ դարում, և որը Բագրատի միջոցով թերևս անցավ Լևոն փիլիսոփային և փայլեց Մազնավրա պալատում, տակավին առկայծում էր մի համեստ հայկական շրջանում՝ Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի մեջ՝ կայսրության կործանման նախօրեին»:

Բագրատը, որի մասին խոսում է Ադոնցը, Լևոն Մաթեմատիկոսի պապն էր, որն ապրել էր Չայաստանում ու

դպրության պտուղները քաղել Հայոց դպրոցի սքանչելի շտեմարանից և զորավար լինելով հանդերձ՝ կատարյալ կրթված և իմաստուն մարդ էր: Եվ, միանգամայն բնական է, որ Բագրատն իր թոռ Լևոնին հաղորդակից դարձրեց այդ ժամանակ Հայաստանում տիրող մտավոր կյանքի բարձրարժեք ձեռքբերումներին:

Ուրեմն՝ միայն Հայոց զինուժը չէր, որ Բյուզանդիային հաղթանակներ էր բերում: Այնտեղ գործում էին նաև մտավոր կյանքի փայլուն դեմքեր, որոնք այդ երկրին նորից հնարավորություն տվեցին զգալու իմաստասիրության և գիտության արժեքը: Մենք պատմության քառուղիներում դեռ կհանդիպենք նրանց...

Վերադառնանք Հայաստան:

ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ

Գիտենք արդեն, որ Հայոց հեթանոսական մշակույթը հիմնահատակ կործանվելուց հետո, **Մեսրոպ Մաշտոցի** մտքի լուսավոր ճառագուռից ծնվեց Հայոց նորոգված **Այբուբենը**, և բուռն թափով նորից բարգավաճեց մշակույթը՝ Գիտնականների, թարգմանիչների, բանաստեղծների, պատմագիրների և, ամենակարևորը, **Ուսուցիչների** ոգեղեն սխրանքների շնորհիվ:

Հայոց կյանքը, որն անընդհատ կռիվների մեջ էր և օտարների նախաձրյունների ենթակա, որևէ ապահի չղաղարեց ստեղծագործելուց:

Բայց հիմա խոսքը 7-րդ դարի մասին է:

ՍԵՔԵՈՍ

7-րդ դարի երկրորդ կեսն էր, որ Սեբեոս պատմիչը, իր «Մատեան ժամանակեան» 6 գլուխներում, տալով Հայոց պատմությունը Հայկ ու Բելից սկսած, մնացած 46 գլուխներում շարադրում է 6-7-րդ դդ. Հայաստանի պատմությունը:

նույն և հարևան երկրներում կատարված պատմական ուշա-
նավոր իրադարձությունները: Սերբոսի «**Պատմությունը**»
կարևոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև նույն
ժամանակի Առաջավոր Ասիայի պատմության համար ընդ-
հանրապես: Այս մեծարժեք երկուն հեղինակը նկարագրում
է կայսր Հերակլի պարսկական արշավանքները, առաջին
արաբական արշավանքները դեպի Պարսկաստան և Հա-
յաստան, Միջագետքի և Բյուզանդիայի շրջանները: Սա
ստույգ սկզբնաղբյուր է, ականատեսի տաղանդավոր գրչով
գրված այն մատյաններից մեկը, որտեղ 21-րդ դարում ապրող -
ների համար մի ամբողջ ժամանակահատվածի հիշողություն է խնամքով ամփոփ-
ված:

ՀՈՎՋԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ
7-րդ դարի հայ մատենագիր, որը գրել է «Տարոնի պատմություն» երկը: Իր մատյանի հիշատակարանում պատմիչը հաղորդում է, որ այն շարադրել է Հայոց

Տասնյակ գիտնականներ անցյալում և մինչև հիմա վիճում են **Ջենոբ Գլակի**

Նման պատմություն է նաև **Վահան Գողթնեցու** կյանքի նկարագրությունը այս մատյանում:

...Երբ Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում ողջակիզվեցին 1200 նախարար և իշխան, նրանց ընտանիքներից շատերին գերեվարեցին Դամասկոս: Գերիների մեջ էր նաև Գողթնի տեր **Խոսրով** իշխանի որդի **Վահանը**, չորս տարեկան մի մանուկ, որին արաբները անմիջապես դարձրին մահմեդական:

Վահանը չափազանց ընդունակ էր ուսման ասպարեզում, ժամանակի համար փայլուն կրթություն է ստանում և նույնիսկ խորանուխ լինելով իսլամական վարդապետության մեջ՝ դառնում է արքունի դիվանապետը:

Երբ **Օմար** խալիֆը բոլոր գերված հայերին ազատ է արձակում, Վահանը, որ վաղուց գիտեր իր հայ լինելը, խնդրում է իրեն ևս ազատել և թույլ տալ վերադառնալ հայրենիք:

Մեծ դժվարություններ հաղթահարելով՝ վերջապես նրան հաջողվում է վերադառնալ Գողթն և ամուսնանալ: Բայց իր ականա ուրացությունը քրիստոնեությունից նրան հանգիստ չի տալիս, և սկսվում է նրա կյանքի ծանր ապաշխարության շրջանը:

Արաբները, իմանալով, որ նա հրաժարվել է մահմեդականությունից, սկսում են նրան հալածել և հետապնդել: Հարազատները, վախենալով այդ հետապնդումից, լքում են նրան: Վահանը գնում է Վաղարշապատ և տեսնվում կաթողիկոսի հետ, որը նրան խորհուրդ է տալիս քաշվել անապատ և ապաշխարել՝ ուրիշներին չվնասելու համար:

Վահանը գնում է Շիրակ և վեց ամիս ապաշխարում նրա մենաստաններից մեկում: Բայց կրոնավորները, իմանալով նրա ով լինելը, սարսափահար հեռացնում են մենաստանից: Դարձի եկած մարդը հեռանում է Շիրակից ևս և գնում մի ավելի հեռավոր ու սակավամարդ անապատ՝ ճգնելու և աղոթելու: Սակայն այստեղ ևս նրան հանգիստ չեն թողնում: Վահանը հուսահատված՝ որոշում է գնալ խալիֆի մոտ և նրանից խնդրել, որ թույլ տա իրեն բացահայտ դավանելու քրիստոնեությունը:

Խալիֆը, սաստիկ զայրացած Վահան Գողթնեցու իսլամի հրաժարումից, 737 թվականին նրան մահվան է դատապարտում:

Այս պատմությունը թերևս հետաքրքիր է նրանով, որ այստեղ խտանում է խղճի, համոզմունքի, գաղափարի ազատության համար մաքառող անհատի ողբերգությունը: Այս ողբերգությունը ահագնանում է նաև այն պատճառով, որ օտարից իր դավանանքի համար հալածվածը հալածվում է նաև յուրայիններից, որոնք ուրանում են նրան՝ թշնամու հանդեպ ունեցած սարսափից:

Հոգեկաշկանդումի ցավալի մի դեպք, որ **Ղևոնդ տաղանդավոր պատմիչը** նկարագրել է սրտի անհուն ցավով և բանաստեղծական շնչով: Սակայն պատմությունը ավելի շատ Վահան Գողթնեցու՝ իր խղճի ազատության առաջ ունեցած պարտականության մասին է, քան սարսափահար յուրայինների ոչ քրիստոնեա-

կան վարքագծի:

Վահան Գողթնեցին ուզում էր գտնել իր ծնունդի գաղտնիքը, որը թաքնված էր նրա հայ լինելու բուն խորհրդի ներսում: Նա ոչ միայն մահմեդականից վերածվում էր քրիստոնյայի, այլև ականա արաբ դարձած իր անձի ներսում նորից հայտնաբերում իր հայ լինելը: Սա ամենակարևորն է: Սա է, որ հասկացավ խալիֆը ու չհանդուրժեց և մահատակեց Գողթնեցի այս պայծառ իշխանին:

Նա ընդամենը 37 տարեկան էր:

ԽՈՍՐՈՎԱՊՈՒԽՏ ԳՈՂԹՆԵՑԻ

Վահան Գողթնեցու քույր **Խոսրովադուխտ Գողթնեցին** իր ժամանակի նշանավոր բանաստեղծ-երաժիշտներից էր: Դժբախտաբար շատ բան չի հասել մեզ նրա գործերից, բայց դատելով իր եղբոր՝ Վահան Գողթնեցու մահանքի տակության առթիվ 737 թվականին գրած նրա գովք-բանաստեղծությունից՝ կարելի է եզրակացնել, որ նա, իրոք, իր ժամանակի լավագույն քնարերգուներից մեկն էր: Վահան Գողթնեցուն նվիրված նրա գովքը հետագայում եկեղեցին զետեղել է «**Շարակնոց**» ժողովածուների մեջ: Մի քանի տող այդ շարականից:

«**Ջարմանալի է ինձ,
Քան զերգս երաժշտականաց,
Չայնս ողբոց քոց հնչմունք,
Ո՛վ երանելի տեր Վահան, ընտրեալ յԱստուծոյ:
Առաւել յորդորէ այս զհոգւոյս մասունքս,
Յօրինել քեզ երգս ո՛չ զղղջականքս,
Այլ հոգևորքս և ուրախարարս,
Յորդորականքս և ներբողեանքս,
Ո՛վ երանելի տեր Վահան, ծառայ քրիստոսի**»...

Հաճելի է փաստել, որ այդ հեռավոր ժամանակներում կանայք նույնպես բանիմաց ու կրթված են եղել այնքան, որ բանաստեղծել են և իրենց շնորհալի ծիրքով արժանացել են լինել լավագույնների շարքում: Մենք դեռ պատմության քառուղիներում ճամփորդելիս կհանդիպենք նրանց:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ

Հայաստանի հյուսիսարևելյան մասի լեռնաստանում Աղվանքին հարևան Ուտիք գավառի Կաղանկատվաց գյուղից էր **Մովսես Պատմիչը**:

Հիշում ենք, որ **Մեսրոպ Մաշտոցը** կենտրոնական Հայաստանում դպրոցներ բացելուց հետո անցնում է ծայրագավառներ՝ իր կարևոր գործն այնտեղ ևս օգտակար դարձնելու համար: Սյունիքում դպրոց բացելուց և աղվանական գրեր ստեղծելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցը գալիս է Ուտիք, որը կոչվում էր նաև Գարդ-մանք: Այս մահանգը և Արցախը, որոնք Փայտակարանը Հայաստանից անջանալուց հետո երկրի Արևելյան ծայրամասեր էին դարձել, **Մեսրոպ Մաշտոցը** մեծ

A black and white illustration of a man with a halo, wearing a long robe, kneeling and writing on a scroll. The man has a beard and is looking down at the scroll. The background is plain.

Ավելի քան երկու դար Յայոց «Արևելից Կողմանքում» **Մովսես Խորենացու, Ագաթանգեղոսի, Կորյունի, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու** և մյուսների ստեղծագործությունները դասական օրինակներ էին դարձնող ծրագրերում,

Գրենք-կանոններ:

Կանոնները հիմնականում խարսխված էին Հայոց ընդհանուր կանոնների վրա, սակայն մաս տեղայնացված էին՝ կապված Աղվանաց երկրի տնտեսական կյանքի ու տեղական ավանդույթությունների հետ: Այս կանոնները պարզում են մաս, որ Վաչագան Բարեպաշտը, իրոք, մի գործունյա և տաղանդավոր կառավարիչ-թագավոր էր, որին մեծապես հետաքրքրել են երկրի մշակութային կյանքի

զարգացումը, իրավական կարգ ու կանոն ստեղծելը, հայ եկեղեցու հզորացումը, որը նշանակում է նաև ժողովրդին հետամնացությունից դուրս բերելու, դպրությանը նրան կրթելու առաքելությանը ծառայելը:

Ըստ Վաչագան Բարեպաշտի կանոնների՝ արգելվում էր ամուսինների բաժանումը, մեռելների վրա հեթանոսական ողբն ու կոծը, կախարդներին ու քրմերին դիմելը, հոգևոր հայրերի և իշխանավորների չարաշահումները:

Վաչագան թագավորը իր կողմից հալածված և ոչնչացված կախարդների, դյուքերի, քրմերի, մատնահատների, դեղատուների մանուկներին հավաքում էր իր սեփական Ռուտակ գյուղում, տեղավորում դպրոցներում, գրել-կարդալ ու քրիստոնեական կարգ ու կանոն սովորեցնում:

Թագավորը սովորական ուսուցչի դերում. որտե՞ղ է լսված:

«Աղվանից աշխարհի» պատմությունը չափազանց արժեքավոր աղբյուր է՝ ողջ Անդրկովկասի պատմության, հյուսիսային ցեղերի, սրանց և Պարսկաստանի, ապա Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունները պարզաբանելիս:

Հատկապես խազարների արշավանքները և դրանց դրդապատճառները ուսումնասիրողների համար, այսօր անգամ, այս մատյանը գերազանց և անփոխարինելի աղբյուր է: Այդ ցեղերի ռազմամոլությունը, վայրագությունը, նրանց կյանքը, կենցաղը, սովորույթները, պատերազմելու եղանակները, բնավորությունը նկարագրելիս Կաղանկատվացի Մովսես պատմիչը միանգամայն իրական, տեսանելի ու նկատելի է դարձնում վաչկատունի նկարագիրը և նրա էությունը: Խազարների ցեղը վաղուց անհետացել է ժամանակների քառուղիներում, բայց այս մատյանի շնորհիվ մանրամասն տեղեկություններ կարելի է քաղել նրանց ռազմական գործողությունների, կենցաղավարության, զենքերի, ուտելիքի, ծիերի, հագուստի, արտաքինի մասին:

Թե՛ պարսկական, թե՛ արաբական արշավանքները Կաղանկատվացին պատմում է վիպական մանրամասնություններով, գունեղ նկարագրություններով: Ի դեպ, Կաղանկատվացու մատյանը միակ աղբյուրն է **Առանձինների և Միիրյանների** հարստությունների ծագման և նրանց պատմության մասին: Նաև ժողովրդի կենցաղի, հեթանոս պաշտամունքների, հավատացյալն, ..., սովորույթների, մերձամոսնությունների, փոխհարաբերությունների մասին է:

«Եվ ամենակարևորը. Հայաստանի տնտեսական կյանքի մասին քիչ թե շատ պատկերացում կազմելու համար չենք կարող հաշվի չառնել Կաղանկատվացու հիշատակած հարկերի ու տուրքերի տեսակներն ու սրանց գանձման պարագաները: Կաղանկատվացու տվյալներով՝ երկիրը կառավարվում էր բնատնտեսությամբ: Հարկերը մեծ մասամբ գանձվում էին բնաժեքներով, դրամական շրջանառությունը երկրորդական նշանակություն ուներ», - Մովսես Կաղանկատվացու գրքի իր ուսումնասիրության մեջ գրում է լեզվաբան և բանասեր-գիտնական Վարազ Առաքելյանը:

Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում եղել է դեռ մ.թ.ա. 6-րդ դարում, գուցե և դրանից առաջ, բայց մեզ հայտնի են մ.թ.ա. 6-րդ դարի գտածո դրամները: Այնպես որ՝ չենք կարող պնդել, թե դրամական շրջանառությունը երկրորդա-

կան նշանակություն ուներ: Վերադառնալով Մովսես Կաղանկատվացու մասին հպանցիկ մեր զրույցին և ավարտենք այն՝ պատմելով **Դավթակ Քերթողի** մասին:

ԴԱՎԹԱԿ ՔԵՐԹՈՂ

Դավթակ Քերթողը իր **«Ողբք ի մահն Ջեւանշիրի Մեծի իշխանին»** գործը գրել է, երբ Ջեւանշիր իշխանը իր պարտեզում զբոսնելիս սպանվեց Առանշահիկ իշխանների ձեռքով: Այս դաժան, արյունալի պատմությունը իր բանաստեղծական հրաշալի արտահայտությունը գտավ Դավթակ Քերթողի **«Ողբում»**: Այն ամբողջությամբ գտնում ենք Մովսես Կաղանկատվացի պատմիչի գրքում, և նրան ենք պարտական, որ այդ սքանչելի ստեղծագործությունը հասել է մեզ:

Դավթակ Քերթողը իր ժամանակի հայտնի բանաստեղծն էր, որի մասին հիացմունքով է խոսում պատմիչը: Ինչպես Կաղանկատվացի պատմիչը, այնպես էլ Դավթակ Քերթողը, գրել է հրաշալի, ճաշակավոր հայերենով: Նա եղել է Քազմաթիվ չափածո և գիտական երկասիրությունների հեղինակ, սակայն **«Ողբից»** բացի նրանից մեզ ոչինչ չի հասել: Դավթակը հարգված և ընդունված հյուր էր արքունիքում և նույնիսկ Ջեւանշիրի եղբորական մահից **«Շատ օրեր առաջ ժամանել էր պալատ և շարունակում էր մնալ այնտեղ»**:

...Ըստ **«Ողբի»** պատմմի՝ Ջեւանշիրի մահը համատարած սուգ է դառնում ժողովրդի համար, որովհետև Ջեւանշիրը **«երկրի համար կենդանի վեմ էր, ամուր պարիսպ, բանավոր աշտարակ»**, որովհետև տիրոջ մահով երկրի խաղաղությունը ի չիք է դառնալու, և վաչկատուն, ավազակային հորդանքներ են թափանցելու երկիր:

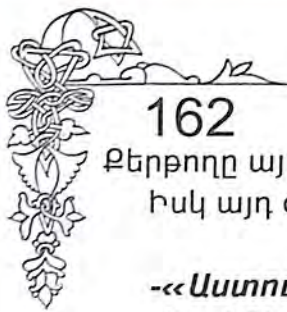
Դավթակը գրել է շարականի նման, բայց նրա քերթվածքը միայն աշխարհիկ ողբի բովանդակություն ունի և թերևս առաջին աշխարհիկ բանաստեղծական բարձրարվեստ երկն է մեր հին գրականության մեջ:

Դավթակ Քերթողը իր **«Ողբը»** գրել է այբբենական կարգով: Նրա յուրաքանչյուր քառատողի առաջին տառը **Հայոց այբուբենի անխախտ շարունակությունն է**: Այբբենական կարգով գրել են շատ վաղուց, որովհետև դեռ խոր հնադարում այբուբենին տալիս էին ոչ միայն հավուր պատշաճի նշանակություն, այլև բացառիկ խորհրդապաշտական իմաստ:

Դավթակ Քերթողի ավագ ժամանակակիցներից մեկը՝ Կոմիտաս կաթողիկոսը, Մի նույնպես գրել է այբբենական կարգով: Մենք այս մասին դեռ կգրուցենք: Մի խոսքով՝ մինչև 13-րդ դարը շատերն են գրել քնարերգության մեջ ընդունված **«այբուստիկոս»** ձևով: Ինչո՞ւ:

Դա նախ ուսուցողական նշանակություն ուներ: Բանաստեղծություն մուծված այբուբենը հեշտ է մտապահվում: Ապա՝ նաև բանաստեղծության բովանդակությանը տրվում էր բացառիկ նշանակություն, որովհետև այդպիսի նշանակություն ուներ ինքը՝ բանաստեղծությունը:

Այբուբենը խորհրդանշում է ժողովրդի լեզուն և նրա մտածելակերպը: Ջեւանշիրի մահվան պատճառած վիշտն այնքան անփարատելի է, որ Դավթակ

Քերթողը այն սգում է մայրենի լեզվի բոլոր գրերով, բոլոր հնչյուններով...
Իսկ այդ գրերից և հնչյուններից այն կողմ ավելի թանկագին բան չկա.

*«Աստուածային բանին արուեստաւոր հոգի,
Յօրինեա՛ իմաստիւ զտխրական երգմունս,
Զի սգալի ծայնիւ անդադար ողբասցուք
Ի վերայ դժնդակ կորստեանս մերոյ:*

*Բեկումն մեծ, որ եղել արեւելից աշխարհիս,
Եւ աղաղակ կործանման հնչեաց ընդ երկիր
Ազգքի եւ ազինք լուիցեն զբարբառս իմ
Եւ երկրածինքս ամենայն ողբասցեն ընդ իս:*

*Գլորեցաւ վեմն կենդանի եւ հզօր,
Եւ պարիսպն ամրութեան խորտակեցաւ,
Աշտարակն բանաւոր տապալեցաւ.
Եւ ցանկն շինութեան խրամատեալ քակտեցաւ...»*

Եվ այսպես՝ Հայոց բոլոր տառերով: Հրաշալի է: Ավարտենք մեր այս գրույցը Մովսես Կաղանկատվացու և Դավթակ Քերթողի մասին՝ շարունակելու համար մեր ճամփորդությունը Ոգեղենի անդաստաններում և հանդիպելու համար նոր նվիրյալների...

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՂԶԵՅԻ

Ոչ մի ժամանակահատվածում, ինչպիսին էլ այն եղած լինի՝ խաղաղ թե՛ պատերազմական, Հայոց ո՛չ քերթողական և ո՛չ կառուցողական ջիղը երբեք չի բարակել այնքան, որ կտրվի:

Ճարտարապետական արվեստի և մյուս արվեստների մասին խոսենք, բայց հարկ է, որ Կոմիտաս կառուցող և քերթող կաթողիկոսի կառույցային հիշենք տաճարի մասին, որ նա կառուցեց և ժառանգություն թողեց դարերի երթի հետ քայլող և ապրող սերունդներին: Դիմենք Սեբեոս պատմիչին, որը վկայում է, թե Կոմիտաս կաթողիկոսը մոտավորապես 618թ. քանդում է Հռիփսիմեի մատուռը՝ Վաղարշապատ քաղաքում, «զի մթին էր շինած, որ շինեալ էր սրբոյն Սահակայ... որդւոյ սրբոյն Ներսիսի»:

Եվ, ահա, մատուռը քանդելիս բացվում է Հռիփսիմե կույսի շիրիմը, որտեղ դրված էր նրա դագաղը՝ կնքված Սբ. Գրիգորի և Սբ. Սահակի կնիք՝ մատանիներով: Կոմիտաս կաթողիկոսը, անշուշտ, իրեն թույլ չի տալիս քանդել այդ կնիքները և բացել կափարիչը: Իր մատանիով նույնպես կնքելով դագաղը՝ նորից ամփոփում է իր տեղում և քանդված մատուռի տեղում կառուցում մի նոր սքանչելի տաճար՝ Հռիփսիմե կույսի անունով: Մինչև հիմա այս տաճարի պատին կարդացվում են Կոմիտաս հայրամայեի վիմաքանդակ արձանագրությունները.

«Ես Կոմիտաս եկեղեցապան սրբոյ Հռիփսիմէի կոչեցայ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի շինեցի զտաճար սրբոց վկայից Քրիստոսի...»:

4-7 դդ. «Հիմող» բառն օգտագործվել է ճարտարապետ իմաստով:

Ավագ խորանի արձանագրությունում կաթողիկոսն իրեն անվանել է «Հիմող սրբոյ Հռիփսիմէի»:

Հիշենք, որ Հռիփսիմյան կույսերի նահատակության տեղում Տրդատ արքան և Գրիգոր Լուսավորիչը կառուցել են Հռիփսիմեի վկայարանը՝ կիսագետնափոր մի հանգստարան, վրան՝ քարաշեն չորս սյուներով ամպիովանի: 5-րդ դարում այն ավերեցին պարսիկները: Սահակ Պարթևը կառուցել է նորը: Իսկ ահա 618 թ. Կոմիտաս Առաջին Աղծեցի կաթողիկոս Հիմողն ու Քերթողը նույն տեղում կանգնեցրեց հոյակապ այս տաճարը՝ ի սեր դարեր առաջ զոհված Հռիփսիմե կույսի:

Ահա տաճարի հանրագիտարանային նկարագրությունից մի քանի տող.

«...Ներքին տարածությունը ամբողջական է, ընդարձակ, ամփոփ ու սլացիկ... Հռիփսիմեի տաճարը կառուցվածքով քարի տարածական միաձույլ համակարգ է, աշխատում է մեծ պարագծով, ունի մեծ սեյսմակայունություն:

Սբ. Հռիփսիմեի գերեզմանաքարը տաճարի գլխավոր խորանի տակ կառուցված դամբարանում

խորանների զմբեթարդների և նրանց տանիքների միջև թողնված են սնամեջ տարածություններ՝ սքանչելի ծայնարձագանքում ստեղծելու համար: Կառուցվածքային համակարգը՝ չորս խորանների, խորշերի ու նրանց վրա հանգչող զմբեթի կորագիծ մակերեսներով, նրա գեղարվեստական կերպարի ստեղծման հիմնական միջոցն է: Աղոթարանը ստացել է խիստ արտահայտիչ տարածական լուծում, ութ զանգվածեղ որմնամույթերի ուղղաձիգ ընդգծումները նրան տալիս են վերասլացություն... Գեղարվեստական կերպարը վեհ է, հանդիսավոր, խոհական ու ոգեշունչ:

Բացառիկ է Հռիփսիմեի տաճարի

նշանակությունը հայ ճարտարապետության համար: Այն դարերով մշակված գեղարվեստական մտքի բյուրեղացումն է ճարտարապետական ձևի մեջ...»:

Ճարտարապետ կաթողիկոսը կարողացավ դարերի խորքի իր ժամանակից մեր ժամանակին նվիրել սքանչելի այս կոթողը, որն այսօր էլ իմաստավորում է մեր կյանքը, երբ կյանքի ընձեռած դառնություններն ու հոգսերը քիչ թոթափելու և պայծառացած հոգով ու մտքով այնտեղից հեռանալու համար այցելում ենք՝

հաստատ իմանալով, որ նրա կամարների տակ խաղաղություն պիտի գտնենք: Բայց միայն տաճարը չէր, որ Կոմիտաս հայրապետը նահատակված Հռիփսիմեի անունից նվիրեց մեզ: Նրա գրչի ծայրից հորդել է մի **Ձոն**, որը, ինչպես գրում է **Լեոն**, բոլոր շարականների «**թագն ու պսակն է**»: «**Անձինք նուիրեալք սիրոյն Քրիստոսի**»՝ նվիրված Հռիփսիմյան կույսերի նահատակությանը, գրված մեծ տաղանդով, հուզավառ զգացմունքներով տոգորված շարական: Այն գրված է այբուբենի 36 տառերի կարգով և ունի նույնքան քառատող:

Թերևս Կոմիտաս հայրապետի այս շարականի ամենագնահատելին այն է, որ նվիրված լինելով կույսերի նահատակությանը՝ այն չի դարձել եղերերգություն, այլ հակառակը՝ այն հաղթանակի ցնծությամբ առլեցուն նվիրումի երգ է: Հաղթանակ, որ հոգու և մարմնի գեղեցկությամբ փայլող կույսերը տարել են աշխարհի ունայնության դեմ՝ պատերազմելով և երկնային հավերժական ճշմարտության համար իրենց անձը զոհելով: Այս հաղթության շնորհիվ է, որ կույսերը, արժանանալով երկնային պսակի, դառնում են հավատի կարևոր աղբյուր Հայաստանի քրիստոնեացման ճանապարհին:

*«Անձինք նուիրեալք սիրոյն Քրիստոսի,
երկնաւոր նահատակք և կուսանք իմաստունք,
ի պարծանքս ձե՛ր բարձրացեալ տօնէ՛,
Մայր Սիովն դստերօքըն իւրովք:*

*Բարբառք երկնաւորք լըցին զերկիր,
Քանգի հոտ անուշից բուրեցայք ի Քրիստոս,
Ողջակէզք բանաւորք և զոհք փրկութեան
եւ որոջք անարատք ընծայեալք աստուծոյ»...*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕԶՆԵՑԻ

Անուրանալի է, որ Հայոց մտավոր կյանքը դարեր անընդմեջ ստեղծել է գրական ու գիտական անմահ արժեքներ, որոնք, հաջորդելով մեկը մյուսին, շղթայվել են պինդ ագուցված օղակներով հարատև ժամանակի կամեցողությամբ: Այն, ինչ ունեցել ենք հեթանոս շրջանում, անդարձ կորսված են: Մի քանի պատառիկներ միայն, որոնք գուսանների միջոցով հասել են մեր պատմիչներին և որոնք զետեղելով իրենց մատյաններում՝ հանձնել են հաջորդ ժամանակներին: Դրանք կարող են ընդամենը վկայել, թե այդ ոչնչացումից փրկված գանձերը քնարերգության սքանչելի նմուշներ են: Նրանք փառաբանել են կյանքն ամբողջությամբ՝ իր զվարթ համապարփակությամբ, լուսի և սիրո պաշտամունքի ցնծալի արտահայտությամբ: Նույնքան համապարփակ և կատարյալ ձևերի մեջ են եղել հեթանոս «**լալաց**» երգերը, որոնք կատարվել են կյանքի դժբախտ, ողբերգական դիպվածների ժամանակ:

...Քրիստոնեությունը՝ Հայոց հոգևոր հիմնարկներում, եկեղեցիներում, դպրա-

վանքերում հնչեցրել է նույնքան գեղեցիկ հոգևոր երգեր, որոնք աստվածահաճո ջերմեռանդությամբ ու երկյուղածությամբ ներկայացրել են հավատի, հույսի ու սիրո եռամեծար պաշտամունքը:

Եկեղեցու բեմից հնչել են ոչ միայն հոգևոր երգեր, այլև քարոզներ ու ճառեր, որոնք մեծ նվիրումով գրել են եկեղեցու հայրերը:

Ահա այս հայրերից էր նաև **Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցին**: Նրա ծննդյան թիվը հայտնի չէ, սակայն հայտնի է մահվան թիվը՝ 728թ., ինչպես նաև Հայոց հովվապետ եղած ժամանակահատվածը՝ 717-728թթ.:

Հովհաննես Օձնեցին այն հայրապետներից է, ում հիշատակը երբեք չխամրեց ոչ միայն պաշտոնական եկեղեցու, այլև ժողովրդի երախտագետ սրտում:

Նա ծնվել էր Գուգարաց աշխարհի Տաշիրք՝ Լոռի գավառի Օծուն ավանում: Կրթությունն ստացել էր Արագածոտն գավառի վանքերից մեկում, վանահայր և մեծ ուսուցիչ **Թեոդորոս Քոթենավորից**: Այս վանքը հայտնի է իր ճգնակեցությամբ և պահեցողական կարգով: Աշակերտը վանքի միաբանների հետ միասին պիտի ենթարկվեր ամեն տեսակ զրկանքների և սակավապետության: Եվ սա ոչ միայն երկնքի արքայությունը ժառանգելու համար, այլ նաև դեռ ողջ ժամանակ Սուրբ Հոգու շնորհը վայելելու համար: Հովհաննես Օձնեցին նույնպես այդ ճգնավոր աշակերտներից մեկն էր Թեոդորոս Քոթենավոր վանահոր դպրավանքում և մյուս սաներից տարբերվում էր իր բնատուր տաղանդով:

Հովհաննես Օձնեցին իր գրական ժառանգությամբ իմաստասեր ատենաբան ու աստվածաբան էր, բարձրագույն մտքի ու գաղափարների տեր, տաղանդավոր քաղաքական և շարական հորինող: Նրա ճառերը արդյունք էին բարձր փիլիսոփայական մտահայեցության, սակայն ժողովրդին նա հասկանալի էր մինչև հոգին թափանցող զգացմունքայնությամբ: Նրա գրությունները, ի պաշտպանություն միաբանության՝ ընդդեմ քաղկեդոնական երկաբնակության, նրա կազմած եկեղեցական օրենսգիրքը՝ «**Եկեղեցու կարգերի մասին**», «**Գիրք թղթոց**» ժողովածուն, «**Ատենաբանությունը**», «**Ընդդեմ երևութականների**», «**Ընդդեմ պավղիկյանների**», ապա և այլ ուրիշ գործեր խոսում են նրա անուրանալի տաղանդի մասին:

Քիչ ավելի մանրամասն՝ պավղիկյանների մասին: 720թ. Դվինում ընդունվեց պավղիկյանների դեմ ուղղված կանոն: Հովհաննես Օձնեցին իր «**Ընդդեմ պավղիկյանների**» աշխատությամբ բացահայտեց նրանց ուսմունքի և պահվածքի վտանգավորությունը: Ովքեր էին սրանք, որ այսպես հուզել և անհանգստացրել էին եկեղեցու հայրերին:

[illegible]

Արդևանց զանգվածները ոչ միայն լայնամասերից, այլև շրջանակներից և
Կայսեր հրամանով Կոստանդնուպոլսից Կոլոնիա է գնում **Սիմեոն** անունով

Աղանդն ընդունում էր Քրիստոսին: Բայց Քրիստոսը երկնային մի հրեշտակ էր, որ իջավ երկնքից, ծնվեց մի կնոջից, քարոզեց մարդկանց, որ իրենց արարիչը ոչ թե Երկնային Աստվածն է, այլ Երկրայինը, որը բնակվում է հենց նրանց մեջ, ապա խաչվեց և հարյավ ի մեռելոց:

Պավղիկյանները չէին ընդունում «Հին Կտակարանը»:

Ընդունելով միայն Ավետարանը՝ նրանք, այնուամենայնիվ, մերժում էին եկեղեցին, ատում եկեղեցականներին: Նրանք, մերժելով եկեղեցին, մերժում էին նաև մկրտության և հաղորդության խորհուրդները:

Պավղիկյաններին հալածում էին և՛ հայ եկեղեցին, և՛ Բյուզանդական պետությունը, և՛ Արաբական խալիֆայությունը: Նրանց դեմ հաճախ էին պատերազմով գնում բյուզանդական և արաբական կանոնավոր զորքերը: Բայց կաշառելով կարողանում էին նրանց զինական ուժերն օգտագործել՝ իրենց հակառակորդին հաղթելու համար: Բյուզանդացիները՝ արաբներին, արաբները՝ բյուզանդացիներին: Իսկ ավելի հաճախ սրանք պավղիկյանների զորագնդերն օգտագործում էին հայերի դեմ:

Հայոց համար սա, անշուշտ, պատուհաս էր, որին պիտի կարողանային դիմագրավել նույնիսկ նույն ուժգնությամբ, ինչպես արաբներին և բյուզանդացիներին:

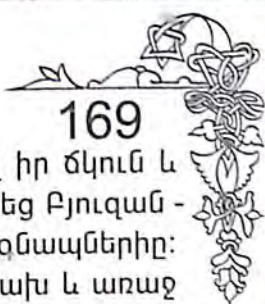
Պավղիկյանների դեմ պայքարը եկեղեցու համար երբեմն կյանքի ու մահու խնդիր էր դառնում: Այդ պայքարը կազմակերպողներից ու խրախուսողներից էր նաև Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը: Նրա «Ընդդեմ պավղիկյանների» երկը այդ պայքարի միջոցառումներից մեկն էր: Օձնեցին ոչ միայն բացահայտեց նրանց ուսմունքի և ապրելակերպի վտանգավորությունը օտար իշխանության տակ գտնվող Հայոց համար, այլև ամենայն խստությամբ պատժիչ միջոցներ կազմակերպեց:

Հովհաննես Օձնեցին, Բյուզանդական կայսր **Հուստինիանոսից** հետո, աշխարհում առաջիններից մեկն էր, որ իրականացրեց օրենքների համակարգումը: Հուստինիանոսն էր, որ ձգտում էր վերականգնել Հռոմեական կայսրության վաղեմի փառքն ու նախկին տարածքները: Հռոմեա-բյուզանդական քաղաքացիական իրավունքի համակարգված օրենսգիրքը կոչվում էր «**Հուստինիանոսի օրենսգիրք**»:

Հիշո՞ւմ եք՝ այնտեղ նույնիսկ հայերին վերաբերող օրենքներ կային, որոնք փաստորեն ջլատում էին Հայոց իշխանական տների միասնական կալվածքները:

Ինչևէ: Խոսքը հիմա Հովհաննես Օձնեցու «**Կանոնագիրքն Հայոց**» օրենսգրքի մասին է: Սա օրենքների մի ժողովածու է, որտեղ համակարգվում է կղերական ողջ իշխանությունը՝ կաթողիկոսից սկսած, և բովանդակում հայ եկեղեցական ժողովներում վավերացված և ընդունված կանոնադրությունները:

Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցին, եղիա Արժիշեցուց հետո ընտրվելով կաթողիկոս, արաբական տիրապետության դաժան պայմաններում իր ստեղծագործական մտքով ու խոսքով, հովվապետական արթուն հեռատեսությամբ կարողացավ ժողովրդին

պահել թշնամիների անգուսպ հարվածներից: Օձնեցին, շնորհիվ իր ճկուն և հավասարակշռված քաղաքականության, հաջողությամբ դիմակայեց Բյուզանդիայից և Արաբական խալիֆայությունից եկող վտանգներին ու տագնապնդիք: Նա, իր շուրջը հավաքելով իշխաններին և եկեղեցականներին, նախ և առաջ Հայաստանը մաքրեց ներքին թշնամիներից՝ անգիջում պայքար մղելով պավղիկյան և այլ աղանդների դեմ:

Եվ այս արտաքին և ներքին պայքարը կազմակերպելուն մեծապես օգնեց «**Կանոնագիրքն Հայոց**» օրենսգիրքը:

Թեև միջնադարյան Հայաստանում մինչև 12-րդ դարը չի եղել աշխարհիկ իրավաբանական աշխատություն կամ օրենսգիրք, բայց և այնպես հատուկ ժողովներում մշակվել և սահմանվել են գրավոր կանոններ և օրենքներ, որոնք կիրառվել են կյանքում: Հոգևորականության նախաձեռնությամբ իրավիրված այս ժողովներին մասնակցել է նաև հայ աշխարհիկ ավագանին, որտեղ սահմանվել են ոչ միայն եկեղեցական, այլև աշխարհիկ կյանքին ու կենցաղին, հասարակական հարաբերություններին վերաբերող կանոններ, որոնք օրենքի ուժ են ստացել: Բայց այս կանոնները դարեր շարունակ առանձին էին, իրարից անջատ և երբեմն՝ նույնիսկ ենթակա խեղաթյուրման: Հովհաննես Օձնեցին այդ բոլոր և երբեմն՝ նույնիսկ ենթակա խեղաթյուրման: Հովհաննես Օձնեցին այդ բոլոր կանոնները ամբողջացրեց մի ժողովածուի մեջ, որը, փաստորեն, իր 32 կանոններով առաջին մեծ ժողովածուն էր Հայոց մեջ:

«Կանոնագիրքն Հայոց» օրենսգիրքն իր մեջ ներառում է ժամանակի հասարակական տարբեր շերտերի սոցիալ-իրավական հարաբերություններն արտացոլող եզակի հիշատակարաններ, որոնցում ընդմիշտ ամրագրվել են հայ ժողովրդի կյանքում հնագույն և նորագույն կիրառելի օրենքները:

Հայ ժողովրդի ազգային-մշակութային ինքնապահպանման համար չափազանց կարևոր էր Հովհաննես Օձնեցու կատարած այս գործը: Փաստորեն, կանոնագրքի կանոնական որոշումներն ամբողջացնում են չորսդարյա մի շրջան՝ 325-726 թթ., և ներկայացնում են նաև ամենավաղ ավատատիրության ժամանակները:

Այսպես, Հովհաննես Օձնեցին, դառնալով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, հասնելով հոգևոր իշխանության և փառքի գագաթնակետին, զբաղված լինելով հոգևոր, հասարակական և նույնիսկ քաղաքական գործունեությամբ, զբաղվեց նաև ստեղծագործական աշխատանքով՝ ժառանգություն թողնելով եկեղեցական, իրավաբանական և փիլիսոփայական մեծարժեք գործեր:

Կաթողիկոս և պատմիչ **Հովհաննես Դրասխանակերտցին** Օձնեցու մասին գրել է.

«Տակից՝ մարմնի վրա նա հագնում էր ոչ թե ոչխարի, այլ այծամորթու չոր խարազնագգեստ, իսկ արտաքուստ պճնվում էր ոսկեկար և ոսկեմախշ զգեստներով:

Խարտոցով ոսկին փոշիացնելով՝ խառնում էր անուշահոտ յուղին և դրանով օծում մինչև հանդերձի եզրերը հասնող, խնամված, ալիքավոր մորուքը: Եվ այսպես ներակայանում հոտին, որպեսզի բարենիտներին

ուրախություն պատճառի, իսկ չարամիտներին սարսուռ ազդելով՝ գարշությունից ետ բերի դեպի բարին...»:

Եկեղեցին նրան սրբացրեց իր բազում գործերի համար, որ նա կատարեց հանուն դավանանքի ամրապնդման, իսկ ժողովուրդն իր անչափ սիրելի հայրապետի անձի շուրջ նրա մահից քիչ անց հյուսեց սքանչելի ավանդավեպեր, որոնք երկարածիգ ժամանակի ընթացքում պատմվեցին հրաշապատում հեքիաթների նման, որովհետև բարի հայրապետը մշտապես հոգաց նրա հոգսերը և աշխատեց թեթևացնել նրա թախծալի կյանքի ծանր բեռը:

Պատմենք Հովհաննես Օձնեցու մասին բազմաթիվ ավանդավեպերից մեկը:

...Հայերը այդ ժամանակ հալածվում էին բյուզանդացիներից, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին նրանց դարձնել իրենց դավանանքին: Այն հայերը, որոնք մերժում էին իրենց նման քաղկեդոնիկ դառնալ, սարսափելի տանջանքների էին ենթարկվում: Նույնիսկ **«...տախտակ կը ծակեն, կընցուցեն խայու վիզ, կելլին տախտակի վրեն կեր ու խում կենեն»:**

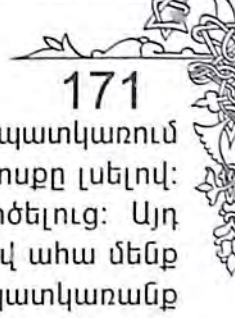
Բյուզանդացիների գործած չարիքները դառնում են անտանելի: Մի դեպք հատկապես ցնցում է ժողովրդին, որը և պատճառ է դառնում Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսի հետագա գործունեությանը:

Մի այրի հայ կնոջ որդի ծանր հիվանդանում է: Եվ երբ թվում է, թե երեխայի առողջանալու համար որևէ հույս չկա, նա բացում է աչքերը և մորից խնդրում ցորեն հացի մի կտոր: Բայց հայերի մոտ ոչ մի տեղ հնարավոր չի լինում ցորեն հաց ճարել, որովհետև **«հոռոմները»** ողջը հավաքել են հարկահանության ժամանակ:

Մայրը ճարահատյալ գնում է մի հոռոմ հացթուխի մոտ և մի կտոր հաց խնդրում հիվանդ որդու համար: Հացթուխը խոստանում է տալ կնոջ խնդրած մի կտոր հացը, եթե կինը տրվի իրեն: Լալիք առաջարկից սաստիկ վրդովված՝ կինը հեռանում է հացթուխից և գնում է Օձնեցու մոտ: Պատմելով կատարվածը՝ ավելացնում է. **«Հողեր տամ այս ազգի ու ազգի առաջնորդի գլխին, որ հոռոմ հացթուխը հայ կնոջը կարող է անպատիժ անպատվել»:**

Հովհաննես Օձնեցին հանձնարարում է ծառային, որ պահարանից հաց հանի և տա կնոջը: Ծառան զարմացած հիշեցնում է հայրապետին, որ իրենք վաղուց հաց չունեն: Օձնեցին խնդրում է, որ ծառան մեկ անգամ էլ նայի պահարանի ներսը: Եվ երբ տարակուսած ծառան բացում է դատարկ պահարանի դուռը, տեսնում է, որ երեք հատ մեծ կլոր հաց է այնտեղ դրված: Օձնեցին հացը տալիս է կնոջը:

Այս դեպքից սաստիկ ազդված հայրապետը գնում է Բաղդադ՝ խալիֆի մոտ՝ օգնություն խնդրելու: Խալիֆը պատվով ընդունում է նրան և տեսնելով նրա չափազանց շքեղ հանդերձը՝ հանդիմանում է, թե ինչպե՞ս է, որ Քրիստոս պարգևություն է քարոզում, և ինքն այդպես շքեղ է հագնված: Քրիստոսն՝ ինքը պղքատությունն առավել էր մեծարում, քան փարթամությունը: Օձնեցին պատասխանում է, թե մեր առաջին հայրերը

հրաշագործ էին և սքանչելի վարքի տեր, և նրանցից ժողովուրդը պատկառում էր՝ նրանց կատարած հրաշքները տեսնելով և աստվածահաճո խոսքը լսելով: Բայց վաղուց դադարել են հավատի հայրերը հրաշքներ գործելուց: Այդ պատճառով էլ ժողովուրդը կասկածում է նրանց խոսքը լսելիս: Եվ ահա մենք զարդարվում ենք շքեղ հանդերձներով՝ մեր արտաքին փայլով պատկառանք ազդելու և մեր խոսքը հավաստի դարձնելու համար:

Ապա Օձնեցին բացում է իր ոսկեգօծ, թանկարժեք քարերով բանված հագուստի կուրծքը: Խալիֆը տեսնում է շքեղ հանդերձի տակ, մարմնի վրա խարագ-նազգեստ, որի վրա նույնիսկ մանր մեխեր են անցկացված: Մինչ խալիֆը զարմացած նայում է, Օձնեցու մարմնից մի կաթիլ արյուն է թռչում խալիֆի կույր աչքին, որն իսկույն բացվում է: Այնուհետև Օձնեցին բռնում է խալիֆի բորոտ ձեռքերը և տանում իր ծոցը, որոնք իսկույն բուժվում են: Խալիֆը, հիացած այս հրաշքներից, խոստանում է կատարել Օձնեցու խնդրանքը, բայց՝ ոչ զորքով, այլ միայն փողով: Եվ հարցնում է հայրապետին, թե որքան ոսկի է պետք կռիվը սկսելու համար: Օձնեցին մի փոքրիկ թղթի վրա աղոթք է գրում և խնդրում, որ այդ թղթի կշռով տան խոստացվածը: Բայց երբ սկսում են այն կշռել, խալիֆի ողջ գանձը չի կարողանում հավասարվել Օձնեցու տված թղթի քաշին: Խալիֆը ստիպված Հայոց հայրապետին խոստանում է զորքով օգնել, բայց՝ մի պայմանով, որ պատերազմում սպանված յուրաքանչյուր արաբ զինվորի փոխարեն հայրապետը պարտավոր է յոթ հայ զինվոր տալ: Օձնեցին զորքը վերցնում է ու գալիս Հայաստան: Երբ զորքը պիտի անցներ մի կամրջով, Օձնեցին աղոթում է և խնդրում Աստծուն, որ իրեն ցույց տա այն զինվորներին, որոնք պիտի սպանվեն կռվում: Եվ իսկապես, հրաշքն այստեղ էլ է ներկայանում: Նրանք, որոնք սպանված պիտի մնային կռվի դաշտում, ջրի մեջ արտացոլվում են առանց գլուխների: Օձնեցին նրանց անմիջապես ետ է ուղարկում: Եվ արաբական զորքից մնում է ընդամենը 300 զինվոր:

Կատարվում է մի հրաշք ևս. երկնքից մի խաչանիշ սուր է ընկնում: Օձնեցին վերցնում է այդ սուրը, կապում մեջքին և առաջնորդում արաբա-հայկական այդ խառը բանակը բյուզանդացիների դեմ և հաղթում:

Այս ավանդավեպը խոսում է այն սիրո և հավատի մասին, որ ժողովուրդն ուներ սրբացած հայրապետի հանդեպ: Բայց այստեղ նաև հասարակական խոշոր շարժումների արձագանքներն են, որոնք կատարվում էին 8-րդ դարի առաջին թառերում: Ինչպես **Թեոդորոս Աշտուհին** իր ժամանակին, այնպես էլ **Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցին** իր հայրապետության տասը կարճ տարիների ընթացքում կարողանում է դիվանագիտական իր տաղանդով համերաշխություն հաստատել արաբների հետ և ժողովրդին ազատել ավելորդ կեղեքումներից: Եվ նա ստեղծել արաբների հետ և ժողովրդին ազատել ավելորդ կեղեքումներից: Եվ նա ստեղծեց բազմաթիվ հրաշապատում ավանդավեպեր: Նրանց մի մասը կարող եք գտնել **«Ավանդապատումներ»** հրաշալի գրքում, իսկ մյուսները՝ նրա մասին գրված վարքագրություններում և մեր պատմիչների հիշողություններում:

...Հովհաննես Օձնեցին գեղեցիկ էր տեսքով և լի՝ առաքինությամբ:

Ստեփանոս Սյունեցու կյանքին մեր պատմիչներից և վարքագիրներից շատերն են անդրադարձել, բայց ավելի ընդարձակ ու հանգամանալի նրա մասին գրել է 13-րդ դարի երկրորդ կեսի գործիչ Ստեփանոս Օրբելյանը, ում համար Սյունեցու կյանքն ու վարքը կենդանի ոգևորության աղբյուր է եղել:

«Սրտիս գործարանի բուռն բաղձանքը դրդում է միտքս՝ իմ այս շարադրանքի մեջ հոմերական քերթողությամբ ստեղծագործել, հորինել ելևէջուն գեղեցիկ տողեր, հյուսել ախորժալուր գովեստներ՝ բոլորի սիրելիի ներբողումը հոժարական լսողների ականջներում թնդացնելու համար: Նկատի ունեն բոլոր էակներից անհամեմատելիին, իմաստունին և սերովբեներից սպասարկված Աստծու մարդուն՝ Ստեփանոս իմաստասերին և անհաղթ հռետորին՝ Սյունյաց մետրոպոլիտին, որի փառահեղ առաքինությունը, սիրելի կյանքի ավարտը, նրա վախճանից հետո եղած սարսափելի պատուհասը այսպես իմացանք և ձեզ համար համառոտակի կշարադրենք»:

Ստեփանոս Սյունեցի մատենագիր, աստվածաբան, քերական, թարգմանիչ, բանաստեղծ, երաժիշտ՝ ծնված Դվին քաղաքի Կաթողիկե եկեղեցու ավագ երեց Սահակ քահանայի ընտանիքում: Ավարտելով Դվինի Զայոց կաթողիկոսական դպրոցը՝ Ստեփանոսը գնում է Սևանա լճի հարավարևելյան կողմում գտնվող մեծահամբավ Մաքենյաց դպրավանքում ուսումը շարունակելու հայր Սողոմոնի մոտ, որը ոչ միայն դպրոցի ուսուցչապետն էր, այլև Մաքենյաց վանքի վանահայրը:

Զայր Սողոմոնը հայտնի էր իր ճգնություններով և սաստիկ խստակեցությամբ: Իր ուսուցչի այս ապրելակերպը, անշուշտ, պիտի որոշակի ազդեցություն ունենար պատանի Ստեփանոսի բնավորության ձևավորման վրա: Վաճառում սովորելու տարիներին նրա առաջին լուրջ աշխատանքը լինում է տերունական տոների լուսաբանիչ և նահատակների հիշատակարան **«Տոնականը»** կազմելը:

Ավարտելով մենաստան դպրավանքի ողջ դասընթացը՝ նա գնում է Սյունյաց Վարդապետարան, որը համարվում էր գիտությունների շտեմարան, ուր գնում էին Զայաստանի լավագույն դպրոցներն ավարտած, բարձրագույն ուսումը շարունակել կամեցող իմաստասիրական և աստվածաբանական գիտություններին ոչ միայն տեսական, այլ նաև գործնականորեն առնչվել ցանկացող երիտասարդները:

Սյունյաց Վարդապետարանը, Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ, **«Զայաստանի բոլոր գիտությունների գլխավոր տերն էր: Ինչպես Աթենական դպրոցներն էին հռոմեականների ու հունականների մեջ փարթամացած և գիտությունների մայր հռչակված լատինական ու հունական դպրությամբ, այնպես էլ սա՝ Թորգոմյան տան՝ մեր Զայոց Աշխարհում»:**

Սյունյաց Վարդապետարանում Ստեփանոսը աշակերտում էր Մովսես Քերթոզ՝ ուսուցչապետ եպիսկոպոսին: Մովսես Քերթոզը **Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստի»** հայ մեկնիչն էր: Բացի այդ, նա հայտնի էր նաև որպես բազմաթիվ հոգևոր երգերի ու թարգմանությունների հեղինակ:

Նա հատկապես զբաղվել է քերականություն առարկայով և թերևս առաջինն էր, որ հնչյունաբանության մեջ տարբերակեց գիրը և տառը՝ գիրը համարելով տառի մարմնավորումը: Ուշագրավ են նրա դիտողությունները հոլովումների, բառաբարդման և այլ քերականական խնդիրների վերաբերյալ:

Բայց այս ամենի հետ նա, անշուշտ, այն մեծ ուսուցիչն էր, որի մոտ տեղափոխվել էին գնում սովորելու 8-րդ դարի ուսումնածարավ երիտասարդները: Նրանց հետ՝ նաև Ստեփանոս Սյունեցին:

Ստեփանոս Սյունեցին վարդապետարանում անցկացրած տարիներին սկսեց զբաղվել **Յին և Նոր Կտակարանների** մեկնաբանությամբ:

Ավարտելով Սյունյաց Վարդապետարանը՝ Ստեփանոսը մեկնում է Կոստանդնուպոլիս, ապա Աթենք և Զոռն՝ խորացնելու համար հույն և լատին լեզուների իմացությունը և տեղի գրադարաններում կատարելագործվելու աստվածաբանական և այլ գիտությունների մեջ:

Ստեփանոս Սյունեցին հեղինակ է բազմաթիվ դավանաբանական թղթերի, ճառերի, **«Յին Կտակարան»**-ից **«Արարածոց»**, **«Եզիկելի»**, **«Յոբի»** գրքերի, **«Յին Կտակարան»**-ից **«Արարածոց»**, **«Եզիկելի»**, **«Յոբի»** գրքերի, **Թարգմանել է Կեղծ Դիոնիսիոս Արեոօրս Ավետարանների** մեկնությունների: Թարգմանել է **Կեղծ Դիոնիսիոս Արեոօրս Ավետարանների** մեկնությունների: Թարգմանել է **Կեղծ Դիոնիսիոս Արեոօրս Ավետարանների** մեկնությունների: Ստեփանոս Սյունեցին գիր **Նյուսացու** բնագիտական աշխատությունները: Ստեփանոս Սյունեցին գիր **Նյուսացու** բնագիտական աշխատությունները:

Ստեփանոս Սյունեցին՝ որպես փիլիսոփա, զգայարաններին մատչելի բնությունը աստվածային ոգու ցածրագույն դրսևորում է համարում: Մարմնավորի էությունը գաղափար է, որն ըմբռնելի է միայն բանականությամբ:

Նա գեղագիտության մեջ տարբերակում էր աշխարհիկ և հոգևոր արվեստները, սակայն հոգևոր արվեստը ստեղծելիս և կատարելիս հնարավոր էր համարում աշխարհիկ արվեստի հնարանքների օգտագործումը: Քերականությունը համարելով ուղղախոսության և ճիշտ գրելու արվեստ՝ համարել է նաև գրականության բաղկացուցիչ մասը:

Բայց այսքանով չի ավարտվում Ստեփանոս Սյունեցու վաստակը Զայոց մշակույթի անդաստանում:

Թերևս նրա ամենափայլուն վաստակը Զայոց եկեղեցական երաժշտության մեջ խազագիտության վերաբերյալ աշխատանքն է, որով այդ ասպարեզը մեկընդմիջտ կանոնակարգվեց՝ հաստատելով **ուր ծայնի** մոր ուսմունքը: Նա հեղինակ է նաև բազմաթիվ շարականների, Զարության օրհնությունների, կցուրդների, հատկապես զատկի տոներին եկեղեցական արարողությունների ժամանակ կատարվող օրհներգությունների և փոխ առ փոխ կատարվող երգեցողությունների: Զայոց եկեղեցական երաժշտությունը խազերով գրելու նախնական արվեստի հեղինակը լինելով՝ Ստեփանոս Սյունեցին խազագրությամբ Զայոց

սքանչելի երաժշտությունն ապահովեց ապրելու գալիք ժամանակների մեջ:
Այս սքանչելի մարդու վախճանը այնքան ողբերգական է, որ թվում է անհավանական:

...Երբ Ստեփանոսը օտար աշխարհներում իր ուսումնառությունն ավարտելուց հետո վերադարձավ, Հայոց հայրապետը **Հովհաննես Օձնեցին** էր, որը կարճ ժամանակ անց վախճանվում է: Այդ նույն ժամանակ վախճանվում է նաև Սյունիքի **Հովհան Եպիսկոպոսը**: Սյունիքի իշխան Բաբկենը դիմում է նորընծա **Դավիթ Արամոնեցի** հայրապետին, որ Սյունիքի հոգևոր առաջնորդ նշանակի արդեն Եպիսկոպոսական գավազանի արժանացած **Ստեփանոս Սյունեցուն**:

Ստեփանոսը, ստանալով Սյունիքի հոգևոր առաջնորդությունը, զբաղվում է ոչ միայն գիտական և իմաստասիրական գործերով, այլև Սյունյաց ընդարձակ տարածքում գտնվող եկեղեցիների և նրանց հարկ վճարող ժողովրդի վիճակով: Փորձում էր թեթևացնել ժողովրդի հոգսը՝ եկեղեցական հարկերը պակասեցնելով: Այս շատ որոշակի ցույց տրվող օգնությունը պատերազմներից քայքայված և օտարին հարկատու ժողովրդի համար հույսի նոր դուռ է բացում: Բայց դժբախտաբար նրան երկար չի հաջողվում լինել իր տառապած ժողովրդի հովանավորը: Նրան սպանում են:

Ստեփանոսը երբեք երկար չէր մնում իր նստավայր վանքում: Նա անընդհատ շրջում էր Սյունյաց աշխարհում՝ տեղից տեղ՝ անձամբ տեսնելու և անձամբ կարգավորելու գործերը: Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը գրում է. **«Աստվածային օրենքներով խրատում ու սովորեցնում էր, որպես սուր՝ կտրում էր ախտահարվածությունները, որպես իմաստուն բժիշկ՝ բուժում էր վիրավորներին, որպես արեգակ՝ պայծառ լուսավորում էր խավարյալներին...»**:

Այսպիսի մի շրջագայության ժամանակ նա գալիս է Մոզ քաղաք, որտեղ ապրում էր անառակ կինը: Ստեփանոսը բազմաթիվ անգամ խրատում է նրան, որ թողնի իր անբարո վարքը և դարձի գա: Սակայն կինը, զղջալու փոխարեն, ավելի սանձարձակ է դառնում: Ստեփանոսը, տեսնելով, թե այդ անսանձ անառակությունը ինչպես է անբարոյականությամբ խաթարում իր շրջապատը, խիստ զայրացած, վերջին անգամ զգուշացնում է վերջ տալ անառակությանը, ապա թե ոչ՝ կպատժվի:

Եվ մի օր, երբ սաստիկ շոգից նեղված Ստեփանոս Եպիսկոպոսը հանգստանում էր Մոզ քաղաքի Ավագ ակն կոչված քաղցրահամ աղբյուրի մոտ և երկար աղոթելուց հետո ննջում է, գալիս է անառակ կինը իր հոմանիներից մեկի հետ և ստիպում, որ նրան սպանի...

Այդ մարդը գնում է սպանելու, բայց տեսնում է՝ **«...քնած սրբի շունչը բոցի նման վեր է ցուլանում ու, ծախր առնելով, կրկին իջնում է, մի հրեշտակ էլ կանգնած նրա գլխավերևում թևերով հով էր անում...»**:

Եկեղեցու և ժողովրդի կողմից սրբացած մարդու պատմությունը պիտի, անշուշտ, ունենար հրաշքի իր բաժինը: Եվ այն ներկա է և այստեղ՝ լիովի, ինչպես կհամոզվենք քիչ հետո:

Այսպես՝ մարդը տեսնելով հրեշտակին սրբի գլխավերևում՝ **«դողում է մեծ սոսկումով»** և մի կերպ հասնելով կնոջ մոտ՝ պատմում է նրան:

Կինը նրան կրկին **«հորդորում է պոռնկական քաղցր-մեղք խոսքերով և քաջալերում է»** ու նորից ուղարկում մարդուն՝ իր սև գործը կատարելու: Մարդն այս անգամ էլ չի կարողանում սպանել սրբին: Կինը՝ սաստիկ կատաղած, վերցնում է դաշույնը նրա ձեռքից և մի քանի դաժան հարվածներով սպանում դեռ երիտասարդ, կյանքն իր ժողովրդի ծառայությանն ամբողջությամբ հանձնած նվիրյալին:

Ոճրագործությունը կատարվեց 735 թվականի հուլիսի 21-ին՝ **«սրբուհի Մարգարիտի և դիվահար Սիմոնի հիշատակի օրը»**:

Այս պատմությունն այնուհետև այսպես շարունակվեց: Մոզ քաղաքի դիմացի լեռան վրա էր ապրում **«Աստծո երանյալ» ճգնավորը՝ Նուն**, որն իր վարքով վաղուց հրեշտակացել էր: Նա երազում տեսնում է, որ առավոտյան երկինքը բացվում է, ու հրեշտակների բազմությունը խմբերով դուրս է գալիս սուրբ Ստեփանոսի առաջ և փարվելով նրա մաքուր ու արյունաճերմակ ոգուն՝ բարձրաձայն գոչում է. **«Բարի և հավատարիմ ծառա, Ե՛կ, մտի՛ր քո տիրոջ ուրախության մեջ»**: Ապա նրան տարան, հասցրին Աստծո ահեղ աթոռին, որի վրա մարմնական տեսքով նստած էր Քրիստոսը՝ Աստծո որդին: Իսկ Ստեփանոսը, Քրիստոսին երկրպագելուց հետո, բացում է վերարկուով ծածկված արնաշաղախ իր մարմինը և ասում. **«Քոնն են վրեժխնդրությունը և անդարությունը»**: Եվ առաքյալներն ու հայրապետները նրան համբուրելով՝ տարան իրենց կայանը՝ մինչև հատուցման օրը:

Սուրբ Նուն, այս երազը տեսնելով, հավաքեց լեռան քարայրներում ապրող մենակյացներին, և բազմությունը **«լաց ու կոծով»** իջավ լեռան բարձունքից՝ ժողովրդին զգուշացնելու գալիք փորձությունից և աղաչելու, որ աղոթքներով հնարավոր դարձնեն Աստծո հաշտությունը:

Հետո Ստեփանոս Սյունեցու մարմինը **Թանահատի** վանքի հոգևորականները տարան և թաղեցին իրենց վանքի մոտ և վրան մատուռ կառուցեցին:

Եղեգնածորի այս վանքը կոչվում է Թանահատ, որովհետև միաբանները իրենց զերծ էին պահում փափուկ կերակուրներից և իրենց զրկում նույնիսկ թանից:

Թանահատ, այսինքն՝ թանից կտրվածներ:

Հետագայում՝ 1279-ին, Ստեփանոս Սյունեցու գերեզմանի վրա կառուցված մատուռի տեղում կառուցեցին եկեղեցի և սրբի տապանը դրեցին նրա հիմքում: Մինչև այժմ Թանահատ վանքը կանգուն է իր բոլոր եկեղեցիներով և ուխտի գնալ այնտեղ՝ նշանակում է երկար ժամանակով ազատվել հոգին ճնշող տարակուսանքներից, հոգին կաշկանդող անուրախ մտածումներից:

Վերադառնա՞նք Նու ճգնավորի երազին և գալիք այն աղետին, որի մասին զգուշացրեց սուրբը Մոզ քաղաքի բնակիչներին:

This is a black and white reproduction of a medieval manuscript illumination, likely from a Book of Hours or a similar liturgical text. The scene is a dramatic Last Judgment. At the top, Christ is seated on a throne, wearing a dark robe and a halo, with his right hand raised in blessing and his left hand holding a book. He is surrounded by a large crowd of people, including men, women, and children, some of whom are also haloed. The scene is divided into three horizontal bands. The top band shows Christ and the saved. The middle band shows the damned being cast into Hell, with a large crowd of people being thrown into a fiery pit. The bottom band shows a row of saints or angels, each with a halo and holding a book or a staff. The style is characteristic of the late Gothic or early Renaissance, with detailed line work and a focus on narrative and symbolism.

Տեղի դարձում ծնվել ու ապրել է հայ մտքի խոշորագույն անձերից մեկը՝ **Ստեփանոս Սյունեցի** իմաստասերը, թարգմանիչը, բազում գրքերի մեկնաբանը, բանաստեղծը, երաժիշտը և ամենակարևորը՝ խաղագետը։ Ճշմարտություն է նաև այն, որ նրան ժողովուրդն անչափ սիրում էր ու պատվում։ Ճշմարտություն է անառակ կնոջ ձեռքով նրա սպանվելը և որ, անշուշտ, անհավանական է թվում, սակայն ճշմարտություն է. նրա մահից մի քանի օր անց Մոզ քաղաքը կործանվեց երկրաշարժից, իսկ տիրասպան կինը ապաշխարության փոսը մտավ։

Սահակդուխտը Ստեփանոս Սյունեցու քույրն էր, Դվին քաղաքի Կաթողիկե եկեղեցու ավագ քահանա **Սահակերեցի** դուստրը: Թերևս առաջին կին ճգնավորն է, որին ճանաչում ենք: Նրա ճգնարանը Գառնո ձորի մի քարանձավում էր, որտեղ բնության անաղարտ ծայները, ինչպես նաև գետակի խոխոջյունը, կարծես թե՛ օգնում էին նրան համարյա անտեսելի անտեղծագործական ոգևորումին:

առավել էին նպաստում ճգնակյաց կույսի ստեղծագործական ոգևորումին։

Բայց Սահակղուխտ օրիորդը իր օրը չէր անցկացնում միայն ճգնելով, աղոթելով, բանաստեղծելով, շարականներ հորինելով և դրանք կատարելով։ Նա սովորեցնում էր։ Սովորեցնում էր նախ Հայոց տառերը, գիրն ու բառը, ապա սովորեցնում էր երգ, երաժշտություն։ Նա այս ամենն անում էր քարանձավի սովորեցնում էր երգ, երաժշտություն։ Նա այս ամենն անում էր քարանձավի մուտքը ծածկած վարագույրի ետևից։ Այդպիսին էր ճգնակյաց կույսի վարձագիծը։ Նրա քարանձավի դռանն էին հավաքված երկսեռ երեխաներ և մեծեր... Նա օգնում էր ժողովրդին, հասարակ, չարքաշ գեղջուկին առնչվել երաժշտության ոգեղեն ասպարեզին, որով նրա տանջահար հոգին մերձենալով սքանչելիին, կարողանում էր մխիթարվել ու դիմանալ... Ասում են այդ տարիներին Գառնո ծորը լեցուն էր շարականի, կցուրդի մաքրամաքուր մեղեդիներով... Գառնո ծորը բացօթյա մի տաճար, որտեղ պատարագիչը ինքը՝ ժողովուրդն էր, որը դասեր էր առել Սահակղուխտ կույսից։

ժողովուրդը Սահակոսի տալիս էր սրբազանք։ Մաղիմ ուսումնական բաղնիքում քարանձավ-ճգնարանի դռան մոտ և շիրիմը դարձրին ուխտատեղի, հատկապես... հոգով և մարմնով հիվանդների համար։

Հրաշքը այստեղ էլ էր ներկա: Նրա շիրիմին ուխտի եկողը ստանում էր իր խնդրածը:

Սահակդուխտի հորինած երգերից դժբախտաբար չատ բան չի հասել մինչև մեր օրերը: Բայց Տիրամորը նվիրված շարականը նրա տաղանդի, նրբագույն զգացումների և զգացողությունների անուրանալի վկան է:

«Սրբուհի Մարիամ, անապական տաճար
եւ կենարար բանին ծնող եւ մայր.
Օրհնեա՛լ ես դու ի կանայս,
Բերկրեալ տիրամայր եւ կո՛յս...

**Անդաստան հոգևոր եւ համապայծառ ծաղիկ,
Որ ի հոգեհոս անձրեւէն՝ հովանաւորեալ ի քեզ՝
Պտղաբերեցեր ի հօրէ՝ յայտնեալ մարդկան.
Օրհնեա՛լ ես դու ի կանայս,
Բերկրեալ տիրամայր եւ կո՛յս...»:**

...Եվ մեղեդին, սքանչելի, հոգեպարար մեղեդին, որ բանաստեղծությունը դարձնում է մեղմաթախիծ օրհնության ու աղոթքի ամենապարզ խորհուրդ:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՋԻԿ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ

Գրիգոր Գոզիկ Այրիվանեցին նույնպես, ինչպես Ստեփանոս Սյունեցին, ավարտել էր Մաքենյաց դպրավանքը և Սյունյաց Վարդապետարանը ու վարդապետի կոչումով Ստեփանոսի հետ մեկնել օտար երկրներ՝ կատարելագործելու հույն և լատին լեզուների իմացությունը և հագեցնելու իմաստասիրության հանդեպ ունեցած ծարավը:

Երկու անբաժան ընկերներ, ոգեղենի երկինքներում ճախրող երկու նվիրյալներ, որոնք կատարյալ թարգմանիչներ ու մեկնիչներ լինելով հանդերձ՝ անգուգական երաժիշտներ էին, սքանչելի շարականների հեղինակներ:

Սակայն Գրիգոր Գոզիկ Այրիվանեցու ամենամեծ նախասիրությունը բանաստեղծությունն էր ու երաժշտությունը:

Օտար քաղաքներում նա շփվում էր ժամանակի երաժիշտների հետ ու փորձում հասկանալ Հայոց և օտար բանաստեղծության և երաժշտության տարբերությունը ու գնահատելով հանդերձ՝ օտարը մերժել, ապա ոգևորությամբ ու անսահման սիրով բյուրեղացնել հայրենի անարատ, անխառնուրդ երգը:

Նրա եղանակած գիշերային ժամի «**Օրհնեսցուքը**», «**Առավոտերգերը**», «**Կցուրդները**», «**Ճրագալույցի**» մեղեդիները իրենց կարևոր պատվավոր տեղն են գրավել «**Խազագիրք**» ժողովածուներում, որոնք կոչվում էին նաև «**Մանրուսում**» մատյաններ:

Պայծառանուն **Գրիգոր Գոզիկը**, օտար ափերից վերադառնալով, գնաց ծառայելու Այրիվանքում և անտեղ, ինչպես Սահակդուխտ կույսը, ստեղծագործեց, սովորեցրեց եկեղեցական դասի մարդկանց, հասարակ, գեղջուկ ժողովրդին: Միայն թե Գրիգոր Գոզիկ մեծ երաժիշտն ու ուսուցիչը ստիպված չէր վարագույրի ետևից ուսուցանել:

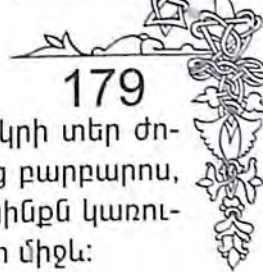
«...Ուրախ լեր:

Խնդա՛յոյժ,

Ընդ խորան սուրբ...»:

ԿԱՌՈՒՑՈՂՆԵՐ

Հեռու այն ժամանակներում, երբ դեռ շատ ցեղեր չէին դարձել ժողովուրդներ, երբ վաչկատուն ու թափառական՝ նրանք սրով ու հրով անցնում էին երկրներ կիր՝ իրենց խաշների համար նոր արոտավայրեր գտնելու, իրենց արնախումբնավորությամբ ձիերի սմբակների տակ տրորելու ծաղկուն այգիներն ու ցորենի

հասուն արտերը, իրենց կատաղի, արյունոտ սրերը մխրճելու երկրի տեր ժողովրդի սիրտը, ալան-թալանով ու նախճիրով հաստատելու իրենց բարբարոս, վայրաբարո իրավունքը, աշխարհը բաժանվում էր նստակյաց, այսինքն կառուցող ու մշակող ժողովուրդների, և վրանաբնակ, վաչկատուն ցեղերի միջև:

Բայց այս նստակյաց, հայրենիք ունեցող, կառուցող և մշակող ժողովուրդները ևս բաժանվում էին երկու հիմնական խմբի: Մեկը մշտական հայրենիք ունենալով հանդերձ, մյուս նստակյաց ժողովուրդներին անընդհատ պատերազմներով, արյան հեղեղներով, նրանց ազատությունը ստրկության վերածելով, նրանց արդար աշխատանքն ու հայրենիքը մի հսկա կայսրության մեջ շղթայելով, նրանց արդար աշխատանքն ու վաստակը հարկահանությամբ մշտապես լափող, խղճի ու մտքի ազատությունն իսպառ կործանող, նվաճող պետություններն էին: Սրանք ուժի դիրքերից կարող էին ավերել ու կործանել ծաղկուն երկրները, ծանր ստրկական լծի տակ դնելով՝ հաշվեհարդարի ենթարկել նվաճվածի ազգային արժանապատվությունը:

Նվաճող կայսրությունները ձևում ու կտրում էին աշխարհի քարտեզը, որքան հատում էր նրանց պատերազմող ջիղն ու սուրը:

Համեմատաբար ավելի նոր ժամանակների մասին է խոսքը՝ վերջին հազարամյակի:

Սկզբում Արևմուտքում հույներն էին, որոնք հրով ու սրով անցան Արևելքով և հասան մինչև Հնդկաստան, ապա Հռոմեական կայսրությունն էր, իսկ հետո՝ Բյուզանդիան:

Արևելքում՝ Պարթևստանը, Պարսկաստանը, հիմա էլ ահա՝ Արաբական խալիֆայությունը, որն իր մագիլները Աֆրիկայի հյուսիսի և Իսպանիայի վրայով նետել էր մինչև Ատլանտյան օվկիանոս:

Առաջնորդության համար մշտապես պատերազմող Արևելքն ու Արևմուտքը հրով ու սրով անցնում էին նաև Հայաստանով: Հայոց Աշխարհը պատերազմների խաչուղիների բուն կենտրոնում էր, և չափազանց հարմար էր նրա հողի վրա մարտահրավեր նետել միմյանց և հետո, նայած իրավիճակին, երկիրը բաժանել միմյանց միջև կամ տիրել ամբողջությամբ:

Մենք այդ մասին պատմեցինք: Պատմեցինք նաև այն հերոսական կռիվների մասին, որ մղեցին հայերը՝ երբեք չհաշտվելով ստրկական վիճակի հետ: Բայց միևնույնն է, վերջին մի քանի հարյուրամյակում Հայոց Աշխարհը խաղաղության այնքան քիչ օրեր ունեցավ, որ զարմանալի է, թե ինչպե՞ս ապրեց ու շարունակեց իր ճանապարհը դեպի նոր ժամանակներ: Ինչպե՞ս պատերազմների, կործանումների ու նախճիրների անընդմեջ, անդադար զարհուրանքի միջավայրում նորից արագ շինում էր ավերվածը և կառուցում նորը. եկեղեցիներ, ճանապարհներ, ապարանքներ, կամուրջներ, պարիսպներ, որոնք փլվել էին թշնամու հզոր բաբանների հարվածների տակ:

Նա պարզապես չէր կարող չկառուցել: Նա նստակյաց այն ժողովուրդների թվին էր պատկանում, որոնք քաջ լինելով հանդերձ՝ երբեք հավակնություն չեն ունեցել ուրիշ ժողովուրդների տիրակալը դառնալ:

Քաջ լինելով հանդերձ՝ խաղաղասեր էին: Եվ Արևելքի ու Արևմուտքի «քա -

ղաքակիրթ» ու արյունռուշտ հորդանների դեմ չկարողանալով մշտական իրենց ազատությունն ապահովել՝ նախնիներին ու կործանումներին որպես պատասխան՝ անմիջապես վերականգնում էին քանդվածը, ավերվածը և կառուցում նորերը նույնիսկ պատերազմների ժամանակ: Այդպես կառուցվեց **Զվարթնոցը**:

Այդ մասին դեռ կխոսենք:

Արարատյան թագավորության սքանչելի ժամանակներից սկսած՝ մենք խոսել ենք այդ կառուցումների մասին... Հիշենք նաև. Հայոց արքաներից շատերը նոր քաղաքներ ու նոր մայրաքաղաքներ կառուցեցին: Եվ եթե հայ մարդու համար բարոյական պարտադիր օրենք էր իր ապրած կյանքի ընթացքում տուն կառուցել ու ծառ տնկել, ապա հայ թագավորների համար նման բարոյական կարևոր պարտադրանքը քաղաք կամ ամրոց կառուցելն էր: Մի քանի խոսք **Դվին քաղաքի** մասին, որը Արմինիա արաբական փոխարքայության մայրաքաղաքն էր:

Եթե հիշում եք, Դվին քաղաքը 5-րդ դարի կեսերին կառուցեց Խոսրով Երրորդ թագավորը և իր մայրաքաղաքը Արտաշատից տեղափոխեց այստեղ:

Շատ անգամ թշնամու կողմից ավերվեց ու գետնին հավասարեցվեց Դվինը: Բայց նա մշտապես համառորեն հառնում էր՝ նորից դառնալով Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող միջազգային գլխավոր ու կարևոր ճանապարհներից մեկը, որտեղ հանդիպում էին աշխարհի մի ծայրից մյուսը գնացող-եկող առևտրական քարավանները: Հաջորդող ժամանակներում այստեղ և ամենուր ծաղկում էին արհեստները և դառնում օտարազգի վաճառականների համար փնտրված ու գովաբանված ապրանքներ:

Հզոր ու մեծ էր Դվին քաղաքն՝ իր միջնաբերդով և շուրջը տարածված փողոցներով ու հրապարակներով, որոնք հիմնականում կառուցվել էին Հայոց հնագույն քաղաքների ավանդույթներով: Արշակունիների թագավորության անկումից հետո՝ 428 թվականին, այստեղ էին ընտրում իրենց նստավայրը Հայոց հաջորդ ժամանակների կառավարիչները, մարզպանները, կաթողիկոսները և մյուս իշխանավորները: Այստեղ էին կառուցվում նրանց դիրքին ու հզորությանը համապատասխան պալատներն ու ապարանքները: Գիտենք արդեն, որ արաբական նվաճումներից հետո, այստեղ էր գտնվում նաև արաբ ոստիկանի, խալիֆի տեղապահ էմիրի նստավայրը, որը կառավարիչն էր Հայաստան, Վրաստան, Աղվանք՝ Արմինիա անվանումով հսկա տարածքի:

Միջնաբերդից ցած՝ տարբեր բարձրությունների վրա, գտնվում էր խոշոր պարիսպներով ու աշտարակներով ամբողջացած ստորին բերդը, որտեղ կենտրոնացված էին քաղաքի իշխանավորների պալատները, զինվորական պահակախմբերի կայազորները:

Միջնաբերդը, բացի հզոր պարիսպներից, պաշտպանված էր այն օղակող ջրի անանցանելի խրամով: Միջնաբերդից հարավ-արևմուտք էր գտնվում քաղաքի կենտրոնական թաղամասը, որը միջնաբերդի հետ հաղորդակցվել է ջրով լցված

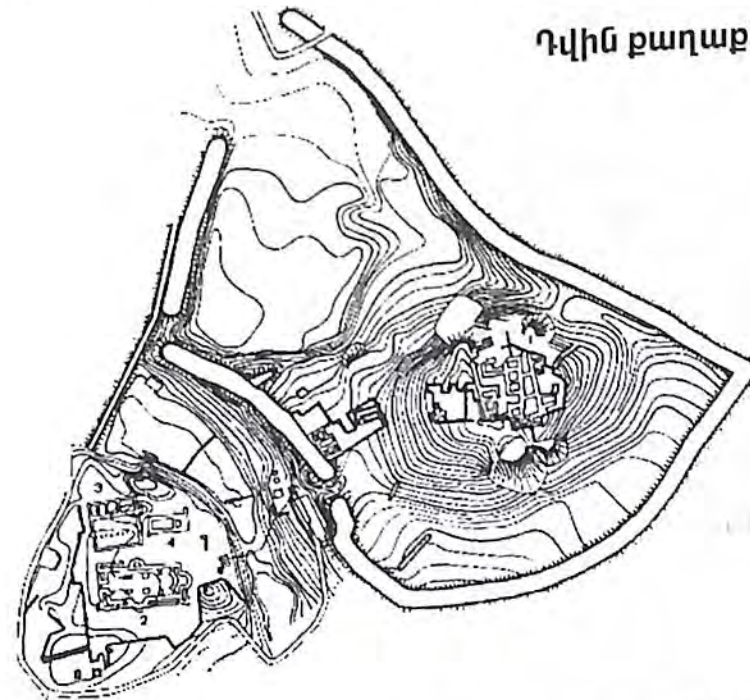
խրամի վրա նետված մեկ կամ երկու թռիչք ունեցող կամուրջների միջոցով:

Կենտրոնական թաղամասում էին գտնվում երկրի հոգևոր իշխանության գլխավոր նստավայրը՝ կաթողիկոսական ապարանքը, և Մայր տաճարը, որոնք շրջապատի մյուս շենքերի և պարսպապատերի հետ չափազանց ներդաշնակ էին ու գեղեցիկ:

Դվին քաղաքը հայտնի էր նաև իր ծածկած շուկայով, իր իջևանատուն-հյուրատներով, արհեստանոցներով, ջրմուղներով ու բաղնիքներով...

Հայաստանը ոչ միայն ռազմադաշտ էր թշնամիների համար, այլև միջազգային ապրանքափոխանակության կարևոր կենտրոն, դեպի ուր գալիս էին վաճառականների քարավանները Բյուզանդիայից, Պարսկաստանից, Իբերիայից, Դրինից, մինչև անգամ հեռավոր Հնդկաստանից:

Դվին քաղաքի հատակագիծը

Այդ ճանապարհների սկիզբն ու հանգուցակետը Դվին քաղաքն էր. Դվին-Կա-րին-Կոլոնիա-Կոստանդնուպոլիս, Դվին-Խլաթ-Ուռհա-Կոստանդնուպոլիս, Դվին-Բերդկունք-Պարտավ-Կասպից ծով, Դվին-Նախճավան-Գանձակ-Շահաստան, Դվին-Գանձակ-Մծբին-Ուռհա, Դվին-Նախճավան-Արդվին-Վարդանակերտ-Փայ-տակարան-Կասպից ծով, Դվին-Կողբ-Կոտազյուղ-Թիֆլիս:

Բյուզանդացի պատմիչ **Պրոկոպիոս Կեսարացին**, խոսելով միջազգային առևտրում Դվինի ունեցած դերի մասին, գրում է. «**Դվինը շատ բարերար երկիր է, ունի շատ լավ օդ և ջուր: Թեոդոսիպոլսից մինչև այնտեղ ութ օրվա ճանապարհ է: Այստեղ դաշտերը հարթ են և հարմար ձիու ճանապարհորդության համար, կան բազմամարդ գյուղեր, որոնք գտնվում են իրար հորդության համար, կան բազմամարդ գյուղեր, որոնք գտնվում են իրար կողք կողքի և զբաղվում են առևտրով, որովհետև Հնդկաստանից, հարևան**

Իբերիայից ու գրեթե բոլոր երկրներից բերում են այնտեղ ապրանքներ, որոնցով առևտուր են անում»:

Հայ վաճառականները տարանցիկ առևտրի մեջ վերջիններից չէին և մասնակցում էին գլխավորապես տեղական ապրանքներ արտահանելով: Շատ դեպքերում իրենք էլ էին կազմակերպում արհեստագործական ապրանքների արտադրությունը և նպաստում Հայոց այս ասպարեզի չընդհատվող գործունեությանը:

Արևմտյան Հայաստանում գտնվող **Կարինը** նույնպես մեծահամբավ քաղաք էր, որը 387 թվականին, Հայաստանը Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև բաժանվելուց հետո, **Թեոդոս Երկրորդ** կայսեր անունով **Թեոդոսիպոլիս** կոչվեց և դարձավ բյուզանդական կառավարչի նստավայրը:

Քաղաքը կառուցված էր ջրառատ ու գեղադիր Այծպտկունք լեռնագագաթի ստորոտում: Այստեղ նույնպես, ինչպես Դվինում, պաշտպանական համալիրը շրջապատված էր ջրի արհեստական խոր խանդակներով: Քաղաքն ուներ ջրնուղ, և որ ամենակարևորն է, ստորերկրյա գաղտնուղիներ՝ պաշարման դեպքում մթերքների, կենդանիների կերի ապահովման և նույնիսկ հեծելազորի անցման համար: Կարինի սրբատաշ քարերով կառուցված գեղեցիկ պալատները, մաքուր փողոցները, տաճարները, հրապարակները, ուրիշ բազում բարձրարվեստ շինությունները քաղաքը հույն, հռոմեացի, բյուզանդացի կառավարիչների համար չափազանց սիրելի նստավայր էր դարձրել և նույնիսկ մոռացնել տվել նրանց իրենց հայրենի քաղաքների, անգամ Կոստանդնուպոլսի, շքեղ հարմարավետությունները:

Հիշեցնենք, որ Կարնո քաղաքին մերձ գավառները հնագույն ժամանակներում նույնպես հռչակված էին իրենց ճարտարապետական հրաշալի կոթողներով, որոնցից առաջինների շարքում էին Անահիտ դիցուհու տաճար Եկեղյաց գավառում, Միհրի տաճարը Դերջան գավառում:

Հայոց հայրենիքում ամենուր սփռված այլ քաղաքներ նույնպես արժանի են հիշատակության և գեղեցիկ նկարագրության, բայց հնարավոր չէ դա անել, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրն արժանի է ամբողջական մի հատորի:

Ավելացնենք միայն, որ հայ ժողովրդի կառուցողական արվեստի հանդեպ

ունեցած անուրանալի սերն ու պաշտամունքը իր հեռավոր հիշատակների խորքում էր, իր արյան, ավիշների մեջ էր:

Պաշտամունքը այն քարի հանդեպ, որը խորքով ու լայնքով տարածված է Հայոց Աշխարհում. բազմերանգ ու սքանչելի քարը, որը շինարարի մատների տակ գեղեցկորեն մշակվելով՝

հառնում էր որպես ապարանք ու ամրոց, պարիսպ ու տաճար, ապա քրիստոնեության հաղթանակից հետո՝ եկեղեցի, վանք: Անգամ հսկա շենքերը կառուցված էին մեծ չափերի ուղղանկյուն քարերով, որոնք միանում էին իրար հատուկ պատրաստված կրաբետոնով, որը մետաղական կապերի օգտագործումից առավել ուժգին՝ պատը դարձնում էր միաձույլ, կրողունակ և հնարավորություն ընձեռում սքանչելիորեն լուծել կամարի, թաղի, գմբեթի վորություն ընձեռում սքանչելիորեն լուծել կամարի, թաղի, գմբեթի դիմացկունությունը: Հենարանից հենարան թռիչքներով նետվող կամարները, նույնիսկ երբ կործանվել է բուն շենքը, միայնակ ու հպարտ կանգնած են եղել բաց երկնքի տակ դարեր շարունակ:

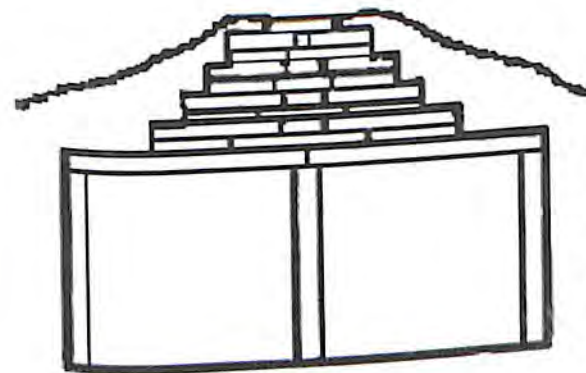
5-րդ դարից սկսած՝ քրիստոնեական տաճարաշինությունը՝ կենտրոնագմբեթ իր լուծումով, կարծես վերջնականապես ձևավորում է դեպի վերասլաց երկինք, դեպի լույսին միտող ազգային բնավորությունը:

Բայց այս եկեղեցիներից ավելի հին էին գեղջուկ արհեստավորի տները, որոնք կոչվում էին **Հազարաշեն**:

Փայտե առանձին հեծաններից կազմված ուղղանկյուն կամ ութանկյուն շրջանակների հաջորդականությամբ դեպի վեր աստիճանաբար նեղացող գմբեթաձև ծածկերը վերևում դառնում էին ոչ մեծ բացվածքով երդիկ, որտեղից թափանցում էր օրվա լույսն ու ջերմը, որը կեսօրին լույսի հրեղեն սյուն էր դառնում՝ որպես երկնքից դեպի գեղջուկի Հազարաշենը ուղարկված պարզև, որպես հաստատումն այն ճշմարտության, թե տիեզերական լույսը, որ սյան ձևով նետված է Հազարաշենից ներս՝ հաստատում է Աստծո և մարդու անուրանալի

կապը... Հազարաշենի գմբեթը երկնքի գմբեթն էր, միայն թե պետք է կարողանալ ըմբռնել և պաշտել այդ կապի ընձեռած ուրախությունը:

Գիշերները, երբ հոգնած հողազործը կամ արհեստավորը պառկում էր իր թախտին՝ աչքերը հառած երդիկի բացվածքին, այնտեղից ծորում էր աստղերի և լուսնի փափուկ լույսը՝ պարուրելով նրան հանգստավետ ու խաղաղ քնի ծածկոցներով:

...**Հազարաշենների** այս փայտյա ծածկերը դառնում են քարաշեն գմբեթների նախօրինակներ, և եկեղեցիների բազիլիկ երկարավուն կառուցվածքի աղթանալը փոխվում է կենտրոնագմբեթ մի կուռ կառուցվածքի, որտեղ գմբեթը նույն սրահը փոխվում է կենտրոնագմբեթ մի կուռ կառուցվածքի, որտեղ գմբեթը նույն խնդիրն է կատարում, ինչ Հազարաշենի ներքին գմբեթը, բայց ավելի կատարյալ, քանի որ դա տաճար էր, պաշտամունքի տուն, որտեղ գալիս էր ժողովուրդը՝ գրեհից մինչև իշխանավոր՝ հաղորդակցվելու Աստծո հայտնի ու առավել ևս գաղտնի խորհուրդներին: Հայոց եկեղեցի մտնող մարդը, եթե նույնիսկ նա օտար է, ակամա գլուխը բարձրացնելով, հայացքը հառում է գմբեթին, որտեղից օրվա բոլոր ժամերին իջնում է լույսը: Շողացող լույսի սյուն, հավատի սյուն, տիեզերքի

հետ իր ունեցած, գիտակցված թե չգիտակցված կապի հովանավոր սյուն:

«**Շինվածքի գագաթին ինքնագո Աստծո ամենագոր էության արժան է**»,- հավատացնում էր իր տեսիլքը մեկնող **Գրիգոր Պարթևը**, որը հետո ստացավ **Լուսավորիչ** անունը:

Լույսի սեր և պաշտամունք ունեցող ժողովուրդը պատերազմիկ լինել չի կարող: Քաջ լինելն ու պատերազմիկ լինելը այլ բաներ են: Երբեմն՝ միմյանց հակոտնյա: Ասացինք և բազում օրինակներով ապացուցեցինք, որ **քաջ է հալ ժողովուրդը**:

Քաջ է և կառուցող: Եվ եթե հանկարծ նա կորցնի իր այս հատկությունները, դառնա վախկոտ, այսինքն ստրկամիտ և մեկ էլ մոռանա իր կառուցող լինելը, կղաղարի լինել այն ազգն ու ժողովուրդը, որ եղել է. կծուվի, կկորչի ուրիշ ազգերի մեջ, և նրա հիշատակը միայն, մի քանի տողով թերևս, գրանցվի օտար հանրագիտարաններում...

7-րդ դարն էր:

Եվ Հայոց Աշխարհն ապրում էր աշխարհավեր պատերազմների, կոտորածների, գերեվարության, ճակատագրի մշտնջենական հրաբուխների խառնարանում, սակայն առանց դադարի հաստատելով իր ապրելու իրավունքը:

Անագորույն ժամանակների, տառապանքների, հալածանքների, բռնության, դավ ու կռվի մեջ **Հայոց Արարման Ոգին** մոր խնդիր ու մոր իմաստ ստացավ. արյան հեղեղներ և **Չվարթնոց** տաճար, ապա **Հռիփսիմեի, Մրենի** ու **Թալինի** տաճարները՝ գրեթե միևնույն ժամանակ: Եվ մի ահեղ միտք. այդ նույն թոհուրոհի մեջ՝ **Անանիան Շիրակ** գավառից, որ հանձարեղ կանխատեսությամբ քննում էր Տիեզերքի գաղտնի խորհուրդը:

Ձարմանալի չէ՞, հրաշք չէ՞, որ բազմադարյան, մշտնջենական տառապանքներից միշտ հառնում է ազգը՝ կամք ու կորույն մի մոր պաշարով: Արժանավոր էր պատճառն ա՞յս էր, թե նաև այն, որ հառնելու չաղտնիքը, ազգային արժանապատվության ինքնագիտակցումը իր էության ընդերքներում էր:

Ամենուրեք կառուցվող հոյակապ տաճարները կոչված էին ո՛չ միայն Աստծո բնակարան լինելու, այլև խորհրդանիշը լինելու **հառնումի գաղտնիքի**: Պատահական չէ, որ եկեղեցիներ սրբերի շարքն էր դասում նաև աշխարհիկ

հերոսներին ու կառուցողներին, որոնց պատվին ամենուր կանգնեցվում էին վկայարաններ... **Որովհետև կառուցելը ազգային ինքնության համար մղվող պայքարի անչափ կարևոր գործոններից մեկն էր:**

Բայց թողնելով մնացած բոլորին՝ պատմենք նրա մասին, որը հանվել է հողի ընդերքից և ավերակների շքեղ ներկայությամբ պատմում է մեզ 7-րդ դարի մասին:

Չվարթնոցի արծվաբանդակը

Չվարթնոց տաճարի մասին է խոսքը:

Հռիփսիմեի վանքը էջմիածնում՝ Վաղարշապատում, կառուցեց **Կոմիտաս** հայրապետը, որ նաև «**Անձինք նվիրյալ**» շարականով փառաբանեց Գայանյան նահատակված կույսերին և հատկապես Հռիփսիմեին:

Հռիփսիմեի վանքը 7-րդ դարից հասել է մինչև 21-րդ դար անխաթար, կանգուն՝ մշտապես հիացմունքի և խանդաղատանքի սքանչելի պահեր նվիրելով տեսնողին և Ձայնտեղ աղոթողին:

Հռիփսիմեի տաճարից դեպի Երևան ձգվող խճուղու սկզբնամասում, քիչ ներս ընկած ճանապարհից, **Չվարթնոց** տաճարի ավերակներն են:

Չվարթնոցը կառուցվեց **Ներսես Երրորդ Շինող** կաթողիկոսի նախածնունդյամբ և **Հովհան** ճարտարապետի ձեռքով 643 թվականին: Կառուցումը տևեց տասը տարի: Տաճարը **Գրիգոր Լուսավորչի** անունով էր կառուցված, սակայն այն ժողովրդի կողմից կոչվել է **Չվարթնոց**, որովհետև տաճարն իսկապես լույսի ու օդի մեծ շտեմարան է եղել:

Առաջին անգամ Հայոց մեջ բոլորակ տաճար կառուցվեց: Այն տեղավորված էր բազմանիստ հարթակի վրա, ուր բարձրանում էին յոթ աստիճաններով:

Տաճարը եռահարկ էր: Արևը իր պտույտի ընթացքում երեք հարկերի պատուհաններից լույսի միաժամանակյա հզոր սյուններ էր նետում տաճար: Առաջին հարկի երկարուկ պատուհաններից, վերևում տեղադրված բոլորակ պատուհաններից հալածում

հաններից ներս հողող լույսը մույնիսկ ամենահեռավոր անկյուններից հալածումը էր մութն ու խավարը: Եվ տաճար մտնողին թվում էր, թե տաճարի ծանրությունը իր սյուներից բացի պահվում է լույսի սյուներով:

Տաճարը մոր և բազմաբնույթ էր իր կառուցողական հմտություններով, հրաշալի, սահուն գծերով ու քանդակներով, խորշերի, կրկնակի կորություն ունեցող լայնաթռիչք կամարների, սյուների պատշաճ դասավորությամբ, գմբեթակիր չորս մայր սյուների ճակատին ճախրող հզոր արծիվներով, շուրջանակի ձգված կամարներով, որոնք պահում էին տաճարի ողջ ծանրությունը, եռահարկի սքանչելի գեղեցկությամբ, տաճարը գրկող նռան ու խաղողի չքնաղ գոտիով և ընդհանրապես զարդաբանված քարի սքանչելի մանրամասներով:

Չույգ որմնասյուներից վեր, զարդագոտիների ներքևի մասում շինարարական գործիքներ բռնած մարդկանց քանդակներ են: Այս մարդիկ են կառուցել երբևէ որևէ տեղ չեղած, չտեսնված տաճարը: Նրանց դեմքերը տարբեր են միմյանցից, ամեն մեկը առանձին արտահայտությամբ: Եվ նրանց մեջ հանձարեղ վարդապետ **Հովհան** ճարտարապետը:

Ներսէս Երրորդ Տայեցին ժողովրդի կողմից իզուր չէր մեծարվել Շինող մականվամբ: Ձվարթնոցատիպ մի տաճար ևս նա կառուցեց իր հայրենի Իշխան գյուղում, որը Մամիկոնյան տոհմի նահապետի նստավայրն էր:

Ձվարթնոցատիպ, բայց փոքր չափերի եկեղեցիներ կառուցվեցին Աղվանքում և 10-րդ դարում Վրաստանում:

Ձվարթնոցը կրկնվում է նաև 11-րդ դարում Անիում Գագիկ Առաջին թագավորի կողմից կառուցված **Սբ. Գրիգոր՝ Գագկաշեն** տաճարով:

Բայց սա Հովհան ճարտարապետի կառուցած **Ձվարթնոցն** էր:

Այս տարածքում եղել է **Տիր** աստծո տաճարը: **Սեբեոսի** վկայությամբ դպրության և գիտության հեթանոս աստծո այս տաճարն էլ նրա մյուս տաճարների նման կործանեցին **Տրդատ Երրորդ արքան** ու **Գրիգոր Լուսավորիչը**:

Հեթանոս տաճարի կործանումից մի քանի դար անց կառուցվեց Ձվարթնոց տաճարը Հայոց հայրապետի բարեխնամ հովանավորությամբ, քրիստոնյա ճարտարապետի ձեռքով: Եվ կառուցողը, անշուշտ, չգիտեր, որ իր տաճարի հիմքերի ներքո, հողի հեռավոր ընդերքից ներս պահված են հեթանոս աստծո տաճարի հիմքերը: Բայց Տիրի տաճարն ինքը ավելի նոր ժամանակների էր պատկանում: Արարատյան թագավորության արքա **Ռուսա Երկրորդի** արձանագրությունը, որը հանվեց հողի խորը շերտերից 20-րդ դարում, կործանված Ձվարթնոցը պեղելիս, վկայում է.

«Հայկյան գորությանը Ռուսա Արգիշտեորդին ասում է. - Կուարլինե դաշտի հողը չոր էր: Ոչ մի բան այնտեղ չկար: Հայկը կարգադրեց, ես այս խաղողուտը հիմնեցի, արտ ցորենի, անտառ նոր այնտեղ հիմնեցի, քաղաք նոր այնտեղ կառուցեցի: Ջրանք Իլդարունիա գետից անցկացրի Ումեշն անունով, այս Ռուսայա դաշտին...»:

Կուարլինե դաշտը այժմյան Էջմիածնի դաշտն է, Իլդարունիա գետը Հրազդան գետն է: Ումեշն ջրանցքը մինչ այժմ գործում է. այն սկսվում է Հրազդանի Հաղթանակի կամրջի վերևից և Կարմիր Բլուրի դիմաց՝ բազալտե ժայռի մեջ փորված կես կիլոմետրանոց փապուղիով հասնում է մինչև Էջմիածնի դաշտ:

Ցանկացողը կարող է այցելել, նայել այդ ջրանցքով արդեն 3000 տարի վաղու ջրին և **«խորհել մարդու գործերի»** մասին, որ կնքված է անմահության կնիքով... և ավելի քան խորհրդանշական է այս պատմության համար:

Այսպես շերտ առ շերտ, փլատակների վրա նստել են Հայոց հնագույն կառույցները, հաստատելով մեր այն համոզումը, որ **Հայոց կառուցումը երբեք կիրակի չի ունեցել**: Տաճարներն ու ապարանքները, ամրոցներն ու ամբողջական քաղաքները կործանվել են թշնամու ձեռքով, ենթարկվել բնության հզոր աղետների, փշրվել ժամանակի անկուշտ երախտում՝ մշտապես տեղ բացելով նոր ժամանակների կառուցումների համար:

Բայց, ահա, 3000 տարի անվրդով ու խաղաղ հոսում են Միմուա արքայի և Ռուսա Երկրորդի կառուցած ջրանցքների ջրերը. մեկը՝ Վասպուրականում, մյուսը՝ այստեղ՝ Երևանից Էջմիածին...

Այդ ինչպե՞ս են կառուցել:

Հռիփսիմեի տաճարը կանգուն է մինչև հիմա և՛ փառք Երկնավորին: **Ձվարթնոցը** կործանվեց 10-րդ դարի վերջերին, ասում են երկրաշարժից, ասում են նաև... որ թշնամին մեծ խարույկ է վառել տաճարի ներսում, որից պատերի քարերը, սյուները ճաքճեցին: Գուցե և այն է եղել, և մյուսը:

20-րդ դարի սկզբին ավերակ Ձվարթնոցը տակավին ծածկված է եղել հողի հաստ շերտով: 1901-1907թթ. **Խաչիկ վարդապետ Դադյանի** նախաձեռնությամբ պեղումներ են կատարվել:

1904թ. պեղումների գիտական ղեկավարը եղել է Թորոս Թորամանյանը: Հիմա որքան որ պեղված ու հանված է՝ առիքնող է և սքանչելի...

Ի դեպ՝ 1989 թվականին Ձվարթնոցի այս ավերակները ընդգրկվել են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի **«Համաշխարհային ժառանգության ցուցակում»**:

7-րդ դարից միայն երկու ճարտարապետի անուն է հասել մեզ. **Հովհան և Իսրայել Գոռաղճեցի**: Իսրայել Գոռաղճեցու կառուցած քառամույթ, գմբեթավոր Բագավանի Սբ. Հովհաննեսի եկեղեցու պատին քանդակված էր նաև նրա անունը: Սա կործանվել է 20-րդ դարի 2-րդ կեսին: Սովորաբար հայ ճարտարապետներից շատերն իրենց անունները չեն թողել իրենց կառույցների պատերին: Երբեմն նրանց անունները հիշատակել են պատմիչները, բայց նրանք էլ հիմնականում հովանավոր հոգևորականին կամ իշխա Գին են վկայակոչել, ոչ թե ճարտարապետին:

Բայց նրանք եղել են: Նրանք ապրել են արյան, ավերի, գերեվարության բուռն միջավայրում՝ բայց նրանց հոգիները սավառնել են իրենց կառույցների լուսե կամարների տակ: Հայրենի հողը տնքում էր ցավից, իսկ նրանք պատարագում էին իրենց երազներին... Նրանք լսում էին քարի երգը... Նրանց երազանքներում քարը երգում էր հպարտ ու առնական երգեր... Ասացինք արդեն. Հայոց կռիվը կիրակի չունեց: Կիրակի չունեց նաև Հայոց կառուցումը:

Որովհետև Հայոց հանճարը կերտել է ազգը: Հանճարի տառապանքը կերտել է նրա իմաստությունը: Հանճարն ու իմաստությունը՝ նրա ապրելու թանկ լույսը: Լույսը՝ հիշողությունը: Եվ այս պատճառով թշնամին, որքան էլ հզոր՝ չի կարող Հանճարին ստիպել մեռնել, որովհետև հին հանճարներն իրենց ձեռքերի շնորհները և իմաստությունը կտակել են իրենցից հետո եկողներին: Այսպես, որևէ ժամանակի ներսում ապրողի մաշկի ներքո և արյան մեջ, գիտակցված, թե ոչ, արծազանքվում է նախնիների հեռավոր կանչը:

Թշնամին, որքան էլ հզոր, չի կարող կործանել այս ազգը, խավարեցնել նրա լույսը: Հայոց կործանումը կլինի այն ժամանակ, եթե նա զրկվի հիշողությունից և մոռանա, որ իրենից առաջ Հայոց հանճարը աստվածային ահեղ ներշնչանքով դարձել է տաճար, ջրանցք, ապարանք, գիր ու դպրություն, նկար ու քանդակ, մեղեդի ու բանաստեղծություն և մեծ գիտություն: Թե այդպես լինի, տառապանքով ծնված նրա իմաստությունը ի չիք կդառնա, օտար կդառնա, անտեր կդառնա... **Որովհետև Հայոց Աշխարհում ապրող ժողովրդի միակ տերը իր պայծառակերպ քանքարն է, որ կա:**

Բայց եթե այդ նույն ժողովրդի մարդիկ **Հանճարը, Իմաստությունը** պաշտելու փոխարեն պաշտեն իրենց ողորմելի անձը՝ չնչին փառասիրությամբ հանում ոչնչի, իսկ ժողովուրդն էլ, որ սիրել է պաշտել **Արարման Ոգին**, տուրք տալով սրանց, նրանց սուտ, փծուն պատկերի առջև խոնարհումի ծեսը կատարի... կլինի օտարացում սեփական կյանքից ու բնավորությունից, և կլինի վերջ...

Հայոց հառնելու տառապանքը նույնպես կիրակի չունի: Փա՛ռք հառնելու ճանապարհին զոհաբերվողին:

Հիշենք մի եղելություն, որ Ձոհաբերվողի մասին է պատմում: Այս դեպքի մասին **Մովսես Կաղանկատվացին** է վկայում:

...Հայաստան եկավ Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդինը և, տեսնելով Զվարթնոցը, ցանկացավ իր մայրաքաղաքում ունենալ նրա ճիշտ օրինակը: **Ներսես Տալեցի Շինող** կաթողիկոսը, որպեսզի ավելորդ չբարդացնի առա՛ջ այն էլ բարդ հարաբերությունները բյուզանդացոց կայսեր հետ, համաձայնվեց Զվարթնոց կառուցած հայ վարպետներին Հովհան ճարտարապետի և ուղարկել Կոստանդնուպոլիս: Ճանապարհին Հովհանը վախճանվում է, իրեն դատապարտելով սովամահության: Որովհետև նա գիտեր, երբ օտարը ավերում է երկիրը, քանդում ու փլատակ է դարձնում Հայոց կառուցումները, ապա ուզում է ջնջել նրա հանճարի հետքերը այս հողի վրա: Բյուզանդացին սիրում էր նաև Հայոց տաղանդաշատ ազգի ձեռքերի շնորհքը և մտքի լույսը իրենով անել: Իրենով անել նաև նրա քաջարի բազուկը: Քանզի վաղուց էր հասկացել, որ միայն ա՛յս կերպ Հայոց համառ երակը կարող է կտրել ու արյունը ցամաքեցնել:

Այսպե՛ս: Վայելենք օտարի՝ մեր առջև նետած շատ թե քիչ ապրուստը, փառա՛սիրաբար ընդունենք նրա կեղծավոր շոյանքը և ծախսենք ձեռքերի մեր շնորհները կամ մտքի իմաստությունը, մոռանա՛նք ընդմիշտ մեր ով լինելը, մեր զավակների՛ն երբեք չհայտնենք ճշմարտությունը, հագցնենք նրանց օտարի զգեստներ և կնքենք նրանց օտար անունով և սովորեցնենք, որ բարբառեն օտարի լեզվով...

Եվ դառնանք ու հեռանանք ինքներս մեզնից... Եվ հավիտենական շղթաներ կրենք, ոչ թե ձեռքերին, այլ հոգու վրա...

...**Հովհանը** վախճանվեց: Նա սեփական մարմինը հալածեց սովահա՛րությամբ, որ տեղ չհասնի, որ ճանապարհին ավարտվի կես ճանապարհին, որ չկառուցվի օտարի հողում մի նոր Զվարթնոց տաճար, որ մյուս վարպետները կես ճանապարհից տուն դառնան իսկույն...

...**Հովհանը** և մյուս բոլոր կառուցողները չեն ապրում մի՛ ժամանակահատվածում միայն...

Բոլոր ժամանակների պատերազմների սովերների մեջ, որպես բոցկլտուն ջահեր՝ նրանք մշտապես տեր են իրենց իսկ արծակած լույսին:

ՔԱՋԵՐԸ

Քաջերը մշտապես կային, ապա թե ոչ չէր պատմվի **Հայոց դյուցազնավեպը**, որի ստեղծման ժամանակը ճշմարտապես նշելն անհնար է:

Հայ ժողովուրդը միշտ իր երկրի պատմությունը, անկախ պատմիչների գրքերից, անհուն մի խանդավառությամբ, ոգևորությամբ, բերանացի փոխանցել է ժառանգորդներին:

Մանուկ Աբեղյանը գրում է.

«**Առասպելից տարբեր ծագում ունի ավանդական վեպը: Մինչև առասպելներն ունեն ավելի դիցաբանական բնավորություն, շատ քիչ պատմական ազդեցություն են կրած և հաճախ փոխառություն են ուրիշներից, վեպն, ընդհակառակը, իր ծագումով, ընդհանուր առմամբ, բնիկ, ինքնուրույն ստեղծագործություն է: Դա պատմական բանաստեղծություն է: Դրա նյութը պատմությունն է...**»:

Այս վեպերը բերանացի ավանդվել են, և ժամանակի ընթացքում անջատ պատմական երգերն ու ավանդությունները հարելով իրար և նախորդ դարերից ժառանգած երգերի և առասպելների հետ՝ առաջ են բերել երկու վիպական ամբողջություններ: Կազմել են մեծ վեպեր, **Վիպասանք** կամ **Վիպասանություն** կամ **Երգք Առասպելաց, Երգք Վիպասանաց, Երգք Թվելեաց**: Առաջին մասում հերոսն է՝ Մեծն Տիգրանը և երկրորդ մասում՝ Արտաշեսը: Մյուս մեծ վեպը «Պարսից պատերազմը»-ն է, որի մեջ պատմվում է հայերի կռիվը Սասանյանների դեմ: Ապա նաև՝ «Տարոնի պատերազմը» վեպը:

Այս վեպերը պատմել են երգիչներն ու ասացողները՝ ասքերգուները, տաղանդավոր գուսանները, մեծ մասամբ գողթ գավառից:

Այսպես ժողովուրդը իր պատմությունը չէր կարդում պատմիչների մատյաններում, այլ լսում էր Ասացողներից:

Հայոց պատմությունը մինչև 9-րդ դար պատմեցինք հայրենի հին և նոր պատմիչների օգնությամբ: Նախքան պատմության մութ ու լույս բավիղներով մեր ճանապարհը շարունակելը՝ պիտի թերթենք «**Սասնա ծռեր**» դյուցազնավեպը, որովհետև նա ամենացնցող մանրամասներով է ներկայացնում **Հայոց բնավորությունը, նրա հոգևոր կերտվածքը**:

Արաբական արշավանքների ժամանակ ամբողջացավ հնագույն պաշտամունքներից իր սկիզբն առած «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպը: Առաջին անգամ գրի է առնվել արժանահիշատակ **Գարեգին Սրվանձտյանցի** կողմից 1873 թվականին, որը նրան պատմել էր Մշո Առնիստ գյուղի երեսփոխան **Կրպոն**: Այնուհետև բազում բանահավաքներ 100-ամյա մի ընթացքում տարբեր ասացողներից գրի են առել դյուցազնավեպի պատումները: Սակայն մինչև գրի առնվելը վեպը դարեր շարունակ պատմվել է բերանացի Հայոց գրեթե բոլոր գավառներում, հնագույն ժամանակներից ի վեր, իշխանական խնջույքների, ուրախության ժողովների, գինարբուքների, ուխտագնացությունների ու տոնախմբությունների ժամանակ ազնվական տան սրահներում, տաճարների և քաղաքների հրապարակներում, գյուղի ընդարձակ կալատեղերում և տներում՝ գուսանների և ասքերգուների կողմից...

Բացի արհեստներով գուսան-ասացողներից, վեպը գավառից գավառ են տարել ու պատմել գգրարները:

Գգրարները թաղիք պատրաստող արհեստավորներ էին, որոնք փոքրիկ

խմբերով ծմռանը, երբ դրսում ավարտվում էին գյուղացու աշխատանքները, գնում-իջևանում էին այն գյուղերում, որտեղ թաղիք պատրաստելու բուրդ կար և աշխատանքի հետ միաժամանակ պատմում էին զանազան հեքիաթներ, իրողություններ, որոնց ականատես էին եղել իրենց թափառական կյանքի ընթացքում... Անշուշտ, պատմում էին նաև դյուցազնավեպը, որն ունկնդիրները լսում էին մեծ հափշտակվածությամբ:

Գգրարներն առհասարակ խիստ չարքաշ կյանք էին վարում: Ցրտին, անձրևին, բուք ու բորանին գյուղից գյուղ էին գնում, շատ անգամ քաղցած, ծարավ, առանց անկողին, և հասնում էին այնտեղ, որտեղ սպասում էին անց իրենց բուրդը թաղիք պատրաստելու և նաև ծմռան երկար գիշերները գգրարների հետաքրքիր,

տարօրինակ, հրաշապատում պատմությունները լսելու համար: Գգրարների չարքաշ կյանքը քիչ տանելի էր դառնում, երբ խմբում լավ պատմող էր լինում: Այդ դեպքում նրանց ընդունում էին ավելի սրտաբաց և լավ կերակրում էին: Գգրարները իրենց վարձը սովորաբար ստանում էին բուրդ ու բամբակով, ուտելիքով:

«Սասնա ծռերն», ահա, սրանց միջոցով ավելի՝ քան գուսանների, երկհազարամյա ժամանակի մի ընթացքում պատմվել է շարունակ ու չի կորսվել, որովհետև խեղճ ու կրակ այս թափառաշրջիկների պատմություններն այնպես էին ոգևորում լսողներին, որ նրանցից շատերն իրենք էին դառնում ասացողներ և շարունակում պատմել ամեն առիթով... Այսպես անընդմեջ դար դարի վրա, մինչև

19-րդ դար, երբ առաջին անգամ գրի առնվեց և մինչև 21-րդ դար, ուր դեռ շարունակվում է գրի առնվել:

Հայոց դյուցազնավեպը իր ներսում պահում է բանաստեղծորեն պատմված պատմական նշանավոր հիշողություններ, որոնք անընդհատ հարստացել են նոր ժամանակների դեպքերով, հերոսներով ու նոր գրույցներով: Այսպես այն դադարել է որոշակի ժամանակի մեջ տեղավորվել և դարձել է հավերժականի ներքին կրողը, որը բոլոր ժամանակների համար նույն արդիականությունն ունի և բացառում է ժամանակավրեպ լինելու կասկածանքն անգամ:

Վեպի հերոսների հայրենիքը **Սասունն** է, լեռնային այս երկիրը իր բարձր գագաթներով, խոր վիհերով, անտառներով, սարավանդներով, քարքարոտ անալի տեղերով, դժվարամատչելի արահետներով... Մի ողջ լեռնաշղթա՝ Ան-դովք, Մարաթուկ, Ծովասար, Սև սար՝ մշուշապատ ու խորհրդավոր, սքանչելի...

«Ծովասարը,-գրում է Սրվանձտյանցը,-Առաքելոց վանքի մոտ է, և պստիկ ծով մը ունենալով իր գագաթին՝ այս անունով կոչված է: Այս ծովակին շուրջը բուսած մանիշակները, երկնագույն մարգեր կը ցուցանեն և անթիվ են տեսակ ու գույն ծաղկանց, որ կը զմայլեցնեն արարածներն իրենց տեսքով ու գույնով»:

Դյուցազնավեպի մի քանի պատումներում Ծովասարը ծածկված է անտառներով և հերոսների որսատեղին է: Այս անտառները հին հիշողության հիշատակներ են, որ անցյալ ժամանակներում եղել են և սակայն ինչ-ինչ պատճառներով ոչնչացել:

Բայց վեպի հերոսների սրբազան սարը Մարաթուկն է, որ մինչև հիմա, Սասունից Արևելյան Հայաստան գաղթած ծերերը իրենց ամենածանր երգումը Մարաթուկի վրա են տալիս. **«Հընը՝ սուրբ Մարաթուկ վկա...»:** Մարաթուկը հեռու չէ Ծովասարից: Լեռան վրա է Մարութա Բարձր Աստվածածին վանքը: Սասնա հերոսները կռիվ գնալուց առաջ այս վանքում են ուխտ ու մատաղ արել, որ նրանց ուժ տա թշնամուն հաղթելու:

Բաթմանա գետը դյուցազնավեպում Սասունի և Մըսրա սահմանն է, որի կամուրջը նույնպես հիշվում է որպես կատարված դեպքի վայր: Բաթմանա գետը Սասնա գետն է՝ Տիգրիսի վտակներից մեկը: Հայտնի է այս Սասնա գետի քարե կամուրջը՝ քառասուն հոյակապ քարուկիր սեյյակներով, որը Հայոց ճարտարապետական մտքի սքանչելի արգասիքն է: Այս կամուրջը գտնվում է Սասունի հարավային կողմում և նշանավոր է նաև ժողովրդական մի այլ ավանդապատումում, որ հորինվել է 4-րդ դարում:

...Երբ Գրիգոր Լուսավորիչը Աշտիշատում տաճարները կործանելով հալածում է դևերին, սրանցից մեկը՝ մի կաղ դև, հնազանդվելով Լուսավորչին խնդրում է չօչնչացնել իրեն, դրա փոխարեն խոստանալով, որ տաճարի տեղում կառուցված վանքի մոխիրը մշտապես կմաքրի և կտանի Բաթմանա կամրջից գետը կլցնի: Եվ... ասում են, որ այդ կաղ դևը մինչև հիմա Սբ. Կարապետ վանքի մոխիրը տանում, թափում է Բաթմանա գետի մեջ:

Դյուցազնավեպում հիշվում է նաև Անգեղա գետն ու կամուրջը, Անգեղա ձորը,

Ճապաղջուրը Սասնա իշխանության հյուսիս-արևմտյան վերջին ծայրն է։
Ճապաղջուրը հենց Եփրատի մի վտակն է, որը կոչվում է նաև Մեղրագետ և բխում
է Գրգուռ և Նեմրուք լեռներից։ Ճապաղջուր է կոչվել, որովհետև ակունքից երեք
ժամվա ճանապարհի անցմեկուց հետո լայնանում է, ճապաղում և շատ տեղերում
լճանալով՝ դառնում է շամբ։

Դյուցազներգության մեջ հանդիպում ենք նաև Ծծմակա Քիթ սարին, Ավզուտա դաշտին, որտեղից Դավիթը գութանին լծվելով այն քաշում է մինչև Ծծմակա գլուխ: Չմոռանանք հիշել նաև Սեղանասարը, որտեղ բանակ է դնում Մըսրա Մելիքը Դավթի դեմ կռիվ գնալիս: Լեռը գտնվում է Արածանիի աջ կողմում իսկ Սեղանասարից հյուսիս-արևելյան կողմում, Քարքե լեռան վրա է գտնվում Սբ.Կարապետի վանքը:

«Նախնիների հետ մշտական կապի, նրանց իմացական գործության

ոգեկոչման ամենագորավոր փաստը դյուցազնավեպը տալիս է հենց սկզբում՝ որպես վիպական կառուցվածքային պարտադիր պայման: Բոլոր ծյուղերը սկսվում և ավարտվում են «Ողորմիսով»:

«Ողորմիսի» մեջ թվարկվում են բոլոր նախնիները՝ և՛ տղամարդ, և՛ կին, տոհմական ընտանեկան կազմը, հաջորդաբար, անուն առ անուն: Յուրաքանչյուր ծյուղ ավարտվում է ոչ թե տվյալ սերնդի մահով, այլ հաջորդող սերնդի ծնունդով, այսինքն՝ յուրաքանչյուր սերունդը ծնելուց, սերնդային շարունակությունն ապահովելուց հետո մեռնում է: Սա նույնպես վիպական կառուցվածքային պարտադիր պայման է՝ շարունակվել իր սերնդի մեջ, իսկ հաջորդ սերունդն իր սկիզբը պիտի տեսնի նախորդ սերնդի մեջ: Սկիզբն ավարտ է, ավարտը՝ սկիզբ... Ողորմի տալը ապացուցում է նախնու կենդանի գոյությունը...»:

Սքանչելի է:

Այսպես. դյուցազնավեպի բուն պատմությանն անցնելուց առաջ ասացողն սկսում է Ողորմիսներով, որի ժամանակ լսողները որպես օրենք՝ ոտքի են կանգնում:

*«Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ
Խանում Ծովինարին,
Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ
Սանասարին, Բաղդասարին,
Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ
Քեռի Թորոսիկին,
Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ
Ականջ անողների ծընողներին»:*

Ծովինարն ամենաառաջինն է արժանանում Ողորմիսի, որովհետև նա նախաձայրն է քաջերի այն սերնդի, որոնք պիտի դառնային ազգային վրոքության խտացումը և այդ խտացումից կատարյալ մարդասեր և հայրենի էլ չի հանդեպ պաշտամունքի խորին զգացումով ապրող որդիներ:

Դյուցազնավեպում Ծովինարը **Հայոց Գագիկ** թագավորի դուստրն է, որի սքանչելի գեղեցկության համբավը դուրս գալով երկրի սահմաններից՝ տարածվել է օտար երկրներում, հասել **Բաղդադի խալիֆին**, որն, ամեն կերպ, ցանկանում է կին առնել նրան: Խալիֆը դեսպաններ է ուղարկում Գագիկ թագավորի մոտ և պահանջում Ծովինարին կնության տալ իրեն, սպառնալով նաև մերժման դեպքում պատերազմով գալ Հայոց երկիր և քարուքանդ անել ամբողջությամբ:

Նման դեպքերում կարծիքները միշտ հակասական են լինում. ոմանք Հայոց արժանապատվությունից ցածր են համարում ենթարկվել օտար բռնակալի սպառնալիքներին և արքայադստերը նրան կնության տալ, թեկուզ ստիպված լինեն պատերազմելու: Ոմանք գտնում են, որ չարժե մի աղջկա պատճառով, թեկուզև նա արքայադուստր է, պատերազմի մեջ մտնելով զոհել տալ հազարավորների կյանքը:

Արքայադուստրն ինքն է որոշում իր ճակատագիրը: Նա մտածում է նրանց մասին որոնց մահվան պատճառ կարող է դառնալ... Եվ նրա պատասխանը իսկապես հայրենասեր կնոջ պատասխան է.

*«Ես մենակ մեռնիմ... Էրթամ, կորսըվիմ,
Քանց մեր Հայաստան էրկիր ավերվի,
Էն որ հազար-հազար հոգիք կորուսանին...»:*

Ծովինարը ամուսնանալով խալիֆի հետ, պայման է դնում, որ մի ամբողջ տարի նրա կինը չպետք է լինի: Հմայված նրա անզուգական գեղեցկությունից՝ խալիֆը համաձայնվում է:

Նախքան Բաղդադ գնալը, Ծովինարը մի օր Վանա ծովակի ափին զբոսնելիս ծարավում է և երկինք ուղղված նրա աղերսով՝ բացվում է ծովը և մի մաքուր ծարավում է և երկինք ուղղված նրա աղերսով՝ բացվում է ծովը և մի մաքուր աղբյուր է բխում նրանից, որից նա մի բուռ լիքը և մի բուռ էլ կիսատ ջուր է խմում: Այս բուռուկես ջրից Ծովինարը հղիանում է: Երբ նա արդեն Բաղդադում էր, խալիֆը նկատելով նրա հղիությունը, որոշում է գլխատել: Բայց կինը խնդրում է հետաձգել իր մահապատիժը մինչև երեխայի ծնունդը, որպեսզի իր հետ միասին չմեռնի նաև մի անմեղ էակ:

Ծովինարը գիտեր իր հղիության գաղտնիքը, գիտեր, որ այն ծովակից դուրս ցայտած անուշ ջրից էր:

Երբ ծնվում են երկվորյակ մանուկները, խալիֆի դահիճները նորից են հայտնվում: Ծովինարն այս անգամ ժամանակ է խնդրում կերակրելու և քիչ մեծացնելու համար մանուկներին: Խալիֆը նորից է զիջում նրան և ի վերջո այնպես է սիրահարվում գեղեցիկ և խելացի կնոջը, որ վերցնում է նրանից մահապատժի որոշումը:

Սա վիպերգի Ծովինարն է, որ հղիանալով ջրից՝ ծնեց իր դյուցազուն զավակներին: Անապական հղիացման սքանչելի օրինակ:

Բայց մենք արդեն ծանոթ ենք դիցական Ծովինարին, որը մեր հեռավոր նախնիների աստվածուհիներից մեկն էր՝ երկնային և երկրային ջրերի տիրուհին: **Նար-Ծովինարը**, որը երկնքից պտղաբերող անծրն էր առաքում, բայց և զայրույթի պահին կարող էր շանթ ու որոտ, կարկուտ տեղալ իր դեմ մեղանշողների գլխին: Նա հայտնվում էր հրաշք, իր նման հրեղեն մեծ կայծակի տեսքով:

Էր ցայտում, փայլատալում էր լույս ճաճանջների մեջ կայծակի տեսքով: Խնամող ու պատժող ջրերի աստվածուհի Նար-Ծովինարն է, ահա, որ հեթանոսության տապալումից հետո, դարձավ արքայադուստր, սակայն չմոռացվեց նրա հին խորհուրդը. ջրից հղիանալով՝ ծնեց իր դյուցազուններին, Ազնաց տան նախնիներին, որոնք իրենց մարդկային էության մեջ ներառել էին իրենց մոր աստվածային էությունը:

Օրով չէ, այլ ժամով էին մեծանում Ծովինարի զավակները: Հինգ տարեկան

չդարձած՝ ահուսարսափի մեջ են գցում Բաղդադի ավագանու երեխաներին: Ակամա, անմեղ խաղի մեջ մեկի վիզն են ծռում, մյուսի ոտքը կոտրում:

Բաղդադի խալիֆը դրժելով Գագիկ թագավորի դեմ չկռվելու և նրանից հարկ չպահանջելու իր պայմանն ու տված խոսքը՝ հավաքում է ահռելի մի բանակ և գալիս պաշարում է Բերդ-Կապուտին՝ Գագիկ թագավորի նստավայր քաղաքը:

Աքանջելի մանրամասներով է պատմվում այս կռվի և Հայոց հաղթանակի, քաջարի քեռի **Թորոսի** մասին: Եվ, թե ինչպես, զրկվելով իր զորքից, Բաղդադի խալիֆը մի ուղտ հեծած հագիվ է ճողոպրում կռվի դաշտից:

Մեր պատմության ընթացքում հաճախ ենք անդրադարձել այն հաղթանակներին, որոնք Հայոց նվազ ուժերը տանում էին թշնամու անհամեմատ հզոր բանակների դեմ: Եվ դիցաբանական չափազանցություն չէ, երբ Գագիկ թագավորի անհամեմատ փոքր զորքը հաղթում է Բաղդադի խալիֆի ահռելի բանակին: Հայոց ամենաուժը, իր քաջարի ոգու հետ, հայրենիքը պաշտպանելու հզոր կամքն է նաև:

Ինչևէ: Բաղդադի հասնելու ճանապարհին խալիֆը երգվում է, որպես իր ազատության գին, կուռքերին զոհաբերել Ծովինարի որդիներ Սանասարին ու Բաղդասարին:

...Սակայն Ծովինարն իր սրտի ձայնով իմանալով այս մասին՝ ժամանակին կարողանում է որդիներին հեռացնել Բաղդադից:

Թողնելով մի կողմ նրանց բոլոր արկածների պատմությունները, որոնք անչափ հետաքրքիր են, խոսենք այն մասին, թե ինչպես նրանք կառուցեցին իրենց տունն ու ամրոցը, Սասունը:

...Դեռ մինչև 1915 թվականը մնում էին Սասնա բերդի ավերակները **«ցից-ցից, սրածայր և տաշլամա քարերով պատած»**, կիսախարխուլ պարիսպներով: Մի ժամանակ այս պարիսպների վրա չորս դարպասներ էին բացվում: Երբ թշնամին դառնում էր վտանգավոր՝ դարպասները հողում էին, որ անհնար լինի դրսից ներս ճանապարհ գտնելը:

Բերդը գտնվում էր երկու կողմից բնական խրամատ ունեցող գլխավոր լեռնաշղթայի գագաթին, որի ստորոտին շուրջբոլոր գյուղերն էին: Բերդի աջ և ձախ կողմերից երկու գետակներ են անցնում, որոնք սկիզբ առնելով Ծովասարից՝ գնում, թափվում են Բաթմանա գետը:

Սասնա քաղաքը կոչվել է Քաղկիկ, որը որպես գյուղ նույնպես գոյատևել է մինչև 1915թ.: Իսկ հիմա կա թե չկա՝ հայտնի չէ: Բերդից մինչև Քաղկիկ ձգվում է ամուր, սալահատակ ճանապարհ:

...Դյուցազնավեպի առաջին հերոսներ, Ազնաց տոհմի նախնիք՝ Սանասարն ու Բաղդասարն են կառուցել Քաղկիկ քաղաքն ու Սասնա բերդը:

Դյուցազնավեպում այնպիսի ոգևորությամբ և խանդաղատանքով է նկարագրվում կառուցման ողջ ընթացքը, որ ընթերցողի աչքի առջև միանգամայն պարզորոշ հառնում են նրանք՝ Հայոց հնագույն կառուցողները, որոնք իրենց ելույթի մեջ կրել են կառուցման **Տոբ** զորեղ աստծո պայծառ հանձարը:

Կառուցելուց հետո վիպերգի հերոսները չեն կարողացել անուն տալ իրենց քաղաքին ու ամրոցին... Եվ նրանք բերում են մի ծեր մարդու, որ իր ապրած կյանքի փորձառությամբ՝ կնքի անունն իրենց կառուցածի:

**«Հալվորն աշեց էն տան չորս բոլոր,
Տեսավ՝ սար մի կո՝ շարած վեր իրարու:
Առավոտու արևմտյան դռնէն էլավ,
Բերդի բոլոր պըտըտեցուց,
Իրիկուն նոր պրծավ, էկավ մոտ էն դուռ,
Էկան, կայնան դռան առջև:
...Հալվոր նայեց դարգահի վերա,
Էդոր վերին հարկեր տեսավ,
Քարեր հանած էդա բարձր հարկեր,
Տեսավ քարափներ պատ շարած,
Չարմացած մնաց, հարցուց, ասաց.
-Էդո՞ր անուն դնեմ:
Աստված ձեր տուն շինի,
Ես ի՞նչ անուն դնեմ էս տան:
Աստված բարի տա ձեզ,
Դուք ի՞նչքան ուժ ունիք,
Որ վեր հաներ էք էս մե՛ծ, մեծ քարեր:
Վա՛, էս ի՞նչ սասուն քարեր են,
Դուք էն սասուն քարեր
Ի՞նչպես հաներ էք էն վերին տեղ,
Ու քարե սան տուն եք զարկէ,
Էս տո՛ւն չեք շինէ դուք,
Ապա սասուն մ՛եք շինէ:
Վա՛, քանի սասուն բերդ մի.
Էս տուն չէ, էս սասուն է»:**

Սանասարը գոհ էր Ծերունուց: Նրանք այդպես էլ անվանեցին իրենց քաղաքն ու բերդը:

«Մեր բերդի անուն եղավ Սասուն:

Մեր տան անուն Սասնա տուն»:

Սասուն բառը գիտնականները տարբեր կերպ են մեկնաբանել: Ոմանք գտնում են, որ նա առաջացել է **«քարե ՍանՍուն»** բառերից: ՍանՍուն, որ խոսքի մեջ դարձել է Սասուն:

Գիտնականների մի ուրիշ խումբ գտնում է, որ Սասուն անունը կապված է **«սարսել»** բառի հետ, սասուն-ցասուն, ցույց տալով բերդի ահռելիությունը, բայց նաև սասունցիների ցասում ու պատուհաս լինելը թշնամիներին: Սակայն բացատրությունները այնքան էլ կարևոր չեն: Կարևորն էությունն է՝ հերոսների

էութիւնը, որը փոխանցվելով տեղանքին ու կառուցման հզօրութեանը, դարձել է նույնպիսի կենդանի ու բաբախուն էութիւն:

Սասունցիներն իրենց բնավորութեամբ զտարյուն հայեր են: Հզօր, քաջարի, սակայն զարմանալի խաղաղասեր, որ դարերի շարունակական երթի մեջ ստիպված են եղել խիզախութեամբ անընդհատ պաշտպանել իրենց ինքնութիւնն ու ազատութիւնը օտար նվաճողներից:

Ղյուցազնավեպը պատմում է, թե ինչպես իրենց քաղաքն ու բերդը կառուցելուց հետո եղբայրներն իրենց որսորդական թափառումների ժամանակ հանդիպում են ծովից բխած այն աղբյուրին, որից հղիացել է իրենց մայրը:

Սանասարը որոշում է լողանալ ծովում, Բաղդասարը հրաժարվում է: Սանասարը նետվում է ծովի ալիքների մեջ և տեղի է ունենում վիպերգին արժանի հրաշք: Բացվում է ծովի հատակը, և Սանասարը հայտնվում է դրախտանման այգում, որտեղ հանդիպում է հրեղեն նժույգ Քուռկիկին՝ թամբած, պատրաստ և թուր Կեծակին վրան կապած: Սանասարը հեծնում է ձին, որը մարդկային լեզվով զգուշացնում է նրան, թե կբարձրանա, կտա արեգակին՝ կվառի: Սանասարը պատասխանում է. «**Ծովային եմ, ինձ կտամ քո փորի տակ**»: Նժույգը Սանասարին մի քանի փորձության ենթարկելուց հետո համաձայնվում է, որ Սանասարը դառնա իր տերը: Սանասարը ծովի հատակում, բացի Քուռկիկ նժույգից և թուր Կեծակից, ձեռք է բերում նաև զենք ու զրահ, հագուստ-կապուստ, իսկ բազկին դրոշմվում է հրաշագործ խաչը: Ապա՝ խմելով ծովի հատակին, չքնաղ պարտեզի մեջ բխող աղբյուրի ջուրը, դառնում է այնպիսի մի ահռելի հսկա, որ երբ դուրս է գալիս ծովից՝ Բաղդասարը տեսնելով նրան ու չճանաչելով՝ սարսափահար փախչում է: Սանասարին դժվարութեամբ է հաջողվում Բաղդասարին համոզել, որ իրոք նրա եղբայրն է:

Ղյուցազնավեպի և նրա այս հերոսների մասին հպանցիկ, ցաքուցրիվ այս խոսքը նպատակ չունի բացելու նրանց բնավորության ամբողջական էությունը: Այդ արդեն արել են շատ գիտնական-ուսումնասիրողներ:

Մեր զրույցի խնդիրն է ճանաչել ղյուցազնավեպի հերոսներին որպէս դիցաբանական ու զուտ մարդկային շաղախից ամբողջացած կերպարներ:

Ջուրը Սանա ղյուցազունների տարերքն էր և նրանց պաշտամունքը, որից ստանում էին ողջախոհություն, առողջություն, հզօրություն, ուժ, քաջություն, հայրենասիրություն և նույնիսկ՝ անմահություն, ինչպես վերջում՝ **Փոքր Միերը**:

Մինչև հիմա ժողովրդի մեջ մնացել է ջուրն անմահական կոչելու սովորույթը:

Ի դեպ, հզօր տարերքներից հերոսների ծնունդը հայ ժողովրդի համար խորապես ընկալելի է, և սա արժանի է մեծագույն հարգանքի: Հիշեք մեկ այլ տարերքից՝ կրակից և բոցեղեն Ծիրանի Ծովից ծնված **Վահագնին**:

Սանասարը և Բաղդասարը ղյուցազներգության մեջ քրիստոնյա են: Նրանք իրենց ամրոցում և քաղաքում եկեղեցի են կառուցում և երգվում են իրենց բազկին հայտնված խաչով, բայց նրանք հեթանոս խոնարհումով պաշտում են ջուրը:

Անմահական Ջուրը:

Այս դեպքերից հետո Բաղդասարն սկսում է տառապել մղձավանջներից՝ Բաղդադի խալիֆի մեծ կուռքի հալածանքներից:

Եղբայրները վերադառնում են Բաղդադ և հենց այդ կուռքի դիմաց սպանում խալիֆին, որն անչափ ուրախացել էր երկվորյակների վերադարձով, որովհետև կարծում էր, թե վերջապես նրանց կզոհաբերի իր կուռքերին:

Սանասարն ու Բաղդասարը կռատան մեջ ջարդուփշուր անելով բոլոր կուռքերին, վերցնում են Ծովինարին և վերադառնում Սասուն:

Առասպելը՝ առասպել, քայց «Սանա Ծռեր» ղյուցազներգության հիմքը պատմությունն է: Փորձենք մի փոքր զբոսնել ժամանակի այդ տարածքում:

«Հին Կտակարանի» Չորրորդ թագավորություն գլխի ժԸ, ժԹ հատվածներում պատմվում է, թե ինչպես, երբ Հուդայի վրա թագավորում էր **Եզեկիան**, Նինվեի **Սենեքերիմ** արքան, որպեսզի հարկատու դարձնի Երուսաղեմը՝ գալիս, պաշարում է այն: Հրեաների թագավոր Եզեկիան մտնում է տաճար և ջերմեռանդ աղոթում, որի արդյունքում հրաշք է տեղի ունենում, քանզի նման դեպքերում հրաշքը պարտադիր է: Գիշերը Եզեկիայի բուռն աղոթքից Ասորեստանի բանակի մեջ, որը պաշարել էր Երուսաղեմը, հարյուր ութսունհինգ հազար մարդ է կոտորվում Տիրոջ հրեշտակի աջակցությամբ: Իրականությունը երևի այն է, որ ասորական բանակում տարափոխիկ մի ծանր հիվանդություն է տարածվել, գուցե ասորական բանակում տարափոխիկ մի ծանր հիվանդություն է տարածվել, գուցե և ժանտախտ, որն այդ ժամանակների համար բացառիկ երևույթ չէր:

Ինչևէ: Սենեքերիմ արքան քիչ մնացած զորքով ստիպված վերադառնում է Նինվե:

Երբ Սենեքերիմ արքան Նեսրաքի տան մեջ երկրպագում էր իր կուռքերին, նրա երբ Սենեքերիմ արքան Նեսրաքի տան մեջ երկրպագում էր իր կուռքերին, նրա որդիներ Ադրամելիքն ու Սանասարը սրով նրան սպանելով՝ փախչում են «**Արա - Րադի**» երկիր, այսինքն՝ Հայաստան: Հիշենք, որ «Արարադի» երկիրը, որը հիշվում է «Հին Կտակարան»-ում, Արարատյան թագավորությունն էր, որտեղ իշխում էին Արամյան արքայատան թագավորները:

Այստեղ Աստվածաշնչյան պատմությունն ավարտվում է, հրեաների աստվածը հրաշքով փրկեց իր ժողովրդին և պատժեց թշնամուն: Սանասարի և Ադրամելիքի ճակատագիրն այլևս չի հետաքրքրում հրեաներին:

Սանասարի և Ադրամելիքի պատմության շարունակությունը գտնում ենք մեր պեանչելի պատմիչ **Մովսես Խորենացու** «**Հայոց պատմության**» էջերում:

«...Սրանցից մեկին, այն է Սանասարին, մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի արևմտյան հարավում: Նրա սերունդն աճելով և բազմանալով լցրեց Սիմ կոչված լեռը, իսկ նրանցից ականավոր և գլխավոր մարդիկ վերջերը կործերով հավատարմություն ցույց տալով մեր թագավորներին՝ արժագործերով հավատարմություն ցույց տալով մեր թագավորներին /այսինքն մացան այդ կողմերի բղեջխություն ստանալու: Իսկ Արգամոզանը /այսինքն Ադրամելիքը/ բնակվեց նույն կողմի արևելյան հարավում: Եվ իբր թե սրանցից սերվեցին Արծրունիներն ու Գնունիները: Այս է պատճառը, որ մենք հիշեցինք Սենեքերիմին»:

Սենեքերիմի սպանությունը որդիների ձեռքով տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 681թ-ին:

Սանասարը արքայադստերը արժանանալու համար պիտի կարողանար ապարանքի առջև դրված ծանր գուրգով վար բերել տանիքին դրված ոսկե խնձորը, կռվեր թագավորի հետ և հաղթեր, դաշտի մեջ տնկված պողպատե սյունը թրով երկու կես աներ, ծովի վիշապին

Բոլոր ժամանակներում **Հայոց Այրուծին** օտար նվաճողների կողմից

գնահատված էր այն աստիճան, որ Հայոց երկիրը նվաճելու կարևոր պատճառներից մեկն էր դարձել: Օտարները գիտեին, որ թշնամու դեմ պատերազմելիս, եթե Հայոց Այրուծին կռվում է իրենց շարքերում՝ հաղթանակն ապահովվում էր: Հեծյալի և նժույգի ամուր կապն ու բարեկամությունն էր ստեղծել Հայոց անպարտելի Այրուծի համբավը: Դյուցազնավեպում չէր կարող չլինել այդ Այրուծի հավաքական կերպար Քուռկիկ Ջալալին, որն իրոք իրենդեմ էր և նրա հանդերձանքն էլ արժանի իրեն. թամբը՝ սաղափից, ասպանդակները՝ ոսկուց, սանձը՝ պողպատից, պայտերը՝ ակներից...

Հերոսի զենքի ու զրահի, զգեստների առանձնահատկությունները նույնպես կանխորոշված էին: Առաջնայինը, անշուշտ, նշանավոր թուր Կեծակին է, որի սայրից կրակ էր թափվում, երբ դուրս էր գալիս պատյանից և վառում իր դիմաց հայնված թշնամիներին: Այս թուրը մի հարվածով կտրում է պողպատե սյունը, մի հարվածով կտրում է քառասուն գոմշի դաբաղած կաշին, քառասուն ջրաղացքարը և տակին նստած Մըսրա Մելիքին, ապա գետինը և հասնում Սև ջրին: **«Հրեշտակ թև տվեց հառջև, թե չէ Սև ջուր տ'ելներ, աշխարհք կառներ»:** Սև ջուր. Սանդարամետ գետնաշխարհի, դժոխքի ջրերն են, որ եթե ելնեն արևերես՝ կկործանեն Աշխարհը: Այդ թրով կռվելիս պարզ օրը առանց ամպի կայծակ է տալիս ու որոտում: Մյուս զենքը Գուրգ Փերրզին՝ Ծանրիկ գուրգն էր, որի զարկածը զարկած էր վերջնական և ընդմիշտ: Նիզակն ու նետ-աղեղը ևս քաջի ձեռքին սոսկալի զենքեր էին, որոնք ավելի շատ օգտագործում էին որսորդության ժամանակ: Ունեին նաև Վահան՝ **«Շապիկ զրեհեղեն»**, և գլխին սաղավարտ՝ **«Թագ զըրեխին»**, մարտակոչի համար էլ՝ **«Փող Պղլորին»:**

Հագուստ-կապուստը լրացնում էին **«Գլխու գոտին»**, **«Քամարն ի մեջքին»**, անպայման ոսկուց, **«Քյուրքիկ վերարկուն»** և կոշիկները՝ **«Ջզմեն եզան կաշին, պողպատե նալը տակին»:**

Դյուցազնավեպում մանրամասնորեն նկարագրված այս զենքն ու զրահը, հագուստ-կապուստը դիցաբանական խորհրդանիշների ողջ համալիր իմաստներով կապված են միմյանց, որտեղ բացառվում է պատահական ընկալումը: Ազգագրագետ ուսումնասիրողը այս նկարագրությունների մեջ առնալով շատ կգտնի հնագույն ժամանակների գաղտնագրված իմաստներ...

Մեր խնդրից դուրս է քննել այդ իմաստները, բայց կարող ենք ասել, որ այնուամենայնիվ, դյուցազնավեպի հերոսը չի կարող ապահով լինել իր կատարյալ նժույգ-զենք-զրահ-հագուստ-կապուստով, եթե չունենա Աստուծոց շնորհված **Համայիլը:**

«Խաչ պատերազմին վեր աջ թևին»: Սա այն մսե խաչն է, որ ջրերի խորքում հայտնվեց Սանասարի թևին: Այս մսե խաչը նույնպես ժառանգականության չբացահայտված օրենքով հայտնվում է Սանասարի սերունդների աջ թևին: Այս համայիլի վրա տրված երդումը պիտի անխախտ պահվի, ապա թե ոչ՝ պատիժը ահավոր կլինի երդմնազանցի համար:

«Հիշա իմ հացն ու գինին, Տեր Կենդանին, Մարութա Բարձր Աստվածածին, Խաչ Պատերազմին վեր իմ աջ թևին»:

Մանուկ Աբեղյանը գրում է.

«...Համայիլը մի հեթանոսական հավատալիք է, որով դյուցազունը վստահ է իրեն հովանավորող զորության վրա, և վստահությունը նրան կրկնակի ուժ է տալիս: Այսպիսի համայիլ խաչ կա, իմիջիայլոց և ռուսաց վեպի մեջ: Իլյա Մուրոմեցն ունի «պահապան հրաշալի խաչ», որ նրան պահում է հարվածներից: Իլյայի աջ թևի վրա գրված է, թե նա կռվի մեջ պահում է հարվածներից: Իլյայի աջ թևի վրա գրված է, թե նա կռվի մեջ չպիտի մեռնի: Նույնպիսի խորհրդավոր գրեր է կրում իր թևին Էդդայի մեջ Զիգուրդը, որ ունի նաև թալիսման, հաղթություն շնորհող մի քար: Տեսլեյֆի հետ կռվելիս մոռանում է, ուստի և ուժը պակասում է»:

Զիգուրդը կամ Զիգֆրիդը գերմանական և սկանդինավյան **«Երգ Նիբելունգների մասին»** դյուցազնավեպի հերոսն է: Ջարմանալի չէ, անշուշտ, որ միմյանցից տարածությամբ այդքան հեռու գտնվող ժողովուրդները պատմելով իրենց առասպելաբանված քաջերի մասին, այնուամենայնիվ, նրանց ընծայել են նաև թալիսման-համայիլներ, կարծես վստահ չլինելով, թե գաղտնի չար ուժերից թալիսման-համայիլներ, կարծես վստահ չլինելով, թե գաղտնի չար ուժերից կարող են իրենց քաջությամբ ազատվել: Այս թալիսման-համայիլները չեն ազատում քաջին մահանալու անհրաժեշտությունից, որովհետև նրանք, ի վերջո, մահկանացու են, բայց անխոցելի են դարձնում նրանց չարերի խարդավանքների դիմաց:

Հայոց դյուցազնավեպում առկա համայիլի վրա երգվելուց հետո, եթե երդումը չի պահվում՝ խաչը սևանում է թևին, կամ սևանում է թիկունքի մի երակը, որը դառնում է խոցելի և հերոսը հարված ստանալով զոհվում է:

Տարբեր ժողովուրդների հերոսների արարքներն էլ զարմանալի նման են: Օրինակ՝ անխոցելի դառնալու համար Զիգֆրիդը լողանում է վիշապի արյան մեջ, որին սպանել էր: Նա անխոցելի է դառնում ողջ մարմնով, բացի թիկունքից: Սասնա Դավիթը նույնպես լողանում է, սակայն մատաղած երինջների արյան մեջ և Մարութա վանքից ստանում է սուրբ Նշանը: Եթե քիչ ավելի հեռու գնանք՝ հունական առասպելաբանության մեջ կհանդիպենք Աքիլլեսին, որին մայրը կրակի վրա դարձնում է անխոցելի, բռնելով նրա գարշապարից: Աքիլլեսը խոցվում է, ահա, հենց այդ գարշապարից և մեռնում է:

Դավթի մատաղացու երինջների արյան մեջ լողանալուց, չնայած արդյունքը նույն է Զիգֆրիդի սպանած վիշապի արյան մեջ լողանալուց, Հայոց համար հարաանխոցելիությունն է: Դավթի պարագայում կատարվում է Հայոց համար հարազատ գաղտնագրված մի ծես, որը նրան թույլ է տալիս ավելի կապվել **Մայր Զողին**, որը հեթանոս պատկերացումներում Մայր Աստվածուհու պաշտպանության տակ էր գտնվում որպես պտղաբերության խորին խորհուրդ: Իսկ գիտեք, որ երինջը մայր Աստվածուհու նվիրագործված կենդանիներից էր: Եվ իզուր չէ, որ հեթանոս Մայր Աստվածուհու դերը ստանձնած Աստվածածինը, այս դեպքում Մարութա վանքի Աստվածածինը, մատաղած հնագույն ժամանակների պաշտամունքային կենդանու արյան մեջ լողացած հերոսի կապը դարձնում է անքակտելի

Մայր Հողի, Մայր Հայրենիքի հետ՝ սրանով էլ անխոցելի դարձնելով նրան:

Վերադառնալով Սանասարին, որն իր դուստրուհու անձով, իր զենք-զրահով, հագուստ-կապուստով, իր թուր-հեծակով, իր իմաստուն մտւոյ գիւղիկ-ձալալով և «**Խաչ պատերազմին**» համայն-թախսմանով, ջրածին էութեամբ միանգամայն արժանի կին առավ՝ Քաջանց արքայադուստր Քառսուն ճուղ Ծամ Դեղծունին, որը Ազնաց տոհմի շարունակութեամբ ապահովեց Միեր, Ձենով Հովան և Վերգո որդիներով:

**«Էդոնց մեջ Վերգոն իսկի բանի պետք չէր,
Ձենով Հովան էնպես ձենով էր,
Որ յոթ գոմշի կաշի կը փաթթեր զի՛նք
Ու նոր կը բոռար, որ չըլինի պատռեր:
Միեր քանց էն երկուսն էլ հունարով էր:
Մնաց: Սանասար, մահու օրն էկավ, մեռավ
Ծովինար խանում, էնոնք զըմեն մեռան:
Մնացին քեռի Թորոս, Դեղծուն, Վերգո, Ձենով Հովան ու Միեր...»:**

Ի դեպ, Բաղդասարը, որն ամուսնացել էր Դեղծունի քրոջ հետ, հեռացել էր Սասունից, գնացել Բաղդադ... և մնացել անգավակ:

Առաջին ճյուղի գեղեցիկ կերպարներից է Դեղծուն Քառսուն ճուղ Ծամը, որն այնպես բանաստեղծորեն է հայտնում իր սերը Սանասարին. **«Իմ սիրտ քան այս դատարկ կուժը սար-սուրբ է, իմ գլուխ քան այս լիքը կուժը լիքն է»:**

Բազմաթիվ անգամ պետք է կարդալ «Սասնա ծռեր» դուստրուհու պատմությունը խորապես հուզվելու և հպարտանալու համար նրա ոչ միայն տղամարդ, այլև կին հերոսներով: Այստեղ, այս դուստրուհու պատմությունը, որը պատմել է ժողովուրդն ինքը, հայ կնոջ հանդեպ դարերով սրբագործված խորին հարգանքն ու խանդավառ տանքն է ամփոփված...

Կին հերոսուհիներից, Ծովինարից հետո, Քառսուն ճուղ Ծամը՝ Ձենուն էր, որն իր նամակով, իր կնոջական սքանչելի սիրով կախարդեց Ազնաց և նահապետ դուստրուհուն և նրա սրտում բորբոքեց սիրո անմարելի կրակը, հմայեց նրան ոչ միայն աննման գեղեցկությամբ, այլև իմաստությամբ, քաջությամբ, որով և արժանացավ Սասնա տան տիրուհին լինելու պատվին:

Երբ մեռնում է Սանասարը, նրա որդիներ Վերգոն և Ձենով Հովանը հրաժարվում են Սասունը կառավարել՝ վստահելով այն իրենց մորը՝ Քառսուն ճուղ Ծամ Դեղծունին, մինչև իրենց փոքր եղբայր Միերի մեծանալը:

Դեղծուն Ծամը

**«Սաղափե թամբ դրե ծիու վրա,
Պողպատե սանձ դրե ծիու բերան,
Հագե էրկաթե զրահ, պողպատե սուլ,
Բռնե ի ձեռ Սանասարի թոփուզ,**

Կախլան էլ կապեր էր քամակ:

Էլավ, քշեց, չուր սարեր մեկ:

Էսպես քանի մ'տարի Դեղծուն կառավարեց»:

Այսպես փակվում է դուստրուհու առաջին ճյուղը, Ազնաց Տան, Սասունի պատմության սկիզբը, որպեսզի շարունակության մեջ անընդհատ պաշտպանի իր ինքնությունն ու ազատությունը օտար նվաճողից, այս անգամ արդեն Մըսրա տերերից:

Որտե՞ղ է Մըսրա թագավորությունը գտնվում: Ուսումնասիրողներից ոմանք այն մերձ են համարում Սասունին: **«Մըսրը Սասնա տիրապետության սահմանեն շատ հեռու չէ»:**

Ոմանք էլ գտնում են, որ նա ընկած է Սասունից հարավ՝ մոտիկ, մյուսները՝ հեռու, մինչև Եգիպտոս: Սա նույնպես դուստրուհու կարևոր չի թվում: Կարևորն այն է, որ Մըսրա ժողովուրդը կռապաշտ էր կամ մուսուլման և Մըսրա քաղաքում կառուցված էին մզկիթներ, որտեղ ծառայում էին մուլաները:

Այս պատմության մեջ ամենակարևորը Մըսրա տերերի անկուշտ ախորժակն էր Սասնա հանդեպ, որի դեմ պիտի ծառանար Մեծ Միերը՝ Սանասար դուստրուհու արժանավոր որդին:

**«Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ
Դեղծուն ճուղ-Ծամին, քառսուն օղորմի
Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ
Քեռի Թորոսին, քառսուն օղորմի,
Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ
Ձենով Հովանին, քառսուն օղորմի,
Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ
Էն Ջոջ Միերին, հազա՛ր օղորմի
Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ
Արմաղանին, հազա՛ր օղորմի,
Դառնամ, զօղորմի՛ն տի տամ,
Իսմիլ խաթունին, տի տամ օղորմի»:**

Մեծ Միեր

Դուստրուհու երկրորդ մասը **Մեծ Միերի**, Առյուծաձև Միերի ճյուղն է: Դուստրուհու Մեծ Միերը՝ Դեղծուն Ծամի սիրած որդին: Իր տեղում պատմել ենք Միերի մասին Միհր-Միթրայի կապակցությամբ: Հիշենք:

Միերը՝ Միհրը, Արամազդ աստվածահոր որդին էր և նրա պաշտամունքը Հայոց մեջ տարածված է եղել թերևս այն հեռավոր ժամանակներում, երբ Առաջին դիցաբանի աստվածները դանդաղորեն մեռնում էին՝ իրենց զոհարանները զիջելով Արամազդյան դիցարանի աստվածներին:

Միեր-Միհրը պաշտվում էր որպես կենսատու լույսի, մաքրության, բարության,

Արմաղանի ուժովանալը աստծո կամքով և դիմադրելը չի՞ հիշեցնում Ջոնիսիմնի աստվածային ուժ ստանալը և նրա պայքարը Տրդատ թագավորի

Սակայն Ձեռնով Հովանը քաջամարտիկ չլինելով՝ իմաստուն էր, նա գիտեր բնության խորհրդապաշտական գաղտնիքները, և նրա կերպարի կենսունակությունը սնվում էր նրա հզոր, սքանչելի ձայնի զորեղությամբ:

Այս պահին Ձեռով Հովանը մտահոգված արյունալի պատերազմի հեռանկարից՝ խորհուրդ է տալիս Միերին խաղաղությամբ ավարտել միջադեպը:

Բայց Սամասարի Միեր որդին ծնվել էր, որ իր երկրի ու ժողովրդի հարկահանությամբ խախտված արժանապատվությունն ու իրավունքը ազատելով ստրկական համակերպվածությունից՝ նորից դնի արժանի բարձունքի վրա:

Եվ նախքան թշնամին կհասցնի լցվել հայրենի սահմաններից ներս՝ Միերը և Քուռկիկ Ջալալին գնում են նրան հանդիպելու իր իսկ հողում, չերկբայելով անգամ, թե թշնամու բնում կարող են զոհ դառնալ խարդավանքի ու նենգության:

Միամտությունից էր, արդյոք սա, թե՞ խորին վստահությունից, որ ուներ հերոսը իր քաջության, իր թրի ու նժույգի հանդեպ: Մըսրա Մելիքը Միերին դիմավորում է գոռոզ տիրակալին արժանի անպատկառությամբ:

«Հա՛յ-հա՛յ... Իմ հողի մեջ որ կը նստիք, դո՞ւք էք...

Կռվի՞ էկար վեր ինձ:

Ինչի՞ դուք իմ խարջ չեք խտար

Սասուն որ կա էդ հող իմն է...»:

...Եվ առավոտ վաղ սկսվում է մենամարտը Մըսրա Մելիքի և Սասնա Միերի միջև.

«Իրեք ցերեկ, իրեք գիշեր կռվան

Ու չըկարցան հաղթեն իրար:

Էն ինչ Միե՛րն էր, ուժով էր,

Էն ինչ Մըսրա Մելիքն էր՝

Խորամանկ էր, ֆանդով էր...»:

Ի վերջո, Մըսրա Մելիքը դադարեցնելով կռիվը, ընդունում է Միերի քաջությունը և համաձայնվում, որ Սասունը իրեն հարկատու չէ, որ Սասունը Միերինն է ու սասունցիներինը: Եվ պայման է կապում, որ ուրիշների հետ 'ուվելիս' մեկը մյուսին օգնության հասնեն: Սակայն պայմանագրի մեջ կար լետ, որն իր իմաստով, ավելի քան վտանգավոր էր, քան բոլոր պատերազմը միասին վերցրած:

«Թե ես մեռնեմ՝

Ձին թագուհին ու էրեխեք հանձնեմ քեզի.

Թե դո՛ւ մեռար՝ զքոն հանձնի մեզի,

Որ խալիս չասի մնացեր են որք»:

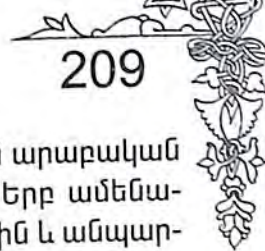
Սատներ կտրին արուն արնի խառնեցին,

Պայման դրին, էղան աղբեր,

Մըսրա Մելիք էս բան մաքուր սրտով չ'ասաց.

Էն Միերից վախցավ, կեղծավորցավ»:

Միթե՞ մեր պատմության մեջ քիչ են գրվել արյունոտ էջեր այն մասին, թե ինչպես թշնամուն հաղթելուց հետո՝ հաղթողը տրվում է թշնամու ստոր խարդա-

վանքին: Միերը դեռ պետք է ճաշակեր նենգության պտուղները:

Թողնենք հեռավոր ժամանակների օրինակները և հիշենք միայն արաբական արշավանքների ժամանակ կատարված նմանօրինակ դեպքերը: Երբ ամենանվազ ուժերով հաղթելով արաբական տասն անգամ ավելի զորքերին և անպարտելի անուն վաստակելուց հետո հաղթողը տրվում է պարտվածի շողոմ հավաստիացումներին, իր ոտքով գնում է թշնամու վրանը՝ կնքելու հաշտության ուխտը, սակայն գերվելով, շղթայակապ ուղարկվում է Դամասկոս՝ նվեր խալիֆին:

Միամի՞տ էին այս հաղթողները: Ոչ: Նրանք հավատում էին երդումին, որ տալիս էր թշնամին: Որովհետև երդվել՝ այդ «միամիտների» համար նշանակում էր նախ և առաջ պարտական լինել իր սեփական խոսքին, հարգել խոսքը, որովհետև սեփական անձի գնահատումը առաջ ու առաջ սեփական խոսքի գնահատումն էր: Այս գիտակցումը հայի բնավորության լավագույն գծերից մեկն է եղել:

Հերոսի պարտությունը միամտությունից չէ, իր հավատավոր լինելուց է: Հաղթանակած, իր երկիրը հարկահանությունից ազատած և իր չքնաղ Արմաղանի սիրով երջանիկ Միերը.

«...Էնպես կը շախեր Սասուն,

Որ մարդ կը վախենար Սասնա մոտենա:

Հավք չէր կարնա իր թևով անցնի էն տեղեն,

Օձ չէ՛ր կարնա իր պորտով սողա էն տեղեն:

Սասուն չա՛տ առաջացուց Միեր»:

Բայց մեռնում է Մըսրա Մելիքը: Կրկնվում է Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ տարբերակը: Մնալով այրի, Մըսրա Մելիքի ջահել ու գեղեցիկ կին Իսմիլ խաթունը որոշում է, որ այն ինչ չկարողացավ ավելի իր ամուսինը, կարող է անել ինքը. ամեն գնով պիտի կարողանար ապահովել Մըսրա հաղթանակը Սասունի վրա: Եվ Իսմիլ խաթունը իր գոտիկն ու լաչակը գիր-նամակի հետ ուղարկում է Սասուն:

«Արի՛ ինձ առ:

Գոտրիկ լաչակ կո կ'ուղարկեմ,

Էն որ Սասուն քո ձեռն է,

Մըսըրն էլ թող մնա քո ձեռ:

Թե դուն չըգաս՝ քան զիս շատ կնիկ ես:

Դուն Մելիքի հետ ուխտ ունիս

Որ էնոր կնիկ-երեխեք պահես»:

Հիշո՞ւմ եք. Շամիրամն էլ Արային առաջարկում էր տիրակալ լինել նաև Ասորեստանին, միայն թե գա և իր կամքը կատարի, որովհետև դեպի Արան լցված էր վավաշոտ, անկառավարելի կրքով:

Միերը գիտի. Աստծո ուխտը իր վրա է: Սասնա քաջերի համայն-թախսմանը՝ **«խաչը վեր իր աջ թևին»** չի կարող հանդուրժել երդմնազանցությունը: Բայց ինչպե՞ս թողնել սիրած կնոջը, Սասնա գործերը և գնալ Մըսր: Արմաղանի համար անընդունելի է իր ամուսնու անպսակ կնոջ հետ **«գլուխ մեկ անելը»**: Բացի կնոջական վիրավորված ինքնասիրությունից, նրա մեջ խոսում է միանգամայն պատճառաբանված կասկածը, որ այդ կինը իր գոտիկ-լաչակը Միերին է ուղարկել գաղտնի և ամենակարևոր ցանկությամբ, որ տիրանալով նրա **«իգիթությանը, կտրիճությանը»** նրանից ժառանգ ունենա:

Իսկ իրենք դեռ անժառանգ են:

Բայց Սասնա ծռերը՝ ծուռ էին ու իսկապես հաստակող: Միերը որոշել էր գնալ պիտի գնար, չնայած որ Ձենով Յովանը նույնպես խորհուրդ չտվեց գնալ:

**«...Ինչի՞ կ'երթաս,
Մելիքի կնիկ խորամանկ է,
Էն դուշմանի կնիկն է,
Քեզի կը խաբե: Մ'երթա,
Քեզի տղա չկա, դու կաց քո տուն,
Աստված բալքի քեզ տըղա մի տա»:**

Բայց իշխաններն ու վարդապետները ուրիշ կերպ խոսեցին. **«Իսմիլ խաթուն որ կը կանչե՝ ինչի՞ չերթաս: Էտա հազըր տեղ է՝ շուտ գընա Մըսըր տիրապետի...»**:

Միերի ճամփա ելնելուց առաջ Արմաղանը ուխտ արեց, որ սրանից հետո, քառսուն տարի շարունակ Միերը իր հայրն է, եղբայրը և ոչ երբեք ամուսինը: **«Ելավ սև մուշաբեն բերեց, քաշեց վեր էնոր սնարին»**: Իսկ Ձենով Յովանը կախվել էր ձիու վզից ու լաց էր լինում. **«Մէ՛րթա, մէ՛րթա, էն անառակ խաբած է քեզ»**:

Միերը մի մտադրություն ուներ. հասնել Մըսր, իմանալ, թե ինչի՞ կարող է օգնել թագուհուն, որ նա հանգիստ կառավարի իր երկիրը և արագ վերադառնալ:

Միերը ծանոթ չէր մութ խարդավանքների գաղտնիքներին: Միերը ծանոթ չէր օտարազգի այդ կնոջ ամեն գնով իր նպատակին հասնելու կամքին: Ճանապարհից հոգնած հերոսի ծարավը կոտրելու համար նրան տալիս են խմելու յոթ տարվա թունդ գինի:

**«...Կանչեր եմ՝ դու ինձ մոտ պառկես,
խաթրո՛վ ըլնի՝ տի գաս,
Ձոռով ըլնի՝ տի գաս...»**:

Այսպես ասորուհի Շամիրամն էր որոշել. **«խաթրով կամ զոռով»** և, վերցնելով իր բանակը, եկավ **«զոռով»** տիրելու Արա Գեղեցիկին:

Իսմիլ խաթունը չթողեց, որ Միերի գլխի գինովությունն անցնի: Ինձ ամիս հետո

Իսմիլը Միերից տղա ունեցավ: Յոթ տարի Իսմիլը Միերին գինով պահեց: Եվ Միերի գինովությունը միանգամից թողեց, երբ պատահաբար լսեց Իսմիլի խոսքը՝ ուղղված իր որդուն.

**«Քո մեր քեզ մեռնի, Մելիք,
Մըսրա օջախ կ'անգնացուցես,
Յայու օջախ փչացուցես»:**

Միերը զարհուրած է ահավոր խարդավանքից:

**«Դու էդ ի՞նչ խրատ կը տաս էդոր,
էդիկ ծըվից դեռ դուրս չ'եկած՝
Յիմիկվընե դու չարության
Կը սորվեցուս»:**

Իսմիլ խաթունի պատասխանը Միերին միանգամայն արժանի է իր ազգային կերտվածքին ու բնավորությանը. **«Էն որ էլնի՝ ամբողջ աշխարհը տի գավթի»**:

Միերը ապրում է ողբերգական ծանր հիասթափություն: Եվ նրա վերադարձը հայրենի եզերք բուրրովին էլ հերոսի վերադարձ չէ, այլ իր դիցական էությունը խարխլած, ճակատագրական մի սխալի տակ ընկճված, զղջումի ծանր բեռը սրտին մարդու վերադարձ:

...Արմաղանը նրան ընդունում է հարգանքով ու սիրով, ինչպես և խոստացել էր՝ որպես հայր և որպես եղբայր: Սակայն Արմաղանը չի կարող և չի ցանկանում Բացել սև շղարշով ծածկված ամուսնական անկողինը: Արմաղանի այս արարքը, որն անհունորեն սիրել և դեռ սիրում է ճերմակ դևի գերությունից իրեն փրկած հերոսին՝ կնոջական վսեմ հպարտության սքանչելի օրինակ է: Կնոջ դավաճանված հոգին իր հպարտ միայնության մեջ չի ընկճվում, այլ դառնում է ավելի կորովի: Երկու կանանց տարբերությունն ակնհայտ է: Շահողը, Յայոց ըմբռնումով, այնուամենայնիվ, տղամարդուն հարբեցնելով տիրած խանումը չէ:

Ինչևէ:

Սասունի տերը ժառանգորդ չունեց: Բայց այն պետք էր երկրին ու ժողովրդին: Ձենով Յովանը, նախանձախնդիր այս հարցին, հրավիրում է երկրի իշխաններին և վարդապետներին, որոնք մեծ ջանքերից հետո կարողանում են համոզել Արմաղանին, որ նա վերցնի սգո սև շղարշը ամուսնական առագաստի վրայից և մեկտեղվելով Միերի հետ՝ զավակ ունենա... Ունենա Սասնա երկիրը թշնամիներից պահող-պահպանող տիրոջը, ծովածին նախնիներին արժանի ժառանգորդին:

Արմաղանը գիտեր, եթե համաձայնվի՝ մանկան ծնունդից հետո պիտի մեռնեն ինքն ու Միերը, որովհետև դավաճանելու է իր տված խոսքին:

Բայց, ի վերջո, Արմաղանի կանացի հպարտ էության ներսում առաջնային է դառնում հայրենիքի վաղվա օրվա հանդեպ ունեցած անհանգստությունը: Եվ նախամայր Ծովինարի այն խոսքը, թե ավելի լավ է զոհվի ինքը **«քանց մեր Յայաստան երկիր ավերվի...»**, դառնում է այն կարևոր խթանը, որով ընդունում է իր որոշումը Արմաղանը. չպիտի հանգչի Սասնա ճրագը...

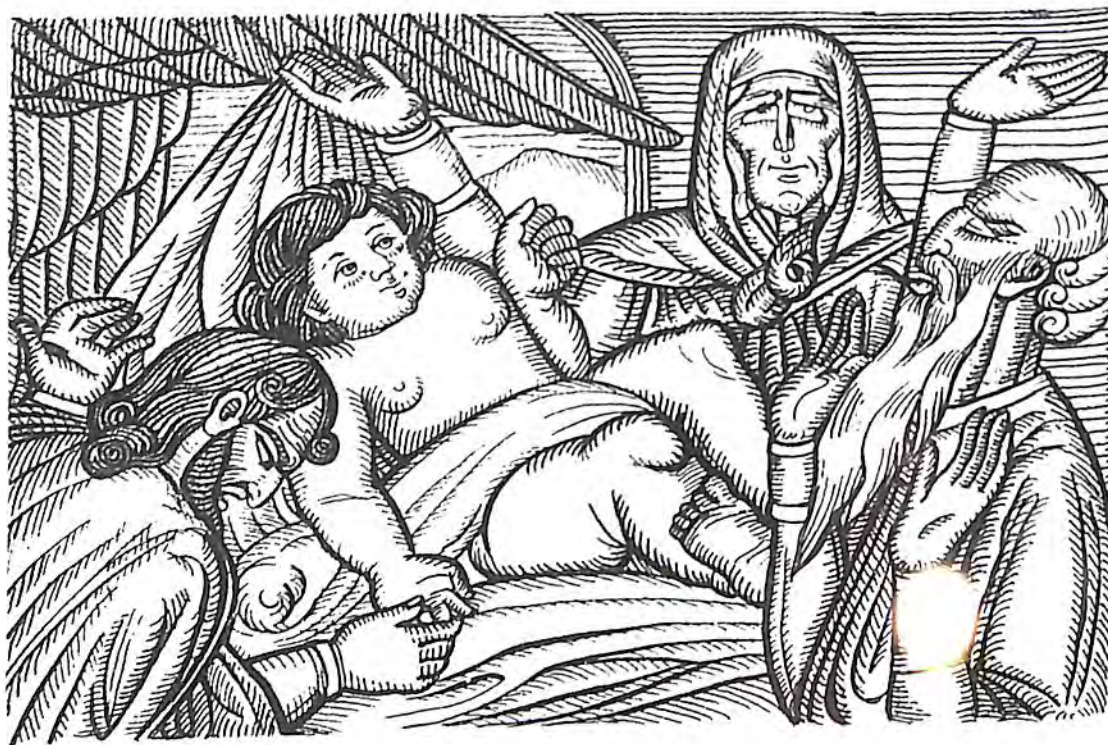
Եվ վարդապետները՝

**«Քառսուն տարին արին քառսուն ամիս,
Քառսուն ամիս արին քառսուն շաբաթ,
Քառսուն շաբաթ արին քառսուն օր.
Քառսուն օրն էլ արին քառսուն սիաթ...»:**

Երբ Արմաղանը հղիացավ, Միերը գնաց Սասունա սար, տնկել տվեց հրաշալի մի այգի, բոլոր կենդանիներին, գազաններին և թռչուններին հավաքեց այնտեղ, ապա կառուցեց ապարանք, պարսպապատեց և անունը դրեց Ծովասար:

Ծովասարից քիչ հեռու կառուցել տվեց Մարութա Բարձր Աստվածածին վանքը և վերադարձավ տուն:

Ծնվեց մանուկը, որին կնքեցին և անունը **Դավիթ** դրեցին: Ապա, երբ տղային եկեղեցուց տուն բերին, Միերը և Արմաղանը մեռան:

**...«Միերի մեր, Քառսուն-ճուղ ծամ Դեղծուն,
Միերի մեռնելեն հետև սուգ մտավ:
Ստավ յոթ դռների ետև, փակվեց մեկ սենեկի մեջ,
Որ արև իր գլխուն չառնեթ,
Էնտեղեն արև լուս չէլներ,
Չուր նոր մանուկ մեծանար՝
Միերի տեղ բռներ:
Սասուն սուգ մտավ Միերից հետո:
Դավիթ մնաց որբ»:**

Թող ամեն մեկը նորից կարդա Միերի ու Արմաղանի պատմությունը և թող հասկանա իր մտքով ու սրտով, սիրո և դավի, սիրո և խարդավանքի, ապա և ճշմարիտ սիրո գինը... Հասկանալով՝ պիտի կարողանա խորապես ընկալել ազգային իր բնավորության հնագույն իմաստները...

Ողորմի Միերին:

Ողորմի Արմաղանին:

ԴԱՎԻԹ

**«Դառնանք, զօղորմի՛ն տի տանք
Դեղծուն ճուղ ծամին,
Քառսուն օղորմի:
Դառնանք, զօղորմի՛ն տի տանք
Քեռի Թորոսին,
Քառսուն օղորմի:
Դառնանք, զօղորմի՛ն տի տանք
Ձենով Հովանին,
Քառսուն օղորմի:
Դառնանք, զօղորմի՛ն տի տանք
Արտատեր Պառավին,
Քառսուն օղորմի:
Դառնանք զօղորմի՛ն տի տանք
Խանդութ խանութին,
Քառսուն օղորմի:
Դառնանք, զօղորմի՛ն տի տանք
Թառլան Դավթին,
Հազա՛ր օղորմի...»:**

Դավթին հազա՛ր օղորմի: «Սասնա ծռերի» դիցանվեր բոլոր հերոսների մեջ նա սիրելի է այնքան, որ «Սասնա ծռեր» վիպերգը ավելի հաճախ պարզապես կոչվում է Սասունցի Դավիթ: Նա է ամենապայծառ ժողովրդի հիշողության մեջ, նա է ամենասքանչելին, որ երբևէ հառնել է մարդկային հոգու նրբագույն ապրում-ներին, նրա անսահման սիրուց, մտքի անհունորեն շքեղ երևակայությունից: Երևակայությունից, որը հերոսին չի դարձնում հրաշապատուն հեքիաթի հերոս, երևակայությունից, որը հերոսին չի դարձնում իր բոլոր արտահայտություններով այլ հակառակը՝ դուրսագնական նրա էությունը իր բոլոր արտահայտություններով մոտեցնում-միացնում է սեփական եսին, այսինքն՝ ազգային իր պատկերացում-ների նկարագրին՝ նրան անմնացորդ դարձնելով իր երազանքների կատարյալ հերոսը, որի բնավորությունն իր արյան ու իր ավիշների խորքերում է ծնվել՝ որպես սքանչելի ամփոփում ամենայն իմաստունի՝ բնածին, ժառանգական և հավիտյան օրհնվում, քանի կա ու ապրում է ժողովուրդն ինքը:

Նա ծնվել է ազնավորների տոհմի ներսում, և ժառանգականությամբ իշխան

էր ու տեր իր հողին ու ջրին, իր ժողովրդին: Բայց արդեն ծնված օրից ճակատագրի բիրտ հարվածով նա որք է, անհայր ու անմայր, որոնց ոչ այնքան իմաստուն որոշումները, մարդկային թուլությունները պատճառ դարձան իրենց որդու որբությանը: Մեկն իր տված տղամարդկային երդումի ու խոսքի արժեքը գնահատելով և մյուսը՝ կանացի ինքնասիրության և հպարտության դիրքերից երդվելով՝ իրենց ժառանգին ակամա դատապարտեցին ծանր որբության:

Բայց ժողովուրդն իմաստուն է: Նա անսահման սիրում էր իր Դավիթ հերոսին և իզուր չէր նրա կերպարի մեջ խտացրել ոչ միայն իր երազանքները, այլև տառապանքները: Այս որբ մանուկը թշնամիների կամքին ենթակա, սակայն մշտապես նրա ժողովրդի ըմբոստացող կյանքի գաղտնագրված խորհրդանիշն է, փորձությունների այն շղթան, որը պարտադիր է ճշմարիտ ինքնահաստատման հասնելու համար:

Որբուկը զրկված է մայրական կաթի գորեղացնող ուժը ճաշակելուց: Բոլոր ստնտուները մերժվում են մանուկից:

Հուսահատված Ձենով Հովանը, սասունցիների խորհրդով նրան կապելով Քուռկիկ Ջալալու թամբին, ուղարկում է Մըսր՝ Իսմիլ խաթունին, հուսով, որ սա կկարողանա նրան շահել, քանի որ եղել է նրա հոր սիրուհին, և երբ մանուկը մերժում է նրա կուրծքը նույնպես, Սասունից բերել են տալիս մեղր ու կարագ, որ ապրեցնեն նրան... Մեղրն ու կարագը հայ ժողովրդի ընտրյալ սնունդներն են...

Բայց ինչո՞ւ Սասունից: Մըսրում մեղր ու կարագ չկա՞ր: Կար: Բայց եթե հերոսը իր հերոսն է, որը հետագայում պիտի թշնամիներից, օտար բռնակալներից ազատեր հայրենիքը, նա չի կարող, այն էլ օտարի դռանը, ժամ առ ժամ մեծանալ, եթե նրա կերակուրը չլինի իր հայրենի հող ու ջրի արդյունքը: **«Թե ուրիշ տղերք տարով կը մեծնան, Դավիթ օրեօր կը մեծնար»:** Դավիթը դեռ օրորոցում՝ չէր հանդուրժում բարուրի կապերը, եթե նույնիսկ նրանք գութանի երկաթե շղթաներ էին, նա կտրատում էր դրանք և ազատություն տալիս իր մարմնին:

Իսմիլ խաթունի՝ աշխարհն ամբողջ տիրելու երազանքները, Դավիթի հայտնվելով, դառնում են շատ որոշակի: Նա պահում, խնամում է իր թիկնալիքին, շատ հաճախ նրան ազատում Մելիքի գայրույթից, ոչ այն պատճառով, որ սիրում էր մանուկին հանուն Մեծ Միտրի հիշատակի, այլ որովհետև **«Դավիթ Մելիքին քոնագ կ'ըլնի, ամբողջ երկիր տի գավթեն, տիրապետեն»:** Իսմիլ խաթունի մայրական գորովալից սիրտը փափագում էր, որ Դավթի օգնությամբ աշխարհն իրենով արած Մելիքը միահեծան ու հզոր տիրակալ դառնա:

Սակայն Մըսրա Մելիքը, որը, փաստորեն, հոր կողմից Դավթի եղբայրն էր, հասկանում է, որ մեծացող Դավիթը պիտի պատուհաս դառնա իր գլխին, և ամեն կերպ փորձում է ազատվել նրանից: Այդ միտքն ավելի է ամրանում, երբ նրանից յոթ տարով փոքր Դավիթը բռնում է նրա նետած գուրգը: Իսկ Մելիքն, իրոք, անչափ զորեղ էր, չէ՞ որ, ի վերջո, նա էլ Սասնա Միտրի որդին էր: Բայց, զարմանալի բան. Մըսրա Մելիքը ժառանգական իր կերտվածքով բացարձակ նման չէր հորը: Նա մոր կաթի հետ ծծել էր նաև նրա՝ իր ազգին միանգամայն հարազատ նվաճողի, զավթողի, թալանողի, նախճիրի ենթարկողի բնավորություն:

Հիշենք. **«Քո մեր քեզ մեռնի, Մելիք, Մըսրա օջախ կանգնեցուցես, հայու օջախ փչացուցես»:** Կամ. **«Կ'ուրախանամ տղուս վրա: Էն որ էլնի՝ ամբողջ աշխարհը տի գավթի...»:**

Իսկ հայտնի է՝ աշխարհը խաղաղ ճանապարհով չի զավթվում...

Մեծ Միտրի մահից հետո Սասունը հարկատու էր դարձել Մըսրա Մելիքին: Հիմա սրա մտահոգությունը Դավթին մեջտեղից վերացնելն էր, որովհետև զգում էր՝ օր օրի մեծացող մանկան ահռելի ուժը մի օր պայթելու է իր գլխին.

«Որ ես իմ գուրգ զարկեմ ու չըղպնի Դավթին,

Իմ թագավորություն էն իմ ձեռներն կառնի...»:

Դավիթն ակամա ինքն է առիթ տալիս, որ իր նկատմամբ Մելիքի ատելությունն ավելի ու ավելի բորբոքվի: Խաղի մեջ վնասում է **«մեծ մարդոց»** տղաներին: Դյուրությամբ սպանում է իրեն նեղացնող Մելիքի Կական, Ասլան ու հինգ ուրիշ Դյուրությամբ սպանում է իրեն նեղացնող Մելիքի Կական, Ասլան ու հինգ ուրիշ փախկանների: Դավիթը պետք է մեռնի՝ որոշում է Մելիքը, բայց մայրը համոզում է որդուն նախքան երեխային սպանելը փորձության ենթարկել, որովհետև է համոզված է, որ Դավիթը, ճիշտ է, ուժեղ է, բայց մտքով տհաս է և չի կարող իր արարքների համար պատասխանատու լինել: Մի սկուտեղի մեջ ոսկի և մյուսի արարքների համար պատասխանատու լինել: Մի սկուտեղի մեջ ոսկի և մյուսի մեջ կրակ՝ դնում են Դավթի առաջ, որպեսզի նա երկուսի մեջ ընտրություն կատարի:

«Դավիթ ձեռքը պարզեց ոսկուն:

Հրեշտակ ձեռներն բռնեց, տարավ դեպ կրակ:

Իր մատ որ կրակին կըպավ, կրակ կպավ մատին:

Մատ էրելով՝ տարավ բերան, լեզուն էլ էրեց...»:

Լեզուն այրելով՝ Դավիթը դառնում է թվատ: Այսպիսով պարզվում է Դավթի դեռ մանկամիտ լինելը:

Այս անգամ նա ազատվում է մահից:

...Բայց մի օր

«Դավիթ էլավ,

Գընաց Մելիքի զինանոցի դռան վերան

Տեսավ՝ զինանոցի դուռ բաց:

Սանդուղքով իջավ տակ, մտավ մեջ էդ զինանոցին.

Տեսավ Մելիքի մեծ գուրգ էնտեղ դրած:

Դավիթ ասաց.

-Էս ինչ խաղալու լավ բան է:

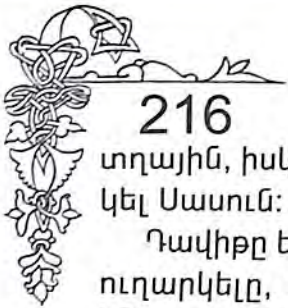
Ասաց, գուրգ վերցուց ու ձեռներն թալեց գետին:

Գընփոց ընկավ մեջ քաղաքն,

Մարդիկ, կընիկ, տղերք վախցան...»:

Դա նորից պատճառ է դառնում, որ Մելիքը համոզվի, թե **«որ ինձի վնաս դիպնի՝ է՞դ տղից է»:**

Եվ երբ նա ուզում է նետահարել Դավթին, Իսմիլը նորից պաշտպանում է

տղային, իսկ վեզիրը խորհուրդ է տալիս նրանից ազատվելու համար ետ ուղարկել Սասուն:

Դավիթը ենթարկվում է վերջին փորձությանը: Մելիքը նրան, նախքան Սասուն ուղարկելը, պիտի անցկացնի իր թրի տակով, որպեսզի ապահովի Դավթի հնազանդությունը: Նա շատ լավ գիտեր, որ սրանք, երբ երդվում են օտարներին, հավատարիմ են մնում իրենց երդումին: Սրի տակով անցնելը, թերևս, ամենակարևոր երդումն էր, որով Դավիթը ճանաչելով Մելիքի իշխանությունը Սասունի վրա՝ կարող էր ապահովել նաև իր հնազանդությունը նրան:

Սակայն Դավիթը գիտի, թե ինչ վտանգ է թաքնված Մելիքի թրի տակով անցնելու արարողության տակ:

**«Էնպես կանի, որ վաղ մեծնամ՝
Սուր չը քաշեմ էնոր վերան:
Էն ինձ թրով զարկի՛, ես չըզարկե՞մ էնոր:
Հազար էդպես Մելիք, մեռնի՛
Էնոր թրի տակով չեմ անցնի:
Ինչ ծեռեն կը գա՝ թող անի»:**

Եվ երբ փորձում էին գոռով անցկացնել Մելիքի թրի տակով, **«Ճկութ քսվավ ի ջադու քար՝ քարեն կրա՛կ էլավ»:**

Դավիթը չանցավ Մելիքի թրի տակով: Մըսրա տիրոջ մտահոգությունը միանգամայն պատճառաբանված է. **«Էդ դեռ պստիկ է՝ էսպես է, որ մեծանա՝ ի՞նչ տի՛րլնի»:** Եվ կանչելով իր երկու իսկա ծառաներին՝ Բաթմանա Բուղին ու Չարբահար Քանուն, հանձնարարում է.

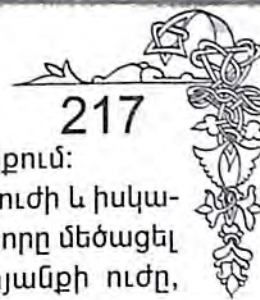
**«Դավիթ տարեք յոթ սարով դեն՝
Տարեք, վեր Բաթմանա կամուրջ՝ սպանե՛ք:
Էնոր հելավ մեջ արունին թաթխեք,
Ինձի համար բերեք:
Կուժ մ՛էլ արնեն բերեք՝
Խմեն, իմ սիրտ հովնա»:**

Բաթմանա կամրջի վրա Դավթի և երկու ածաղահանների կռիվն ավարտվում է Դավթի հաղթանակով:

Ձենով Հովանը այդ գիշեր զարմանալի գեղեցիկ երազ է տեսնում.

**«Էսօր մեր քաղքի պարիսպ կայնե՛ր էր.
Մեր թագա բաղ կանաչեր էր,
Մեր ջահեր քաղքի պարսպին վառվեր էր,
Մեր բաղի պլպուլ կանչեր էր.
Կա-չըկա, մեր որբ Դավիթ
Մեջ մեր հողին մտեր է»:**

Անհնար է մի քանի բառով պատմել Դավթի մանկության մասին, որն անցել էր

ոչ միայն օտար միջավայրում, այլ նաև մահաբեր թշնամու ընտանիքում:

Պիտի կարդալ դյուցազնավեպը և ամեն տողի մեջ զգալ ահռելի ուժի և իսկապես դեռ չհասունացած մտքի տեր մանկան մենակությունը: Որբուկ, որը մեծացել էր՝ չիմանալով, չճաշակելով մայրական անսահման սիրտ ու շոյանքի ուժը, հայրական գորովն ու գութը, հարազատների ուրախությունը, արքայազնին վայել իր ապրելակերպը, իր հագուկապը.

**«Մեկ ծակ քոլոզ մ՛էլ կար Դավթի գլուխ:
Դավիթ նըստած էնտեղ, հող կըչափեր իր քոլոզով
Կասեր. -Էսա՛ մեկ...
Քանի չափեր, կասեր,-Էսա՛ մե՛կ
Էլ չէր կարնա ասի՝ երկո՛ւ»:**

Այս ծակ քոլոզը, նրա դեռ հաշվել չիմանալը, միամիտ մանկան անպաշտպանվածությունը խարդավանքներով լի օտար երկրում, նրա խռովելն ու աղի արվածությունը խարդավանքներով լի օտար երկրում, նրա խռովելն ու աղի արվածությունը, երբ զգում է, որ զրկված է ծնողական հոգատարությունից, այնքան ցուցնելով, երբ զգում է, որ զրկված է ծնողական հոգատարությունից, այնքան ծշմարիտ, որ իրական են, կյանքի պարտադրած վայրիվերումների մեջ այնքան ծշմարիտ, որ հնարավոր չէ չհուզվել:

Նրա ուժը իր ծովածին նախնիների ուժն է, նրա որբությունը՝ ամենասովորական որբ մանկան ճակատագիր:

Դավիթը ծնվել էր Սասնա տան ճրագը վառ պահելու համար, և այս դեպքում տունը տուն չէ, այլ ամբողջ մի երկիր: Իր քոլոզով հող չափող մանուկը պիտի մեծանար որպես իր ազգի փայլուն առաքինությունների ժառանգորդ: Մարմնով գեղեցիկ, ուժեղ, ճարպիկ, բարձր հասակով, հաստաբազուկ ու արագոտն, թխամորուս, սքանչելի աչքերի պայծառ հայացքով: Իր մարմնի համեմատ էր նրա հոգու կերտվածքը՝ առաքինի, հայրենասեր, համարձակ, խիզախ, բարի: Նրա զորեղ բնավորությունն առիճքնող է, ենթակա մարդկային ամենաքնքուշ զոհողությունների ու հուզումների: Նրա բոլոր արարքները բխում են հոգու ընդերքից: Զգացումների ու հուզումների: Նրա բոլոր արարքները բխում են հոգու ընդերքից:

Իսկ այդ ընդերքը լի է շլացուցիչ լույսով ու բարությամբ:

Բաթմանա կամրջի վրա նա հրաժեշտ տվեց իր որբությանն ու մանկությանը:

Նրա երկու ուղեկիցներն իրենց հետ վերցրած պաշարից նրան ոչինչ չէին տվել

ուտելու, և նա ստիպված **«...ինչ խոտ, ինչ բան ընկեր էր ձեռ՝ անոթութենե**

կերեր էր: Էստուց քիչ մի ծուռ էր դարձեր»: Նրա մտքով չէր անցել անգամ, որ

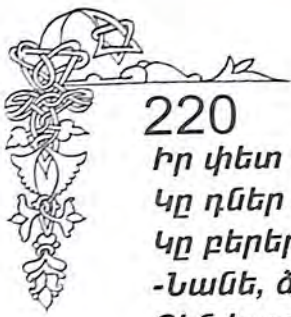
կարող է երկու ածաղահաններից հեշտությամբ խլել իր բաժին կերակուրը: Սա

նույնպես բնավորություն էր: Պակաս էր խլելու ջիղը այդ բնավորության մեջ...

Գերադասել է խոտ ուտել, քան խլել... **«Էստուց քիչ մի ծուռ էր դարձել...»:**

Այս դրվագն էլ իր հերթին է խտացնում Դավթի հանդեպ խանդաղատանքը:

**«Չուրի Դավիթ էկավ, էլավ Սասուն՝
Էնոր տրեխներ կտրտվան,
Էնոր պուճիկներ կտրտվան,
Ինք էլավ անոթի:
-Ես անոթի, ծարավ, ինչպես տ՛երթամ Սասուն»:**

Իր փետ էնոնց ոտներ կը կապեր,
Կը դներ ուսին ու կը բերեր գեղ,
Կը բերեր տիրու տուն, կ'արծակեր.
-Նանե, ձեր կովեր նիհար են,
Չեն կարնա էլնի, կը փետնան, մե'ղք են...»:

Եվ կանայք օրհնում էին Դավթին, և՛ հացն ու ծուն, և՛ այս օրհնանքը որբության զգացումից դեռ չազատագրված պատանու համար սքանչելի հարստություն էր: Ենթագիտակցաբար, թե գիտակցաբար նրա մեջ հասունանում էր իր կարևորության զգացումը:

Բայց այս ամենն ունի մի ուրիշ շերտ, որը փորձում է բացահայտել վիպագետ Արուսյակ Սահակյանը:

«Թեպետ Դավթի վերադարձը ընդունվում է որպես թագավորի վերադարձ՝ վեպը շարունակում է առաջադրել իր կառուցվածքային տրամաբանությունը, ընտրյալը պիտի անցնի որոշակի և նախանշված փորձությունների միջով:

Հայրենի հողի վրա փորձությունների շարքը բոլորովին տարբեր է, այստեղ յուրաքանչյուր փորձության հիմքում մի ծես է իր առասպելական նախնական շերտով: Դավիթը վերադառնալուց անմիջապես հետո կարգվում է գառնա-րած, հովիվ, նախրորդ: Հոտ, հովիվ և հովվել, համախմբել, առաջնորդել, պահպանել: Հայոց մեջ ճյուղ բառով է արտա հայտվում նաև հոտի որոշակի քանակը: ...Ինչպես Դավթի գառնարածության, հովվության, նախրորդության, այնպես էլ վար անելու միջադեպերը արտաքինից պարուրված են կենցաղային շերտով, բայց ամբողջությամբ պահպանում են ծիսա-առասպելական ընդերքը»:

Մենք Դավթին որպես գութանավար դեռ կհանդիպենք: Բայց հիմա շարունակենք այնտեղից, որտեղ թողեցինք նրան. իր ընկերների՝ յոթ գյուղերի նախրորդների հետ:

...Աստվածածնի տոնն էր: Կիրակի: Եկեղեցում «Ցասման ժամ» պատարագն էր կատարվում:

«Երբ տարածամ ձյուն կամ կարկուտ տեղա, բերքերուն վնասե, երբ մարախն ու թրթուրը բույսն ու կանաչը ուտե, երբ երաշտ լինի և ինչ որ բան պատահի երկրին, այն որ մարդուց ըրած չէ, Աստուծո ցասումը կը համարին և այդ ցասման դեմ առնելու համար ամբողջ հասարակությունը միանալով՝ մատաղ կը մորթեն և ժամ կանին: Հաճախ նույն «ժամի» ժամանակ Ցասման Խաչ կը տնկեն քաղաքից կամ գյուղից դուրս արտերի վրա գտնված բլուրների վրա»:

Տոհմածառի
խորհրդանշան

Այսպես է բացատրում «Ցասման ժամը» Հայոց սքանչելի նվիրյալ Սրվանձտյանցը իր «Գրոց ու Բրոց» ավանդությունների ու գրույցների ժողովածուում:

«Ցասման ժամը» ժողովուրդը պատվում էր ցասման ճաշով, ցորեն-կորեկով, անասունների մսով շաղախված հարիսայով, որը թոնիրների վրա եփվում էր հսկա պղինձներով և դրվում կալատեղում: «Ցասման ժամին» նվիրված պատա-րագից հետո քահանաները գալիս, օրհնում էին հարիսան, և ողջ ժողովուրդը միասին ճաշակում էր՝ որպես հասարակական մատաղ:

Սա նաև հոգեհաց էր նախնիների հիշատակին: Նախնյաց պաշտամունքի մնացորդ, մի շատ տարածված հեթանոսական սովորույթ, որ քրիստոնեական եկեղեցին ընդունել էր ծիսաշարքի մեջ:

Արարողությունն ուղեկցվում էր նաև մեծ ուրախությամբ, երգ ու պարով, գուռնա-դիոլի կրքոտ եղանակով:

Յոթ նախրորդ ընկերները Դավթի հետ հավաքվել էին Սպիտակ քարի տակ՝ աղբյուրի մոտ և նախանձով էին խոսում տոնակատարության մասին, որին նախրի պատճառով չէին կարող մասնակցել և հարիսայից ճաշակել:

Դավիթը նախիրը թողնելով ընկերների խնամքին՝ գնում է հարիսատեղ և խնդրում մի պառավի, որ հարիսա տա, տանի իր ընկերներին: Այս պառավը բավական անհյուրընկալ ու կոպիտ է պատասխանում Դավթի խնդրանքին:

«Դե, դուրս կորի Սասունա Ծուռ,
Չուրի տերտեր չըգա, հարիսան չօրհնի, չե՛մ իտա:
Թող ժամավորն էլ գա, ուտի,
Մընացող կը տամ տարեք, կերեք:
Դավիթն ասաց. «Նանե, մնացող շա՛ն կ'տան:
Որ ասաց՝ Նանեն քրվեց: Դավթի հերս էլավ,
Իր ձեռ թալեց, պղինձ թոնդրեն առավ,
Դրեց թոնդրան պռունկ,
Իր փետ անցուց պղնձի ունկ,
Վերցուց տաշտ մ'էլ դրեց գլխուն,
Եղի փարխաջ առավ ի ձեռ,
Ինչքան, որ հաց թխած էին, վերցուց,
Չարկեց տակ իր թևին:
Յոթ շերեփ էլ վերցուց ասաց.
-Էղա էլ մեզի գդալ:
Աստված թող ձեր մատաղ ընդունելի՛ անի»:

Բայց մինչ Դավիթը հարիսայի համար պառավի հետ իր «մենամարտը» հաջող ավարտած վերադառնում էր, «Քառասուն հարամի դև» եկել և նախրից քառասուն կով էին տարել:

Դավիթը սար-ծոր փնտրելով գնաց և վերջապես գտավ քառասուն հարամի-ների որջը, ուր հսկա օջախի վրա, քառասուն ունկանի կաթսայի մեջ եփվում էր

քառասուն կովի մսեղիքը: Դավիթը շատ էր զայրացած: Շրջելով կաթսան կրակի վրա՝ մտնում է քարայր, որտեղ քառասուն հարամիներն էին, որը՝ քնած, որն արթուն սպասում էին, թե երբ կեփվի, կպատրաստվի միսը:

**«Դավիթ որ էդ տեսավ՝
Դավթի աչքեր դարձան...
Դավթ դարձավ ու էլավ դուրս,
Մեկ մեծ քար առավ, գրկեց
էկավ մտավ մեջ քարայրի դուռ,
Որ էդոնք, չ'էլենն, չը փախչեն:
Դավիթ էդտեղ մեկ որ բռնաց,
Սարսափ թափավ հարամի դեկի վրան:
...Դավիթ բռնեց, մեկ-մեկ էնոնց վիզ օլորեց
կտրեց, թալեց քարայրին դուրս»:**

Քարայրը լեփ-լեցուն էր գանձով: Սա այն հարստությունն էր, որ դները թալանել էին Սասունից՝ Մեծ Միերի մահից ի վեր: Այս դներն անշուշտ հսկա, կատաղի, արյունռուշտ մարդիկ էին, որոնք հենց այս հատկությունների համար դեկի համբավ էին վաստակել:

Դավիթը մորթոտված կովերի կաշին ու գլուխները և ոսկին լցնում է կաթսայի մեջ, ապա, շալակն առնելով՝ վերադառնում է հարիսատեղ:

**«Էս ձեր մալերու ոտն ու գլուխ՝
Ձեր հարիսի՝ փոխ՝ ինչ տարա, առեք,
էսա մեծ պղինձն էլ՝
Ձեր պստիկ պղինձն է փոխ.
էս ոսկին տարեք
բաժին արեք՝ ձեր տավարի մսին փոխ.
Համա կաշիք թողեք տանեն էն շիվարներ
Հագեն իմ հոր խերին:
Վա՛յն է էկե ձեր գլուխներուն
Թե իմ աղբերներու հախից ծանկ մի կորեկ կտրեք՝
Ձեր տուն ես կ'անեն Դավթի ավերած»:**

Ավազակներից թալանված Սասունը, նրանց քարանձավը դատարկելով, ետ է ստանում իր հարստությունը:

Վիպասացը չի մոռանում դյուցազնավեպի այս հատվածն ավարտել մի կարևոր հավաստումով. **«Դավիթ իր համար մենակ ծի առավ քարայրեն...»:**

Ինչո՞ւ այսքան մանրամասն պատմեցինք այս հատվածը:
Սա Դավթի առաջին քաջագործությունն է, որ նա կատարում է ելուզակ-ավազակների դեմ:

Սրանք անհայրենիք, անզգա մարդկային այն տականքն են, ովքեր չգիտեն

ինչ է աշխատանքը, ինչ է հանուն հայրենի հողի պաշտպանության կռվի ելնելը: Սրանք նույնիսկ նրանք չեն, ովքեր ունենալով երկիր և ազգություն՝ նախճիրով ու ավերով գնում են ուրիշ ժողովուրդների դեմ՝ հարկահանության ծանր բեռը դնելով նրանց ուսերին:

Սրանց համար միևնույն է, թե ում ինչքը կթալանեն: Մեծ Միերի մահից հետո Վերգոյի և Ձենով Հովանի խնամքին մնացած Սասունը դատապարտված էր ենթարկվելու ոչ միայն Մըսրա Մելիքի, այլև ավազակ-ելուզակների թալանին: Նույնիսկ քեռի Թորոսը, որը ժամանակին հայտնի էր իր քաջությամբ, իր 39 որդիների հետ չի կարողանում արգելել Սասունի անընդմեջ թալանը:

Սասունի գանձը Սասունին ետ տալով՝ Դավիթը լուծում է իր երկրի ու տան կարևոր, չափազանց անհրաժեշտ մի խնդիր՝ աղքատությունից դուրս գալու ու մի քիչ ապահով ապրելու խնդիրը: Եվ վիպասացը, թերևս դառը քնծիծաղով է սկսում Դավթի ճյուղի հաջորդ գլուխը. **«Դավիթ դներուն որ կոտորեց, էդ վախտը եղավ տան ազիզը»:**

Բայց Դավիթն առաջվա նման իր ապրուստը հայթայթում էր աշխատանքով և բավարարվում այնքանով, որքան նրան տալիս էր այդ աշխատանքը: Ավազակ-ելուզակներին ոչնչացնելուց հետո նա թողնում է նախորդությունը և ձեռք բերելով մի բազե՝ դառնում է որսորդ:

Այս գլխում առաջին անգամ հանդիպում ենք արտատեր **Պառավին**, որը ժամանակին եղել է Մեծ Միերի սիրուհին, երբ Միերը դեռ չէր ամուսնացել Արմաղանի հետ: Պառավը մի փոքր կորեկի արտ ուներ, որն իր և իր աղջկա միակ ապրուստն էր: Հակառակի պես Պառավի արտում շատ լոր ու ճնճղուկ կար, և Դավիթն էլ սիրում էր այդ արտում որսորդություն անել:

Ծուռ Դավիթը՝ Մըսրուն կրակով լեզուն այրած Թլոլ Դավիթը, միամիտ ու անսահման բարի Դավիթը, որը Սասունի վրեժն էր լուծել հարամիներից, չէր հասանսահման բարի Դավիթը, որը Սասունի վրեժն էր լուծել հարամիներից, չէր հասանսահման բարի Դավիթը, որը Սասունի վրեժն էր լուծել հարամիներից, չէր հասանսահման բարի Դավիթը, որը Սասունի վրեժն էր լուծել հարամիներից:

**«Դավիթ,-ասաց,-փռեն լամ քո արև,
էդ ի՞նչ կանես.
էկեր ես իմ կորեկի մեջ լո՞ր կը սպանես:
էլի՛, գնա, մեջ սարերուն քի՞չ կա օչխար
էն վիրու օչխարներ՝ զարկի,
էս ճնճղու մեջ ինչքա՞ն միս կա,
Դու Պառվի կորեկի ճնճղով տի կշտանաս...»:**

Եվ նա, որ մի մահակով վայրի գազաններ էր հավաքել իր նախրի մեջ և սպանել էր քառասուն ավազակներին իր մերկ ձեռքերով, մնում է մոլորված, թե ինչով կարող է սպանել վայրի ոչխարին:

Պառավը նրան հայտնում է Սասնա ծռերի տան առաջին գաղտնիքը, որը Ձենով Հովանը պահել է իր եղբորորդուց: Իր հայրը՝ Մեծ Միերը, որսի համար հատուկ նետ ու աղեղ է ունեցել, և այն անշուշտ պահված է մի տեղ:

Հոր ժանգոտած նետ ու աղեղը գտնելով՝ մաքրում, փայլեցնում է այն և Պառավի արտը հանգիստ թողնելով՝ ամեն օր գնում է սարերը՝ որսի:

Այստեղ կարևոր է հիշել մի միջադեպ:

Դավիթը սքանչելի գեղեցկության տեր երիտասարդ էր արդեն, որ Ձենով Հովանի կին, օտարուհի Սառյեն **«գաղտուկ աչք էդի վեր Դավթին»**: Նրան գայթակղեցնելու համար մի օր մերկանում է և լողանում՝ Դավթին պարտադրելով իր գլխին ջուր լցնել:

**«Որ Դավիթ իմ մարմին տեսնա,
էնոր սիրտ տի մեղավորնա
Տի գա հետ իմ ձեռաց»:**

Բայց Դավիթը պինդ փակում է աչքերը և նոր կնոջ գլխին լցնում ջուրը:
«Հրողբո՛ր կնիկ, դու իմ մերն ես, ես քո որդին...»:

Սառյենի վիրավորված ինքնասիրությունը նրան կատաղության է հասցնում:

«Էլաց, էտո՛ւ գլխուն,

իր էրեսներ արնեց,

Մազեր քրքրրեց վեր գլխուն.

-ես գիտեի՝ թե ինձ որդի՛ էիր բերե,

Հը գիտեի, թե դու գնացե՛

Ինձի էրիկ էիր բերե»:

Ձենով Հովանի տղամարդկային արժանապատվությունն այնպես է խոցվում, որ փակում է տան դուռը նրա երեսին: Փորձությունները շարունակվում են:

**«Հրողբեր, հիմիկ կարամ քացի մի զարկեմ՝
Դո՛ւ էլ, քո դուռն էլ էրթաք գետնի տակի անդունդք,
Ամա ի՞նչ անեմ, հերագու՞թ հրողբեր.
Լրբե՛ խաբված ես...»:**

Այս պատմության մեջ, քացի Դավթի բարոյական շահեկան կերպարից, զգայուն մի ելևեջ կա դեռ որբության զգացողությունից չազատված հերոսի համար: **Հերագու՛թ:**

Ձենով Հովանը, ինչպես էլ վարվի Դավթի հետ, ներվելու է, որովհետև **հերա - գու՞թ** է, որի կարիքը, տիրով լինելու հոգեբանական վիճակը, հոր ու մոր քաղցրություն չտեսած տղայի համար անչափ կարևոր է: Բայց նա, այնուամենայնիվ, ելք է գտնում իր բարկությունից ազատվելու համար: Եվ նորից խեղճ Պառավի էր փնտրում իր բարկությունից ազատվելու համար: Եվ նորից մի ծառ և կորեկի արտում շատ ագռավներ տեսնելով՝ քաշում, հանում է բարդի մի ծառ և կտրելի արտում շատ ագռավներ ու կորեկը մի տեղ է հավաքում:

Խփում այնպես, որ ագռավներն ու կորեկը մի տեղ է թափում ընտրովի անեծքով՝

**«Օ՛յ, օ՛յ, գրող մահը տանի քեզ, Դավիթ,
Հա՛րըս զքեզ տանի, գրո՛ղ զքեզ խեղդի...**

Տո, դու գաս վեր պառվու կորեկին

Քո ցասո՞ւմ թափես:

Աստծու կրա՛կ ըլնի վեր քեզ,

էն հոր տղեն դո՛ւ տի ըլնես:

Աստված օղորմի Առյուծ Մհերին,

էնի որ կար՝ խեղճերու պապ ու մամ:

...Հիմա դու էդ ի՞նչ է կ'անես,

Իմ հույս՝ էդ փշուր կորեկն է:

...Դուն որ էդպես տղամարդ ես՝

Հորի՞ չես էրթա ծովասար:

Թե կտրի՞ճ ես՝ գնա, քո հոր որսատե՛ղ առ:

Քո հոր սեյրանատեղ ծովասա՛րն է:

Հրեն, Մըսրա Մելիք է էկե,

Քո հոր սար զավթե՛...

...Հիմիկ ինչի՞ դու չես էրթա էնտեղ,

Վեր ինչի՞ եղար կտրի՞ճ»:

Սա երկրորդ կարևոր գաղտնիքն էր, որ Պառավը հայտնում էր Դավթին:

Ծովասարը, որը Մեծ Մհերի որսատեղն էր, գրավել էր Մըսրա Մելիքը:

Դավթի համառ պնդմամբ Ձենով Հովանը ստիպված է լինում նրան ուղեկցել Ծովասար: Որսորդության ակնկալությամբ նրանց են միանում նաև քաղաքի իշխաններն ու քեռի թորոսը:

Ծովասարի որսատեղը, որը պարսպապատ էր, և որտեղ Մհերի մահից հետո որս չէին արել Մըսրա Մելիքի ահից, անչափ լցվել էր որսի գազաններով: Դավիթը

պարսպից ներս մտնելու դուռ չգտնելով՝ գուրգուվ մի ահռելի հարված տալով՝ ճանապարհ է բացում պարսպի միջով:

Դյուցազներգությունը ինքնին բանաստեղծական է, սակայն այստեղ կարևորվում է Դավթի բնավորության մյուս սքանչելի կողմը, որին հետո պիտի շարունակ հանդիպենք մինչև նրա ողբերգական մահը:

Այդ հրաշալի, դրախտաման հսկա պարտեզում ամեն կողմ ջրավազաններ են, ակնակիթ աղբյուրներ և լիքը գազաններ: Սակայն Դավթի տպավորությունը Ծովասարի որսատեղից բոլորովին այլ էր, քան կարելի է սպասել:

**«Վայ իմ հեր ինչքան մեղք է գործել
Որ էս գազաններ գերի՝ է դարձուցե»:**

Նրա հետ Ծովասար հասած մարդիկ ուզում են սկսել որսը: Սակայն՝

**«Էհե՛յ, ձեզ իրավունք չկա՝
էնոնցից մեկն էլ չը սպանե՛ք:
Մոտիկ մի գաք, ես չեմ թողնի
էնոնց զարկեք:**

Կապուկ տեղ պապս էլ կզարկի.

Տղամարդն էն է, որ արծակի ու նոր զարկի:

Չէ որ էնոնք գերի են, հրողբեր,

Մարդ էլ գերին զարկի՞... »:

Քանզում է Ծովասարի որսատեղի պարիսպները, բաց է թողնում գազաններին՝ ամեն քարի ու թփի տակ նայելով. **«...Չըլնի՝ մեկ ջանավար քնուկ ըլնի՝ մեղք է»:**

Բայց սա Ծովասարի արկածների սկիզբն է միայն: Դավիթը պիտի գիշերն արթնանար և տեսներ, որ սարի գլխին կանաչ-կարմիր բոց է իջել: Նա պիտի գնար և տեսներ, որ կրակը ցայտում է ինչ-որ գերեզմանից, և որ այդ կրակը չի այրում ձեռքը և լուսե կամար է կապել գերեզմանին: Մեծ Միեռի գերեզման է, որ լույս է ցայտում, և հողին հավասարեցված ավերակներն էլ իր հոր շի Մարութա Բարձր Աստվածածին վանքի ավերակներն են:

«Դավիթ չոքեց գետին, համբուրեց.

Իր նետ-աղեղով էդա մարմար քարի բոլոր

Գի՛ծ մի քաշեց, նշան արավ,

Լուսու ձևով խորանների կամար քաշեց

-Թե որ չը շինե՛մ ես էս վանք՝

Իմ ուխտի տակ կմեռնեմ... »:

Եվ Ձենով Դովանը, որի ձայնը քառասուն օրվա ճանապարհ էր գնում, կանչում է յոթ քաղաքի վարպետ մարդկանց, որ գան և կառուցեն նորից Մարութա Բարձր Աստվածածինը: Վանքի հիմքի մեջ դրվեց Դավթի մեջքի թուրը, որ այն ամուր լինի և այլևս քարուքանդ չլինի: Հետո կառուցեցին այնպես, ինչպես գծել էր Դավիթը: Նա ճշմարիտ ժառանգն էր Մանասարի, Բաղդասարի, Մեծ Միեռի, որոնք

կառուցել էին քաղաք ու բերդ, վանք ու կամուրջ և իրենց ձեռքերի շնորհքն ու կառուցման հանդեպ ունեցած պաշտամունքը փոխանցել Սասնա ծրագ Դավթին:

**«Ուստեք կը կանգնեն պատի վրա,
Դավիթ էն քոջ քարեր ձեռ կը տա,
Կը վերցու, կը բերի, կը դնի իր տեղ:
Ոչ բանողներ կարան էն քարեր բերեն,
Ոչ ուստեք կարան վերցու, դնեն տեղ »:**

Երբ կառուցվեց, ավարտվեց վանքը, հրավիրվեցին քառասուն-քառասուն եպիսկոպոս, վարդապետ, սարկավագ ու լուսարար...

Նավակատիկ արվեց, վանքը օծվեց:

Մարութա Բարձր Աստվածածինը հառնեց նորից որպես Հավատի խորան:

Չարբահար Քամուն, որը չէր վերադարձել Մըսր և հետևելով Դավթին՝ հասել էր Սասուն, Դավիթը վանքի պահապան է կարգում:

**«Ուխտավոր կըգա, շիվար մարդեր կը
գան՝ դուռը բաց արեք, կերակրեցեք... »:**

Սասուն վերադառնալու ճանապարհին Դավիթը հսկա քարերով կառուցում է նաև Մարութա սարի գլխից իջնող և մինչև Սասուն հասնող հորդառատ գետի կամուրջը. **«Էն կամրջի անուն մնաց Դավթի կամուրջ... »:**

Սասունն այս քաջ ու բարի հերոսի հովանու տակ թվում էր՝ պիտի նորից վերականգնե հին օրերի իր ապահովությունը, որը կար Սասնա տան հիմնադիր Սանասարի ժամանակ: Բայց՝ ոչ: Լուրը հասնում է Մըսրա Մելիքին, թե Ծուռ Դավիթը Ծովասարի որսատեղի պարիսպները քանդել է, որսի գազաններին ազատ է արձակել... և նորից կառուցել է Մըսրա ձեռքով ավերված Մարութա վանքը:

Խուբաշին՝ Մելիքի գորավարներից մեկը, հինգ հարյուր ծիավոր առած, հասնում է Ծովասար և չնայած Չարբահար Քամու դիմադրությանը՝ ավերում է վանքը, սպանում բոլոր վանականներին, որոնցից միայն մի սարկավագ, ազատվելով, գուժկան լուրը հասցնում է Սասուն:

Դավիթը Պառավի խորհրդով ընտրելով

կարճ ճանապարհ, Բաթմանա գետի կամրջի մոտ հասնում է Խոլբաշու գործին՝ իր ձեռքին գենք ունենալով արմատախիլ արած բարդու մի ծառ.

« Խոլբաշի դու դո՞ր տի փախչես »:

« Դավիթ բարդու ծառ մի քաշե գորքերու մեջ

Կը փարատե, ու կամրջի վերան

Մեկ էս կողմեն շուռ կը տա ջուր,

Մեկ էն կողմեն շուռ կը տա ջուր:

Էնոր գորքեր ամեն ջարդեց, էնոնք սպանեց,

Մնացած էլ լցրեց գետ, էնոնց էլ խեղդեց »:

Միայն Խոլբաշուն է հաջողվում փախչել, առանց ետ նայելու: Եվ Դավիթը նրան ծայն է տալիս, ասում.

« Զիու տեր ես, կարո՞ւմ գամ քեզ ըսպանեմ,

Համա ես քեզ չեմ ըսպանի,

Դու գնա Մելիքին բարո՞վ արա,

Ասա՝ դեռ Սասուն չի մեռե

Մեկ էլ թող էսպես բան չանի՝

Ավեր բանից ի՞նչ կը դառնա »:

Այս է Հայոց հավերժական հավատամքը. **« Ավեր բանից ի՞նչ կը դառնա »:** Խաղաղասեր մի ժողովուրդ, որն առանց աչքը թեքելու հարևան ժողովրդի հարստության կողմը, ապրում է՝ ապավինած իր հողին, իր ձեռքերի կարողությամբ և իր արարչապաշտ էությանը:

Մի ժողովուրդ, որ քաջ է, պատրաստ մարտնչելու իր տուն ու տեղի, իր երկրի խաղաղությունը նվաճողից ամեն գնով ետ խլելու համար և դեռ մեծահոգաբար փորձում է դարձի բերել նվաճողին, իր սքանչելի, սակայն, ըստ ամենայնի, միամիտ խրատով՝ **« Ավեր բանից ի՞նչ կը դառնա »:** Հակառակորդ, այս խրատն ավելի է կատաղեցնում, վայրագ դարձնում թշնամուն, որի ազդեցության նկարագիրը հենց իր դավանանքի խորքում է: Այս թշնամին խորապես հասնում է, որ ինքը կա՛, որպեսզի տիրի բոլոր ազգերի վրա, ինքը կա՛, որպեսզի այդ ազգերի քրտինքով ձեռք բերածը խլի: Հիմա էլ ահա, Մելիքը մեջլիս է հավաքում՝ որոշելու, թե ինչպես **« Դավթի կյանքը երկրի էրեսից վերցուն »:** Եվ անկախ նոր ստացած պարտությունից՝ մեծամտությունն ու գոռոզությունը ավելի քան անպակաս է այս մեջլիսում:

« Մեջ մեջլիսին Կոզբաղին անունով

Կտրիճ փահլևան մի կար, էն ասաց.

- Թագավոր ապրած կենա, վայել չեմ տեսնի՝

Դու երթաս վեր գյավուրին:

Դու ինձի հազար փահլևան տաս՝

Տերթամ Սասուն թալներ բերեմ քեզի »:

Եվ ահա՝ Բաղին, Կոզբաղին, Սուդին, Չարխաղին. Մելիքի տված գորքով ընկնում են ճանապարհ: Եվ ամբողջ Մըսրը ուրախությամբ պարում է ու հրճվում, իսկ Մըսրա կանայք ծաղրի ակնհայտ երանգով՝ երգով ճանապարհ են դնում իրենց հերոսներին:

« Բարով Բաղին ու Չարխաղին,

Էդ ո՞ւր կերթաք էդպես վազան,

Է՛յ Կոզբաղին, Է՛յ դու Սուդին,

Որ դարձեր եք էդպես գազան...

- Կերթանք Սասուն առ ու թալան

Կարմիր եզներ բերենք լծան,

Կարմիր կովեր բերենք կթան,

Որ դուք անեք եղ ու չորթան... »:

Երբ Մըսրա գորքը հասավ Սասուն, Հովանը, վախենալով, որ Դավիթը պիտի արգելի Մըսրա հարկը տալու, նրան ուղարկում է որսի.

« Էսօր իմ սիրտ վիրու օջիսարի միս կուզի... »:

Եվ այն, ինչ Կոզբաղինը խոստացել էր Մելիքին, հավաքում լցնում է մարագները, ապա բերում են իսկա պարկերը, որ Վերգոյի ու Հովանի հետ կոտով չաները, ոսկին: Իսկ գորքն այդ միջոցին քաղաքի մեջ ալան-թալանով էր զբաղված: Դավիթը վերադառնում է որսից և տեսնում՝ կարծես քաղաքի վրա հող է մաղվել.

« Լալ, գոռալ, ծեծկուր, մեր ու մանուկ ուրացել են... »:

Դավիթը ոչինչ չհասկանալով՝ գալիս հայտնվում է Պառավի դիմաց, որի միակ աղջկան նույնպես գերել են: Եվ նրա ողբն ու անեծքը իսկապես արժանի են նրա վշտին:

« Գրող-մահ քեզ տանի, Դավիթ,

Սասնա ծո՛ւռ, շաղգամակեր,

Թող դատարկվի քո թամբ... »:

Վերջապես Դավթին հաջողվում է Պառավի լացի ու անեծքի միջից հասկանալ կատարվածը:

« Դավիթ իրեք գոմի դռներ կոտրեց,

Դռներ բացեց, կընկտիք, աղջիկներ դուրս հանեց,

Ասաց.- Իմ մերե՛ր, իմ քուրե՛ր...

Գնացեք, ձեզ համար աղոթք արեք,

Ես կ'երթամ ձեր չարը կը տանեմ »:

Դավիթը չի խնդրում, որ իր համար աղոթք անեն կամ հաջողություն ցանկացնեն ու հաղթանակ:

Դավիթը գնում է բոլորի **« չարը տանելու »:** ճշմարիտ հերոսը որևէ ակնկալիք

չունի, նույնիսկ աղոթքի: Ճշմարիտ հերոսը միայն տալիս է, նույնիսկ կյանքը, որովհետև **«չարը տանելը»** հենց դա էլ նշանակում է: Սա սրբազան ճշմարտություն է: Հայոց ազգը ի բնե, ի ծնե խաղաղասեր է: Եվ եթե նա իր երևակայությանը ստեղծում է իր վիպական հերոսների կերպարները, ապա դրանք կերտում է իր հետ ապրող, իրեն ծանոթ քաղերից: Նրանք իսկապես եղել էին և կային. հսկա բերդեր ու քաղաքներ կառուցողները, քաջազն պատերազմողները, որոնք իրենց սուրը հանում էին պատյանից միայն այն ժամանակ, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ էր: Եվ իզուր չէր այդ սրերի վրա գրվել Հայոց գիրը. **«Ողորմա՛ ողորմողին, մի՛ ողորմա անողորմին»:**

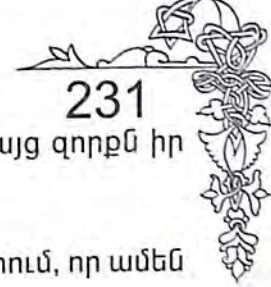
«Սասնա Շռերի» բոլոր հերոսները իրական են իրենց հզորությամբ, վիպերգության մեջ թույլատրելի խտացումով: Նրանք իրական են իրենց մարդկային թուլություններով, իրենց շուրջն ապրող մարդկային բազմազան բնավորություններով: Դավիթն իրոք այն կերպարն է, որը հորինված չէ, որն իր ոգեղեն ամբողջությամբ ավելի քան իրական է և մարդկայնորեն ճշմարիտ իր բոլոր դրսևորումներով: Եվ անսահման անկեղծ իր ժողովրդի հանդեպ ունեցած սիրով.

«...ես կ'երթամ ձեր չարը կը տանեմ...»:

...Չենք մանրամասնում դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան Դավթի և հարկահավաքների միջև: Ասենք միայն, որ Դավթի ցասումն ու վրեժը արժանի էին հարկահավաքների լկտիությանը, զոռոգությանն ու բարբարոսությանը.

**«-Յա՛ հացն ու գինին, տեր կենդանին,
Մարութա բարձր Աստվածածին,-
Ասաց, կոտ զարկեց Կոզբաղնի գլխուն
Կոզբաղին իր գլուխ կոռեց, բարձր կապվ:
...Կոզբաղին շուտ էլավ՝ փախնի:
Դավիթ ընկավ հետև, Կոզբաղին բռնեց,
Էնոր շրթունքներ կտրեց,
Էնոր ատամներ քաշեց, շարեց ճակատ,
Բերեց դրեց ձիու վերան,
Ոտքեր ձիու փորի տակ կապեց, ասաց.
-Դե՛ գնա թագավորիդ բարև արա, ասա.
Էն Մհերի տղա Դավիթն՝ էդպես արեց.
Մեկ էլ չըգա՝ Սասնա կընկի, աղջիկ տանի՛.
Սասնա տուն դեռ չի՛ ավերվե,
Որ դուք էկե մեզեն խարջ ու խարաջ կուզեք:
Մըսրա գավառ իրեն, Սասնա գավառ մեզի:
Թե չէ՝ ինչ իրմեն կը գա, թող չը խնայի»:**

Ապա Դավիթը՝
**«Մըզրախ քաշեց ու ընկավ մեջ,
Էդ զորք բոլոր ջարդ ու փշուր՝ արեց»:**

Բայց մինչ այդ, նա առաջարկել էր զորքին, որ ետ դառնան, բայց զորքն իր շատությանը վստահ՝ ծաղրել էր նրան:

Հետաքրքիր մի պահ ևս այս դրվագում.

Դավիթը ողջ թալանը կուտակում է մի տեղ և ժողովրդին պատվիրում, որ ամեն մեկը գա ու տանի իր ապրանքը, բայց

**«Ով որ մի կորեկ ավել՝ վերու,
Կը զարկեմ՝ զգլուխ կը կտրեմ»:**

Արդարությունն իր հրճվանքն էր ապրում Սասունում՝ Դավթի նաև այս արարքի և խոսքերի համար:

Մըսրուն կանայք երգով ու ծաղրով են դիմավորում իրենց «հերոսին»:

**«Այ, Կոզբաղին մեծաբերան,
Իդա դիհեն գացիր՝ քանց գել-գազան,
Ու էն դիհեն էկար՝ քանց շուն վազան,
Մըզրախդ քո վզեն կախուկ,
Քանց շան խառան,
Բերանդ է բաց՝ քանց պատուհան,
Փսլինք կ'երթա՝ քանց տոպրակի տակի թան՝
Ճանձեր վերան կապած քարվան...»:**

Մեկիքը տեսնելով իր զորքի ու զորավարի խայտառակ պարտությունը՝

**«...Գոռա՛ց, կանչե՛ց, ասա՛ց.
-Կերթա՛մ Սասուն, Սասուն կավրե՛մ
Ըզհող ու ջուր, ըզժողովուրդ կը վարեմ,
Քանդեմ, տանեմ
Մըսրա հետև նոր քաղաք մի շինեմ.
Էլ թող Սասուն անուն չ'ըլնի մեջ աշխարհին»:**

Որոտաձայն մարտակոչով և սեփական արյունով գրած հրովարտակով Մըսրա Մեկիքը իր հպատակ բոլոր երկրներից զորք է հավաքում, որ գնա աշխարհի երեսից ջնջի Սասունը: Այդ զորքի թիվը հասնում է բյուր հազարների. զորքը ձիավոր և հետևակ: Իսկապես Մըսրա Մեկիքի զինահավաքի կանչը չափազանց տպավորիչ է և ակամա զարհուրում են Սասունի ճակատագրի համար: Բանակն այնքան մեծաթիվ է, որ զինվորները մի-մի կուն խմելով՝ ցամաքեցնում են գետը: Դյուցազներգության **«Սասունցի Դավիթ»** ճյուղում այս հատվածը ամենալավաձևն ու դրամատիկականն է, որտեղ վերջնականապես լայնորեն բացալարվածն ու դրամատիկականն է, որտեղ ավելագույն բնավորությունը՝ իր լավագույն դրսևորումներով:

**«Մըսրա աստղը մութ, խավար էր,
Սասնա աստղը լո՛ւս, պայծառ էր...
Ու մեկ դի՛ր էլ էրագ տեսա՛**

Սա պատերազմ սկսելու նախօրյակին Իսմիլ խաթունի տեսած երազն էր:
...Մըսրա զորքը գալիս էր դեպի Սասուն, և այդ լուրը հասավ այնտեղ Մելիքի
նամակի տեսքով.

**«Դավիթ, կռիվ տ'անեն, արի՛ իմ դեմ
Չէ հո՛ տամ ես իմ զորքեր քաղքի վերա
Ու ինչքան ո՛րձ կա՝ տի սպանեն,
Կրա՛կ տի տամ Սասնա քաղաք ու տի վառեն,
Իր հեղեղի տակո՛վ տ'անեն,
Սասնա քար-հող քշեն գետի...»:**

Ձենով Հովանն ու Վերգոն որոշում են, որ անհնար է հաղթել Մըսրա Մելիքին,
ուրեմն հարկավոր է գնալ, նրա թրի տակով նորից անցնել, կին, աղջիկ, ոսկի,
արծաթ տալ՝ որքան կամենա.

«...Բալքի Մելիք խղճա մեզի»:

Եվ որպեսզի հնարավոր լինի կատարել իրենց որոշումը, պիտի ազատվել
Դավթից: Ինչպե՞ս: Ձենով Հովանը կազմակերպում է մի մեծ խնջույք, որտեղ
պետք է կարողանային հարբեցնել Դավթին այնպես, որ նա օրեր շարունակ
չկարողանար սթափվել: Այդ կերուխումին մասնակցում էր նաև **քեռի Թորոսը**,
որի մտադրությունը Դավթին կռվից հեռու պահելն էր, բայց ոչ երբեք անձամբ
կռվից խուսափելը ու թշնամու թրի տակով անցնելը: Եվ երբ Դավիթը հարբել էր
այնքան, որ հնարավոր չէր երկար օրերի ընթացքում սթափվելը, քեռի Թորոսն իր
երեսունինը որդիների հետ գնում և **«Լեռա սարի գլխուն»** վրաններ է խփում
այն մտադրությամբ, որ իր կռիվը Մըսրա Մելիքի հետ իսկական կռիվ լինի, և
աստված կամ նրան տա, կամ իրեն:

Քեռի Թորոսը չի հասցնում մտնել կռվի մեջ: Դավիթը փվում է իր
գինովությունից: Քեռի Թորոսի կին **Սանդուխտը** լաց էր լին ավթի գլխու
վրա, և նրա արցունքներն էին, որ սթափեցրին Դավթին: Երբ Դավիթը
Սանդուխտից իմանում է եղելությունը, սաստիկ զայրացած գնում է հորեղբոր
մոտ և զենք ու զրահ է ուզում նրանից Մելիքի դեմ կռիվ գնալու համար, ստանում
է մի **«կռուտ քուռակ»**, **«մի ժանգոտ թուր»**, ապա, որպես հավելում, Վերգոյի
ծաղրը, թե՛

«Մելիքին կը սպանես, էնոր ականջ ինձ նվեր բեր»:

Այսպես է Դավիթը գնում կռվի: Բայց նրա դիմաց է ելնում արտատեր Պառավը,
որի սիրտը ցավում է Դավթի համար, և նրա խոսքը, որը վիպերգուները երգով են
մատուցում, միայն Դավթին իր հոր զենք ու զրահի մասին տեղեկություն տալը չէ,
այլ նաև խորհրդապաշտական ծիսակարգի հավելված, որտեղ ներկա է թովչանք-
հմայանքի գաղտնի ուժը: Պառավի երգը պիտի վերջնականապես ազատագրեր
Դավթին անտեղյակությունից, պիտի նրան վերադարձներ դեպի այն ակունքը,

որի ծնունդն էր ինքը, և որի ծնունդն էին նաև Քուռկիկ Ջալալին և շնչավորված
զենքն ու զրահը:

Պառավի խոսքը ավելի քան ժամանակին էր, որովհետև կռիվը մահու և կյանքի
կռիվ էր, և հերոսն այդ դեպքում չէր կարող հաղթանակ ակնկալել, եթե իր հետ
չլինեին ջրածին մոխյոգը, զենքն ու զրահը: Արտատեր Պառավը Դավթին փաս-
տորեն տեղյակ է դարձնում պատերազմական տոհմական սպառազենի գաղտ-
նիքին ու նրա գերագույն զորությանը:

**«Մագյար չը կա՞ր քո հոր Թուր Կեծակին,
Մագյար չը կա՞ր քո հոր Քուռկիկ Ջալալին,
Մագյար չը կա՞ր քո հոր Գյամն պողպատի,
Որ դնես Քուռկիկ Ջալալու բերնին:
Մագյար չը կա՞ր քո հոր Գուտն իր գլխին,
Մագյար չը կա՞ր քո հոր Կապեն դադիֆե
Մագյար չը կա՞ր քո հոր Քամարն ի մեջքին,
Մագյար չը կա՞ր քո հոր Կոշիկն ի ոտին,
Մագյար չը կա՞ր քո հոր Խաչ Պատերազմին
Վեր իր աջ թևին»:**

Պառավը հայտնում է նաև, որ Ձենով Հովանը այդ բոլորը չի տա Դավթին, եթե
նա **«զոռովեն»** չառնի:

Այդպես էլ լինում է:

**«-Ես կուզեմ քենն իմ հոր Թուր Կեծակին
Ես կուզեմ քենն իմ հոր Քուռկիկ Ջալալին...»:**

Եվ այսպես՝ մնացած զենք ու զրահի, հագուստ-կապուստի պահանջն է նաև
ամբողջանում: Բայց կա պայման, որի կատարումը միայն կարող է ապահովել
հերոսի կռվի ելքը. Դավիթը պիտի կարողանար խոր ներքնահարկից հանել հոր
ծանր զենք ու զրահը:

**«Դավիթ գնաց, իջավ ներքնատուն,
Իր հոր զենք-զրահ տեսավ պատին կախ:
Էդ ամեն գրկեց, քաշեց իր թևին,
Դուրս հանեց բերեց Ձենով Հովանին,
Ձենով Հովանը էդ բան տեսավ ուրախացավ...»:**

Այն օրից ինչ մեռել էր Մեծ Միերը՝ Քուռկիկ Ջալալին փակել էին մեծ գոմում,
դուռը շարել և խոտ ու ջուր տալու ժամանակ էին միայն բացում երդիկի անցքը:
Լուսածին մոխյոգն ապրում էր խավարում: Սա թերևս խորհրդապաշտական
իմաստ է կրում իր ներսում, քանի որ մեր երազանքների մոխյոգները եթերների
ազատ ճախրանքից երբեմն գահավիժում ու բանտվում են մութ զնդաններում,
այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի հասունացել Հույսի մանուկը, որն արժանանա-

լու համար նժույգի վստահությանը՝ պիտի ենթարկվի փորձությունների, որոնք մի ժամանակ առաջ հաղթահարել են իր նախնիները...

Դավիթն արժանանում է ծիու վստահությանը:

...Ձին հոտոտեց, ձին լաց եղավ...

**«Էդտեղ աստծու հրամանով
Խաչ Պատերազմին իջավ
Վեր աջ թևին...»:**

Նժույգի հուզվելը ավելի քան տպավորիչ է: Դիցական այս կերպարը իր տերերի նման ոչ միայն հզոր է ու քաջասիրտ, այլ նաև նրանց նման զգայուն ու փխրուն, բանական մարդուց ավելի բանական ու սիրելի իր զգայունակ խորությանը:

Ցանկություն կա հասկանալ նաև Ձենով Հովանի բարդ և հակասական թվացող կերպարը, որի արարքները երբեմն պարզապես անհասկանալի են, մանավանդ, երբ հիշում ենք, որ նա նույնպես ծովածին Սանասարի որդին է:

...Երբ Դավիթը հագած-կապած իր հոր զենքն ու զրահը, ողջ հագուստ-կապուստով, Քուռկիկ Ջալալին հեծած հայտնվում է Հովանի առաջ՝ նա երգով թվարկում է հայրական այն ժառանգությունը, որ տրվեց Դավթին: Թվարկում է խորին ափսոսանքով, **«մըռմըռոցով, լալով»:**

**«Ափսո՛ս, հազա՛ր ափսոս Քուռկիկ Ջալալին...
...Ափսո՛ս, հազար ափսոս Խաչ Պատերազմին...»:**

Եվ այսպես մեկիկ-մեկիկ զենքն ու զրահը, հագուստ-կապուստը... Եվ վերջում միայն, երբ տեսնում է Դավթի գայրույթը՝ Ձենով Հովանը կանչում է.

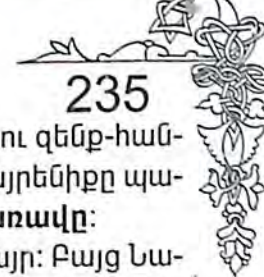
«Ափսոս հազար ափսոս, մեր թառլան Դավիթ...»:

Հովանը ափսոսո՞ւմ է Դավթին հանձնել իր իսկ ժառանգությունը՝

Դիմենք Արուսյակ Սահակյանի բացատրությանը: **«...Բացի Ե Ինծակին և Քուռկիկ Ջալալին, որոնց հրեղեն իմաստը ակնհայտ է, զ...-հանդերձանքի բոլոր մասերն առանձին-առանձին ունեն խորագույն խորհրդանշական իմաստ, որոնք ամրացնում, ամրակայում են առասպելական այն համակարգը, որի մեջ գործում են ազնավուր տոհմի ժառանգները:**

...Տոհմի զորությունը սոսկ հզոր ժառանգը չէ, այլ տոհմական հզորության ամբողջությունը՝ հանդերձանք, ձի, երդմախոսական բանաձև, պատգամ-պատվիրան: Այս ամբողջությունն է Հովանը ծանապարհում ազգմի դաշտ, տոհմի ողջ զորությունն է գնում Սասնա տնից: Հովանի ափսոսանքը հրաժեշտի աղոթք է և օրհնաբանական պատվիրան: Հովանը ծիսակատար քուրմի նման ի մի է հավաքում Դավթին օգնական բոլոր ուժերը, կանչում է նախնիների սատար զորությանը օրհասից առաջ...»:

Եթե համաձայնենք այս բացատրությանը, պիտի տարակուսենք, թե ինչո՞ւ այդ դեպքում Հովանը տոհմա-ազգակցական կապի իր իրավունքով չի հայտնում

«Սասնա տան ծրագին» ընտանիքի կարևոր գաղտնիքը՝ նժույգի ու զենք-հանդերձանքի մասին, նույնիսկ, երբ Դավիթը պատրաստվում է գնալ հայրենիքը պաշարած թշնամու դեմ, և դա նրա փոխարեն անում է **Արտատեր Պառավը:**

Արտատեր Պառավին Դավիթը Նանե է կոչում: Նանե, այսինքն՝ մայր: Բայց Նանեն գիտենք, Հայոց Արամազդյան դիցարանի աստվածուհին էր, որը հովանավորում էր հողը, մայրությունը, տունը, ծուխ-ծխանին: Նրա արձանիկները դնում էին թոնրի շուրթին և պահում ցորենի ամբարների և հորերի մեջ:

Վիպագետ, գիտնական **Հովսեփ Օրբելին** Արտատեր այս Պառավի և հունական Դեմետրե աստվածուհու միջև նույնիսկ զուգահեռներ է անցկացնում: Բայց կան Դեմետրե աստվածուհու միջև նույնիսկ զուգահեռներ է անցկացնում: Բայց սա թերևս միայն արտաքին պաշտամունքային նմանություն է: Հայոց այս աստվածուհին տոհմի՝ զորությանը հաղորդակից էր այնպես, ինչպես հետո Արտատեր Պառավն էր, որը տոհմի գաղտնագրված հզորության իմաստը Դավթի առաջ բացելով, փորձում էր նրան արժանի դարձնել իր նախնիներին. **«...դու էն հոր տղան ըլնես...»:**

...Անչափ հուզական է Դավթի հրաժեշտը համաքաղաքացիներին: Նա չի հիշում ոչ նրանց հալածանքները, ոչ նրանց հիշոցները և ոչ անեծքները, որ թափել են իր գլխին: Նա միայն ու միայն այն բարության տերն է, որին արժապատիվ են իրեն: Եվ երգով նրանց դիմելու այս պահը միայն խանդաղատանքի զգացում կարող է պարզել:

**«Օ՛, քուրեր, դուք կացե՛ք բարով
Դո՛ւք ինձի քուրություն եք արե,
Օ՛, մերեր դուք կացե՛ք բարով
Դուք ինձի մերություն եք արե:
Բարի դրկիցներ, դուք կացե՛ք բարով
Դուք կացե՛ք բարով մեծ ու պստիկով:
Իմ դուռ դրկիցներ, ձեր էրես շատ եմ թռեր,
Ինձ հալա՛լ արեք:
Բարի տանտիկիներն է՛ր ինչ հա՛ց կը թխեք,
Դավթի անո՛ւն հիշեցեք:
Ջահելներ, դուք էլ՛ ինչ-որ քեֆ կ՛անեք,
Դավթի անո՛ւն հիշեցեք:
Իմ քուրե՛ր, մերե՛ր, իմ լավ դրկիցներ
Մնացե՛ք բարով»:**

Արդյոք Դավիթը այս հրաժեշտը տալիս համոզվա՞ծ էր, որ ողջ պիտի վերադառնա... Լացակունած ինչ-որ դժվար ընկալելի երանգ կա ողջ տեսարանում, որն ավելի է խտանում, երբ Դեղձուն Ծամը, որն իր որդի Մեծ Միերի մահից հետո ինքն իրեն դատապարտել էր հավերժական սգի՝ բանտարկվելով փակ սենյա-կում, որտեղ չէր թափանցում արևի լույսը և միայն մեկ ծառա էր հացուջուր տանում նրան՝ հանկարծ առնելով Դավթի երգ-հրաժեշտի ձայնը և ծառայից իմանալով, որ իր թոռ Դավիթը մեծացել է և հագնելով հոր ասպազենը՝ կռիվ է

գնում, բացում է երկար տարիներից ի վեր փակ պատուհանի փեղկերը և լալազին խնդրում Քուռկիկ Ջալալուն:

«Քուռկիկ Ջալալի...

Մեռնե՛մ քե... մուրա՛գ,

Իմ Դավիթ հեր չ'ունի՝ անես հերություն,

Իմ Դավիթ մեր չ'ունի՝ անես մերություն,

Իմ Դավիթ աղբեր չ'ունի՝ անես աղբերություն,

Իմ Դավիթ դու տանես իր հոր Կաթնով Աղբուր,

Դավիթ ձիուց իջնի, իջնի ջուր խըմի,

Իմ Դավիթ դու տանես իր հոր փորձաքար,

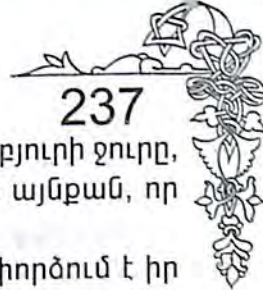
Դավիթ իր թուր զարկի, զարկի սանդ, փորձի:

Քուռկիկ, քե ամանա՛թ իմ նորամանուկ Դավիթ...»:

Սա այն գեղեցկուհի Դեղծունն էր, որը մի օր իր նամակով հզոր սիրով հմայեց ծովածին ու քաջազն Սամասարին: Սա այն իմաստուն Դեղծուն Ծամն էր, որ իր պաշտելի ամուսնու մահից հետո կառավարեց Սասունն այնքան, մինչև հասակ առավ իր որդիներից ամենաարժանավորը՝ Մեծ Սիերը: Սա այն սգավոր Դեղծուն Ծամն էր, որ Սիեր որդու մահից հետո ինքն իր ինքնաբանտարկման ներսում ողբերգականորեն վեհ էր ու սքանչելի: Այա մաև սգո պատմության տակ կքած այն ծեր մամիկը, որի խնդրանքը ուղղված Քուռկիկ Ջալալուն հուզավառ աղոթքի նման է հնչում *«...քե ամանա՛թ իմ նորամանուկ Դավիթ...»:*

Եվ իսկապես, Քուռկիկ Ջալալին Դավթին հասցնում է Կաթնաղբուր: Ինչպես

տոհմի նախնիք, այնպես էլ Դավիթը պետք է ճաշակեր սրբազան աղբյուրի ջուրը, նրա գերերկրային ուժը առներ իր մկաններից ներս և հզորանար այնքան, որ ազնավուր տոհմի հանդերձանքը հազիվ գար իր վրա:

Ջրից հզորանալուց հետո Դավիթն իր հոր երկաթե սյան վրա փորձում է իր բազկի ուժը և Թուր Կեծակիով երկու մասի բաժանում այն:

Այա հրաժեշտ է տալիս հայրենի բնաշխարհին: Նրա մնաս բարովի այս երգը պատանության շենը հազիվ անցած, բազկով անչափ հզոր, բայց դեռ էությանը Գգայուն և անչափ փխրուն նորամանուկ Դավթի սիրո խոստովանությունն է հայրենի երկրին և խնդրանք ցանկությունը, որ նա մնա այնպիսին, ինչպիսին կա, քանի որ հանուն նրա ազատության է գնում պատերազմ:

«Ծովասարու պա՛ղ-պա՛ղ աղբրներ,

Մնացե՛ք բարով, բարի՛ մնացեք:

Ես կ'երթամ կռիվ, կը ծարավնամ

Դուք ինձանից կարո՛տ մնացեք:

Ծովասարու պաղ-պա՛ղ քամիներ,

Մնացե՛ք բարով, բարի՛ մնացեք,

Ես կ'երթամ կռիվ, կը շոգնա՛մ

Դուք հո՛վ մնացեք...»:

Երբ Դավիթը հասավ այն սարի վրա, որտեղից երևում էր Մըսրա Մելիքի բանակատեղը և տեսավ նրա անհաշիվ վրանները, տեսավ *«...զորքը քանց քանակատեղը և տեսավ նրա անհաշիվ վրանները, տեսավ նրա անհանգստացնում է ծովու ավազ շատ է»*, թերևս առաջին անգամ նրան անհանգստացնում է երկնտանքը. *«Էնոնք ըլեն գարնան մատղաշ գառներ, ես ըլնեմ անոթի գել՝ չեն կարնա էնոնց խեղդի...»:* Բայց հրեղեն ձին մարդկային լեզվով խոսելով՝ փարատում է նրա տարակուսանքը.

«Քանի մի քո թո՛ւր կը կտրի,

էնքան էլ իմ շունչ կը կտրի՛:

Քանի մի քո թո՛ւր կը կտրի

էնքան էլ իմ ոտ կը տրորի՛»:

Մենք խոսում ենք Հայոց բնավորության մասին, մենք ուզում ենք ծանաչել այն: Մենք ուզում ենք ծանաչել ինքներս մեզ և հասկանալ, թե ի՞նչ պատճառով բողեղեն արհավիրքների միջով անցնելով՝ հասանք ժամանակի այս նոր հատվածին: Այդ ի՞նչ ներքին ուժ ուներ այս ժողովուրդը, որ ժամանակի հեռու խորվածին: Այդ ի՞նչ ներքին ուժ ուներ այս ժողովուրդը, որ հարևաններից շատերին՝ քերում, մոռացումի անհագուրդ երախում կորցնելով իր հարևաններից շատերին՝ դեռ ապրում է ինքը: Եվ դեռ պիտի ապրի: Որովհետև, անհնար է, որ որևէ ազգի ու ժողովրդի հանդեպ պատերազմի ու նախճիրի, եղեռնի ու կործանումի անհարկու մեղք չունենալով իր սրտին՝ մեռնի: Ապրելու իր գաղտնիքը իր բնավորության սրբասուրբ ընդերքում է: Եվ թերևս դրա ամենամեծ ապացույցը իր դյուցազնավեպի հենց այս հատվածում է:

«Դավիթ քչեց գնաց, ասաց.

-Ես տի խաբա՛ր անեմ ու նոր տ'երթամ:

Գնաց ելավ Լեռա սարի գլուխ, կանչեց.

-Էհե՛յ, ով քնած է՝ արթուն կացեք,

Ով արթուն է՝ ձիեր թամբեք

Ով թամբել է՝ զենքեր կապեք,

Ով կապել է՝ էլե՛ք հեծնե՛ք,

Զ'ասեք Դավիթ գող-գող էկավ,

Գող-գող գընաց»:

Սա ազգային բյուրեղացած բնավորության ցնցող օրինակ է՝ շատերին անհասկանալի...

Բայց այս հավատամքը պարտադրել է ինքը՝ ժողովուրդը և իր ազնվածին գիտակցությամբ ընտրելի դարձրել իր ամենասիրելի հերոսին նույնպես, որին, ի վերջո, վիճակված էր լուծելու հայրենիքի, ժողովրդի լինել-չլինելու խնդիրը:

Փորձենք համեմատությամբ հասկանալ սա: **Հոմերոսը** իր «Իլիական» դյուցազնավեպում պատմում է այն մասին, թե ինչպես, երբ հույները չկարողացան տասը տարի անընդհատ պաշարված Տրոյան գրավել, հղացան այն խորամանկությամբ ոչնչացնելու գաղափարը: **Ոդիսևսի** խորհուրդով կառուցվեց փայտյա հսկա մի ձի, որի դատարկության մեջ պահվեցին հույն զինվորները: Փայտյա ձին հույները քարշ տվեցին Տրոյայի դարպասների մոտ, որպես նվիրաբերում Աթենաս-Պալլասին, որի գլխավոր տաճարը գտնվում էր Տրոյայում: Այնուհետև հույները բարձրանալով իրենց նավերը հեռու նավեցին Տրոյայի ափերից: Փայտյա այդ ձիու նվիրումով հույները վերացնում են Տրոյայի պաշարումը և խոստովանում նրա անխորտակ լինելը: Տրոյացիները մեծ ուրախությամբ քաղաքի գլխավոր դարպասից ներս տարան հսկա փայտե ձին, որի պատճառով նույնիսկ քանդեցին պարսպի մի մասը: Ուշ գիշերին, երբ մարել էին տոռացիների հաղթանակի առիթով կազմակերպած զվարճությունների ու խմբերի աղմուկները, երբ երջանկացած քաղաքը դեռ գիմովության լքի մեջ ընկղմված՝ քնել էր, փայտյա ձիու ընդերքից դուրս ելնելով՝ հույն զինվորները բացեցին քաղաքի դարպասները, որոնց մոտ կազմ ու պատրաստ հավաքվել էին գիշերով ափ վերադարձած նավերից իջած հույները:

...Տրոյան դաժանաբար կործանվեց, հրդեհվեց, թալանվեց, գերեվարվեց:

Տրոյացիները, որոնք տասը տարի շարունակ քաջությամբ կարողացել էին պաշտպանել իրենց քաղաքը՝ կործանվեցին: Հույները «գող-գող» մտան, «գող-գող» վերացրին Տրոյան աշխարհի երեսից: «Տրոյական ձին» ամբողջ աշխարհում հայտնի է որպես խարդախության ու նենգության խորհրդանիշ:

...Դավիթը կանչեց, արթնացրեց Մըսրա գորբը, որ չասեն թե Դավիթը «գող-գող էկավ, գող-գող գնաց»:

Այս արարքը առաքինության սքանչելի օրինակ է, որով մեզանից յուրաքանչյուրը կարող է հպարտ զգալ իրեն: Հպարտ զգալ, նաև, որ այն իր ժո-

ղովրդի հորինած դյուցազնավեպի աշխարհի հանդեպ ամրագրած ամենակարևոր ճշգրտումն է:

Դավիթը Մըսրա գորբը արթնացնելուց հետո սկսեց իր կռիվը: Քեռի Թորոսը տեսավ Դավթի ահռելի կռիվը և որդիների հետ, մյուս կողմից նույնպես սկսեց իր կռիվը: Մըսրա Մելիքի գորբի մեջ կոտորում ընկավ «արմե հեղեղ էլավ, լեշեր տարավ»:

Բայց, ահա, Մելիքի գորբերի միջից մի ծերունի, առանց զենքի, գլխաբաց կանգնեց Դավթի առջև:

«Դավիթ, մեռնիմ քու արևուն.
Չէ, որ էնոնք էլ մարդ են, իսա՛ն են,
Ինչի՞ կը կոտորես, ինչի՞ կը սպանես...
...Աղքատ ու խեղճ մարդ են, իսա՛ն են,
Ինչի՞ կը կոտորես, ինչի՞ կը սպանես...
...Աղքատ ու խեղճ մարդ են էդոնք,
Որը մի մոր մինուճարն է,
Որը նոր պսակված տղղա,
Որը իր օջախի սունն է,
Որը հանգած մի տան ծրագ...
...Մըսրա Մելիքն է գողով բռնե, բերե,
Մըսրա Մելիքն է քո դուշման,

Մելիքի խարդավանքներին: Նա իր պարզ, միամիտ էության մեջ ներառել է նախնիների իմաստուն զգուշավորությունը: Սակայն մեծահոգաբար առաջին երեք զարկը զիջում է Մելիքին և նույնիսկ Մելիքի ընտրած զենքի՝ գուրգի փոխարեն, Մելիքի խնդրանքով, իրեն որպես զենք՝ թուրն է ընտրում:

Կռիվն սկսվում է: Առաջին երեք զարկը Մըսրա Մելիքինն է, որ ծին հեծած հասնում է մինչև Դիարբեքի ու նույնիսկ Մըսր, որ իր զարկը ահարկու թափ առնի:

*«Էկավ՝ իր գուրգ թալեց Դավթին:
Ինչպես առյուծ ոռնա՝ գետին պոռթեց,
Ինչպես հեղեղ ավերի, գետին պոռթեց,
Ինչպես էրկրաշա՛րժ մի զարկի՝ էրկիր պոռթեց,
Թող ու դուման էրկիր-էրկինք բռնեց,
Արեգական էրեսն առավ.
Իրեք ցերեկ, իրեք գիշեր
Էդ թոզ կանգնեց Դավթի վրա:
Մելիք ասաց,- մեռա՛վ Դավիթ,
Հող էր Դավիթ, հող դարձուցի»:*

Բայց Դավիթը ողջ էր: Դավիթը դեռ իր կյանք մտնելու ամենակարևոր առաքելությունը, իր երկրի և իր ժողովրդի ազատագրումը չէր ապահովել:

Դավթին ի ծնե հասած տառապանքները պիտի կատարյալ իմաստ ստանային նրա մեծ հաղթանակից հետո միայն: Եվ Մելիքը շատ լավ էր հասկանում, որ կռվի մեջ այլևս զարկելու հերթը իրեն չի հասնելու:

Եվ Մըսրա հզոր ու անհաղթ Մելիքը մտնում է այն նույն հորը, ուր խարդավանքով նետել էր Դավթին: Հորի վրա քառասուն գոմշի կաշի քաշեցին և քառասուն ջրաղացի քար դրեցին վրան: Այս բոլորը ծածկեցին վերմակով. թվաց, թե սուն ջրաղացի քար դրեցին վրան: Մելիքն այլևս ապահով էր զգում իրեն: Մելիքն է պառկած ու վերմակով ծածկված: Մելիքն այլևս ապահով էր զգում իրեն:

Բայց երբ Դավիթը պատրաստվում էր իր առաջին զարկը տալու, Իսմիլ խաթունը վազում է Դավթի առաջ և խնդրում, որ այդ մի զարկը իրեն բաշխի:

*«Դավիթն ասաց,- Մարե, ինչի դուն չուրի հիմիկ,
Երբ Մելիքի զարկ կը գար մեջ իմ գլխուն,
Մեկ էլ չասիր՝ Մելիք, գարկ մի ինծի բաշխի:
Դավիթ իր թուր իջեցուց, տարավ, բերեց,
Բարձացուց էդ թուր, համբուրեց,
Դրեց ծակտին ասաց,- Մարե՛
Էս մեկ զարկ քո խաթեր»:*

Երկրորդ զարկն էլ նվիրում է Մելիքի քրոջը: Մնում է վերջին զարկը: Բայց Իսմիլ խաթունը ամեն գնով պիտի արգելեր Դավթին՝ տալու այս զարկն էլ՝ այս անգամ խորամանկելով ու խարդավելով: Նա հրամայում է, որ իր հետ եկած կանայք փողեր փչեն, թմբուկ զարկեն, երգեն, կիսամերկ խաղան Դավթի առաջ, որ չփոթվի տղան նրանց գեղեցկությունից և նրա վերջին զարկը ծուռ գնա, չհասնի նպատակին:

Դավիթը գուշակում է Իսմիլ խաթունի խորամանկությունը, չի տրվում այդ սադրանքին և ապավինում է իր վերջին զարկին:

*«Յա՛ Մարութա Բարձրիկ Աստվածածին,
Յա՛ Խաչ Պատերազմին, ինչ վեր իմ աջ թևին»:
Կանչեց, զարկեց Թուր Կեծակին:
Կըտրեց քառսուն ջաղացի քար,
Կըտրեց քառսուն գոմշու կաշին,
Կըտրեց հըրեշ Մըսրա Մելիքին,
Կըտրեց ծակտից, ոտքուց դուրս էլավ
Ու յոթ գազ էլ մտավ գետին,
Գնաց հասավ սև ջուր:
Թե հրեշտակ իր թև չ՝ առներ առջև,
Սև ջուր տ՝ էլներ, աշխարհք առներ»:*

Միայն Մելիքի պարտությունը չէր սա, այլ նաև նրա մոր՝ Իսմիլ խաթունի, որ իր հարազատ որդու վախճանից հետո ամեն կերպ փորձում էր նույն գայթակղության ցանցով, ինչպես մի ժամանակ Միերին, որսալ նաև Դավթին:

*«Դավիթ, սպանեցիր Մըսրա Մելիքին,
Վնա՛ս չըկա, դու էլ իմ տղան ես:
Արի, էնոր կնիկ դու ա՛ռ,*

Մըսրա թագավորություն մնա՛ք եզի,
Սասուն զաթի քոնն է...»:

Դավթի պատասխանն իսկապես ժողովրդի սրտից բխած պատասխան է. «**ես իմ հալալ լեշ հարամ լեշերու հետ չե՛մ խառնի**»: Իր հայրը թույլ էր տվել այդ սխալը: Դրա հետևանքով ծնվել էր Մելիքը, որը զուրկ էր բարոյական որևէ պահվածքից և մարդկայնորեն մերժելի էր իր որևէ սրբություն չճանաչող բնավորությամբ: Այսպես՝ Դավիթ հաղթեց ոչ միայն իր **բազկի** ուժով, այլ նաև **բարոյականության** հանդեպ ունեցած իր չափանիշներով: Տուն արծակելով Մըսրա Մելիքի հավաքած խառնիճաղանջ զորքը՝ զգուշացնում է.

«...Մեկ էլ որ զենք առնեք մեր դեմ,
Քառսուն գազ խոր հորում ըլնեք,
Թե ջաղացի ջոջ քարի տակ,
Տ՛ էլնի ձեր դեմ Սասնա Դավիթ,
Տ՛ էլնի ձեր դեմ Թուր Կեծակին»:

Դավիթը վերադառնում է տուն՝ հաղթանակած, հերոսին վայել արժանապատվությամբ: Տուն վերադարձան նաև քեռի **Թորոսն** ու իր 39 քաջ որդիները:

Մինչև հանգիստ առնելն ու խաղաղվելը դեռ **Արտատեր Պառավը** պիտի նրա առջև բացեր ընտանեկան մեկ գաղտնիք ևս.

«...Դավիթ, ծլի՛ս, ծաղկիս:
Չուր հիմիկ պըստիկ էիր՝ ջոջացար...
...Դու գնա, Յովանին ասա.
-Իմ հոր սենեկ պատրաստի,
Ես էրթամ, իմ հոր սենեկ նստիմ»:

Յովանն ինքն արդեն գիտի, որ Դավիթն արժանացել է նախնիների «սենեկ նստելուն», որն ի վերջո նշանակում է երկիրը կառավարելու իրավունք ձեռք բերել: «...**էդա Սասնա ծրագ չուր հիմիկ հանգա՛ծ էր, հիմի՛՜ սնա ծրագ վառվալ**»:

Հաղթանակած հերոսը, որն արդեն միանգամայն սիրելի ու պաշտելի է դարձել իր ժողովրդին, ապշեցնում է իր հասունացած գեղեցկությամբ: Բայց Դավիթը անտեղյակ էր իր առնական հզոր հմայքին: Նա չգիտե, թե ինչու է շարունակում իրեն հետապնդել Չենով Յովանի կին Սառեյը՝ իր ցանկությունն արդարացնելով իր օտարուհի լինելով: Եվ նորից Արտատեր Պառավն է բացում գաղտնիքը, որն իր իսկ անձի գաղտնիքն է, և որից իրոք անտեղյակ է Դավիթը:

«Դավիթ, ես էն կնկան մեղք չեմ դրնի,
էն ժամանակ դու պստիկ էիր,
Հիմի էդեր ես քսան տարեկան,
Դեռ ազապ մնացեր ես:
Ով գ՛ քեզ տեսնի, իր խելքը կ՛ երթա,

Կ՛ ուզի որ գա քո ծոց պառկի:
Ե՛լ, քեզ համար կնիկ մի բեր,
Որ էլ կնիկ քեզ չը նեղի.
Ով կ՛ իրիշկի քո բոյ-բուսին՝
էնոր գլխեն իր խելք կ՛ երթա»:

...Դավթի քաջության ու գեղեցկության համբավը դուրս էր եկել Սասունից և հասել Կապուտկող, որի թագավորի աղջիկ **Խանդութ խանումը** որոշել էր. «**Իմը որ կա՝ Դավիթն է, իմը որ չկա՝ Դավիթն է...**»:

Ինչպես մի ժամանակ Պղնձե քաղաքի թագավորի դուստր **Քառասուն ճուղ Ծամ Դեղձունը**, միայն **Սանասարի** համբավը լսելով, սիրել էր նրան, այսպես էլ ահա **Խանդութը**, չնայած որ քառասուն քաջ «**փահլևաններ**», ամեն մեկը մի ահա **Խանդութը**, չնայած որ քառասուն քաջ «**փահլևաններ**», ամեն մեկը մի երկրի իշխան ու թագավոր, եկել, հավաքվել էին Կապուտկող, հուսով, որ պիտի գրավեն գեղեցկուհու սիրտը:

Խանդութը երեք գուսան է ճանապարհում Սասուն՝ իր գովքն անելու Դավթի **Խանդութը** երեք գուսան է ճանապարհում Սասուն՝ իր գովքն անելու Դավթի **«գլուխ քար, էրես պատ»**: մոտ, որ եթե հավանի, գա և առնի իրեն, իսկ եթե ոչ՝ «**գլուխ քար, էրես պատ**»: Սասունում գուսանները, բավական տհաճ միջադեպերի ու արկածների միջով անցնելով, վերջապես հանդիպում են Դավթին և նրա մոտ գովերգում Խանդութին:

«Դավիթ որ **Խանդութ խանումի գովքը լսեց,**
էն ինչ գուսաններ իրեք դիր գովեցին,
Առավ ձեռ իր սագ, լարեց ասաց.
«Գուսաններ, դուք բարով եկաք,
Իմ սիրտ քանց կաթն անարատ էր,
Մերան թալիք մակարդիք:
Իմ սիրտ քանց Սասնա բերդն ամրոց էր,
Զլունգ առաք, իմ հիմ քանդեցիք:
Իմ սիրտ քանց աշունքվա գետ զուլալ էր,
Գարնան հեղեղի նման պղտորիք:
Գուսաններ, դուք ինձի հալիք, մաշեցիք,
Դեհ ձեր Խանդութ խանում ինձի քաշեցիք...»:

Հետո Դավիթը գուսաններին պատվիրում է հայտնել **Խանդութ խանումին**, որ իր օրից հետո կլինի Կապուտկողում:
Դավիթը Կապուտկողի ճանապարհին անցնում է **Չմշկիկ Սուլթանի** երկրով:
Չմշկիկ Սուլթանը նույնպես «**խորոտ փահլևան էր**»՝ դեռ չամուսնացած:

«Չմշկիկ Սուլթան տեսավ,
էկավ էնոր առաջ, ասաց.
-Դավիթ, արի էրթանք էսօր ինձի հյուր:
Ասաց.- Չէ, ինձի ծամփուց ետ մի գցի:

խնջույքին, վերևից կաղին է նետում սկուտեղին: Ձնգոցը սթափեցնում է Դավթին, որը նորից, անմիջապես ընկնում է քնաբեր շնուլքի մեջ: Բայց ամեն անգամ, երբ փահլևանները բարձրացնում են իրենց թրերը, Խանդուքը սկուտեղի զրնգոցով սթափեցնում է Դավթին, և սա այնքան, մինչև վերջապես անցնում է Դավթի հարբածությունը: Սթափվելով՝ Դավթը տեսնում է սփռոցի տակ պահված թրերը: Բոլորը հավաքում է, կոտրում, լցնում է ձիու խուրջինը՝ ասելով, թե իր ձիու համար նալ ու բևեռ պատրաստել կտա:

Վերջապես Դավթն արժանանում է Խանդուքի հրավերին: Խանդուքի գեղեցկությունն ապշեցնում է: Նրա սիրտը «գարնան հեղեղի նման պղտորվելով» ու չդիմանալով գայթակղությանը՝ երեք անգամ համբուրում է գեղեցկուհուն և արժանանում... նրա բռնուցքի հարվածին:

*«Ինչ աղբյուր ջուր կը թալի,
էնպես արուն Դավթի բերնեն թալեց,
Ասաց. - Դու քո հոր կտրիճն ես, ես էլ իմ.
Դու էն մեկ անգամ իմ ծակատ պագեցիր,
Քո ծամփու խաթրի համար, ինչ դու էկեր էիր,
էն մեկել անգամ, որ իմ էրես պագեցիր,
Քո ջահելության համար, քեզ հալալ էր.
Դու ինչի՞ վրա իրեք դիր իմ սիրտ տի պագեիր»:*

Դավթը վիրավորված հեռանում է: Նրա վիրավորանքը մի բացատրություն ունի. նա չհասկացվեց: Խանդուքը նույնպես չհասկացվեց:

Հայ ժողովրդի բարոյականության, կանացի հպարտության և արժանապատվության բուն իմաստն է այստեղ, որը նույնիսկ համեմատության որևէ եզր չունի ո՛չ Իսմիլ խաթունի և ո՛չ էլ Չմշկիկ Սուլթանի հետ, ովքեր գործում էին իրենց ցեղի բարոյականության հասկացության դիրքերից:

Խանդուքը չի կարող հանդուրժել բարոյականության իր առաջին ընկալումների դեմ ամենաչնչին ոտնձգությունը, եթե նույնիսկ այն ընդհանրապես մի համբույր է: Խանդուքն ինքն է կանչել Դավթին և նրա ձեռքին է ընտրություն կատարելու իրավունքը: Հիշո՞ւմ եք Դեղձուն Ծամի պալատի պատերի տակ նրա սիրուց հմայված քառասուն քաջերին, ովքեր կախարդանքով դարձել էին ծերունիներ: Այստեղ նույնպես քառասուն մեծագոր այրեր, Խանդուքի սիրուց հմայված, սպասում էին աղջկա ընտրությանը: Խանդուքն ընտրել էր Դավթին: Բայց դեռ Դավթը պիտի ապացուցեր, որ Խանդուքի ընտրությունը ճիշտ է: Եվ դրա համար առաջին հերթին պիտի իմանար կնոջ արժանապատվության գինը:

Բայց Դավթը, չփորձելով հասկանալ, սոսկալի վիրավորված հեռանում է: Կանացի իր ողջ էությանը սիրո կատարյալ հրաշքը ճանաչած կինը չի կարող կորցնել այդ սերը՝ պարզ թյուրիմացության կամ չհասկացվածության պատճառով: Դավթը հեռանում է... Բայց Խանդուքը գիտակցում է, որ առանց նրա չի կարող ապրել: Եվ իր հպարտությունը մի կողմ դնելով՝ Խանդուքը վազում է ձիու ետևից, կանչում, խնդրում, լալիս, որ նա ետ դառնա:

*«Դավիթ ետ չը դարձավ:
Խանդուք խանում էնպես գնաց,
Չմուշկներ թողեց, թաթացիկ գնաց.
Թաթեր կտրրտվան, ոտքեր ընկան գետին,
Փշուր մի բոբիկ գնաց.
Ոտքեր ծղղծղվան, վիրավոր էլան,
Արուն-արնաջուր լցվավ տակ...
Խանդուքն ասաց.
-Ուխտ ըլնի՝ քանի հոգի՝ ինձի կա,
ես քո էտենն բոբիկ տի գամ:
Դավիթ խղճացավ դարձավ»:*

... Խանդուքի և Դավթի սերը, դուրս գալով Կապուտկողի սահմաններից, հասել էր նրա թշնամիներին՝ վեց տարբեր երկրների վեց թագավորներին, որոնք նույնպես հավակնում էին Խանդուքի ձեռքն ստանալ, նրա հետ մահ՝ Կապուտկողի հարստությունները: Եվ, ահա, Աջնու Շապուհը, Բաբ Ֆրենկը, մյուս չորս թագավորների հետ հավաքելով իրենց զորքերը եկան, բանակեցին Կապուտկողի դաշտում, որ «Խանդուք խանումին առնեն տանեն»:

Խանդուքը դիմում է փեսացու քառասուն փահլևաններին, որ նրանք միանան և կռվի ելնեն թշնամու դեմ: Սակայն պատասխանը լինում է միանշանակ. «Խնձոր ում տվեր ես՝ էն տ՝ էրթա կռիվ»:

Դավթը գիտեր՝ կռիվն իր կռիվն է: Նա գնում է ահռելի զորքի դեմ՝ պատվիրելով Խանդուքին.

*«Իրեք օր որ լըմնցավ, էկա՝ էկա,
Որ չ՝ էկա, ես սպանվա.
Գաս, սպանվածներու մեջեն
Իմ մարմին վերցնես, տաս թաղեն:
Իմ նշան էլ ի՞նչ է.
Խաչ Պատերազմին վեր իմ աջ թևին»:*

Իմանալով հանդերձ, որ կարող է սպանվել անհավասար կռվում, Դավթը, այնուամենայնիվ, չի հրաժարվում ծայրել թշնամուն.

*«Ով քուն եք, արթուն կացեք,
Ա՛խ, հալա արթուն կացեք.
Ով արթուն եք, ձեր ձիանք թամբեցեք,
Ա՛խ, հալա ձիանք թամբեցեք,
Ով թամբեր եք, էլեք հեծնեցեք,
Ա՛խ, հալա էլե՛ք հեծնեցեք,
Չասեք՝ Դավիթ գող էկավ, գող գնաց
Ա՛խ, հալա գող գնաց»:*

*Ապա կանչելով Մարութա Բարձր Աստվածածին և Խաչ Պատերազմին՝
«...Ինչ որ կարկուտ ընկնի՝*

Հասած արտ փչացու, ջարդի:
Էնպես Դավիթ ընկեր է գորթի մեջ,
Շարքով կը ջարդի, կը գա...»:

Կռվի առաջին իսկ օրը Դավթի Թուր Կեծակիից ահաբեկված թշնամին հասկանալով, որ անկարող է հաղթել Դավթին, նամակ է ուղարկում Սասուն՝ Ձենով Հովանին, որ նա Սասնա քաջերից օգնության ուղարկի, դրա փոխարեն նրան խոստանալով յոթ քաղաք, որովհետև թշնամին հասկանում է, որ սասունցուն կարող է միայն սասունցին հաղթել:

Ձեռնով հովանը չգիտեր, թե ուն դեմ է ուղարկելու Սասնա քաջերին: Ընտրեց **Յոան Վերգոյի** ոչ միայն քաջ, այլև իմաստուն որդուն՝ **Պարոն Աստղիկին**, որը առնելով իր հավիտյան թուրը և հեծնելով իր ձին՝ **«...մեջ էրկինք, մեջ գետինք, թռավ գնաց, հասավ կռվուն...»**:

Դավիթն անմիջապես ճանաչում է իր հորեղբոր որդուն, սակայն Աստղիկը՝ ոչ։ Դավիթը գիտի, որ պիտի խնայի Աստղիկին, Աստղիկը՝ ոչ։ Դավիթը պատվիրում է Խանդութին, որ դուրս չնայի պատուհանից և չհետևի կռվի ընթացքին, որպեսզի չշեղվի իր ուշադրությունը, սակայն թրերի շողարձակումը մոռացնել է տալիս Խոստումը, և Խանդութը դուրս է նայում պատուհանից։

«Տեսավ մեկ մի հրեղեն ձին հեծե,
Դավթի գլխու վերև կը ֆըռա.
Հավլունի թուր կը ֆըռացու,
Կրակ կը թափի վեր Դավթի գլխուն,
Կրակ կը թափի վեր Դավթին, կ'երթար անդունդը:
...Դավիթ էնոր բան չէր անի...
Խանդութ խանում իմաստուն կարդացվոր էր,
Գիրք էդիր էնտեղ, գիրք կարդաց.
Տեսավ Դավթի հորեղբոր տղան էր...»:

Խանդուքը չի համբերում և ծայր է տալիս: Դավիթը լսու յրա ծայնը և սարսափելի բարկացած նետահարում է Աստղիկի ծիւն, որը սպանում է նաև Աստղիկին: Հոգեվարքի պահին միայն Աստղիկը ճանաչում է Դավթին: Բայց արդեն ուշ է: Այդ գիշեր, հարազատին սպանելու վշտից, Դավիթը չվերադարձավ կռվից: Խանդուքը գնաց կռվի դաշտ, որը ծածկված էր մեռածների մարմիններով և սկսեց փնտրել Դավթի մարմինը: Իսկ Դավիթը **«պրծեր իր կոտորած»**, թափառում էր մեռածների մեջ:

«Դավիթը կանչեց,-է՛յ, ինչ կը փնտրես,
Ո՞ւմ ետևեն դու ման կը գաս,
Թե մարդ կուզես, ես քեզի մարդ...»:

Դավիթը ճանաչել էր Խանդութին, բայց ուրիշ գլուխ արյան մեջ թաթախված Դավթին Խանդութը չէր ճանաչել: Նա ճանաչել էր Քուռկիկ Ջալալուն և կարծել էր, թե Դավիթը սպանված է, և նրա մոտոյգը՝ գերված:

Խանութի պատասխանը միանգամայն համապատասխանում էր նրա բնավորությանը, նրա ահռելի սիրուն և նրա կնոջական արժանապատվությանը.

«Քսան քե պես, տասն էլ իմ պես
Մատաղ կ' անեմ էնոր էղնգին,
էնոր սպանած լե՛շն էլ տեսնեմ,
Քեմե՛ ավել է ինձ համար»:

Հիմա էլ կռիվը երկուսի միջև է։ Այս կռվի նկարագրությունը վիպասքի հրաշալի հատվածներից է։ «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպի կանայք. Ծովինար, Դեղծուն-
Ծամ, Արմաղան, իսկ վերջում Գոհար՝ իմաստուն **«կարդացվոր»** են, աստղա-
պաշտ-գուշակուհիներ, որոնք աստղերի միջոցով գուշակում են հերոսների վիճա-
կը։ Բայց խանդութը դյուցազնավեպում ավելին է։ Եթե նա Դավթին ճանաչեր՝
միևնույն է, նորից պիտի մարտի հրավիրեր նրան և նրանից հաղթվելու դեպքում
համաձայնվեր նրա կինը լինել, որովհետև ուխտել էր. **«Ով իմ մեջք գետին դնի՝
ես էնոր կառնեմ»**։ Խանդութի նման դյուցազնուհին չի կարող ամուսնանալ
իրենից թույլ մեկի հետ։ Նա պետք է ավելին լիներ, քան կինն ինքը, որովհետև
ժողովրդի փորձը այս հարցում աներկբայելի ճշմարիտ է։ Կինն իր խնդիրն ունի
լուծելու ընտանիքում, տղամարդը՝ իր։ Կինը կարող է ինքն ընտրել իր ապագա
ամուսնուն, ինչպես Դեղծուն Ծամը և խանդութը, բայց իմաստությամբ, արժա-
նապատվությամբ, պատվախնդրությամբ հավասարին կամ առավելին, իսկ քա-
ջությամբ, ուժի ահագնությամբ՝ անպայման առավելին։
...Դավիթը խնայելով է գոտեմարտում խանդութի հետ, բայց, այնուամենայ-
նիվ, գետնում է նրան.

... և զարկի՛ր արուն-արնաջուր էկավ

«Եսիկ էն ալուր փոխ, որ բռունցք մ՝ զարկիր՝ արուն-արնաջուր էկավ բերնես»:

Քերնես»:
 Խանդուրը վերջապես ճանաչում է Դավթին: Երջանիկ զույգը մեկնում է Սա-
 սուն: Ճանապարհին Չմշկիկ Սուլթանը կանգնեցնում է Դավթին: Չմշկիկ Սուլթանը
 նույնպես քաջագնուհի է, որի սրտում տղամարդուց լքված լինելու վիրավորանքն
 է խոսում, առանց հաշվի առնելու, թե ինչպիսի խարդախությամբ նրան տիրեց՝
 ընդամենը մի գիշեր:

«Տի գաս, ես ու դու կռիվ անենք,
Կամ ես քեզի տի սպանեմ,
Ես էլ, Խանդութ խանութն էլ մնանք որբևայրի,
Կամ դու ինձ սպանես,
Նոր էրթաս Խանդութ խանութնի ծոց պառկես»:

Դավիթը երդվելով Մարութա Բարձր Աստվածածնով և Խաչ Պատերազմով՝ հավատացնում է Չմշկիկին, որ յոթ օրից ետ կդառնա, որ կռվի մեջ լուծեն իրենց սիրո և աստվածության խնդիրը:

...Սակայն Դավիթը մոռացավ իր սրբազան երգուհին և Հվախախախտա՛վ գնաց Զմշկիկ Սուլթանի հետ: Բայց նա իր երջանկության ու սիրո մեջ չէր մոռացել այն Բառասուռն փահլևաններին, որոնց ձեռքից խլել էր խանդութին: Եվ նա որոշում է

գնալ, բոլորին գտնել, Վրաստանից գեղեցիկ աղջիկներ բերել, պսակել, նրանց էլ երջանկացնել և վերադառնալով՝ վայելել սեփական երջանկությունը: Մի ոսկյա ապարանջան է տալիս՝ Խանդութին, որ տղա ծնվելիս իր հոր պատվին անունը դնի Միեր և այդ ապարանջանը կապի նրա թևին. դրանով նա կկարողանա ճանաչել որդուն: Վերջապես գնում է գտնելու փահլևաններին:

...ճակատագիրն իր հերոսի համար դեռ պահում էր երդմնագանցության ծանր պատիժը: Բայց մինչև այն կիրականանա՝ Խանդութը պիտի ծնի Փոքր Միերին, նրա ձեռքի ափը փակ պիտի լինի, և երբ քեռի Թորոսին վերջապես հաջողվի բացել նորածնի բռունցքը, այնտեղ պիտի մի կաթիլ արյուն տեսնի և բացականչի.
«Չաշխարհք արեր է կաթ մի արյուն, դրեր է մեջ ձեռքին»:

Եվ պիտի անցներ դեռ յոթ տարի մինչև Դավիթը աշխարհի այս ու այն ծայրերը ցրված քառասուն քաջերին գտներ, պսակեր և ետ վերադառնար՝ Քուռկիկ Ջալալու թամբին, իր գրկի մեջ առած գեղեցիկ մի աղջկա:

Ապա Փոքր Միերը պիտի գնար փնտրելու աշխարհի ծիրերում թափառող իր հորը: Պիտի հանդիպեր նրան, չճանաչեր և ջահելավարի, ոչ հարգալից պիտի պահանջեր գեղեցկուհուն, որովհետև իրեն ավելի է վայել քան մորուքավորին: Վերջապես երկուստեք խոսքակռիվը պիտի փոխվեր իսկական կռվի.

**«Էնպես զարկվան, կռվան իրարու հետ,
Փոշին էլավ երկնաց էրես բռնեց,
Քրտինք իջավ գետին ցեխ արեց:
Էնոնց գուրզի զորությունից
Քամին զարկեց Դավթի թաշկինակ տարավ,
Տարավ, թալեց առջև Խանդութի դռան»:**

...Խանդութ խանունը հասկանում է, որ Դավիթը վերադարձել է, և կռվի ծայները, որ հասնում են իրեն՝ հոր և որդու կռվի ծայներն են: Խանդութը հեծնելով իր ձին՝ շտապ հասնում է կռվի վայր և երկար չարչարանքից հետո կարողանում է գատել նրանց.

Միերը՝
**«Լացեց, հասավ Դավթի ձեռքը պաչեց, ասաց.
-Իմ հեր դո՞ւն ես, ես քեզ մեղա...»:**

Դավիթ՝
**«Դու Միեր, որ դու ինձ հետ կռիվ արիր,
Ինձ ամաչեցրիր,
Կանչեր եմ քաղցրիկ աստված,
Անմահ ըլնիս, անժառանգ...»:**

Միերը՝ վիրավորված հոր անեծքից, գնաց Կապուտկող՝ իր պապի մոտ և **«քառասուն ազապ լաճ առավ, քառասուն ազապ աղջիկ, նստավ, յոթ տարվա նռան գինին դրին, խմեցին»:**

Երբ ճանապարհից և կռվից հոգնած ու արյունոտված Դավիթը հանեց շորերը լվացվելու, տեսավ իր աջ թևի վրա ածուխի նման սևացել ու կծկվել է **Խաչ**

Պատերազմի նշանը: Դավիթը տարիներ անց, նոր միայն հիշում է Չմշկիկ Սուլթանին տված երդումը:

«Ես էրթմակոտուր եմ էլե»:

Դավիթը չգիտեր, որ Չմշկիկ Սուլթանից իրեն աղջիկ է ծնվել: Եվ քանի դեռ չէր հասցրել լողանալ, մաքրվել Սասունում, որոշում է մինչև Չմշկիկի կռվին պատրաստվելը՝ գետում լողանալ: Դավիթը չգիտեր, որ մտնելով գետ՝ այլևս իր ոտքով դուրս չի գալու այնտեղից: Չմշկիկից ծնված աղջիկը եղեգների մեջ թաքնված նետահարում է նրան թունավոր նետով:

**«Որ զարկեց՝ Դավիթ բռնաց,
Էնոր մոտեն յոթ գոմշու ձեն էլավ,
Գնաց հասավ Սասուն»:**

Քեռի Թորոս, Չենով Հովան լսեցին այդ ահարկու ծայնը: Քեռի Թորոսը որդիների հետ շտապեց օգնության, բայց, միևնույն է, Դավթի ժամանակը լրացել էր անհեթեթ ու տխուր... Աղջիկը, որը զարկել էր նրան թունավոր նետով, նրա ծայնի ահից մեռել էր: Դավիթը նույնպես մեռավ, բայց մինչև հոգին ավանդելը կարողացավ գիտակցել, որ **«Իմ ցեց իմ անձիցն էր, էդ իմ սերմն էր, որ ինձ սպանեց»:**

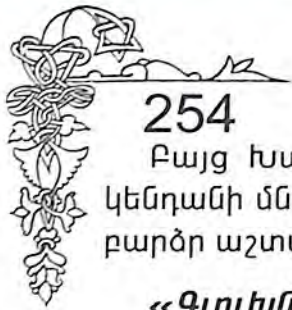
Քուռկիկ Ջալալին, վշտից խելագարված, հանդիպած մարդ ու անասուն կոտորելով՝ գնաց, կանգնեց Խանդութի դռան դիմաց:
Խանդութը հասկացավ. Դավիթը մեռած է: Դավթի տան ողբերգությունը չէր սպառվել միայն նրա մահով:

**«Էն քոփակ Ցռան Վերգոն
Էնտեղ տանքի վրա կայնած էր,
Առաջ եկավ՝ վերցուց, ասաց.
-Դավիթ մեռավ առանց կռիվ.
Էն մեռավ, ես քեզ անուշ:
Կը պակսի քե կտրիճ Դավիթ,
Չի պակսի պարոն էրիկ»:**

Նախքան շարունակելը մի փոքր շեղում՝ **Վերգոյի** կապակցությամբ: Չափազանց տարօրինակ է, որ Սանասարի որդին կարող է այն աստիճան վախկոտ լինել, որ վաստակի նման մի անպատվաբեր մականուն:

Սակայն վիպագետ Հովսեփ Օրբելին այս կապակցությամբ գրում է. **«Ցռան չի նշանակում միայն «կեղտոտող»:** Նյութական կուլտուրայի մեջ դա ամենից առաջ նշանակում է ջրաղացի փողրակ և վերջինիս այն մասը, որը ջուր է մղում ջրաղացի անվացրանքի վրա: «Ցռան» բառի այս նշանակությունը հիմք է տալիս Վերգոյին վերագրելու այս անվան մեջ թաքնված ջրի ժայթքման հասկացությունը՝ ջրվեժումը անվացրանքի վրա»:

Սա բնական է: Ի վերջո, Վերգոն նույնպես ջրածին Սանասարի որդին էր, ուրեմն, ինչ-որ մասով՝ նրա այդ հատկության ժառանգորդը:
Այսպես, այս Վերգոն առաջարկում է Խանդութին իրեն՝ որպես պարոն էրիկ:

Բայց Խանդուքը գիտեր, որ Դավթից հետո արևելույսը իր համար չէ, որ կենդանի մնալ նրանից հետո՝ անհնար է: Խանդուքը իրեն ցած է նետում բերդի բարձր աշտարակից:

*«Գլուխն առավ վեր քարին,
Քարը ծակեց, էղավ փոս:
Էն փոսի մեջ՝ Սասունա կես շնիկ կորեկ
Կը լցնեն ու կը ծեծեն սանդի տեղ:
Էնոր ծծերի տեղ հիմի էլ էրկու աղբյուր կը թալի:
Յոթ ծուղ ծամի տեղ էլ հիմի կ'երևա,
Քանց յոթ սուն կը սևկըտի:
Ու հիմի էլ էնտեղ է, բերդի առաջ»:*

...Դավթին և Խանդուքին միասին տարան Ծովասար և շիրին կապեցին Մարութա վանքում:

«Էնոնք մեռան, աստված օղորմի իրենց հոգուն»:

Եվ դյուցազնավեպի այս ճյուղն էլ այսպես ավարտվեց:

Դավթին աստվածների զարմից էր, բայց մարդ էր: Դավթին աստվածների զարմից էր, բայց սխալական էր: Դավթը՝ պաշտպան անգործին ու թուլին, անհաշտ՝ ավագակների ու նվաճողների հանդեպ: Քնքշանքի անհուն շտեմարան՝ նրա սիրտը: Անընչասեր, ճշմարիտ հավատացյալ և երդնապահ: Ընդամենը մի անգամ մոռացավ անմիջապես կատարել իր երդումը, որի համար հատուցեց կյանքով: Խնջույքներում գիտեր զվարթ կերուխումի արժեքը... Գիտեր անհունորեն սիրել: Նրա և Խանդուքի սիրո պատմությունը ոչնչով պակաս չէ համաշխարհային հիշողության մեջ պահված սիրո պատմություններից...

Դավթին առաջնորդող Ոգին իր ժողովրդի հազարամյակների ընթացքում սրբագրված Ոգին էր: Հայկի ու Արայի, ապա և առասպելի, և իրական հերոսների բյուրեղացած Ոգին: Ողորմի նրան: Ողորմի և մյուս ջերին, ազգի ճշմարիտ զավակներին, որոնք իրենց էության մեջ կրում են իրենց ժողովրդի բնավորության լավագույն գծերը:

Նախքան Դավթին հրաժեշտ տալը անդրադառնանք մի կարևոր հանգամանքի, որն այստեղ կարծես մշուշապատված է և իր խորհրդապաշտական էությամբ՝ սքողված:

Դավթը մեռնելիս հայտնում է Հայոց համար ամենակարևոր ճշմարտությունը հետևյալ խոսքերով. *«Իմ ցեց իմ անձիցն էր, էդ իմ սերմն էր, որ ինձ սպանեց»:*

Հազարամյակների ահռելի փորձը հենց այս է ապացուցում. Հայոց տունը անպարտելի է եղել այնքան, մինչև սեփական ցեցը իր քայքայիչ գործը չի կատարել ազգի ներսում: Բոլոր հաղթանակներից հետո անպարտելի համբավին տիրացած երկիրը կարող է պարտվել ներսում՝ դավաճանաբար արձակված թունավոր նետից: Եվ այստեղ դյուցազնավեպում իր ամենասի-

րելի հերոսի անհեթեթ մահով պիտի բացվեր ամենաողբերգական ճշմարտությունը, որպեսզի ազգի համար ամենակարևոր խրատը մտային և զգացմունքային ահռելի ուժ ստանար:

ՓՈՔՐ ՄՅԵՐ

*«Տի տամ օղորմին Պատիկ Միերին,
Տի տամ օղորմին Գոհար խանումին,
Տի տամ օղորմին Ձենով Հովանին,
Տի տամ օղորմի Քեռի Թորոսին,
Տի տամ օղորմին յոթ ծյուղ Դավթին
Շղնեծուղ էկանք վեր Միերի ճյուղին»:*

Փոքր Միերը պիտի ծնվեր և իր ճակատագիրը, հոր անեծքով, պիտի անմահությունը լիներ: Նա պիտի մնար անժառանգ, որպեսզի ազատվեր սերնդածնու-թյան որոշակի պարտավորությունից, որն ապահովում է ոչ թե տվյալ ցեղի կամ տվյալ տան շարունակական գոյությունը, այլ հավաստում է ընդհանրապես հավերժության գոյությունը: Անկախ որևէ աստվածային կամ մարդկային աղետից՝ խորհրդանշում է կյանքի հավերժող ընթացքը:

Միերը չգիտեր հոր սպանվելը և մոր ինքնասպանության մասին: Նա դեռ Կապուտկողում ջահելների հետ խնջույքի մատած յոթ տարվա նռան գինի էր խմում: Ողբերգական լուրը Կապուտկող եմ հասցնում Ձենով Հովանը և Քեռի Թորոսը:

*«Քո հեր սպանած, քո մեր էլ մեռե,
Չմշկիկ Սուլթան գահ է գա
Սասնա հող-քար ողողի տանի:
...Քո հոր վրեժ մնաց գետնին,
Հիմի դու չե՞ս գա էնոր վրեժ առնենք:
Ախը՛ր դու էլ Սասնա տան խոյերեն ես...»:*

Որքան որ հզոր էր Միերը, նրա ողբը ժամանակից շուտ աշխարհից հեռացած իր ծնողների համար նույնքան փխրուն էր, հուզիչ ու բանաստեղծական: Իր որբության զգացումը՝ այնքան շոշափելի և մարդկայնորեն հարազատ:

Կապուտկողից երեք սգավորները՝ Միերը, Հովանը, Թորոսը, վերադառնում են Սասուն: Եվ ճանապարհին հանդիպում են մատնության ու ստոր դավաճանության, այն էլ հոգևորական մարդուց:

Դավթի թշնամի յոթ թագավորները, իմանալով, որ Միերը վերադառնում է Սասուն, կաշառում են ճանապարհին գտնվող Մատաղավանքի վանահորը, որ նա Միերի մոտենալուն պես լուր տա իրենց և իրենք կարողանան Միերին բռնել ու սպանել: Յոթ թագավորների գործը շրջապատում է վանքը, երբ Միերը, Ձենով Հովանի և Քեռի Թորոսի հետ իջևանել էր այնտեղ՝ ճանապարհի հոգնությունից քիչ հանգստանալու: Երեքի կռվի տեսարանը թշնամիների հետ դյուցազնավեպում բավականին երկար է նկարագրված, որտեղ թշնամին, ի վերջո, պարտվում է, և մատնիչ վանահայրը ստանում է իրեն արժանի պատիժը:

Սիրած տղամարդուն, որը հայտնի է իր գործելության և քաջության, խաղի

Տեսավ՝ կնիկ թախտին մեռեր է»:
Այսպես ողբերգորեն ավարտվում է նաև Միերի սիրո պատմությունը: Ինչո՞ւ մեռավ գեղեցիկ, մատաղահաս, ուժերով ու քաջությամբ լեցուն Գոհարը... Մի՞թե Միերի կարոտից, որ դուրս էր եկել իր ջախել կնոջ մոտից և չէր կարողանում իր թափառումների կծիկը կապել և վերադառնալ: Այս մասին դյուցազնավեպը ոչինչ

չի ասում: Նա միայն արձանագրում է փաստը: Գոհարը մեռել էր՝ մի թուղթ թողնելով Միերին՝ խնդրելով, որ իրեն տանի Սասուն և թաղի խանդութ խանունի մոտ:

Միերն առնելով Գոհարի մարմինը՝ գալիս է Սասուն և տեսնում, որ Ձենով Յովանը նույնպես մեռել է, և հենրից մնացել է միայն Քեռի Թորոսը:

Գոհարին թաղում է խանդութի մոտ, ինչպես խնդրել էր իրենից կինը, ապա քառասուն պատարագ է պատվիրում Սասնա տան բոլոր մեռածների հիշատակին: Բայց, երբ ուզում է վերադառնալ Մարութա Բարձր Աստվածածնից, զգում է, որ ոտքերը չեն մնում հողին, խրվում են... Շփոթված ու տարակուսած Միերը վերադառնում է ծնողների շիրիմների մոտ, մանկան աղերսանքով լալիս է ու կանչում մորը, խնդրանքով դիմում նրան, որ նա զարթնի մահվան քնից և օգնի իրեն, որովհետև *«Շատ եմ ման էկե աշխարհք, չվար եմ ման էկե...»*: Մոր ծայնը անդրաշխարհից նրան պատվիրում է՝

«Բոլ է ման գաս վեր աշխրքին,

Բոլ է ման գաս,

Քո տեղ Ագռավու քարն է,

Գնա Ագռավու քար»:

Միերը երկար է մնում մոր շիրիմի մոտ, լալիս է ու մորից կանչում, բայց խանդութի հոգին իր կարևոր պատգամը տալուց հետո լռել էր:

Միերը գնում է հոր գերեզմանի մոտ և ծայն է տալիս նրան: Այս կանչը ևս մարդկային տառապանքի խորությամբ, ծանր, ողբերգական, խենթացնող միայնություն ապրող հերոսի հոգու աղաղակն է, որի արձագանքներն ամենակուլ ժամանակի երախում անգամ չեն մարում, չեն անհետանում:

«Յերիկ, վե՛ր էլի, հերի՛կ, վեր էլի,

Սասնա Ջոջ տնեն անմաս եմ էլի,

Աշխրքի էրեսեն անմաս եմ էլի,

Յերիկ վե՛ր էլի, հերիկ վեր էլի,

Էսօր մոմուռ ծյուն է՛կեր է,

Քո որդի Միերի ոտքեր կը մոմռան:

Յերի՛կ, վեր էլի, հերի՛կ, վե՛ր էլի,

Մոր անուշ խոսքերուն կարոտ մնացի,

Էնքան մենակ աշխարհք գնացի...»:

Որդին հոր շիրիմից նույն պատասխանն է ստանում.

«...Բոլ է ման գաս վեր աշխրքին,

Բոլ է ման գաս...

Քո տեղ Ագռավու քարն է,

Աշխարք ավերի, մեկ էլ շինվի,

Որ գետին քո ձիու առջև դիմանա...»:

Միերն անմահ է՝ ի հակադրություն նրանց, ովքեր կյանք են տվել իրեն: Հայոց դյուցազնավեպը սքանչելի կերպով է լուծել հավերժության պարտադիր ու

բացարձակ էությունը: Հիշենք Դավթի՝ իր որդուն տված անեծքը, որ մնա անժառանգ և անմահ, որը կարծես անհարիր է Դավթի սքանչելի կերպարին: Մարդկայնության ու բարության կատարյալ կերպարը ինչպե՞ս է մնա անեծքի ենթարկում իր որդուն այն դեպքում, երբ հանուն իր ծնունդի մեռան իր մայր Արմաղանը և իր հայր Մեծ Միերը: Երբ հանուն սերնդի հաջորդականության մարդը համաձայն է զրկվելու սեփական, դեռ չափազանց երիտասարդ, ուժով լեցուն ու հերոսական կյանքից: Հանուն ժառանգի՝ Իսկ, ահա, այստեղ անեծքը: Չէ որ մարդն իր հավերժ ապրելու գաղափարը կապում է հաջորդաբար ծնվող ժառանգների հետ: Մարդը գիտի իր անցողիկ լինելը և իր մեծ առաքելությունը: Գիտե, որ հավերժությունը կարող է միայն իր սերունդներով պահպանել: Իսկ Դավիթը իր իսկ անեծքով զրկում է իրեն հավերժության մեջ հարատևելուց: Ինչո՞ւ: Հայոց դյուցազնավեպն իր պատմության ավարտը պիտի տար մի անփոփոխությամբ, որը հատկապես կընդգծեր **անմահության գաղափարն ընդհանրապես**: Փոքր Միերն, ահա, այդ գաղափարի կրողն է, **հավերժության առաքելությունը բացարձակ իմաստավորողը**:

Պիտի ավարտվեր դյուցազնավեպը և պիտի ավարտվեր այն հաստատումով, որ մարդու մահկանացու լինելը չի նշանակում ավարտը իր առաքելության, որն, ի վերջո, արարչագործված աշխարհում չարի ու բարու հավերժական վեճն է:

Այսպե՛ս:

...Քուռկիկ Ջալալին իր անընդհատ թաղվող ոտքերը մի կերպ քարշ տալով՝ տիրոջը հասցնում է Վան քաղաքի մոտ, որտեղ՝

«Մեկ քար մի պատահավ էդոր:

Էդ քարին Վանա քար կ'ասեն:

Ասաց. «Կանգնի, իմ թուր զարնեմ էդ քարին,

Թե կտրեց, ես չեմ մեղավորցեր.

Թե չը կտրեց, մեղավորցեր եմ...»:

Թուր որ էզար քարին,

Քար էրկու կողմեն փեղկվավ,

Ինք, իր ձին գնացին մեջ,

Քար էկավ, իրար կպավ:

Քեռի Թորոս կսկծուց մեռավ,

Որ իմացավ Միերի փակվել»:

Դյուցազնավեպը շարունակում է պատմել իր առասպելը. տարին երկու անգամ՝ Վարդավառին և Համբարձմանը, բացվում է ժայռը, Միերը դուրս է գալիս և մեկ ժամում քառասուն օրվա ճանապարհ է անցնում քարերի վրայով, իսկ երբ հասնում է հողին, Քուռկիկ Ջալալին մորից է խրվում հողի մեջ, ու ստիպված ետ են դառնում տերն ու մծուկը՝ մորից ժայռի մեջ փակվելու համար:

Միերի ժայռից դուրս գալու պայմանը այս է.

«Որ աշխարք ավերվի, մեկ էլ շինվի,

Երբ որ ցորեն էղավ քանց մասուր մի,

Ու գարին էղավ քանց ընկուզ մի,

ԵՆ Ժամանակ հրամանք կա, որ էլնենք էդտեղեն»:

Ասում են, որ ուրբաթ օրերին ժայռի խորքից լսվում է Քուռկիկ Ջալալիի խրխինջը: Ի՞նչ է նշանակում սա: Միերի ժայռի մեջ փակվելով էր, որ պիտի իրագործվեր հարատևության, հավերժության գաղափարը: Ի՞նչ է, ի վերջո, ժայռի ընդերքում փակվելու խորհուրդը:

Լեռը գրեթե բոլոր մշակութային ժողովուրդների մոտ շատ որոշակի խորհրդապաշտական խնդիր ունի: Լեռան գագաթին ապրում են աստվածները, Լեռան արմատների մոտ՝ չար ուժերը, իսկ միջին մասում՝ մարդկությունը:

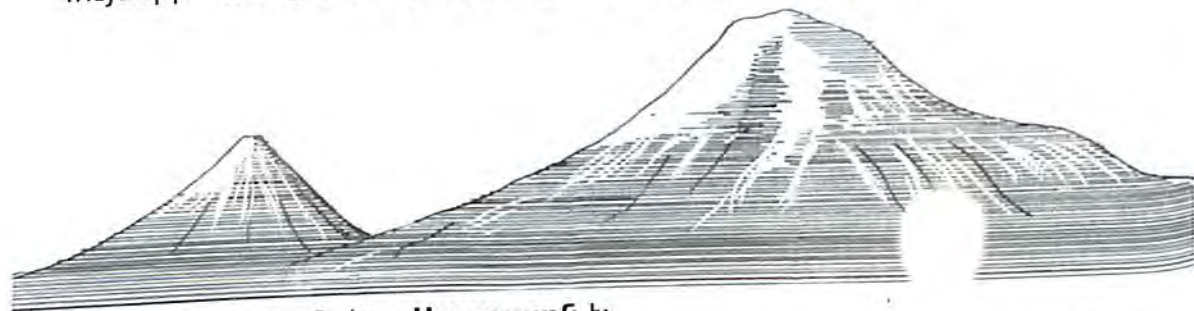
Հնդկական առասպելաբանության մեջ պաշտամունքային Լեռը **Մերուն** է, որի երեք՝ ոսկյա, արծաթյա և երկաթյա գագաթներին ապրում են հնդկական աստվածներ **Բրահման**, **Վիշնուն** ու **Շիվին**: Մերու Լեռան պաշտամունքը անբաժանելի է հնդկական բազում առասպելներից:

Ալթայյան ժողովուրդների մոտ պաշտամունքային Լեռը **Սոււնուրն** է: Նրանց հավատալիքներում աստղերը պտտվում են Սոււնուր Լեռան շուրջը:

Շատ ժողովուրդների մոտ պաշտամունքային Լեռը որևէ որոշակի Լեռ չէ, այլ խորհրդապաշտական մի էություն է: Բայց անկախ վերացարկված Լեռան պաշտամունքից՝ ժողովուրդները պաշտում են նաև իրենց հայրենի Լեռները, ինչպես, օրինակ, չինացիները, որոնք պաշտում են **Տյան Շանը**՝ ունենալով սակայն, առասպելական **Խենան** Լեռան պաշտամունքը նույնպես:

Հյուսիսային բուդդիզմի պաշտամունքի Լեռը **Էվերեստն** է:

Հույների համար աստվածների բնակարանը **Օլիմպոսն** է:

Հայերի սրբազան Լեռը **Արարատն** է:

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ, որն ունի իր առասպելներն ու ավանդապատումները, ունի նաև իր պաշտամունքի Լեռը: Բայց Արարատ Լեռը պաշտամունքի Լեռ է ոչ միայն Հայոց համար, այլև բոլոր այն ժողովուրդների, որոնք ջրհեղեղից ազատված մարդու հանգրվան են ճանաչում այն: Չմոռանա՞նք նաև, որ Արարատի գագաթին է գտնվում Տիբեթյան առասպելի **Իմաստության քարը**: Գիտենք, որ Տիբեթյան Լեռները տիբեթցիների սրբազան Լեռներն են, որտեղ գտնվում է խորհրդավոր **Շամբհալան**:

Ուրեմն՝ Արարատի գագաթին՝ մարդկության փրկության տապանը՝ ըստ շումերա-աքքադական և աստվածաշնչյան առասպելների, և տիբեթյան Շամբհալայի Իմաստության քարը: Իսկ Արարատի մութ ընդերքում շղթայված է Արտավազդ արքան, որի շղթաները կրծում են-երկու հավատարիմ հարալեզները՝ ազատելու համար խավարչտին Լեռան ընդերքում դատապարտված արքային:

Այսպես, Միերը, որ Հայոց ամենահինագույն պաշտամունքներում արևի աստվածն էր՝ «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպում ջրածին նախնիների վերջին ժառանգը, ապահովաբար փակվել է ժայռի մեջ և սպասում է այն **Ժամանակին**, որն իր տիեզերական շրջապտույտում դառնալու է մարդկության հարատևության **աստեղային ընթացքը**:

Հայոց դյուցազնավեպի այս վերջին դրվագով շեշտված է որոշակի ժամանակի իմաստը: Այն ընդհանրացված է, պատճառաբանված ու տրամաբանված:

Հայոց պատմության ճակատագիրը կրակե գրերով է գրվել բարու և չարի հավերժական բախման տարածքում: Այդ տարածքում իմաստնացած ժողովրդի դյուցազնավեպում անցյալը, ներկան ու ապագան չարի բռնության դեմ անհաշտ ընդվզումի հավերժական իրական պայքարն է՝ վիպական մտածողությամբ պատմված: Առասպելականը և իրականը անխզելի:

Չղթայով միահյուսված են ժամանակի մեջ և ժամանակից վեր: Ժողովուրդն իր ստեղծագործական բարձրագույն երևակայությամբ ստեղծելով իր դյուցազնավեպը՝ այն դարձնում է ազգային պատմությունն արտացոլող առանձին իրականություն, որն ընդհանրական է և նաև ճանաչելի՝ որպես իր սեփական բնավորության զանազանակերպ խտացում, որը գործում է բոլոր ժամանակների մեջ:

«Վեպը պատմական բանաստեղծություն է՝ այս ընդարձակ մտքով ասած»:

Հետաքրքիր մի մանրամասն ևս: Միերը հոր և մոր ծայներին հնազանդ՝ զնաց և փակվեց Վան քաղաքի մոտ գտնվող Լեռան ընդերքում: Ո՛չ Սասունի Լեռներից մեկի, ո՛չ սրբազան Արարատի, այլ զնաց փակվեց Վանա ժայռի մեջ: Սա այն ժայռն է, որտեղ **Արարատյան թագավորության Արամյան արքայատան թագավորներ Իշպուհինը և նրա որդի Մինուան մ.թ.ա. 9-րդ դարում սեպագրել են Հայոց առաջին դիցարանի բոլոր աստվածների անունները՝ գերագույն աստված ունենալով Հայկին:**

Պատահականությո՞ւն է: Հիշո՞ւմ եք՝ Վանա ժայռի այս հատվածը կոչվում է Ագռավաքար և նաև Միերի դուռ: Սա հենց դյուցազնավեպի այն գաղտնագիրն է, որն իր ներսում պահում է հարատևության հզոր խորհուրդը: Հայոց դյուցազնավեպը առաջին անգամ պատմվել է անհիշելի ժամանակներում: Հազարամյակների միջով անցնելով՝ բնավորության ընդգրկումով՝ անխաթար, հասել է մեզ՝ իր հետ բերելով Ագռավաքարի վրա դրոշմված աստվածների և Ագռավաքարի ներսում բանտված հերոսի անմոռանալի հիշատակները:

Կարճ մի անդրադարձ:

Մեծ տարբերություն կա Միերի և Արտավազդի՝ Լեռան ընդերքում փակվելու միջև: Ժողովուրդը, որը երագում է և հավատով սպասում Միերի ժայռից դուրս գալուն, Արտավազդի համար այլ ճակատագիր է սահմանել: Ամեն ուրբաթ երեկո նա դարբինների ձեռքերով երեք հզոր հարվածով ամրացնում է այն ծանր շղթան, որով Արտավազդը գամված է ժայռին:

...Միերի գալիք ազատագրումը և այդ ազատագրումից սպասվող ակնկալիքը

հիշեցնում է Քրիստոսի երկրորդ գալուստը, որով պիտի վերականգնվի արդարությունը մարդկանց աշխարհում:

Իսկ հողը... Հողը ինչո՞ւ չի պահում արևային հերոսին, որն արդարության կրողն է: Հողը հոգնե՞լ է մարդկային արյան ոռոգումից, որ անդադար թափվում է անխնա պատերազմների պատճառով: Հիշենք, թե ինչ ահավոր պատերազմների միջավայրում էր ապրում Հայաստանը արաբների արշավանքների ու նախճիրների ժամանակ, երբ ըստ ուսումնասիրողների՝ իր վերջնական տեսքն էր ստացել Հայոց դյուցազնավեպը: Հայոց Աշխարհը պատերազմների բուն միջավայրում էր ապրել նաև արաբներից առաջ և հետո էլ դեռ ապրելու էր... Եվ ոչ միայն Հայոց Աշխարհն ու իր ժողովուրդը: Մարդկությունը, անկախ ազգային պատկանելությունից, տառապել է արյունախում պատերազմներից: Եվ որքան **«քաղաքակրթվեց»** աշխարհը, այնքան դաժան դարձան ժողովուրդներ ոչնչացնելու միջոցները: Ո՞վ, եթե ոչ **21-րդ դարի մարդը, ինչ ազգի էլ որ պատկանելիս լինի, առավել է գիտակցում «մայր հողի» անուժ դառնալը:** Որքան անցնում է ժամանակը, այնքան հողը դժվարանում է պտղաբերել ոչ միայն արյան առատությունից, այլև 20-րդ դարում սանձազերծված հյուլեի ահռելի թափոններից: Բայց ոչ միայն հողը, այլև երկինքը, երկիրը պաշտպանող օդո՞նային շերտն է պատառոտվել վերջին հարյուրամյակում ստեղծված զենքերի ու հրթիռների շիկացած թռիչքներից: Մարդկությունն իր գյուտերով աշխարհը դարձրեց ապրելու համար անապահով վայր:

...Բայց Հայոց համար այն հավատը, որ պիտի հաղթահարվի հողի ու երկնքի **«սպանդը»**, որ մարդկությունը պիտի սթափվի իր խելահեղությունից և իր տան դիմաց գտնվող փոքրիկ այգու նման պիտի խնամի հոշոտված ու վիրավոր, թունավորված, հազիվ շնչող երկրագունդը՝ որպես մարդկության ընդհանրական հայրենիք, իր դյուցազնավեպի գաղտնի շերտերում է, որ դեռ այն հեռավոր դարերում գուշակել էր այսօրվա մարդու, նրա բնակելի աշխարհի վայրաբարո հոշոտումը:

Հայոց դյուցազնավեպը, որն առաջին անգամ պատմվեց մզարանյակներ առաջ՝ իր մեջ կրում է այսօրվա համամարդկային երազանքը. **«...Որ աշխարհը մեկ էլ շինվի...»:** Աշխարհն ավերված չի մնալու, աշխարհը վերաշինվելու է, հողը առողջանալու է և պտղաբերության հրաշքով ցորենը կլինի **«քանց մասուր մի, ու գարին քանց ընկուզ մի...»:** Եվ սա ողջ մարդկության խնդիրն է, տառապանքի հզոր բովով անցած մարդկության, դժոխքը երկրի վրա ապրած և խաղաղությամբ իր հավերժությունը գիտակցող մարդկության: Համամարդկային այս լավատեսությամբ է փակվում Հայոց դյուցազնավեպը, ազնիվ քաջության, բարության, հավատի սքանչելի «Սասնա ծռերը», որն անգոր գրչով, **«թվատ»** լեզվով, կիսատ-պռատ պատմեցինք՝ հույսով, որ այն յուրաքանչյուր հայորդու Հայոց պաշտամունքի Ավետարանը պիտի լինի այժմ և հավիտյան:

Վերջին «ողորմին» կարդանք... ու փակենք այս զարմանալի ու հրաշալի գիրքը:

«Հիշենք զօղորմին ծովինարին,

Քառսուն օղորմի՝ Սանասարին:
Հիշենք զօղորմին Բաղդասարին,
Քառսուն օղորմի՝ Դեղծուն ծամին:
Հիշենք զօղորմին Քեռի Թորոսին,
Քառսուն օղորմի՝ Չենով Հովանին:
Հիշենք զօղորմին Ջոջ Մհերին,
Քառսուն օղորմի՝ Արմաղանին:
Հագար օղորմի էն Թառլան Դավթին,
Քառսուն օղորմի՝ Խանդութ խանումին:
Հիշենք զօղորմին Պատիկ Մհերին,
Քառսուն օղորմի՝ Գոհար խանումին...»:

...Եվ ողորմի բոլոր նրանց, որոնք դարեր շարունակ բերնեբերան պատմելով՝ մեզ են հասցրել **Հայոց Ոգեղենի այս սքանչելի կոթողը:**

...Վիպասաց սասունցի **Խազալ Տոնոյանը** մի օր լսում է, թե երևանում կանգնեցրել են Սասունցի Դավթի արձանը: **«Իմա՛լ, Տավթ էգե էրևա՞ն»**, - հարցնում է զարմացած Խազալը և խնդրում 11 տարեկան թոռանը տանել իրեն **«Տավթի կուշտ»:** Ասում են ամեն անգամ այս մասին պատմելիս Խազալը սաստիկ հուզվում էր. **«Յո՛թ փաթ ման իմ էգի Տավթի բոլոր, լա՛ո, ուր Ձիու օղաց տկից բխած ջրից յոթ ափ զարկեր եմ իմ երես, ըսեր իմ՝ փա՛ռք իմ քու տնեն, Աստվա՛ծ, չէ ես չմեռա, մեզ էլ տեսա գ՛Տավթ...»:**

Վստահաբար կարող են ասել. բոլոր մեր հերոսները՝ իրական և առասպելական, մեզ հետ են ընդմիշտ, մեր արյան, մեր ավիշների, մեր գիտակցության ընդերքներում, յուրաքանչյուրիս էության գաղտնարաններում, դժբախտության և երջանկության պահերին, մեր պարտությունների և հաղթանակների ժամանակ, գալիքի նկատմամբ մեր սքանչելի հավատի խորքերում: Ողորմի նրանց:

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՔ ՆՈՒՄԸ

533 տարի էր անցել Արշակունյաց թագավորության կործանումից հետո և դժվար էր պատկերացնել, թե հնարավոր է նորից վերականգնել Հայոց պետականությունը՝ պատերազմների քառուղիներում, օտարների նվաճումներից ու տիրապետություններից քայքայված, քարուքանդ եղած երկրում: Դժվար էր, իսկապես, պատկերացնել, որ նա իր ներսում կարող է ունենալ այն հզոր ուժը, որով ավերակների վրա նորից կկերտի իր անկախությունն ու ինքնուրույնությունը:

Այս առաքելությունը վերապահված էր **Բագրատունիների իշխանական տոհմին**:

Հիշենք այս տան մասին Հայոց հիշողության մեջ ապրող պատմությունները:

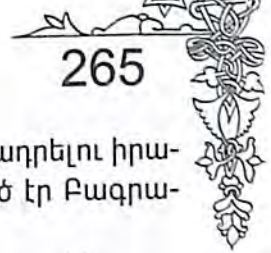
Բագրատունիների տոհմական ոստանը Դարույքն էր՝ Կոգովիտ գավառում: Իսկ նրանց պատմությունը, ըստ **Մովսես Խորենացու**, սկիզբ է առնում Բաբելոնի թագավոր Նաբուգոդոնոսորի ժամանակներից, երբ նա, նվաճելով Երուսաղեմը, գերեվարեց հրեաներին և տարավ իր երկիրը: Մի հայ թագավոր, **Հրաչյա** անունով, որն օգնել էր Նաբուգոդոնոսորին պատերազմներում, բարձր ծագում ունեցող հրեա **Շամբատին** ազատելով գերությունից, բերում է Հայաստան: Իբր, ահա, այս Շամբատից էլ առաջացել է Բագրատունի տոհմը: Եվ այս վարկածը պատմագիրը պաշտպանում է նրանով, որ Բագրատունիների տոհմում շատ են **Սմբատ** անուն կրողները:

Այս տեղեկությունը Մովսես Խորենացին վերցրել է ասորի պատմիչ **Մար Աբաս Կատինայի** մատյանից: Սակայն գոյություն ունի նաև մի հին ավանդություն, ըստ որի Բագրատունիները բնիկ հայեր են և սերել են Հայկ նահապետի ժառանգներից: Այս մասին վկայել է մեր սքանչելի պատմիչներից մեկը՝ **Սեբեոսը**:

Մովսես Խորենացին գերադասել է ասորի Մար Աբաս Կատինայի տեղեկությունները Բագրատունիների մասին, Սեբեոսը՝ Հայոց հնագույն անդապատումը: Հիշենք մի կարևոր իրադարձություն: Տիգրան Մեծը իր զորքով արևելքից մեկին նշանակեց Սիրիայի, Կիլիկիայի, Պաղեստինի ընդհանուր տարածքի կուսակալ: Զորավարի անունը **Բագրատ** կամ **Բագարատ** էր, որը նշանակում է **Աստվածատուր՝ բազա և դատա** բառերից կազմված:

Եթե այս Բագրատը կամ Բագարատը Տիգրան Մեծից նման մի կարևոր և պատասխանատու պաշտոն է ստացել, ուրեմն Հայոց արքայից արքայի ժամանակ **Բագրատունիների** ազնվական տոհմն արդեն առաջնակարգ տեղերից մեկում է եղել:

Մեծանուն պատմաբան **Նիկողայոս Ադոնցը** և նաև օտար աղբյուրները, ապացուցում են, որ այս Բագրատ-Բագարատը հայ կուսակալ էր, իսկ հրեական ծագման զրույցը պատմվել է Հրեաստանում նրա երկար ծառայության պատճառով: Նիկողայոս Ադոնցը նկատում է, որ **Բագարատ** և **Բագրևանդ** անունների լեզվական նմանությունը հուշում է, թե Բագրատունիների տոհմը կազմավորվել է Բագրևանդ գավառում:

Վերադառնալով բազա և դատա բառերի բացատրությանը:

Հեթանոս Հայաստանում քրմապետը ունեցել է թագավորին թագադրելու իրավունք: Հայոց թագավորին թագադրելու իրավունքը վերապահված էր Բագրատունյաց տոհմին:

Ըստ **Ա. Մ. Գարագաշյանի «Քննական պատմություն Հայոց»** գրքի՝ «**Բագը**» հուշում է, որ Բագրատունիները սկզբնական շրջանում պատկանելիս են եղել քրմական դասին:

«**Ըստ մեզ, թագավոր պսակյալ առ հայս ոչ միայն վաղեմի սովորություն էր, այլև, թերևս, կրոնական արարողություն և Բագրատունիք էին, թերևս, քրմական ցեղ ի մեջ Հայոց: Այսպես ենթադրելու բավական պատճառ կուտա մեզ Բագրատունի անվան առաջին՝ Բագ, որ հնդեվրոպական լեզվաց շատերում մեջ կա և կնշանակե դիք կամ աստված**»:

Բագրատունիները թագադիր ասպետներ էին և՛ **Արտաշեսյանների**, և՛ **Արշակունիների** ժամանակ: Այդ պաշտոնը ժառանգական էր և անձեռնմխելի: Նրանք նույնիսկ մինչև 4-րդ դարը երբեմն ստանում էին սպարապետության պաշտոնը: **Մամիկոնյանների** ասպարեզ իջնելուց հետո նրանք շատ հազվադեպ են կարողանում վերստանալ Հայոց գործերի գլխավոր իրաճանատարությունը:

Մամիկոնյան և Բագրատունի տոհմերի միջև մշտապես առկա էր մրցակցությունը և նույնիսկ միմյանց նկատմամբ ունեցած քողարկված անվստահությունը: Սակայն բավական էր, որ թշնամին սպառնար հայրենիքին՝ այդ երկու երևելի տոհմերը միավորվում էին՝ նվաճողին դիմադրելու համար:

Սակայն իրենց բնավորությամբ, իրենց քաղաքական և ժողովրդային մտածողությամբ երկու տոհմերը, լինելով բնիկ հայկական, այնուամենայնիվ, տարբեր էին իրենց գործելակերպում:

Եթե Բագրատունիները իրադարձություններին միջամտում էին սառնարյուն վերլուծության ենթարկելով դրանք, ապա Մամիկոնյանները իրենց հախտում վերավորությամբ ենթարկելով դրանք, ապա Մամիկոնյանները իրենց և բնավորությամբ նետվում էին մարտադաշտ՝ նույնիսկ չզնախառնելով իրենց և թշնամու ուժերի հարաբերությունը:

«**Այս տեսակ ոգորումների մեջ Մամիկոնյանները սպառնցին իրենց նյութական կարողությունը, թուլացան, մինչդեռ Բագրատունիները, շատ սակավ մասնակցություն ունենալով հախտում գործողությունների մեջ, պահպանում էին իրենց տոհմային ուժը, ավելացնելով իրենց նյութական բարեկեցությունը**», - գրում է Լեոն:

8-րդ դարի ավարտը՝ արաբական գերիշխանության դեմ բռնկված ազատագրական պայքարով, իշխանական մի քանի տների համար ճակատագրական եղավ: Հատկապես Մամիկոնյան և Կամսարական տների համար, որոնք փաստորեն դադարեցին էական դեր խաղալ Հայոց քաղաքական կյանքում:

775թ. Բագրևանդի ճակատամարտում զոհվեց **Մուշեղ Մամիկոնյանը**, իսկ 785թ. խազարաց արշավանքի ժամանակ՝ **Ներսեհ Կամսարականը**: Նրանց մահով էլ կարծես սկիզբ դրվեց այդ երկու նշանավոր տոհմերի անկմանը:

Բայց, անշուշտ, նախարարական տների ոչնչացման հիմնական պատճառը

արաբների քաղաքականությունն էր. Հայոց ազատագրական կռիվների առաջնորդներին խաբեությամբ ու ստորությամբ գերեվարելն ու ոչնչացնելը, եթե ետ դառնանք և հիշենք, թե Կրակի տարուց առաջ և հետո որքա՞ն իշխան ու նախարար իրենց հաշվին պանծալի հաղթանակներ գրանցելուց հետո, հավատալով թշնամու նենգ հավաստիացումներին, գնացին ընդառաջ՝ հույսով, որ պիտի կարողանան հաշտության սեղանի մոտ խաղաղություն կնքել և դրանով երկիրն ազատել հարկահանության կողոպուտից, ամենօրյա ճնշումից ու նախճիրից:

Հայոց անուղղելի հավատավոր ու ազնիվ բնավորությունը երբեք խրատներ չառավ պատմության նույնությամբ կրկնվող դասերից:

Բայց արաբական տիրապետության դաժան հաշվեհարդարի այս զարհուրելի ժամանակահատվածում Հայոց չորս մեծ իշխանական տները ոչ միայն չոչնչացան, ոչ միայն չկորցրին իրենց տոհմական կալվածքները, այլև հզորանալով աղքատացած և ոչնչացած տոհմերի գավառների հաշվին, կարողացան ընդարձակել իրենց տիրույթները: Դրանք էին՝ **Բագրատունիները, Արծրունիները, Սյունեցիները և Ուտիք-Արցախի Առանշահիկները:** Ամենամեծ հարստության և դիվանագիտական հաջողությունների հասան Բագրատունիները: Այնքան, որ արաբները նրանց իշխանաց իշխանի տիտղոս տալով, տալիս են նաև սպարապետության պաշտոնը:

Ըստ երևույթին Բագրատունիներն իրենց տոհմի ներսում փայփայում էին կարևոր և անգիջում մի երագ: Այդ երագը թերևս ծնունդ էր առել Արշակունիների կործանումից և թագավորությունը կորցնելուց հետո և դար-դարի վրա չէր խամրել, այլ սերնդե սերունդ դարձել էր առնականորեն համառ: Նրանք կարողացան ընդարձակել իրենց իշխանության սահմանները և 9-րդ դարի վերջերին արդեն տեր էին դարձել Տայքին, Տարոնին, Արարատյան աշխարհի մեծ մասին, Սպերին, Արշարունիքին, Շիրակին, այսինքն՝ Հայաստանի մեծ մասին:

Կարևոր էր հատկապես Արշարունիքում և Շիրակում ամրանալը, որոնք պատկանում էին Կամսարականներին և որոնք մահացու հարված ստանալուց հետո անկարող էին իրենց չափազանց նոսրացած տոհմի իրավունքները պաշտպանել:

Այս տոհմի մասին հիշատակությունների առաջին անգամ հանդիպում ենք 3-րդ դարում, երբ Հայոց Տրդատ Մեծ արքան՝ որպես ժառանգական կալվածք, այդ տոհմին ընծայեց Շիրակը և Երասխաձորը, որը տոհմի հիմնադիր **Կամսարի** երեք որդու՝ **Արշավիրի** անունով կոչվեց **Արշարունիք:** Կամսարականները քաջ էին, հայրենասեր, մշտապես հավատարմորեն ծառայել էին Արշակունի թագավորներին, երբ նրանք դեռ գահին էին, ապա և առանց վարանման, նույն հավատարմությամբ ծառայել Հայրենիքին՝ չխնայելով ոչ իրենց արյունը և ոչ էլ

հարստությունը: Հայոց պատմության դժվարամատչելի քառուղիներում Կամսարական իշխանները իրենց զորքերով մշտապես Հայոց հերոսամարտերի բուն միջավայրում են եղել: Նրանք իրենց պատվավոր տեղն են ունեցել հայ ազգնախարարությունների կարգում և խնամիական բարեկամությամբ կապված են եղել Արշակունիների թագավորական տան ու Մամիկոնյանների հետ:

Բայց, ահա, եկավ այն պահը, երբ նրանք այլևս իրենց զոհերի բազմությամբ և իրենց ողջերի նվազությամբ՝ թալանված-աղքատացած, չէին կարող իրենց նախկին հզորության տերը լինել: Կամսարական զոհվածներն ամփոփվեցին հայրենի հողում, իսկ հատուկեմտ մնացած ողջերը իրենց կալվածքները չնչին գներով վաճառեցին հզորացած Բագրատունիներին և անցան Բյուզանդիա՝ իրենց ծառայություններն առաջարկելով կայսրերին: Կայսրերը մեծ ուրախությամբ ընդունեցին քաջ ու հավատարիմ, հին քաղաքակրթության ազնիվ ժառանգորդ տոհմի պայազատներին և նրանց վստահեցին քաղաքական և զինվորական կանապես ծուլվելով, անհետացավ Կամսարական նախարարական տոհմը:

Վերադառնալով, սակայն, Բագրատունիներին, որոնք շատ ուրիշ գավառների հետ ձեռք էին բերել նաև Կամսարական նախարարության Արշարունիք և Շիրակ գավառները:

ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Աշոտ սպարապետը Սմբատ Բագրատունու որդին էր: Դեռ 9-րդ դարի սկզբին Աշոտ Մսակերի և նրա եղբայր Շապուհ Բագրատունու զործելակերպով Հայաստանում մեծացավ նրանց տոհմի ազդեցությունը: Իսկ Սմբատ Բագրատունի տանում մեծացավ նրանց տոհմի ազդեցությունը: Իսկ Սմբատ Բագրատունի սպարապետի որդեգրած քաղաքականության շնորհիվ տոհմը իր հարստությամբ և բարեկեցությամբ դարձավ ոչ թե առաջիններից մեկը, այլ հենց առաջինը:

Հիշենք՝ Հայոց ազատագրական կռիվների ժամանակ Սմբատ սպարապետը չմիացավ ապստամբած իշխաններին: Նա իր զորքերով կռվեց արաբական Բանակի շարքերում՝ եղբայրասպան պատերազմի պատճառ դառնալով հայերի միջև: Բայց նրա այս վարքագծի շնորհիվ, Հայոց համատարած ավերումի մեջ, նրա կալվածքները չավերվեցին...

Գիտենք նաև, թե ինչպես ավարտեց իր կյանքը Սմբատ Բագրատունի սպարապետը: Նա ևս շղթայակապ, մյուս գերի իշխանների հետ քշվեց Դամասկոս և անտվեց բանտ, որտեղ էլ, երկար տարիներ հետո, կնքեց իր մահկանացուն՝ արժանանալով Հայոց եկեղեցու բարեհաճությամբ, որը նրան շնորհեց **Խոստովանող** անունը՝ համարելով նրան հավատի նահատակ:

Սմբատ Խոստովանողը վերջինն էր այն Բագրատունիներից, որը չափազանց թանկ գնահատելով իր տոհմի շահերը՝ նրա ապագայի համար նախապատրաստեց գերիշխանության բացառիկ հնարավորություն: Եթե ժառանգորդները հասկացել էին իր քաղաքականությունը, պիտի անպայման աշխատեին օգտվել դրանից:

Իր հոր գերեվարվելուց հետո Հայոց սպարապետությունն ստանձնեց Սմբատի

չորս որդիներից **Աշոտը**՝ ժամանակակիցների վկայությամբ ոչ միայն տաղանդավոր գործարար, այլև փայլուն մտքի տեր անձնավորություն: Նա Արաբական խալիֆայության հետ վարեց նույն դիվանագիտությունը, ինչը մինչ այդ վարում էր իր հայրը, չնայած այդ դիվանագիտությունը չփրկեց նրա հորը շղթայակապ քսորվելու և կյանքը զնդանում ավարտելու բախտից:

Անշուշտ, հոր և որդու գործելու ժամանակների միջև տարբերություն կար: Բուղան հեռացել էր Հայաստանից, հանդարտվել էին ազատագրական շարժումները, և նա իր նպատակին հասնելու համար պիտի «**արաբասեր**» լիներ այնպես, որ այդ տեսնեին ու գնահատեին արաբներն ու նրանց խալիֆը:

Բայց **Մուքավաքիլի** արքունիքում սկսվել էր գահատիրական մի մրցակցություն, որը հետագայում աղետաբեր պիտի դառնար հսկա խալիֆայության համար: Մուքավաքիլի առաջին մեծ մտահոգությունը թուրք վարձկան զինվորականությունն էր, որը պատուհաս էր դարձել խալիֆայության համար: Եվ պայքարը, որ սկսվեց խալիֆի և թուրք վարձկանների միջև, չափազանց դաժան էր: Թուրքերը ոչ մի կերպ չէին ուզում զիջել արդեն իսկ գրաված դիրքերը: Մուքավաքիլի **Մանթասիր** որդին միացավ թուրքերին և կազմակերպելով պալատական հեղաշրջում՝ սպանեց հորը, թագավորեց նրա փոխարեն, բայց զարմանալի բան՝ տառապելով խղճի խայթից, որ սպանել էր հորը՝ մի քանի ամիս անց մեռավ:

Մանթասիրին հաջորդեց **Մուսթաֆին**: Սակայն խալիֆայությունը այս ներքին պայքարներից սաստիկ թուլացել էր, կորցրել հեղինակությունը:

Ահա, այս հանգամանքն էլ բարենպաստ եղավ այն հայ իշխանների համար, որոնք առերես դավանափոխ էին եղել: Նրանք կարողացան վերադառնալ հայրենիք և նորից ընդունել քրիստոնեություն:

Աշոտ սպարապետը չօգտվեց խալիֆայության խառնակ վիճակից և շարունակեց հավատարիմ ծառայել արաբ կառավարությանը: Եվ սրա հետ մեկտեղ կարողացավ սիրո և հարգանքի արժանանալ հայրենակիցներից: Հայոց երկրում խաղաղություն էր, որը հիմա անչափ ձեռնտու էր խալիֆա՝ սն խարխլվող տանը:

Աշոտ սպարապետը նշանակվեց իշխանաց իշխան և նրա անթակայությանը տրվեց նաև Վրաստանն ու Աղվանքը:

Աշոտ Բագրատունին իշխանաց իշխանի պաշտոնը վարեց քառորդ դար և այդ ընթացքում կարողացավ օրինականության ու խաղաղության այնպիսի համընդհանուր վիճակ ստեղծել երկրում, որ հնարավոր եղավ ծավալել համատարած շինարարություն:

Իշխանաց իշխանը սքանչելի վիճակում էր պահում նաև Հայոց բանակը՝ իր եղբայր **Աբասի** սպարապետությամբ:

Բայց ամեն բան չէ, որ ընթանում էր ցանկացածի նման: Աշոտ Բագրատունու իշխանապետության առաջին տարում՝ 862 թվականին, ահռելի մի երկրաշարժ ցնցեց Արարատյան աշխարհը, որի արդյունքում ավերվեց Դվին քաղաքը: Նրա և շրջակայքի բնակավայրերի փլատակների տակ իրենց մահը գտան 12 հազար մարդ:

Դվինն արաբ ոստիկանների նստավայրն էր, բայց նա Հայոց Աշխարհի մի մասն էր, որը գտնվում էր Աշոտ իշխանաց իշխանի անմիջական կառավարման ներքո: Եվ հասկանալի էր այն ջանքը, որով իշխանաց իշխանը աշխատում էր վերացնել երկրաշարժի դաժան հետևանքները:

Դվինի երկրաշարժը կրկնվեց վեց տարի անց, ավելի ահեղ, իր հետ տանելով ավելի շատ զոհեր: Երկրի տատանումները չէին դադարում մի ամբողջ տարի, երբեմն հասնելով աղետալի չափերի: Արարատյան մահանգը, որը բոլոր ժամանակներում Հայոց սիրտն է համարվել, գտնվում էր ծայրահեղ ծանր վիճակում և ողջ մնացածների սարսափը միանգամայն համապատասխանում էր բնության կատաղի վայրիվերումներին:

Դվին. հում աղյուսե մեծ շինության ավերակների հեռապատկեր

Բնության այս աղետներին էին միանում երբեմն այստեղ ու այնտեղ միջոցառումները: Աշոտ իշխանաց սկսվող արաբների ասպատակող, թալանչի խժոժությունները: Աշոտ իշխանաց իշխանը զենքով կամ դիվանագիտությամբ կարողանում էր զսպել չափն անցած արաբներին: Երբեմն իշխանական ընտանիքների ներսում ժառանգական խնդիրներ էին առաջանում, որոնք սպառնում էին տոհմի կոտորակմանը: Աշոտի միջամտությունը կարողանում էր հարթեցնել նաև նման վտանգավոր միջադեպերը: Թերևս նման միջնորդությունների, ոչ միայն ի պաշտոնե, այլ նաև զուտ մարդկային նրբանկատ պահվածքի շնորհիվ, Աշոտ իշխանաց իշխանը բոլորի համար դարձել էր միանգամայն ընդունելի և նույնիսկ երազելի կառավարիչ: ...Կարծես այլևս ոչինչ չէր խանգարում իրագործելու դարերի միջով անխաթար

ճառագող Բագրատունյաց տոհմի մեծ երազանքը: Աշոտ իշխանաց իշխանը ձգտում էր վերականգնել Հայոց թագավորությունը, և նա վստահ էր, որ կարող է հենվել հայ նախարարների և կաթողիկոսի բարեհաճության վրա: Նպաստավոր էին նաև իր հարաբերությունները արտաքին աշխարհի հետ:

Թե Բյուզանդական կայսրությունը, թե Արաբական խալիֆայությունը կարող էին գնալ Աշոտին ընդառաջ, անշուշտ, իրենց առաջադրած պայմաններով: Սա **Վասիլ Առաջին կայսրը** հայ էր, օժտված զինվորական մեծ տաղանդով: Սա հիմնադիրն էր Հայկական կոչվող կայսերական հարստության, որը տևեց 160 տարի: Վասիլն իրեն համարում էր Արշակունի և այդ պատճառով, իմանալով, որ Բագրատունիները եղել են թագադիր ասպետներ, 876թ. Հայաստան է ուղարկում Նիկիտ անունով ներքինում և նրա միջոցով խնդրում Աշոտին, որ իրեն թագադիր թագ ուղարկի: Սա էր պատճառը, թե՞ նաև մեկ ուրիշ բան, այնուամենայնիվ, Վասիլ կայսրը և Աշոտ իշխանաց իշխանը մտերիմ, բարեկամական հարաբերություններ էին պահպանում միմյանց հետ:

Վասիլ կայսրը պիտի ջանար հանուն իր կայսրության Հայաստանը և Վրաստանը հանել արաբական տիրակալության շրջանակներից:

Խալիֆը գիտեր այս մասին և, քանի որ երկրի ներսում գործող ապստամբությունները դուրս էին եկել սահմաններից ու հասել մինչև Եգիպտոս, Բասրա, Արևելյան Պարսկաստան, նա պիտի ամեն գնով պաշտպաներ իր նվաճումները հյուսիսում: Նա գիտեր, որ Հայոց ապստամբական ոգին ամեն պահի կարող է նորից բռնկվել, որն, անշուշտ, ավելի պիտի բարդացներ խալիֆայության վիճակը՝ մյուս ապստամբ երկրների դիմադրությունը ճնշելիս:

Գուցե սա էր պատճառը, որ Հայաստանից եկած միջնորդությունը չգրգռեց պետական այրերին և անձամբ իրեն՝ խալիֆին, որովհետև գիտեին, եթե զիջեին Աշոտին, նա կմնար խալիֆայության ենթակայության տակ և կկարողանար Անդրկովկասը զերծ պահել նոր ապստամբական բռնկումներից:

Եվ **Մոհամմեդ Բիլլահ** խալիֆը՝ ընդունելով արաբ **Իսա իբն-Շեյխի** միջնորդությունը, նրա միջոցով արքայական թագ և զգեստ ուղարկեց Աշոտին և հայտարարեց նրան Հայաստանի թագավոր:

885 թվականին Աշոտ Առաջինը թագավորական օծում ստացավ Գևորգ Երկրորդ կաթողիկոսից:

Նույն թվականին Աշոտին թագավոր ճանաչեց նաև Վասիլ Առաջին կայսրը:

Դվինում նստած մարզպաններն ու ոստիկանները այլևս չէին կարող միջամտել երկրի ներքին գործերին, որոնք ժամանակին առիթ էին դարձել ապստամբական շարժումների:

Աշոտ Առաջին Բագրատունի Հայոց արքան Երազգավորսը և Բագարանը դարձրեց իր թագավորանիստ քաղաքները:

Աշոտի թագավորության, ինչպես և իշխանաց իշխան եղած տարիները խաղաղության և բարգավաճման շրջաններ էին, որոնք, սակայն, երբեմն խախտվում էին Պարտավի Եմե Մանազկերտի Կայսիկ արաբ տիրողների ավադրություններով: Նման մի դավադրության ժամանակ զոհվեց **Դերենիկ Աթորունին**, որն Աշոտ թագավորի **Սուփե** աղջկա ամուսինն էր և Աթորունյաց տոհմի իշխանապետը: Սակայն, ի վերջո, այս անգամ ևս Աշոտը ոմանց զենքով, ոմանց դիվանագիտությամբ հաղթելով՝ ընդհանուր խաղաղություն հաստատեց երկրում:

Աշոտ Առաջին Բագրատունի թագավորն իր մահկանացուն կնքեց 892 թվականին՝ խոր սգի մեջ

ընկղմելով մեծին ու փոքրին, իշխանին ու գեղջուկին և առավել ևս՝ զինվորին:

Բագրատունյաց առաջին թագավորի մարմինն ամփոփվեց Բագարան ավանի տոհմական գերեզմանոցում:

Նա գնաց լուր տանելով իր նախնիներին, թե դարերի մեջ ոգեղենացած նրանց մեծ երազանքը իրականացել էր... Թե Հայոց Աշխարհը վերստացել էր իր գահն ու թագը ճիշտ 457 տարի անց...

ՍՄԲԱՏ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՔԱՆ ՀԱՅՈՑ ԳԱՀԻՆ

Ըստ Հայոց հին կարգի ու օրենքի՝ գահի ժառանգորդը թագավորի որդին էր: Այս կարգը չխախտվեց այն ժամանակ, երբ կային արքաներ Հայոց գահին և չմոռացվեց, երբ այդ գահը դարեր շարունակ թափուր էր:

Ուրեմն, ըստ Հայոց թագավորական ժառանգական հնագույն կարգի, Աշոտ արքայի մահից հետո, նրա ավագ որդի **Սմբատը** պիտի դառնար իր երկրի տերը:

Բայց Բագրատունի առաջին արքայի մահվան սգահանդեսը դեռ չէր ավարտվել, երբ տոհմի ներսում սկսվեց մի տակնուվրայություն, որը, կարծես թե պիտի նորից երկրում ստեղծեր անցանկալի վիճակ:

Աշոտ երանյալ արքայի եղբայր **Աբասը**, որը Հայոց սպարապետն էր և մի քաջ ու հայրենասեր մարդ՝ հավակնեց գահին: Առանձնանալով Վանանդ գավառում՝ նա սպասում էր հարմար առիթի, որը չուշացավ:

Վրաց մեծ իշխան **Ատրներսեհը**, որը նույնպես Բագրատունի էր և գտնվում էր Հայոց բարյացակամ հովանավորության տակ, եկավ Հայաստան՝ ցավակցությամբ հայտնելու Աշոտ արքայի մահվան կապակցությամբ: Ատրներսեհը նախ զննեց Վանանդ, որովհետև պատշաճ էր, որ տոհմի ամենատարեցը ընդուներ իր միսթարությունը:

Աբաս սպարապետը վրաց մեծ իշխանին ընդունեց մեծարանքով: Բայց երբ Ատրներսեհը պատրաստվեց միսթարանքի այցով մեկնել Սմբատի մոտ՝ Աբասը զանազան պատճառաբանություններով փորձեց արգելել նրան: Ատրներսեհը, այնուամենայնիվ, գնաց՝ խոստանալով վերադառնալ:

Ատրներսեհը գնաց Շիրակավան, որտեղ իր հոր մահն էր սգում Սմբատը, միսթարեց նրան, ապա հանեց նրա սգո սև հանդերձանքը և հագրեց թագավորական զգեստներ: Ստանալով Սմբատից բարեկամության հավաստում և մեծամեծ ընծաներ՝ Ատրներսեհը, ինչպես խոստացել էր, վերադարձավ Աբասի մոտ, որտեղ անմիջապես ձերբակալվեց և երկաթե շղթաներով մետվեց Կարսի բերդի զնդանը՝ Սմբատին արքայական զգեստներ հագցնելու մեղադրանքով:

Սա հորեղբոր և եղբորորդու միջև պատերազմ սկսելու առիթ էր:

Սմբատը հարձակվեց Աբասի վրա՝ պահանջելով Ատրներսեհի ազատումը: Աբասը մերժեց: Եվ սկսվեց ազգամիջյան պատերազմ՝ գահին տիրելու համար: **Կռիվն ուրեմն՝ հավակնությունների կռիվ էր, որտեղ յուրաքանչյուր կողմի հաղթանակի համար տարվող մարտերը նոր տառապանքների դռներ էին բացում անմեղ ժողովրդի բոլոր խավերի համար:**

Ավերվում էին Շիրակն ու Վանանդը:

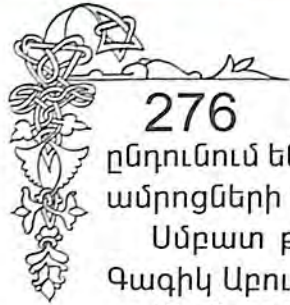
Գևորգ Երկրորդ կաթողիկոսը փորձեց միջնորդել զայրացած հավակնորդների միջև: Նա մեծ աղաչանքով դիմում է Աբասին, որ նա ազատ արձակի Ատրներսեհ իշխանին: Սակայն Աբասը անդրդվելի էր: Նա խոստանում էր արձակել իշխանին

Բյուզանդիական նույնպես, որի գահին Վասիլ կայսրի որդի **Լևոն Վեցերորդ**

894 թվականին սոսկալի երկրաշարժը նորից ցնցեց Արարատյան դաշտը։
Քվականից այս կողմ երրորդ անգամ կործանվեց Դվին քաղաքը իր ամուր պա-
ճականից այս կողմ երրորդ անգամ կործանվեց, հաստահիմն շինություններով։
Ռիսպներով, ապարանքներով, եկեղեցիներով, հաստահիմն շինություններով։
Զոհերի թիվը 70 հազար էր։ 12 տարվա ընթացքում երրորդ հզոր աղետն էր
սա։ Ավեր, որ ժողովրդին ընկղմեց ահաբեկումի ու տրտմության մեջ։

Զոհերի թիվը 70 հազար էր: 12 տարվա ընթացքում սղակող զորքի չափը մնաց նույնը: Ավեր, որ ժողովրդին ընկղմեց ահաբեկումի ու տրտմության մեջ:

ընդունում են հրավերը և անմիջապես կալանավորվելով՝ ուղարկվում են տարբեր ամրոցների զննաններ:

Սմբատ թագավորը անտարբեր է մնում այս անարդարությանը, որովհետև Գագիկ Աբուժրվանը նրան կատարյալ հպատակության երաշխիք էր տվել:

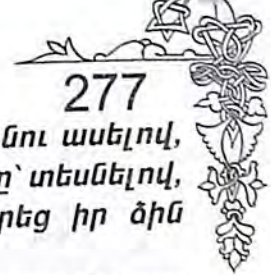
Մեռնում է Գուրգեն Անձևացին, և Վասպուրականի գործերը տնօրինում է միայն Գագիկ Աբուժրվանը:

Ընտանեկան այս երկպառակությունների ժամանակ էր, որ Ամիդ քաղաքի ամիրան՝ **Ահմադը**, գրավեց Տարոնի մեծ մասը, որը Բագրատունիների տիրույթն էր: Սմբատը Ահմադից պահանջում է թողնել Տարոնը և հեռանալ, բայց ապարդյուն: Սմբատը 60-հազարանոց զորքով արշավում է դեպի թշնամին և...

Բայց ավելի լավ է կարդանք **Լեոյի** բանաստեղծական նկարագրությունն այս դեպքերի մասին:

«Սմբատը իր բանակը տարավ Վանա լճի արևմտյան ափով: Բայց նա չգիտի, որ դա մի դավաճանական ծանապարհ է, որի վրա գլուխ է բարձրացրել հայ ավատական կազմի հին ծիվաղը՝ ընտանի մատնությունը: Այդ ծիվաղը գալիս է այնպիսի անկյունից, ուր ոչ ոք չէր սպասի նրան՝ բավարարված հարազատից, հավատարիմ քեռորդուց: Գագիկ Աբուժրվանն էր դա, որ հայտնի չէ՝ ինչ գնով և ինչ հաշվով համաձայնության մեջ էր մտել թշնամու հետ՝ իր քեռուն կործանելու համար:

...Գագիկը խաբեությամբ տարավ իր քեռուն այնպիսի տեղերով, որոնք բանակի շարժման համար բոլորովին հարմարություններ չունեին: Դա դիտմամբ ընտրված կորստաբեր մի ուղղություն էր, տանջանքների ծանապարհ՝ լեռնային ապառաժոտ և անջրդի վայրերով: Անտանելի էր մարդկանց տանջանքը՝ մանավանդ ծարավից, որ և շատերին մեռցրեց: Կազմալուծված, կիսամեռ դրության մեջ էր բանակը, երբ հասավ Թուխ գյուղը: Բայց այնտեղ նրան սպասում էր ուրիշ փորձանք: Դա՛ր՝ Վանությունը՝ հենց այստեղ էր որոշել սարսափելի հարված տալ, և թշնամու լքն իսկույն ընկավ հոգնածությունից տառապող Հայոց բանակի վրա: Բայց այս մահացու վտանգը մի հրաշալի հոգեբանական ներգործություն է անում լքված զինվորների վրա: Նրանք ուժ են ստանում, քաջաբար զենքի են դիմում, հեծնում են ձիերը և ուժեղ գրոհում հարձակվող թշնամուն: Սմբատ թագավորը քաջության և անվեհերության շատ օրինակներ տվեց բանակին: Բայց մինչդեռ այս գերագույն ծիգերի մեջ էր հանկարծակիի եկած և հոգնած բանակը, նույն Աբուժրվանը, խրախուսված այն հանգամանքից, որ ոչ ոք չի նկատել իր առաջին դավաճանությունը, մի երկրորդն էլ առաջ քաշեց: Այս անգամ նա փորձեց խուճապ առաջացնել հենց բանակի մեջ, կռվողների թիկունքում, և հաջողեցրեց նաև այդ վատությունը: Մի քանի ասպատակներ մտցնելով վրանների մեջտեղը՝ նա տագնապ բարձրացրեց, թե թշնամին ներս է խուժել. քանդել տվեց իր վրանը, իսկ բեռնակիրները հապճեպով հավաքվեցին և փախուստի դիմեցին: Ամբողջ բանակը բռնկվեց այդ միևնույն հոտային զգացմունքով:

...Կորուստները մեծ չափերի էին հասնում, Թովմա Արծրունու ասելով, մինչև հինգ հազար: Փախուստը ընդհանուր դարձավ: Սմբատը՝ տեսնելով, որ իրադրությունը այլևս հնարավոր չէ փրկել, դուրս բերեց իր ձին ռազմադաշտից և սլացավ Բագրևանդ գավառը»:

Իսկապես չափազանց անհասկանալի է Գագիկ Աբուժրվանի վարքագիծը, որը փաստորեն Հայոց թագավորի աջակցությամբ ստացավ Վասպուրականի իշխանությունը... Ի՞նչը կարող էր նրան ստիպել դառնալ դավաճան, անհասկանալի է...

Այս դեպքից հետո նա շատ շուտով կնքեց իր մահկանացուն՝ սպանվելով Դերենիկի երեք որդիներից՝ այն մեկի ձեռքով, որին հաջողվել էր ազատվել գե-
րությունից:

Վասպուրականի իշխանությունը նորից անցավ եղբայրներին: Արծրունի տոհմի իշխանապետությունը նորից Սարգիս-Աշոտի ձեռքին էր:

Արծրունի տոհմածառի արմատները ձգվում են մինչև պատմության հնագույն խորքերը: Դեռ Արարատյան թագավորության ժամանակ նրանք հայտնի էին որպես **Արզրունիներ**: Հայտնի է նաև, որ նրանց տոհմում շատ են օգտագործել Գագ անունը: Արզրունիները Աղզնիք երկրի տերերն էին, նրանց գլխավոր քաղաքը Արզանն էր, և այդ պատճառով հաճախ Աղզնիքը կոչվում էր Արզիի տուն: Արդյոք հին տոհմի հավակնություններն էին, որ նրա զավակներին մղում էին չճանաչել որևէ մեկին իրենց իրավունքների կարգադրիչ, եթե նույնիսկ դա մի թագավոր է: Դեռ Արարատյան թագավորության ժամանակ նրանք գերադասել են լինել ինքնուրույն և ինքնուրույն լուծել իրենց տոհմային բոլոր հարցերը, այդ թվում նաև ռազմականը:

Արարատյան թագավորության միասնության համար պայքարող արքաները միշտ էլ դժվարություններ են ունեցել Արզրունի տերերին հնազանդեցնելու գործում: Իշպուհին արքային, այնուամենայնիվ, հաջողվեց Արզիի տունը դարձնել Հայոց Մեծ թագավորության մի կարևոր մասը, որը պահպանում էր Վասպուրականի հյուսիսային սահմանները Ասորեստանից:

Սա այսպես էր: Չպետք է մոռանալ, որ այս Արծրունիները, որոնց մասին պատմում ենք հիմա, նաև Բագրատունիներ էին մայրերի կողմից: Բագրատունիների արյունը քիչ դեր չի խաղացել նրանց սրտերում տիրակալական նկրտումների բորբոքելու համար:

Բայց, Փառք Աստծո, առայժմ ամեն բան նրանց համար ավարտվեց խաղաղությամբ:

Հիմա դարձյալ գնանք Սմբատ թագավորի ետևից, որը ջանադրաբար նորից էր փորձում վերականգնել նախարարական դասի քայքայվող միաբանությունը: Կործնում վերականգնել նախարարական դասի քայքայված Հայոց բանակը սաստիկ Թուխ գյուղի ճակատամարտից հետո քայքայված Հայոց բանակը սաստիկ խնամքի կարիք էր զգում: Այս մասին գիտեր Ափշինը: Նա նոր արշավանքով սլացավ դեպի Կարս, որտեղ գտնվում էին թագուհին, նրա հարսը և մի քանի ազնվատոհմիկ կանայք: Այնտեղ էր հավաքված նաև արքունի գանձը: Ափշինը պաշարեց Կարսի ամրոցը, որի բերդապահն էր **Գնթունի** իշխաններից մեկը:

Ամրոցը պատրաստ չէր դիմադրելու ոչ ռազմական ուժով և ոչ էլ դիմանալու երկարատև պաշարման: Գնթունի իշխանը բանակցությունների միջոցով առաջարկեց Ափշինին անձնատվություն միայն մի պայմանով՝ գանձը թողնվում է տեղում, բայց ամրոցում գտնվողները, բոլորը, մի մարդու նման, հեռանում են: Ափշինը համաձայնվեց, բայց ամրոցից հեռանալ թողեց միայն ռամիկ ժողովրդին, գերի վերցնելով վաղուց արդեն աշխարհիկ կյանքից հեռացած և խարազագետտ կրոնավոր դարձած թագուհուն, նրա երիտասարդ հարսին, իշխանագուն կանանց և հենց իրեն՝ բերդապահին, որը միամտություն էր ունեցել հավատալ Ափշինի խոսքին:

Սա, թերևս, ամենածանր հարվածն էր Սմբատ թագավորի համար Թուխի ճակատամարտի պարտությունից հետո, որովհետև սա նաև բարոյական պարտություն էր:

Սմբատը ստիպված էր բանակցություններ սկսել Ափշինի հետ: Թագուհուն, հարսին ու մյուս իշխանագուն կանանց ազատելու համար պատանդ պետք է տար ավագ որդուն՝ թագաժառանգ Աշոտին, նրա հորեղբոր որդի Սմբատին և... իր եղբայր Շապուհի գեղեցկուհի դստերը, որը գերվածների հետ էր, պետք է կնության խոստանար իրեն՝ Ափշինին:

Չոհաբերությունը ծանր էր, **Շապուհ Բագրատունու** հոգեվիճակը անտանելի: Նա պատրաստ էր ինքը գնալ պատանդ, միայն թե ազատեր աղջկան արաբի հետ ամուսնանալու անհրաժեշտությունից: Սակայն Ափշինը ոչ մի պայմանով չէր ցանկանում հրաժարվել Բագրատունյաց գեղեցկուհուն իր հարենը տանելու վճռից: Շապուհ Բագրատունին ստիպված ինքն առաջնորդեց պատանդներին իր դստեր հետ միասին Ափշինի մոտ:

Ափշինը գերությունից ազատեց Հայոց թագուհուն և մյուս կանանց, բայց թագաժառանգի տիկնոջը պահեց իր մոտ:

...Չնայած որ Ափշինը փայլուն կատարել էր խալիֆայության գաղտնի քաղաքականությունը, որն արտաքուստ բարյացակամ էր, նա այն ամենայնիվ, չէր կարող հանդուրժել Հայոց թագավորության հզորացումը, ընդհանրապես ակունք ու բարգավաճումը:

Ափշինը Հայաստանը հայտարարեց իր հսկողության տակ, որը հարկ պիտի վճարեր ոչ թե Բաղդադին, այլ Ատրպատականին, իսկ իր որդի Դևդեդին թողեց Դվինում՝ որպես Հայաստանի կառավարիչ, երկու ներքինի օգնականների հետ:

Ափշինը դեռ չէր լուծել Արծրունիների և Վասպուրականի խնդիրը: Եվ նա մեծ զորքով մտավ Վասպուրական:

Սարգիս-Աշոտ Արծրունին նույնպես, ինչպես Սմբատ թագավորը, շտապեց բանակցություններով կանխել պատերազմը: Արդյունքում՝ Ափշինի մոտ պատանդ թողեց նախ մի եղբորը, ապա՝ մյուսին, և ճանաչելով նրա գերիշխանությունը՝ համաձայնեց հարկ վճարել ոչ թե Հայոց թագավորին, այլ Ատրպատականի կառավարիչ Ափշինին:

Ափշինի կողմից Հայաստանում թողած ներքինի կառավարիչներից մեկը Անի ամրոցում հանդիպում է Սմբատ թագավորի հետ և, քանի որ ապստամբական

տրամադրություն ուներ Ափշինի հանդեպ, կալանքից ազատում է թագաժառանգին և նրա տիկնոջը: Այս ներքինին հույս ուներ, որ իր փառասիրական մտքերը լայն գործողության մեջ դնելիս Հայոց թագավորը երախտագիտության զգացումից դրդված կօգնի իրեն: Ազատելով գերյալներին՝ Սմբատի օգնությամբ անցնում է Միջագետք, այնտեղից սկսելու համար իր պայքարը Ատրպատականի կառավարչի դեմ: Ափշինը, իմանալով այս մասին, հսկա մի բանակով նորից արշավում է Հայաստան:

Բայց ռազմական գործողությունները դեռ չսկսած, մի ահավոր ծանր աղիքային վարակիչ հիվանդություն կարճ ժամանակում կոտորում է բանակի մեծ մասը: Համաճարակի զոհ են դառնում հրամանատարները, Վասպուրականում թողնված երկու կուսակալները և ինքը՝ Ափշինը:

Թովմա Արծրունի պատմիչը այսպես է նկարագրում սա. «**Աստծո հրեշտակը հասցրեց անբուժելի հարվածներ, Հեթումի և խախուրի օրինակով՝ ուռչեց չարալուկ ուռուցքով, թարախակալվեց և զազանային արյամբ լցված արյունապարտ մարմինը՝ նեխվեց, քայքայվեց... Ըմպեց մահաբեր թույնը, անբուժելի խոցերից այրվեցին ոսկորներն ու մարմինը: Նույնպես և ամբողջ զորքն ու զորագլուխները, հոծախումբ կարավանով հանդերձ, ընդունեցին կորստյան վճիռը: Ձիերի, էջերի և ուղտերի երամակը նույնպես այրվեց նույն խոցերից ու կոտորվեց: Իսկ ինքը՝ Ափշինը, տանջալից փորձություն կրեց, ճաշակեց ավելի մեծ դառնություն, քան իժի թույնը և գնաց կորստյան ճանապարհով: Եվ դժոխքը ներքուստ դառնացավ, երբ պատահեց նրան՝ իր գործում անբավ չարագործությունները տանելիս»:**

Արաբական բանակի մնացորդը երկնային այս պատուհասից սարսափահար, Բարոյալքված և անկառավարելի, փախուստի դիմեց՝ աշխատելով շուտափույթ անցնել Հայոց սահմանից անդին: Նրանք չգիտեին, որ հեռանում են՝ տանելով հենց իրենց գարշելի հիվանդությունը, որովհետև, որքան զարմանալի է ու տարփրենց հետ գարշելի հիվանդությունը, որովհետև, որքան չծավալվեց Հայոց մեջ: Օրինակ՝ Ափշինի բանակում տարածված այդ վարակը չծավալվեց Հայոց մեջ:

898 թվականն էր.

Սմբատ թագավորը կարողացավ բանակցելով համոզել խալիֆին, որ Հայաստանից ստացվող հարկը կախում չունենա Ատրպատականից, այլ անմիջապես

տարվի Բաղդադ: Խալիֆն ուրախությամբ համաձայնեց: Հայոց համար նորից սկսվեց խաղաղության մի ժամանակահատված, երբ մեծ հաջողությամբ առաջ էր տարվում երկրի շինարարությունն ու բարեկարգումը:

Վախճանվեցին թագավորի երկու եղբայրները՝ **սպարապետ Շապուհը և իշխանաց իշխան Դավիթը:**

Թագավորը սպարապետության պաշտոնը հանձնեց Շապուհի որդի **Աշոտին:**

Կարգավորվել էին հարաբերությունները Վասպուրականի հետ: Սարգիս-Աշոտն այլևս զգված արաբ կառավարիչների խարդավանքներից, վերջապես հասկացել էր, որ հարազատին չի կարելի փոխել օտարի շատ կասկածելի բարեկամության հետ: Սմբատ թագավորի վերջին տարիների բարգավաճ Հայաստանի մասին ոչ միայն հայ մատենագիրներն են վկայել, այլ նաև օտարները:

Հայաստանով ճամփորդած նույն ժամանակի արաբ աշխարհագրագիր ու մատենագիր **Իբն-Հաուկալը** իր «**Գիրք ճանապարհների և երկրների**» աշխատության մեջ գրում է. «**Թագավորներն ու իշխաններն այստեղ ապրում են մեծ առատության մեջ և ունեն գերազանց վարելահողեր, ամբարներ, ձիեր: Նրանց կալվածքները կազմող խոշոր գավառները հարուստ են: Այդ երկրներում, սարերում, քաղաքներում և ավաններում այնպիսի էժանություն, առատություն է, այնպիսի արոտներ, այնպիսի գույնզգույն մարմարիոն, հոտերի ու հացի այնպիսի շատություն, այնպիսի ծառեր, պտուղներ, թարմ ու չորացրած արմավներ, գերաններ այնքան մեծ թվով, որ եթե այս մասին պատմվի մի մարդու, որ այդ բոլորը չի տեսել իր աչքով՝ կսկսի ժխտել այդ բոլորի չափերը: Այս երկրի թագավորների թագավորությունները ընդարձակ են, ուժերը՝ մեծ**»:

Իբն-Հաուկալի հիացմունքի տողերը բազմաթիվ էջեր են գրավում. «**...Ունեն նաև ոսկով և արծաթով զարդարված ամաններ, հախճապ, մատուցամաններ, կոնքեր, կուլաներ, թանկագին քարերից թրաշ, ամաններ, ինչպես նաև հղկած թանկագին ապակուց, թանկագին բյուրեղից շինած անոթեղեն, գեղեցիկ հագուստեղեն... Նրանք վայելում են իրենց երկրի բարեկեցությունն ու գեղեցկությունը...**»:

Իսկ սրընթաց, հպարտ մոլոպներին գովաբանելու համար արժանի խոսքեր չի գտնում: Եթե չլինեին անընդմեջ պատերազմները, հայ ժողովուրդը ընդունակ էր կարճ միջոցում ուսերից թոթափել ավերումի ծանրությունը և ապրել ստեղծագործ իր տաղանդի փայլատակող գեղեցկությամբ... Եթե չլինեին պատերազմները... Բայց խալիֆայության կազմում գտնվող Ատրպատականը դեռ շատ հոգսեր պիտի պատճառեր Հայոց Աշխարհին:

901 թվականին Ատրպատականի կառավարիչ Յուսուֆը արշավեց Հայաստան և Աղվանքի վրայով անցնելով հյուսիս՝

հայտնվեց Շիրակի թիկունքում: Հայոց բանակը նետվեց Յուսուֆի բանակի ետևից: Յուսուֆը, առանց դադարեցնելու արշավանքը, մտավ Արարատյան երկիր և հասավ Դվին:

Դվինի դռների մոտ նա բանակցություններ սկսեց Սմբատ թագավորի հետ: Յուսուֆը այս արշավանքը սկսել էր առանց խալիֆի գիտության: Նրա մտադրությունները հեռահար էին և ուղղված էին հենց իր՝ խալիֆի դեմ: Այդ պատճառով էլ թյունները հեռահար էին և ուղղված էին հենց իր՝ խալիֆի դեմ: Այդ պատճառով էլ առանց ռազմական կիրքը բորբոքելու և գործը երկկողմանի արյունահեղության վերածելու՝ Յուսուֆը վստահ էր, որ Հայոց թագավորը Դվին քաղաքը պաշարած իր ահռելի բանակի ահից պիտի ընդունի իր պահանջները. այն է՝ Հայաստանը պետք է ճանաչի իր կախումը Ատրպատականից և հարկ վճարի:

Հաշտությունը կնքվեց: Յուսուֆն իր բանակն առած՝ վերադարձավ Ատրպատական:

Այս դեպքերից քիչ անց Մինգրելիայի՝ Եգերների երկրի **Կոստանդին** թագավորը պատերազմ սկսեց այն երկրների դեմ, որոնք ճանաչել էին Հայոց արքայի իշխանությունը և հարկատու չէին նրան: Այս երկրները գտնվում էին Կովկասյան Գլխավոր շղթայի ստորոտներին:

Սմբատն արշավեց Կոստանդինի դեմ Վրաց թագավոր **Ատրներսեհի** հետ, որն, ի դեպ, Կոստանդինի աներն էր:

Եգերների թագավորը հասկանալով, որ չի կարողա-նալու դիմադրել հայ-վրացական զինական ուժին՝ հաշտություն է խնդրում Սմբատից: Սմբատը բանակցությունների համար մի քանի նախարարների հետ ուղարկում է Ատրներսեհին: Սակայն Ատրներսեհը, փոխանակ բանակցելու, ձերբակալում է իր փեսային և շղթայակապ բերում հանձնում է Սմբատին:

Սմբատը գերի թագավորին պահում է Անի ամրոցում՝ նրա կարևոր դիրքին համապատասխան հարգանքով:

Սմբատը գիտեր՝ Մինգրելիայում հեղաշրջում էր պատրաստվում, որի արդյունքում հնարավոր էր նոր բարդություններ երկու երկրների փոխհարաբերություններում: Եվ չորս ամիս թագավորավայել ապրելով Անի ամրոցում՝ Կոստանդինը մեծ պատիվներով և ընծաներով ետ է ուղարկվում իր երկիրը: Հեղաշրջման փորձը տապալվում է:

Ալանաց դռան մոտ եռացող պատերազմական կրքերը հանդարտվում են: Պատերազմով իր դեմ ելած թագավորի նկատմամբ նման վերաբերմունքը անշուշտ թելադրված էր քաղաքական նկատառումներով, բայց նաև պայմանավորված էր Սմբատ արքայի ներողամիտ, բարի բնավորությամբ:

Բայց սա այնպիսի բարկության զգացումով լցրեց Վրաց թագավոր Ատրներսեհի սիրտը, որ նա որոշեց դաժան վրեժ լուծել իր մշտական, հավատարիմ բարեկամ Հայոց արքայից:

Յուսուֆն ապստանբեց **Է-Մուքթաֆի** խալիֆի դեմ: Խալիֆը դիմեց Արաբական խալիֆայության հպատակության տակ գտնվող այն երկրներին, որոնք գտնվում էին Ատրպատականի հարևանությամբ և հրամայեց, որ նրանք միահամուռ ուժերով դուրս գան Յուսուֆի դեմ: Իսկ Չայաստանին դիմելով՝ խալիֆը խոստացավ, որ սպասված օգնության փոխարեն նրան կգիջի տարեկան հարկը:

Սմբատ արքայի վիճակը իսկապես անելանելի էր: Եթե հավատարիմ մնար Յուսուֆի հետ կնքած դաշնագրությանը, պիտի համարվեր իսլամական աշխարհի բարձրագույն տիրոջ հրամանները ոտնահարող:

Սմբատը, կարծես թե, գտավ ելքը: Խալիֆի պահանջի համաձայն՝ հազար զինվորից բաղկացած մի գունդ ուղարկեց Վասպուրական, իսկ Յուսուֆին էլ գրեց, թե գունդն ուղարկել է իրեն օգնելու: Բայց շուտով Յուսուֆն իմացավ Հայոց թագավորի խորամանկության մասին:

Շատ չանցած՝ Ատրպատականի տերը իրեն պարտված համարեց և թողություն խնդրեց խալիֆից, որը և ստացավ: Նույնիսկ նորից ստացավ Ատրպատականի կառավարիչը լինելու իրավունքը: Սակայն նա չնոռացավ Հայոց արքայի երկդիմի պահվածքը...

Հետաքրքիր է, որ ինքը խալիֆից ներում ստացավ՝ դավաճանական արարքի համար, բայց չկարողացավ լինել այնքան մեծահոգի, որ այդ հազար զինվորի պատմությունը չսներ անընդհատ նրա վրեժխնդրության կիրքը:

Խալիֆայության գահին 908 թվականին բազմեց **Ջաֆար էլ-Մոքթադիրը**, որը պատմիչների վկայությամբ՝ աննշան անձնավորություն էր, թույլ և անարի, որի պատճառով էլ **Աբբասյան** արքայատան նշանակությունը հետզհետե խամրեց:

Յուսուֆը, օգտվելով այս հանգամանքից, անմիջապես Հայաստանից նորից պահանջեց, որ տարեկան հարկ վճարի իրեն:

Այդ նույն ժամանակ, նույն պահանջով Հայոց արքային դիմեցին խալիֆը:

Սմբատի համար թանկ էր երկրի խաղաղությունը: Նա պիտի ուարեր երկրի պահանջներն էլ: Եվ Հայոց թագավորը սրտի անհուն ցավով կրկնապատկեց իր ժողովրդից գանձվող հարկը՝ մտածելով, որ մեկ տարին բավական է պատրաստվելու և դիմագրավելու չարիքին:

Կրկնակի հարկ հավաքելու որոշումը տեղիք տվեց իշխանների դժգոհությանը, որովհետև յուրաքանչյուր իշխան և նախարար ինքն էր հավաքում և հանձնում իր գավառի հասանելիք հարկը: Անշուշտ դժվար էր: Բայց արքան պիտի հասկացվեր: Արքան ընտրել էր չարիքներից փոքրագույնը: Արքան փորձում էր ազատել երկիրը ավերակների կույտի վերածվելու անհրաժեշտությունից:

Սակայն արքայի դեմ դավադրություն կազմակերպվեց: Դավադրության կազմակերպիչներից մեկը հայ նախարարներից **Հասանն** էր, որն ավելի՝ քան մյուսները, վայելում էր Սմբատ արքայի վստահությունը և այդ վստահության շնորհիվ արքունիքում հասել էր բարձր դիրքի:

Հայ դավադիրների հետ էր Վրաստանի թագավոր **Ատրներսեի**, որին կյուրապաղատից թագավոր էր դարձրել Սմբատն ինքը **«մեծապատիվ ճոխությամբ»**

Քաղաքը ելով նրան, և որը հիմա չէր կարողանում ներել Սմբատին՝ եզերների Քաղափորին կալանքից ազատելու ու Քաղափորաձայել իր երկիրն ուղարկելու համար: Օգտվելով Քաղափորի բացակայությունից, որը գտնվում էր Տաշիրում, Հասանը Ատրներսեհի գործի առջև բացեց Անի ամրոցի դարպասները: Սպանությունը ի կատար պետք է ածեր **Հավնունյաց** տոհմից մի իշխան, որն իր զորակազմի հետ հասնում էր եղացավորսուն:

Սմբատի սպանությունից հետո Ատրնեսեսիը պիտի ժառանգեր Հայաստանը:

Ավելի նողկալի բան, քան այս հայ լինելու հավակնությամբ իշխանների նտա-
ծածն ու կազմակերպածն էր՝ հնարավոր չէ պատկերացնել: Օտարին նստեցնել
հայրենի գահին: Եվ ովքե՞ր. որոնք շռայլորեն արքայի բարիքներն են ճաշակել և
վստահությունից օգտվել: Եվ հենց այն պահին, երբ երկիրը գտնվում էր խալի-
թյան ճգնաժամի և Կոստանյանի երկկողմանի աքցանի մեջ...

Ֆայության և նրան ենթակա Ատրպատականի երկկողմանի աքցանի մեջ...
Թագավորի՝ կրկնակի հարկ հավաքելու ստիպողական այս որոշումը թե-
լադրված էր մի մտածումից. խուսափել արյունահեղությունից, նախճիրից, երկրի
ավերումից, գերեվարությունից: Ի՞նչ մղումներով էին, արդյոք, առաջնորդվել
իրենց թագավորից փայփայված այս հայ իշխանները, որոնք նրա արյամբ
ողողված երկիրը պիտի քաշեին բախտախնդիրների արկածի մեջ՝ նրա խաղա-
ղությունն ու բարգավաճումը դնելով հարվածի տակ: Եվ եթե սա արվում էր
թագավորի կրկնակի հարկ պահանջելու պատճառով, ապա այս մոդկալի արար-
քը պատճառ չպե՞տք է դառնար ազգամիջյան կռիվների և չպե՞տք է հասցներ
երկիրը քայքայման... Որովհետև, եթե կային դավաճաններ, կային մահ հավատա-
րիմներ, որոնք չէին կարող չլուծել դավաճանությամբ գոհված արքայի վրեժը...

Եվ արդպես էլ եղավ:

Դավադրության լուրն արագ տարածվեց Հայոց Աշխարհով մեկ՝ հուզելով և ոտքի հանելով ժողովրդին իրենց արքային պաշտպանելու համար: Ջորքերի մեջ

Հկար մի գինվոր, որ չցանկանար մեռնել հանուն իր արքայի:
Դավադրությունը բացվեց: Սմբատն արագ վերադարձավ Երազգավորս և
ծերբակալեց այնտեղ բուն դրած դավադիրներին: Ատրոներսեիը և Հասանը
կատաղաբար փախան Վրաստան:

Մի սիրտ ու մի կամք դարձած Հայոց զորքը արշավեց Վրաստան: Բայց Հայոց
պորտան կամոնեղեղեց այդ արշավանքը:

Նորից հանդիպում ենք Սմբատ Թագավորի արքայավայել, սքանչելի պահվածքին: Նա չցանկացավ անմեղ ժողովրդին բավության նոխազ դարձնել: Նա գտնում էր, որ դավաճանության համար պիտի պատժվեն միայն մեղավորները: Միանգամայն առաքինի, բարձր բարոյական վարմունք, որն արժանի է հիացմունքի և գնահատականի:

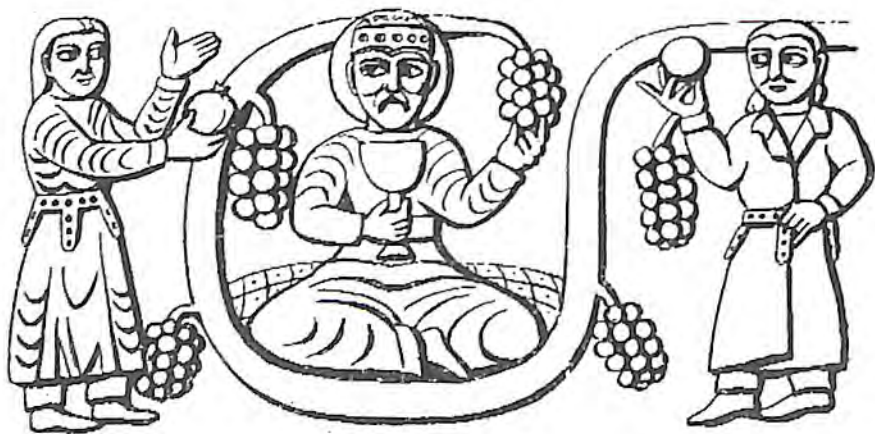
Նույնի և գնահատականի:
Ատրներսեիը ներում խնդրեց Սմբատից: Սմբատը իրավունք ուներ չներելու:
Իրավունք ուներ դաժանորեն պատժելու: Որովհետև խոսքը անհատի դեմ
կազմակերպված դավադրության մասին չէր, այլ մի թագավորի, որի ձեռքին էր
գտնվում երկրի ճակատագիրը: Սմբատը ներեց անարժան այդ մարդուն, որը չէր
ներել Սմբատին և քինախնդրությամբ սպասում էր վրեժի իր ժամին միայն այն

Պիտի ամենամեծ սեպը խրվեր Հայոց միասնության մեջ, նախ և առաջ, հագուրդ տալով Գագիկի փառասիրական ոգորումներին:

...Եվ Յուսուֆը, որպես Ատրպատականի թագավոր, թագադրեց Գագիկին՝ հայտարարելով «**Ամենայն Հայոց թագավոր**»:

908 թվականն էր:

Մի՞թե Գագիկին շրջապատող նախարարները և անձամբ ինքը՝ Գագիկը, մանավանդ, որ պատմիչները միաբերան վկայում են, թե նա իմաստուն էր մտքով այնքան, որքան քաջ էր բազկով, չէր հասկանում, թե ինչ է նշանակում Ամենայն Հայոց թագավոր հռչակվելը Սմբատ Բագրատունու կենդանության օրոք: Չէ որ սա նշանակում էր բացել ազգամիջյան խժոժությունների դուռը: Սա նշանակում էր փորձել վերացնել Բագրատունիների արքայատոհմը և փոխարենը հիմնել Արծրունիների արքայատունը: Գագիկ Արծրունին ուժեղ բնավորությամբ, սառը դատողությամբ, իր նպատակին հասնելու վճռականությամբ՝ անխոցելի անհատ էր:

Գագիկ Արծրունի

Գագիկ Արծրունին **հայրենասեր** էր: Սա չէին կարող ուրանալ յնիսկ նրա թշնամիները: Բայց նպատակը կուրացրել էր նրա սթափությունը: Նա թերևս գիտակցում էր, որ իր ճակատագրական քայլերը կարող են հարվածել Հայոց դժվար տառապանքով ձեռք բերված միասնությանը: Բայց նա համոզված էր, որ պիտի կարողանա նորից հաստատել այդ միասնությունը, եթե թշնամու ձեռքից ստացած թագը իրեն հնարավորություն տա Բագրատունիների փոխարեն հաստատել Արծրունիների միահեծան իշխանությունը... Եվ նա հավաստիացրեց Յուսուֆին, որ նրա հետ կլինի իր գործով և ժողովրդով, եթե նա հարձակվի Հայաստանի վրա՝ ոչնչացնելու համար Սմբատ թագավորին:

Գագիկը դեռ իր իշխանապետության ժամանակ հայրենի Վասպուրականը դարձրել էր շինարարական մի ընդարձակ հրապարակ: Նա արժանի կառուցող էր: Նա իր հաղթանակներով խաղաղություն էր հաստատել իր ժողովրդի համար: Նա իր ժողովրդի հերոսն էր ամեն առումով: Նա սիրելի էր: Նա երիտասարդ էր ու

անչափ գեղեցիկ: Հայոց ապագան նրա ձեռքին պետք է լիներ և ոչ թե ծերացած թագավոր Սմբատ Բագրատունու...

Թովմա Արծրունին և նրան շարունակող **Ամանունը**, որոնք Արծրունիների պատմագիրներն էին, բառեր չեն խնայում նրան գովերգելու և մանրամասն նկարագրելու այն կառուցումները, որոնք նա կյանքի կոչեց որպես մեծ շինարար և որպես մեծ գեղագետ:

Դեռ կգրուցենք Գագիկ Արծրունու այս ոլորտի գործերի մասին: Հիմա այն աղետալի դեպքերի մասին, որոնք տեղի ունեցան, երբ Վասպուրականի իշխանապետ Գագիկը օժվեց թագավոր Յուսուֆի ձեռքով և նրա կամքով հորջորջվեց Ամենայն Հայոց Արքա:

Սմբատը ամեն գնով պիտի կանգնեցներ Յուսուֆի և Գագիկի համատեղ աշխատանքը: Եվ առաջին հերթին դա պիտի փորձեր անել խաղաղությամբ: Սմբատը մեծամեծ գանձերով Հայոց կաթողիկոսին որպես միջնորդ ուղարկեց Յուսուֆի մոտ:

Յուսուֆն ընդունեց գանձերը և շղթայելով կաթողիկոսին՝ նետեց զնդան: Գագիկը նույնպես շտապեց այցելել Յուսուֆին՝ արագացնելու համար նրա արշավանքը Հայաստան: Գագիկը չմիջնորդեց՝ Հովհաննես կաթողիկոսին ազատելու համար: Նա նույնիսկ Յուսուֆի մոտ չհիշեց նրան: Իսկ ծանր շղթաների մեջ զնդանում հայտնված կաթողիկոսը գունագեղ երազներ էր տեսնում այն մասին, թե ինչպես Գագիկը քրիստոնեական պարտքից ելնելով՝ պիտի միջամտի իր ազատության համար:

909 թվականն էր: Գարունը նոր էր բացվել: Յուսուֆը ահռելի բանակով մտավ Հայաստան: Նախճավան քաղաքում իրենց գնդերով նրան դիմավորեցին Գագիկ թագավորը, նրա եղբայր Գուրգեն Հայոց մարզպանը, Վասպուրականի մյուս իշխանները: Հայ-արաբական այս միացյալ բանակը նախ արշավեց դեպի Սյունիք: **Սմբատ Սյունեցին** իր եղբայրների և մյուս սյունեցի իշխանների հետ լեռնակիր-ճում փորձեց կանգնեցնել դեպի նպատակ սլացող բանակը: Բայց ապարդյուն: Արշավող բանակը չափազանց մեծ էր:

Սմբատ Սյունեցու մայրը՝ **Շուշանը**, նույնպես Բագրատունի էր, իսկ նրա կինը՝ **Սոփին**, Գագիկ թագավորի քույրն էր: Սյունեցի կրտսեր ճյուղի իշխանները՝ **Գրիգոր Սուփանը**, **Սահակը** և **Վասակը** իրենց մոր՝ **Մարիամի** հետ, որը Սմբատ թագավորի քույրն էր՝ ամրացան լեռներում: Սա այն իշխանուհի Մարիամն էր, որ հայտնի էր իր կառուցումներով: Այս մասին ևս իր տեղում:

Յուսուֆի ճանապարհը փաստորեն բաց էր և նա Սյունիքից արշավեց Դվին՝ ասպատակելով երկիրը, դաժանաբար կոտորելով և գերեվարելով ժողովրդին, իր հետ տանելով շղթայակապ կաթողիկոս **Հովհաննես Դրասխանակերտցուն**, պարծենկոտ կլտիությամբ նրան ցուցադրելով իր գազանությունները, որոնց մասնակցում էին նաև հայ իշխանները:

Սարսափը թևածում էր Հայոց Աշխարհում: Իրենց անառիկ լեռնային ամրոցներում թաքնված՝ իշխանները առնում էին գազանաբար չարչրկվող երկրի տնքոցը և իրենց ապահով չէին զգում:

Եվ գուցե անելանելության սուր զգացումը ստիպեց, որ հայ իշխաններից ոմանք իրենց անձնական փրկությունը փնտրեին հենց իր՝ գազանաբարո թշնամու մոտ: Եվ նրանցից առաջինը, որը փաստորեն բացեց ճանապարհը մյուսների առջև՝ **Գրիգոր Սուփան Սյունեցին** էր, Սմբատ թագավորի Մարիամ քրոջ որդին:

Գրիգոր Սուփանը Յուսուֆի կողմից ընդունվեց չարախինդ բարեհաճությամբ, արժանանալով մեծ պատիվների: Գրիգոր Սուփանը ապահովել էր իր կյանքը և իր գույնը՝ դրել Յուսուֆի տրամադրության տակ: Սուփանին հետևեց նրա մյուս եղբայրը՝ **Վասակը**, և նույնպես արժանացավ թշնամու պատիվներին:

Սմբատ թագավորը, խույս տալով Յուսուֆից, ահռելի ջանքերով փորձում էր պատառ-պատառ եղող Հայոց միասնությունը հնարավորին չափ պահել և կենտրոնացնելով ուժերը՝ հարվածել Յուսուֆին: Այս միջոցին էր, որ Յուսուֆը լուր ուղարկեց Սմբատին, որ եթե նա մեկ տարվա հարկը վճարի, ինքը նոր հաշտության պայմանագիր կնքելով՝ անմիջապես կդառնա իր երկիրը: Սմբատը, չգուշակելով խարդավանքը, նրան ուղարկեց վաթսուն հազար ոսկի:

Յուսուֆը դուրս գալով Դվինից, սկսեց հետապնդել Սմբատին, որը խուսափելով նրանից՝ թաքստոցներ էր ընտրում խոր ձորերն ու անձավները, լեռների անանցանելի արահետները:

Զմեռը ստիպեց Յուսուֆին վերադառնալ Դվին:

Օգտվելով ժամանակավոր դադարից՝ Սմբատ թագավորը հասավ Երազգավորս, որտեղ նրան սպասում էր քստմնելի, ահավոր լուրը՝ **Աշոտ Հայոց սպարապետը՝ իր Շապուհ եղբոր որդին, անձնատուր էր եղել Յուսուֆին:**

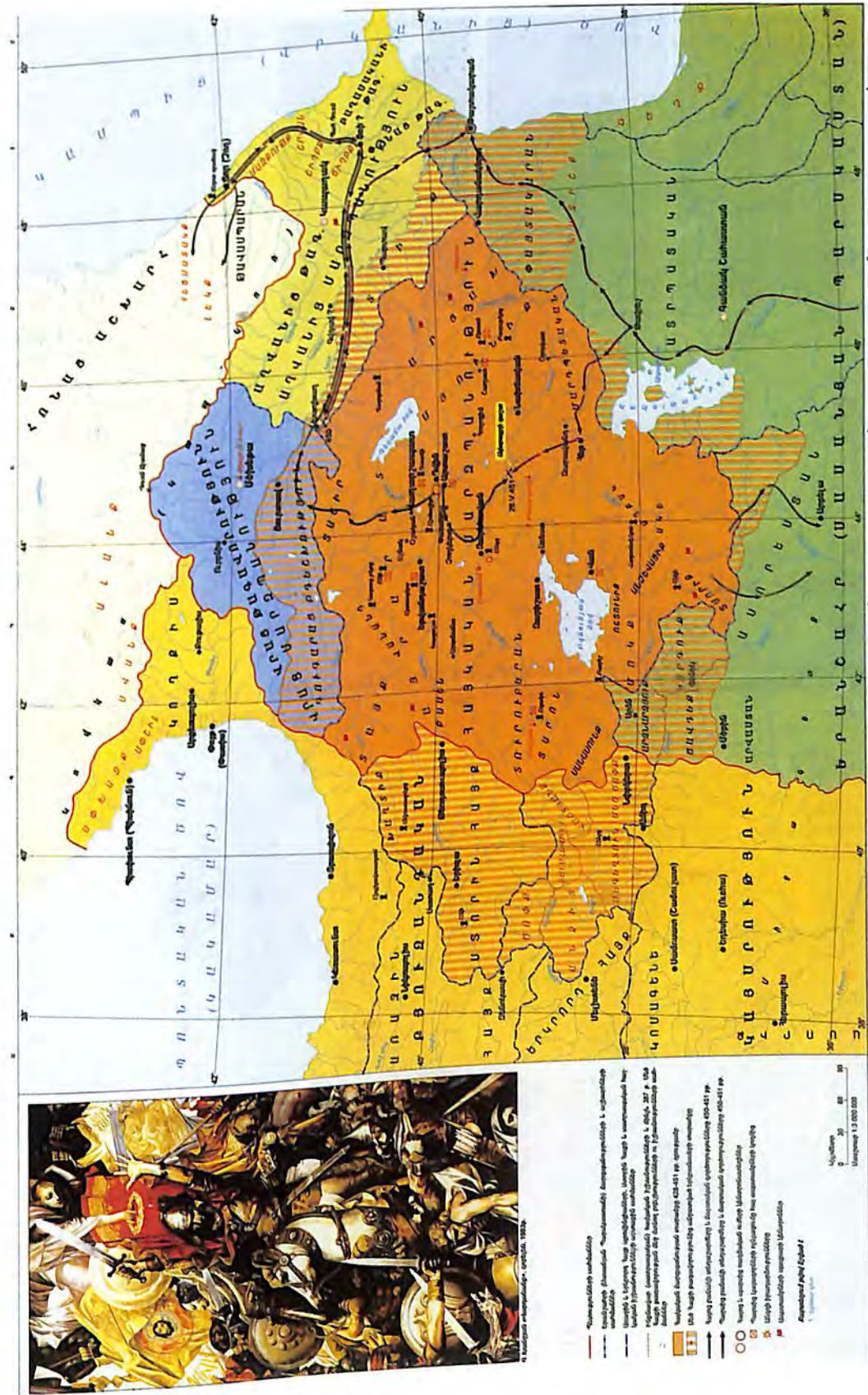
...Թշնամու կողմ անցնելը դարձավ համազգային ծանր աղետ: Սա բարոյալքում էր, որը ծնվել էր սարսափ: Իսկ սարսափից ավելի սարսափելի բան չկա աշխարհում... Որովհետև սա անբուժելի ու վարակիչ հիվանդություն է:

Յուսուֆը գիտեր արդեն, որ Հայոց սպարապետի կամովին անձնատուր լինելը նախանշում է իր վերջնական հաղթանակը: Եվ հաղթողի հպարտ գիտակցությամբ՝ նա շղթաներից ազատեց Հովհաննես կաթողիկոս Դրա Դավերտցուն, որն իր տարեգրության էջերում հուզիչ մանրամասներով է նկ գրել այս ողջ անցուղարձը:

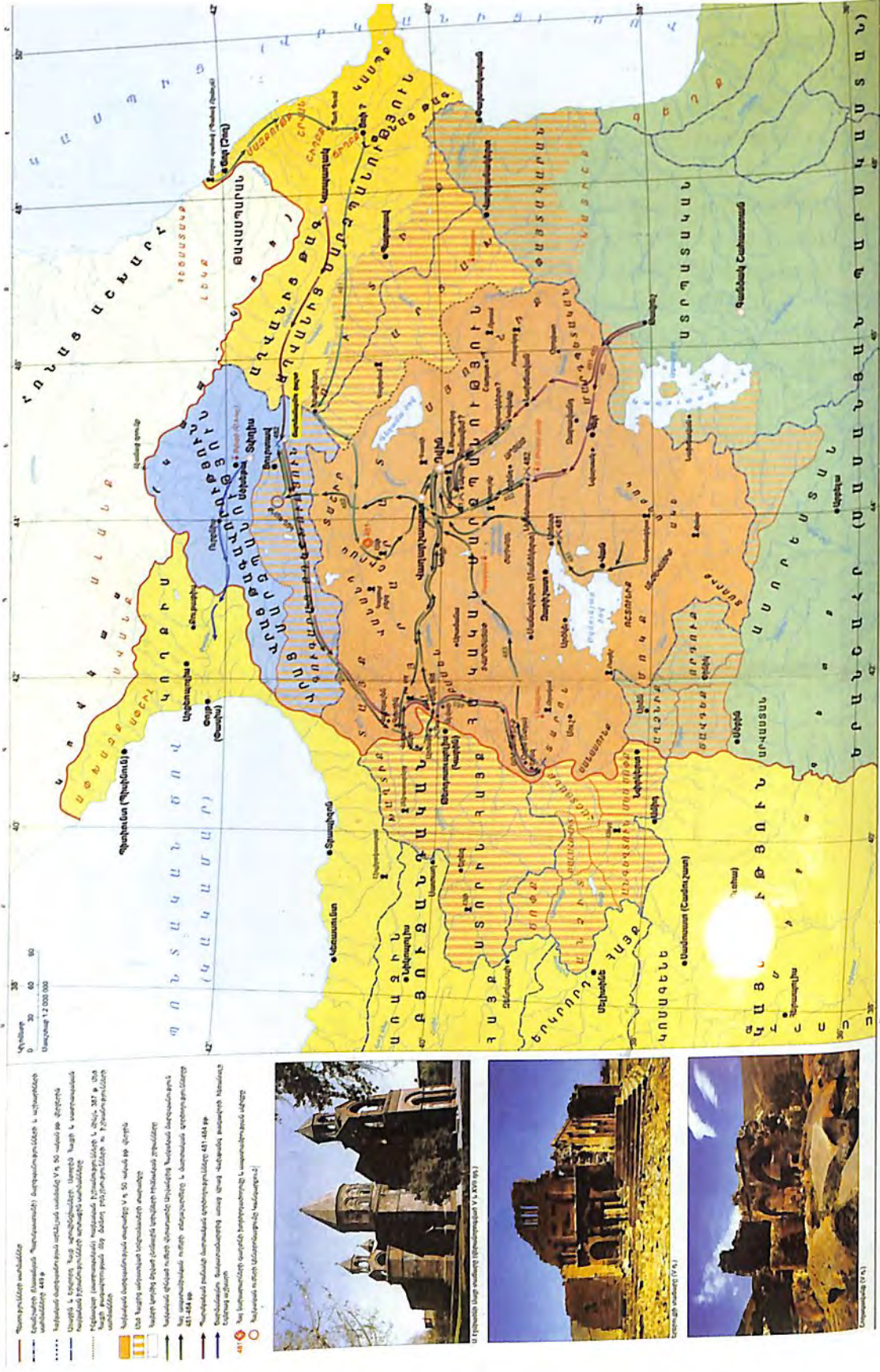
Կաթողիկոսը չմնաց Դվինում, որն իր աթոռանիստն էր: Նա իր թագավորի նման՝ հալածական ու թափառական, գնաց շրջելու իր խոշտանգված հայրենիքում, սեփական աչքերով տեսնելու համար նրա հզոր տառապանքը, որն իրենն էր, իր անձինը, իր մտածումներինը:

910 թվականն էր: Նորից գարուն էր: Յուսուֆը վերսկսեց պատերազմը: Նա պիտի հաղթեր: Հաղթեր ոչ միայն կռիվներում, այլև բարոյապես ոչնչացնելով Հայոց խախուտ միաբանության վերջին օղակները: Այս նկատառումով էլ նա ինքը չառաջնորդեց բանակը պատերազմի դաշտ: Նա գլխավոր հրամանատար նշանակեց Գագիկ թագավորին և միավորելով Արծրունյաց բոլոր գնդերը՝ նրանց հրամանատարներ

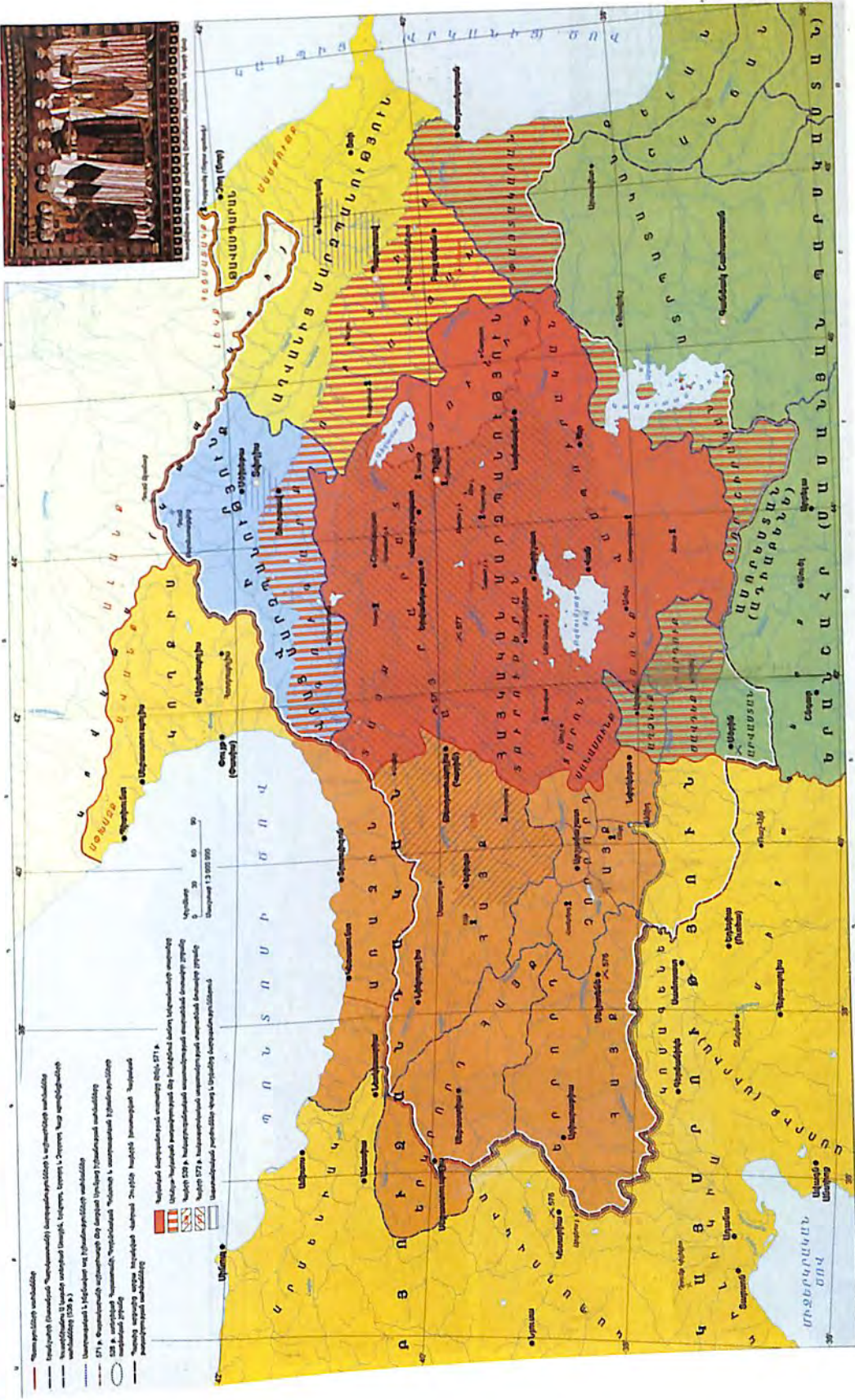
ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (450 - 451 թթ.)

ՎԱՅԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (481 - 484 թթ.)

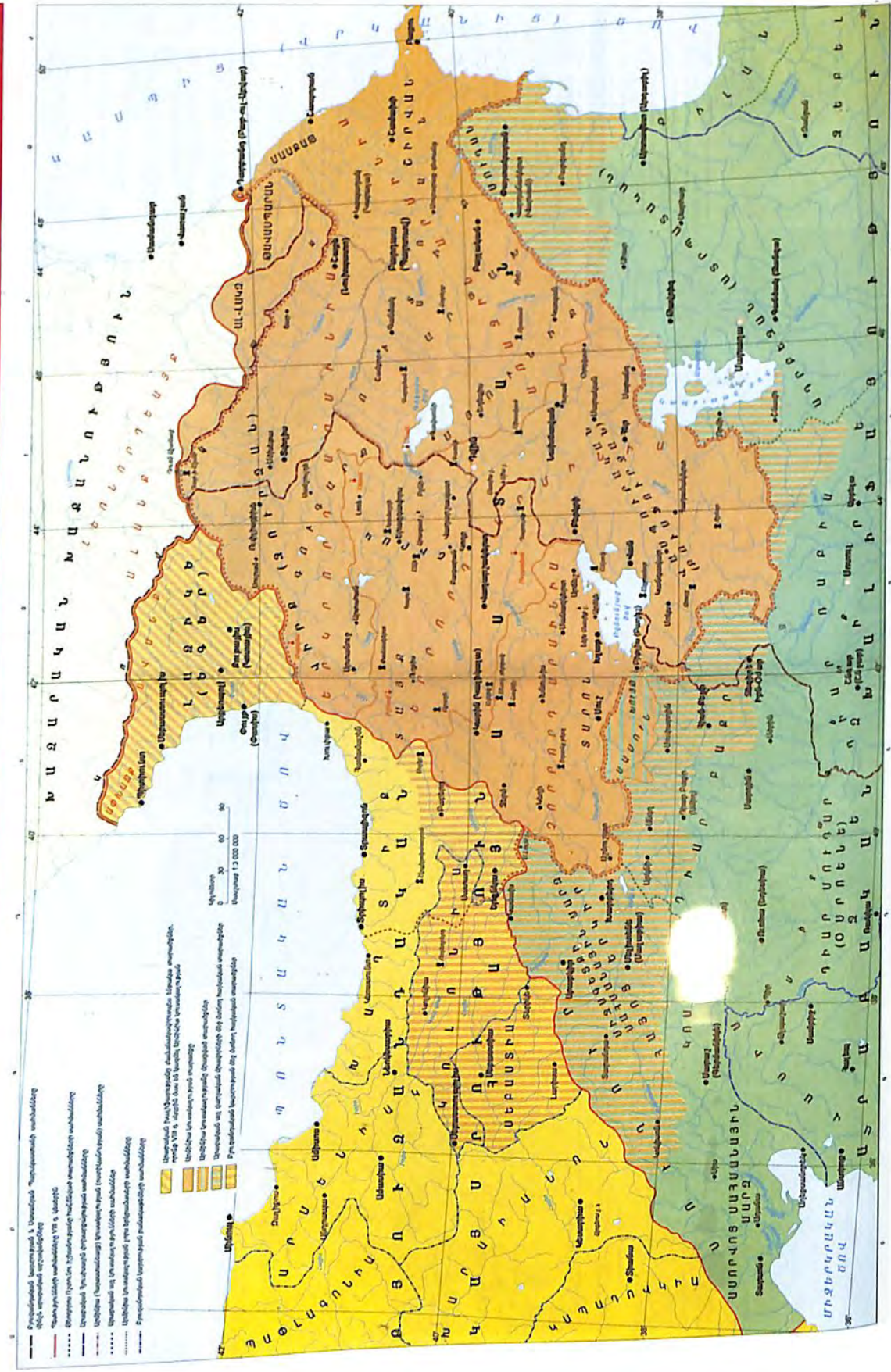

713005000 527 - 591 1010.

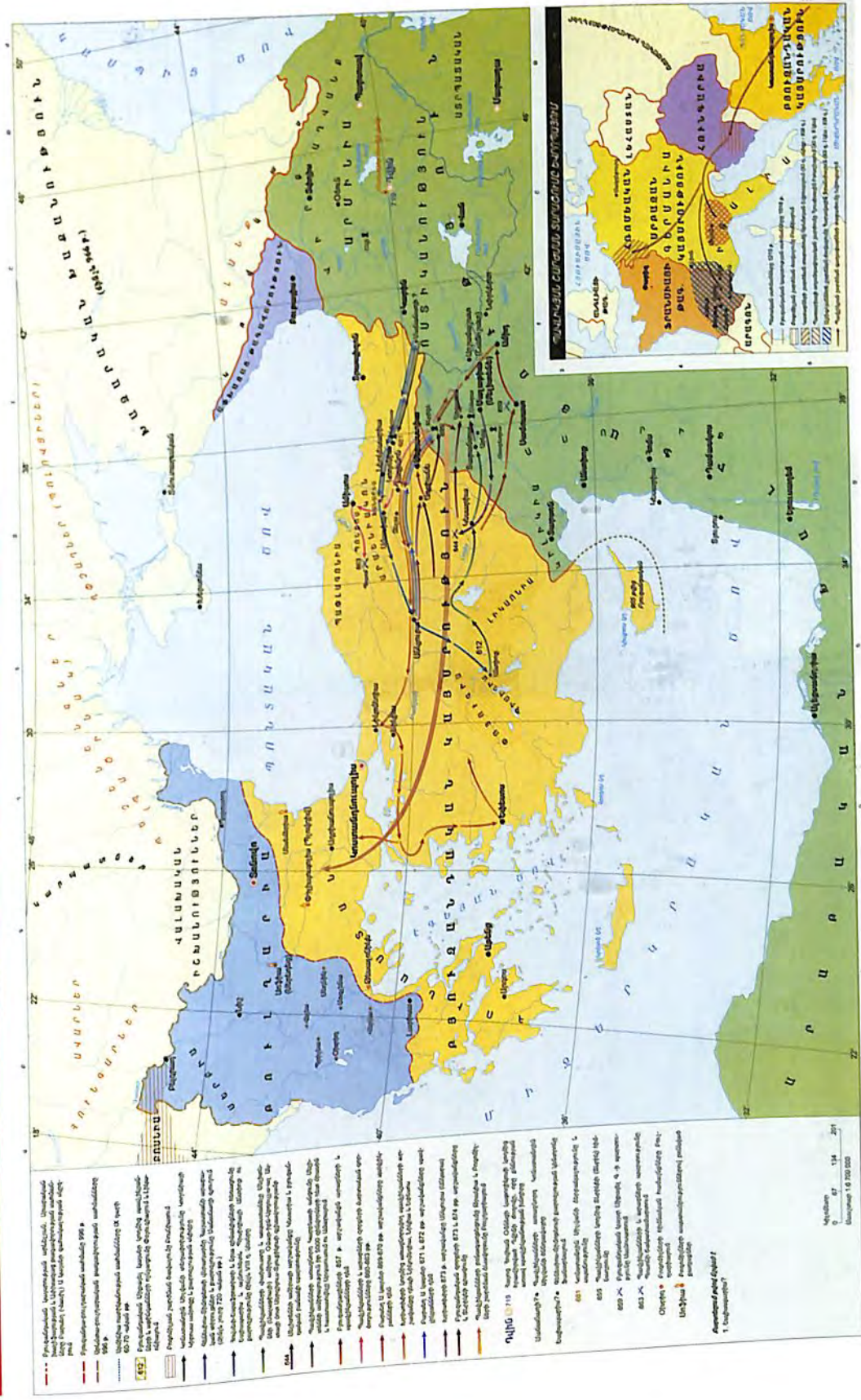

[illegible]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐԵԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԴԻՆԱՅԻՆՆԵՐ ՎՈՒՄ ԻՄ ԴՐ. (640 - 849 թթ.)

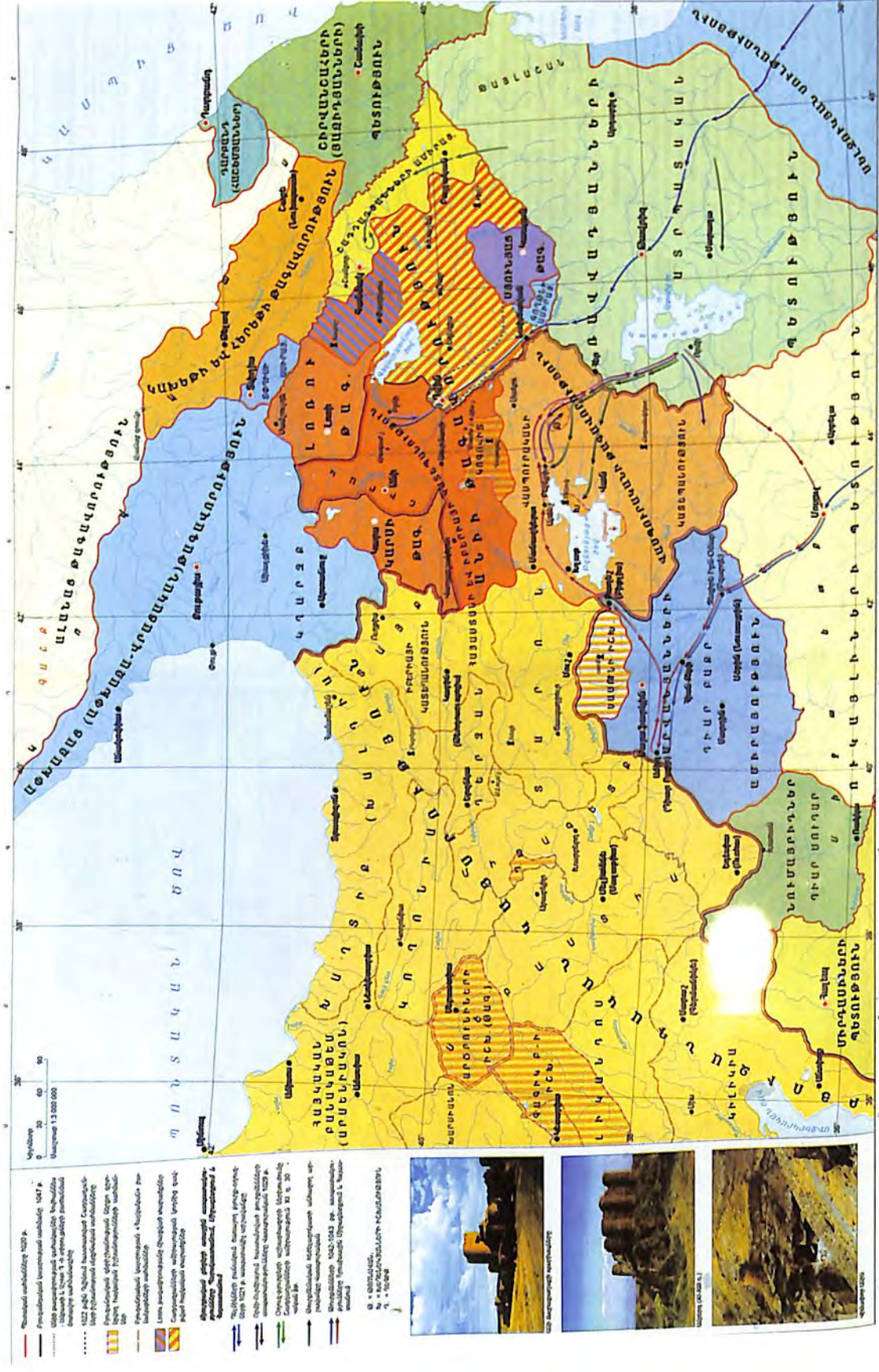

החוק יחולק לתשע פרקים, ופרק א' ייקרא:

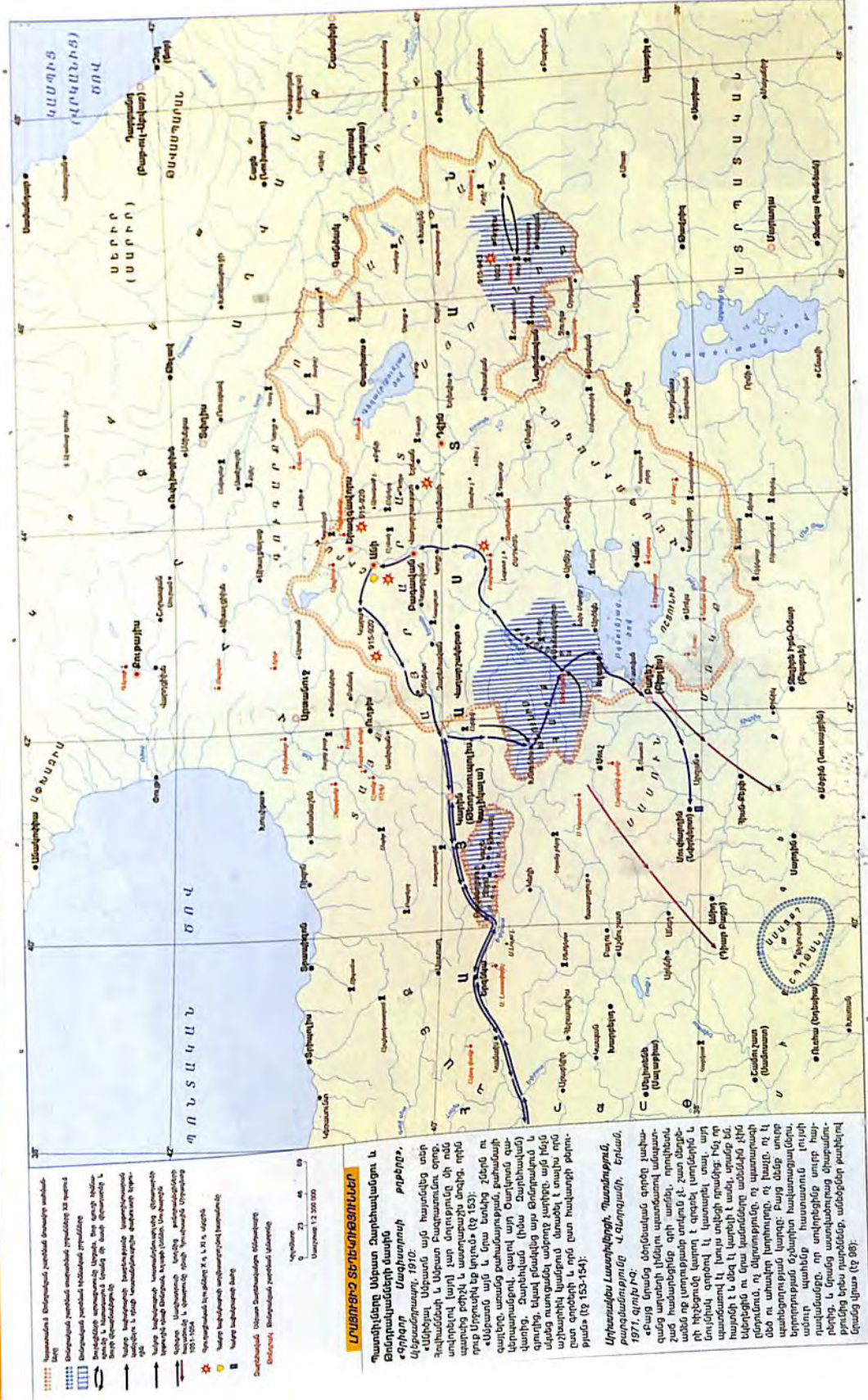

[illegible][illegible]

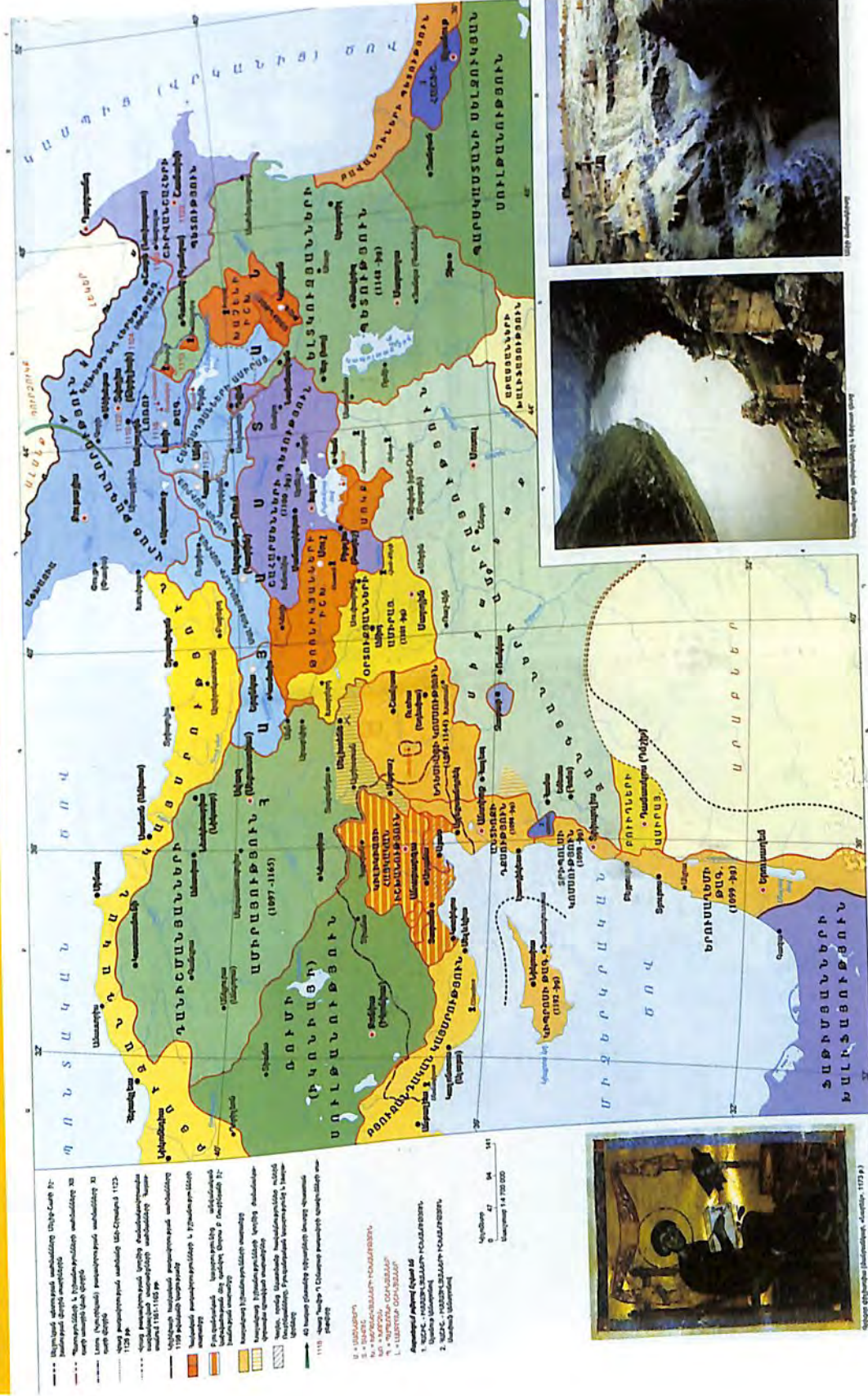
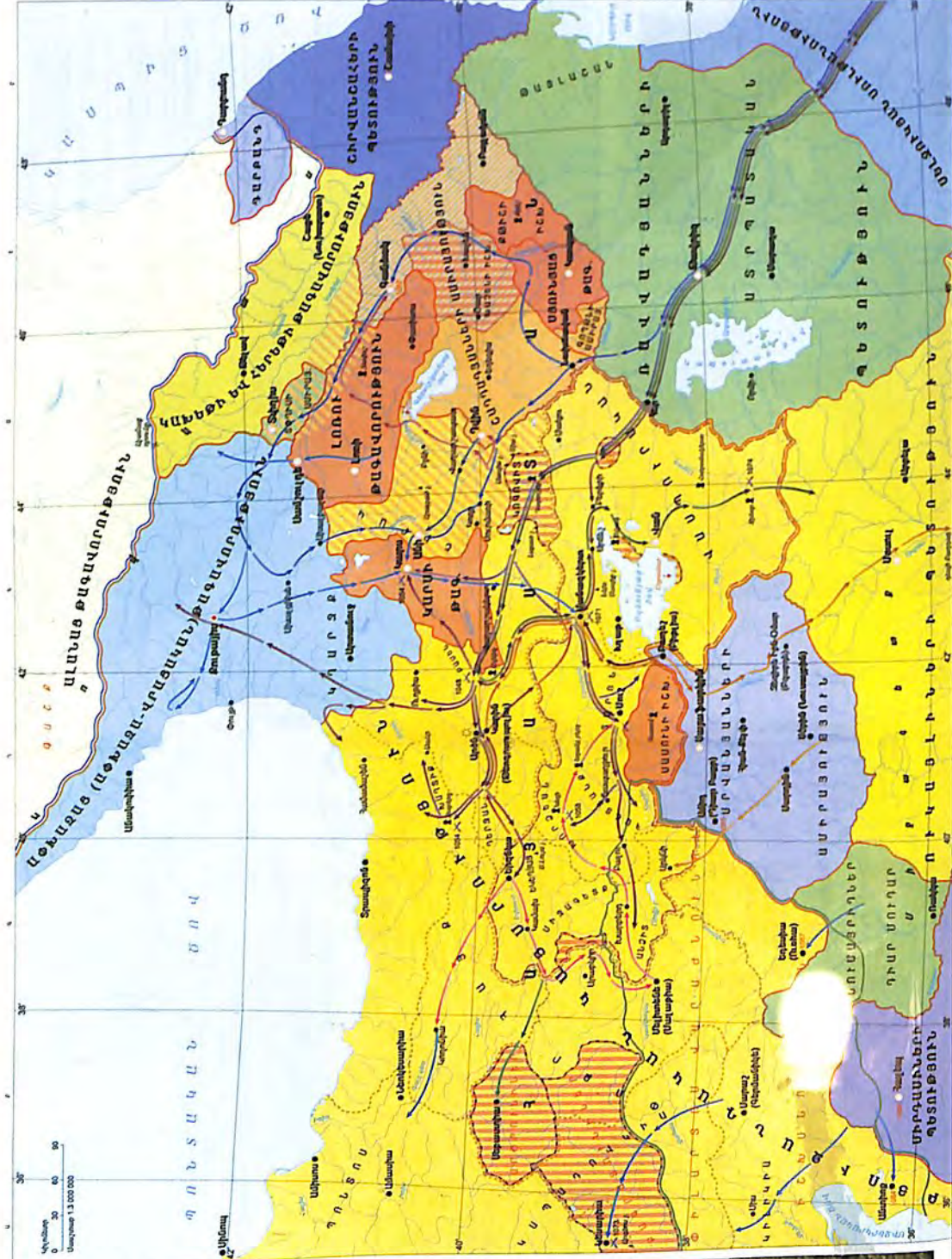
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1020 - 1045 թթ.

פסל המלכה הולדתה 1910 - 1911

A photograph showing a large, heavily rusted metal structure, likely a shipwreck or industrial remnant, partially submerged in water. The structure is dark brown and orange with significant corrosion. It is surrounded by green algae or seaweed. The water is calm, and the sky is blue with some light clouds.

Ոչինչ չծեռնարկեցին: Պարզապես Հայոց այս երկու այրերը, որ հռչակված էին իրենց քաջությամբ և իմաստությամբ՝ ավելի կամակատար դարձան գազանաբարո տիրոջ առջև: Նրանք, որ չհանդուրժեցին իրենց սեփական թագավորին,

Ազգամիջյան պատերազմը հասել էր իր եռման կետին: Վաղարշապետի

...Այսպես նա իր փոքրիկ գորախմբով կարողացավ ետ նվաճել իր հայրենի ողջ ժառանգությունը: Ժողովրդի սրտում նորից ծնվեց **Հուլյսը**: Եկել էր այն քաջը, որին իր բոլոր տառապանքների համար պիտի խոշոր հաշվով հատուցեր թշնամին:

914 թվականն էր:

Աշոտի շլացուցիչ հաղթանակները կարծես սթափեցրին տառապանքներից ընդարմացած երկիրը: Այդ ընդարմացումը արժեցավ Հայոց Աշխարհի ավերումին և նրա արքայի եղերական մահվանը, որը ցնցել էր գեղջուկից մինչև ազատ ու իշխան: Երկիրը սկսեց դիմադրել Յուսուֆին և հակահարված տվեց:

...Նախ Գագիկը, որն ամրացել էր Կորդվաց լեռներում, Յուսուֆի ուղարկած բանակի դեմ Ատրպատականի սահմանագլխին իր հաշվին մեծ հաղթանակներ էր գրանցում: Սյունիքում նույնպես սկսվել էր կյանքի ու մահվան անխնա գոտենմարտ:

Երնջակի բերդը դեռ պաշարված էր Յուսուֆի մի մեծ զորաբանակի կողմից։ Բազմաթիվ հարձակումներն անհաջողությամբ էին պսակվել։ Յուսուֆը գիտեր, որ Երնջակում են գտնվում **Սմբատ Սյունեցու** մայրը՝ տիկին **Շուշանիկը**, նրա կինը՝ իշխանուհի **Սուփին**, և ուրիշ ազնվագարն տիկնայք իրենց մատաղահաս զավակների հետ։ Նա ամեն գնով պիտի առներ ամրոցը, պիտի գերեր իշխանագլուխ կանանց, որով հույս ուներ դադարեցնել **Սմբատ** և **Սահակ** իշխանների անսպասելի, հանկարծահաս հարձակումները, որոնք մեծ կորուստներ էին պատճառում արաբներին։

Յուսուֆը, տեսնելով, որ անհմար է երնջակը գրավել ուժով՝ օտոագործեց դավաճանության փորձված և հաջողված ձևերից մեկը: Երնջու մերսում գտնվեց մարդկային խիղճը կորցրած արարածը, որը ոսկու փայլի տրացած, կաշառվելով Յուսուֆից, առաջնորդեց նրան գաղտնի մուտքով դեպի ամրոց: Իշխանագուն տիկնայք իրենց զավակների հետ շղթայակապ, ոտաբորիկ ու ցնցոտիներով՝ փոխադրվեցին Դվին, որտեղ բանտվեցին զնդանում...

Սմբատ և Սահակ Սյունեցի իշխանները իմանալով Երնջակի տապալման և հարազատների գերության մասին՝ նետվեցին նրանց ետևից... Բայց իշխաններին չհաջողվեց փրկել իրենց սիրելիներին:

Չդիմանալով խավար ու խոնավ զնդանի տառապանքներին՝ Սյունյաց մեծ տիկին Շուշանիկը և իր ծծկեր թորը հենց այդտեղ՝ բանտում, կնքեցին իրենց մահկանացուն:

Երբ Հայոց Երկրում համաժողովրդական աղետը հասավ իր եռման կետին, այլևս մահվան հետ գրկախառնված, հոգեվարքի մեջ հայտնված հայությունը ամեն գնով պիտի ազատվեր այդ նողկալի գրկախառնությունից: Պիտի ազատ-

Բայց այդ նույն ժամանակ ցեղերը, որոնք ապրում էին Հայոց երկրի հյուսիսային սահմանների մոտ և Աշոտ Առաջին, Սմբատ երկրորդ արքաների ժամանակ հպատակված էին կամ կապված բարեկամական դաշինքով՝ սկսեցին ավերել Հայաստանի հյուսիսում գտնվող շենքերը: Այդ ցեղերը իրենց դաշնակից էին դարձրել ավազակային խմբերին, որոնք անպակաս էին Կովկասի լեռնախորշերում և անխնա, նույնքան վայրաբարո կրքով, ինչպես արաբները, թալանում էին, սպանում և կործանում իրենց ճանապարհին հանդիպած ամեն բան:

Այսպես, մի կողմից Յուսուֆը, մյուս կողմից այս ցեղերն ու նրանց միացած ելուզակների խմբերը Հայաստանն առել էին արքանի մեջ:

Երկրի մեծ աղետն իր լրումն ստացավ բնության կողմից նաև: Անժամանակ անձրևները հեղեղեցին ցամքերը: Հայ գյուղացին ապրելով թշնամու արհավիրքի ամենօրյա բուռն կենտրոնում՝ կարողացել էր, այնուամենայնիվ, հատիկը նետել հողին, որովհետև անգամ մահվան միջավայրում, կյանքի հանդեպ ունեցած իր բնածին զգացումը և այդ զգացումից ծնված մտքի թելադրանքը թույլ չէր տալիս նրան վերջնական հուսահատ լքումի հասնել:

Գարուն էր, և գյուղացին հատիկը պահ տվեց հողին, խնամեց հիշատված ալոբիները և հուսաց. եթե Աստված կամենա, որ ինքն ու իր գերդաստանը ապրեն, ուրեմն կվայելեն իր ձեռքի չարչարանքի, իր ազնիվ քրտինքի արդյունքը:

Աստված չկամեցավ:

Աստված չկամեցավ:
Գարնանային անտեղի, անիմաստ հեղեղները լվացին հողը իր ընդերքը մետ-
ված սերմից, արմատախիլ արեցին այգիները, ելման դարձած գետերի և նույնիսկ
չնչին գետակների ջրերը քշեցին-տարան թշնամու ծեռքից ազատված թվով քիչ
մեծ ու փոքր անասունները: Պատերազմի աղետին գումարվեց սովի աղետը, որն
առավել սոսկալի էր Արարատյան գավառում:

Պետք է կարդալ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի** կաթիլները:

Պատերազմ և սով: Ապա և երրորդ աղետը՝ տարափոխիկ հիվանդու-
թյուններ:

Յուրմներ:
Մահվան համատարած մոդկալի խրախճանք: Ի՞նչ էր լինելու: Ինչպե՞ս էր փրկության խարիսխը նետվելու դժբախտությունների եռացող ծովում: Եվ արդյոք կա՞ր, գոյություն ունե՞ր այդ խարիսխը:

Ինչո՞վ էին զբաղված Հայոց համար այլ ամսաթվեր:

Քաղապորը և Հովհաննես Դրասխանավանցի վարդապետը
Թագավորը մեծ դժվարությամբ հաղթահարելով անհաղթահարելի՜ն՝ կարողա-
նում էր հոգեվարքի մեջ գտնվող ժողովրդի միջից զինվորներ կորզել և հաղթա-
նակներ գրանցել Հայոց հաշվին:

Կաթողիկոսը թափառելով վերջապես հանգրվանել էր Տարոնում, որտեղից էլ աղերսական նամակներ էր գրում Բյուզանդիոն՝ **Կոստանդին Ծիրանածին** կայսրին՝ խնդրելով, որ նա փութա օգնության իսլամի լծի տակ մեռնող քրիստոնյա երկրին:

Պատասխանը Հայոց թագավորի և կաթողիկոսի հրավերն էր Կոստանդնուպոլիս: Աշոտ թագավորը շտապ մեկնում է Բյուզանդիոն, որտեղ նրան ընդունում են մեծ պատիվներով: Դրասխանակերտցի պատմիչն այսպես է նկարագրում Հայոց թագավորի ընդունելությունը կայսեր պալատում.

«Կայսրը նրան գրեթե իրեն հավասար է ցույց տալիս և մեծարում թագավորական հանդիսություններով: Կայսրը նրան միաժամանակ անվանում է նահատակի ուստր և իր սիրելի որդի, նրան զարդարում է ծիրանագգեստ փառքով, երևելի ոսկեհյուս հանդերձներով, ոսկեծայր շղարշե շորով և մեջքին կապում է ակնակուռ գոտի:

...Նրա առջև են բերում բարձրավիզ երիվարներ՝ գեղեցիկ զենքերով ու զարդերով զարդարված...»:

Իսկ Թեոփանես Շարունակողը «Ժամանակագրության» մեջ այսպես է նկարագրում Աշոտի այցը մայրաքաղաք.

«Այն ժամանակ քաղաք ժամանեց մարմնեղ ուժով հռչակված Աշոտը՝ իշխանաց իշխանի որդին, որի մասին պատմում են, թե նա երկաթե ձողը երկու ծայրից բռնելով՝ անչափ ուժով ծռում էր և շրջանակաձև դարձնում. երկաթը տեղի էր տալիս նրա ձեռքերի ուժին: Ժամանողին մեծ պատվով ընդունեց տիրուհին՝ Ջոյե կայսրուհին, Կոստանդին ծիրանածին կայսեր մայրը: Եվ այնուհետև նորից իր երկիրը ծամփու դրեց»:

Իսկ Հայոց կաթողիկոսը երկար ճամփա գնալով՝ այդպես էլ չհասավ Բյուզանդիա: Նա կանխագուշակում էր, որ կայսրությունը պիտի առիթը բաց չթողնի Հայաստանը ենթարկելու իրեն և նրան պարտադրելու կրոնական իր ըմբռնումները:

Իրականում այդպես էլ կար: Հայաստանի դժվար կացությունը առիթ էր այդ երկիրը ենթարկելու կայսրությանն ամբողջությամբ:

Աշոտը Հայաստան վերադարձավ բյուզանդական մի բանակով, որը պիտի պաշտպաներ ոչ միայն Հայաստանը, այլև Վրաստանն ու Աղվանքը: Այս զինուժի փոխարեն Աշոտը Բյուզանդիային զիջեց Հայոց մի քանի գավառի հարկը:

Եվ իզուր: Որովհետև այս զորքը գրեթե անգործության մեջ էլավ՝ վերադարձավ Բյուզանդիա:

Բանն այն էր, որ Յուսուֆը ուրիշ կողմում պատերազմ սկսելու պատճառով հեռացել էր Հայաստանից: Բայց Դվինում նստած էր նրա ներկայացուցիչը:

Հայ իշխաններից ոմանք ժամանակին թողնելով իրենց երկրի պաշտպանությունը միացել էին Յուսուֆին: Ոմանք կամ նրա ձեռքով կնքել էին իրենց մահկանացուն, կամ կարողացել էին նրանից հեռանալ, ինչպես Գագիկ Արծրունին: Յուսուֆին հավատարիմ մնացել էր միայն Աշոտ Սպարապետը:

Երբ Յուսուֆը լսեց, որ Հայոց թագավորը բյուզանդական զորքով վերադառնում է՝ շտապեց Աշոտ սպարապետին թագադրել Հայոց արքա, ինչպես ժամանակին թագադրել էր Գագիկ Արծրունուն: Յուսուֆը հեռացավ Հայաստանից և իր հետ որպես պատանդ տարավ Աշոտ սպարապետի մորը և երկու քույրերին: Նա հույս ուներ, որ շատ արագ ավարտելով արտաքին պատերազմը՝ վերադառնալու

է Հայաստան: Բայց Յուսուֆի բախտի անիվը շրջվել էր: Այլևս չհանդուրժելով նրա շարունակական ապստամբական քայլերը, որովհետև այն բոլոր պատերազմները, որ նա մղում էր խալիֆայության իշխանության տակ գտնվող երկրներում, փաստորեն ապստամբական շարժումներ էին խալիֆայության դեմ՝ խալիֆը բանակ ուղարկեց Ատրպատական: Խալիֆի այս բանակին իր զորագնդով միացավ նաև Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունին:

Յուսուֆի բանակը պարտվեց: Յուսուֆը գերի ընկավ և տարվելով Բաղդադ՝ բանտ նետվեց: Գագիկ թագավորը իր ցույց տված ռազմական կարևոր օգնության համար առատ ընծաներ ստացավ խալիֆից:

Թվում էր, արտաքին թշնամուց ազատված հայ ավատատերերը, ապրած լինելով թշնամու ծանր խարդավանքները, պիտի այնքան իմաստուն լինեին, որ մոռանային ազգամիջյան կռիվները, միմյանց նկատմամբ ունեցած փառասիրական նկրտումները, պիտի մտածեին ավերված երկրի և արյունաքամ ժողովրդի հոգսերը հոգալու մասին:

Բայց ո՛չ:

Աշոտ Երկրորդ Հայոց թագավորը ստիպված եղավ շարունակել և՛ միմյանց, և՛ իր՝ թագավորի դեմ կռվող ուժերին զենքով զսպելու գործը:

Ավելի բարվոք վիճակի մեջ էր գտնվում **Գագիկ Արծրունին**: Նա իր Վասպուրական երկրում խաղաղություն հաստատելով՝ սկսել էր շինարարական մեծ աշխատանք և իրավամբ վայելում էր ժողովրդի սերն ու հարգանքը: Նրա խիղճը շատ էր տառապել իր մեծ սխալից և հիմա իր մեղքերի քավությունը իր երկրի բարօրության մեջ էր տեսնում:

...Իսկ Աշոտ Երկրորդ թագավորը դեռ կռիվների մեջ էր, և նրա համառությունը արժեր իր քաջակորով բնավորությանը: Եվ ներքին թշնամիների դեմ կռվելու, և Հայաստանը միաձուլլ դարձնելու կորովը նրան արժանացրեց **Երկաթ մականվանը**:

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՐ

Բյուզանդիայից վերադառնալուց հետո նրա առաջին մեծ ընդհարումը Յուսուֆից թագավոր օժված իր հորեղբայր Շապուհի որդի, նախկին սպարապետ Աշոտի հետ էր: Յուսուֆին հաջողվել էր մշտական պատերազմ հաստատել երկու հորեղբոր որդիների միջև՝ հանուն թագի:

Առաջին մեծ ընդհարումը կանխվեց **Հովհաննես կաթողիկոսի** ջանքերով: **Շապուհի որդի Աշոտը իր թագավորության համար ստացավ Վաղարշապատ քաղաքը իր գյուղերով և ավաններով:** Ապստամբության երկրորդ օջախը դարձավ **Գուգարաց աշխարհը**, որտեղ Սմբատ Առաջին թագավորը ժամանակին Շամշուղե բերդը հանձնել էր **Վասակ և Աշոտ Գնթունի** եղբայրներին: **Օգտվելով երկրում տիրող ծանր վիճակից և Աշոտ Երկաթի բազմազբաղությամբ՝ նրանք իրենց հայտարարեցին Հայոց թագավորությունից անկախ...**

Պարենավորման մեծ դժվարության պատճառով Աշոտ Երկաթը չկարողացավ Գուգարաց աշխարհի տանել իր ողջ զորքը: Նա անհնազանդներին հնազան-

դեցնելու էր ընդամենը 200 զինվորով: Գնթունի եղբայրները Աշոտ Երկաթի 200-ի դիմաց հանել էին չորս հազարանոց բանակ, որի մեծ մասը կազմված էր կովկասյան լեռնային այն նույն ցեղերից, որոնք ասպատակում էին Հայոց հյուսիսային կողմերը:

Աշոտ Երկաթն իր եղբայր Աբասի և Երկու հարյուրանոց խմբի հետ սրընթաց հարձակումով կոտորեց ու ցրեց չորսհազարանոց զորքը: Բայց դեռ չկարողացավ գրավել Շամշուղեն: Պարտված և խայտառակված Վասակ Գնթունին փախուստով կարողացավ փակվել այնտեղ:

Աշոտ Երկաթի և Աշոտ Շապուհի որդի նորընծա թագավորի միջև հաջորդ մարտական ընդհարումների ժամանակ Աշոտ Երկաթը գրավում է Վաղարշապատը, իսկ Շապուհի որդի Աշոտը հաստատվում է Դվինում: Սակայն սրանով չի ավարտվում երկուսի կռիվը:

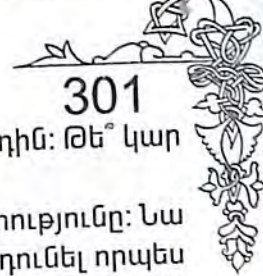
Աշոտ Երկաթն ամուսնանում է Գարդմանի տեր Սահակ Սևադա մեծ իշխանի դստեր հետ: Հագիվ էին միմյանց զիջել և խաղաղվել երկու Աշոտ թագավորները, երբ Հայաստանի Ուտիք նահանգում ապստամբեց **Մովսես** իշխանը: Գարդմանի հարևանությամբ գտնվող Ուտիքի կառավարիչ Մովսեսին այս պաշտոնում նշանակել էր Աշոտ Երկաթը: Ուտիք նահանգի բնակիչները կոչվում էին նաև **Սևորդիների ցեղ**՝ իրենց նախահոր անունով: Այս Սևորդիներն էին, որ Նիգ գավառի Ջկնավաճառ հովտի ճակատամարտում, երբ հաղթում էին Սմբատ թագավորի զորքերը՝ լքեցին մարտադաշտը, ինչը և պատճառ դարձավ Հայոց զորքի պարտության և արքայազն Մուշեղի գերի ընկնելուն ու չարաչար սպանվելուն:

Աշոտ Երկաթը չէր մոռացել իր եղբոր եղերական մահվան պատճառը: Անվստահություն կար ուտիքցիների առաջնորդների հանդեպ՝ իդ պատճառով Ուտիք նահանգի կառավարիչ նշանակեց հավատարիմ ու ահելի Մովսես իշխանին: Ահա այս «**հավատարիմն**» էր, որ ապստամբել էր թագավորի դեմ... Աշոտ Երկաթը ստիպված գնաց իր ժողովրդի դեմ: Մովսես իշխանին հաջողվեց փախչել: Նա Կովկասյան վայրաբարո ցեղերից նոր զորք հավաքելով ուզում էր շարունակել իր կռիվը, բայց բռնվեց ու կուրացվեց:

Աշոտ Երկաթի բոլոր կռիվների ու հաղթանակների հետ էր իր սիրելի եղբայր **Աբասը**: Ազգամիջյան խառնակությունների գազաթնակետը թերևս այս մեկն էր, որ ցնցեց Աշոտ Երկաթին մինչև իր հոգու խորքը:

...Դավադրություն կազմակերպվեց սպանելու համար Հայոց թագավոր Աշոտ Երկաթին: Կազմակերպիչը հավատարիմ, ամեն բանով սիրելի Աբաս արքայազնն էր... Աբասն ի՞նչքն էր ուզում դառնալ թագավոր: Եղբոր փառասիրությունը նրան դրդեց այդ սոսկալի քայլին, թե նրա կնոջ հայրը, որը վրաց

Բագրատունի Գուրգեն իշխանն էր՝ Ատրնեսի թագավորի քեռորդին: Թե՞ կար մի ուրիշ ծանրակշիռ պատճառ, որ հայտնի չէ պատմությանը:

Աշոտ Երկաթին Երազգավորսում հայտնի է դառնում այս դավադրությունը: Նա չէր կարող, պարզապես անհմար էր համարում իր սիրելի եղբորն ընդունել որպես թշնամի... Եվ այս պատճառով էլ չկարողանալով հակահարված տալ նրան՝ վերցնելով իր հետ Աբասի որդուն՝ շտապ հեռանում է իր աներոջ՝ **Սահակ Սևադայի** մոտ:

Բայց սա դավաճանությունների և տարօրինակ դավադրությունների շղթայի վերջին օղակը չէր: Պետք է ենթադրել, թե այդ շրջանում ինչպիսի ծայրահեղ գրգռված տրամադրության մեջ էր գտնվում Աշոտ Երկաթը, որը թույլ տվեց անմարդկային արարք իր հորաբորջ՝ Մարիամ տիկնոջ որդի Գեղարքունիքի իշխան **Վասակի** հանդեպ: Սա այն Վասակն էր, որը մերկ ծեռքերով հաղթելով իր բանտի պահապաններին՝ կարողացել էր փախչել Յուսուֆի կալանքից:

Ահա, այս Վասակ իշխանը, չգիտես ինչու, այնքան էլ ապահով չզգալով իրեն, Աշոտ Երկաթից երդման թուղթ է խնդրում, ըստ որի՝ նա կարող էր առանց սաղորանքից վախենալու ազատ ելունուտ անել արքայի մոտ:

Հովհաննես կաթողիկոսի միջնորդությամբ Վասակը ստանում է այդ երդման թուղթը: Բայց քիչ ժամանակ անց չարախոս ու քսու մարդիկ Աշոտ Երկաթին հավատացնում են, որ բռնվել է այն սուրհանդակը, որը Վասակ իշխանի հավատարմության նամակն է տանելիս եղել Շապուհ Բագրատունու որդի նորընծա թագավոր Աշոտին...

Առանց ստուգելու, թե որքանով է հավաստի այդ լուրը, Աշոտ Երկաթը դրժելով իր երդումը, կալանավորել է տալիս Վասակ իշխանին և շղթայակապ պահում Դիլիջանի կիրճում գտնվող Կայան բերդում:

Աշոտ Երկաթի դեմ կազմակերպված հաջորդ ապստամբության հերոսը նրա աներն էր՝ Գարդմանի տեր **Սահակ Սևադան**, որը Հովհաննես կաթողիկոս պատմիչի վկայությամբ՝ օժտված էր մեծ իմաստությամբ և չէր տառապում անհարկի փառասիրությամբ:

Եթե Աբասը ցանկանում էր թագավոր դառնալ եղբոր փոխարեն և դավադրություն կազմակերպեց նրա դեմ ու հավիտենական թշնամություն սերմանեց իր և սիրելի եղբոր միջև, ապա ի՞նչը ստիպեց Գարդմանի հզոր տիրոջը, որը միշտ թև ու թիկունք էր եղել իր արքա փեսային՝ բարձրանալ նրա դեմ զենք ու զորքով:

Առաջին բախումը տեղի չունեցավ: Հավատարիմ նախարարները իրենց միջնորդությամբ կարողացան կասեցնել եղբայրասպան պատերազմը:

Բայց այդ նույն նախարարները չկարողացան կասեցնել մեկ ուրիշ եղբայրասպան պատերազմ. մի կողմում էին Աբասը, Շապուհի որդի Աշոտը և վրաց իշխան Գուրգենը, մյուս կողմում՝ Աշոտ Երկաթը և Ատրնեսի թագավորը:

Եղբայրասպան այս մարտում հաղթում է Աշոտ Երկաթը: Գուրգեն իշխանը հաշտություն է խնդրում: Բայց այդ նույն ժամանակ Աշոտ Երկաթը լուր է ստանում, որ Սահակ Սևադան իր զորքով գրավել է Ջորափոր գավառը, այնտեղ գտնվող բոլոր ամրոցներն ու բերդերը, այդ թվում նաև Կայեն բերդը և ազատել այնտեղ

կալանված Վասակ իշխանին: Ապա՝ իր երկիր է գերեվարել գավառի ժողովրդին: Աշոտ Երկաթը կիսատ թողնելով իր հաղթարշավը՝ սլանում է Ձորափոր՝ իր հետ տանելով ընդամենը 300 զինվոր: Նա չգիտեր, որ գնում է հանդիպելու իր աներոջ ութ հազարանոց բանակին:

Բացեմք նորից պատմաբան **Լեոյի** գիրքը և կարդանք այն հատվածը, որը նա մեր պատմիչների վկայության հիման վրա՝ շարադրել է իր գիտնական-գեղագետի գրչով. «**Աշոտը կարողանում է միայն այն անել, որ գրավում է մի բլրի գագաթ՝ Տավուշի ձորի մոտ: Այստեղից մի եպիսկոպոս է ուղարկում իր աներոջ մոտ և ասում նրան. «Ի՞նչ վատ բան են արել քեզ կամ ի՞նչ վնաս են տվել, որ նրա փոխարեն արժանացա քեզանից այսպիսի ծանր աղետի: Չէ որ երդման թուղթ ունենք, և ինչու այժմ ուզում ես իմ արյունը թափել առանց պատճառի»:**

Թագավորը պատրաստ էր հաշտություն կնքելու, եթե իր աները կհոժարեր վերադարձնել իրենից խլած երկու բերդերը և քշած տարած ժողովրդին: Այն ժամանակ, ասում էր նա, մենք կլինենք հարազատ հայր և սիրելի որդի: Սակայն Սահակ Սևադան պատասխանում է եպիսկոպոսին. «Դու այստեղ նստիր, իսկ ես այդ բոլորին կերթամ նրան իմ սրով պատասխանելու»:

Եվ պատրաստելով իր ամբողջ ստվար բանակը, նա ամեն կողմից

հարձակումներ է ուղղում Աշոտի դեմ: Իսկ նա այդ օրհասական ժամին ամենևին չի կորցնում իրեն, թեև ստիպված էր ավելի փոքրացնել իր խումբը: Իր զինվորներից շատերը հոգնել էին երկար ծանապարհից: Այդպիսիներին նա թողեց բլրի վրա, իսկ ինքը երկու հարյուր մարդով ցած իջավ: Կռվի մեջ մտնելուց առաջ նա տարած ձեռնի վրա երդման թուղթը, որ ված էր իր և աներոջ միջև, դա փախուցրեց:

երկինք, ասաց. «Եթե ես սխալվեցա կամ ստեցի այս երդմանը, իմ ստության պատիժը, Տեր Աստված, իմ գլխին թափի՛ր: Իսկ եթե մեղավոր է իշխանը, նրանից պահանջի՛ր վնասը և ինձ ազատիր տարապարտ մահից, որ ուզում եմ պատճառել ինձ»:

Ապա այդ թուղթը կապելով խաչին, որը միշտ տանել էր տալիս իր առջևից, նա հարձակվում է իր մի բուռ մարդկանցով այդ ամբողջ բանակի վրա: Հարվածը շեշտակի էր և խիստ: Ինքը՝ թագավորը, անձնական փայլուն քաջություններ ցույց տվեց և մեծ շփոթություն գցելով Սահակ Սևադայի բանակի մեջ՝ ցրեց նրան, իսկ իրեն՝ Սահակ Սևադային, և նրա որդի Գրիգորին՝ բռնեց: Եվ որովհետև չէր հավատում, թե սովորական միջոցներով

կարող էր իր կյանքն ապահովել իր աներոջ վրեժից, քանի որ երդումը ոտի տակ էր գցված, իսկ բերդարգելությունն էլ, ինչպես ցույց էր տվել Վասակ իշխանի օրինակը, նույնպես թույլ ու անկատար միջոց էր, ուստի՝ Աշոտ Երկաթը երկար չմտածելով գործադրեց մեծ անգթություն կուրացնելով թե՛ հորը և թե՛ որդուն: Բացի դրանից, գրավեց Գարդմանի բերդը և հայտարարեց այն իր սեփականությունը»:

Աշոտ Երկաթը, ըստ պատմիչների, «**գործադրեց մեծ անգթություն»** կուրացնելով հորն ու որդուն: Բայց մի՞թե Աշոտն էր մեղավոր եղբայրասպան, ռացնելով հորն ու որդուն: Բայց մի՞թե Յայոց արքան հաղթանակ չարձանա-երդմնազանց այս կռվի համար: Եվ մի՞թե Հայոց արքան հաղթանակ չարձանա-երդմնազանց երկու հարյուր ռազմիկով ութ հազարանոց բանակի դեմ, որը գրեց ընդամենը երկու հարյուր ռազմիկով ութ հազարանոց բանակի դեմ, որը արշավել էր նրա դեմ այն ժամանակ, երբ նա հայրենիքի մի այլ մասում փորձում էր խելքի բերել դավադիրների մի ուրիշ հզոր խմբի, որի առաջնորդը իր սիրելի եղբայր Աբասն էր:

Յուսուֆի բանտարկությունից հետո Հայաստանում ոստիկան է նշանակվում **Նասրըրը**, որը բարձր գնահատելով Աշոտ Երկաթի ներքին պատերազմներում ձեռք բերած հաջողությունները և մյուս երկու թագավորներից նրան առանձնացնելու համար տալիս է **Շահնշահի** կոչում:

Աշոտ Երկաթ Շահնշահի վերջին հաղթանակը Շամշուղե բերդի նվաճումն էր:

Հայաստանի հյուսիսային հատվածը խաղաղեցնելուց հետո, Հովհաննես կաթողիկոսի միջնորդությամբ, նա մշտական խաղաղության և հաշտության պայմանագիր է կնքում Շապուհի որդի Աշոտ թագավորի հետ: Այս առիթով Շահնշահի պատվին տրվում են շքեղ խնջույքներ:

Բայց հենց այդ ժամանակ, երբ թվում էր, թե ներքին պատերազմներին վերջ էր տրված՝ Շահնշահը լուր է ստանում, որ Ուտիքի նահանգը նորից է ապստամբել, այս անգամ **Ցլիկ Ամրամ** իշխանի առաջնորդությամբ: Այս իշխանը ցլիկ էր կոչվում իր մեծ ուժի պատճառով և սրան նույնպես, ինչպես նախկին Մովսես իշխանին, ինքը՝ Աշոտ Երկաթն էր Ուտիքի կառավարիչ նշանակել:

Հարժուժում մեծ ընդգրկում էր ստացել, և Աշոտ Երկաթը զգալով, որ միայն իր ուժերով չպիտի կարողանա հաղթանակն ապահովել՝ դիմում է Եգերացոց երկրի թագավորին և օգնական զորք ստանում:

Ռազմական գործողությունները նորից ծավալվում են Տավուշի ձորի մոտ: Շահնշահը իր բանակը փորձում է անցկացնել անձուկ և խոր այդ ձորով, սակայն չի հասցնում դուրս գալ այնտեղից և ընկնում է շրջապատման մեջ:

Դրությունն անելանելի է դառնում նաև այն պատճառով, որ նա լսում է, թե ինչպես եգերացիք բանակցություններ են վարում Ցլիկ Ամրամի հետ իրեն գերի հանձնելու համար: Աշոտ Երկաթը, այնուամենայնիվ, շուրջը հավաքելով հավատարիմ իր զինվորներին՝ կարողանում է սրարշավ սլացքով ճեղքել թշնամու օղակը և ազատվել:

...Այս անհաջողությունն էր արդյոք պատճառ, յուրայիններից անընդհատ

դավաճանված լինելու հուսահատությունը, թե այլ մի բան՝ նրան անտարբեր է դարձնում խռովությունների և ընդհանրապես երկրի ճակատագրի հանդեպ:

Նա անձնատուր է լինում ներքին լքվածությամբ, որը դառնում է եսակենտրոն մղումների պատճառ: Այս վիճակը հոգեբանորեն բացատրելի է, բայց ոչ ընդունելի արքայի համար, որի ողջ գիտակցական կյանքն իր երկիրը ներքին և արտաքին փոթորիկներից ազատելու հերոսական ջանքերի վրա անցավ: Մի արքա, որ ավելի քան ուրիշները, նույնիսկ իր թագավոր հայրը, ապրեց հարազատներից, ամենամոտ արյունակից սիրելիներից դավաճանված լինելու իրականությունը: Ապրեց լքումի դառը զգացումը և չկարողացավ հաղթահարել վիրավորվածության ներքին հոգեվիճակը: Իր կյանքը արքայորեն վայելելու փոխարեն՝ հայրենադավ, չնչին մարդկանց փառասիրական մղումների դեմ անտեղի մտածումներ ունեցավ և հուսահատվեց...

Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է.

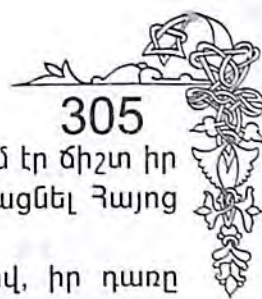
«...Եվ այդ օրվանից հետո Աշոտի արշավանքները հաջողություն չունեցան, ինչպես երեկ և անցյալ օրը: Ինձ թվում է, որ այն մտածումները, որ նա սկզբից էր ստացել, փոխարկելով անմաքուր ողջախոհությամբ, իրենից հեռացնելով Աստծու քաղցր պաշտամունքը և փարիսեցիների նման դրսևորելով իր ամբարտաճան կամքը, թերևս այդ պատճառով էլ, դատապարտվեց՝ չհասնելով իր փրկության վերջին»:

Ինչո՞ւ է նման ծանր խոսքերով որակում Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը մի արքայի, որին մշտապես ջերմորեն փառաբանել է: Արդյոք նրան հայտնի էր մի գաղտնիք, որի մասին չի ցանկացել խոսել, համարելով անարժան իր անձին ու կոչումի՞ն...

Արդյո՞ք գաղտնիքը պետք էր փնտրել Աշոտ Երկաթի անձի և էության ներսում, թե այն ծանր վարակիչ հիվանդության, որը կոչվում է փառասիրություն և որի թելադրանքով յուրաքանչյուր քիչ թե շատ իշխանություն ունեցող մեկը իրեն համարում է ավելի մեծ փառքի արժանի, քան իրականում կար: Այս հիվանդությունը իր ավերածությունները գործելու է այնքան ժամանակ՝ իրանի դեռ կա դժվարին ծնունդով իր ապրելու իրավունքը ստացած Հայոց թագավորությունը:

Յուսուֆին հաջողվեց ազատվել կալանքից և նորից գրավել խալիֆի վստահությունը: Չորս տարի անց վերահաստատվելով իր հին պաշտոնում որպես Ատրպատականի կառավարիչ՝ Հայաստանի ոստիկան նշանակեց Նասրը անունով մեկին: Սա այն Նասրըն էր, որ Աշոտ Երկաթին Շահնշահ պատվավոր կոչումը տվեց:

Բանտարկության ընթացքում Յուսուֆի գանձարանը դատարկվել էր: Հայաստանի հաշվին այն նորից պետք է լցվեր: Եվ դեռ բազում աղետներից նոր սթափվելով՝ ժողովուրդը դարձյալ սկսեց ենթարկվել կեղեքող հարկահանության: Նասրը, բացի կողոպտելուց, սիրում էր գերեվարել ու դաժան հաշվեհարդար տեսնել նույնիսկ չնչին զանցանք գործածների հետ: Դվին քաղաքը դարձել էր ստրկավաճառության մի ընդարձակ շուկա:

Նասրըին փոխարինեց **Բեշիրը**, որը Հայաստանի հետ վարվում էր ծիշտ իր նախորդի նման՝ միայն մի տարբերությամբ. նա երգվել էր ոչնչացնել Հայոց թագավոր Աշոտ Երկաթին:

Իսկ տեսանք. Աշոտ Երկաթը այլևս հոգեկան իր աշխարհով, իր դառը մտածումների պաշարով անգոր էր դարձել նորից բարձրացնելու իր սուրը և նորից մտրակելու իր մոլուգը երկու հարյուր կամ երեք հարյուր մարտիկներով թշնամու մի քանի հազարանոց զորաբանակին փախուստի մատնելու և իր հաշվին խելքից-մտքից դուրս հաղթանակ գրանցելու համար:

Դարեր շարունակ սրբագործված շատ քչով շատ շատերին հաղթելու Հայոց Բնավորության անբացատրելի կարողությունը, որն Աշոտ Երկաթին էր նաև՝ տեղի էր տվել:

Նա հիմա փախուստ էր տալիս Բեշիրից: Իրեն հավատարիմ ընդամենը հարյուր մարդով վերջապես գնաց և փակվեց Սևանա կղզում: Բեշիրի համար դյուրին չէր հաղթահարել Սևանի ջրերը և մոտենալ կղզուն: Եվ ինչպես նման դեպքերում է լինում, նա իր անգորության կատաղությունը թափեց երկրի այդ անկյունում ծվարած անպաշտպան ժողովրդի վրա:

Աշոտ Երկաթն իր երկիրը պաշտպանելու, ժողովրդին կոտորածից փրկելու համար որևէ բան չէր ձեռնարկում: Ապահովաբար փակված ջրերով պաշտպանված կղզում՝ անտարբեր ու անհետաքրքիր իր օրերն էր մաշում հոգևորականների և իր հարյուր զինակիցների միջավայրում:

Բայց նրա հարյուր հավատարիմների խմբում էր գտնվում **Գևորգ Մարգպետունի** իշխանը: Հովհաննես կաթողիկոս պատմիչը նրա տոհմի անունը չի տալիս: Գևորգ իշխանի տոհմի անվանը հանդիպում ենք 17-18 դարերում ապրած լեզվաբան, հայագետ, պատմաբան, Մխիթարյան միաբանության վանական Միքայել Չամչյանի **«Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784»** գրքի երկրորդ հատորում:

Գևորգ Մարգպետունին չկարողանալով տանել իր անգործ ապահովությունը Շահնշահի կողքին՝ քսան կորովի մարտիկ ընտրելով դուրս եկավ կղզուց, սրընթաց հարձակումներով, անձնական հանդուգն քաջությամբ այնպիսի հաղթանակներ շահեց, որ ականա հավատում ես հրաշքի, հավատում, որ այդ քսանի կողքին Տիրոջ թերովքե հրեշտակներն էին նաև կռվում:

Այսպես. հանդիպելով Բեշիրի հազարանոց զնդին, սաստիկ հարձակումով մխրճվելով արյունոտ ալյուր գործի մեջ, կոտորելով առաջ է սլանում, ցիրուցան անելով փախուստի մատնում անպարտելի համարված Բեշիրին՝ իր գործի քիչ մնացորդների հետ:

Սա իրոք աներևակայելի է, սա իրոք անհավատալի է, բայց սա իրողություն է՝ վկայված յուրային և օտար ժամանակագիրներից:

Բեշիրը պիտի վրեժխնդիր լիներ քսան խիզախ հայորդիների հաղթանակի և իր ամոթալի պարտության համար: Եվ, հավաքելով քսան անմեղ, անզեն մարդկանց՝ քահանա, խաշնարած, մշակ և նույնիսկ մուրացկան, կտրելով նրանց գլուխները՝ տանում է իր հետ և ամենուրեք ցուցադրում, թե իբր ինքն է տարել հաղթանակը և ոչնչացրել Գևորգ Մարգալեստունուն իր քաջագուն զինվորների հետ:

Այս «հաղթանակից» հետո Բեշիրը շրջապատում է լճի ափերը՝ անհնար դարձնելով հաղորդակցությունը կղզու հետ, որը կարող էր սովահարության մատնել կղզուն գտնվողներին...

Գևորգ Մարգալեստունուն՝ մի բուռ մարտիկներով տարած աներևակայելի հաղթանակները Աշոտ Երկաթին կարծես սթափեցնում են իր անտարբերության թմբիկից, մղելով նրան նորից խիզախելու...

Աշոտ Երկաթը վերցնելով իր հետ 70 աղեղնավորների, որոնց նետերը Հովհաննես կաթողիկոսի վկայությամբ «նույնիսկ մա-

զից էլ չէին վրիպում», տասնմեկ նավակով ընդառաջ է գնում ափը պաշարած Բեշիրի զորքին և դեռ ափ չելած՝ ծովակի խորքից սկսվում է ահավոր նետածություն, որը ղեկավարում էր ինքը՝ թագավորը: Նետերի սլացքն ուղղված էր արաքների աչքերին...

Կուրանալով՝ նրանք դառնում էին անվտանգ, անկարող փոխադարձելու նետածությունը: Թշնամին չդիմանալով ծովակից թռչող

նետերի տարափին՝ խառնիխուռն դիմում է փախուստի:

Աշոտ Երկաթի այս հաղթանակը պատմության մեջ հավերժացավ «Ծովամարտի հաղթանակ» անունով:

Փախուստի ճանապարհին Բեշիրը հանդիպելով Գեղա բերդին՝ որոշում է այն գրավել, ժողովրդին կոտորել ու թալանել՝ լուծելով իր վե պարտության վրեժը: Բայց նոր էր հասցրել մոտենալ Գեղա բերդին, երբ Գևորգ Մարգալեստունին իշխանը, որը գուշակելով նրա մտադրությունը, նրանից առաջ էր մտել բերդ կայծակնային արագությամբ իր փոքրիկ խմբով դուրս նետվելով բերդից՝ կատաղի մենամարտով Բեշիրի զորքին ստիպեց նորից խուճապահար ցիր ու ցան փախուստի դիմել: Իշխանն անձամբ հասնում է Բեշիրին և իր սրով ջարդում նրա ձիու ոտքերը: Սակայն մինչև իր վրա հարձակված նրա թիկնապահների հետ կռվելով տապալում է նրանց, Բեշիրը, հեծնելով մի ուրիշ ձի, խելակորույս արշավով դուրս է գալիս կռվից և փախուստի դիմելով՝ ազատվում:

Այսպես Բեշիրի աստղը վերջնականապես խավարեց: Նրան փոխարինեց Ատրպատականից վերադարձած երկրորդ Նասրըրը և վերսկսվեց թալանը: Կրկին հայտնվելով Դվինում՝ Նասրըրը, առաջին հերթին, խլում է կաթողիկոսարանի բոլոր շինությունները և նրան պատկանող բոլոր գյուղերը:

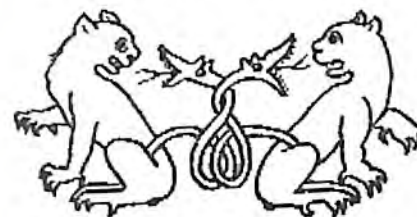
Կյանքը թափառումների մեջ անցկացրած կաթողիկոսը որևէ օգնություն չստանալով Հայոց երեք թագավորներից՝ նորից վերցնում է թափառականի ցուպը, չիմանալով, թե որտեղ պիտի պատսպարվի: Ի վերջո՝ գնում է Շապուհի ցուպը, Աշոտ թագավորի մոտ, որը նրան ճիշտ է ընդունում է հարգանքով, բայց որովհետև երկրի այդ մասը ապահով չէր կռիվներից և թագավորն էլ թագավոր լինելով չէր կարող պաշտպանել մի ծերունու, նա հեռանում է Աշոտ թագավորի մոտից և մի կերպ հասնում Վասպուրական՝ **Գագիկ թագավորի** մոտ:

Գագիկ թագավորը կաթողիկոսարանը տեղափոխեց Աղթամար և իր նոր կառուցած վանքում տեղավորեց այն: Այստեղ էլ վախճանվեց **Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը՝ պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին**, որի սքանչելի մատյանը պատմության այս ժամանակահատվածում կատարված դեպքերի կարևոր և ճշմարիտ վկայագիրքն է:

ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎԱՐՔԸ, ԲԱՐԳԱՎԱՃՈՂ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Արաբական խալիֆայությունը հոգեվարք էր ապրում... Նրա նվաճումների հսկա տարածությունները, որոնց մեջ էին մտնում Պաղեստինը, Ասորիքը, Միջագետքը, Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը, Եգիպտոսը, Պարսկաստանը, Ամուդարյայի ափերը, Ինդոսի հովիտը, Կիպրոսը, Հյուսիսային Աֆրիկան, Իսպանիան, ինչպես նաև Սիցիլիա, Սարդինիա, Մալթա, Կրետե կղզիները՝ պատառ-պատառ էին լինում... Նա հասել էր այնպիսի մի վիճակի, որ այլևս չէր կարողանում ի մի բերել հսկա տերության շահերը՝ անթիվ գահակռիվների և նվաճված ժողովուրդների ազատագրական կռիվների պատճառով:

Պատերազմներից մեկում սպանվեց **Յուսուֆը**: Իսկ **Նասրըրը** և **Բեշիրը** վերջին արաբ ուստիկաններն էին Հայաստանում, նրա վերջին կեղեքիչները:

Այսպես, արտաքին հանգամանքները չափազանց աննպաստ էին Արաբական խալիֆայության համար և չափազանց նպաստավոր՝ Հայոց համար: Բզկտված, արյունաքամ երկիրը դադարում է հարկ վճարել խալիֆին:

Կործանվող Աբբասյան խալիֆայության օրհասական հոգեվարքին զուգընթաց իր քաղաքական ամրապնդումն էր ստանում Բյուզանդիան: Մեկ դարից ավելի տևող նրա բարգավաճումը կապված էր հայազգի կայսրերի և բյուզանդական բանակի ու նավատորմի հայ տաղանդավոր զինվորականների գործունեության հետ:

Արևելքում արաբների հետ կռիվներում հատկապես փայլեց ազգությամբ հայ, 10-րդ դարի ամենատաղանդավոր զորավարներից մեկը՝ **Հովհաննես Կուրկուա** - **Կը**: Նրա զորքերը կռվում ու հաղթում էին ոչ միայն իսլամի զինվորներին: Ռուսաց մեծ **իշխան Իգորի** բանակը, որ նավերով կտրել-անցել էր Պոնտոսը՝ Սև ծովը, և

Կուրկուասը գրավեց և Բյուզանդիային ենթարկեց Միջագետքի մեծ մասը: Նա նաև անխնա հաշվեհարդար է տեսնում Պոնտոսի ափերին ապրող հայ այն ավատատերերի հետ, որոնք հրաժարվում էին հարկ վճարել Բյուզանդիային: Կուրկուասի շնորհիվ Բյուզանդիան իրեն ապահով էր զգում իր հարավային և արևելյան սահմաններին:

...Բյուզանդիոնի կայսր **Ռոմանոսը՝** նույնպես հայ, ուզում է անպայման ծեռք բերել Քրիստոսի այն անծեռագործ պատկերը, որը իբր Քրիստոսն ինքն էր ուղարկել Եդեսիայի թագավոր Աբգարին: Այն գտնվում էր Եդեսիա քաղաքում և նրա ամենամեծ սրբությունն էր, որը եդեսացիները պահել, պահպանել էին նույն-իսկ ամենաահավոր պատերազմների ու աղետների ժամանակ: Սա առասպելի մի տարբերակ է, որին հավատում էին և՛ եդեսացիները, և՛ Կուրկուհայը...

Կուրկուաւը պաշարեց Եդեսիան և հայտարարեց, թէ պատերազմ չի սկսի, եթե Եդեսիայի ժողովուրդը իր կամքով Կուրկուասին հանձնի դաստառակը, որի վրա Քրիստոսի պատկերն էր... Կուրկուասի հանդեպ ունեցած սարսափը ստիպեց Եդեսացիներին կատարել նրա կամքը...

Ուրիշ մի հայազգի գորավար **Մելիսար**՝ Մլեհը, գրավարական իր տաղանդով մեծ հռչակ էր վայելում: Այս գորավարը **Մելեմենձիս** անունով, որ հայերեն **Մլեհ Մեծի** աղավաղումն է՝ իր պատվավոր տեղն է գտել բյուզանդական «**Դիգենիս Ակրիտաս**» էպոսում:

Բյուզանդական էպոսը ձևավորվել է 9-րդ դարի վերջին և 10-րդ դարի առաջին կեսին և մեզ է հասել էպիկական պոեմի ձևով: Էպոսում փառաբանվում են **Վասիլ Դիգենիս Ակրիտասի** սխրանքները: Վասիլը ծնվել է Կապադովկիայում, Եդեսիայի ամիրա **Մուսուրի** և բյուզանդական զորավար Անդրոնիոսի դուստր **Իրենեի** ամուսնությունից: Ծնողների՝ տարբեր ազգերի պատկանող պատճառով, Վասիլը կոչվում է մահ երկածին: Վասիլը մանուկ հասակում առնելով՝ արդեն տասներկու տարեկանում առյուծի և այլ գազանների որսով է զբաղվել: Հետո ամուսնացել է զորավար Դուկասի դուստր Եվդոկիայի հետ: Բնակվել է Եփրատի ափին, սահմանագլխին և թշնամիներից պահել Բյուզանդիայի արևելյան սահմանները՝ կոչվելով մահ «**Սահմանապահ**»... Վասիլը հերոսի անուն է վաստակել, բայց մահացել է երիտասարդ՝ 33 տարեկան հասակում, ծանր հիվանդությունից:

Բյուզանդական այս էպոսը հետաքրքիր է նրանով, որ նրա աշխարհագրական միջավայրը ընդգրկում է այն շրջանները, որոնք բյուզանդական աղբյուրներում հայտնի են որպես «**Հայկական բանակաթեմեր**» և որտեղ շատ քիչ բացառությամբ հայեր էին ապրում: Մանանաշը, Խործյանը, Անգեղատունը էպոսում համարվում են «**Հերակլեսի երկիր**»: Հայկական պատմական և առասպելական հերոսներն են գործող անձինք, ինչպես Անգիլաս՝ Տորք Անգեղյանը, Ապուքապը,

Մաժակեսը, Զմայակը, Մուսե-Մուշեղը, Մելենեմծիս-Միեր Մեծը և պավղիկյան հայտնի գործիչներ հայ Կարբեասն ու խրիստոքիրը: Եվ հետաքրքիր է, որ Եղե-սիայի ամիրա Մուսուրի հայրը՝ Վասիլի պապը, այս հայտնի պավղիկյան **խրիստ-քիրն** է, իսկ մայրը՝ Վասիլի տատը, պավղիկյան հայ առաջնորդ Կարբեասի դուստր **Սպաթիան**: Ուրեմն բյուզանդական էպոսի հերոսի ծագումը ոչ մի կապ չունի արաբների հետ: Զերոսների զգալի մասը պավղիկյաններ են, որոնք հանդես են գալիս որպես քաջարի ռազմիկներ:

Քանի որ գործողության վայրերի մեծ մասը Հայաստանն է և գործող անձինք հայեր՝ ենթադրվում է, որ այս եպոսը ստեղծվել է հայկական միջավայրում, հայերի միջոցով:

Բյուզանդական «**Դիզենիս Ակրիտաս**» էպոսը ճիշտ այն պատկերի արտա-
 ցուցումն է, երբ Բյուզանդական կայսրերը հայեր էին, զորավարները՝ նույնպես, և
 նրանք էին կերտում բյուզանդական ուժը... Ահա այդպես էլ այս էպոսը, որ
 հորինվել է հայկական միջավայրում՝ հայերի կողմից համարվում է բյուզան-
 դական ինչպես կայսրերը, ինչպես զորավարները...

Ինչևէ: Հայաստանը կարողանում էր հեշտությամբ ազանցվել իր մեղքից՝ դավոր զավակներից, զավակներն էլ հեռանալով հայրենի հողից՝ իրենց տաղանդն ու կարողությունը ի սպաս դնելով օտարին՝ մոռանում էին իրենց հայ լինելու հանգամանքը:

[illegible]

Քաղաքի քաղաքացիները պահանջում են հարկազանցողականության բարձրացումը, հարկերի վերաբերյալ հարցերի արագ և պարզ լուծումը, հարկերի վերաբերյալ հարցերի արագ և պարզ լուծումը, հարկերի վերաբերյալ հարցերի արագ և պարզ լուծումը:

Կանա լճի արևմտյան ափը՝ մինչև Բաղնշ և Արմաշ, գտնվում է հին և նոր հայկական բնակավայրերի և հուշարձանների համալիրը։ Կանա լճի արևմտյան ափը՝ մինչև Բաղնշ և Արմաշ, գտնվում է հին և նոր հայկական բնակավայրերի և հուշարձանների համալիրը։ Կանա լճի արևմտյան ափը՝ մինչև Բաղնշ և Արմաշ, գտնվում է հին և նոր հայկական բնակավայրերի և հուշարձանների համալիրը։

Հայաստան, որը Վանա լճի արևմուտքում պաշարեց իսլաթ քաղաքը և նրա տեր էմիրին ստիպեց հաշտություն կնքել՝ մեծ հարկ վճարելու պայմանով: Նույն պայմանն առաջարկվեց նաև Կարթին քաղաքին, որի տերը նույնպես մահմեդական էմիր էր:

Այսպես՝ էմիրները, որոնք Հայաստանի մի քանի գավառների տերերն էին, խալիֆին հարկ տալու փոխարեն հարկատու դարձան Բյուզանդիային: Եվ քանի որ, ի վերջո, էմիրները հարկերը հավաքում էին Հայաստանում իրենց գրաված տարածքներից, ուրեմն իրականում հարկատու էին հայերը՝ այս դեպքում կարևոր չէ, թե ում:

Այսպես՝ Հայոց Աշխարհն ու ժողովուրդը, բացի իր սեփական երեք թագավորներից, հարկատու էր էմիրներին և բյուզանդացի կառավարիչներին: Բայց, Փառք Աստծո, տիրում էր համեմատական խաղաղություն և անընդհատ պատերազմների մեջ գտնվող երկրի համար սա երանելի վիճակ էր:

Ժամանակներն իրոք նպաստավոր էին Հայոց բարգավաճման համար, քանի որ դադարել էին ասպատակություններն ու նախճիրները:

Աշոտ Երկաթը, այնուամենայնիվ, Հայոց վերջին հաղթանակներից հետո, կարողացել էր ի մի բերել ապստամբ իշխաններին և հանդարտեցնել նրանց: Ըստ երևույթին սա հնարավոր եղավ, որովհետև դադարել էր այս ու այն իշխանական տանը արտաքին թշնամուց խոստացված օգնությունը յուրայինների դեմ ապստամբելիս:

Բայց դեռ մնում էր Աշոտ Երկաթ և Աբաս եղբայրների հակամարտությունը:

...Աշոտ Երկաթը հիվանդ էր: Նա դեռ երիտասարդ էր, բայց օտարների և յուրայինների դեմ բազմաթիվ պատերազմները, հոգեկան ծանր ապրումներն ու տառապանքները քայքայել էին նրա առողջությունը:

Արքան անժառանգ էր: Բայց նա նախքան իր մահկանացուն կնքելը՝ պիտի Բագրատունիների գահը թողներ արժանավոր ժառանգի, որպեսզի նորից չսկսվեին գահատիրական խժժությունները: Նա գիտեր, որ այդ գահի օրինական և արժանավոր ժառանգորդը իր եղբայր Աբասն է: Թագավոր եղբայրներն էր նրան, բայց ինքը՝ Աբասը, սրտի խորքում թշնամություն էր պահում նրան դեպ:

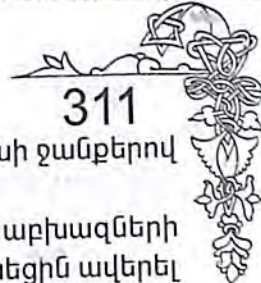
Մահվան անկողնում Աշոտ Երկաթը կանչեց նրան և կարողացավ նրա հանդեպ ունեցած վաղեմի սիրով փարատել եղբոր ատելությունը, ապա նրան, նրա ժառանգներին հանձնել Հայոց թագավորությունը և խաղաղորեն փակել աչքերը:

ԱՐԱՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

928 թվականն էր:

Հայոց գահին **Աբաս Բագրատունին** էր՝ կրտսեր որդին եղբորեն զոհված **Սմբատ արքայի**: Աբասը գահ բարձրացավ որպես «**Շահնշահ Հայոց և Վրաց**»:

Վրաց Բագրատունիները ճանաչել էին նրա գերիշխանությունը: Աբասը Շիրակի Երազգավորսը թողնելով՝ թագավորանիստ քաղաք հռչակեց Կարսը, ծավալելով այնտեղ շինարարական մեծ աշխատանքներ:

Կարսում նրա կառուցած եկեղեցին մինչև այսօր կանգուն է: Աբասի ջանքերով կաթողիկոսական աթոռը Աղթամարից տեղափոխվեց Արգինա:

Բայց երկրի խաղաղությունը նորից խախտվեց՝ այս անգամ արխագների ասպատակություններով, որոնք հրոսակային հարձակումներով սկսեցին ավերել Հայոց հյուսիսային գավառները: Կոպիտ ու վայրենի բարքերի տեր այս ցեղը իր Բեր անունով թագավորի առաջնորդությամբ, սովորական ավազակային ալան-թալանին տալիս էր կրոնական երանգ՝ ի պաշտպանություն քաղկեդոնի դավանանքի:

Ահա մի պատմություն:

...Մեծ բանակով կանգնելով Կուր գետի մոտ՝ արխագների թագավոր Բերը լուր է ուղարկում Կարս, թե գալիս է Աբասի նորակառույց եկեղեցին վրաց, այսինքն քաղկեդոնական ծեսով օծելու: Եվ մինչ Աբասի բանակի հետ հանդիպելն ու վճռական ճակատամարտ տալը, անցնում է Կուր գետը և անխնա ասպատակում երկիրը: Բայց Աբասը և սպարապետ Գևորգ Մարզպետունին Հայոց բանակով հասնում են, չափը կորցրած արխագ զորքին ետ շարտում մինչև գետի կենտրոնը, անխնա կոտորում ու ցրում, ստիպելով մնացորդին խայտառակ փախուստի դիմել: Իսկ Աբաս արքան, անձամբ անցնելով գետի մյուս ափը, գերում է արխագների գոռոզ ու լկտի Բեր թագավորին, բերում

Կարս, ցույց տալիս իր կառուցած եկեղեցին և՛ ներսից, և՛ դրսից, որը Բերն ուզում էր օծել վրաց ծեսով, ապա հանելով նրա աչքերը՝ կուրացնում:

Ի դեպ՝ այս Բերը Աբաս արքայի տիկնոջ՝ թագուհու եղբայրն էր, Գուրգեն մեռած թագավորի որդին:

Արխագները ստիպված մեծ գումար տալով ետ են գնում իրենց կուրացած թագավորին, փոշմանած վերադառնում իրենց երկիրը և այլևս դադարեցնում ասպատակությունները դեպի Հայաստան:

Աբաս արքան Ալանաց դուռը հաջողությամբ պաշտպանում էր նաև Կովկասի հյուսիսում ապրող մյուս ցեղերի ասպատակություններից:

Աբաս Բագրատունու թագավորության շրջանում Հայաստանը վերջապես ձեռք բերեց իր իսկական անկախությունը: Բացի այն գավառներից, որոնք գտնվում էին էմիրների ձեռքին և հարկատու էին դարձել Բյուզանդիային՝ Հայաստանը ազատ էր օտարին հարկ տալու անհրաժեշտությունից:

Զմռանանք, այս անկախության սկիզբը դրել էր Աշոտ Երկաթ արքան... իր կյանքի վերջին տարիներին:

Շապուհի որդի Աշոտ թագավորի մահից հետո, որը տիրում էր Արարատյան մահանգին՝ Հայաստանը երեքի փոխարեն ուներ երկու թագավոր՝ **Գագիկ Արծրունին** և **Աբաս Բագրատունին** Շահնշահը մնացած ողջ Հայաստանում, բացի էմիրների ձեռքում գտնվող մի քանի գավառներից:

Պատմությունը լուր է Շապուհի որդի Աշոտ Բագրատունու ժառանգների մասին: Բագրատունի տիրակալ միայն Աբասն էր, որի թագավորության ողջ

Աբասը թագավորեց 24 տարի, մինչև 953 թվականը: Ի դեպ՝ Աբասին թագավոր էր օժեղ Գագիկ Արծրունին...

Պատմենք նաև **Գագիկ Արծրունու** թագավորության վերջին տարիների գործերի մասին, որ նա կատարեց Վասպուրական երկրի համար:

...Ժողովրդի հիշողությունից մոռացվել է, որ նա՝ Գագիկ Արծրունի սքանչելի իշխանաց իշխանը, 908 թվականին Յուսուֆից ստանալով թագ և «**Հայոց թագավոր**» տիտղոսը, իր զորքերը միացրեց նրա զորքերին, ասպատակության ասպարեզ դարձնելով **Հայրենիքը**՝ նպաստեց նրա հզորության ջլատմանը:

Ժողովուրդը չի հիշում նաև, թե ինչպես Գագիկ Արծրունու այս օրինակը վարակիչ դարձավ շատ իշխանների համար...

Ժողովուրդը հիշում է Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորի շինարարական հզոր գործերը, որոնցից շատերը մինչև հիմա հիացմունքի և ոգևորության սբանչելի պահեր են պարգևում դիտողներին:

Նա Հայոց հիշողության մեջ մնացել է որպես **Մեծ շինարար արքա**:

Երբ Վասպուրականում 919 թվականից հետո համեմատական խաղաղություն տիրեց՝ Գագիկ Արծրունին վերաշինեց Ոստանը, Աղթամարը, Վանը: Քիչ թե շատ խաղաղության այս տարիներին նա ամեն կերպ աշխատում էր իր ժողովրդի համար բարգավաճման հնարավորություն ստեղծել:

Լեոն գրում է.

«Եթե քաղաքական թուլությունը նրան հարկադրում էր գլուխ խոնարհեցնել Ատրպատականի արյունոտ լշտ բռնավորի առջև պատերազմի, այնինքն կործանման ապականության գործում, ապա խաղաղ աշխատանքի, աշխարհը բարեգարդելու, մարդկային կյանքը քաղցրացնելու և երջանիկ դարձնելու մեծ ու հերոսական գործում նա այնպիսի մի հսկա ռի առջև ծնկի պիտի չոքեր արդեն ինքը՝ արյունարբու բռնավորը: Խաղաղության այն տարիներին, երբ Վասպուրականն առանձնացած էր իր հասար և լուռ, Խաչիկ-Գագիկը իր շինարարական գործունեության երկրորդ և ավելի մեծ շրջան բոլորեց»:

Գագիկ Արծրունի թագավորը արծաթասեր չէր: Նա իր գանձերը տալիս էր գործավորներին, արհեստավորներին, որ մեծ կառուցումներով զարդարեն իր երկիրը:

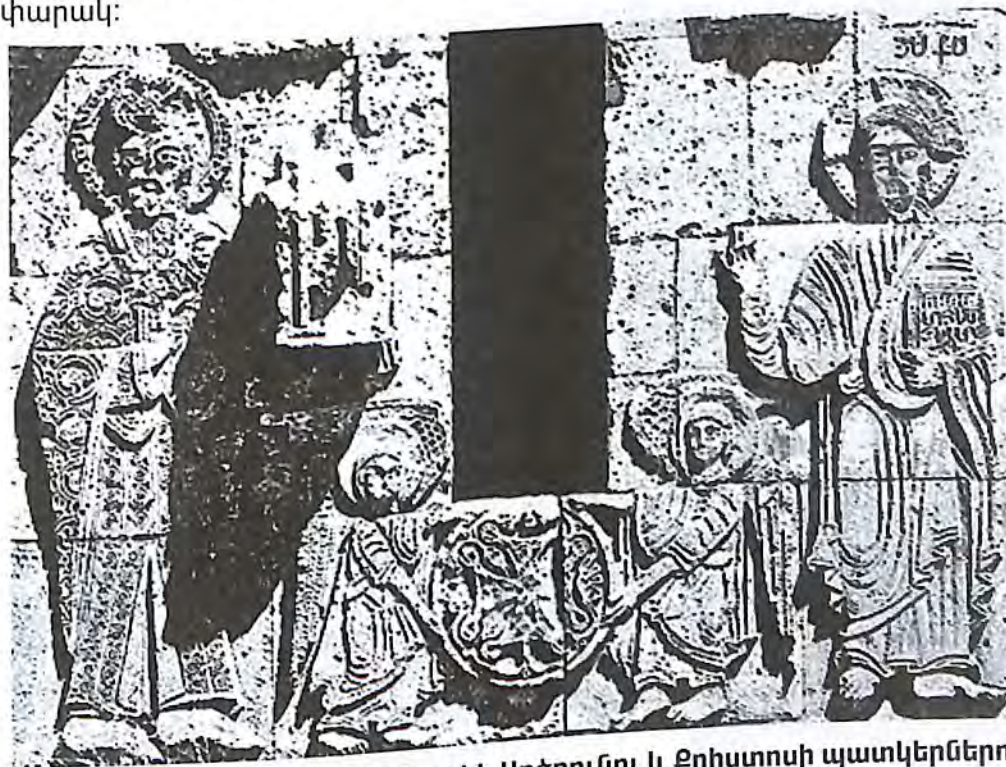
Թովմա Արծրունին և նրա շարունակող **Անանուն պատմիչը** սքանչելի մանրամասներով են նկարագրել Գագիկի բազում շինությունները...

Երևանի քաղաքացիական պաշտպանության զինուորի ղեկավար Գևորգ Բաբայանը հայտարարեց, որ զինուորի ղեկավարները համապատասխանում են իրենց պարտականությանը և իրենց զինուորիկներին համապատասխանում։

Ժածին եկեղեցին: Բայց ամենազարմանալին այն էր, որ այս նույն Ոստանում՝ հսկա քարասալեր ընկղմելով լճի մեջ, բարձրացված արհեստական քարափի վրա կառուցեց ևս մի ապարանք, որտեղ սենյակները օդավետ էին և բարձր, ունեին կամարակապ դռներ, բայց կային նաև առանձին «**լուսնացույցեր**», որոնք «**շողախաղացներ**» էին և որոնց օգնությամբ լճի ջրերի վրա օրվա ամենատարբեր ժամերին արեգակնային լույսի ամենաբազմազան գունային խաղերն անդրադարձվում էին շքեղ սրահներում: Հատկապես սքանչելի էին մայրամուտի և արշալույսի ջրային շողարձակումները:

Վան քաղաքի միջնաբերդում կառուցվել էր ստորգետնյա ջրնուղ և սանդուղք:
Գազիկ թագավորը օրհնված էր գեղագետի մեծ ճաշակով, և սրա անվիճելի
Գազիկ թագավորը օրհնված էր գեղագետի մեծ ճաշակով, և սրա անվիճելի

Աղթամար կղզին Վանա լճի հարավարևելյան մասում է և նրա հեռավորությունը ցամաքից 3-3,5 կմ. է: Արևմուտքից Աղթամարը մոտ է Առտեր կղզուն: Ափերը ժայռոտ են, նույնիսկ զառիթափ, միայն արևելքում ցածրանալով դառնում են տափարակ:

Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցի՝ Գագիկ Արծրունու և Քրիստոսի պատկերներով

[illegible]

Ողորմի Մանուէլին:

թյուն ստեղծող սովորական, ռասայապայմանա-
բույժը չպետք է դարձնել խեղդող օդակ և չպետք է
դանակը հասցնել ոսկորին, որովհետև, երբ համբերու-
թյունը կորցրած շինականը ոտքի է կանգնում և գյու-
ղացին աշխատանքային անմեղ գործիքը դարձնում է
զենք՝ դառնում է նույնքան կատաղի ու անզսպելի,
որքան պատերազմի դաշտում արյան տեսքից գինով-

ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐ

Ուղղակի ժխտելով Քրիստոսի հարությունը, հոգու անմահությունը, հանդերձալ կյանքը, երկնային հատուցումն ու պատիժը, մատաղն ու հոգու փրկությունը, երկնային դրախտը՝ թոնդրակյանները հաստատում էին այն միտքը, թե

Սովյը ապստամբներին դարձրել էր անկառավարելի: Նրանք փորձում էին ձեռք
գցել հոգևոր և աշխարհիկ ավատատերերի, ունևոր քաղաքացիների պաշարները
և հանդիպում էին կատաղի դիմադրության: Ապստամբները ուն բռնում էին՝

«Եվ այսպես խոր խռովություն էր պատել քաղաքներին ու գիշերները լի էին մահվամբ՝ գյուղերում և գերդաստաններում... Մեր դիակները թափված էին մնում փողոցներում և հրապարակներում և սարսափելի անարգության տեսարան էին ներկայացնում տեսնողներին, ասես թե էլ ոչ ոք չէր կարող նրանց հանձնել գերեզմանին»:

...Այս ամենը տեղի ունեցավ Սմբատ թագավորի եղբրական մահից հետո և տևեց մինչև 10-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի վերջերը, մինչև թուլացավ, ճնշվեց և մասամբ էլ միահյուսվեց օտարների դեմ մղվող ազատագրական պայքարին:

Սա Այրարատյան գավառի ապստամբությունն էր:

Սյունիքում սկսված ապստամբությունը ավելի դաժան և ավելի երկար տևեց: Ապստամբության պատճառը սովը չէր, ինչպես Այրարատյան գավառում: Ապստամբության պատճառը 906 թ. Տաթևի վանքի Կաթողիկե եկեղեցու և մյուս շենքերի շինարարության ավարտից հետո վանքին նվիրաբերված տասնհինգ բնակավայրերն էին, որոնց թվում, **Ստեփանոս Օրբելյան** պատմիչի վկայությամբ, կային նաև հողատեր համարվող ազատ համայնքի գյուղեր:

Թեև այդ բոլորը նվիրաբերեցին վանքին, սակայն **Ցուրաբերդի** բնակիչներին չկարողացան տեղից հանել: Վանքը չի կարողանում սեփականացնել նաև Տաճալեկը գյուղը և Բերդ բնակավայրի Ավելադաշտը:

Երբ թագավորը կամ իշխանները վանքերին էին նվիրաբերում բնակավայրեր՝ վանքերին էր անցնում այդ բնակավայրերից հարկերի ու տուրքերի գանձման իրավունքը։ Սակայն **«հին հայրենի տեր»** շինականների հողին տիրանալ կարող էին միայն նրանց որպես **«ազատ համայնքի»**՝ իրենց իրավունքից զրկելով։ Այսինքն, երբ «ազատ համայնքի» հողերը նվիրում էին վանքին՝ համայնքն այլևս ազատ չէր։ Ցուրաբերողները սա չկարողացան շուրժել և 915 թվականի մի գիշեր հարձակվելով վանքի վրա՝ կողոպտում, և քաշում կրոնավորներից շատերին, փնտրելով եպիսկոպոսին՝ նրան սպանել և մտադրությամբ և չգտնելով՝ թալանն առնելով հեռանում են, իրենց հետ տանելով արծաթե սափորով մյուռոնը, որը թափում են քարափից ցած։

Յուրաբերողցիների տարածած սարսափը այնքան ուժգին էր, որ Սյունյաց թեմի **Հովհաննես Եպիսկոպոսը** վերցնելով վանքի հրաշագործ խաչը և ողջ մնացած հոգևորականներին՝ հեռանում է Տաթևից:

Սմբատ Սյունեցի գահերեց իշխանը չէր կարող հանդուրժել, որ թափուր մնար իր երկրի եպիսկոպոսական աթոռը և դաժանորեն հաշվեհարդար տեսնելով գյուղացիների հետ՝ նրանց այնպես ջնջեց, որ բնակության հետքն անգամ չմնաց: Ցուրաբերդն իր հողերով համծնվեց Տաթևի վանքին: Հալածեցին ու ճնշեցին նաև մյուս ավանների ապստամբներին: -Սակայն, անկախ արգելքին, Ցուրաբերդը նորից շինվեց և այնտեղ նորից բնակություն հաստատեցին այս ու այն կողմ գրված գուրաբերդցիները:

Այնուամենայնիվ, ցուրաբերոցի ապստամբները սպանում են Տաթևի **Հակոբ Եպիսկոպոսին**: Նորից քանդվեց և ավերվեց «**անիծաբնակ**» Ցուրաբերոլը, որից սոսի ըստվեցին շատերը, մյուսները կարողացան փախչելով ազատվել:

Ցուրաբերդի պայքարը երկարեց գրեթե կես դար:

Այրարատում և Սյունիքում բռնկված գյուղացիական հուզումները, որոնք ծայր էին առել 9-րդ դարի երկրորդ կեսին, գյուղացիական ծավալուն շարժման առանձին օղակներ էին: Նրանք հարատևեցին մինչև 11-րդ դարի կեսերը:

Այրարատում այդ շարժմանը մասնակցել է նաև քաղաքի աղքատ բնակչու-
թյունը: Իսկ թոնդրակյան շարժումը, որն առաջացել էր որպես աղանդ՝ եկեղեցու
և աշխարհի հանդեպ ձևավորելով իր պաշտամունքային և ապրելակերպի
նախասիրությունը, գնալով ծավալվում էր՝ դառնալով ամենուրեք սկսվող լուրջ
խլրտումների պատճառ:

Խլրտուներին պատճառ:
Կճավա վանքում էր հաստատվել Մուշեղ անունով մի կրոնավոր, որը նորագույն ուսումնասիրողների կողմից համարվել է «անվանի և ակնհայտորեն լուսամիտ գիտնական», իսկ իր ժամանակակիցներից որակվել որպես «օձահար թովիչ և անհմատ դեղատու»:

Մուշեղն իր պաշտպանության տակ էր առել թոնդրակյանների գաղափարները, և նրանց հալածելը, բանադրելն ու նգովելը համարել սխալ՝ պատճառաբանելով, թե թոնդրակյանները օտար չեն առաքելական դավանանքին:

Հարթ գավառի եկեղեցիների վերակառու հավորումն սպիտակագլու էր։
Պարծավ թոնդրակյանների առաջնորդներից մեկը։ Նա «գուսպ, առաքինի, բո-
կոտն, քրձազգյաց, պահք պահող, հեշտալի կերակուրներից զրկվածի»
համբավ ուներ։ Սակայն Արիստակես Լաստիվերտցին գրում է, որ «Սատանան
էլ լուսո հրեշտակի կերպարանք է ընդունում, ինչպես եթե պաշտոնյաներ
կերպարանավորվեն Քրիստոսի առաքյալների տեսքով»:

ՀՀ լուսավորչության նախարար Լևոն Պալատյանը հայտարարեց, որ «**Կերպարանավորվեն քրիստոսի առաքյալների սմբուկը**»։

Հակոբոս եպիսկոպոսը քահանաներ էր ընտրում ըստ նրանց արժանիքների և թույլ էր տալիս տարեկան միայն երեք պատարագ մատուցել և մերժում էր այն կանոնները, որոնցով հավատացյալին, եթե նույնիսկ ծանր մեղք էր գործել, խոստովանությամբ, հաղորդվելով և պատարագ մատուցել տալով նորից «**ամենայն քրիստոնեական կարգաց արժանեցուցանել**»։

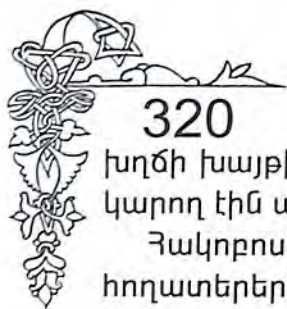
Ինչպե՞ս կարող էին իրենց հարցն ունենալու հարց չէր։ Վիմագիր արձանագրություն -

Նայն քրիստոնեական կարգաց արժանեցուցանել».

Ուրեմն սա միայն դավանաբանական հարց չէր: Վիճադիր արժանագրությունները պատմում են, թե որքան էր պատարագը, խոստովանությունը, հաղորդությունը դարձել մեղքերի թողության միջոց: Ով կարող էր՝ եկեղեցուն էր նվիրում հողեր, այգիներ, գյուղեր, ջրաղացներ, ձիթհաններ, տներ, անշարժ ու շարժական ունեցվածք, դրամ և խորասուզվում մեղքերի մեջ, հավատացած, որ իր նվերները եկեղեցուն՝ իրեն պիտի ազատեն հանդերձյալ կյանքում մեղքերի համար պատժից: Եվ խոստովանության համար տրվող նվերները

Հայաստանում պատարագի և խոստովանության համար տրվող նվերները՝ մեղքի թողության միջոց էին դարձել այնպես, ինչպես ինդուլգենցիաները՝ Արևմտյան եվրոպայում:

Այսպես, չքանդանալով կամ ապահով զգալով մեղքերի պատիժներից, առանց

խղճի խայթի, գործում էին նորանոր մեղքեր, որոնցից մեկն էլ ահա այն էր, որ կարող էին ամբողջ գյուղով ապուպապերի հողից վռնել բարիք ստեղծողին:

Հակոբոսի քարոզներին հետևում էին ոչ միայն կեղեքվածները, այլև խոշոր հողատերերի կողմից հարստահարված գավառական մանր հողատեր իշխանները, որոնք, ի վերջո, զրկվել էին իրենց փոքրիկ կալվածքներից:

...Հակոբոսին բռնում են հավատարիմ հետևորդ ձևացող մի քահանայի մատնությամբ, ճակատը կնքում աղվեսադրոշմով և բանտարկում: Նրան հաջողվում է փախչել բանտից և հասնել Կոստանդնուպոլիս: Շատ չանցած վերադառնում է՝ գտնելով, որ իր տեղը յուրայինների մոտ է: Վերադառնալով Հայաստան շարունակում է իր քարոզները այստեղ ու այնտեղ, ապա վերջապես Նփրկերտ քաղաքում հալածանքներից ու թափառումներից հոգնած կնքում իր մահկանացուն:

Հայաստանի արևմտյան գավառներից մեկում՝ Մանանադիում, Շիրին բերդաքաղաքի մոտ մի ագարակում էր ապրում **Կուծիկ** աբեղան, որը թոնդրակեցիների առաջնորդներից մեկն էր և այնքան հայտնի, որ **Արիստակես Լաստիվերտցու** կողմից արժանացել է *«սատանայի խորհուրդների շտեմարան»* հորջորջման, քանի որ նրա բերանից *«գեհենի մշտաբորբոք հնոցի ծուխ էր դուրս գալիս, որով թունավորվեցին շատերը»*: Ահա այդ *«թունավորվածներից»* էին **Հրանուշ, Ախնի, Կամարա** քույրերը, որոնք տոհմակից էին Կուծիկին և որոնք դարձան թոնդրակյանների հայտնի քարոզիչներ: Քույրերի հետ էր նաև նրանց եղբայր **Վրվեռը**: Սրանք իրենց երկու գյուղերն ու ագարակները իրենց ժողովրդով հանդերձ նվիրեցին Կուծիկին, որը դրանք վերածեց թոնդրակյան հայտնի համայքների: Նրանց քարոզների շնորհիվ այս գյուղերի եկեղեցիները լքվեցին և ամայացան: Նրանք ջարդում են նաև Բազմաղբյուր ավանի խաչը, որը մատաղի ու ուխտագնացության հայտնի վայր էր: Խաչը կործանողները հայտնաբերվում են անմիջապես, որովհետև նույն գիշեր ծյուն էր տեղացել և հետքերը պարզ երևում էին... Վրվեռի և նրա քույրերի գյուղ կիզվում է, ղեկավարները բռնվում են և խարանվում աղվեսադրոշմով, են, վում տան՝ ջանքների, ապա որպես հերձվածող, պիղծ աղանդի, երկրի ու եկեղեցու համար խիստ վտանգավոր մարդիկ՝ նետվում են զնդան:

Այսպես՝ մանր հողատեր իշխաններից շատերը միանում էին թոնդրակյաններին խոշոր հողատերերի ձեռքով իրենց անշարժ հողերը կորցնելու մշտական վտանգից դրդված: Իրականում մանր հողատերերը և նույնիսկ հոգևորականները հարում էին սրանց, երկրի ներսում անընդհատ գոյություն ունեցող պառակտիչ ուժերի և արդեն Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականությանը դիմադրելու նպատակով. վկայություններ կան, որ թոնդրակյանները մաքառել են ոչ միայն յուրայինների, այլև օտար զավթիչների դեմ:

Հայոց Աշխարհի շատ լուսավոր մտքեր ստիպված դուրս եկան թոնդրակյանների դեմ՝ իրենց գրվածքներում պարսավելով և նսեմացնելով շարժման գաղափարներն ու գործողությունները:

Նույնպես էր նաև **Գրիգոր Նարեկացին**, որն իր *«Գիրք թղթոցի»* էջերում

պարսավելով թոնդրակյաններին՝ գրում է. *«Գիտությունը, եթե Աստծու մատով օժանդակված չէ, ապա վատ ազդեցություն կրած՝ անընտրելի ծայն է և նենգ պատգամ, խափանում է խաղաղությունը»*:

1011 թվական էր:

ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ

Կործանիչ փոթորիկներից հետո խաղաղվել, հանդարտվել էր Հայոց Աշխարհը: Կործանիչ փոթորիկներից հետո խաղաղվել, հանդարտվել էր Հայոց Աշխարհը: **Աբաս Բագրատունի և Գագիկ Արծրունի** թագավորները զբաղված էին երկիրը

կառուցումներով շենացնելու գործով, միմյանցից առնելիք-տալիք չունեին և հաշտ էին: Խաղաղություն ասելով չպետք է հասկանալ բացարձակ կամ կատարյալ մի վիճակ, որովհետև այս ընթացքում եղել են օտարների վիճակ, որովհետև այս ընթացքում եղել են օտարների ասպատակություններ, ներքին կռիվներ՝ կապված գյուղա-ցիական ապստամբությունների և թոնդրակյան աղանդի հետ, որովհետև, ինչպես վկայում է **Թովմա Արծրունին**. *«...խեղճերն ու տկարները աղքատացած՝ թափառում էին ու վտանգվում, իսկ զորեղները զազանային բնավորությամբ կատաղել և անամոթ ու անարգել հափշտակությամբ վրդովվում էին ամբողջ երկիրը...»*:

Ահա այս պատճառով էլ՝ այստեղ ու այնտեղ դեռ քարոզվում էր, թե ավելորդ են հոգևոր բարձր պաշտոնները, ավելորդ են խաչը, եկեղեցին ու նրա խորհուրդները: Ընդունելի է *«անտեսանելի, անշոշափելի Աստծո»* պաշտամունքը, բայց ահա, պետք է մերժել **Հիսուս Քրիստոսին**՝ որպես աստվածություն, պիտի ժխտել հոգու հատուցումը և արքայությունը պիտի ստեղծել երկրի վրա...

Բայց, միևնույն է, ներքին և արտաքին դաժան կռիվներից ու պատերազմներից հետո սա մի խաղաղ ժամանակահատված էր, որտեղ, անշուշտ, պատահում էին իշխանական տների միջև մանր գծադրություններ, որոնք նույնիսկ զենք էին վերցնում միմյանց դեմ, որը շատ արագ ավարտվում էր հաշտությամբ և իշխաններն իրենք՝ ինչպես թագավորները, միմյանց հետ մրցում էին իրենց տարածքներում կատարվող շինարարությամբ, դպրության հովանավորությամբ:

Բարեշինության ոգին ամենուր էր, չնայած, որ այս ընթացքում մի քանի իշխանական տներ իրենց հռչակեցին թագավորներ, չհաշված, որ արաբական տիրակալության ավարտից հետո Հայաստանի ներսում դեռ մահմեդական էմիրների իշխանության տակ գտնվող տարածքներ կային, իսկ երկրի արևմուտքի տնօրինությունը Բյուզանդիայի ձեռքին էր:

Բայց միևնույն է, խաղաղություն էր:

Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը, որն ապրել է այս նույն ժամանակահատվածում, ամեն բան տեսել իր սեփական աչքերով և զգացել իր բարի սրտով, իր **«Պատմութիւն տիեզերական»** մատյանում վկայում է այս խաղաղության ընթացքում կատարված գործերի մասին:

Ուրեմն այս ժամանակների պատմությունը շարադրողները ոչ միայն **Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին**, **Թովմա Արծրունին** և նրան շարունակող **Անանուն Զրուցագիրն** էին, այլ նաև սքանչելի **Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը**:

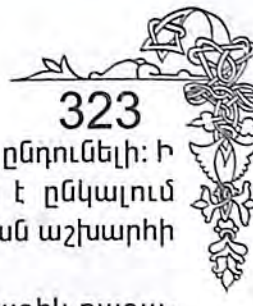
Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչի դժվարին և ողբերգական դեպքերով լեցուն կյանքի մասին առիթներ ունեցանք պատմելու և նրա մատյանից շատ դրվագներ քաղելու ու վկայակոչելու, երբ տարակուսել ենք նույն խնդրի շուրջ այլ պատմագիրների հայտնած տարբեր կարծիքներից:

Թովմա Արծրունու «Պատմություն Արծրունյաց տան» մատյանը նույնպես եղել է այն ուղեցույցը, որով ընթացել ենք դեպքերի առատությամբ հարուստ պատմության շրջադարձերով և փորձել ենք հասկանալ հակասություններով լեցուն 9-րդ դարի վայրէջք-վերելքներով ժամանակը:

Բայց, եթե **Հովհաննես Դրասխանակերտցու** կյանքը հայտնի է նույնիսկ շատ մանրամասներով, ապա **Թովմա Արծրունու** կենսագրությունից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել, թերևս միայն այն, որ նա Արծրունի իշխանական տոհմից էր և բարեկամական կապերով էր կապված Արծրունյաց իշխող տոհմաճյուղի ժառանգների հետ: Հայտնի է նաև, որ նա իր պատմությունը գրել է Արծրունյաց Մեծ իշխան Դերենիկի, ապա նաև նրա որդի Գագիկ թագավորի պատվերով:

Թովմա Արծրունու նպատակը չի եղել միայն Արծրունյաց տոհմի պատմությունը շարադրելն ու գովաբանելը: Եվ եթե արել է այդ՝ ապա միայն Հայաստանի ամբողջական պատմության հենքի վրա, որովհետև Վասպուրականի և այնտեղ իշխող տոհմի պատմությունը անքակտելիորեն կապված էր Հայոց ընդհանուր պատմությանը:

Թովմա Արծրունին ոգևորությամբ է պատմում ոչ միայն Արծրունյաց տան հայրենասերների, այլ նաև Բագրատունիների հերոսական գործերի մասին և հավասարապես իր բացասական վերաբերմունքին է արժանացնում հայրենադավ իշխաններին՝ Հայաստանի որ մասում էլ որ ապրելիս լինեին նրանք, եթե նույնիսկ Արծրունի էին: Թովմա Արծրունին կարող էր պատմական այս կամ այն դեպքի մասին ունենալ իր անձնական, անհատական վերաբերմունքը, սակայն դեպքը նրա կողմից նկարագրվում էր ամենայն ճշտությամբ **«ըստ անուանց և տեղաց և ժամանակաց»**: Նույն դեպքը նկարագրելիս և՛ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, և՛ Թովմա Արծրունին ճշգրիտ ժամանակագիրներ էին, որոնք, սակայն, այդ ճշգրիտը կարող էին մեկնաբանել, բացատրել, ի վերջո, դատապարտել կամ գովաբանել սեփական զգացողությամբ և մտահայեցությամբ: Դա նրանց իրավունքն էր, և մեր ժամանակների ընթերցողը պարտավոր է նաև հարգել այդ իրավունքը, սակայն խորին վերլուծությամբ պարտավոր է նաև

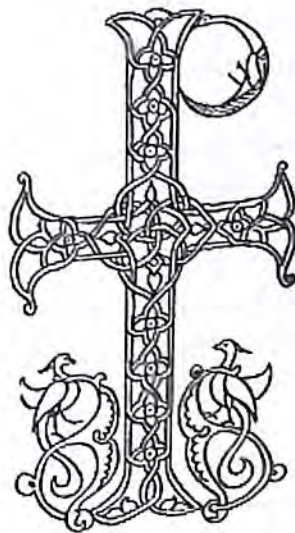
հասկանալ, թե Հայոց համար դեպքերի գնահատման որ ընթացքն է ընդունելի: Ի վերջո՝ յուրաքանչյուր ընթերցող, եթե պատմաբան չէ, յուրովի է ընկալում պատմության այս կամ այն դրվագը՝ հաճախ իր մտային և զգայական աշխարհի խիստ անձնական բնույթից ելնելով:

Անանուն Զրուցագիրն ենք պարտական Վասպուրականում Գագիկ թագավորի ծավալած հզոր, բազմաբնույթ կառուցումների սքանչելի, բանաստեղծական նկարագրությունների համար, որոնք եթե հնարավորություն չկա տեսնելու, ապա նկարագրվածի գեղեցկությունը կարող ես ըմբռնել հոգու զգայությամբ:

Բոլոր ժամանակներում նրանք կային՝ այդ պատմիչներն ու զրուցագիրները, որոնց շնորհիվ Հայոց կյանքի հիշողությունները հասել են մեզ: Եվ մեկն ավելի, մյուսը նվազ տաղանդով, սակայն իրենց հոգու և մտքի սքանչելի զգայությամբ բացել են մեր առջև **ազգի բնավորության կատարյալն ու անկատարը...**

Փորձենք հազարամյակների խորքերից լսել նրանց ձայնը՝ մերթ զմերթ, մերթ խամրած, մերթ աղաղակող, մերթ մրմունջի վերածված:

...Նաև 10-րդ դարի հազարամյա խորքերից եկող Աստվածընծա բանաստեղծի ձայնը:

...Գնանք նորից ճամփորդելու Հայոց Աշխարհով: Նորից բարձրանա՞նք երկնքի մեջ մխրճված ծյուներ գազաթները, թափառենք ընդարձակ դաշտերով ու դարաստաններով, թավուտ անտառներով, ջրառատ գետերի ու լուսեղեն լճակների ափերով ու անսկիզբ, անվախճան ժամանակի մութ ու լույս բավիղներով սլացող Հայոց հիշողության մի ընթացքին նորից կանգ առնենք Վանա լճի մոտ և սքանչելի վերջալույսի հափրանքի մեջ օրորվող ջրերի արտացոլանքում փորձենք հանդիպել նրա հազարամյա կենդանի ներկայության խորին խորհրդին:

Հնարավոր է:

Հազարամյա հեռվից հնչող նրա Ձայնը, նրա **«սրտի ողբաձայն հառաչանքների աղաղակները»**, իր **«սասանյալ հոգու իղծերի պտուղը»**, որ **«անձը տոչորոդ, թախծության հրի վրա դնելով կամքի բուրվառով»** առաքեց գաղտնատես Աստծուն որպես անպարագրելի, անպարփակելի ընծայում: Եվ տենչալով տենչաց **«պարզ ու սեղմ»** խոսքերի իր շարադրանքը, բանավոր զոհի իր նվերը, որը ողջակիզվում էր **«մեղքերի պարարը ծարալի զորությամբ»**, բարձրանա և հասնի Արարչին:

Եւթյունը հուզող ներհակ շարժումների և խուռն ամբոխավող խռովությունների, չար ու բարի խորհուրդների, ծանր մեղանշումների, սաստիկ տագնապների ահագնությամբ, հզոր ժայթքումի սաստկությամբ՝ հազարամյա հեռվից պայթում է նրա **Ձայնը** ճիշտ մեր սրտի տակ և բոլոր խոսքերը, որով խոսում ենք, մեղանշում կամ աղոթում՝ դառնում են չնչին, դառնում ավելորդ...

Ռիստու Զրիստոսը մարդկության մեղքը կանովի իր սրտին առավ, բայց Գեթսեմանի այգիներում արտասվեց, լաց լացեց արյունածոր արցունքներով և խոստովանեց, թե հոգին հոժար է՝ մարմինն է տկար, ապա խնդրելով խնդրեց, թե թող անցնի տառապանքի բաժակն այդ... Հետո իր խաչը շալակած ելավ Գողգոթա, խաչվեց այդ խաչին և երկարող չարչարանքների խորք՝ աղաղակեց. «Աստված իմ, Աստված, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ»:

Նա **Աստծո Որդին** էր, այսինքն՝ ինքն էլ մի Աստված: Սակայն նրա մարդեղենացած հոգին ունեցավ թուլության պահեր, դժվար համարելով Մարդու չարչարանքները:

Իսկ նա, որի ծայրը հազարամյա ժամանակի անթափանցելի կերտվածքը ճեղքելով հասել է մինչև 21-րդ դար՝ մարդ էր իր ծնունդով, իր էությանը և չարչարանքների տառապանքներով... Եվ չարչարանքներին տրվածը նրա հոգին էր և ոչ մարմինը: Պարզ երևում է, որ այս դեպքում մարմինն է հոժար, հոգին է տկար: Նրա խնդիրն է հոգու չարչարանքները առանց երեսպաշտության, իր սեփական եսի խորքերից դուրս կորզելով, մարդկության գործած ու չգործած բոլոր մեղքերը դեպի գաղտնատես Աստված աղաղակելով՝ ի չիք դարձնել:

Նա ծնվել էր, որ հեզ մարդկությանը հայտնի դառնա անմահության ճշմարիտ արժեքը: Կարող ենք վստահաբար ասել, թե հազար տարի առաջ ծնվածի առաքելությունը դեռ չի հասել վերջ ու վախճանի, այլ բարեբանում է մինչև այսօր

մեր հոգնաթախիծ Ոգու տիրույթներում: Եվ, եթե հիվանդ ենք տարակուսամքի տանջալից ախտով, նա՝ մենք տառապալը, կարող է հազարամյա հեռուներից իր **Ձայնն** ընծայել մեզ, որպես մխիթարության բուժիչ բալասան՝ այսօր և վաղը, նաև նորից մի հազարամյակ, և դեռ ավելի, այսինքն, այնքան, որքան դեռ կանք և բնակիչն ենք հոգնած, չարչրկված և նողկալիորեն հոշոտվող այս հողագնդի...

Հավակնություն չունենք, թե կարելի է հավիտյան Օրինվածի և Փառաբանվածի մասին սպառել պատմությունը չնչին խոսքերով և մտածել, թե Արժանիին արժանին հատուցվեց: Ո՛չ, միայն ասելու համար, թե նա Արարչից պարզև ստացած Ամնահույության դրոշմն ուներ իր Ոգուն դրոշմված: Եվ, եթե ուզում ենք հասկանալ ինչ է Ամնահույությունը, պետք է կարենալ սեփական հայացքը խորհուրդել հազարամյա հեռուների խորքերը, այնտեղ տեսնելու, այնտեղ ճանաչելու **Գրիգոր Նարեկացի** մարդու մտածումների ու ներշնչանքի սրբազան ոգորումների ահեղ ելևեջները և փորձել դառնալ գոնե այն ծեղը, որն աճում է հզոր կաղնու արմատների մոտ և սնվում նրա ավիշ հյութերից... Օ՛, եթե կարողանանք ճաշակել անհունորեն առատ մեզ ընծայվող այդ ավիշ հյութի թեկուզ մի կաթիլը և բոցեղեն շնչից մի փայլատակում ... նվեր ստանալ...

Հազար տարի շարունակ նրա հանճարի լույսի թխումից եթե մարխի լույսի
 չափ մի պայծառացում կարենանք կորզել խավարում խարխափողներս, ուրեմն՝
 վստահաբար կարող ենք հավատալ, որ նա եղել է միջնորդ մեր և մեր Աստծո
 միջև, որ նրա աղոթքն առ Աստված՝ ապրած, ապրող և գալիք ապրողների հոգու
 բժշկությանն է ընծայված:

«...Արա՛ այս մատյանն ընթերցողների սրտերը հստակ,

Բժշկի՛ր նրանց հոգիները դու և հանցանքսմիլ ՎԻՐ-
...Եթե տրտմությամբ մի ոք սրտաբեկ նվագի տկար,
... Երբ արտաբերվեցին քո հարապատասխանողների

Թող կանգնի դարձյալ հառաչանքների
Սա հասարակարանով՝ քեզնով հուսադրված...

...Եթե հոգեկան ցավի մի վտանգ

Պաշարի մեկին մահացու կերպով,

Թող որ փրկություն գտնի սրանով ուղեւորը՝
Թե եսակտրապին գործերով թմրած՝ ուժասպառ է որ,

...Թե խավարային գոյություն ունի...
Թող որ զորանա քեզ ապավինած, միա՛ն ապավեն...
...հեղինակի հորինված սյուրռեալը...

...Անօրենության խորտակիչ հողմի սիրով և սթա...

Մարդու մարմնեղեն շինվածքն աշխարհում առաջինը չէ, թող որ քո կողմից շինված այս դեկոլ, առաջաստներով,

Խաղաղվի՝ դարձյալ:

...Մատյանն այս ողբերի, որ քո անունով սգանայի, բախվա՛յ՝

Եվ բժշկի քո արարածների հոգու և մարմնի ցավերը բուլոր...»:

Յեզ մարդկության և, միաժամանակ, առանձին անհատի ցավն էր ամբողջությանը առել իր սրտին **Մեծ բանաստեղծը, Մեծ տառապյալը և Մեծ մխիթարողը**: Մարդկության և միայնակ այն մարդու, որը

«...**Հանգստի ժամին նա միշտ լինում է
Տանջահար, հոգնած,
Խրախճանքի մեջ՝ տխուր ու տրտում,
Դեմքով միշտ ժպտուն, բայց մտքով խոցված,
Տեսքը ծիծաղկոտ, աչքը ողբի մեջ...**
...**Երկու ընպանակ ունի ձեռքերում
Մեկն արյունով լի, մյուսը՝ կաթով,
Երկու բուրվառներ կայծակնացնցուղ,
Մեկը՝ խնկարույր, մեկը՝ ձենձահոտ**
...**Մի դեմք՝ երկակի՝ տխուր ու ցասկոտ
Երկու զգացում՝ միևնույն սրտում,
Մեկը կեղակարծ, խաբուսիկ հույսի,
Մյուսն անկասկած, ստույգ կորստյան...»:**

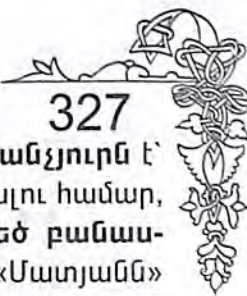
Նա իր ամենատես, ամենագագ հանճարի և երևակայության կարողությամբ հազար տարի առաջ կերտեց **Աստվածային Բանի** այս մատյանը՝ նրան օժտելով բնության մեջ ապրող բոլոր գոյածների, նրա տեսանելի գույների ու նաև գաղտնի երանգների, լույսի կենսահորդ բխումների և աննշարելի, խավարի մեջ թաքցրած ցուրծակումների ներկայությամբ, ծայների անեզրական, անպարագրելի ելևէջների համանվագով:

Աստվածային Բանի այս մատյանը Մարդու մասին է: Նրա իղծերի, երազանքների, նրա անկումների խորության ու խոյանքների սլացքի, նրա վիատությունների ու հուսավառության, զգացումների ու զգայնությունների ամենատարբեր հրաբորբոք կրքերի, ինքնաձաղկունի տված խոհերի ծավալի, նրա անընդգրկելի տվայտանքների ու կասկածանքների, նրա անսպասելի վշտերի ու անսպասելի ուրախությունների, Աստվածային էության և դիվային սարսափի նրա հոգեկան կերտվածքի... Մարդու՝ որի վշտահար և մեղավոր կերպարն առնելով իր էության մեջ, իր սրտի բաբախումներով ուժ տալով նրան, երակներով վազող լայնք սնելով և ապահով պահելով իր մաշկի տակ՝ նրա համար իր Ոգու հորձանքում կղզյակ էր ստեղծում, որ նա այնտեղ հանդարտվի, խաղաղվի և չլինի հանկարծ, որ նա կործանվի իր զգայնացումն սարսափների սև, անծայրածիր, մեռած ջրերի խորքում:

Համամարդկային ստեղծագործությունների գլուխգործոցների մեջ չկա մեկը, որ լինի այնքան հանուր մարդկային, որքան այս «**Ողբերգության Մատյանն**» է:

Նույնիսկ Դանթեի «Աստվածային կատակերգությունը», որը գրվել է Նարեկացու մատյանից 300 տարի հետո:

Այստեղ հերոսը անուն չունի, ավելի ճիշտ ինքը՝ հեղինակն է, ինչպես Դանթեի հերոսը: Բայց այս հերոսը յուրաքանչյուրն է, ով կարդում է այն՝ ինչ ազգի ու ժողովրդի էլ որ պատկանելիս լինի: Գործը հանճարեղ է ոչ միայն այն պատճառով, որ հեղինակը, Աստծո կամեցողությամբ, հանճարով է լեցուն, ոչ միայն այն պատճառով, որ այն գրվել է այդ հանճարի բյուրեղ գրչով, շիկացած հոգու ողջ

տարողությամբ, այլ նաև այն պատճառով, որ նրա հերոսը **յուրաքանչյուրն է՝** յուրաքանչյուրը, որն ունի զգայնության ինչ-որ աստիճան հասկանալու համար, թե ի՞նչ է բարբառում **Մեծ տառապյալը, Մեծ մխիթարողը, Մեծ բանաստեղծը...** Եվ այդ ժամանակ նա անպայման պիտի հասկանա, որ «Մատյանն» այս՝ միայն ու միայն իր ապրումների, իր թախիծների, իր անգուսպ, հախուռն էության, իր հավատի ու հույսի, ապա և անտարողունակ սիրո պատմությունն է: Եվ ինքը նա է, որին Արարիչը իր սքանչելի ընծայումներին է արժանացրել:

«**Խոսելու շնորհով զարդարեցիր ինձ
Եվ փայլեցրիր ներշնչանքով,
ճոխացրիր ինձ մտքով և իմաստությամբ աճեցրիր,
Հանճարով հզորացրիր ինձ՝
Մյուս շնչավորներից տարբերելով,
Իմանալի հոգով շաղվեցիր
Ու պծեցիր անձնիշխանությամբ,
Ծնեցիր հայրաբար, սնեցիր դայակորեն,
Խնամեցիր որպես տեր,
Տնկեցիր ամբարիշտիս քո գավթի մեջ,
Ոռոգեցիր կենաց ջրով
Եվ ավազանի ցողով մաքրեցիր...»:**

Եվ էլի բազմաթիվ տողեր, որտեղ որքան ընդարձակվում է Աստծո ընծայումների թվարկումը, այնքան, զարմանալի բան, դառնում է ողբերգական...

«**Ես ծառ բարձրուղե՜ ստվար ոստերով,
Սաղարթախիտ, սակայն անպտուղ,
Ծիշտ և ծիշտ նման այն թզենուն,
Որ Տերը չորացրեց:
Թեև իսկապես վարսագեղ, սաղարթազարդ,
Արտաքին տեսքով բարեշուք եմ ես,
Պաճուճված, ինչպես պսակով մի պերձ,-
Եվ հեռվից նայողներին երևում եմ բաղձալի,
Բայց երբ մոտենա Տնկողն իր ուզածը փնտրելու,
Ամեն բարիքից դատարկ և ունայն՝
Պիտի գտնի ինձ...
Եվ գարշելի՜ գեղեցկությանս մեջ՝
Տեսնողներին ի ծաղր և նախատողաց՝
Նշավակություն:
Անձ իմ եղկելի,
Դու հող բանավոր ու տունկ կենդանի,
Որ չես տալիս պտուղ իր ժամանակին...
Դու բոլոր արդյունքն ու բերքը նանիր գործերի,**

Անձևացյալ գավառը տարածվում էր Արևելյան Տիգրիսի ակունքների լեռնային

ձևերը «Երիտասարդաց եղբայրություններում»:
Խոսքով Անձեազին այն բարձրաստիճան հոգևորականն էր, որ վերահաս-
տատել էր «Երիտասարդաց եղբայրությունները»:

Աղանդավորության մեջ կասկածվելը չափազանց մեծ հանցանք էր, հատկապես բարձրաստիճան հոգևորականի համար: Բայց արդյո՞ք Խոսրով Անձևացին աղանդավոր էր և այն էլ թոնդրական, ինչպես առանց խորանալու մեկնաբանում են ժամանակակից ուսումնասիրողներից ոմանք, նույնիսկ այդպես էլ մինչև հիմա գրվում է հանրագիտարաններում:

Խոսրով Անձևացին, պարզապես, անհատին կրթելու և դաստիարակելու խնդիրն է արժարժել, որը ընդունելի չի եղել Անանիա կաթողիկոսի համար: Ի դեպ՝ հետագայում, և՛ **Յովհաննես Երզնկացին**, և՛ **Կոստանդին Բարձրաբերդցին** ի պաշտպանություն այս «Երիտասարդաց եղբայրությունների» գրել են հատուկ կանոններ և ճառեր:

Բացառվում է, որ Խոսրով Անձևացին աղանդավոր լիներ: Նրա որդի **Գրիգոր Նարեկացին** մեծ հարգանքով և գնահատանքով է խոսում իր հոր մասին, նրան համարելով Աստծո պատվիրաններին հույժ հետևող, և իրեն էլ նրա որդին կոչվելու անարժան... Գրիգորը իր եղբայր Յովհաննեսի հետ **Նարեկա վանքում** է մեծացել, այնտեղ ուսում առել, վարդապետ դարձել:

Նարեկա վանքը գտնվում է Վասպուրականի Ռշտունյաց գավառում, Վանա

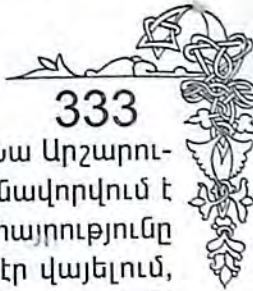
**Քարայրը, որտեղ ծգնել է
Գրիգոր Նարեկացին**

ծովի հարավային ափին, Նարեկ գյուղում: Նարեկա վանքի պարսպապատ տարածքում էին գտնվում Սրբուհի Սանդուխտի և Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները, Սբ. Գրիգորի մատուռը, ժամատունն ու զանգակատունը: Յովհաննես և Անանիա Նարեկացիների շիրիմները գտնվում են ժամատան ներսում: Սբ. Գրիգոր մատուռը կանգնեցվել է Գրիգոր Նարեկացու հիշատակին՝ որտեղ և ամփոփվել է նրա աճյո

Նարեկա վանքը կա... վել է 10-

րդ դարի առաջին կեսին և, ըստ ավանդության, նրա կառուցումը կապված է պատմական մի նշանավոր իրադարձության հետ:

...**Ռոմանոս Առաջին Լակապենոս** հայազգի կայսրը Բյուզանդական կայսրության մեջ ապրող հայադավան հոգևորականներին այնպիսի հալածանքների ենթարկեց, որ նրանք մեծ ներգաղթով անցան Հայաստան: Ե՛վ Բագրատունի, և՛ Արծրունի թագավորները հովանավորեցին հալածական կրոնավորներին և, կառուցելով նոր վանքեր, նոր միաբանություններ հիմնեցին հալածված հոգևորականներից: Այս վանքերը դարձան գրչության և մատենագիտության կենտրոններ: Այս առիթով կառուցված վանքերից մեկն էլ Նարեկա վանքն էր: Վանքը կառուցվեց Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի օրոք, որն այնտեղ առաջնորդ նշանակեց նշանավոր վարդապետ **Անանիա Նարեկացուն**:

Անանիա Նարեկացին ծագումով Այրարատյան մահանգից էր: Նա Արշարունիք գավառի Խավարածոր վանքում ուսումնալարտելով պաշտոնավորվում է այստեղ: Եվ երբ նրան վստահեցին նորաբաց Նարեկա վանքի վանահայրությունը և դպրավանքի տնօրինությունը, նա արդեն մեծ հեղինակություն էր վայելում, որպես իմաստասեր, աստվածաբան, պատմագիր, երգահան, ծարտասան, բանաստեղծ, մեկնիչ-քերական, եկեղեցական նշանավոր գործիչ և դպրոցի հիմնադիր, մանկավարժ, ուսուցիչ, մատենագիր...

Նրա կյանքն ու գրական ժառանգությունն ուսումնասիրողներից **Հրաչյա Թամրազյանը** գրում է.

«Նրա գործերի համեմատությունը Գրիգոր Նարեկացու գործերի հետ երևան է հանում Նարեկյան դպրոցի այս երկու նշանավոր դեմքերի ստեղծագործության ժառանգական կապը, որ խոսում է արդեն ձևավորված ավանդույթների գոյության մասին: Այս փաստի կարևորությունը մեծանում է նրանով, որ մինչև այժմ Գրիգոր Նարեկացին ներկայանում էր իբրև մեկուսացած անհատ, կղզիացած հանձար, որ չի ունեցել իր արժանի նախորդներն ու գրական ներգործուն շրջանակն ու միջավայրը»:

Եվ իրոք, Նարեկյան դպրոցը մեծ արդյունքների էր հասել ոչ միայն աստվածաբանության ասպարեզում, այլ նաև «**արտաքին**» գիտությունների՝ գոյաբանության, իմացաբանության, տարրաբանության, մարդակազմության ու նության, իմացաբանության, տարրաբանության, աստղագիտության ու բժշկագիտության, քերականության ու մաթեմատիկայի, աստղագիտության ու բժշկագիտության ոլորտներում: Նարեկա վանքը բնավ էլ միակը չէր: Նա պարբաժշտության ոլորտներում: Նարեկա վանքը բնավ էլ միակը չէր: Նա պարբաժշտության ոլորտներից մեկն էր, որտեղ փայփայլում էր իմացությունը իր բոլոր արտա-հայտություններով:

Խոսրով Անձևացին իր որդիների կրթությունը վստահեց Անանիա Նարեկացուն, ոչ միայն որպես ազգական, որովհետև նա իր գավակների մորեղբոր որդին էր, այլ նախ և առաջ այն պատճառով, որ նա մեծ **Ուսուցիչ** էր և **Դաստիարակ**:

Այո՛: Բայց նա **Հանձարի** ուսուցիչն էր:

Անանիա Նարեկացու ձեռքի տակ իր լինելիության գաղտնիքն էր իմաստավորում Հանձարը, որը հետո իր հազարամյա հեռվից, իր դարի իշխող ոգու սերտ, վորում Հանձարը, որը հետո իր հազարամյա հեռվից, իր դարի իշխող ոգու սերտ, Բայց նաև առանձին ու ինքնիշխան իմաստությամբ փորձեց լուծել մարդու՝ և առհասարակ մարդկության՝ ճակատագրի խորհրդապաշտական մութ գաղտնիքները՝ ունենալով Աստծո և Սատանայի, մեղքի ու քավության, դրախտի ու դժոխքի, կյանքի ու մահվան մշտական զգացողություն, հոգու մշտական կռիվ մարմնի տարածքում:

Ապաշխարանքի սովորական կյանքը վանական միջավայրում, այնուամենայնիվ, ծնում էր մտքի տիտաններ, որոնք **Հայոց ոգեղենի** լուսավոր տաճարներ կերտեցին իրենց վանական նեղիկ խցերում, ճգնալյաց խստակեցությամբ արհամարհելով մարմնականը՝ հանուն հոգու բաղձալի ու անթերի խաղաղության:

Քիչ ավելի փորձենք հասկանալ հայ աշխարհում տիրող կրոնական կյանքի էությունը, որը 10-րդ դարից շատ առաջ և դեռ շատ հետո էլ, պիտի կերտեր քրիս-

«Ավագի վրա կառուցեցի ես շենք հիմարության,
Լայն արահետով խաբվեցի հասնել անձկալի կյանքի,
Ինքս փակեցի ելքն ուղևորիս
Եվ կորստյան խորխորատը ես իմ կամքով բացի:

Եկեղեցական միջավայրում՝ հոգևորական աշխատակիցները փուն էին նաև աշխարհիկ, մարդասիրական գաղափարները։ Խաղաղությունը, այնուամենայնիվ, ժողովրդի ամենաբազմազան ընդունակություններին և առաջին հերթին ճարտարապետությանը լայն ասպարեզ ընծայեց։ Հիշենք Գագիկ Արծրունի թագավորի շինությունները, որոնք նրա

Քանաստեղծը խորապես համոզված է, որ մարդը ծնվում է միանգամայն հոգեկան մաքուր արժանիքներով, սակայն շատ արագ դառնում է արատների շտեմարան: Եվ ստեղծագործողի մեծությունը նրա կատարելագործման ձգտումի ուժգնության մեջ է, մարդուն ամենայն արատներից զերծ տեսնելու, նրան փրկված տեսնելու հավատի մեջ:

Այսինքն՝ մարդու կատարելագործման ձգտումը այնքան ուժեղ է, մարդուն արատներից զերծ տեսնելու, փրկելու հույսը այնքան մեծ է, որ նա հավատում է, թե մարդը կարող է հասնել կատարելության: Եվ սրա համար կարևորը բնավ էլ մարդու ինքնաձադկման ու ինքնառաջնացման ձգտումը չէ, թեև այդպես կարող է թվալ, այլ բազմակերպ արատներից մաքրվելու և ամենաբարձր կատարելության հասնելու բուռն, ոչնչով չսահմանափակվող տենչանքը:

Որքան խոր դրամատիզմ, անանց կսկիծ, տագնապ ու դաժնություն, բայց միաժամանակ՝ ապրելու իղծ, գոյատևելու, կյանքը վայելելու բոցառ տենչ կա և արդարև մեծ հավատ, թե **երբ մարդու անձնավորությունը Աստծո մեջ է՝ Աստված ինքն է մարդու մեջ**: Ահա այս սքանչելի գիտակցումը կարող է դառնալ այն լույսը, որը լուսավորելով ահարկու կասկածանքների մութ բավիղները՝ մեզ դուրս է հանում **հավատի, հույսի ու սիրո աշխարհ...**

Ասացինք, որ իր սքանչելի «Մատյանի» հերոսը հենց ինքն է՝ բանաստեղծը, որը, սակայն, հանուր մարդկության ճակատագրի գաղտնիքն է վերծանում, երբ ասում է. **«Ես եմ համայնը և ամենքինն է պարփակված իմ մեջ»**: Իսկապես դա այդպես է: Եվ այս ահռելի մարդասիրությունն է պատճառը, հեզ մարդկության հանդեպ ունեցած այս անպարագրելի խանդաղատանքն է պատճառը, որ մի ողջ հազարամյակ անցնելուց հետո էլ ողբերգականությամբ հարուստ և միաժամանակ մարդկային գիտական, իմացական մտքի հզոր փայլատակումներով

Այս տեսադաշտի վրա **«Ես եմ համայնը և ամենքիսն է պարկազգահ իմ մեջ»** հասկացությունը առավել քան իմաստավորված է:

Այսօր էլ կարծես ոչինչ չի փոխվել մարդու մտածումների ու զգացողությունների խորքում, երբ նրան հաջողվել է նույնիսկ տիեզերքի ճանապարհները խաչաձևել: Հազար տարի առաջ և դրանից էլ հազարամյակներ անց՝ ոչինչ չի փոխվելու: Հանճարի սրտի խորքերից հնչող խոսքը, մինևույն է, յուրաքանչյուրի հետ բարբառվելու է որպես ամենակարևոր խոսք ուղղված Աստծուն՝ սրտի խորքերից: Որովհետև առ Աստված խոսքի կարիքը մշտնջենական, հավիտենա-կան է: Նա հոգու բոլոր ցավերի բալասանն է: Այդ բալասանին դիմել են անցյալում, դիմում են ներկայում և պիտի դիմեն ապագայում: Եվ ով կարողացավ դիմել անկեղծորեն, առանց երեսպաշտության, պիտի պարգև ստանա խղճի մեծ խաղաղություն:

«Ընդունի՛ր սիրով Տեր Աստված հզոր,
Աղաչանքներն իմ դառնացած սրտի,
Քաղցր զթությամբ մոտեցիր դու ինձ, ամոթահարիս,
Փարատի՛ր, ամենապարզև՝ ամոթալի տխրություններս,
Վերցրու՛ ինձանից, ողորմած, անտանելի ծանրություններս,
Հեռացրու՛, հնարագետ, սովորություններս մահացու,
Խափանի՛ր, մի՛շտ հաղթող, հրապույրները խաբողի,
...Պահպանիր քո կամքով տառապած հոգիս.
Տու՛ր հանգիստ բերկրալի մահազույն նիրհիս
Խորին գիշերում,

*Տեսությանս պատուհանները,
Որոնք մտքի զգայարաններն են,
Անփոփիր այնպես ու պարուրիր,
Որ պաշտպանվեն միշտ անասանելի,
Կենցաղական հոգսերից բոլոր, անըջական երազներից,
Խռովահույզ ծփանքներից ու ցնորքներից խենթ ու խուլական»:*

Նրա մարդասիրությունը դրված է Հանճարի գերագույն նժարին: Նրա կյանքի ու մահվան մասին դառնադի մտածումները չափվում են տիեզերական անսահմանության մեջ պարփակված անպարագիծ, հավերժական, Աստվածային էության կամքով: Եվ հարցն առաջանում է ինքնին. ի՞նչ է մարդու կյանքը Աստծո հավերժության հետ համեմատած: Կարո՞ղ է մարդը հաղթահարել անվախճանի ու մահկանացուի միջև գծված սահմանը և լուծել տիեզերքի ու բնության առեղծվածները, նրանց հետ մահ մարդու՝ առեղծվածը: Մարդն առեղծված է, ինչպես տիեզերքի անեզրությունը, օվկիանոսների խորությունները, լեռների բարձրությունները, անտառների հզոր կանաչությունը, անապատի սորուն ավազաբլուրները, համապարփակ բնության հավերժ ներկայությունը կամ թեկուզ ամենաչնչին ցողունի վրա հաստատված երեք թերթանի մանրիկ ծաղիկը, աննշան ծեղը, որոնք նույնպես արարչագործված են:

Եթե նույնիսկ 20-րդ դար հասած ու նրանից առաջ անցած մարդկությանը թվում է, թե լուծել է տիեզերքի և բնության գաղտնիքները, քանի որ իր հրթիռների գերիզոր ուժով հասել է աստղերին կամ իր սուզանավերով իջել է օվկիանոսի հատակը և էլի այդպիսի անհամար գյուտեր, որոնց շնորհիվ հանգիստ իր տեղում մտած կարող է հօդս ցնդեցնել երկրագնդի իր ուզած կողմը, իրավունք ունի՞ մտածելու, թե լուծել է արարչագործման գաղտնիքի թեկուզ մի հյուլեն կամ մարդ արարածի գոյության հզոր գաղտնիքը...

Հարցնենք. մարդը ճանաչո՞ւմ է մարդուն կամ թե ինքն իրեն, ի՞նչ էության զգացմունքների, մտածումների, իր երազների զարմանալին, անբա րելին...

Ուրեմն, մահվան անհրաժեշտ ներկայությունը չէ միայն պատճա ր մարդը խաբխափում է անպատասխան հարցերի որոգայթներում:

Մեծ, անչափելի տառապանքն ինքն իրեն բացատրել չկարողանալուց է, ինքն իրեն չճանաչելուց:

Սքանչելի բնությունը հավերժականի խորհուրդն է, լույսի ու խավարի, խաղաղ առավոտների, անդորրության ու պայծառ տրամադրության գրավականը, անսահման գեղեցիկ, անսահման առիմքնող և ապա սարսափեցնող իր աղետներով, իր երկրաշարժերով, հրաբուխներով, ջրհեղեղներով, վայրագ քամիների կատաղի սլացքով, ամեն բան տակնուվրա անող փոթորիկներով... ամեն ինչ կործանող իր հզոր զայրույթով և այդ զայրույթի դեմ մարդու փոքրությունը, չնչիությունը, անզորությունը...

Նա գիտի՞, Նա տեսնու՞մ է, Նա լսու՞մ է... Վկա իր «Մատյանի» բազմաթիվ էջերը, որտեղ հավաստում է, թե «**Հոգու թևերով շրջել է մարդկանց անթիվ անհամար սերունդների մեջ**» և վստահաբար կարող է ասել, որ.

*«...Երբ լապտերիս յուղը սպառվի
Զի եթե մարի, էլ չի վառվի նա,
Վա՛յ ինձ, երբ լսեմ
Երկնավոր թագավորի վճռով կնքված,
Սիրտս դող հանող և սարսափելի
Այս խոսքն ահավոր.
«Զեզ չեմ ծանաչում»...»:*

Բայց նախքան Արարչից չճանաչվելով մերժվելը՝ ճանաչված չէ ինքն իրենից: Բանաստեղծը «**տեսանող է**», այստեղից էլ նրա անսամ, շքեղ երևակայու- թյունը: Ի դեպ՝ նա դրախտի տեսիլ չունի, բայց շարունակ նրա աչքերի առջև են դժոխքի ու նրա ներսում կատարվող քստմնելի տեսարանների մանրամասները... Այո՛, Աստված ստեղծելով մարդուն, տվել է նրան ինքնիշխանություն, ազատ կամք և այդ պատճառով՝ լույսի ու խավարի կամ դրախտի ու դժոխքի ընտրությունը թողել է մարդուն և չի խառնվում նրա որոշումներին:

Հայ ուսումնասիրողները գտնում են, թե **Նարեկացի** բանաստեղծի ստեղծա- գործությունը Հայկական Վերածննդի առաջին արտահայտությունն է: Թեև կար- ծործությունը Հայկական Վերածննդի առաջին արտահայտությունն է: Թեև կար- ծում ենք, որ Հայոց ոգեղեն աշխարհում խզում տեղի չի ունեցել, այլ, թերևս, քիչ ծում ենք, որ Հայոց ոգեղեն աշխարհում խզում տեղի չի ունեցել, այլ, թերևս, քիչ հանդարտում: Յուրաքանչյուր դար, ժամանակի որոշակի հատված ունեցել է առանձնահատուկ պոռթկումներ գիտական և իմացաբանական, ճարտարա- պետության և առհասարակ մշակութային ոլորտներում: Ի դժբախտություն մեզ՝ պետության և առհասարակ մշակութային ամբողջական պատկերը ամծանոթ է մեզ, որովհետև այն հեթանոս մեր մշակույթի ամբողջական պատկերը ամծանոթ է մեզ, որովհետև այն անխնա ոչնչացրեցինք ինքներս... Մեր հավատի ոգևորության, հիվանդագին զգացականության և դյուրահավատ բնավորության անտեղի, ոչնչով չպատճա- ռաբանված դաժանությամբ:

Բայց եղավ **Հայոց Ոսկեդարյան** պոռթկումը: Ոչնչացվածը մորից հառնեց՝ մշտապես ունենալով իր սքանչելի մարմնավորումները ոգեղենի տիրույթներում: Բազում օրինակներ կարելի է բերել:

Գրիգոր Նարեկացի Հանճարը ծնվեց 10-րդ դարի ինչ-որ հատվածում, որպեսզի հաստատի երբեք չընդհատվող Հայոց Ոգեղեն ժամանակի մշտա - հոլով ներկայությունը:

Ֆրանսիացի բանասեր և երաժշտագետ **Լյուք Անդրե Մարսելը**, որը հրապուր- ված էր հայկական բանաստեղծությամբ ու երաժշտությամբ, 1952 թվականին հայկական ձեռագրեր ուսումնասիրելու համար այցելել է **Վենետիկի Մխի - թարյան միաբանություն** և **Գրիգոր Նարեկացու** ծննդյան 1000-ամյակի առթիվ ընդարձակ ուսումնասիրությամբ 25 էջանոց թարգմանություն է ներկայացրել ֆրանսիական հասարակայնությանը: Մեծ հիացմունքով խոսելով «**Ողբի**» բովանդակության ու ձևի գեղեցկության մասին՝ նա գրում է. «**Թեպետ Նա - րեկացին հաճախ ազդարարում է մահը, բայց սխալ կլինի նրան համարել ոչնչի երգիչ, որովհետև նա մահը անպատշաճ է համարել մարդուն, որով - հետև ոչ ոք նրա չափ չի պահանջել ապրելու իրավունքը**»:

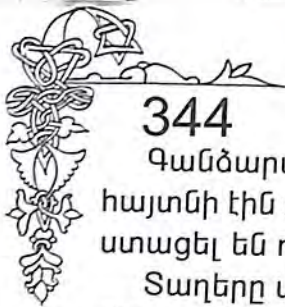
Նրա համաշխարհային և համամարդկային գաղափարների ակունքը,

«Եվ արդ, նրանց հետ, որ կողկողազին եղանակների
Համաձայն խոսքեր են շարահյուսում,
Հորինում հարմար՝
Ամեն մի տողի վերջում միևնույն գիրը դնելով,
Որով արտասուք հոսեցնելու չափ մորմոքեցուցիչ
Առավել սաստիկ հուզիչ են դարձնում
խոսքը կարեվեր կիզած սրտերի՝
Եվ ինքս նույնպես
Գլուխն անցած այժմ այդպիսիների,
Որոնք լալազին բանաստեղծություններ են
եղանակում,
Նրանց ողբաձայն հեծեծանքներով
Վշտակիր հոգիս եմ պարզում, ահա»:

Ես չեմ պատրաստվում բանասերի, գրականագետի վերլուծումներ կատարել Տաղերի ու Գանձերի առիթով, ինչպես այն չարվեց «Մատյան Ողբերգության» առիթով: Այդ արել են նրանք, ովքեր դրա իրավունքը ունեն. երախտավոր Մանուկ Աբեղյանը, Մկրտիչ Մկրյանը, Վաչե Նալբանդյանը, Լևոն Մկրտչյանը, Պողոս Խաչատրյանը, Արշալույս Ղազարյանը, Արմինե Քոշկերյանը, Վազգեն

Գրիգոր Նարեկացին առաջին գանձամանցն էլ, բայց գրելով է՝
ամփոփվեցին ժողովածուների մեջ, որոնք կոչվեցին «Գանձարաններ»:

Գանձարաններում իրենց պատվավոր տեղն ունեին մահ **Տաղերը**: Տաղերը հայտնի էին դեռ 5-րդ դարից, որոնք Գրիգոր Նարեկացի բանաստեղծի գրչի տակ ստացել են ուրիշ մի փայլ:

Տաղերը փոքրածավալ երգերի որոշակի տեսակ են, որոնց չի կարելի շփոթել ո՛չ գանձի, ո՛չ շարականի, ո՛չ կցուրդի կամ եկեղեցու ծիսակատարության ժամանակ կատարվող որևէ բնույթի ստեղծագործության հետ: Եթե գանձերը պատմողական-նկարագրական բնույթի երգեր են, ապա տաղերը հուզական աշխարհի վրա ներգործելու, ոգևորելու և մեղեդային հարուստ երաժշտականությամբ հմայող սքանչելի բանաստեղծություններ են:

Նարեկացու տաղերը քնարերգության փայլուն մնուշներ են, որտեղ աստվածային պաշտամունքի է արժանացել անպարփակ բնությունը: Իրական աշխարհի այն ընկալումը, որն ունի Նարեկացի մարդը, այն ներշնչանքը, որն այդ ընկալումը դարձնում է մարդկային զգացմունքների հետ խորհրդապաշտորեն կապված ոգու լուսավոր ճառագում, գեղեցկորեն սահուն, գեղեցկորեն մեղեդային, անկաշկանդ հուզումների ելևէջները փոխանցում է ընթերցողին, լսողին՝ հուզավառ ապրումի պահեր պարզելով:

Փորձենք լսել այն մեղեդին, որ այս տողերի մեջ է.

**«Գոհար վարդն վառ առեալ
Ի վեհից վարսիցն արփենից
Ի վեր ի վերաց վարսից
Ծաւալէր ծաղիկն ծովային...
...Շուշան շողեր յովտին
Շողշողեր դեմ արեգականն
Այն հիւսիսային հաւէն,
Հով հարեալ գոհար շուշանին,
Յայն հարաւային լեռնէն,
Քաղց օդով ցողեր շուշանին,
Շուշան շաղով լցեալ
Շող շաղով և շատ մարգարտով,
Ծաղկունքդ ամէն շաղ առին,
Շաղն յամպէն, յամպն յարեգակէն...
...Աստղունքդ ամէն շուրջ առին
Դէմ լուսնին՝ գունդ-գունդ բոլորին.
Գունդ-գունդ խաչածել գնդակ,
Յաւրինուած երկնից շրջանակ:
Փա՛ռք Հաւր եւ Որդւոյն յաւէտ,
Սուրբ հոգւոյն այժմ և յաւիտեանս...»:**

Սա մի քանի տող էր, ընդամենը, Վարդավառին նվիրված տաղից:

Բնապաշտական այս սքանչելի նվիրումի կողքին մարդկային բոլոր գեղեցկությունների ոգեղենացումն է Տիրամոր կերպարը: Շքեղաշուք խոսքի հզոր ընդգրկումով այստեղ նվիրագործվում է գեղեցկության համապարփակ էությունը:

**...Տաղ ազնիւ, Նարեկացւո՛յ է:
«Աչքըն ծով ի ծով ծիծաղախիտ
Ծաւալանայի յառաւօտուն,
Երկու փայլակնաձև արեգական նման,
Շողն ի ժամին իջեալ յառաւօտէ լոյս...»:**

Կամ՝

**«...Հանդարտիկ խաղայր, թիկնեթեկին ծեմեր:
Բերանն երկթերթի, վարդն ի շրթանց կաթեր,
Լեզուին շարժողին քաղցրեգանայր տաւիղն՝
Ծոցն լուսափայլ կարմիր վարդով լցեալ,
Ծղիքն ծիրանի՝ մանուշակի հոյլք...»:**

Եվ՝

**«...Անձինն ի շարժել մարգարտափայլ գեղով,
Ոտիցն ի գնալ՝ շողն ի կաթիլ առնոյր:
Այն թագաւորին, այն նորածին փրկչին,
Ջրեզ պսակողին՝ փառք յաւիտեն, ամէն»:**

Պետք է կանգ առնել, որովհետև միևնույն է, ինչպես հնարավոր չէ չափել տիեզերքի խորությունը, այնպես էլ հնարավոր չէ բացել Նարեկացի բանաստեղծի էության բոլոր ծալքերը՝ մեկիկ-մեկիկ դուրս կորզելու համար նրա անձի և հանճարի անվերծանելի գաղտնիքները:

ՄԵՆԵՐԻ ԵՐԵՄԻԱՍ

Հաւուն հաւուն արթնացել,
դիտելով զհեթանոսս՝
Ձայներ ձայներ տատարակն՝
սիրասնունդ սիրելոյն:
Դարձիր, դարձիր սոմնացիդ
ընդ վիմին հովանեալ:
Եվ, հարսնուհիդ ի լերանց ընծուց
ի դաշտաց այծեմանց:
Եկեալ եկեալ տաաղին
յեփրայիմ Բեթլէին:
Եկեալ եկեալ յասպարէզս

Հախուռն և մրրկաշունչ է նրա Հանճարը: Ինչպե՞ս ինձ նման սովորական մեկը կարող է լիարժեք ընկալել նրան, հասկանալ նրա մտքի, զգացմունքների անզուսպ ու անվերջ հորդումը, ապրումների, անսահմանափակ միստիկական երևակայության բարձրագույն էությունը...

Մնում է միայն աղոթել Մեծ բանաստեղծի, Մեծ տառապյալի և Մեծ մխիթարողի խոսքերով.

«Աստված, ամենքի...»

Մի տուր ինձ սրտի արգանդ անորդի Իսրայելի պես
եվ ոչ էլ ցամաքած ստինքներ աչքի, ո՛վ ամենագուր:

Լսի՛ր, բանավոր աղաչավորիս հզոր ողորմած:

Հայտնի՛ր, գթառա՛տ, քաղցր կամքդ ինձ տարակուսյալիս,

Որպեսզի այստե՛ղ, երկրի՛ վրա իսկ զորանամ ես,

եվ երբ որ բացվի երկինքը վերին,

Չլինի՛, որ ես լույսը վայելելու անվարժ, անընտել՝

Մոմի պես հալվեմ, սպառվեմ իսպառ, ջնջվեմ մեջտեղից:

Սի՛րտ տուր զրկվածիս

Ու՛ժ թլկացածիս և կյանք մաշվածիս խղճի խայթերից

Ձղջումի խոսքերն արա զորավոր, ինձ ուղարկելով

Հոգիդ բարձունքից:

Ինչո՞ւ կարծրացնես սիրտը եղկելուս, անճա՛ռ ահավոր,

Որ չթափանցի՞ երկյուղդ այնտեղ:

Թող որ չլինեմ ես անպտուղ՝ փոքր այս վաստակիս մեջ

Անբերրի հողում, իզուր, ապարդյուն սերմանողի պես,

Չլինի, որ երկնեմ և չժնեմ ես,

Ողբամ և չարտասվեմ, ընթանամ և չհասնեմ,

Խորհեմ և չհառաչեմ, ամպեմ և չանձրևեմ,

Ես ծայն տամ և դու չլսես,

Պաղատեմ և անտես մնամ,

Ջոհ մատուցեմ և չմխամ,

Տեսնեմ քեզ և դատարկ դուրս գամ...

Մեղքերով ապրած օրերիս չափով

Տանջանքի տուգանք վճարել մի տա

Ինձ՝ չարագործիս...

Փրկիր ինձ, գթած, լսիր ողորմած,

Մարդասիրաբար ներիր ինձ, ներող

Կյանք տուր նորոգող, վերականգնիր,

Լուսավորիր, բժշկիր, քավիր անքնին:

Եվ երբ որ հասնի օրը իմ վերջին

Եվ շունչս փչեմ, ցույց տուր ինձ դու, Տեր

երկնավորներից եկած երջանիկ

Մաքուր մի ոգի,

Որ լուսաթռիչ՝ ինձ հասնի սիրուդ պարզևն առած:

Հուսահատ օրս դու չարագործիս

Քո անակնկալ բարին պարզևիր...

Տե՛ր, Տե՛ր անպարագրելի,

...Ցրիր ծխամած թանձրություններս

Չազիր կրքերիս,

Փարատի՛ր իմ մտքից մոռացության մեզը մթին,

Ցրելով նրա հետ և՛ խավարը մեղքի...

...Լուսավորի՛ր դու վերստին իմ մեջ

Աստվածային հրաշալի գիտության

Ծագումն անստվեր,

Որպեսզի արժանի լինեմ ուսանելու և ուսուցանելու

Որպես բարի օրինակ՝ աստվածասեր լսողներին:

Տե՛ր, զորություններդ արթնացրու

Եվ ինձ փրկելու փութա՛,

Ինձ որ չեմ ծանաչում նույնիսկ

Ու չգիտեմ երբեք

Թե որի ձեռքով և ո՞ւմ պատկերով

Ինչո՞ւ գոյացա...»:

Եթե փորձենք ամփոփել մինչև այժմ ցաքուցրիվ ասվածը, պիտի գիտակցենք, որ 10.000 տողի մեջ ամփոփված **Հանճարի** տառապալից ողբերգությունը, զգացմունքների խոր դրամատիզմը և մտքի ծավալումների դրսևորումները, զգացմունքների հախուռն սլացքը ըմբռնել, հասկանալ միանգամից սովորական ընթերցողին անհնար է, և որ դեռ շատ իմաստուններ պիտի գան և իրենց խորախորհուրդ մտքի լայնարձակությամբ պիտի փորձեն վերծանել այս անվերժանելին, բանաստեղծի խորհրդապաշտ էության այս մենախոսությունը, նրա ի խորոց սրտի խոսքը առ Աստված, կյանքի ու մահվան, անկման ու փրկության, հուսալքման և ինքնա-հուսադրման իրարամերժ գաղափարների ու ապրումների այս հզոր, ան-երևակայելի բախումը:

Պիտի պարզապես հնարավորին չափ ոգեկոչել Մեծ մարդասերի ցանկությունը և մխիթարվել նրա խոսքերով:

«Գովյա՛լ երկնավոր

Հավատքի՛ համար մաքրիր իմ տարակուսած

Դառնացած հոգին...

...Փարատի՛ր ամենապարզև ամոթալի

տխրություններս,

Վերցրու ինձանից այս անտանելի ծանրություններս,

Քո կամքով պահպանիր տառապած հոգիս:

Պաշտպանիր դու ինձ

Կենցաղական հոգսերից բոլոր,

տով:
 Զարմանալի բան. Ժողովրդի բոլոր խավերը ընդունել են Աստվածային Սիրո, Զույսի, Հավատի եռամեծար պաշտումի այս «Մատյանը» նաև որպես հոգու և մարմնի բժշկության կատարյալ բժշկարան: Մարդու մարմինը կավ է, ուր բեկված է Աստվածային լույսի ճառագայթը... Այն պետք է պահել ամեն զնով:

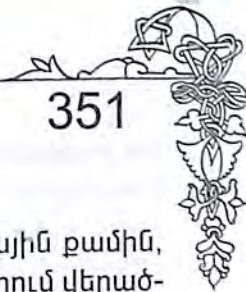
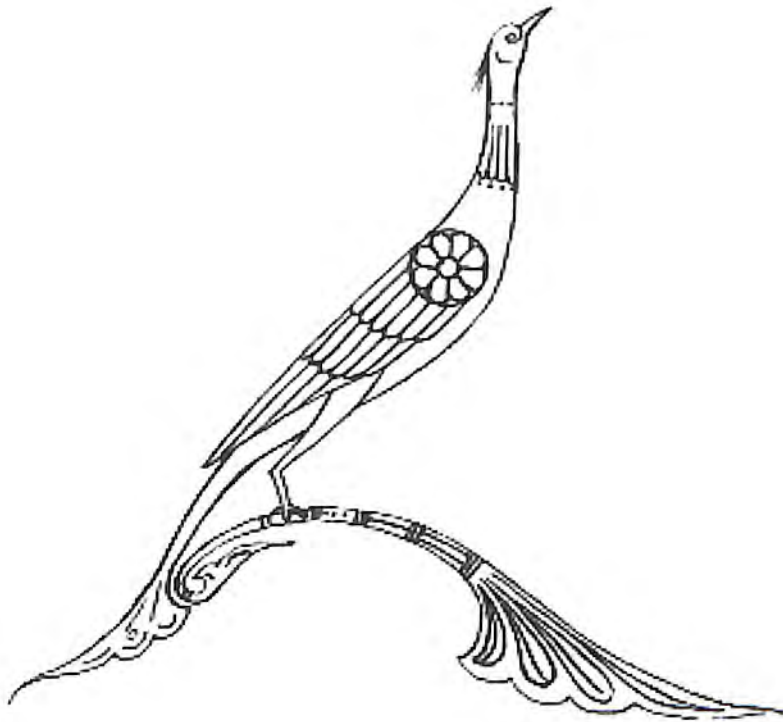
Կա՞, արդյոք, հիմա նրա շիրիմը... Ուրվականներն են ուխտի բարձրանում և փլված կոթողների քարերին բազմելով՝ Լուսնի կաթնամշուշ լույսով ողողված Վանա ծովակի ջրերի խորքում թաքնված առասպելն են պատմում այն ժողովրդի մասին, որ կար Վասպուրական չքնաղ աշխարհում, բայց հիմա չկա... Սակայն պատմում են նաև, որ նրա ժառանգները ծվարած իրենց սրտի չափ մնացած

Հայաստանում և կամ թե ցրված համայն աշխարհի բոլոր ծագերում, շատ բաների հետ, որպես ապրելու մեծ գրավական՝ պահում են նաև հիշատակը **Մեծ տառապյալի, Մեծ մխիթարողի, Մեծ բանաստեղծի** և նորից սովորում են նրանից, ինչպես ճիշտ հազար տարի շարունակ, **վերծանել մարդասիրության վսեմ գաղտնիքը**:

Ողորմի՛ նրան: Հազար ողորմի նրա խնկելի հիշատակին, սոսականաչ մյուռոն նրա կենդանի Ոգուն:

...Հիմա քայլ պիտի անենք և երթանք Անի:

ԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ

Երբ ամռանը Շիրակի վրայով թռչում է Կարախաչի լեռնահովտային քամին, նրա ծայրը Անի քաղաքի ավերակներում և Անատակի քարանձավներում վերածվում է ողբալի վայոցի, սգացող եղերամայրերի տխրաթախիծ հառաչանքների, որը լսողին ընկղմում է աննկարագրելի սարսուռների մեջ:

Մենավոր այցելուն հայտնվել է կործանված քաղաքի ավերակների դիմաց, մի խոր ծորով նրանից բաժանված: Երկար ճանապարհ կտրելուց ու այստեղ խոր ծորով նրանից բաժանված: Երկար ճանապարհ կտրելուց ու այստեղ հայտնվելուց հետո՝ նա անկարող է մտնել մեռած քաղաքի ավերակների մեջ, մատների նրբին շոշափումով զգալու համար զարդաբանված քարերի ներսում ապրող տրոփյունը, որն անլսելի է օտարի սրտին, անհաղորդ նրա էությանը, եթե ապրող տրոփյունը, որն անլսելի է օտարի սրտին, անհաղորդ նրա էությանը, եթե նույնիսկ եկել է այստեղ հետաքրքրությունից դրդված, զբոսաշրջիկի իրավունքներով պաշտպանված:

Ձորի հանդիպակաց եզրին կանգնած այցելուն զբոսաշրջիկ չէ, հայ է, որից խլված է իր սեփական քաղաքի ավերակներին այցելելու իրավունքը: Սահմանը, որը գծված է ի՛ր և իր երկրի՝

միջև, անցնում է ահա այս ծորով, որը պաշտպանված է փշալարերով ու հեռահար զենքերով: Հյուսիսից փչող քամին, որը եղերածայն է դարձել ավերակների մեջ, հաշվի չառնելով սահմանն ու փշալարերը, հասնում է այցելուին և նրա հոգին ընկղմում մորմոքող ապրումների մեջ:

Ինչո՞ւ է եկել: Գուցե ապրելու

Անիի կամուրջը

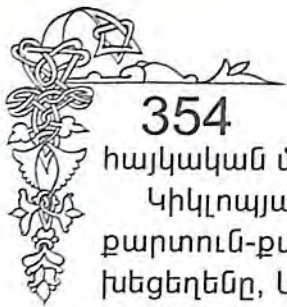
համար անցյալի փառքի ունայնության գիտակցումը... Գուցե փորձության ենթարկելու համար կարոտախտի հավերժական դարձած ժառանգական հիվանդության տառապանքը կամ զգալու մեծ, անտարողունակ ափսոսանքն ու ռիսակալ ատելությանը անիծելու ճակատագրի նենգ խաղը, որն այդպիսի մի ահռելի կորուստով փաստեց իր երկրի մի լինելը, ապա նաև այն ճշմարտությունը, թե ոչինչ արևի տակ հավերժական չէ:

Հեռացի՛ր: Բայց այցելուն համոզված է, որ հեռանալով էլ միևնույն է իր հետ տանելու է ծանր հիշողության դառնությունը, որն իր ներսում է, իր ավիշների ու արյան հետ հունցված և հավերժության չափ մի ժամանակի ընթացքում նրանից ազատում չկա՝ ոչ իր, ոչ իր ժառանգների և ոչ ժառանգների ժառանգների համար, որոնք դեռ նոր պիտի ծնվեն... Պիտի ծնվեն ու պիտի գան այս ավերակների դիմաց, որ սողունների ու բվերի բնակատեղի է հիմա, և պիտի զգան նորից էության ընդերքից բարձրացող ափսոսանքի դառնաղի համը:

...Շիրակի վրայով թռչող չոր քամին հագեցած է ծաղիկների բուրմունքով...

Անին Շիրակի բեղուն, հացառատ դաշտին է պատկանում, որը Հայկ Նահապետը նվիրեց իր թոռնորդի-Շարային: Հիշո՞ւմ եք, սրա մասին պատմել ենք: Շատակեր Շարայի, որի մասին ժողովուրդն ասում էր. **«Թե քո որկորը Շարայի որկորն է՝ մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն»:** Շարան

Գերմանացի ականավոր գիտնական, երկրաբան և հնագետ **Յերման Վիլհելմ Աբիխը** երբ 1840թ. Մեծ Մասիսի վրա գտնվող Ակոռիի երկրաշարժի պատճառ - ներն ուսումնասիրելու համար եկավ Հայաստան և 1845թ. հուլիսի 17-ին Արա - ռատի գագաթը բարձրանալուց հետո պեղումներ կատարեց նաև Ամիի կիկլոպյան հնագույն կառուցներում՝ հանգեց այն եզրակացության, թե սրանց և

հայկական մյուս հնագույն կառույցների միջև նմանությունն անվիճելի է:

Կիկլոպյան կառույցների մնացորդները, հին գերեզմաններից պեղված իրերը, քարտուն-քարայրներից հայտնաբերված բրոնզե զարդերը, նոր քարեդարյան խեցեղենը, Աղջկաբերդի և ընդհանրապես, քաղաքի շրջակայքի հնությունները անվիճելի ապացույցներ են, որ այստեղ անհիշելի ժամանակներից եղել է շեն ու մարդաշատ բնակավայր և ժամանակի որևէ հատվածում իր գոյությունը չի ընդհատել մինչև այն պահը, երբ հռչակվել է Հայոց մայրաքաղաք:

Մովսես Խորենացու վկայությամբ 321թ. **Տրդատ Երրորդը Կամսարական** ընտանիքի ժառանգությունների համար Արարատյան աշխարհի Շիրակ և Արշարունիք գավառները, Դրասխանակերտ դաստակերտը, Երվանդաշատ քաղաքը պարգևել է նրանց:

Սկզբում Կամսարականների նստավայրը Անի ամրոցն էր, որը հետո իր տեղը գիջեց Արշարունիքի Արտագերս ամրոցին:

Անին դադարեց նախարարանիստ լինելուց, սակայն չդադարեց իր անառիկությամբ մրցել հռչակավոր Գառնի և Արտագերս ամրոցների հետ:

Միջնադարյան մի գեղեցիկ ավանդագրույց կա Անիի մասին:

...Ազգությամբ հայ կայսր **Մորիկը**, որը Բյուզանդական գահին էր բազմել 582 թվականին, Կոստանդնուպոլսից մի հայ դեսպան է ուղարկում Անի, որտեղ ապրում էր նրա՝ Մորիկի պարտիզպան հայրը, հաղորդելու նրան, թե որդին դարձել է հզոր մի կայսրության տիրակալ և հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս՝ ապրելու կայսերական շքեղ պալատներում: Մորիկի հայրը՝ Անի քաղաքի պարտիզպան **Դավիթը**, ծիծաղում է և ասում. **«Ես չեմ կարող գալ... Իմ փոքրիկ պարտեզը ավելի մեծ է, քան Հռոմաց թագավորությունը... որովհետև ես իմ հողի վրա եմ, իսկ իմ որդին օտար...»:**

Ավանդագրույցը հավատացնում է, որ Մորիկն է կառուցել Անիի բերդը... Բայց Մորիկ կայսրը ոչ մի առնչություն չունի այս բերդի հետ, քանի որ այն կառուցվել է նրա ծնունդից դարեր առաջ: Այստեղ Դավիթ պարտիզպանի փառքն էր, որն աստիճան է կարևոր և այն խրատը, որն այդ պատասխանի խորն է:

Կամսարականները՝ Անին ստանալով որպես ժառանգական արքայություն, հնագույն շինությունների կողքին նոր ամրություններ կառուցեցին, հատկապես Աղջկաբերդում: Նրանք նաև պարսպապատեցին այն տեղերը, որտեղից դուրսությամբ հնարավոր էր ներս թափանցել ամրոց: Բացի պաշտպանական շինություններից՝ կառուցեցին ապարանքներ, եկեղեցիներ, ջրամբարներ: Կամսարականներն են կառուցել նաև ժայռակերտ, աստիճանավոր, կամարակապ ծածկով ճանապարհը, որը Միջնաբերդն ու Աղջկաբերդը կապում էր միմյանց:

Աղջկաբերդն ու այս կամարակապ ճանապարհը ևս ունեն իրենց հին ավանդագրույցը, որը հորինվել է ավելի վաղ, քան Մորիկի մասին ավանդագրույցը:

...Իշխանի դուստրը (հայտնի չէ, թե որ իշխանի) այդ ճանապարհով այցելում էր քաղաք: Եվ, ահա, օրերից մի օր, զբոսանքներից մեկի ժամանակ նրան տեսնում է պատանի հովիվը և սիրահարվում: Հովիվն ամեն գիշեր, երբ քաղաքն ընկղմվում էր խոր քնի մեջ, մոտենում էր իշխանի ամրոցին և պարիսպներն ի վեր,

իշխանադստեր պատուհանի ուղղությամբ երգում էր իր սիրո երգը այնքան սքանչելի, որ աղջիկը չկարողանալով անտարբեր մնալ՝ գիշերազգեստով կանգնում է բաց պատուհանի դիմաց՝ լուսնի կաթնագույն լույսով ողողված: Կյոպես երկար ժամանակ... Եվ խորհրդավոր ու սքանչելի գիշերներից հավիտենական սիրո երգում են տալիս միմյանց, մեկը՝ բաց պատուհանի վերևից, մյուսը՝ հաստաբեստ պարիսպներից:

Մի չար գիշեր իշխանը լսում է հովիվի երգը և սիրահարների՝ միմյանց ուղղված սիրո խոսքերը: Նա զայրացած նախատում է աղջկան և արգելում նրան լսել հովիվին, նրա խոսքերն ու երգը: Աղջիկը զգալով, որ եկել է իր սիրո վերջը՝ պատուհանից նետվում է Ախուրյան գետը: Պատանին չի կարողանում ապրել իր սիրելիի մահից հետո և հետևելով նրան՝ հայտնվում է Ախուրյանի ջրերում:

Սիրո պատվին ամրոցն այդ օրվանից կնքվում է Աղջկաբերդ անունով:

Կամսարականները բուն Անի ամրոցից դուրս իրենց տիրույթներում բազում կառույցներ են կատարել: Առհասարակ, նրանց իշխանության տարիներին Շիրակն ու Արշարունիքը ապրեցին բարձր մշակութային վերելք:

Հայտնի է Անանիա Շիրակացու այստեղ հիմնադրած դպրոցը, որտեղ ամենատիրական, տարբեր գիտությունները՝ հատկապես աստղագիտությունը, մաթեմատիկան, աշխարհագրությունը ծաղկում էին ըստ ամենայնի:

Բազմաթիվ ուրիշ դպրոցներ կային վանքերին կից, որոնք խնամվում էին Կամսարական իշխանական տան հովանավորությամբ:

...Հետո Բագրատունիները մարող Կամսարական տոհմից գնեցին Արշարունիքը, Շիրակը և Անին: Մինչև մայրաքաղաք դառնալը, Անին Բագրատունիների համար ռազմական կարևոր մշակութային ամրոց էր: Եվ դեռ այդ ժամանակ Բագմամարդ էր և, ըստ ամենայնի, պատրաստ մայրաքաղաք դառնալու:

ԹԱԳԱՂՈՒՄ

Անին «**թագավորանիստ քաղաք Հայոց**» հռչակվեց 961 թվականին, որտեղ գումարվեց մեծ ժողով բոլոր իշխանական տների իշխանապետերի, Հայոց ամբողջ զորքի, Աղվանքի **Փիլիպե** թագավորի և իր շքախմբի, կաթողիկոսի և իր քառասուն եպիսկոպոսների՝ Հայոց բարձրաստիճան հոգևորականության մասնակցությամբ:

Անանիա կաթողիկոսը հանդիսավորությամբ թագավոր օծեց **Աբասի որդի Աշոտին**, որը հռչակվեց **Շահնշահ**՝ արքայից արքա, որովհետև նրա գերագույն իշխանությունը ճանաչում էին վասալական և Աղվանքի թագավորները:

Աշոտի թագավորությունը օրինական ճանաչեցին Բյուզանդիան, Աբխազական թագավորը և հարևան ամիրայությունները: Նրանք առատ նվերներ ուղարկեցին Հայոց նորընծա արքային:

...Հայաստանի միասնական թագավորության ամբողջությունը մանրանում էր
 ներքին գավառապետ թագավորիկների կամ նախարարների իշխանությամբ:

A black and white illustration of two figures in medieval attire. On the left, a figure in a long robe and hood stands with hands clasped. On the right, a figure in similar clothing stands in a doorway, looking out. The background shows a building with a tiled roof and a window with vertical bars.

ՆԱԵՏԻ ԿԱՄԱՅԷ տրոստը բռնագանձվել է չորս միլիարդ օրինական դրամով՝ իր փոխարենը հարկեր վճարելու և հարկավորությունները բացառելու համար։

Աշոտ Ողորմածի տիրակալության ժամանակ էլ, որը խաղաղ էր համարվում, Կովկասյան լեռներից Հայաստան ներխուժած հրոսակները այնպես ջարդվեցին և դուրս մղվեցին, որ այլևս չհամարձակվեցին կրկնել իրենց ելուզակային արշավանքները:

Հայոց զորքերը Աշոտ Ողորմածի առաջնորդությամբ ջարդեցին նաև Համդուն էմիրի զորքերին և ետ չալտեցին դրանց մնացորդները, որոնք Աղծնյաց աշխարհի կողմից ներխուժել էին Հայաստան:

Ուրեմն՝ ժողովուրդը, որը քաջարի էր, խաղաղասեր էր միաժամանակ:

Արաբական հսկա խալիֆայությունը ջլատվել էր և վերածվել մանր ամիրայությունների, որոնցից շատերն արդեն չէին կարողանում դիմակայել բյուզանդական ճնշմանը: Եվ դա հատկապես Միջագետքում և Ասորիքում:

Աշոտ Ողորմածի թագավորության ժամանակ արաբա-բյուզանդական բախումներում հռչակվեցին մի քանի հայ զորավարներ, որոնցից երկուսին վերապահված էր կայսերական գահը:

Սրանցից մեկը **Նիկեփոր Փոկասն** էր, որին իր գործերի համար բյուզանդական պատմագրությունը հռչակեց որպես «**Մեծ կայսր**», «**Հերոս կայսր**»: Նա իսկապես տաղանդավոր զորավար ու պատերազմող էր:

Մյուսը, որի անունը **Հովհաննես** էր, **Կուրկուասների** հռչակավոր ընտանիքից էր և մերձավոր ազգականը Նիկեփոր Փոկասի:

Հովհաննեսը գեղեցիկ էր, սակայն կարճահասակ, որի պատճառով հայերից ստացել էր **Զմշկիկ** անունը: Ավանդությունը վկայում է, որ Հիերապոլիս քաղաքը վերանվանվեց Զմշկածագ ի պատիվ այս կարճահասակ Զմշկիկ Հովհաննեսի:

Նորից բացենք **Լեոյի «Հայոց պատմությունը»**:

«Եթե այս երկու մեծ զորավարները, Փոկաս և Զմշկիկ, կարողացան ասիական խուլ անկյուններից բարձրանալ մինչև կայսերական գահը, այդ, ինչպես առիթ ունեցանք շատ անգամ տեսնելու, մի սովորական երևույթ էր Բյուզանդիայում հաստատված կարգերում: Մնում է, որ մենք հիշատակենք, թե ինչ տեսակ ողբերգական հանգամանքներ գործեցին ա լգամ՝ երկու բարեկամների համար այդ ընթացքը փութացնելու ծառագրական շարժման մեջ: Կոստանդին Ծիրանածինը ուներ Ռոմանոս անունով մի որդի, այլասերման և ոճրագործ անխտրականության մի հազվագյուտ տիպար, որ «Աստծո ողորմությամբ» թագավորների իրավունքով պիտի գահ բարձրանար՝ միլիոնավոր մարդկանց ճակատագիրը իր ուզածի պես կարգադրելու համար: Հենց այս հանգամանքը, որ նա ամուսնացավ 5 տարեկան հասակում և 10 տարեկանում այրիացավ, ցույց է տալիս, թե մարդկային անձնատուր է լինում անսանձ զվարճությունների և իր անառակ կյանքը պսակում է՝ սիրահարվելով մի գինեվաճառ աղջկա վրա, որի հետ էլ ամուսնանում է: Որովհետև Կոստանդինը շատ թույլ մարդ էր, չկարողանալով դիմադրել որդու ցանկությանը, բավականացավ միայն նրանով, որ երբ իր հարսը մտավ Բյուզանդիոնի կայսերական Սուրբ պալատը, փոխեց նրա

գինետան անունը և անվանեց Թեոփանո: Բայց հարսը շուտով սկսեց ծանծրանալ, որ Ծիրանածինը չի մեռնում, իսկ ինքը շատ է ուզում կայսրուհի դառնալ: Ուստի սովորեցրեց իր ամուսնուն սպանել հորը և թագավորել նրա դառնալ: Ռոմանոսը թույն խմեցրեց հորը և որպեսզի Սուրբ պալատում փոխարեն: Ռոմանոսը թույն խմեցրեց հորը և որպեսզի Սուրբ պալատում գինեվաճառի աղջիկը մենակ թագավորի, իր հինգ քույրերին փակեց վանքի մեջ: Մայրը՝ Հեղինեն, հազիվ կարողացավ ազատվել նույն վիճակից:

Ռոմանոս երկրորդը միայն չորս տարի թագավորեց: Ասիական ռազմեփանոն շուտով ուրիշ ցանկություններով տարվեց: Ասիական ռազմաբեմում, արաբների դեմ մղված պատերազմների մեջ, աստղի պես փայլել սկսեց մի մեծ հերոս, հայազգի Նիկեփոր Փոկասը, որի զինակիցն էր Զմշկիկը և նրա մոտիկ ազգականը մոր կողմից: Այդ հերոսին վայելելու ցանկությունն էր տոչորում Թեոփանոյին»:

Մի քանի խոսքով ավարտենք այս պատմությունը: Ռոմանոս երկրորդը մեռավ իր կնոջ մատուցած թույնից: **Նիկեփորը** Զմշկիկի օգնությամբ սլացավ մայրաքաղաք և ամուսնանալով Թեոփանոյի հետ՝ դարձավ կայսր, անշուշտ ունենալով զորքերի մարտական և բարոյական բարեհաճությունը:

Կայսր դառնալով էլ Նիկեփոր Փոկասը անձամբ էր իր զորքերն առաջնորդում ռազմադաշտ: Այդպես նա **Հովհաննես Զմշկիկի** հետ արաբներից նվաճեց Կիլիկիան:

Բյուզանդական կայսր

Զմշկիկ անհաղթահարելի զորավարի համբավը անվիճելի էր դարձել ողջ արաբական աշխարհում: Նիկեփոր Փոկաս կայսրը, որն իր դիրքին համապատասխան կասկածամիտ էր դարձել և զորավարի փառքն այլևս դադարել էր նրան ոգևորել՝ Զմշկիկին արգելեց շարունակել արաբների դեմ սկսած պատերազմը և տարավ իր հետ Կոստանդնուպոլիս:

Զմշկիկ և թագուհու հանդիպումը ճակատագրական եղավ: Թեոփանոն սիրահարվեց գեղատեսիլ ու քաջ զորավարին, և նրանց կապը դարձավ անխուսափելի: Նիկեփոր կայսրը իմանալով այս երկակի՝ իր սիրելի կնոջ և իր սիրելի ազգականի դավաճանության մասին, Զմշկիկին աքսորեց Բոսֆորի ասիական ափը:

Բյուզանդական արքունիքում սովորական դարձած մեկ արյունոտ արարք ևս պիտի կատարվեր: Զմշկիկը վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և իր սիրուհու հետ սպանեց **Նիկեփոր Փոկասին**: Այս ոճիրը նրան հաջորդ օրն իսկ կայսր դարձրեց:

Ֆրանսիացի բյուզանդագետ **Շլյուսերթեն** Զմշկիկի մանրամասն կենսագրության մեջ գրել է. «**Նրա քաջության և վեհանձնության, բարության, քաղցրության, շիտակության, ողջամտության գեղեցիկ հատկությունները իր ռազմական զարմանալի քաջությունը, անբաղդատելի ամենությունը, որոնք դարձնելով նրան ամենափայլուն անձնավորությունը զինվորական ասպարեզում, նաև կայսրության ամենափայլուն պաշտպանը... Նա ուներ բոլոր այն կախարդիչ հատկությունները, որոնք մոռացնել և ներել են տալիս մեծ**

ոճիրները և բոլոր մոլորությունները, որ ժողովուրդը դյուրությամբ է ներում»:

Հույն ժամանակագիր **Մանոստեսը** նրան համեմատում է մի նոր դրախտի հետ «...որտեղից բխում են չորս գետեր՝ արդարադատության, իմաստության, խոհեմության և քաջության»:

Եթե նա իր ձեռքերը չպղծեր Նիկեփորի սպանությամբ՝ երկնականարի վրա կփայլեր իբրև մի «անմեան աստղ»»:

Այս պատմությունը դեռ շարունակություն ունի: Պալատում էր ապրում **Վասիլ** անունով ներքինին, որը Ռոմանոս Առաջին կայսեր ապօրինի գավակն էր: Այսինքն, ծագումով նույնպես հայ էր: Հանդուգն, խելոք, եռանդուն, սակայն խստասիրտ, փառասեր և անխիղճ:

Բյուզանդացի զինվորներ

Զմշկիկը սրան դարձնում է իր նախարարը, որը և մեծ կաշառքով և զիջումներով կարողանում է կայսերական օծման համար ստանալ բարձր հոգևորականության համաձայնությունը: Եկեղեցին բավական բանկ գնով համաձայնվում է, սակայն պայմանով, որ Փոկասին սպանողները պատժվեն: Վասիլը գտնում է մարդկանց, որոնց որպես

Փոկասին սպանողներ ներկայացնելով՝ մահապատժի է ենթարկել տալիս:

Անմեղները պատժվեցին, մեղավորը՝ կայսր օծվեց: Բայց նա զրկվեց իր սիրուհուց՝ Թեոփանոյից, որովհետև նրան որպես դավադրության գլխավոր կազմակերպիչ և մեկը, որը ձեռքերը թաթախել էր իր ամուսնու արյան մեջ՝ աքսորեցին վանք:

Զմշկիկը 45 տարեկան էր, երբ օծվեց կայսր և այրի էր: Նրա հաջորդը կհիմն **Մարիամը**, նույնպես հայ էր՝ **Վարդաս Ալեկերոսի** քույրը:

Ի դեպ՝ կայսր դառնալով, Զմշկիկը Ռոմանոս Երկրորդի երկու անչափահաս **Վասիլ** և **Կոստանդին** որդիներին վերցրեց իր մոտ և պահեց մեծ խնամքով:

Եվ հետո, կարծես խոստովանելով իր հայկական ծագումը, հարկերից ազատեց Բյուզանդիայում ապրող բոլոր հայերին: Իսկ ռազմական գործերն այսպիսին էին: Զմշկիկը 971 թ. երկու ճակատամարտերում պարտության մատնեց Բուլղարիա մտած ռուս իշխան **Սվյատոսլավի** բանակը: Բուլղարների թագավոր **Բորիսին** զրկեց արքայական ծիրանից՝ շնորհելով ընդամենը մագիստրության աստիճան: Բուլղարիայի արևելյան մասը միացրեց կայսրությանը:

Զմշկիկը կայսրությանը ենթակա հայկական նահանգներից, հիմնականում հայերից բաղկացած մեծ քանակությամբ պավլիկյան աղանդավորների գաղթեցրեց Թրակիա: Հայտնի է, որ սրանք լավ կռվողներ էին և Զմշկիկ կայսրը իր հաշիվներում չէր սխալվել: Նոր գաղթականությունը բնակեցվեց Փիլիպպիս քաղաքի արվարձաններում:

Այստեղից էր, որ պավլիկյանների գաղափարները տարածվեցին բուլղարների շրջանում և ստացան իրենց առաջին քարոզիչի **Բոգոմիլ** քահանայի անունը՝ **Բոգոմիլներ**: Պավլիկյանների վարդապետությունը տարածվեց նաև Եվրոպայում՝ ստանալով **ալբիգոյցներ** աղանդ անունը:

Վիճակը Արևելքում այսպիսին էր: 970 թ. կայսերական զորքերը Կայսիկներից խլեցին Մանազկերտը: Սա կարծես ահազանգ եղավ, որ արաբական ընդհանուր միության կոչը արվեր հանուն մահմեդականների սրբազան պատերազմի՝ Ջիհադի:

Կոչը հնչեց 973 թ. Բաղդադից: Բյուզանդական բանակը՝ ազգությամբ հայ **Մլեհ** զորավարի առաջնորդությամբ, նետվեց դեպի Մելիտինե, որը պաշարվեց և դաժան սովի մատնվելուց հետո գրավվեց:

Ապա Մլեհը գրավեց Նփկերտը և Ամիդը: **Մատթեոս Ուռհայեցին** պատմում է, որ Ամիդի կռվի ժամանակ մի սոսկալի մորիկ՝ թանձր փոշիով խավարեցրեց օրը և սարսափեցրեց մարդկանց: Սակայն առանց այդ մորիկի էլ բյուզանդացիները, որոնք արդեն գրավել էին Ամիդը, պիտի այն նորից կորցնեին արաբներին օգնության հասած միացյալ թարմ բանակների ուժով:

Մլեհը պարտվեց և գերի ընկավ իր քառասուն հրամանատարների հետ: Բայց նա հասցրել էր նամակ ուղարկել Զմշկիկ կայսրին, որում ասվում էր, թե վերջին դատաստանի օրը Հովհաննես Զմշկիկը կպատժվի Քրիստոսից, եթե չհանի Ամիդի առջև թափված արյան և իր ու իր ընկերների մահվան վրեժը:

Զմշկիկը 974 թ. գարնանը մեկնեց Ասիա: Նա անձամբ պիտի արաբների դեմ պատերազմում առաջնորդեր իր բանակը:

Հայոց թագավորները և նախարարները արքայից արքա, այսինքն Շահնշահ **Աշոտ Ողորմածի** գլխավորությամբ, Հայաստանով Զմշկիկի անցումը կասեցնելու համար 80 հազարանոց բանակով դուրս են գալիս նրան ընդառաջ:

Զմշկիկի դեսպանը արագ հասնում է Հայոց միացյալ բանակ՝ հավաստիացնելու, թե Հայոց դեմ որևէ բան չի ձեռնարկվելու: Հայոց կողմից իշխաններից ու վարդապետներից կազմված մի պատգամավորություն պատասխան այցով մեկնում է Զմշկիկի մոտ՝ հաստատելու համար երկու երկրների միջև սեր և միաբանություն: Պատգամավորների հետ էր **Սմբատ իշխան Թոռնեցին** և **Ղևոնդ Վարդապետը**, որին կոչում էին նաև **Պանտալեոն բժիշկ**:

Աշոտ Ողորմածը Հայոց բանակից 10 հազարանոց այրուձիի զինագունդ առանձնացնելով և ապահովելով նրանց սնունդով ու զենքի պաշարով՝ ուղարկում է Զմշկիկին որպես ռազմական օգնություն:

Զմշկիկը սլացավ դեպի Բաղդադ: Մինչև Բաղդադ, բազմաթիվ մեծ ու փոքր քաղաքներ ու բերդեր, սրանց հետ նաև Ամիդը, Մծբինը, Եդեսիան՝ գրեթե առանց դիմադրության հանձնվեցին կայսրին:

Բայց Հովհաննես Զմշկիկը չկարողացավ հասնել Բաղդադ: Նա իր բանակը չէր կարող ամառային կիզիչ շոգի միջով, ավազոտ ու անջրդի տարածքներով տանել:

Հաջորդ տարի Չմշկիկը արշավում է Սիրիա, Փյունիկիա, Պաղեստին: Այս արշավանքի մասին Չմշկիկը երեք նամակ է ուղարկում Հայաստան՝ Աշոտ Ողորմածին, Տարոնի բյուզանդական զորավարին և Ղևոնդ իմաստասեր վարդապետ բժշկին, որը ուղեկցել էր կայսրին Բաղդադ արշավելիս և եղել էր նրա անձնական բժիշկը:

«Հայոց մեծերի Շահնշահ և իմ հոգևոր զավակ Աշոտ, լսիր և իմացիր, թե Աստված որքան սքանչելիքներ արարեց մեզ համար և զարմանալի հաղթանակներ տվեց մեզ... Անկարելի է հասկանալ Աստծո այն քաղցրությունը և այդ անչափ մարդասիրությունը, որն արեց Տերն իր ժառանգության հանդեպ»:

Լեոն գրում է.

«Սեզ ներկայանում է կրոնական պատերազմի քաջածանոթ պատկերը: Երկրներ են կործանվում, երեխաներ և աղջիկներ են գերվում հանում այս կամ այն աստծո, այս կամ այն մարգարեի, սուրբի, պաշտամունքի: Այս անխնա և կատաղի ինքնառոչնչացման մեջ մարդկությունը կարողանում էր դնել գաղափար, երկնքին հաճելի ձգտումներ... Թե ինչքան մեծ էր կայսրի տարած այս նոր հաղթությունների տպավորությունը, երևում է բյուզանդական մի տարեգրի հետևյալ խոսքերից. «Եվ ազգերը մեծ ահի մեջ էին Չմշկիկի բարկության առջև: Եվ նա ընդարձակեց Հռոմեական կայսրության սահմանները»»:

Կայսրը պատերազմական մեծ ավարից բացի Կոստանդնուսը և է տանում Ջիսուս Քրիստոսի... հողաթափերը և Յովհաննես Մկրտչի մազը... Նա Ղևոնդ վարդապետ բժշկին այդ առիթով նամակ էր գրել և հրավիրել մայրաքաղաք, որ նա նույնպես մասնակցի այն տոնախմբություններին, որոնք պիտի կատարվեն հողաթափերի և մազերի պատվին: Սակայն Չմշկիկը մայրաքաղաք դեռ չհասած՝ հիվանդացավ և, երբ Կոստանդնուպոլսում արդեն սկսվել էին հաղթանակի պատվին տրվող տոնախմբությունները, նա ծանր, երկարատև հոգեվարքի մեջ էր: Յովհաննես Չմշկիկը մեռավ 976 թ. հունիսի 10-ին, թագավորելով վեց տարի և մեկ ամիս, իր անձնական ողջ հարստությունը կտակելով աղքատներին: Կայսր դառնալով՝ նա մշտապես մնաց խստապահանջ կյանքով ապրող զինվոր, որը չէր ընդունում պալատում սովորական դարձած շողոթորթությունը, նույնիսկ այն մերժավորներից, որոնք իրեն մեծ ծառայություն էին մատուցել:

Ահա, նրանցից մեկի՝ **Վասիլ Ներքինու** պատմությունը:

...Կիլիկիայից վերադառնալիս Չմշկիկը հիանում է իր ճանապարհին հանդիպած մշակված դաշտերով: Նրան հայտնում են, որ այդ անսահմանորեն ձգվող

Զնշկիկի զայրույթն ահավոր էր. «Մի՞թե մեր զինվորների ազնվագույն արյունը թափվել է քսան անգամ, մի՞թե Նիկեփոր Փոկասը և ես, կայսրության ամենաքաջ զորավարների հետ, փառավոր պատերազմներ ենք մղել, թյան ամենաքաջ գորավարների հետ, փառավոր պատերազմներ ենք մղել, որպեսզի այդքան հողնությունների, այդքան ցավերի և մի ամբողջ ժողովրդի ծյուրման արդյունքը լինի մի անարգ ներքինու հարստացում»:

Անշուշտ կայսեր պռոթիվունը ազնիվ էր, բա՞յց...

Մի տարի անց, 977 թվականին վախճանվեց **Աշոտ Ողորմած Շահնշահը**:
Ղևոնդ Ալիշանի վկայությամբ՝ Աշոտ Ողորմածը թաղված է Հռոմումսի վանքի
 ձորում, Ախուրյանի աջ ափին, մի փոքրիկ բլրի վրա գտնվող մատուռներից
 մեկում։ Այդ մատուռներն ավերակված են, բայց Սբ. Գևորգ մատուռի պահպան-
 ված պատի արծանագրությունը տեղեկացնում է, որ մատուռի շուրջ Բագրատու-
 նի թագավորների հանգստարանն է։ Այստեղ միայն մի գերեզման է պահպանվել։
 Երկու աստիճանով պատվանդանին հսկա օրորոցածև քար է՝ վրան արծա-
 նագրություն. «**Աշոտ Ողորմած թագաւոր Հայոց**»:

ՍՄԲԱՏ ԵՐԿՐՈՐԴ
Աշոտ Ողորմածի երեք որդիներից երեցը՝ **Սմբատը**, 977 թվականին օծվեց թագավոր: **Գագիկը** անհաշտ էր եղբայրների հետ: Նա հեռացավ Շիրակից և պատմությունը նրա մասին համառորեն լռում է:
Աշոտ Ողորմածի երրորդ որդին՝ **Գուրգենը**, իր արքա եղբորից նշանակվում է Տաշիր-Չորագետ գավառի կառավարիչ և, չբավարարվելով այդքանով, 982 թ. հրեճում է թագավոր: Այսպես հիմնվում է **Գուգարքի Բագրատունյաց թագավորությունը**, որը կոչվում է **Կյուրիկյան**, որովհետև Գուրգենը հայտնի էր նաև **Կյուրիկե** անունով:

Նաև **Կյուրիկե** անունով: Սմբատ Երկրորդը չընդդիմացավ իր գուրգեն եղբոր թագավոր օծվելու ցանկությանը, ինչպես ժամանակին Աշոտ Ողորմածը արգելք չէր հանդիսացել իր Մուշեղ եղբոր ցանկությանը՝ դառնալ Կարսի թագավոր: Դժվար է բացատրել կենտրոնական թագավորության՝ նման անդամահատությունների նկատմամբ այս անտարբերությունը: Կյուրիկյան թագավորության առաջացումով ամբողջական Հայաստանը բաժանված էր մի քանի թագավորությունների, իշխանապետությունների, ինչպես նաև արաբական՝ Դվինի և Գողթնի, ապա Մանազկերտի՝ Կայսիկների ամիրայությունների: Այս ամիրայությունները քաղաքային տիրույթներ էին, քանի որ գավառներում արաբ գյուղացիություն չկար: Նրանք փաստորեն կենտրոնացած էին վաճառաշահ քաղաքներում: Հայաստանում իշխող էմիրները մեծ մասամբ դաշնակցում էին Հայոց թագավորության թշնամիների հետ և օգնում նրանց արշավանքների ժամանակ: Օրինակ՝ Դվինի ամիրայությունը և օգնում նրանց արշավանքների ժամանակ Ատրպատականի Հայաստանի վրա կատարված արշավանքների ժամանակ:

ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ի դեպ՝ Վասպուրականի թագավորությունը հաշտ լինելով Բագրատունյաց թագավորության հետ, իր առանձին կապերն էր հաստատել նաև Հայաստանում գտնվող ամիրայությունների և Բյուզանդական կայսրության հետ: Վասպուրականի թագավորությունը իր զինական ուժով կարողանում էր հաջողությամբ դիմագրավել ժամանակի ռազմա-քաղաքական հոլմերին և իր ժողովրդի համար ստեղծել բարգավաճ ու խաղաղ կյանք:

Փառիսոսի թագավորությունը երկար չգիմացավ: Այն դյուրին ստեղծվեց և դյուրին էլ վերացավ: Անշուշտ Փառիսոսն ուներ որոշակի զինական ուժ: Բայց նա անզոր էր պայքարել Տաշիր-Ձորագետի թագավորության ձգտումների դեմ, որն աշխատում էր իր տիրույթներն ընդարձակել Փառիսոսի հաշվին: Բացի Բագրատունիներից, Փառիսոսը վերացնելու ջանքեր էր թափում նաև Գանձակի ամիրայությունը: Բայց սա տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ Հայոց թագավոր **Գագիկ Բագրատունու** և Գանձակի նորընծա **Փաթլուն** ամիրայի ժամանակ, երբ նրանք համաձայնվելով՝ միմյանց մեջ բաժանեցին Փառիսոսի թագավորությունը:

Դավիթ կյուրապաղատն իր իմաստուն վառագարմամբ գոչում է արժեքները հարձրել էր այնքան հեղինակավոր, որ կարող էր որոշակի ներգործություն ունենալ ոչ միայն Հայաստանի ու Վրաստանի, այլև Բյուզանդիայի վրա։
Ուսումնասիրողները պնդում են, որ Տալիսի ուժը ոչ այնքան բանական էր, որքան Դավիթ կյուրապաղատի անձնական շնորհները և նրա կառավարելու տաղանդը։

Աճիի Մայր եկեղեցին նույնպես Սմբատն սկսեց կառուցել, որը սակայն չհասցրեց ավարտված տեսնել: Ճարտարապետը նույն **Տրդատն** էր, որ Արգի-նայում կառուցեց եկեղեցի և կաթողիկոսարան: Տրդատի մասին դեռ կապտմենք:

Մյուս խմբի առաջնորդն էր **Վարդաս Սկերոնը**, որը մեր մայրաքաղաքում չէր գբաղեցնում կարևոր պաշտոն, ինչպես Վասիլ Երեքինին, ապա ռազմական փառ-քով հռչակված զորավար էր, որին անչափ գնահատում և սիրում էր ողջ ասիական բանակը: Ի դեպ՝ այս բանակի շատ կարևոր և ծավալուն մասն էր կազմում հայ հեծելազունը: Հայազգի զորավարին աջակցում էին նաև Տարոնի հայ նախա-րարներ **Գրիգոր և Բագրատ Բագրատունիները**, Մոկաց իշխան **Ջափրանիկը** և բոլոր այն արաբ էմիրները, որոնք ապրում էին բյուզանդական սահմանների մոտ և այս ապստամբությունը դիտում էին որպես կայսրության խաթխման կարևոր գործոն և խրախուսում էին բոլոր միջոցներով:

Իսկ Անտիոքի նույնպես հայազգի դուքս **Միքայել Բուրգետը**, որը հռչակվել էր Անտիոքը գրավելիս, որպես Վարդաս Սկլերոսի կողմնակից՝ նրա զորքերի առջև բացեց քաղաքի դռները: Մի խոսքով. կատաղի կռիվները չէին դադարում կայսերական զորքերի և Վարդաս Սկլերոսի զորքերի միջև: Ամենուր կռիվներ էին, որոնք իրենց հետ բերում էին անիշխանություն, սով ու տարափոխիկ հիվանդություններ... Քաղաքը կռվում էր քաղաքի դեմ, գյուղը՝ գյուղի, որը կայսրության կողմնակից, որը՝ ապստամբների:

Քիոս կղզի աքսորված գորավարը **Վարդան Փոկասն** էր՝ Նիկեփոր Փոկասի եղբորորդին, որն իր հորեղբոր սպանության վրեժն առնելու համար ապստամբել էր Չմշկիկ կայսեր դեմ, պարտվել, բռնվել և աքսորվել Քիոս:

Այսպես, նորից հայազգի պատերազմողներն էին միմյուր հեմ կռվի
նետվել...

Վասիլ ներքինին թույլ չէր կարող տալ կայսերական զորքերի վերջնական պարտությունը: Դա, նախ և առաջ, կնշանակեր իր պարտությունը, իսկ նա երազում էր բարենպաստ պայմանների դեպքում տիրել գահին:

Եվ ահա, Վասիլ ներքինին Տալիկյուրապաղատ **Դավիթ Բագրատունու** մոտ է ուղարկում մի պատվիրակություն, որի խնդիրն էր՝ ամեն գնով Տալիկ տիրոջը

Սահմանակից էին Տալիբը:

Դավիթ կյուրապաղատը համաձայնվում է կայսրության տրամադրության տակ դնել 12 հազարանոց բանակ: Սակայն փոքր Տալիբը չէր կարող այդքան ընտիր զինվոր հանել: Եվ Դավիթը լինելով մեծ դիվանագետ՝ կարողացավ համոզել Վրաստանի և Հայաստանի թագավորներին և նրանցից ստացած զորքերով համալրել պահանջված 12 հազարանոց բանակը:

Ծավալված գզվոտոցի համար:
 ...Երեք տարվա ահեղ կռիվներից հետո պատերազմն ավարտվեց Վարդաս
 Փոկասի հաղթությամբ: Վարդաս Սկլերոսը կարողացավ փախուստով անցնել
 Սեֆեդիա քաղաքում:

Սահական բանակի հրամանատար մնաց Վարդան Մանուկ Մանուկյանի ղեկավարությամբ։ Տայքի տիրակալ Դավիթ Կյուրապաղատն այդ կռիվներից շահեց այն, ինչ որան խոստացել էին։

979 թվականի ամռան վերջն էր: Թվում էր, թե խաղաղությունը վերականգնված է, և պատերազմի թոհուրոհի վտանգը, որ կարող էր խորանալ դեպի Հայոց Երկիր՝ կանգնեցված էր: **Սմբատ արքան** կարող էր հանգիստ շարունակել իր մայրաքաղաք Անիի կառուցումը: Բայց Հայոց խաղաղությունը նորից իր մայրաքաղաք Անիի կառուցումը: Բայց Հայոց խաղաղությունը նորից իր մայրաքաղաք Անիի կառուցումը:

Վտանգվեց, այս անգամ խաղաղասեր Սմբատ արքայի պաշտամունքը
Ինչ-որ հին հաշիվներից դրոշմած՝ նա իր հորեղբայր, Կարսի թագավոր
Մուշեղից խլեց ճակատք գավառում գտնվող Շատիկ ամրոցը: Մուշեղը լուր
ուղարկեց Դավիթ կյուրապաղատին և սա գալով՝ համոզեց Սմբատ արքային
Շատիկը վերադարձնել Մուշեղին: Սմբատը համաձայնվեց: Սակայն նորից
տիրելով ամրոցին՝ Մուշեղի վիրավորանքը բավարարում չգտավ: Եվ նա
Պարսկաստանից հրավիրեց **Աբլիաժ** էմիրին՝ Անիի դեմ պատերազմ սկսելու
համար: Աբլիաժ էմիրը շատ արագ գրավեց Դվինը և հասավ Անիի դռներին,
ճանապարհին ավերելով, այրելով շուրջնոսի վանքը և վայր բերելով նրա խաչը:

982 թվականն էր: Հակոբյան ձեռնարկեց Արլիաճի դեմ՝ Անիի շրջակայքը

Ամբատ արքան որևէ հարձակում չստանալով՝
ազատելու համար նվաճողի նախծիր-թալանից:
Արևիա՛նի դեմ կռվի ելավ Գողթնի էմիր **Աբուտուլիզ**, որին պատկանում էր նաև
Արևիա՛նի ղեմ կռվի ելավ Գողթնի էմիր:

...Ասում են՝ Աբլիաճը այս պարտությունից հետո դառնում է թափառական
Հայոց և Վրաց աշխարհներում, նույնիսկ հասնում է Բյուզանդիա, բայց այնտեղ էլ
օգնություն և հանգիստ չգտնելով՝ վերադառնում է Հայաստան, որտեղ և
վերջապես գտնում է իր մահկանացուն՝ խեղդվելով սեփական ծառաների
ծեռքով:

Ասում են՝ իբր եմիդը հոգեկան խանգարում էր ստացել և սրա պատճառը

Հոռոմոսի վանքի ավերումն էր և նրա խաչը ծաղրուծանակով վայր բերելը:

Ինչևէ: Աբլիաճի այս կռիվները պատճառ դարձան մյուս կռիվներին, որոնք սկսեցին Հայաստանի ներսում տարածքներ ունեցող էմիրները:

Աբուտլուփը հաղթելով Աբլիաճին՝ արշավեց Վասպուրական: Վասպուրականի թագավոր Աշոտը սրա դեմ ուղարկեց իր իշխանաց իշխանին մի զորախմբով: Հայերը կարծելով, թե դեռ հեռու են էմիրի զորքերը՝ բաց են թողնում իրենց նժույգներն արածելու: Հենց այդ ժամանակ էլ վրա են հասնում արաբները և կարողանում են գրավել հանգիստ արածող երանակները: Հետիոտն, առանց նժույգների անօգնական դարձած հայերը փակվում են ամրոցում: Աբուտլուփը նրանց առաջարկում է զինաթափվել, փոխարենը նրանց խոստանալով կենդանի թողնել:

Հազար և էլի հազար անգամ թշնամուց խարդավված հայերը խաբվում են և այս անգամ: Հանձնում են զենքերը և կոտորվում: Գերի ընկած մի քանի իշխան միայն մեծ փրկագին տալով ազատ են արձակվում:

Խլաթի էմիր **Բատը**, ոգևորվելով Աբուտլուփի հաջողությունից, հարձակվում է Տարոնի վրա, ջարդում ժողովրդին, ավերում Մուշ քաղաքը, Սբ. Փրկիչ եկեղեցուն կոտորում քահանաներին և մեծ ավար ձեռք բերում:

Ռովդա որդի անվանված Ատրպատականի էմիրը նորից գրավում է Դվինը, այս անգամ Գանձակի էմիր Աբուտլուփից և չգիտես ի՞նչ իրավունքով Ամիից մի քանի տարվա հարկ է պահանջում: Սմբատ արքան խուսափելու համար պատերազմից՝ կատարում է էմիրի պահանջը և ահռելի քանակությամբ գանձ տալով նրան՝ հեռացնում է Հայաստանից:

Մեկ ուրիշ դրվագ:

Հեր քաղաքի տիրոջ՝ **Ալևորի** որդին Վասպուրականի սահմանի մոտ տեսնելով մի քանի գեղեցիկ երեխաների խաղալիս, իր ուղեկիցների հետ հարձակվում է նրանց վրա և վերցնելով թամբերին՝ ետ սլանում: Սարգիս անույնով մի ազատ հետապնդում է հափշտակողներին և սպանելով Ալևորի որդուն՝ իր ուղեկիցներին՝ ազատում է երեխաներին:

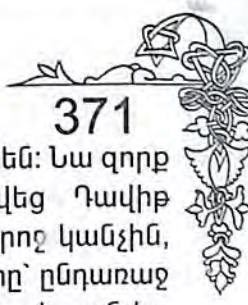
Վշտացյալ Ալևորը դիմում է Ատրպատականի էմիրին և խոստանալով նրան իր Հեր քաղաքը, խնդրում է ավերել Վասպուրականը: Էմիրը ուրախությամբ համաձայնվում է: Սակայն այն օրը, երբ էմիրը պետք է հարձակվեր Վասպուրականի վրա՝ հանկարծամահ է լինում:

Գողթնի էմիրը լսելով սրա մահվան մասին, սա այն նույն Աբուտլուփն էր, նորից ետ է խլում Դվինը և Սմբատ Երկրորդը հիմա էլ սրա հետ է ստիպված բանակցություններ վարում՝ խուսափելու համար պատերազմից:

Այնուամենայնիվ, Սմբատ Երկրորդը ստիպված, ականա ներքաշվում է մի պատմության մեջ, որը բոլորովին չէր վերաբերում Հայաստանին:

...Աբխազները կուրացրել էին իրենց **Թևատոս** թագավորին:

Դավիթ կյուրապաղատը ցանկացավ աբխազների թագավորական գահին նստեցնել վրաց Բագրատ թագավորի թոռ **Սմբատին**: Սմբատի հայրը՝ Գուրգենը,

ցանկություն ուներ ինքը լինել Աբխազիայի գահին իր որդու փոխարեն: Նա զորք հավաքեց աբխազներից, կովկասյան այլ ցեղերից և շարժվեց Դավիթ կյուրապաղատի վրա: Սմբատ Երկրորդը ընդառաջելով Տայքի տիրոջ կանչին, վերցնելով իր հետ մահ Վասպուրականի, Սյունյաց և Աղվանից գեղերը՝ ընդառաջ եկավ նրան: Երկու թշնամի բանակները, որոնցից մեկի առաջնորդը հայրն էր, մյուսինը՝ որդին, դադար են առնում Կուր գետի երկու ափերին:

Գուրգենը հասկացավ, որ չի կարողանալու հաղթել իր որդու և հայերի միացյալ բանակին և հաշտություն խնդրեց:

Պատերազմն ավարտվեց չսկսված:

ՍՄԲԱՏ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՔԱՅԻ ՏԻԵՁԵՐԱԿԱՆ ԿՈՇԱԵԼՈՒ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Այսպես. Սմբատ Երկրորդ **Շահնշահը** ոչ մի անգամ չպատերազմեց, սակայն մահացավ թագավորն էր, որ ստացավ **Տիեզերական** տիտղոսը:

Նա միակ թագավորն էր, որ ստացավ **Տիեզերական** տիտղոսը: Այս տիտղոսը ենթադրում է աշխարհակալ նվաճումներում հաղթած մեկին: Եվ թվում է՝ ծաղր է մի թագավորի անվանը, որը որևէ, նույնիսկ ամենաչնչին նվաճումն իսկ չի կատարել: Ուրեմն ո՞րն է Սմբատ արքայի Տիեզերական կոչվելու գաղտնիքը:

Այստեղ որևէ գաղտնիք չկա: Պարզապես ժողովուրդն իր **շինարար** արքային էր պատվել այդ տիտղոսով: Որովհետև նա գիտեր, որ նման պատվանուն կարելի է տալ միայն կառուցողին: Կառուցողին, որը Մարդ-

է տալ միայն կառուցողին: Կառուցողին, որը Մարդ-կանց երկրում իր արարումի խորհուրդն էր միացնում Արարչագործված Տիեզերքի մյութեղեն էությանը:

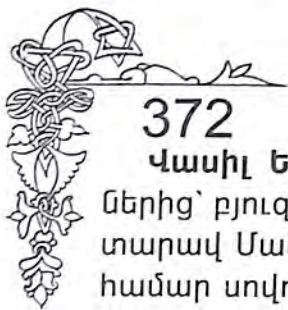
Ո՛չ: Խաղաղություն չկար: Պատերազմներ էին մշտապես աշխարհի այս ու այն անկյունում. մերթ Արևելքում, մերթ Արևմուտքում, մերթ Հյուսիսում ու մերթ Հարավում: Բայց միևնույն է, որտեղ դադարում էր զենքի շառաչը՝ հայր կառուցում էր: Առանց հուսահատ-վելու, առանց մտածելու, թե իզուր է իր համառությունը... որովհետև, միևնույն է, թշնամին ուր որ է, նորից է գալու, որ քանդի ու ավերի...

Խաղաղասեր արքան դեռ զբաղված էր իր շինարարական գործերով, երբ նորից կռիվներ սկսվեցին Հայոց բյուզանդական սահմանի մոտ:

ՎԱՍԻԼ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՅՍԵՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թվում էր, թե Բուլղարիան հնազանդեցված էր Չմշկիկի կողմից, երբ նա գահընկեց արեց բուլղարների թագավորին և մայրաքաղաքում ավելի քան համեստ մի պաշտոնով տեղ հատկացրեց ապրելու:

Բայց բուլղարացիները կարողացան գնահատել **Շիշման** անունով մի իշխանի՝ **Սամուել** որդու թագավորական նոր հաստատություն ստեղծելու ջանքերը: Սրան հասնելու համար Սամուելը պիտի Բուլղարիան ազատագրեր կայսրության լծից:

Վասիլ Երկրորդ կայսրը, որպեսզի ապահովի իր սահմանները բուլղարներից՝ բյուզանդական հայկական տիրույթների հայերից մեծ գաղթականություն տարավ Մակեդոնիա: Նման զինվորական գաղութներ հիմնելը Բյուզանդիայի համար սովորական երևույթ էր: Ի դեպ՝ Մակեդոնիայում ավելի վաղ հիմնված գաղութից ելան հայազգի Բյուզանդական կայսրերը և այս Վասիլ Երկրորդ կայսրը նույնպես այդ թագավորատան ժառանգներից էր:

Ասողիկ պատմիչի վկայությամբ՝ բյուզանդական բանակում ծառայող մի քանի իշխաններ իրենց գնդերով անցան բուլղարների կողմը, և նա նույնիսկ Բյուզանդիայի երկու ժամանակագիրների հետ պնդում է, թե այս **Շիշման Սամուելը** հայ էր՝ ծնունդով Դերջան գավառից:

Վասիլ կայսր

Բուլղարների կողմն անցած հայերը շատ բարձր պաշտոններ էին ստանում և իրենց զինվորական տաղանդով և մարդկային հատկություններով մեծ հարգանքի արժանանում: Ահա այս Սամուելը 986 թվականի ամռանը արշավանքով սլացավ հարավ: Վասիլը փորձեց կանգնեցնել բուլղարական բանակի արշավանքը, բայց բալկանյան մի կիրճում շրջապատման մեջ ընկնելով պիտի կնքեր իր մահկանացուն, եթե Հայոց այրուծին չկարողանար նրան դուրս բերել շրջափակումից և հասցնել Մակեդոնիա:

Բյուզանդական ազնվականությունը դժգոհ էր իր կայսրից և մտմտում էր արդեն, որ իր տրամադրվածությունը լավագույնս կարող է լուծել **Վարդաս Փոկասի** միջոցով: Բայց, ահա, հենց այդ նույն ժամանակ արաբա-բյուզանդական սահմանի մոտ հայտնվեց **Վարդաս Սկլերոսը**, որին արաբական գերության մեջ մեռած էին կարծում:

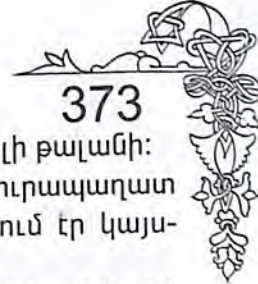
Սկլերոսին հաջողվել էր գերությունից ազատվել՝ խլաթի ենիր **Բատի** միջոցով, որը նրան էր տրամադրել իր զորքերը:

Սկլերոսի այդ նոր ապստամբությունը պիտի ջախջախեր դաս Փոկասը, որին բանակի զորավարները և գավառական ազնվականությունը լախորդին դեռ գահընկեց չարած՝ հռչակել էին կայսր:

Նախքան կռիվն սկսելը Վարդաս Փոկասը ճարպկությամբ կարողացավ համոզել Վարդաս Սկլերոսին, թե չարժե միմյանց արյուն թափել: Ավելի լավ է նախ միահամուռ զինվորական ուժով տապալել Վասիլին, իսկ հետո համաձայնվել կայսերական ժառանգության վերաբերյալ: Սկլերոսը համաձայնվեց: Նրա որդի **Ռոմանոսը** ամեն կերպ աշխատում էր հեռու պահել հորը այդ ճակատագրական քայլից: Եվ երբ տեսավ, որ իզուր են իր ջանքերը՝ հեռացավ նրանից և գնաց Վասիլ Երկրորդ կայսրի մոտ:

Սկլերոսը համաձայնության գալով Փոկասի հետ՝ ազատեց խլաթի տիրոջ արաբական զորքը: Փոկասը իր ամրոցում կալանավորեց այստեղ հրավիրված Սկլերոսին և իր կնոջը հանձնարարեց խստությամբ հսկել...

Իսկ խլաթի արաբական զորքը այլևս ազատ զգալով որևէ պարտավորություն

նից՝ հարավի գավառները մինչև Ապահունիք ենթարկեց սարսափելի թալանի: Վարդաս Փոկասը այդ նույն ժամանակ դաշնակցում է Տայքի կյուրապաղատ Դավիթ իշխանի հետ, որն անցյալ ժամանակներում պաշտպանում էր կայսրության շահերը, իսկ հիմա, ահա, ապստամբների: Հաղթանակ հաղթանակի ետևից տանելով՝ Վարդաս Փոկասը հայտնվում է մայրաքաղաքի դիմաց:

ՍԼԱՎՈՆՆԵՐ ԵՎ ԿԻԵՎՅԱՆ ՌՈՒՄԻԱ

Վասիլ կայսրը ապահովել էր իր ուժը՝ դաշնակցելով ռուսների հետ: Անցած իշխան **Վլադիմիրը** ամուսնանալով Վասիլ կայսեր քրոջ՝ **Աննայի** հետ, նրա անմիջական աջակցությամբ 988 թվականին քրիստոնեություն ընդունեց: Առիթը ներկայացել է և հարկ է, որ մի քանի խոսք ասվի սլավոնների մասին, որոնց մեր հետագա պատումներում հաճախ պիտի հանդիպենք:

Հին Ռուսիայի պետության հիմնադիրը

Առաջին անգամ սլավոններին հանդիպում ենք մեր թվականության 6-րդ դարի փոթորկուն ժամանակահատվածում, երբ Եվրոպայի երիտասարդ ժողովուրդները, որոնց մոտ դեռ տիրում էին համայնական կարգեր, պատճառ դարձան Հռոմեական կայսրության փլուզման:

Երկրորդ անգամ սլավոններին միջագային քաղաքական բեմում հանդիպում ենք 9-րդ դարում, երբ Եվրոպայում հաստատվել էր **Կարոլինգների** կայսրությունը:

Այս նույն ժամանակ կազմակերպվեց **Կիևյան Ռուսիան**, որի շուրջը համախմբվել էին արևելասլավոնական շատ ցեղեր:

Կիևյան հոգևորական Նեստորը 1113 թ.

օգտագործելով ժողովրդական ավանդազրույցները, բյուզանդական և արևելասլավոնական ավելի վաղ ստեղծված ժամանակագրությունները՝ գրեց Կիևյան Ռուսիայի պատմությունը, փորձելով պատասխանել, թե ինչպես է առաջացել այն: Նեստորը արևելյան սլավոններին բաժանում էր երկու խմբի, որոնք տարբեր-վում էին իրենց կենցաղների մակարդակով: Նրանց մի մասը, որոնք հիմնականում անտառոտ տեղանքի բնակիչներ էին, ապրում էր **«գազանային կենցաղով»**: Այնտեղ դեռ գործում էին արյան վրեժի և մայրիշխանության օրենքները, բացակայում էին ամուսնական արգելքները, ոչ մի պատիժ չկար կանանց հափշտակելով տիրանալու համար և այլն...

Սլավոնների մյուս մասը հարթավայրում ապրողներ էին, որոնց Նեստորը համարում էր **«բանականության տեր մարդիկ»**, որոնք գերադասում էին միամուսնությունը, արյան վրեժով չէին զբաղվում և ընդհանրապես **«աչքի էին**

Նեստորը վկայակոչելով ժողովրդական ավանդագրույցը հավաստում է, որ Կիևը հիմնել է իշխան Կիյը Դուևայի ափին, մտածելով, թե այստեղ է ապրելու մինչև իր կյանքի վերջը: Սակայն տեղի բնակիչները թշնաբար էին տրամադրված Կիյի հանդեպ և նա նորից վերադարձավ Դնեպրի ափերը, որտեղից ժամանակին հեռացել էր: Հետո, **Պրոկոպիոս Կեսարացի** բյուզանդական պատմիչի վկայությամբ, կայսր **Հուստինիանոսը**, որը թագավորել է 527-565 թվականներին, հրավիրում է Կիյին Կոստանդնուպոլիս և զինվորական ծառայության վերցնելով նրան՝ հանձնարարում է պաշտպանել Դուևայի ափերին գտնվող ամրությունները:

ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի իրատարակած «Համաշխարհային Պատմություն» բազմահատորանոց գրքի երրորդ հատորում կարդում ենք.

Հարավուսական տափաստանների և ավելի հյուսիսային շրջանների աշխարհագրական նկարագրությունների մասին 6-րդ դարի կեսերին շատ կարևոր ուսումնասիրություններ է կատարել սիրիացի մի անանուն հեղինակ: Թվարկելով այդ տարածքներում ապրող մի քանի քոչվոր ցեղերի՝ սիրիացին հիշատակում է **Ռոս** անունով մի ցեղ, դուրսագումների մի ժողովուրդ, որին էլ հիշատակում է մյուս քոչվոր ցեղերին: Հնարավոր է, որ այս ցեղը ապրել է Միջին Մեծ Ասիայի տարածքում գտնվող Ռոս գետի ավազանում, որի անունն էլ հենց այս Ռոս ցեղի անունից է առաջացել:

Հնագույն տեքստերում հանդիպում ենք ռոս ծկին. «ռոսական գիր», «ռոսական իրավունք»:

10-րդ դարից Կիւսյան Ռուսիան վերելք է ապրում արևելասլավոնական գրեթե բոլոր ցեղերի միավորմամբ, և ասիական քոչվոր հորդաներ խազարների, պեչե-
նեցների, ղվչաղների դեմ տարած հաղթանակներով: Կիւսյան Ռուսիան հետզհե-
տե սկսեց հաստատվել Սև ծովի ափերին:

375

Մեծ իշխան Իգորը 941 թ. նորից երկու անգամ արշավեց Բյուզանդիա, սակայն պարտություն կրեց, երբ նրա նավերի մեծ մասը այրվեց «**հունական կրակով**»։ Սա հրկիզող խառնուրդ էր՝ կազմված խեժերից, բեկնախեժից, ծծմբից, բորակից և էլի ուրիշ նյութերից։ Սրա առաջացրած բոցը ջրով հնարավոր չ'էր դնել։ Այն օգտագործվում էր ամրոցների պաշարման և հատկապես ծովա- նարտերի ժամանակ։ Տաք խառնուրդը հակառակորդի նավերի վրա էր նետվում և հրկիզում նրանց։

Իգորի որդի **Սվյատոսլավը** իրեն ենթարկեց բուլղարներին, իսկ Յյուսիսային

Ահա այս Սվյատոսլավի որդի **Վլադիմիրը** էր, որ պայքարում էր իր հայրենիքի համար։

ՊԵՐՈՒՆ, ԴՈԺԻ, ՍԱՐԻԿՐՈՎ, ՎՈՂՈՍԻՆ, ՍՎԱՐԻՈՎ անունազանգերով՝

Բյուզանդիայի կայսրը ստիպված եղավ զիջել միայն մի պայմանով, որ Վանի թագավորը չպահպանի իր իրավունքները:

Վլադիմիրը ընդունեց այս պայմանը, որովհետև գնահատեց քրիստոնեության
Վլադիմիրը ընդունեց այս պայմանը, որովհետև գնահատեց քրիստոնեության

Հայազգի Աննան դարձավ Կիևյան Ռուսիայի Մեծ իշխանուհին և նպաստեց,

Իշխանուհի Աննայի հետ Կիևյան Ռուսիա գնացին պատկառելի թվով հայեր, իշխանուհի Աննայի հետ Կիևյան Ռուսիա գնացին պատկառելի թվով հայեր, իշխանուհի Աննայի հետ Կիևյան Ռուսիա գնացին պատկառելի թվով հայեր:

Իրոնք հաստատվեցին գլխավորապես Կառնա՝ Մարտին Գալստյանի ֆոնդի շնորհիվ, որի միջոցով հնչեցին Կառնի խոսքերը։

«Կիևո-Պեչորյան Յարաց վարքում», ուր պատմվում է ման մի հայ բժշկի մասին, որի ծառայություններից օգտվել են ոչ միայն հայերը, այլև Կիևյան Մեծ իշխան Վսեվոլոդ Յարոսլավիչը և Չեռնիգովյան իշխան Վլադիմիր Մոնոմախը:

Իսկ Վասիլ Երկրորդ կայսրի, Վարդան Փոկասի և Վարդան Սկլերոսի պատ -
մութունն ավարտվեց այսպես.

Աստղիկը կարևորում է Գազիկի վերադառնալը և անվտանգությունը:

ակնարկներով՝ գրելով, թե Գագիկն արժանի է գովաբանության... Բայց նրան խանգարում է իբր գրել այն չարը, որ Գագիկը կատարեց...

Հենվելով այս կիսատ խոսքի վրա, հետագա ուսումնասիրողները սա մեկնաբանեցին, թե ուրեմն Սմբատի մահը իրոք Գագիկի ձեռքով է եղել, հավանաբար թույնի միջոցով: Բայց **«խանգարում է գրել չարը»** բառերը բազմաթիվ մեկնաբանությունների առիթ կարող են տալ: Եվ գուցե անհիմն է Գագիկին մեղադրել եղբայրասպանության մեջ, անկախ այն բանից, թե որևէ տիրակալ զերծ չէ անխոհեմ և նույնիսկ դաժան արարքներ կատարելուց, թեկուզև նա բնավորությամբ մեղմաբարո է և բարի:

Ինչևէ: Սմբատը մեռավ, և Գագիկն առանց ժամանակ կորցնելու՝ թագադրվեց: Իսկ մի մտախախտված կնոջ միջոցով Անիում լուր տարածվեց, թե իբր Սմբատ թագավորը **«թմբական դեղօք»** կենդանի է գերեզմանի մեջ, և որ թագավորը երազի միջոցով այդ մասին անձամբ հայտնել է կնոջը:

Գագիկ նորընծա թագավորը որպեսզի համոզի ժողովրդին, որ Սմբատը մեռած է և ոչ թե կենդանի թաղված՝ գերեզմանից հանել է տալիս նրա աճյունը: **Եղիշե պատրիարք Դուրյանը** իր **«Ազգային պատմություն»** գրքում այսպես է մեկնաբանում կատարվածը:

«Անտեղի չէ կարծել, թե այդ կինը մեկն էր ազգականներեն «այրեցեալ մեռելոյն» եւ այդ սովորական եղանակով կ'ուզեր վրեժխնդիր ըլլալ: Հավանական է նաև թե՝ վանականներէն ոմանք այդ երազատեսութեան մէջ դեր ունեցան, թերեւս հաստատութիւն մը տալու համար իրենց «ցաւագին անիծից» ընդդէմ Սմբատի»:

Այսինքն կատարվեց հոգևորականների անեծքը, քանի որ թագավորի աճյունը հանվեց գերեզմանից...

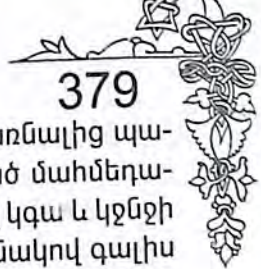
Գագիկը քաջ էր և եղբոր նման չէր խուսափում կռիվներից: Գիտենք, որ Սմբատը, ներքին խաղաղությունը պահպանելու համար, երբեմն՝ ք էր փակում այս ու այն թագավորների ոտնձգությունների վրա, որոնք սահմանից, նույնիսկ արքայատան տիրույթներից հողեր էին յուրացնում:

Գագիկը շատ բերդեր խլեց Սյունյաց և Փառխոսի թագավորներից: Գուցե և սրանք առանց կռիվների չեղան: Բայց որ Գագիկը իր իրավունքները պաշտպանում էր ամենայն միջոցներով՝ դա ակնհայտ էր:

Արտաքին աշխարհում **Գագիկ Առաջին թագավորը** աշխատում էր հավասարակշռություն պահպանել: Հայաստանին սպառնացող մահմեդական էմիրներից ուժեղ էր միայն Ատրպատականի **Մամլունը**, որն ամեն կերպ առիթ էր փնտրում, որպեսզի պատերազմ սկսի Հայաստանի և Վրաստանի դեմ:

Առիթը դառնում է Մանազկերտը, որին տիրելու համար տեղական էմիրները հաճախ էին բախվում իրար:

Տայքի կյուրապաղատ Դավիթը որոշելով մեկընդմիջտ վերջ տալ այդ կռիվներին, պաշարում է Մանազկերտը, գրավում, ապա մահմեդական բնակչությանը վտարելով՝ քաղաքը վերաբնակեցնում է հայերով:

Այս բանը դուր չի գալիս Ատրպատականի Մամլունին և նա սպառնալից պահանջ է ուղարկում Դավիթ կյուրապաղատին, որ իսկույն վտարված մահմեդականներին նորից ընդունի Մանազկերտ, ապա թե ոչ, պատերազմով կգա և կջնջի թուրքին: Դավիթն ընդունում է պատերազմի կոչը: Մամլունը իր բանակով գալիս բոլորին: Դավիթն ընդունում է պատերազմի կոչը: Մամլունը իր բանակով գալիս բոլորին: Դավիթն ընդունում է պատերազմի կոչը: Մամլունը իր բանակով գալիս բոլորին:

Դավիթ կյուրապաղատի դաշնակիցներն իրենց զորքերով. Գագիկ թագավորը, Կարսի Մուշեղ թագավորի մահից հետո գահը ժառանգած **Աբասը** և վրաց **Բագարատ թագավորը**:

Մամլունը չէր սպասում նման դաշնակցության: Եվ զգալով հակառակորդի ուժը՝ գիշերով իր զորքերն առած ճողոպրում է, ճանապարհին թալանելով ու հրդեհելով անպաշտպան գյուղերը:

998 թվականն էր: Մամլունը չէր կարող հանդուրժել իր փախուստը և իր Ալլահին ու Մուհամմեդին խոստացել էր գրավել Հայաստանն ու Վրաստանը:

Դաշնակից թագավորներն ու Դավիթ կյուրապաղատն այս անգամ անձամբ չմասնակցեցին կռվին: Զորքերին առաջնորդում էին զորավարները: Հայոց բանակն առաջնորդում էր սպարապետ **Վահրամ Պահլավունին**:

Ապահունյաց գավառի Ծմբո գյուղի մոտ տեղի ունեցավ ճակատամարտը: Մամլունի կռվի դաշտ բերած հարյուր հազարանոց բանակի ուժի հետ համեմատած՝ այս անգամ չափազանց նվազ էր դաշնակիցների միացյալ ուժը:

Վահրամ Պահլավունի սպարապետի հետ Հայոց զորքի միասնական գործելու անուրանալի տաղանդի, սպարապետի հետ Հայոց զորքի միասնական գործելու կարողության ու անվեհերության շնորհիվ Մամլունի բանակի մեծ բազմությունը կոտորվեց և փախուստի մատնվեց:

Քաջությամբ կռվեցին նաև վրացական զորքերն իրենց զորավարներ **Գամրե - կելի** եղբայրների հրամանատարությամբ: Այս հաղթանակով վերջ է տրվում Ատրպատականի էմիրի հավակնություններին:

ԱՇԽԱՐՀԻ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՄՊԱՍՈՒՄԸ

1000 թվականն էր:

Մեռնում է Դավիթ կյուրապաղատը: Նա խորին ծերության էր հասել, բայց որքան որ տարօրինակ էր՝ չմեռավ իր բնական մահով: Նրան նախ թունավորեց վրաց եպիսկոպոս Իլարիոնը հաղորդությանը թույն խառնելով: Ծերունի Դավիթը հասկանալով, որ թունավորված է՝ շտապ հակաթույն օգտագործելով՝ փրկվեց: Բայց մի գիշեր, երբ Դավիթը քնած էր, նրա ննջարան թափանցեց նույն Իլարիոնը և բարձր դնելով նրա բերանին, ինքն էլ ընկնելով բարձի վրա՝ խեղդեց:

Դավիթ կյուրապաղատի այրօրինակ մահը խիստ վշտացրեց բոլոր քրիստոնյաներին, որովհետև նա իր ողջ կյանքի ընթացքում շատերի համար էր եղել խաղաղարար բարեկամ:

1000 թվականը մի անհուն սարսափով էր լցրել Արևմուտքի և Արևելքի քրիստոնյաների սիրտը...

Գրում է **Լեոն**.

«Միջնադարյան միտքը դյուրահավատ, միստիք, նեղված հարյուր ու մի նախապաշարմունքներով և գուշակություններով, դեռ վաղուց ինքն իրեն տրամադրել էր այն սպասողությամբ, թե այդ տարին, երբ լրանում էր Քրիստոսի ծննդյան հազարամյակը, պիտի կործանվեր աշխարհը և վերջին անգամ դատաստանը պիտի տեղի ունենար: Այս պատճառով յուրաքանչյուրը, նույնիսկ սովորական բնական երևույթը ֆանտաստիկական սարսափ էր տարածում հավատացյալների մեջ, իբրև նախագուշակում, թե ճիշտ է, որ եկել է կամ գալիս է վերջին ժամը: Փոթորիկը, որոտը, կայծակի սաստիկ փայլատակումը, ամեն ինչ սոսկում էր պատճառում: Ամեն մեկը շտապում էր բարի գործերով իր համար արտոնված տեղ պատրաստել վերջին դատաստանի առջև: Ողորմություն էին տալիս, մեծագին նվերներ էին անում, և ամենից շատ, իհարկե, թագավորները, իշխանները, ունևորները, կալվածատերերը: Ամեն մեկը ապաշխարում էր, իր անձն էր ստորացնում, իր եսն էր մոռանում՝ սոսկալի դատավճռից ազատվելու համար»:

Ահա, այսպիսի մի ժամանակ, երբ ամբողջ աշխարհը պատրաստվում էր մեռնելու՝ Բյուզանդիոնի կայսր Վասիլ Երկրորդը Արևելքի հանդեպ իր քաղաքակա- նության նոր փուլն էր իրականացնում:

Նախ՝ որպես ժառանգորդ, Դավթի մահից հետո, նա իր զորքերով գնաց Տայք և այն միացրեց կայսրությանը: Հայոց մի հրաշալի հողապատառ այսպես կոչվում էր Բյուզանդիոնին:

Սա դեռ սկիզբն էր:

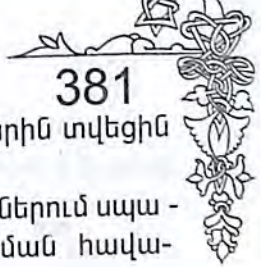
Անիական գահին **Բագրատունի Գագիկ Առաջին արքան** էր, որն ի հեծուկս իր օծվելու առաջին տարիների արյունոտ պատմությունների, թա- լարելու երեսուն տարիների ընթացքում նոր բարձունքների հասցրեց իր երկրի՝ անկախությունն ու բարգավաճումը: Նա շարունակեց **Աշոտ Ողորմածի** և **Սմբատ Տիեզերակալի** շինարարական թափը և նույնպես մեծագործեց այդ ասպարեզում:

Գագիկ թագավորի պահվածքը արժանի էր իր փառքին ու հզորությանը և ահա, թե ինչու...

Երբ **Վասիլ Երկրորդը** իրենով արեց Տայքը, եկավ, իր բանակով մտավ Ծոփաց աշխարհ, այնուհետև անցավ Երիզա: Երիզայում նրան ներկայացավ Նփրկերտի և Խլաթի Մրվանյան էմիրը, ճանաչեց նրա գերիշխանությունը և կայսրից մագիստրոսի կոչում ստացավ:

Ապա Վասիլ Երկրորդը անցավ Երասխի ակունքների մոտ գտնվող Հավճիչ քաղաքը: Նրան այստեղ ընդառաջ եկան Վրաստանի Գուրգեն և Աբխազիայի Բագարատ թագավորները ու խոնարհվեցին նրա առաջ: Գուրգենը ստացավ մագիստրոսի, իսկ Բագարատը՝ կյուրապաղատի տիտղոսը:

Հետո նրան ներկայացան Կարսի Աբաս և Վասպուրականի թագավորները,

որոնք անմասն չմնացին պատիվներից, որովհետև սրանք ևս կայսրին տվեցին հնազանդության երդում:

Վասիլ Երկրորդը Բագրևանդի Վաղարշակերտ քաղաքի մատույցներում սպա- սեց, որ իրեն ներկայանա Գագիկ թագավորը և մյուսների նման հավա- տարմություն խոստանա:

Գագիկը գիտեր, որ կայսրը իրեն է սպասում, սակայն նա չգնաց կայսեր ցանկությանն ընդառաջ, որովհետև, ինչպես վկայում է **Ստեփանոս Ասողիկ** պատմիչը. **«Իբրև փոքրություն համարեալ զգնալն իւր առ նա»:** Որովհետև Գագիկը հեռվից հեռու տեսնում էր ու զգում, որ Վասիլը տեղացի թագավորներին վերաբերվում է ոչ հավասարը հավասարի նման, այլ իբրև ստորադրյալների, որոնց մեջքը կարող է ծռել տալ իր անձի դիմաց:

Ասողիկը խոսելով Գագիկ Առաջին արքայի տիրապետության շրջանի մասին՝ ասում է. **«Ոչ որ չկար, որ զարհուրեցներ հայաստանցիներին... Չի այր էր սրամիտ և վարժ ի պատերազմի և առատածեռն ի բաշխելն. և զբաժ հարկաց յոլովից տեղեաց ազատեաց...»:**

Սա Հայոց մեջ դիտվող երևույթ էր. ազատել ժողովրդին այս կամ այն հարկից: Սա կատարվում էր հոգու փրկության համար: Ոչ միայն արքան և թագուհին, այլև Սա կատարվում էր հոգու փրկության համար: Ոչ միայն արքան և թագուհին, այլև իշխաններն ու իշխանուհիներն էին ձեռնարկում նման բարեգործություններ: Վկա մեր բազմաթիվ եկեղեցիների պատերի վրա մնացած անթիվ, անքանակ վիմագիր արձանագրությունները:

ՀԱՅՈՑ ՄԱՆՐԻԿ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳԱԳԻԿ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ Եվ ԳԱԳԻԿ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ

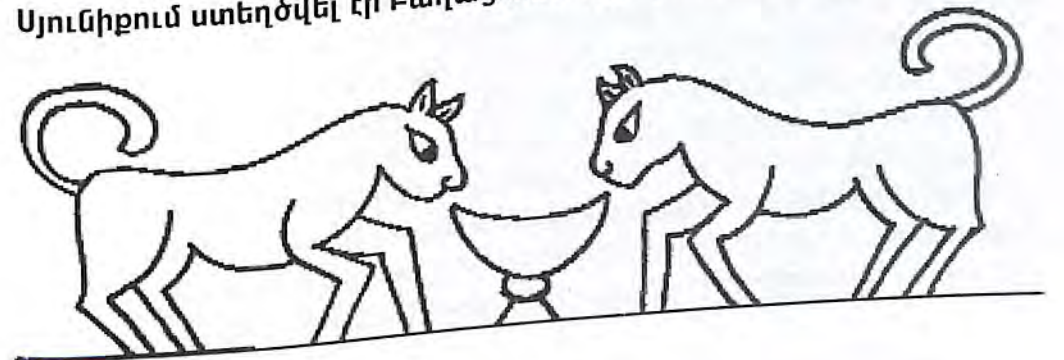
Մի քանի տողով հիշենք Հայոց Աշխարհի մյուս թագավորներին ևս: **Կյուրիկյան գահին Դավիթն** էր, որն այդ փոքրիկ թագավորությունը ժառանգեց իր հոր՝ Գուրգենի մահից հետո: Դավիթը կարողացել էր Կյուրիկյան թագավո- թության սահմանները բավական ընդարձակել՝ առաջանալով դեպի Վրաստան և Ուտիք: Բայց, չգիտես ինչու, Դավիթը կոչվում էր **Անհողին թագավոր:**

Արդեն 10-րդ դարի վերջին հյուսիս-արևելյան գրեթե յուրաքանչյուր գավառ դարձել էր անկախ թագավորություն:

Լեռնային Արցախում Խաչենի թագավորությունն էր:

Հարավային Արցախում Աբու Մուսեի տոհմը նույնպես իրեն թագավորա- կան տուն էր հռչակել:

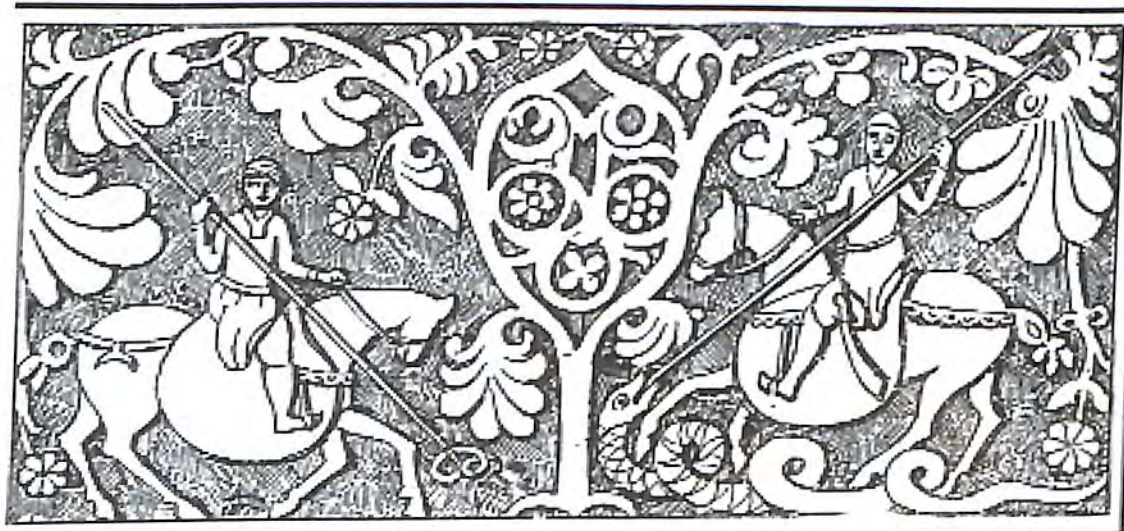
Սյունիքում ստեղծվել էր Բաղաց առանձին թագավորությունը:

Իսկապես քանի՞ դուռ է ունեցել Աճին: **Հովսեփ Օրբելին** ասում է 17 դուռ, որոնք բոլորն էլ անուններ են ունեցել. Ավագ, Գլիծորի, Ծաղկոցածորի, Կարուց՝ Կարսի, Դվինի, Իգածորի... և էլի ուրիշներ, որոնց անունները ժամանակի կարծրացած փոշու տակ են մնացել...

Եհիտը հիմա **Ավագ** դռնից Աճի մտնելն է... Ավագ դռնից է սկսվում քաղաքի **Բուն** փողոցը: Յոթ մետր լայնությամբ կամարակապ Ավագ դռան երկու կողմից բարձրանում են եռահարկ աշտարակներ: Այս դուռը, ինչպես Կարուց դուռը, քարավանային ճանապարհների սկիզբ է եղել: Եվ, առհասարակ, Աճի դռները բացվել են Հայոց բոլոր ճանապարհների վրա, որոնք ձգվել են աշխարհի բոլոր ուղղություններով, մխրճվելով օտար, հեռավոր ճանապարհների շարունակության մեջ, ծուլվելով նրանց և մերձենալով վաճառաշահ մեծ քաղաքների բուռն առօրյային, դարձել տարանցիկ առևտրի կարևոր ուղիներ: Մինչև Զինաստան, մինչև Հնդկաստան: Արևմուտքում՝ մինչև Միջերկրական ծովի հեռավոր ափերը և Սև ծովի ափերով դեպի հյուսիս... Ամենուրեք:

Աճի միջնաբերդում քանդակված զարդական որի երկու կողմերում պատկերված են երկու ծիավոր՝ վիշապի և մարտնչելիս

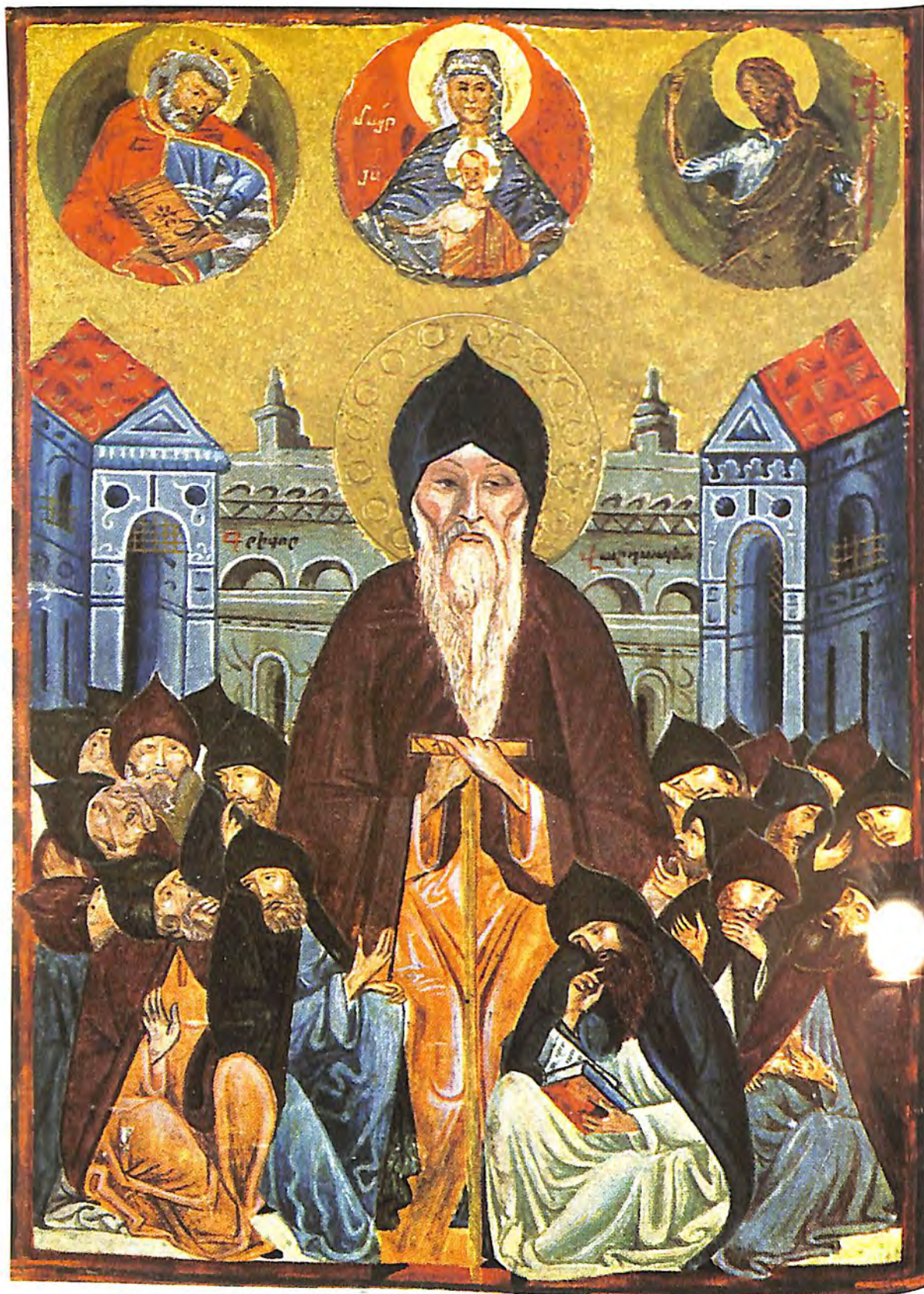
Աճի դռները և Հայոց ճանապարհները՝ բացված աշխարհի վրա: ...Հիմա այդ աշխարհի ճանապարհներից եկած այցելուն հասել է Ավագ դռանը և մոլորվել արյան հիշողության խորքերում...

Պարսկաստանից Հայաստանի վրայով Տրապիզոն տանող հիմնական մայրուղու վրա չէի՞ն գտնվում Նախճավանը, Դվինը, Աճին, Կարսը, Արծնը. ակնահաճո, մարդաշատ քաղաքները, առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոնները...

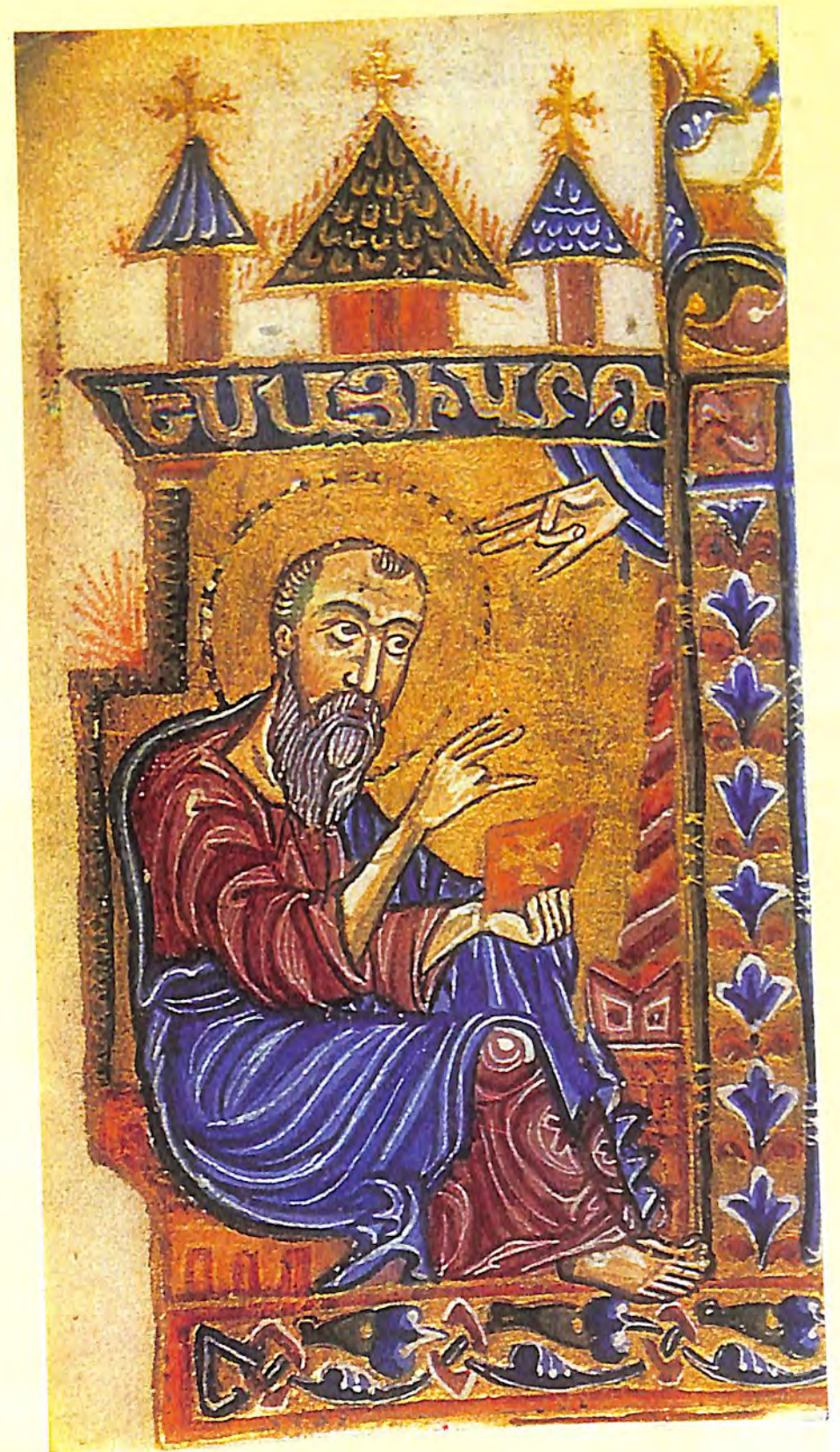
«Իբրև ակն մի պատուական լուսազեղ պայծառությամբ փայլեր քաղաքս մեր ի մէջ ամենայն քաղաքաց, ամեննին գեղեցիկ, բոլորովին զարդարուն»,- հպարտանում էր պատմիչ **Արիստակես Լաստիվերտցին**: Հարավային մայրուղին, որ դուրս է գալիս Աճի այս դռնից, չէ՞ր ձգվում Վանի, Մանազկերտի,

Գրիգոր Նարեկացի

Գրիգոր Տաթևացի

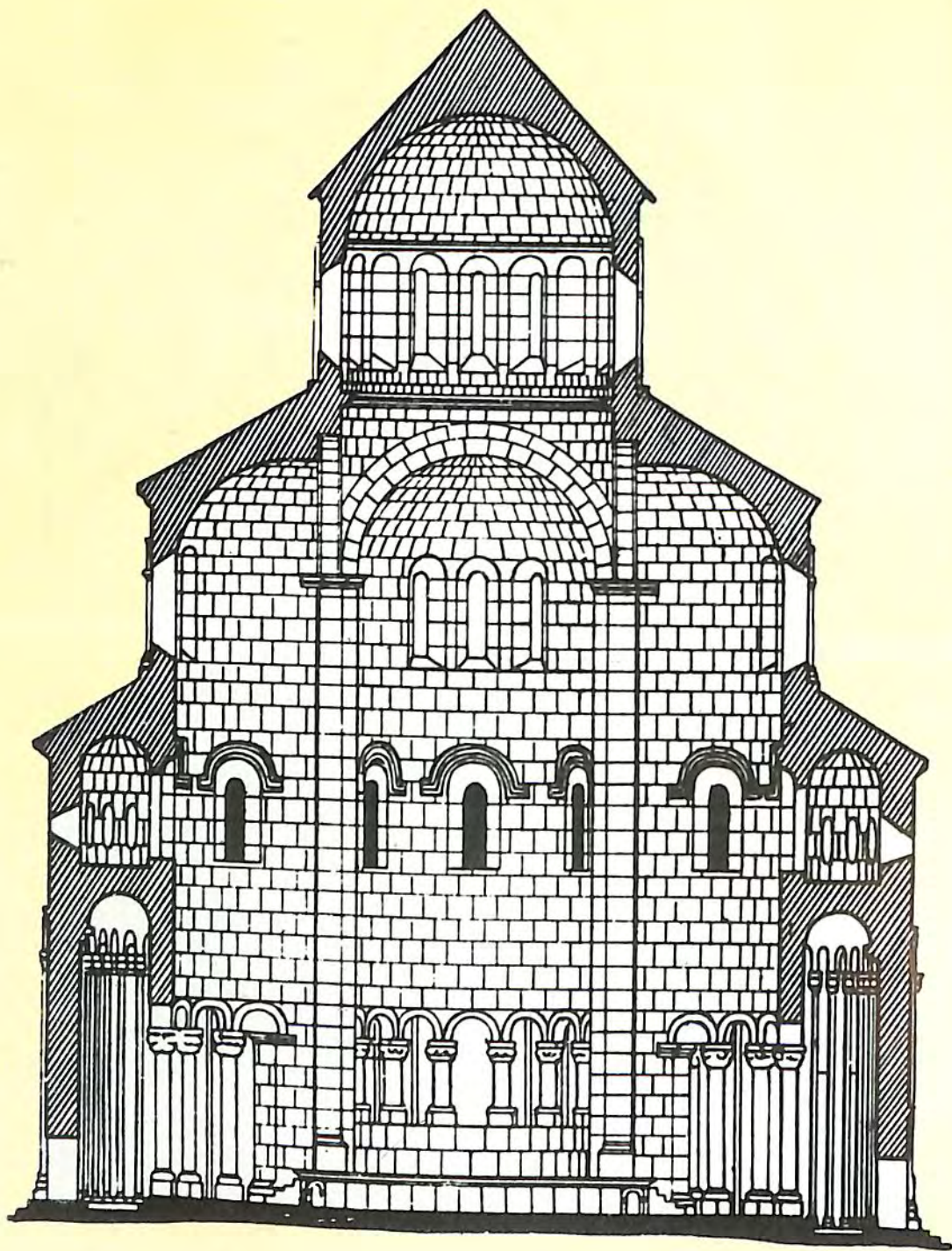
Եսայի Նզեցի

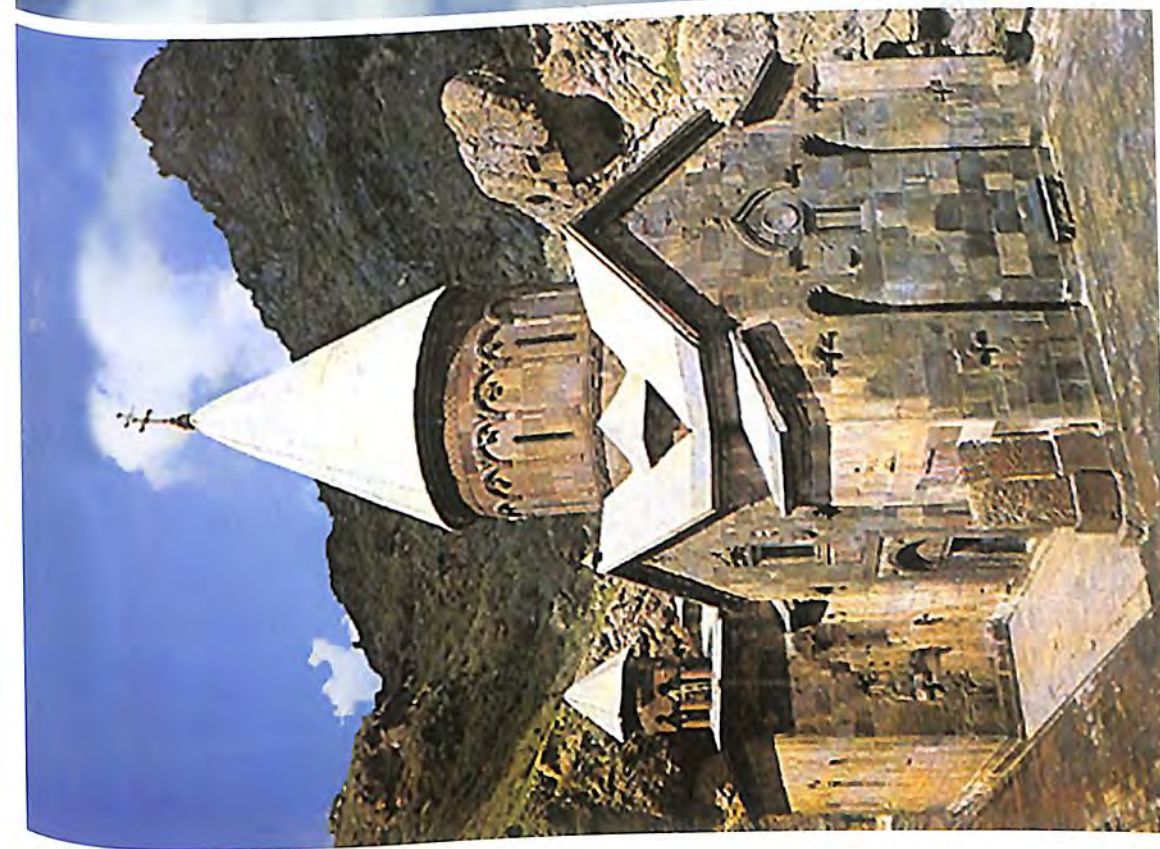
Անիի քարանձավները

Անիի քարանձավները

Գագկաշեն սբ. Գրիգոր եկեղեցու միջախառը
վերակազմություն՝ Թ. Թորամանյանի

Երևան

Երևան

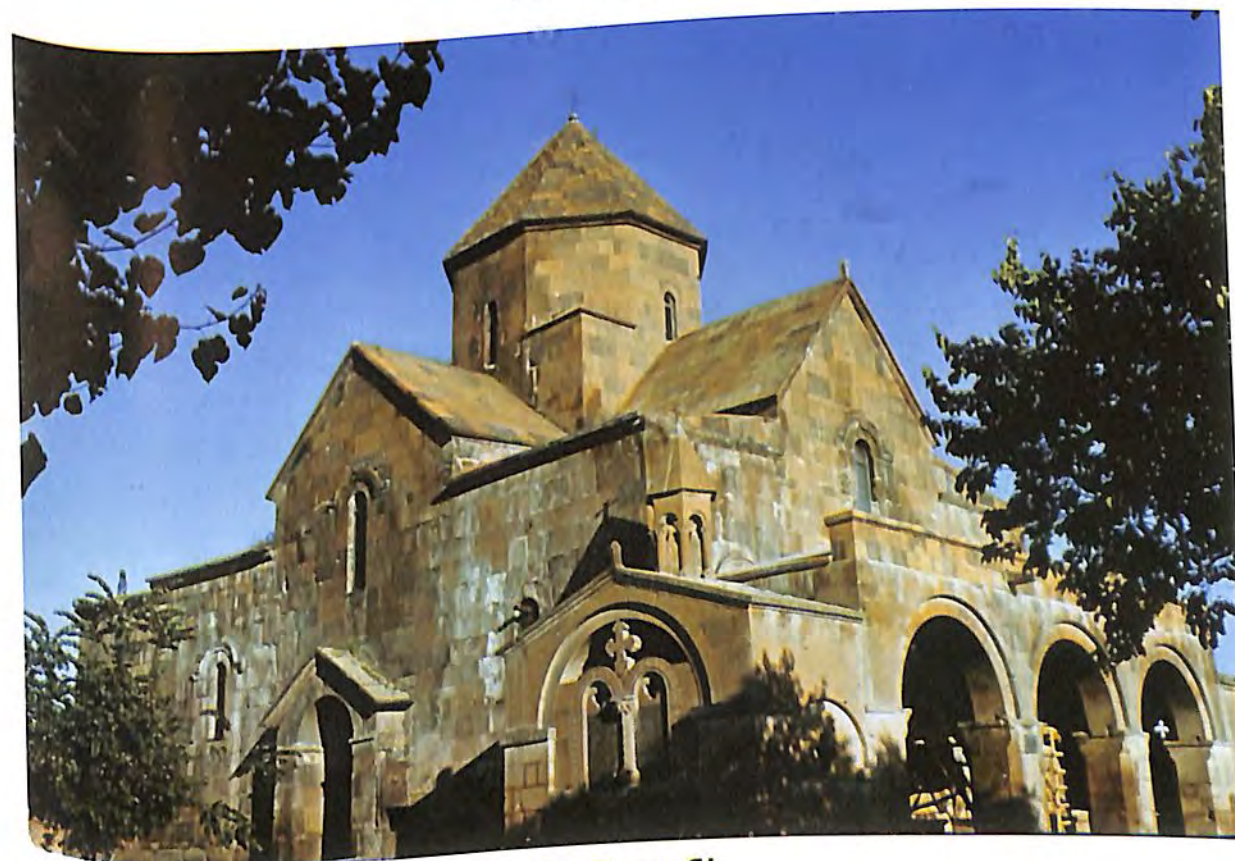
Տղրափանք

Սահմոց

Սր. Հռիփսիմե

Սր. Գայանե

Խոր Վիրապ

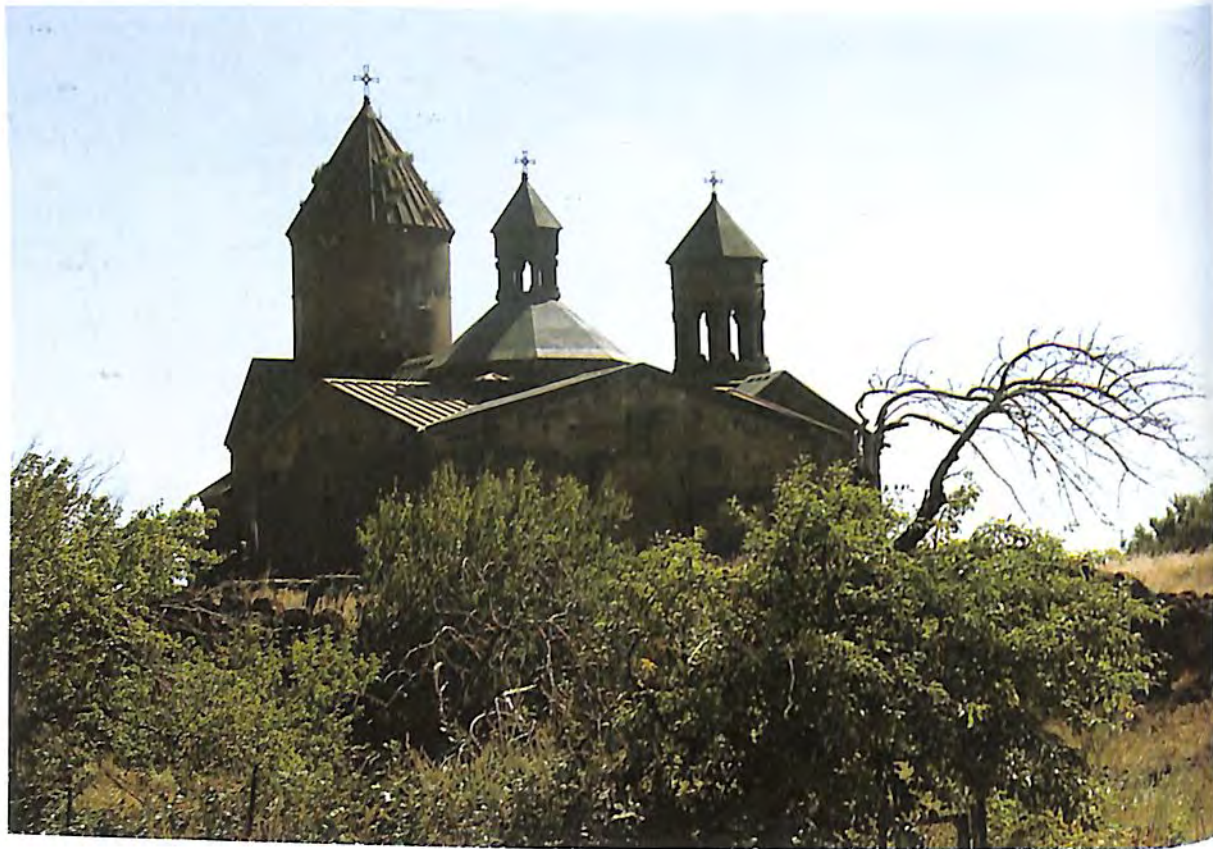
Շուշանիկի վանքը

Սևանի վանքը

Գևորգ Մարգարետունու դամբարանը

Սաղմոսավանք

Հադպատ

Գոշավանք

Հադիճավանք

Խաչքարեր

Խլաթի, Բաղեշի վաճառաշահ քաղաքներով մինչև... հեռու և էլի հեռու...

Ի՞նչ իմաստ ունի ճանապարհներով ետ գնալը, երբ նպատակը Անի քաղաք մտնելն է: Բայց ո՞ր կողմ ուղղի իր առաջին քայլերը ճանապարհորդը. դեպի արքունական պալատ, թե՞ նախ և առաջ ապահովի իր հանգիստը քաղաքի հյուրատներից մեկում... Թե՞ դեռ գնա թափառելու Անիի փողոցներով... Մտնի ու ելնի մեծ ու փոքր թաղամասերը... Կամ, թողնելով քաղաքի պերճաշուք հրապա-
րակներն ու փողոցները, գնա այնտեղ, որտեղ բազմաթիվ արհեստների բանի-
մաց արհեստավորների **Եղբայրություններն** են: Այսինքն, գնա թափառելու այն
փողոցներով, որոնք կոչվում են այդտեղ բանող արհեստների անուններով. Դարբ-
նոց, Բազզնոց, Կոշկակարոց, Նալբանդոց, Գոլակարոց և էլի... և էլի... և շատ...
Արհեստներ կան, որոնք զբաղեցնում են ոչ միայն մի առանձին փողոց,

ներբանք, զուկակ, այլ նույնիսկ մի ողջ թաղամաս:

Արհեստի մարդը իր ձեռքերի շնորհքը, իր պապերից
ժառանգած հմտությունը, արյան, ավիշների պարտա-
դրանքով իր հերթին ժառանգություն է թողնում իր որդիներ-
ին ու դուստրերին, որպեսզի սրանք էլ թողնեն իրենց
սերունդներին... Այսպես որևէ արհեստ դառնում է արվեստ,
որի արդյունքը հայ և օտար վաճառականները քարա-
վանային մեծ ճանապարհների վերջում սպասող քաղաքներ
էին տանում՝ մեծ հրճվանք և ուրախություն պատճառելով:

Ժառանգությունը՝ ժառանգություն, բայց վարպետները
միայն իրենց զավակներին չէ, որ փոխանցում էին արհեստի
գաղտնիքները: Յուրաքանչյուր մեկը, որը ցանկություն ու-
ներ սովորել և, եթե խելացի էր, բանիմաց ու ջանասեր՝ ան-
պայման տեր կդառնար իր սիրելի արհեստի հմտությամբ:
Եվ ամենակարևորը. **վարպետը աշակերտին սովորեց-
նելու համար իրավունք չուներ նրանից վարձ պահանջել:**

Այս օրենքը ողջ Հայոց համար էր: Վկա **Մխիթար Գոշ** երախտավորի «Դա-
տաստանագիրքը»:

Տիրապետելով արհեստին՝ աշակերտը կարող էր նվերներով իր երախտագի-
տությունը հայտնել վարպետին: Բայց սա պարտադիր չէր:

Երբ արհեստավորական Եղբայրությունների ներսում վեճեր էին ծագում,
արագ հարթվում էին «**Ծերոց ատյաններում**», որոնք ստեղծվել էին հենց այդ
նպատակով:

Արհեստավորական բոլոր Եղբայրությունների անդամները հարկատու էին:
Հարկի չափ ու քանակի մասին հատուկ հոդված կա Մխիթար Գոշի «Դատաստա-
նագրքում»:

...Մենավոր մարդը, այնուամենայնիվ, նախ որոշեց մտնել արհեստավորական
թաղերն ու փողոցները, շրջել նրանց զուկակներով, մտնել արհեստանոցները,
«**կուղպակները**», որոնք գրեթե չէին տարբերվում արհեստանոցներից և որտեղ
վաճառվում էր նրանց ձեռքի աշխատանքի արդյունքը:

Ապակեգործների մոտից նորից դեպի Բուն փողոց թեքվող նեղլիկ զուկակը տանում է մի ավելի լայն փողոց, որի երկու կողմերից ձգվում են Մանածագործների ու Ջուլիակների փողոցները: Այստեղ ներկարարների սքանչելի վարպետությամբ զանազանագույն ամենազարմանալի ու նրբագեղ վուշից, մետաքսից, բրդից, բամբակից անհաշիվ երանգների բազմազանությամբ ներկված թելերով գործում են կտավից մինչև ոսկեթել՝ դիպակ ու կերպաս և կարում առքային ու

Ներկարարների թաղամասի մոտ էր Բրուտների թաղամասը:
Բացի այս թաղամասից, բրուտները քաղաքի ամենատարբեր
տեղերում, հիմնականում այնտեղ, որտեղ ապրում էր հասարակ
խավը, ունեին իրենց արհեստանոցները և կուլպակները:

A decorative vase or urn with a heart-shaped body, a flared rim, and a small figure on the front. The vase has a wide, flared rim with a scalloped edge. The body is heart-shaped and features a central panel with a small, stylized figure. The base is a simple, rounded form. The entire vase is rendered in a dark, textured style.

A black and white illustration showing a hand pouring liquid from a large, dark, rounded vessel into three smaller, identical vessels arranged in a row below. The liquid is depicted as a thin, white stream falling from the spout of the large vessel into the first of the smaller vessels.

389

Բայց հոգու խորքում զգում է. այն չէ... երբ ամեն մի կորցրած մնում է ավերակ՝

դառնում է շիրիմ, դամբարան և առիթ տխուր հուշերի...

...Հռոմը երբեք չդամբարանվեց: Հռոմն արդեն քանի հազար տարի կենդանի է: Հռոմը չի կարող իր հետ մշտապես ապրողների հոգիներում ցավի ու դառնության մվաստացնող հուշեր ծնել: Հին Հռոմ, նոր Հռոմ... Հին ու նոր Հռոմը միմյանց մեջ հյուսված, անբաժանելի ու միասնական հավերժի մեջ հավերժող: Քաղաք, որ հին է հնագույնի մեջ և միաժամանակ նոր՝ նորագույնի մեջ: Հռոմի դիմաց, Հռոմի կողքին, Հռոմի ներսում իր ժողովրդի որևէ անհատ չի բզկտվելու ափսոսանքի ու ցավի չարչարանքով: Նա կամ անտարբեր է լինելու, եթե գեղեցկությունից ոչինչ չի հասկանում, կամ սիրտն ուռջելու է հպարտությունից, որ տերերից մեկն է Հավերժական քաղաքի:

Հին ու հավերժական Հայոց Աշխարհում Հավերժական քաղաք չկա: Բազում քաղաքներ են կառուցվել բազում ժամանակներում և բազում անգամ կործանվել: Կառուցվել են գեղեցիկ ու սքանչելի, ինչպես այս մեռած ու դամբարանի վերածված Անի, սակայն չենք կարողացել պահպանել գոնե մեկը, որպես **Հավերժական քաղաք** իր սքանչելի գեղեցկությամբ ու հզորությամբ, կենդանի ու մնայուն, հին՝ հնագույնի մեջ և նոր՝ նորագույնի մեջ: Գոնե մեկը, որպեսզի 20-րդ դարի դիտակետից մայես 11-րդ դարի հեռուները և սիրտը դառնա փխրուն, հոգիդ լցվի խանդաղատանքով ինչ-որ վարպետների ձեռքերով ստեղծված իրերին ի տես... Եվ սա այն ժամանակ, երբ արդեն ինչե՛ր են ստեղծվել...

21-րդ դարում հիմալ պայտագործ-երկաթագործի աշխատանքով, որի պայտած ձիերը...

Պայտած ձիեր, երբ հիմա տիեզերքի կարգն ու հավասարակշռությունն են խախտում մարդու ձեռքով նետված հրթիռները... Ջարմանալ և լաց ու թացի մեջ ընկնել Մայր տաճարով, երբ հիմա... այս 20-րդ, թե 21-րդ դարում կառուցված շենքերը կոչվում են երկնաքերեր...

Բայց զարմանալի՞ չէ... Մենք չկարողացանք կառուցել երկնաքերեր: Կառուցեցինք բազմահարկեր, որոնք աշխարհի մեզապուլիսներում կառուցածների տխեղծ մմանակումներ են. այլանդակ ու անհաստատ, որևէ կապ չունեցող Հայոց ոչ անցյալի և ոչ ներկայի ոգեղեն դրսևորումների հետ... Կառուցեցինք, որ երկրի կեղևը ցնցվի ընդերկրյա հարվածներից՝ հզոր ավերակների կույտի վեվեն, իրենց տակ թաղելով ո՛չ միայն անխոհեմ կառուցողներին...

Եվ երբ Անիից հազար տարի անց Հայոց նոր, վերջին մայրաքաղաքը հառնեց իր սքանչելի ներդաշնակությամբ, այն դարձավ անկեղծ հպարտության պատճառ, նաև մխիթարություն այն առումով, որ, ահա, կա՝ **Կառուցողը**, ճշմարիտ Կառուցողը, որ նորից **Ոգու** հզոր ժայթքումով Հայոց նոր մայրաքաղաքը կառուցեց, ըստ ամենայնի՝ ազգային, ըստ ամենայնի՝ հարազատ Բուն ժողովրդի էությանը:

Բայց հետո եկան... Ովքե՞ր եկան... Մի՞թե օտարները եկան և քանդեցին կառուցածը 20-րդ դարի հզոր զենքերի միջոցով... Գերժամանակակից առնետներն էին, որ ազգի ներսից ամենայն ջանադրությամբ սկսեցին կրծոտել ոգեղենի հիմքերը: Ամենայն ջանադրությամբ պարտադրել իրենց ներկայությունը 20-րդ

դարի Հայոց վերջին մայրաքաղաքին: Եվ դեռ չի զգացվում այդ կրծողների դեմ հավաքական պայքար սկսելու միտումը: Բացի նույն ափսոսանքի լացութացից, որ դեռ ոգեղենի ճշմարտությամբ ապրողն ունի, ուրիշ որևէ կերպ չի արտահայտվում վրդովմունքը: Այս լացութացի պարտադիր բաժնի մեջ մտնում են նաև հիշողություններում դարեր շարունակ կառուցված և այժմ դամբարանված Հայոց հին մայրաքաղաքները: Նրանց հետ նաև Անին:

...Եվ, ահա, իր հիշողությունների անդաստաններում թափառող Մենավոր ուխտավորը կծկված Մայր տաճարի սյուներից մեկի մոտ՝ ուզում է իսկապես հեռանալ իր դառնադի մտածումներից և ամբողջությամբ տրվել սրբազան արարողության հմայքին...

Անիի Մայր տաճարը Անիի խորհրդանիշն է: Այն գտնվում է բոլոր կողմերից երևացող տեղում: Այնտեղից երևում է նաև մայրաքաղաքի ողջ համայնապատկերը: Աշոտյան և Սմբատյան պարիսպների միջև, Ախուրյան ձորից ոչ հեռու Միջնաբերդի հետ միասին նա վեհորեն իշխում է ողջ քաղաքի վրա:

Եվ նրա ճարտարապետն է **Տրդատ Կառուցողը**:

Թե որտեղ է ծնվել նա՝ հայտնի չէ: Հայտնի չէ, թե ով է եղել նրա առաջին ուսուցիչը և թե որտեղ է սովորել նա:

Հայտնի է միայն, որ նա Հայոց կառուցողական հնագույն արվեստի բազմախորհուրդ գիտական էր և ժամանակի ճարտարապետության բարձր ոգու մարմնացումը: Նրա առաջին գործը եղավ Արգինայի եկեղեցին և կաթողիկոսական ապարանք մտավայրը: Ապա՝ Սանահինի, Հաղպատի, Մարմաշենի եկեղեցիները: Հետո Սմբատ Տիեզերակալի պարիսպներն ու պալատները Անիում:

Սմբատ թագավորի մահից հետո, մեծ համբավի ու հռչակի տեր Տրդատը մեկնեց Բյուզանդիա: Սոսկալի երկրաշարժը քանդել էր Սբ. Սոփիա տաճարի գմբեթը և խարխլել այն ամբողջությամբ: Բյուզանդիայի ճարտարապետները ոչ մի կերպ չէին կարողանում լուծել տաճարի վերականգնման խնդիրը:

Տրդատը հրավիրվեց Կոստանդնուպոլիս և ստանձնեց տաճարի վերականգնման աշխատանքները: Չորս տարվա ընթացքում Տրդատի ձեռքերով տաճարը նորից հառնեց իր ողջ շքեղությամբ և դարձավ ավելի ամուր, քան, եղել էր մինչ այդ:

Տրդատը վերադարձավ Անի՝ Բյուզանդական կայսրության ընդարձակ տառածքներում թողնելով առաջնակարգ ճարտարապետի իր համբավը:

Անի հասնելուն պես՝ Տրդատը Կատրանիդե թագուհուց հրավեր ստացավ շարունակել Սմբատ թագավորի Սբ. Աստվածածնի անունը կրող տաճարի՝ իր իսկ կիսատ թողած շինարարությունը:

1001 թվականն էր: Տրդատն ավարտեց տաճարի կառուցումը՝ իր արվեստի

Անիի Մայր տաճարը

Որևէ բանով սա տարբերվո՞ւմ էր Հայոց մյուս գլուխգործոցներից: Եթե այո՝
ի՞նչն էր:

Անգլիացի հայագետ, Ճանապարհորդ-աշխարհագրագետ, փաստաբան, հասարակական-քաղաքական գործիչ, սերված իռլանդական ազնվական տոհմից, նաև սեբաստացի հայուհի տատի արյունը երակներում, Քեմբրիջում և Չայդելբերգի համալսարանում իրավաբանական կրթություն ստացած, անգլիական պառլամենտի անդամ **Յենրի Ֆինիս Բլուս Լինչը** երկու անգամ ճամփորդել է Չայաստանում: Դետագոտելու համար բարձրացել Արարատի, Սիփանի, Նեմրուքի գագաթները, անցել Չայոց բլուր գավառներով և գրել իր «**Չայաստան**» ծավալուն երկու հատորանոց կոթողային հանրագիտարանային ուսումնասիրությունը՝ նվիրված երկրի աշխարհագրությանը, հայ ժողովրդի պատմությանը, մշակույթին, հատկապես ճարտարապետությանը, ազգագրությանը, բանահյուսությանը, եկեղեցուն, նաև այլոց, որոնք հաստատվել են Չայոց հողի վրա՝ հույների, թուրքերի, քրդերի, ասորիների, ռուս աղանդավորների սովորույթներին, բարքերին ու հավատալիքներին:

Այս երկու հատորները՝ գրված 100 տարի առաջ, հիմա նույնքան բարձրարժեք են ու փնտրված, որքան դարասկզբին՝ ոչ միայն մեզ, հայերիս համար, այլև մեծամիտ եվրոպայում:

Լիւնչն իր ողջ գործունեության ընթացքում մահ դատապարտել է թուրքական և ցարական քաղաքականությունը, հայերի հանդեպ թուրքերի կազմակերպած հայկական կոտորածները: Նա մինչև իր մահը՝ 1913 թվականի նոյեմբերը, գբաղվել է Հայկական հարցով:

Ինչո՞ւ այսքան մանրամասն պատմեցինք **Լինչի** մասին, ընդհատելով տրված հարցը, թե ինչով է տարբերվում Անի քաղաքի Մայր տաճարը Հայոց մյուս սքանչելի կառույցներից:

Որովհետև պիտի բացեն **Լինչի** գիրքը և պիտի կարդան մի քանի նույն-
դասություն միայն. «Տաճարը ծանապարհորդին զարմանք է պատճառում, և
եթե նա նույնիսկ էջմիածնից է եկել: Նա կրում է անգիջող, համառ և խի
դրոշմը և սահմանում է հենց այն արժեքը, որը մենք անվանում ենք **Գեղացուկ**:
Անհնար է, որ որևէ մեկը նախ նրան առանց ուրախության և հուզական
սարսուռի»:

19-րդ դարի և 20-րդ դարի սկզբների ուրիշ գիտնականների գործերի հետ **Լինչի** Հայաստանի մասին գրքերը մերօրյա բոլոր ուսումնասիրողների կարևոր վկայություններն են: Մերօրյա հայ ուսումնասիրողները, որոնք չեն կարող պեղել Անիի հողը, ստիպված պեղում են Անի այցելած գիտնականների գիտական գործերը, հին պեղումների արդյունքների վկայությունները, ճանապարհորդների հուշերը, տպավորությունները:

Ահա, այս բոլորի տպավորություններից ժամանակակից պատմաբան, աշխարհագրագետ, մեծ գիտնական **Թադևոս Հակոբյանը** իր «**Անիի պատմությունը**»

Երկհատորյակում ի մի է բերել այս բոլորի կարծիքներն ու տպավորությունները և գիտնականի սթափ եզրահանգումներով ամբողջացրել Անի մայրաքաղաքի անցած կյանքի ողջ ընթացքը: Եվ, անշուշտ, նաև Տրդատի կառուցած սքանչելի տաճարի իր հաշվետվությունը.

«Տեղի ճիշտ ընտրությունը, մեծությունն ու վեհությունը, պարզությունն ու ակնահաժո գեղեցկությունը, հատակագծային ու կառուցողական կատարելությունը, ծարտարապետական հնարանքների նորություններն ու անպաճույձ լինելը, շարվածքի ոսկերչական վարպետությունը, զմբեթակիր սյուներն ու մյուս սյունաշարերը, պատերն արտաքինից զարդարող նազելի կիսասյուները ու դրանք իրար միացնող նույնքան նրբին կամարները, բիլների սքանչելի զարդերը, եռանկյունաձև որմնախորշերը, որոնք իրարից հավասար հեռավորությամբ ձգվում են վարից վեր, զմբեթի յուրահատուկ կառուցվածքը, տաճարի ներսի բնական, համեմատաբար թույլ լուսակառուցվածքը, այդ բոլորը Անիի Կաթողիկէ Մայր տաճարը դարձնում են ծար-վորությունը՝ այդ բոլորը Անիի Կաթողիկէ Մայր տաճարը դարձնում են ծար-վորությունը մի այնպիսի գլուխգործոց, որի նշանակությունը դուրս է տարապետական մի այնպիսի սահմաններից, իր ազդեցությունը թողնելով հետա-գալիս ծարտարվեստի սահմաններից, իր ազդեցությունը թողնելով հետա-գալիս ծարտարվեստի սահմաններից, իր ազդեցությունը թողնելով հետա-գալիս ծարտարվեստի սահմաններից»։

Տաճարն ավելի մեծ է, քան էջմիածնի Մայր տաճարը: Այս տաճարը կարող էր տեղավորել հսկայական թվով մարդկանց: Նրա գմբեթակիր չորս հաստաբետ սյուները գրեթե կպած էին պատերին և չէին փոքրացնում ներսի ընդարձակությունը: Տաճարն ունի երեք դուռ, որոնցից մեկը, որ գլխավորն է, գտնվում է արևմտյան կողմում, իսկ մյուսները բացվում են դեպի հարավ ու հյուսիս և ավելի գեղեցիկ ու զարդանախշ են: Տաճարի մեծության ու ընդարձակության համեմատությամբ պատուհանները, որոնք

Գտնվում են շինության ավելի բարձր մասում, ավելի փախված լինելով»:

Հայ պատմիչներ **Մատթեոս Ուռհայեցին, Ասողիկը, Ալիշանը** նույնպես, հարգանքի համար, իր հռչակավոր «**Հայաստան**» երկհատորիի համարի հպարտությամբ պատմել են Անի քաղաքի և նրա Մայր տաճարի մասին, որը դառնում էր շարունակ դիմացել է բնության ու մարդու ավերիչ գործունեությանը և առանց էական փոփոխության, նախնական վիճակում հասել մինչև նոր ժամանակներ... Միայն ափսոս, բազմաթիվ երկրաշարժերից մեկի ժամանակ փլված գմբեթով։ Բայց դեռ կարելի է կարդալ տաճարի հարավային պատի վրա գեղեցիկ երկաթագրով փորագրված **Կատրանիդե** թագուհու արձանագրությունը. «**Ի՛նչ**։ **Նձ**։

թուին Հայոց ՄԺԹ: թուին Հոռոմոց. Ի ժամանակս ածապատիւ եւ հոգեւոր տեառն Սարգիս Հայոց կաթողիկոսի եւ ի մեծափառ թագաւորութեանն Գագկա Հայոց եւ Վրաց Շահնշահի, ես Կատրանիդե Հայոց թագուհի, դուստր Վասակա Սիւնաց թագաւորի յողորմութիւնն այ ապաւինեցա եւ հրամանաւ առն իմո Գագկա շահնշահի. շինեցի զսուրբ Կաթողիկէս, զոր էր հիմնադրեալ մեծին Սմբատա...

...Եթէ ոք զարծանազրեալդ անփոյթ առնէ դատապարտեալ եղիցի ի Բրիստոս...»:

Լեոն Անի այցելելուց հետո գրեց.

«Բագրատունի թագուհիները շինարարական մեծությունների մեջ էին ցույց տալիս իրենց սրտի և քսակի ճոխությունը: Կատրանիդեի սկեսուր Խոսրովանուշ թագուհին, Աշոտ Ողորմածի ամուսինը, շինեց Հաղպատի և Սանահինի հռչակավոր վանքերը, որոնք կան մինչև այժմ: Եվ սկեսուրն ավելի բախտավոր էր իր հարսից: Նրա եկեղեցիների մեջ մինչև այժմ էլ աղոթում է հայը, մինչդեռ հարսի չքնաղ կեցվածքը ամայի է, կիսաքանդ, և դողալով սպասում է վերջնական կործանման, որ կարող է գալ մի օր:

Ամեն մեկս խորին երկյուղածությամբ, շունչը պահելով, համր, անծայն քայլերով ենք առաջանում կամարների տակ: Դեռ աչքն է պահանջատերը... Եվ լուռ ենք... Իսկ օրվա այս կանուխ ժամին մի ամբողջ ժամերգություն կա: Բայց ժամերգությունը Մայր եկեղեցու միաբանությունը չի կատարում, այլ ծտերի բազմությունը, որ շար է ընկել փլված գմբեթի շրջանակի վրա: Այնտեղից էլ այն մեծ, կլոր բացվածքից առատ ներս է թափվում երկնքի լույսը: Երջանիկ փոքրիկներ: Նրանք պետք է կատարեն իրենց առավոտյան օրհներգը. ծոնված արթնացող բնությանը, և շա՛տ են մտածում, թե իրենց ուրախ, անընդհատ ծվծվոցների տակ թանձր սուգի մի օթևան է...

...Ամեն կողմից, յուրաքանչյուր խոռոչից, յուրաքանչյուր կտոր քարից հառնում է այս զարմանալի տաճարի շինողը: Տրդատը անմահ է, քանի դեռ այստեղ քարը քարի վրա կմնա... Ստեղծագործողը շլացուցիչ զարդեր՝ ճեղք է ուզեցել արտահայտել իր գաղափարը՝ վսեմության, վեհության և փարը: Ճարտարապետը հրաշալի ձևով կարողացել է նվաճել զանազան կույրան երկու սկզբունք. Բարձրություն և նրբություն: Օդ կա այս շինության մեջ և նվաճվածը այդ իսկ օդն է: Համարձակ բարձրանում են պատերը, որպեսզի համարձակություն տան հրաշալի, նուրբ, քնքույշ սյուների: Վերևում նրանք միանում են նույն նրբությունը, նույն քնքշությունը մարմնացնող կամարներով: Բայց այդ քնքշության մեջ ամեհի ուժ կա... Ինչպե՛ս են այդ բարակ կամարները այդպես համարձակ կտրատում օդը իրենց գեղարվեստական թռիչքներով: Ինչպես են դիմացել ինը հարյուր տարիներ, մոռացված ամենից, ամայի, անբնակ, քանդող բնության և ժամանակի կամքին թողնված»:

Ամեն մեկս մի Մենավոր ճամփորդ ենք մեր խամրող հուշերի մշուշներով ծածկված անդաստաններում...

...Մենավոր ուխտավորը, նա, որ հասել էր ավերակ Անիի դիմաց, Կարախաչի ծաղիկների բույրով հագեցած քամու հետ միասին, հոգում ունենալով կարոտախտի տառապանքը՝ ետ է սլանում հիշողության մացառապատ, փոշոտ արահետով դեպի ժամանակի այն սկիզբը, երբ Կատրանիդե թագուհու կառուցել տված Մայր տաճարի կամարների տակ հավաքված ժողովրդի ներկայությամբ, Հայոց թագավոր Գագիկի և աշխարհիս մեծամեծների մասնակցությամբ, Մարգիս Հայոց կաթողիկոսի օրհնությամբ՝ նավակատիկի սուրբ ծեսով օծվում էր Տրդատ ճարտարապետի ձեռակերտ հրաշքը՝ Անիի Կաթողիկէ Մայր տաճարը:

Մայր տաճարը՝ հավատի խորան, Մայր տաճարը՝ լինելության վկա... Նա հիմա կիսականգուն է դեռ, բայց մի օր՝ վերածվելով փլատակների կույտի՝ ընկղմվելու է հողի տակ... մինչև գան պեղողները... Բայց գան, թե չգան՝ միևնու՛յն է: Անիի Մայր տաճարը մեր կարոտների անդաստաններում վեր է խոյանում միանգամայն ամբողջական, միանգամայն կատարյալ, օծված և օրհնված, վեհորեն կենդանի ու բացառիկ:

Ճի՛շտ է... Ճշմարիտ է...

Մարդն իր տունը և իր տաճարը պիտի կրի իր սեփական էության ներսում, իր հոգու խորախորհուրդ անկյուններում...

Անիի Մայր տաճարը կամ՝ ընդհանրապես տաճարը:

Ավանդությունն ասում է, որ Անիում դողանջել են 1001 եկեղեցու զանգեր:

Ավանդությունն ասում է, որ Անիում դողանջել են 1001 եկեղեցու զանգեր:

Անիում չափազանց շատ էին եկեղեցիները... Եվ, իսկապես, մինչև հիմա դեռ հաշվված չեն այն բոլոր եկեղեցիները, որոնք կառուցվել են Անիում, երբ նա դեռ Կամսարական իշխաններին էր պատկանում, ապա Բագրատունիներին՝ մինչև մայրաքաղաք դառնալը և վերածվելը համայնական դամբարանի:

Մի քանիսի մասին պիտի պատմենք:

Սուրբ Գրիգորին նվիրված եկեղեցին ստացավ **Գագկաշեն** անունը: Այս տաճարը **Գագիկ թագավորը** կառուցել տվեց Տրդատ ճարտարապետին՝ Մայր տաճարի հետ գրեթե միաժամանակ: Այս տաճարը Տրդատը չէր կառուցել իր մտահղացումների պայծառատես հորինվածքով: Գագիկ թագավորը կամեցել էր տեսնել իր մայրաքաղաքում մի նոր Զվարթնոցատիպ տաճար:

Գագկաշեն

Էջմիածնի մոտ գտնվող առաջին Զվարթնոցը 930 թվականին արդեն վերածվել էր փլատակների: Երբեք Հայոց տաճարներն այդքան կարճ կյանք չէին ունեցել: Պատճառը հզոր երկրաշարժն էր, բայց ավանդությունը պատմում է, որ երկրաշարժը կարողացավ կործանել տաճարը, որովհետև մինչ այդ արդեն ենթարկվել էր արաբների բարբարոս հոշոտումներին: Նրանք տաճարը թալանելուց հետո, ներսում օրեր շարունակ հսկա խարույկ են վառել՝ կրակն անընդհատ բորբո-

քելով, որից ճաքճքվել ու խարխլվել են պատերը և տաճարը պահող սյուները և 9-րդ դարում այս կողմերում հաճախակի կրկնվող երկրաշարժերից մեկի ժամանակ այն վերածվել է փլատակների:

Զվարթնոցը կրում էր Սբ. Գրիգորի անունը: Անիում կառուցված այս տաճարը նույնպես կոչվեց այսպես: Միայն թե երախտապարտ անեցիները այն կնքեցին Գագկաշեն անունով:

Գագիկ թագավորը իր տաճարը կառուցել տվեց քաղաքի արևմտյան մասում: Եվ այն Մայր տաճարի նման հայկական ճարտարապետության գլուխգործոցներից էր: Խաչածև հատակագծով, բոլորակ, կենտրոնագմբեթ, եռահարկ հսկա տաճարը, 7-րդ դարի Զվարթնոց կոչվող այդ հրաշալիքը մինչև Գագկաշեն՝ Հայաստանում ունեցել է մի քանի օրինակներ ևս:

Հայ ճարտարապետության երախտավոր **Թորոս Թորամանյանը** իր «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության» գրքում գրում է. «Գագկաշենը չափով, ձևով ոչ մեկ տարբերություն չունի Զվարթնոցին, միայն զարդաքանդակներն են, որ Զվարթնոցին օտար են»:

Գագկաշենը Զվարթնոցի մեխանիկական կրկնօրինակումը չէր: Այսինքն՝ կառուցելով Զվարթնոցանման տաճար, այն Անիական կառուցողական ոգու զգայուն արտահայտությունն էր: Զվարթնոցը կառուցել էր **Հովհանը**, Գագկաշենը՝ **Տրդատը**, որն ընդօրինակելով հանդերձ՝ այն կերտել էր իր տաղանդի ինքնուրույնության, վեհության ու մեծության իր առանձին զգացողությանը համապատասխան:

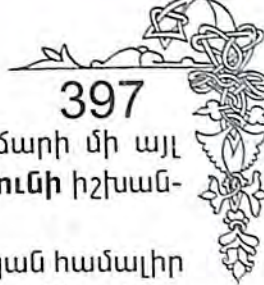
Գագկաշենը նույնպես չի հասել մինչև 20-րդ դար: Բայց պեղվել-հանվել են նրա ավերակները ևս: Ավերակների մեջ գտնվել է Գագիկ թագավորի քարակերտ արձանը իր կառուցած տաճարի մանրակերտը ձեռքին:

Թադևոս Հակոբյանը իր «Անիի պատմությունը» գրքում գրում է. «...Տաճարի փլման հիմնական պատճառները եղել են ոչ թե հանճարեղ Տրդատի բաց թողած նախագծային ու կառուցողական վրիպումներն ու թերությունները, որ շատ անհավանական է, այլ առաջին հերթին, գետնատակի ոչ կայուն լինելը, որի ակնհայտ փաստերից մեկը տաճարի շրջանում, Ծաղկոցածորի ծախ կողմում նկատված բնական բազմաթիվ քարերն են: Անկախ նրանից տաճարն ինչի հետևանքով է փլվել, երկրաշարժից (ինչպես ենթադրում են բոլորը), թե այլ պատճառներից, միևնույն է, պեղումները պարզել են, որ ավերվել է ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար և առաջին ճեղքը նկատվելուց հետո, որոշ վերափոխումների շնորհիվ, այն մի քանի տասնամյակ մնացել է կանգուն»:

Գագկաշենի վերանորոգման փաստի մասին խոսել է **Նիկողայոս Մառը** 1906 թ. Անիում կատարած պեղումների մասին գրառումներում:

Առաքելոց տաճարը նույնպես Ծաղկոցածորի կողմերում է, Գագկաշեն տաճարից հյուսիս-արևմուտք:

20-րդ դարի հայ ճարտարապետության պատմաբան **Նիկոլայ Տոկարսկին** «Հայաստանի ճարտարապետությունը IV-XIV դ.դ.» աշխատության մեջ

խոսում է Սբ. Առաքելոց եկեղեցու մասին, որպես Տրդատի հանճարի մի այլ դրսևորում, որ կառուցվել է **Գագկաշեն** տաճարից հետո, **Պահլավունի** իշխանների պատվերով:

Առաքելոց եկեղեցին ժամանակի ընթացքում դարձել է ամբողջական համալիր իր հինգ գմբեթներով և ընդարձակ գավիթներով: Իր զարդաքանդակներով նա մրցել է Բագրատունիների արքայական պալատի հետ: Նրա հինգ գմբեթներից չորսը գտնվում են չորս խորանների վրա, իսկ կենտրոնի մեծ գմբեթը նստած է հզոր որմնասյուների վրա՝ նրան ներկայացնելով որպես առանձին եկեղեցի:

Կաթողիկոս Բարսեղի արձանագրությունը
Առաքելոց եկեղեցու պատի վրա

Եկեղեցին ունի ստալակտիտային առաստաղ, նուրբ սյուներ, դրանք իրար միացնող որմնանկարներ, նախշազարդ խորշեր, քանդակներ, նրբագույն ու ոսկերչական վարպետության հասնող զարդաքանդակ շքեղ շրջանակներով դռներ ու պատուհաններ: Շենքի վերին մասերը թեթևացնող և ծայրի հզոր արձագանքները ապահովող տարբեր չափերի կարասներ են դրվել պատերի մեջ: **Նիկողայոս Մառը** իր «Անի, հին Հայաստանի մայրաքաղաք» գրքում գրում է.

«Ջարմանքից ես ուղղակի ախ քաշեցի. այդպիսի շքեղություն, այդպիսի պերճություն ու նրբագեղություն անիական ավերակներից ոչ մեկը չունի: Նկարչի վրձին է պետք, որպեսզի նկարի գեղարվեստական սյուները, վաղուց խաչածևված կամարները, կամարածև շքեղ առաստաղը և անհամեմատելի, անզուգական զարդաքանդակները: Իմ ուժերից վեր է նկարագրել այդ ավերակի զմայլելի պատկերը»:

Առաքելոց եկեղեցու պատերի արձանագրությունները վկայում են, որ այն եղել է Անիի եպիսկոպոսանիստը: Անիի եպիսկոպոսները Պահլավունիների կողմից, դառնար բնական էր, որ այն կառուցված լինելով Պահլավունիների կողմից, դառնար պաշտոնատեղի, որտեղ հավաքվում էին եկեղեցական և աշխարհական տերերը՝ եկեղեցական, վարչական ու քաղաքական հարցեր քննելիս:

Առաքելոց եկեղեցու գավիթներում թաղվել են նշանավոր հոգևորականներ և իշխանական տան հանգուցյալներ:

Առաքելոց եկեղեցին համարվում էր մայրաքաղաքի ամենահարուստ եկեղեցին:

...Մենավոր ուխտավորը նստել է Առաքելոց եկեղեցու հանգստարանի շիրիմներից մեկին՝ քիչ թոթափելու համար հոգնությունը, որպեսզի կարողանա

շարունակել իր թափառումները Անիի ուրվական դարձած, հեռավոր հիշողության մեջ եռուզեռով, կենդանի ծայներով լեցուն քաղաքում՝ նորից գտնելու իր մոլորված քայլերի ուղին:

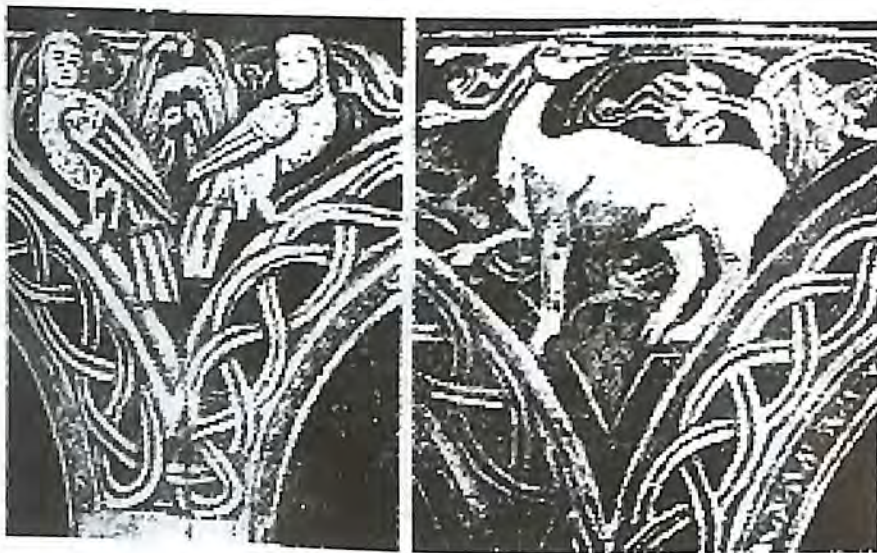
Սբ. Փրկիչը: Սա կառուցվել է Գագկաշենի նմանությամբ բրգածև, սակայն ոչ թե կլոր, այլ ութանիստ: Սա նույնպես մանրաքանդակներով նախշված գոտիով է, զարդանախշ կամարներով, դռներով ու պատուհաններով:

Սա Անիի այն քիչ եկեղեցիներից է, որ նաև նկարազարդված է: Ասում են այս տաճարը կառուցել է Տրդատ ճարտարապետի աշակերտներից մեկը և սա Հայոց մարզպան **Ապլդարիպ Պահլավունու** եկեղեցին է:

Պահլավունիներն են կառուցել նաև **Ապուղամբեց Սբ. Գևորգը**, որը Պահլավունիների մի ճյուղի համգստարանն է եղել: Այս տաճարից քիչ հեռու **Սբ. Աստվածածին Խամբուշենց** տոհմական եկեղեցին է, կամ Գրիգոր իշխանի կնոջ՝ **Շուշան** տիկնոջ սեփական եկեղեցին, որն Ապլդարիպի մայրն էր, այսինքն՝ Պահլավունի:

Անշուշտ այս բոլորն արժանի են առանձին-առանձին այցելության...

Բայց ճամփորդը հոգնել է... Հոգնել են զգացումներն ու տպավորությունները... Նա չէր սպասում, որ այսպես բզկտվելու է ափսոսանքի դառնաղի մտածումներով...

Ջարդաքանդակներ եկեղեցուց

...Երբ քաղաքին հրաժեշտ տալով հեռանա, կմտնի Սմբատյան պարսպից դուրս գտնվող **Հովվի եկեղեցին**:

Հովվի եկեղեցու շուրջը միամիտ ու սքանչելի զրույցներ են հյուսվել:

...Սրանցից մեկը պատմում է, թե իբր անեցի հովիվը մի օր հանդից տուն գալով իր ընտանիքի անդամներին գտնում է շատ սրտնեղած ու տխուր: Պարզվում է, որ նրանք այդ օրը հագնելով իրենց ունեցած տոնական համեստ

շորերը, ցանկացել են գնալ քաղաքի արքայական տաճարը, բայց նրանց իբրև հասարակ մարդկանց, ներս չեն թողել: Հովիվը նույն օրը որոշում է սեփական խնայողություններով մի առանձին եկեղեցի կառուցել իր ընտանիքի համար: Անցնում է որոշ ժամանակ և Անիի պարիսպներից դուրս բարձրանում է մատուռանման մի փոքր շենք, որն իր գեղեցկությամբ չի զիջում քաղաքի մյուս տաճարներին...

Կա նաև մեկ ուրիշ ավանդություն:

...Եկեղեցին կառուցել է մի ծեր հովիվ, որը Ջատկի օրը ուշացած լինելով, աղոթելու համար չի կարողանում մտնել Անի քաղաքի որևէ եկեղեցի, որովհետև բոլոր եկեղեցիներն էլ լեփվեցուն են լինում հավատացյալներով: Եվ ծեր հովիվն ազդված, որ Ջատկի սուրբ օրն անմաս մնաց աստվածային արարողությունից և կարողացավ իր սրտի աղոթքն առաքել երկինք, Անիի պարիսպներից դուրս կառուցում է այս գողտրիկ եկեղեցին:

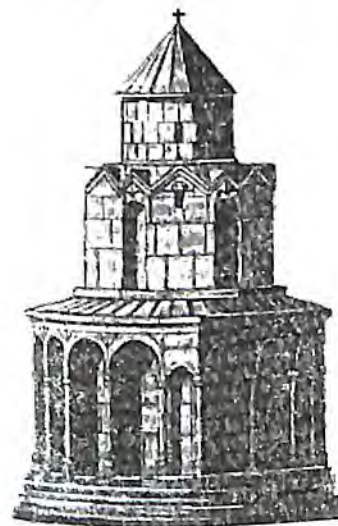
Թորոս Թորամանյանը այս ավերակ եկեղեցու մասին գրում է.

«Ոչ ոք թող չզարմանա, երբ այս խեղճ ու ողորմելի մնացորդը մեր հիացումը գրավող Մայր եկեղեցի, Գագկաշեն մեծագործ Սբ. Գրիգորի և մեզ ապշություն պատճառող վիթխարի պարիսպներու հավասար կդասեն»:

Թորամանյանն իսկապես սա համարել է **«Ճարտարապետական գոհար»**, **«անեցի ճարտարապետի պայծառ ու բեղմնավոր ուղեղի մարմնացում»:**

Եվ իսկապես. ինչպե՞ս են առանց հենասյուների կառուցել վեց կախված կամարները, որոնց մի ծայրը հանգչում է որմնասյուների վրա, իսկ **«մյուս ծայրերը հավաքված դեպի կենտրոն, հրաշքով կախ ընկած են ձեր գլխան վերն»:**

Ուրիշ շատ ու շատ եկեղեցիներ կան, տաճարներ ու մատուռներ, որոնք կառուցվել են հետո...

Անիի «1001»
եկեղեցիներից մեկը

Անի քաղաքում, մինչև լքված դամբարանի վերածվելը, երբեք չի դադարել քարագործ վարպետների մուրճերի **«ծայն-մեղեդին»:** Անի քաղաքի շինարար արհեստագործների մասին քարտաշ, որմնադիր, ծեփագործ, հյուսն, ներկարար, քանդակագործ, փորագրիչ վարպետների բազմատող, բազմաէջ հիշատակարաններ են ավերակները:

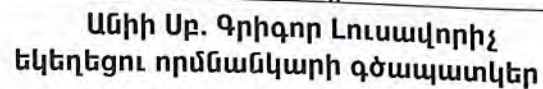
Անի քաղաքի վարպետների ծեռքերով մի քանի տասնյակ տարում կառուցվեց Բագրատունի արքաների մայրաքաղաքը: Սքանչելի զարդաբանված քարակերտ Անին, ուր կառուցել են ո՛չ միայն **«1001 եկեղեցի»...**

...Մենավոր այցելուի հայացքը թափառում է չորս դիմ՝ գտնելու համար իշխանական ապարանքներն ու արքայական պալատը: Արքայական պալատը գտնվում էր Միջնաբերդի բարձունքում և

Թորոս Թորանանյանը գրում է.

Բայց, Փառք Աստծո, ինչ որ պեղվել-հանվել են, արևերես պատմում են այդ գեղարվեստասեր Ոգու մասին:

Բուն ապարանքը, եկեղեցիները, որոնք գտնվում են Միջնաբերդում, բաղնիքը, ջրնուղների համակարգը, մաքուր և շքեղ շարվածքներով պաշտպանական կառույցները:

Հյուսիսային կեսում է եղել խաչաձև դահլիճը՝ բաղկացած կենտրոնական սենյակից և խաչաձև դասավորված չորս սենյակներից, որոնք խնամքով երեսպատված են եղել սրբատաշ քարերով:

Երեք համդիսաստրահները պալատի հյուսիսային թևում են: Նրանք տեղա-

Այս դահլիճներն իսկապես եղել են զարդաքանդակված, զարդանախշված նկարներով և ոսկեզօծ: Պեղված, արևերես հանված նրանց մնացորդները, պատմիչների վկայությունները, ճանապարհորդների հիացական տողերն իրենց օրագրերում և նոթերում, թերևս ինչ-որ չափով կարող են ամբողջացնել ժամանակակից հայաստանագիտության տալավորությունները:

Այս ճանապարհորդներից մեկը, անգլիացի **Ռոբերտ Կեր-Պորտը** 1817 թվականին Ախուրյանով ճամփորդելիս, նույնբերյան մի կարճ օր, հասավ Անի։ Անիի ավերակներում նա թափառեց ընդամենը մի քանի ժամ, որովհետև այնտեղ չկար գիշերելու տեղ և ստիպված էր վերադառնալ։ Այդ մի քանի ժամվա ընթացքում նա համոզվեց, որ Անիի ավերակները երկու-երեք էջում։

Լեոն գրում է.

«Բայց ի՞նչ էջեր Հպարտ Բրիտանիայի, Եվրոպայի քաղաքակիրթ և առաջավոր ազգի գավակը, որ Հատ տեղեր, Հատ պատմական վայրեր էր տեսել, միանգամայն հիացած էր մեր անտեր Անհի վրա: Այնքան խիստ, այնքան վեհ տպավորություն գործեցին նրա վրա Բագրատունիների շեն-այնքան վեհ տպավորություն գործեցին նրա վրա Բագրատունիներին, ճոխ բերը, որ նա հափշտակված ասում էր, թե այսքան հիանալի նրբություն, մոխրեղենություն ծարտարապետական արվեստի մեջ չի կարող գտնել և՛ Գեղեցկություն ծարտարապետական արվեստի մեջ չի կարող գտնել և՛ Եվրոպայում, նույնիսկ Անգլիայի եկեղեցիների վրա: Մի կարծ օրվա տպավորություն, բայց նա այնքա՜ն հափշտակիչ էր: «Քաղաք մտնելուդ պես,- գրում է նա,- առջևդ մի տխուր տեսարան ես տեսնում՝ խոշոր քարերով, սյուների գլուխներով և եկեղեցիների բազմաքանդակ շքեղության ուրիշ մնացորդների ավերակներով լցված, բայց երբ քիչ առաջ ես գնում, պատահում են մի քանի եկեղեցիներ, որոնք դեռ անխախտ են մնացել և նրանց ավերակ անվանելը համարյա թե անտեղի է»: Կեր-Պորտրին հիացրեց մանավանդ թագավորական պալատը: «Մի շինություն է դա, որ արժանի է այս հին մայրաքաղաքի համբավին: Երկայնացած ձգված է նա քաղաքի պարիսպներից մինչև խոր ձորը և ինքը մի առանձին քաղաք է թվում: Այնպիսի ճոխություններով է զարդարված ներսից և դրսից, որ անկարելի է նկարագրության և ոչ մի խոսքով արտահայտել ամբողջ շինության երեսը ծածկող ծարտար քանդակների զանազանությունն ու հարստությունը և նրա անթիվ սենյակների հատակները զարդարող նուրբ մոզաիկի նմանությունը»:

Այս նկարագրությունը լույս տեսավ 1820 թ.: Եվրոպայում հայտնի դարձավ նաև նրա անթիվ սենյակների հատակները զարդարող նուրբ մոզաիկի նմանությունը»:

«Եվրոպայում հայտնի դարձավ նաև նրա անթիվ սենյակների հատակները զարդարող նուրբ մոզաիկի նմանությունը»:

«Եվրոպայում հայտնի դարձավ նաև նրա անթիվ սենյակների հատակները զարդարող նուրբ մոզաիկի նմանությունը»:

Եվրոպական հռչակի առաջին քարը դրված էր,- սվլավագանու է Լեոնը:

Կարելի է պատկերացնել, թե Միջնաբերդի ամենաբարձր մասում գտնվող այս ապարանքի լայն պատուհաններից ի՞նչ տեսարաններ էին բացվում ոչ միայն քաղաքի, այլև Ծաղկոցածորից ու Իգածորից կամ Ախուրյան գետից այն կողմ՝ դեպի հեռու հորիզոնները, դեպի Արագածի փառահեղ ներկայությունը... Դեպի բնութային ամենի վսեմությունը, դեպի դաշտերն ու դեպի Ալաջայի հեռվում կապ-

տագույն դարձած լեռնաշղթան, դեպի արևո՛վ ողողված կանաչ դաշտերը, որոնք օր-օրի, դանդաղորեն ոսկի են հագնում... Իսկ երբ քամին թռչում է դաշտերի վրայով, ոսկեգույն հասկերը ալեկոծվում են ծովի ալիքների նման, մինչև այն պահը, երբ հնձվորները հայտնվում են արտերի մեջ և գերանդիների շեղբերը արծաթագույն ցուլքերով շողշողում են հասկերի ոսկեգույն ալիքներում... Եվ արևոտ օրն այդ սքանչելի տեսարանի վրա է ցնցուղում իր հետզհետե շիկացող ժպիտը...

...Մենավոր ճամփորդն ուխտավորի իր ուրվականային գոյությամբ թափառում էր ապարանքի սրահներում, կանգնում լայն պատուհանների դիմաց և զգում խաղաղության մեծ շնչառությունը, որ ծավալվում էր շեն ու առատ երկրի վրա...

Եվ խաղաղությունն այդ լի էր **Ստեղծագործ Ոգու** խոյանքներով...

Անիի սովորական, հասարակ տները, որտեղ ապրում էին մեծ մասամբ արհեստավորներ, մանր առևտրականներ՝ 3-6 սենյակներ են ունեցել, մեծ մասամբ մեկուկես, երկու հարկանի: Ավելի հարուստ տները ունեցել են մինչև 35 սենյակ, սրբատաշ քարերով կառուցված և սալահատակված:

Անիում հողը քիչ էր և հասարակ խավի տները միմյանց մոտ դասավորված էին խիտ, երբեմն միմյանց կռթնած:

Իշխանական ապարանքները կառուցվել են բլուրների գագաթներին կամ լանջերին: Նրանք, որպես կանոն, պարսպապատ էին, շրջապատված ծաղկանոցներով ու մրգատու այգիներով:

Անին հարուստ էր ոչ միայն եկեղեցիներով ու ապարանքներով, արհեստավորների գործատեղ արհեստանոցներով, խանութ-կուղպակներով, այլև հյուրատներով:

Մեծ ու շեն Անին, որի համբավն արդեն տարածվել էր Արևելքում և Արևմուտքում, որի դռներն աշխարհի ճանապարհներից այստեղ հասած հարուստ ճանապարհների քարավաններ էին ընդունում ու ճամփու դնում, չէր կարող չլինել իր անվանը պատշաճ բազմաթիվ հյուրատներ, իջևանատներ չունենալ: Չէր կարող չլինենալ հասարակ և շքեղ մեծ և փոքր, ամեն մի քաղաք մտնողի դիրքին և ունեցվածքին հարմար հյուրատներ: Ամեն մի հյուրատուն, իր դիրքին համապատասխան... Հարուստ վաճառականների համար կամարակապ առանձին սենյակներով, զարդաքանդակված սրահներով, ապրանքների լայնարձակ պահոցներով, որտեղ դատարկվում էին Արևելքից ու Արևմուտքից քարավաններով եկած բազմազան ու փնտրելի ապրանքները, որպեսզի հետո տարվեին Իգաձորի և Ծաղկոցաձորի շուկաները:

Այս շուկաներում առևտուր էին անում ոչ միայն Անիի և ողջ Շիրակի գավառից այստեղ հավաքված ժողովուրդը, այլև օտար վաճառականները, որոնք առնում

էին անեցի վարպետների ձեռքերի գործերը՝ տանելու աշխարհի այլևայլ կողմեր, ուրիշ շքեղ ու հարուստ քաղաքներ: Անիի վարպետների նրբագույն հյուսվածքներից մինչև անեղ թուրը:

Բոլոր հյուրատներն ու իջևանատները, ինչպես ողջ Անի քաղաքը, ապահովված էր ջրմուղի ցանցերով և բաղնիքներով... Եվ ամեն մեկը՝ իր կարողության չափով, հատուկ տաքացվող տեղերից հոսող տաք ու սառը ջուր մատակարարող կավե խողովակներով:

Անին բարեկարգ փողոցների ու հրապարակների քաղաք էր ընկղմված պարտեզների ու ծաղկանոցների մեջ: **Անին մաքուր էր:** Նա բոլորովին նման չէր միջնադարյան այն քաղաքներին, որոնք հարուստ ու շքեղ էին՝ սոսկալի աղտոտության հարևանությամբ...

Բարեկարգ, սակայն ոչ անպայման լայնահուն փողոցներ... Հին Անիի գլխավոր մասը բազմաթիվ նեղ փողոցների ցանց էր: Փողոցների, նրբանցքների, բակերի ու հրապարակների տեղադրությունը Միջնաբերդում ավելի կանոնավոր էր, քան արվարձաններում: Բայց քաղաքը կառուցապատվել էր որոշակի ուղղվածությամբ, և ճարտարապետական կոթողները տեղադրված էին քաղաքի համայնապատկերը ակնհաս զարձնելու համար:

Թեև փողոցներն ունեին անկանոն դասավորություն, բայց նրանք հիմնականում սկսվում էին Սմբատյան դարպասներից և ձգվում էին դեպի հարավ: Իսկ քաղաքի Բուն փողոցը, որն իր սկիզբն առնում էր պարսպի գլխավոր դարպասից, ձգվում էր մինչև քաղաքի մյուս ծայրը: Փողոցի լայնությունը 5 մետր էր, երկու կողմերում կառուցված էին երկհարկանի և միհարկանի քարե գեղեցիկ տներ: Փողոցի տարբեր հատվածներում դրվել են քարե նստարաններ հանգստանալու համար:

Բուն փողոցի վրա էին գտնվում երկու

Սմբատի աշտարակը

հյուրատուն և նրա երկայնքով էր անցնում քաղաքի ջրմուղի հիմնական մայրուղին:

Ջուրը բոլոր մեծ քաղաքներում, և Անիում նույնպես, մահաբազմապարական նշանակություն է ունեցել: Քաղաքի պաշտպանական համալիրում այն ընդհանրապես մեծ նշանակություն է ունեցել և այդ պատճառով Անիում ստեղծվել է ցանցավորված ու բարեկարգ ջրամատակարարման համակարգ:

Թադևոս Հակոբյանը գրում է.

«...Ջրմուղ, պաշտպանական խանդակ, որի ջուրը օգտագործվում էր մահաբազմապարական նշանակություն ունեցող համար, ջրավազան Միջնաբերդում, գաղտնի ուղի դեպի

A black and white photograph of the ancient stone ruins of the Temple of Aphaia at Aegina. The image shows a large wall with a rectangular opening and a smaller structure to the right. The ruins are built with large, rectangular stone blocks. The background shows a hilly landscape under a clear sky.

Բայց որպեսզի չխճճվենք գրված գրքերիլ բազմազան լինելու և միայնակ
մեկի՝ Աճիի քարայրները հատուկ ուսումնասիրած վրաց հնագետ **Դ. Կիպչիձեի**

Պահպանված դիակներ են հայտնաբերվել նաև այլ դամբարաններում:

Քարանձավային տուն՝ «Քարտուն» Ախուրյան գետի ձախ ափի հետ: Սեծ մայրա-
քաղաքի համար այդպիսի գաղտնուղիները միանգամայն բնական էին: Բնական
էին նաև միջնադարյան բերդերի մեծ մասի համար, որոնք ստորգետնյա ուղիներն
օգտագործում էին թշնամուց պաշարման մեջ գտնվելիս:

Մեկ այլ ժողովրդական ավանդություն պատմում է, որ Ստորգետնյա Անիում բնակվում են քաղաքի հայրենասերների ոգիները, որոնք մինչև վերջ պաշտպանել են իրենց պաշտելի քաղաքը և զոհվելուց հետո էլ չեն կարողացել լքել այն...

Ստորգետնյա Անիի գլխավոր մուտքը Ծաղկոցածորում է՝ քաղաքի արտաքին պարսպի մոտ։ Ներսում խավար է, խոնավ, օդը սակավ և հեղձուցիչ՝ սակայն զգացվում է սառը քամու հոսք։ Ճանապարհը ոլորապտույտ է և փլվածքների պատճառով այնքան նեղ ու ցածր, որ կարելի է առաջ գնալ միայն կռացած և նույնիսկ սողալով։ Մեծ տառապանքներից հետո կարելի է հասնել ընդարձակ մի սրահի, որը կարող է տեղավորել հարյուրավոր մարդկանց։

Ռուս հարյուրապետ **Ռժեսկին**, որը մասնակցել է 1877-78 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին, իր հուշերում գրում է, որ նրա կազակների ջոկատը, երբ դիրքավորվել է Անիի ավերակներում, ամառվա կիզիչ արևից պատսպարվել է Ստորգետնյա Անիի այդ մեծ սրահում։ Նա պատմում է նաև, թե ինչպես կազակների հետախուզական խումբը Ախուրյանի ափից, երբ հետապնդել է չերքեզ հեծյալին, մտել է ստորերկրյա մի անցք և դժվարությամբ, մի քանի անգամ նրա բավիղներում շփոթվելուց հետո՝ դուրս է եկել հակառակ կողմից։

Ղևոնդ Ալիշանը իր «Շիրակ» աշխատության մեջ պատմում է մի ավանդություն ևս։

...Ստորգետնյա Անիից անցնող ճանապարհն անցնում է Ախուրյանի տակով, ապա բարձրանում գետի մյուս ափով և դուրս գալիս մի մեծ ու բարձր բլուրի գագաթ, ուր գտնվում են հին աշտարակի ավերակները։

Ալիշանը չկասկածելով այս ավանդության ճշմարտությանը, այս ճանապարհը համեմատում է Լոնդոնի ստորերկրյա թունելի հետ, որն անցնում է թեմզա գետի տակով, և միաժամանակ հպարտությամբ նշում է, թե հայերն անգլիացիներից առաջ են կարողացել նման մի հզոր գործ կատարել։

19-րդ դարի վերջերին Անիի ավերակների մեջ ապրող և Անիի կանգուն եկեղեցիները խնամող վանահայր վարդապետներից մեկը պահում էր տպավորությունների մատյան, որտեղ կհանդիպենք Երևանի երկաթուղու հնարարության վրա աշխատող ռուս տեխնիկներից մեկի գրառումին։ Վրդական գրույցներից այս ռուս հետաքրքրասերը իմանում է, որ Անիի ստորերկրյա ճանապարհներից մեկը տանում է դեպի այնտեղ, որտեղ թագավորները թաքցրել են իրենց գանձերը։ Ահա այս գանձերը գտնելու հաստատ մտադրությամբ՝ ռուս հետախույզը զինվելով համապատասխան լուսավորությամբ և գործիքներով, թափանցում է Ստորգետնյա Անի։ Մարդն առանց հուսահատվելու առաջ է գնում, հաշվի չառնելով օձերին ու կարիճներին, որոնց վրայով ստիպված է լինում երբեմն սողալով անցնել։ Բավիղներում երկար թափառելուց հետո, վերջապես հասնում է մի տեղ, որտեղ փակվում է Ստորգետնյա Անին։ Վերադառնալով՝ տպավորության գրքում գրում է, թե Անատակի ճանապարհը որևէ տեղ չի տանում և արքաների՝ այնտեղ թաղված գանձերի մասին պատմությունները սուտ են։

Գիտնականները գտնում են, որ Բագրատունի թագավորների օրոք են կառուցվել Ստորգետնյա Անիի սենյակներն ու գետնուղին, որոնց հարմարեցվել

են նաև բնական քարայրները։ Հնագետները հայտնաբերել են Ստորգետնյա Անիի մեկ այլ տարածք՝ կամարակապ և ուղիղ պատերով, քանդակազարդ շրջանակներով միմյանց միացնող սրահներ։ Սա տարածվում է Նոր քաղաքի տակ, որտեղ Առաքելոց եկեղեցու և Մայր տաճարի միջև հայտնաբերվել է այլ ուղղությամբ ձգվող մի ուրիշ սրահ։

Հին քաղաքի տակ գտնվող Ստորգետնյա Անի, ինչպես արդեն ասել ենք, կարելի է մտնել Ծաղկոցածորի կողմից։ Նեղ միջանցքից հետո բացվում են ժայռակերտ ընդարձակ երկու դահլիճ, որոնց առաստաղները հանգչում են ժայռակերտ սյուների վրա։ Դրանք ոչ բարձր միջնորմներով բաժանված են բազմաթիվ մանր սենյակների։ Միջանցքը շարունակվում է երկու դահլիճներից հետո և դեմ առնում կավե հզոր թափվածքին։ Եվ մուտքից մինչև այդ փակուղին 121 մետր է։ Ըստ երևույթին գանձ որոնող ռուսը բավիղներում թափառելուց հետո եկել դեմ է առել այս փակուղուն։

Հնում, անշուշտ, այդ ճանապարհը բաց է եղել։ Առաջին դահլիճում հայտնաբերվել է ձիու աղբ։ Այսինքն այդտեղ ազատ ելունուտ են արել ձիերը։ **Հովսեփ Օրբելու** ենթադրությամբ Ստորգետնյա Անիի այդ հատվածը կապ է ունեցել Միջնաբերդի հետ և, անկասկած, պաշտպանական կարևորության խնդիր է լուծել։

...Քարանձավային Անին բնակելի թաղամասերի Անատակն էր, Ստորերկրյա Անին՝ ռազմական-պաշտպանական Անատակը։

Ի դեպ, ժողովուրդը մինչև հիմա մի շատ պատկերավոր անեծք ունի. «**Անատակն անցնիս**»...

Երևի ստորգետնյա բավիղների հիշողությունն է ապրում մինչև այժմ... որի ելքերը չիմացողը կմտներ և այլևս դուրս չէր գա այնտեղից։

Միջնադարի համար անսովոր չափերով առաջ էր գնում քաղաքաշինությունը։ 11-րդ դարի սկզբներին Անին արդեն խոշոր քաղաք էր։ Ընդամենը մի քանի տասնամյակի ընթացքում նա իր գեղեցկությամբ, կառուցված ճարտարապետական կոթողների բազմազանությամբ և քանակով դարձել էր ավելի քան համբավավոր։

Այդ նույն ընթացքում բազմամարդ ու համբավավոր դարձան Հայոց ուրիշ քաղաքներ ևս, հատկապես **Արծնը և Կարսը**։ Հայոց վաճառաչի քաղաքների Պատմիչ **Արիստակես Լաստիվերտցին** Հայոց վաճառաչի քաղաքների մասին գրում է. «...և **ծով և ցամաք երկներ և առատանայր։ Հարսցացեալք Բազում ընչեղութեամբ։ Ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ**»։

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԳԻՆԸ

Դեռ խաղաղ էր Հայոց օրը և նպաստավոր արտաքին ու ներքին տարանցիկ առևտրի համար։ Երկրի ռազմական ապահովությունը երկրի տնտեսական ապահովության գրավականն էր, որի հիմքում մեծ տեղ էր գրավում առևտուրը։ Բյուզանդական և արաբական մշտական պատերազմների պատճառով Ասորի-

Ներքին և արտաքին առևտրի գները սահմանելիս հիմք է ընդունվել տարվա բերքառատության չափը: Եղել են և՛ բերքառատ, և՛ անբերրի տարիներ: Եղել են երաշտներ, կարկուտ և ցրտահարություն, հեղեղներ, պատերազմներ, մահա-

«Միջին Ասիայում Մազրա գետի հովտի անտառներում կա մի կենդանի, որ
կուղբ է կոչվում: Այդ կենդանին ունի գեղեցիկ մորթի, որը պատկանում է
լավագույն մորթիների թվին և բարձր գին ունի: Այդպիսի բազմաթիվ
կենդանիներ են որսում և դրանց մորթին տանում Ռումի և Հայաստանի
երկրները»:

Բայց պետք է ենթադրել, որ միայն կուղբի արքայավայել մորթին չէր հասնում թագավորական և իշխանական պալատները: Հայաստանից դեպի Միջին Ասիա էին գնում հայկական գորգերով բարձրած վաճառական քարավանները: Այս գորգերը աշխարհի բոլոր գորգերից ավելի էին գնահատված և բոլորից տարբերելու համար կոչվում էին «**Հայկական գորգեր**»: Այս մասին ընդարձակ վկայություն է թողել իր «**Թարիխի-Բեյխակի**» տարեգրության մեջ նույն ժամանակի արաբ հեղինակ **Աբուլ-Ֆազլի-Բեյխակին**:

Իսկ Բյուզանդիան, բացի Հայաստանի հետ ունեցած առևտրական կապերից, Արևելքի ապրանքների մեծ մասը ստանում էր Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի միջոցով:

Հայաստանը ստանում էր օտար երկրների լավագույն ապրանքները և այդ երկրներ ուղարկում իր լավագույնը:

Չինաստանից Բյուզանդիա ձգվող առևտրական ճանապարհի ամենակարևոր հանգույցը Հայաստանն էր և իր մայրաքաղաք Անին:

Հայաստանի վաճառականները աշխարհից աշխարհ էին տանում Հայոց հացահատիկը, շինարարական սքանչելի ընկույզի փայտը, ծիեր, ջորիներ և այլ կենդանիներ, արծաթ, երկաթ, պղինձ, կապար, սնդիկ, լեռնային ձյուր, պղնձարջասպ, քարաղ և հայ վարպետների ձեռքերի աշխատանքները, որոնք վերաբերվում են բոլոր արհեստներին:

Ներմուծվող ապրանքներից մաքս էր վերցվում միայն այն ժամանակ, երբ բերված ապրանքը վաճառվում էր տվյալ քաղաքում կամ գավառում: **Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» ճիգ** հոդվածում ուղղակի ասվում է այդ մասին: Մաքսը նշանակվում էր թագավորի հրամանով և առհասարակ Հայաստանում գոյություն ունեցող մաքսի գանձումը խրախուսիչ էր վաճառականների համար, որովհետև ճանապարհների, կամուրջների և չվաճառված ապրանքների համար մաքս չէր գանձվում: Մաքսը չէր վերցվում այն տարանցիկ առևտրական քարավաններից, որոնք Հայաստանի վրայով գնում էին այլ երկրներ:

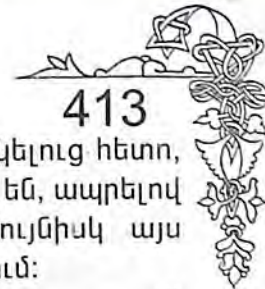
Անին, անշուշտ ուներ մաքսատներ: Նրանցից մեկն Ախուր գլխավոր երկհարկանի կամրջի վրա է գտնվել: Իսկ մյուսն այն շենքն էր, որը հետո... մինարեթ կառուցելով դարձրին Մանուչեի մզկիթը:

Առևտրի մասին օրենքները, որոնք ամփոփված են **Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում»** քաղաքակիրթ ժողովրդի օրենքներ են: Իր հարգն ու պատիվն իմացող և ազնվության չափանիշներով առաջնորդվող ժողովրդի օրենքներ:

Բացե՛ք «**Դատաստանագիրքը**» և կարդացե՛ք:

Միջնադարի համար մեծ արագությամբ ավելանում էր Անի մայրաքաղաքի բնակչությունը:

Ուլքե՞ր էին նրանք՝ անեցիները, որոնք հետո, Անիի կործանումից հետո, երբ սփռվեցին աշխարհի չորս ծագերով, նրանց սերունդները մոռանալով նույնիսկ իրենց մայրենի լեզուն, իրենց հայրերի անունները և ընդունելով օտարածին ու խորթ անուններ ու լեզու, երբեք չմոռացան, որ անեցի են: Զարմանալի չէ՞:

հարյուրավոր դարեր հետո, աշխարհի հազար չարուշառը ճաշակելուց հետո, ծուլվելով, անհետանալով այն ազգի ընդերքում, որտեղ հայտնվել են, ապրելով նույնքան ահավոր սպիտակ ջարդը՝ հիշում են, որ անեցի են, նույնիսկ այս զարմանալի, դաժան տարօրինակություններով լեցուն 21-րդ դարում:

Ուլքե՞ր էին անեցիները: Ըստ նույն ժամանակների պատմիչների վկայության՝ անեցիները Բագրատունի թագավորների ժամանակ միայն հայեր էին՝ շատ չնչին օտարների ներկայությամբ:

Անի միջնադարյան քաղաքը բոլոր խավերն ուներ իր ներսում, ամենացածուր գտնվող, օրավարձով աշխատող ընչաքաղցից, արհեստավորներից ու առևտրականներից, շինականներից, մանր ու խոշոր հոգևորականությունից, մեծատուններից, որոնք էին հարուստ վաճառականները, վաշխառուները, կապալառուները, ապա մեծամեծ իշխանները և վերջում թագավորը, որն էլ վերջո, Անի մայրաքաղաքի տերն էր: Այսինքն Անին նրա սեփականությունն էր: Երկրի ողջ ոսկու հանքերը նույնպես թագավորի սեփականությունն էին, ինչպես արծաթի

հանքերը սեփականությունն էին թագուհու:

Ուրեմն տերունի եկամուտները և հարստությունը չէր ստեղծվում միայն հարկե-

րից ու տույժերից, այլ նաև երկրի ընդերքի հարստությունից:

Անիում ապրող ավատատեր վերնախավը կատարում էր վարչական ու զինվորական ծառայություն:

Թորոս Թորամանյանի կարծիքով Բագրատունի թագավորները «...**Բավական չհամարելով քաղաքի բնական ամրությունը, ամբողջ ազատանին ալ հավաքեք են գահի շուրջը, հավանորեն անոնց վրա շատ մոտեն հսկելու համար, որովհետև անջատ բերդերու մեջ բնակվող իշխաններն ու նահարարները, անցյալում շատ տխուր ապացույցներ տված են իրենց հպատակության և տիրապետության նկատմամբ**»:

Անիում ապրող և զանազան ծառայության մեջ գտնվող իշխանների ու նախա-

րարների կալվածքները գտնվում էին Անիից դուրս, նույնիսկ շատ հեռու:

Օրինակ՝ **Պահլավունիների** հայրենական կալվածքները գտնվում էին Բջնիում,

Մարմաշենում և Վահրամաբերդում: Քաղաքային նրանց սեփականությունը

խանութներն էին, ձիթհանքերը, բաղնիքները, հյուրատները, շքեղ դղյակները:

Արդեն ասել ենք, որ այս ավատատեր, հարուստ անեցի իշխանները մեծամեծ

նվերներ էին տալիս ոչ միայն Անի քաղաքում, այլև դրսում գտնվող եկեղեցիների

ու վանքերին: Այդ են վկայում նույնիսկ Անիից շատ հեռու գտնվող եկեղեցիների

պատերին վիմագրված բազմաթիվ արձանագրությունները:

Անեցին, ուրեմն, և՛ ամենասնանկ ու տնանկ օրավարձով ապրողն էր, և՛ հարս-

տության ու ճոխության մեջ ապրող մեծատունը, քաղաքի տանուտեր «**Գլխա-**

վորք» ավագանին, որոնք կոչվում էին «**երիցանի**» և որոնք տնօրինում էին

մայրաքաղաքի ներքին գործերը: Ապա և թագավորը՝ իր իշխանների հետ:

Այսքանը հենց այնպես: Ամեցիների մասին կարևորը հետո պիտի ասվի. երբ գա ժամանակը:

Գագիկ Բագրատունին վախճանվեց 1020 թվականին, իր ժողովրդին նվեր թողնելով խաղաղ երկիր, 100.000 բնակիչ ունեցող գեղեցիկ կառուցված, հզոր, վաճառաշահ, համբավավոր Անի մայրաքաղաքը, մի քանի տասնյակ հազարանոց, հրաշալի վարժված, ժամանակի ռազմական պահանջներին համապատասխան բանակ, որն ապահովում էր Հայոց Աշխարհի և Անի մայրաքաղաքի խաղաղությունն ու բարեկեցությունը:

Որտե՞ղ է Գագիկ կառուցող արքայի աճյունի հանգստարանը. Հռոմոսոս՞ւմ, ինչպես ոմանք կարծում են, Անիի Միջնաբերդո՞ւմ, թե իր Գագկաշեն տաճարի գավիթում: Անհայտ է: Բայց որոշակի հայտնի է մի բան. **Գագիկ Առաջին արքան** արժանի է հազար ողորմի՜ի: Որովհետև նրանից հետո եկող ժամանակները ափսոսանքի, տառապանքի հառաչանքներ պիտի կորզեին ամեցիների շուրթերից:

Հետո ի՞նչ եղավ...

Գագիկ թագավորը երկու որդի ուներ. **Հովհաննես-Սմբատը**՝ մարմնով խոշոր, անչափ զեր, դանդաղաշարժ: Նա ատում էր զինվորական գործը: Աշոտը բարեկազմ էր, գեղեցիկ և ամենայն իմաստով հմուտ ու քաջ ռազմագետ: Երկրի համար ճիշտը և ժողովրդի համար ցանկալին Աշոտի թագավոր դառնալն էր: Բայց Հովհաննես-Սմբատը իր եղբորից առաջ էր ծնվել և հակառակ իր ծույլ բնավորությանը, որը սիրում էր միայն գիտության և իմաստության մեջ խորանալ՝ չհրաժարվեց գահից ի նպաստ Աշոտի:

Մարմաշենի վանքի մի արձանագրության մեջ Հովհաննես-Սմբատը գնահատվում է որպես **«իմաստուն, շինող և խաղաղարար»**: Սակայն անկախ իր եղբոր այս բարեմասնություններից՝ Աշոտը չհանդուրժեց, որ նա լինի գահին:

Աշոտը պետք է ամեն գնով շտկեր կատարված անարդարությունը: Այս նկատառումով նա բավական մեծ բանակ հավաքեց և նույնիսկ սպուրականի թագավոր Սենեքերիմի նոր կառուցած վանքին մեծամեծ նվերներ տալով՝ Սենեքերիմից օգնական զորք ստացավ:

Աշոտը պաշարեց Անին:

Մատթեոս Ուռհայեցի պատմիչի վկայությամբ այդ ժամանակ Անիում 40 հազար հետևակ և 20 հազար հեծյալ բանակ կար:

Երկու փառասեր եղբայրների պատճառով ազգամիջյան պատերազմը դառնում է անխուսափելի:

Բայց մինչև Հայոց բանակը կբախվեր Հայոց բանակին՝ մի միջադեպ տեղի ունեցավ:

Հովհաննես-Սմբատի արքունիքում էր գտնվում Վրաց աշխարհից որպես դեսպան այստեղ եկած մի աբխազ իշխան, որն ուժեղ և քաջ մարդ էր: Ահա, այս իշխանը հոխորտում է, թե մենամարտի կհրավիրի Աշոտին, կհաղթի, կծերբակալի

և կապանքներով կբերի կհանձնի թագավորին: Հովհաննես-Սմբատը նրան զգուշացնում է, թե. **«Առյուծի կորյունին մինչև տեսնելը չարհամարիես»**: Բայց աբխազը ավելի է ոգևորվում և խոստանում, թե գնում է Աշոտին ողջ-ողջ ձիուց վերցնի ու բերի:

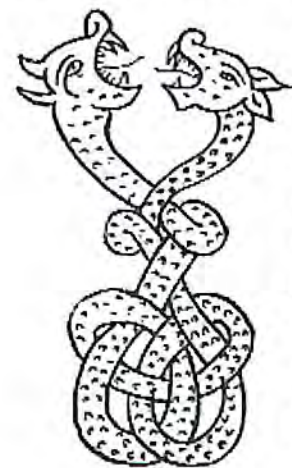
Աբխազը հասնելով Աշոտի բանակ՝ ծայր է տալիս. **«Ո՞վ է Աշոտը, թող առաջ գա»**: Աշոտն ընդունում է հրավերը և դեռ մենամարտը թափ չառած՝ սուրն այնպիսի թափով է իջեցնում աբխազի սաղավարտին, որ մարմինը ճեղքում է մինչև մեջքը: Ապա, սկսվում է եղբայրասպան կռիվը: Հովհաննես-Սմբատը չէր մասնակցում կռվին, որովհետև, ինչպես Ուռհայեցին է ասում. **«անհմուտ էր պատերազմին»**:

Հովհաննես-Սմբատի զորքը պարտվեց և խուճապահար ետ սլացավ Անի... **Վահրամ Պահլավունին**, Վրաց և Աբխազաց թագավոր **Գեորգին** փորձում են խաղաղարար լինել երկու զայրացած եղբայրների միջև: Նրանց են միանում նաև

Կարսի **Աբաս** թագավորը և իշխաններից շատերը: Վերջապես, 1022թ. երկու եղբայրների միջև հաշտություն է կնքվում, որի արդյունքում Բագրատունյաց այս թագավորությունը ևս բաժանվում է երկու արդյունքում Բագրատունյաց այս թագավորությունը ևս բաժանվում է երկու մասի: Հովհաննես-Սմբատին բաժին են ընկնում Անի մայրաքաղաքը և նրա մասի: Հովհաննես-Սմբատին և Պարսկաստանի սահմանամերձ շրջակա գավառները, իսկ Աշոտին՝ Վրաստանի և Պարսկաստանի սահմանամերձ գավառները, պայմանով, որ Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո Աշոտը դառնա-

լու է նաև նրա բաժնի ժառանգը: Այսպես նորից եղավ երկրի մասնատում: Մասնատման այս գաղափարը պատկանում էր Վրաց և Աբխազաց թագավոր Գեորգիին:

Արիստակես Լաստիվերտցի պատմիչը, որն իր մատյանը վերնագրել է **«Պատմությունը մեր շրջապատի այլացեղ ազգերից մեզ հասած արհա-վիրքների մասին»**՝ ահա թե ինչ է գրել այս Գեորգիի խարդավանքների մասին. **«Օգտվելով, որ թագավորը այցի էր գնացել իր գավառներից մեկը, Աշոտի կողմի իշխաններից մեկը Գեորգիի առաջ կանգնելով բողոքում է և ասում. «Շատիկը իմ սեփական հողն է, որը Սմբատը անիրավաբար խլեց ինձանից»**: Գեորգին այդ լսելով՝ սաստիկ ցասմամբ բարկացած՝ զորք ուղարկեց

Սմբատի ետևից, որոնք գալով հարձակվեցին նրա վրա, Սմբատը մարմնի ծանրության պատճառով չկարողացավ երիվար մատել: Իսկ նրա հետ եղած իշխանները արագորեն փախուստի դիմեցին: Հետապնդողները Անիի դուռը, իսկ այնտեղից դառնալով կաթողիկոսարանի (Արգինայի) եկեղեցիները կողոպտեցին և խաչի բևեռները հանելով՝ նախատինքով ասում էին. «Տանում ենք ձիերին պայտեր շինենք»: Իսկ Սմբատին բռնելով ենթադրյալ Գեորգիի մոտ, որը հրամայեց նրան պահել հսկողության տակ: Բայց հետո երեք բերդ առնելով արձա-կեց»:

տալ Աճին և Կարսը:
Այս ընթացքում էր, որ Աշոտը մի փորձ ևս արեց մեծ եղբորը մեջտեղից վերաց-
նելու համար: ...Աշոտը հիվանդ ձևանալով Թալին գյուղում, մարդ է ուղարկում և
խնդրում եղբորը իրեն տեսության գալ: Հովհաննես-Սմբատը մոռանալով իրենց

«Գեորգին իր գործով գնաց ամրացավ Աբխազաց բերդում, իր զորքերն ուղարկեց երկրի տարբեր կողմերը, ասպատակներ տարածեց, խստագույն հրամանով պատվիրելով չխնայել ո՛չ ծերին, ո՛չ երիտասարդին, ո՛չ ընկերոջը, ո՛չ մանկանը, ո՛չ չափահասին, ո՛չ տղամարդուն և ո՛չ մի հասակի... Եվ այս ձևով քանդեց-ավերեց տասներկու գավառ: Ինչպիսի՝ ողբալի և անսպառ արտասուքների արժանի տեսարան էր երևում այնտեղ. քանզի արքունաշեն բարձրաբերձ պալատներն ու ապարանքները, որոնք մեծամեծ ծախսերով ու ծարտարապետների հնարագիտությամբ կառուցվել էին

1021 թ. Սենեքերին թագավորը Վասիլ կայսրի մոտ ուղարկեց իր Դավիթ որ -

Սրանք **Սամվել Աճեցի** ժամանակագրի հավելվածն է:

«Աղետալի էր Սենեքերիմի այդ ձեռնարկությունը ոչ միայն այն տեսակետից, որ նրա նման մի խեղճ թագավոր էր պակասում Հայոց Աշխարհին: Աղետալի էր այն, որ այդ մեծ գաղթական շարժումը գալիս էր զրկելու երկիրը ոչ թե թագավորների և իշխանների, այլ, որ ամենից կսկծալին էր, հայ ժողովրդի թվական տիրապետությունից, ընդարձակելով և ուժեղացնելով մի երևույթ, որ այդ ժամանակներն արդեն բավական սպառնալից ծավալ էր ստացել, առավելապես Հայաստանի արևելյան և հարավ-արևելյան ծայրերում: Այդ երևույթը հայ ազգաբնակչության նվազումն էր և օտար տարրերի ուժեղացումը, մի հոսանք, որն արդեն համարյա թե միանգամայն օտարացրել էր Դվինն ու Գողթնը Արաքսի վրա, Խլաթը, Մանազկերտը և ուրիշ տեղեր՝ Վանա ծովակի արևմտյան շրջանում: Եվ այսպիսով ավելի և ավելի անբարակնորթ էր հիմքը պատմական այն բազմադետ դրության, որ մինչդեռ մի կողմից հայ ժողովուրդը գաղթականությունների միջոցով դուրս էր մղվում իր հայրենիքից, մյուս կողմից նրա երկիրը քայլ առ քայլ գրավում էին օտար, եկվոր տարրերը, որոնք զրկում էին տեղում մնացած հայությանը մեծամասնություն և նույնիսկ ազգագրական միապաղաղություն կազմելու կարողությունից», -այսպես սրտի անհուն կսկիծով այս երևույթն է մեկնաբանում ոչ միայն սբանգելի պատմաբան, այլև մեծ հայրենասեր **Լեոն**:

ՍԵՐԱՍՏԻԱՆ նույնպես Հայաստանում էր՝ Փոքր Հայքում, որը սակայն Բյուզանդիայի ենթակայության տարածքում էր։ Քաղաքը Հալիս գետի վերին հոսանքի աջ կողմում էր, Մարագում լեռան ստորոտում փռված հրդարձակ հովտում։ Ամառը՝ խիստ շոգ էր, ձմեռը՝ խիստ ցուրտ, պատճառով սերաստացիների մեծ մասը հիվանդ էր կամ ջերմախտով, կամ սխտով։ Խմելու և ոռոգելու ջուրն առատ էր, բայց աղքատ էր բուսականությամբ։

Աստղիկ գետակը, որը հոսում էր քաղաքի միջով, իր մեջ էր ընդունում քաղաքի ողջ աղտեղությունը: Քաղաքի մոտ կար մի փոքր լճակ: Ընդհանրապես դիրքը գեղեցիկ էր, բայց սա ոչ Վանն էր, ոչ Անին և անհասկանալի էր, թե խեղճ թագավորը ինչպես պիտի հանդուրժեր Վասպուրականից հետո այս Սեբաստիան, որտեղ հիմնականում ապրում էին բյուզանդական Սեբաստիա կոչվող հայերից կազմված բանակաթեմերը: Ամբողջ գավառակը իր նույնանման քաղաքի հետ ռազմա-վարչական շրջան էր և թագավորանիստ դառնալու համար երևի մի քանի տասնյակ տարիներ էին պետք:

Ինչևէ. Վասպուրականի գաղթականությունը հասավ Սեբաստիա: Սենեքերիմը դարձավ այդ քաղաքի և նրան շրջապատող ավանների տերը:

Կեկավմենոսը իր «Ստրատեգիկոն» աշխատության մեջ գրում է.

«Սենեքերիմը, որ հին թագավորներից էր սերում, ցանկացավ իր երկիրը տալ տեր Վասիլ Ծիրանածին կայսեր և դառնալ նրա ծառան: Կայսրն ընդունեց և որպես շնորհակալություն նրան պատվեց մագիստրոսի աստիճանով և ոչ ավել, թեպետև նա թագավոր էր և հին թագավորների հետնորդ»:

Այս Կեկավմենոսը հայ էր և Հայաստանից էր տեղափոխվել Բյուզանդիա: Կեկավմենոսի գրվածքները 11-րդ դարի պատմության կարևոր աղբյուրներից էին, իսկ նրա գրական երկերը աշխարհիկ նոր ժանրի ստեղծագործություններ էին Բյուզանդական իրականության մեջ: Նրա «**Խրատներ և պատմություններ**» ստեղծագործությունը մեծ տարածում էր գտել հունախոս աշխարհում: Ժամանա-կի ազնվականության շրջապատում տիրող վախի և սարսափի մթնոլորտը ներ-կայանում է ողբերգական երանգներով և հոգեբանական խիստ ընդգծված բացահայտումներով:

Ահա, այսպես էլ Կեկավմենոսը պատմում է Սենեքսիլիս թագավորի մասին...
Սենեքերիմը մինչև իր մահը Սեբաստիայում հասցրեց կառուցել սուրբ Նշան
Եկեղեցին՝ Վարագա վանքի կարոտն առնելու համար: Նա մեռավ 1026 թվակա-
նին, ընդամենը հինգ տարի վայելելով Վասիլից նվեր ստացած մագիստրոսի աս-
տիճանը:

Սենեքերիմը Սեբաստիա հասնելուն պես, սխալ ցանկացել է վերադառնալ Ուրիշ կերպ հնարավոր չէ պատկերացնել: Բայց վերադարձի ճանապարհը նրա համար հավիտյան փակված էր: Նա անչափ ցանկանում էր թաղվել Վասպուրահանքում՝ իր լայրուցած վարագա վանքում...

Խեցին Վասպուրական և ամփոփեցին Վարագա վանքի հանգստարանում:

Պատմիչները վկայում են, որ Վասպուրականը հայ ժողովրդից և հայ իշխաններից բոլորովին չդատարկվեց: Հայոց կյանքը դեռ առկայծում էր այնտեղ, բայց թե ինչպես, արդեն գիտենք...

Պատմիչները վկայում են նաև, որ հայերը մեքենայով էին գնում ցումներով վայելուչ են դարձրել:

Կառուցումներից երկի ամենահայտնին, որը ռաճակ է սլոյշ մարմնով։

Քերիմի դուստր **Շուշանի** Սեբաստիա գավառի գետերից մեկի վրա կառուցած
տասներեք կամարով քարե կամուրջն է։
Հայքին, Տարոնին, Վասպուրա-

Այսպես. Բյուզանդիան արդեն տեր էր դարձել Յաթլու, Յաթլուի, Մանիսի, Մանիսիի, Կանիսի, Կանիսիի...

Հետքը ԱՆԻԻՆԸ էր:

Դավաճանված ու ծախված Վասպուրական լքված երկրից վերադառնալու Անի և շարունակելու Բագրատունյաց Կենտրոնական թագավորության մասին գրույցը:

Բայց նախ մի քանի խոսք **Պահլավունի** իշխանական տան մասին:

Պահլավունիների հայրենի կալվածքները տարածվում էին Սևանա լճի հարավային կողմերում և նրանց իշխանական նստավայրը Բջնին էր, որը գտնվում էր Հրազդան գետի ափին, Նիգ գավառի արևելյան մասում:

Ղևոնդ Ալիշանի վկայությամբ, Պահլավունիների տոհմը սերել է Լուսավորչի և Կամսարական ընտանիքներից: Դեռ 5-րդ դարում մարել էր Լուսավորչի տոհմը, բայց **Սահակ Պարթևի** դուստրը ամուսնացած լինելով Մամիկոնյան պայազատներից մեկի հետ՝ դարձավ **Վարդան Մամիկոնյանի** մայրը: Վարդան Մամիկոնյանի դուստրը ամուսնացած էր **Կամսարական** ժառանգներից մեկի հետ: Ըստ տոհմի հիշողության, Պահլավունյան տոհմի նախահայրը՝ **Ապուղամր իշխանը**, **Արտակ Կամսարականի** որդին էր, որն ապրել էր 10-րդ դարի առաջին կեսին:

Ապուղամրեց տոհմը բարգավաճեց Բագրատունյաց Կենտրոնական թագավորության բարգավաճման հետ միասին: Նրանց երրորդ սերունդն արդեն վերջին ողբերգական դեպքերի կիզակետում է հայտնվում, երբ ծայր աստիճան սրվել էր Հայոց Աշխարհի քաղաքական, հոգեկան ու ֆիզիկական վիճակը:

Բյուզանդիայի և սելջուկ ցեղերի սպառնալիքը, Հովհաննես-Սմբատ և Աշոտ երկու եղբայրների գահի համար անգիջում պայքարը, ներքին ոչ միայն տարբեր խավերի, այլև ազնվականության ներսում առկա ներհակությունը, թոնդրակյան շարժումը երկրի համար ստեղծել էին մի ծանր ժամանակաշրջան, ուր **Պահլավունի տոհմը**, որը կոչվում էր նաև Ապուղամրեց՝ դարձավ Հայոց Աշխարհի և հատկապես Բագրատունյաց վերջին թագավորների նեցուկը և... թշնամին միաժամանակ:

Պահլավունիները նույնպես կառուցել են Անի քաղաքը և թողել են վիճագիր արձանագրություններով բազմաթիվ կոթողներ: Անիի արևմտյան մասում է գրտնվում նրանց տոհմային գերեզմանոցը իր գեղեցիկ մատուռով, որը կոչվում է Ապուղամրեց: Նրանք են կառուցել Առաքելոց և Սբ. Փրկչի եկեղեցիները, ինչպես նաև հյուրատներ, բաղնիքներ, վաճառատներ, պաշտպանական շինություններ...

Ապուղամրեց **Գրիգոր իշխանի** և **Շուշանիկ տիկնոջ** որդին էր Հայոց զորքերի հրամանատար **Վահրամ Պահլավունին**, որը ժամանակին Դավիթ կյուրապաղատի, Հայոց և Վրաց միացյալ զորքերն առաջնորդելով՝ կռվեց և հաղթեց Ատրպատականի **Մամլուն** էմիրի զորքերին:

Վահրամ Պահլավունին Ախուրյանի վերին հովտում, Կումայրի քաղաքից հյուսիս կառուցեց Մարմաշենի սքանչելի վանքը և իր դղյակը: Կառուցելով այս դղյակը Մարմաշենում, նա, այնուամենայնիվ, ապրում էր Անիում: Եվ հայրենիքին մատուցած իր բազում ծառայությունների համար նա իրավունք էր ստացել կոչվելու իշխանաց իշխան: Այդ գործերի մասին առիթ կունենանք դեռ պատմելու:

Վահրամի եղբայր **Վասակ Պահլավունին** նույնպես իշխանաց իշխան էր: Նա

մշտապես բնակվում էր իր կալվածք Բջնիում, որտեղ թողել է հրաշալի կառույցների հիշատակներ: Վասակ Պահլավունին Հայոց զորքերի սպարապետն էր և իր քաջությամբ ու ազնվությամբ, ըստ ամենայնի, սիրված էր ոչ միայն ռազմիկներից, այլև հասարակ խավի ժողովրդից:

Գրիգոր իշխանի և Շուշանիկ տիկնոջ երրորդ որդին՝ **Ապուղարիպը**, մարզպան էր և մշտապես ապրում էր մայրաքաղաքի արքունիքում: Այս Ապուղարիպն էր, որ Անիում կառուցեց սուրբ Փրկչի եկեղեցին:

Ապուղամրեց Պահլավունի տոհմի չորրորդ սերունդն էր Վասակի որդի, իմաստասեր, գիտնական **Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսը**, որը ջանադիր կերպով միջամտում էր Հայոց քաղաքական գործերին, երբեմն՝ նույնիսկ ոչ ի նպաստ Հայրենիքի:

Սելջուկները, Վասպուրականից հետո, բավական ժամանակ անց, Պահլավունյաց հարուստ և բարեբեր գավառն են արշավում՝ ասպատակ սփռելով ամենուր:

...Այդ օրը Բջնիի իր դղյակում բարեկամ իշխանների հետ խնջույքի էր նստած Վասակ Պահլավունի իշխանաց իշխանը:

Խնջույքի թունդ պահին Վասակ իշխանը հանկարծ դղյակի բարձր պատուհանից նկատում է հեծյալին, որ չխնայելով մոուսկին՝ սլանում է ամրոց: Իշխանն անմիջապես հասկանում է, որ հեծյալը «գուժաբեր» է: Եվ, իրոք, երբ հեծյալն ավելի է մոտենում, լսվում է նրա անընդմեջ աղաղակը. «**Նիգ գավառն ամբողջովին գերվեց**»:

Սովորաբար Վասակ իշխանը մշտապես

իր ձեռքի տակ ունեցել է հինգ հազարանոց զորաբանակ: Սակայն, այդ պահին,

զորաբանակը ցրված էր և նրան հավաքելու ժամանակ էր պետք: Կարդանք **Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության»** համապատասխան էջը:

«...Առյուծի պես մոռնաց Վասակ քաջ զորավարը և բարձրանալով՝ հագավ իր զրահապատ զգեստները: Նրան հետևեցին յոթ ազատներ և դիպվածով յայտեղ գտնվող մյուս հեծյալները: ...Ապավինելով իր ուժին, նա հինգ հարյուր հոգով առյուծի պես առաջ նետվեց դեպի Նիգ գավառ, իր ընտանիքն ու Բջնի ամրոցը հանձնելով Գրիգոր որդուն: Վասակը հասավ մի տանիքն ու Բջնի ամրոցը հաղորդություն ստացան և անկեղծովանք, որտեղ ինքը և ամբողջ զորքը հաղորդություն ստացան և անկեղծովանք խոստովանեցին Հիսուս Քրիստոսի հանդեպ իրենց գործած մեղքերը: Դեն խոստովանեցին Հիսուս Քրիստոսի հանդեպ մի գյուղի և ականատես եղան, թե ինչճանապարհին նրանք հանդիպեցին մի գյուղի և ականատես եղան, թե ինչպես այն աղագիները գլխովին կոտորել էին գյուղի բնակչությանը, ինչպես նրանք շրջապատել էին եկեղեցին և անխնա սրախողխող էին անում ներ-»

սում ապաստանած հավատացյալներին: Բաջ Վասակը տեսնելով դա, առ-
յուծի պես մռնչաց և հարձակվեց այլազգիների զորքի վրա և կոտորեց
երեք հարյուր հոգի, մնացածները փախուստի դիմեցին և միացան այլազգի-
ների հիմնական զորաբանակին...

Տեսնելով, որ այլազգիների զորքը անթիվ-անհամար է, բոլորը միասին,
աչքի առջև ունենալով մահը, սրտապնդվեցին պատերազմի և, ինչպես գայ-
լերն այծերի մեջ և արծիվները՝ թռչունների երամների, ահա, այդպես խի-
զախորեն դիմեցին պատերազմի և շատերին խողխողելով դիվաթավալ
գետին տապալեցին: Այդ միջոցին այլազգիների զորքի միջից դուրս եկավ
մի քաջ մենամարտիկ՝ սևամորթ խափշիկ, որին Յոթ Գայլ էին անվանում,
որովհետև այն ինչ յոթ գայլերը կարող էին անել ոչխարի հոտի մեջ, սա
ավելի էր անում պատերազմի դաշտում:

Ահա գալիս է խափշիկը սև ամպի նման որոտալով... Վրա խուժեց այդ
մարդ-գազանը և փորձեց քաջ Վա-
սակին իր նիզակի ծայրին առնել:
Վասակը փութով անցնելով նրա նի-
զակի տակից, պողվատիկ թրով հար-
վածում է սաղավարտին և քաջ
խափշիկին երկուսի բաժանելով,
մարմնի մասերը փռում է գետնին:
Դրա վրա հայերը սրտապնդվեցին
կռվելու և կատարելու անհնարինը:
Մարտի թեժ պահին, երբ սուներնե-
րից խոցվածները շատացան... երկա-
րատն և դժվարին մարտում
ազատների խմբավորումները ցիրու-
ցան եղան և մեկը մյուսի մահը չկա-
րողացան տեսնել:

Մնալով միայնակ, քաջ Վասակը գազանացած առյուծ լինելով մխրձվեց
այլազգիների զորքի մեջ և ճեղքելով դուրս եկավ: Կապի մարտից
հոգնած, նա բարձրացավ Սերկևիլ կոչվող լեռը և պատերազմի տանջանք-
ներից հանգստանում էր ժայռերի հովին:

Փախստական գյուղացիները տեսնում են նրան և ոճրագործ Կայենի
նման մեկը, գտնելով նրան վշտահար քուն մտած, ուժգին հարված հասց-
նելով՝ ժայռից ցած է գլորում: Ահա, այդպես մեռավ քաջ Վասակ Պահ-
լավունին»:

Այդ գյուղացին չճանաչե՞ց Վասակ զորավարին, թե՞ ուրիշ պատճառ ուներ
այդպես վարվելու՝ անհայտ է: Իսկ գուցե թոնդրակյան աղանդի՞ց էր, որ հայ իշ-
խանի հանդեպ իր աղանդի ատելությունն էր կրում սրտում...

Հոր ողբերգական մահից հետո նրա որդի Գրիգոր Բջնեցի Պահլավունին մեծ
ազդեցություն ձեռք բերեց պետության իշխանական կառավարման ներսում ոչ

այնքան իր քաջությամբ և զինվորական տաղանդով, որքան որպես մտավորա-
կան գործիչ:

Բագրատունյաց թագավորները և ընդհանրապես բարձր ազնվականությունն
առհասարակ հայտնի էին իրենց բացառիկ դաստիարակությամբ: Նախարարնե-
րը զինավարժությունների հետ միասին ստանում էին փայլուն կրթություն և փա-
ստորեն դառնում նաև աշխարհական մտավորականության ներկայացուցիչներ:

Եվ սրա ամենաբարձր արտահայտության կրողը Գրիգոր Պահլավունի գիտ-
նական ու իմաստասերն էր, բանաստեղծն ու գրողը:

Սակայն նա բյուզանդասեր էր այնքան, որ կարող էր բացառել հայրենիքի շա-
հերը: Նա հիմնեց բյուզանդացիների այն շրջանակը, որը հետո ճակատագրական
դեր խաղաց Հայոց կյանքում: Ի դեպ, թոնդրակյան աղանդի հետ վերջին ամենա-
դաժան հաշվեհարդարը նա կազմակերպեց...

11-րդ դարից սկսած թոնդրակյանները ոչ միայն գյուղերում, այլև քաղաքնե-
րում էին ապրում: Բագրատունյաց թագավորական տան ճգնաժամը, ինչպես տե-
սանք, Ամին դարձրել էր ներքին երկպառակությունների կենտրոն: Կարծես
ոգևորվելով արքունիքում տիրող այս բախումներից՝ քաղաքային բնակչությունը
նույնպես խռովություններ էր բարձրացնում, որոնց մեջ քիչ չէին թոնդրակյան
աղանդավորները: Խռովությունները հիմնականում ուղղված էին Ամենայն Հայոց
կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձի դեմ:

Ո՞վ էր Պետրոս Գետադարձը և ինչո՞ւ նա արժանացավ ոչ միայն թոնդրակ-
յանների, այլև ողջ հայ ժողովրդի անեծքին ու նախատինքին: Պետրոսը հովվա-
յետական գահին նստեց 1019 թվականին՝ Գագիկ Առաջին թագավորի
պետական գահին նստեց 1019 թվականին՝ Գագիկ Առաջին թագավորի
միջնորդությամբ: Նա նույնպես իր ժամանակի լավագույն կրթություն ստացած
գիտուն մի մարդ էր, որ հատկապես հմտացել էր աստվածաբանության և փիլի-
սոփայության մեջ:

Պետրոս կաթողիկոսը սերում էր Արշակունիների իշխանական տնից և Ամա-
նիա Մոկացի հայրապետի քրոջ որդին էր, որի գահակալության ժամանակ կա-
թողիկոսական գահը Վասպուրականից տեղափոխվեց Արգինա...

Հայրապետական գահի փառքը, շուքը, հարստությունը, եթե ոչ ավելի, ապա,
համենայն դեպս, պակաս չէր թագավորական գահի փառքից ու հարստությունից:

Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, կաթողիկոսարանը տեր էր 500 մեծ և
շահաբեր գյուղերի: 500 թեմակալ եպիսկոպոսներ էին ենթակա նրան, ինչը նշա-
նակում էր, թե իրենց հասույթներից նրանք հարուստ բաժին էին հանում հայրա-
պետական գանձարանին: Չորս վարդապետ, 60 կրոնավոր և 500 աշխարհական
պետական գանձարանին: Չորս վարդապետ, 60 կրոնավոր և 500 աշխարհական
քահանա էին մշտապես ապրում կաթողիկոսարանում և ծառայում Պետրոս Հայ-
րապետին: Որն ապրում էր այնպիսի ճոխությամբ, ինչպես չէին ապրում նույնիսկ
րողանում հագուրդ ստանալ իր հարստության ահռելի կուտակումից: Նրա իմաս-
տասիրությունը չէր կարողանում նրան փրկել ազահությունից: Այդ ազահությունն
այնպիսի չափերի պիտի հասներ, որ նա վաճառեր Հայրենիքը: Եվ դա ոչ թե խեղճ

Կոստանդին Ութերոդը կայսրը թագավորեց ընդամենը երեք տարի: Սա էլ մահվան մահճում է միայն հիշում, որ ինքը հայ է, չնայած մինչ այդ որևէ կերպ չէր արտահայտել իր ջերմ սերը ազգակիցների հանդեպ... սակայն հիշում է Անիի վաճառման գիրը և հրամայում, որ Կոստանդնուպոլսում փնտրեն ու գտնեն և իր մոտ բերեն մի հայ մարդու: Բերում են Կիրակոս անունով աղքատ մի քահանայի: Կայսրը նրան է տալիս Տրապիզոնի դաշնագիրը՝ Անիի կտակ-գիրը և ասում. «Տար

սի ջրերը շրջելու «հրաշագործությունը»:

Իսկ **Թադևոս Յակոբյան** պատմաբան-աշխարհագրագետը ուղղակի հարց է տալիս.

«Եթե այդպիսի մի զագրելի կտակ ստեղծվել է Յովհաննես-Սմբատի կամքով, ապա իրավացիորեն հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ նա իր ձեռքով չի գրել այն, գրասեր և իմաստուն թագավորը մի՞թե չէր կարող այդ անել, կամ ինչո՞ւ ազգադավ գործարքից հետո կաթողիկոսն անմիջապես չվերադարձավ Անի, այլ ավելի քան չորս տարի մնաց Արևմտյան Յայաստանում»:

Եվ իսկապես. դժվար է չհամաձայնվել նման հարցադրման հետ:

Իսկ **Լեոյի** կարծիքով՝

«...Երբ Պետրոս կաթողիկոսը վերադարձավ Անի, այստեղ շատերն էին մոռացության տվել Տրապիզոնի դաշնագրությունը: Բայց Յովհաննես-Սմբատ թագավորը չէր մոռանում այդ վաճառքը և հարաբերությունները նրա և կաթողիկոսի միջև լարված մնացին հետո էլ, մի հանգամանք, որ ցույց է տալիս, թե դժբախտ թագավորը Պետրոս կաթողիկոսին չէր տվել այն լիազորությունները, որ նա գործադրել էր Տրապիզոնում»:

Եզրակացությունը մեկն է. Պետրոս կաթողիկոսը չարաշահել էր թագավորի վստահությունը: Նա պարզապես հայրենիքի ծանր պահը, որն առնչվում էր սելջուկների վտանգավոր ասպատակությունների հետ, օգտագործել էր հագուրդ տալու համար իր փառասիրությանն ու ընչաքաղցությանը: Այս էր պատճառը, որ Յովհաննես-Սմբատ արքան Պետրոս Գետադարծի հանդեպ ուներ պատճառաբանված սուր հակակրանք:

Կաթողիկոսի վերադարձով Անիում հունամուկների խումբը ստացավ իր շատ կարևոր հավելումը: Այդ խմբի ջանադիր ղեկավարներից, բացի Գրիգոր Պաիլավունուց, կար մեկը, որն իր վարքով, հայրենիքի հանդեպ կատարած իր մեծ չարագործությամբ ոչնչով չէր տարբերվում Գետադարծ կոչվող **«սրբից»:** Նրանք միմյանցով ուժեղ էին, միմյանցով անհաղթահարելի: Միմյանցով նրանց ստորությունն ավելի ստոր էր դառնում, ազահությունն՝ ավելի ազահ, դավաճանությունն՝ ավելի դավաճան, նողկալին՝ ավելի նողկանք:

Վեստ Սարգիս: Ուժեղ, գործունյա, իր առջև դրված նպատակների անելու համար ոչնչի առջև կանգ չառնող և ոչ մի միջոցից չխորշող Վեստ Սարգիսը հայտնվեց Յայոց պատմության անդաստանում, որպեսզի դարերի մեջ անմահանա որպես դավաճանի դասական կերպար:

Այս Սարգիսը Գրիգոր Պաիլավունու փեսան էր, աղջկա ամուսինը: Յարուստ կալվածքներ ուներ, որոնցից էր նաև Տեկորն իր ողջ շրջակայքով: Նա ապրում էր Անիում, Բագրատունի թագավորների արքունիքում և այնտեղ կարևոր պաշտոն էր վարում:

Բայց նա բյուզանդական դրածո էր Յայոց թագավորական շրջանակից ներս: Լինելով հայ՝ նա իբր հավատարիմ էր իր կրոնին ու դավանանքին այնքան, որ նույնիսկ կառուցել էր Խծկոնքի վանքը Տեկորի մոտ, ապա նաև Յայոց պաշտպանության համար բերդ ու այլ շենքեր, որոնց մասին վկայում են իր կառուցումների պատերին թողած արձանագրությունները:

Սակայն նա Բյուզանդիայի երեք կայսրերից սկզբում **«անթիպուտ»**, **«պատրիկ»** աստիճաններին, ապա **«արևելից դուկ»** պատվանունին և վերջապես **«վեստ»** կոչմանն էր արժանացել:

Այս մասին վիճաբանված էր Խծկոնքի վանքի պատին:

Բայց այս մարդը մեծ պաշտոն ունենալով Յայոց արքունիքում, ի՞նչ ծառայություն էր մատուցում Բյուզանդական կայսրերին, որ արժանանում էր այդ կարևոր պատվանուններին:

Դժվար չէ ենթադրել: Լինելով մեծահարուստ ավատատեր իշխան՝ նա չէր խորշում ստորաբարձրորեն պարծենալ՝ եկեղեցու պատին վիճաբանելով. **«սիրելի ճորտերից թագաւորաց շոռոմոց»:** Այս մարդու համար քիչ էր լինել Յայոց արքայից պատված և հարգված իշխան, քիչ էր արքունիքում նրա սեղանակից բարեկամը լինել՝ նրան հարկավոր էր լինել նաև Բյուզանդական երեք իրար հաջորդող կայսրերի ճորտը: Իսկ ճորտին, գիտենք, մտրակահարում են, երբ նա իրեն վստահված գործը վատ է կատարում:

Ահա, այսպիսի մեկն էր Պետրոս Գետադարծի թիկունքը ներկայացնում արքունիքում:

Վասիլը մահացել էր, և Սմբատ թագավորը բնավ հակված չէր կատարելու Տրապիզոնի պայմանագիրը: Յակառակ կարծիքին էր կաթողիկոսը, որի պատճառով նրանց միջև խիստ ընդհարում եղավ:

...Այդ տարիներին էր, որ Երկիրն անընդհատ տատանվում էր երկրաշարժերից: Իսկ 1033 թ. արևի լրիվ խավարում եղավ: Գիշտ այնպես, ինչպես հազար տարի առաջ, երբ 33-ամյա Յիսուս Քրիստոսը մեռավ խաչի վրա:

Նկարագրում է Մատթեոս Ուռհայեցին.

«Ահավոր և սոսկալի ձևով խավարեց արեգակը, ինչպես Քրիստոսի խաչելիության ժամանակ էր խավարել. նույն ձևով թաքցրեց իր լույսը և պատեց խավարով: Երկնային լուսատուները խավարեցին և սևացան, իսկ ամբողջ երկնականաբար ծածկվեց մթությանը: Արեգակը խավարեց կեսօրին, իսկ բոլոր աստղերը պսպղում էին ինչպես կեսգիշերին: Խավարը և մութը գնալով սաստկացան. բոլոր արարածները աղաղակ բարձրացրին, բոլոր լեռներն ու բլուրները թնդացին, սասանվեցին լեռներն ու բլուրը ապառաժները: Երերում, ալեկոծում էր համատարած Մեծ Օվկիանոս ծովը, և բոլոր մարդիկ սուգ հագած ողբում էին: Կատարվածը տեսնելով՝ նրանք մահ ու սարսափ էին ապրում»:

Պատմության այս ընթացքում էր ապրում իր սրբակեցությամբ հայտնի **Յովհաննես Կոզեռն** վարդապետը: Ըստ **Ղևոնդ Ալիշանի** բացատրության, Յովհաննեսը իր Կոզեռն անունը, որը նշանակում է ուղտի ձագ, ստացել է շատ ծնրադրելու պատճառով: Կյանքի վերջին տարիները նա ապրել է Երևանում, որտեղ էլ վախճանվել է ու թաղվել: Նրա անունով գերեզմանոցը կոչվել է **«Կոզեռնի գերեզմանոց»:** Այստեղ է կառուցվել նաև Կոզեռն մատուռը: Կոզեռնի այս գերեզմանոցը Կոզեռն բլրակի վրա է, Կոնդ թաղամասում, Յրագդանի ծախ կողմում:

Ահա, Հայոց Աշխարհում իր գիտությամբ հայտնի այս Հովհաննես վարդապետի մոտ էլ Պետրոս կաթողիկոսը և Հովհաննես-Սմբատ քազավորը իշխաններից և եկեղեցականներից կազմած մի խումբ են ուղարկում Գրիգոր Պահլավունու և նրա փեսա Վեստ Սարգիսի ղեկավարությամբ, որ նա բացատրի բնության այդ սոսկալի երևույթները. արևի խավարման, քանդիչ երկրաշարժերի պատճառները:

Ահա թե ինչպես լալահառաչ ողբով պատվիրակների հարցին պատասխանեց Հովհաննես Կոզեռնը.

«Ո՛վ իմ փառավոր ո՛րդիներ, լսեք այս խոսքերը խոցված և վշտահար Հովհաննեսից: Ահա, այսօր լրացավ Քրիստոսի խաչելության չարչարանքների հազար տարին և Բելիարն արձակվեց, որին կապել էր Փրկիչը Հորդանան գետում...»

...Եթե այն ժամանակ երկինքը պատռվեց և երկիրը սուզվեց մթության մեջ, ապա այս տարի խավարեցին լուսատուներն ու բոլոր արարածները: Այսուհետև Քրիստոսին հավատացող բոլոր ժողովուրդները դեգերելու են խավարի մեջ, բոլոր հավատացյալ ժողովուրդների մոտ մթագնելու է եկեղեցու կարգը, մարդիկ պիտի անուշադրության մատնեն պահքն ու աղոթքը, հանդերձյալ կյանքի հույսը վերանալու է, մարդիկ չեն վախենալու Աստծո դատաստանից, ճշմարիտ հավատքը վերանալու է բոլոր ժողովուրդներից. աստվածապաշտությունը տկարանալու է, մարդիկ ատելու են Աստծո պատվիրանները և հակառակվելու Քրիստոսի Սուրբ Ավետարանի խոսքերին...

...Ցամաքելու է հայրերի և զավակների գթասրտությունը: Այսուհետև, հայրապետների ծուլության պատճառով, բազմաթիվ հերձվածքներ են մուտք գործելու Աստծո եկեղեցին, քանզի՝ հայրապետները դառնում են թուլամորթ և տկար, չպիտի կարողանան հավատո քննություն անել և պիտի մնան հիմար վիճակում. արծաթասիրության պատճառով պիտի հրաժարվեն հավատքից և եկեղեցում պիտի պակասեն օրհներգությունները: Աստծո անխուսափելի ահավոր դատաստանի վախն ու սարսափը վերանալու է բոլորի մտքից, մարդիկ պիտի մոռանան, որ արդարների և մեղավորների հատուցում կա, նրանք ընթանալով մոլոր ճանապարհով, պիտի մեղքը սիրեն և հեշտասեր դառնան: Նրանք սիրով պիտի գնան հանրատներ: Թագավորները, իշխանները և հոգևոր առաջնորդները ապականելու են երկիրը: Հոգևոր առաջնորդներն ու իշխանները պիտի դառնան կաշառասեր, ստախոս, սուտ երդվող... Եվ կաշառք ստանալով պիտի ոտնահարեն աղքատի իրավունքը...

...Իշխաններն ու դատավորներն ավելի պոռնկասեր քան թե աստվածասեր են լինելու: Նրանք պիտի ատեն ամուսնության սուրբ խորհուրդը: Վարակվելով պոռնկության ախտով, պիտի սիրեն իրենց նմանների կործանումը: Նրանք մատնիչներին և գողերին պիտի պատվեն, անիրավաբար պիտի հափշտակեն աշխատողի ունեցվածքը և նրանց նկատմամբ անողորմ դատաստան պիտի տեսնեն:

...Արծաթասիրության պատճառով ձեռնադրելու են բազում անարժաններ և ամեն մի պիղծ մարդու քահանաների շարքին են դասելու:

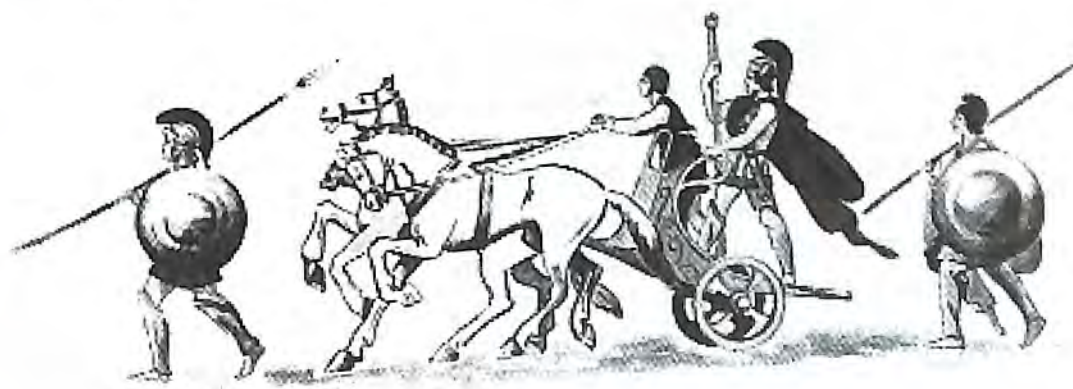
...Աստվածապաշտությունից շատերը պիտի հեռանան, որովհետև բազմաթիվ քահանաներ և վանականներ հավատքով տկար պիտի լինեն, հեշտասեր պիտի լինեն և որոճելով պիտի որոճեն դիվական երգեր: Պիտի ատեն և անարգեն առաջին վանականների կենցաղավարությունը, եկեղեցական կարգ ու կանոնը և հավատքը տակն ու վրա պիտի անեն...

...Անչափ դրամասիրությունը կուրացնելու է նրանց...: Բացենք և նորից կարհիշո՞ւմ եք այն ողբը, որը գրել էր Մովսես Խորենացին: Բացենք և նորից կարհանք... Նմանությունն այնքան ակնհայտ է...

Խորենացու ողբը և Կոզեռնի ողբը. գուշակություններ, որ չեն տարբերվում միմյանցից նույնիսկ բնության աղետները նկարագրելիս... Եվ ականա մտածում ես, որ ժամանակ առ ժամանակ աշխարհի գործերը այնպես են խառնվում, որ այլևս ոչինչ չի մնում իմաստասերին, բացի լռելուց կամ ողբալուց:

Եվ ցավալին այն է, որ այս ողբերում բացահայտվող իրավիճակը բոլոր ժամանակների ներսում բուն դրած ապականության ճանապարհն է բացում՝ խախտելով ազգային բնավորության լավագույն հյուսվածքը:

Այստեղ խոսքը նույնիսկ չարի ու բարու մասին չէ, որ երբեմն մեկը և երբեմն մյուսն է հաղթում: Այլ հավատի պարտության մասին է, որը սակայն դավանանքը չէ, այլ այն, երբ մարդը ձեռք է բերում իր ազգային էությունը ճանաչելիս և այն խորագույնս գնահատելիս: Երբ համամարդկային բնավորությանը հայտնի բոլոր բացասական և դրական հատկանիշներից ընտրություն կատարելով՝ կարողանում է ամբողջացնել իր առանձին ազգային բնավորությունը և անխախտ պահել այն ժամանակի վայրիվերումների մեջ:

Հովհաննես Կոզեռն վարդապետի՝ կաթողիկոսի անձի վերաբերյալ թափանցիկ ակնարկները Հովհաննես-Սմբատ թագավորի զգացմունքների հետ էին խորսում: Նրա անհաշտությունը Գետադարձի հետ այն աստիճանի է սրվում, որ Ամենայն Հայոց հայրապետը ծածուկ Անիից փախչում է Վասպուրական, բյուզան-

«...Այն հանգամանքը, որ արքայական շուքով ապրող փարթամ կրոնա-
պետը թաքուն փախչում էր աթոռից բյուզանդական սահմանները՝ բավա-
կան է ցույց տալու համար, թե արքունիքում տեղի ուներ քաղաքական մի
հզոր մրցություն, որի հետևանքը եղավ հունամուլների պարագլուխներից
մեկի փախուստը: Դրությունն այնքան լարված էր, որ թագավորը, չնայած իր
ջերմեռանդ եկեղեցասիրության, վճռել էր պաշտոնից հեռացնել Պետրոսին:
Բայց որովհետև նա կարող էր բյուզանդական իշխանությունների աջակցու-
թյամբ մեծ աղմուկ բարձրացնել այդ առթիվ, գուցե նույնիսկ մի հակառակ
աթոռ հաստատել Հայաստանի բյուզանդական բաժնի համար, ուստի ամեն
միջոց ձեռք առնվեց, որ կաթողիկոսը վերադառնա իր աթոռը՝ առանց մեծ
կասկածների»:

Եվ, ահա, գիսավոր աստղի երևալու այդ տարին մեռավ Աշոտ թագավորը և

Այս գիտավոր աստղի նույն տարում, երբ վախճանվեց Աշոտ թագավորը, երբ
բուլղարները ետ ստացան իրենց երկիրը, Դվին քաղաքի քուրդ **Աբուլսուա**
էմիրը 150-հազարանոց զորքով գնաց Լոռի-Տաշիրի թագավոր **Դավիթ Անհողի**
Գի հետ իր հաշիվները մաքրելու, որովհետև ամուսնացած լինելով Դավիթ Անհո

դինի քրոջ հետ, հավակնություն ուներ նրա՝ հատկապես Աղվանքում գտնվող կալվածքների հանդեպ:

Դավիթ Անհողինը էմիրի 150-հազարանոց զորքի դիմաց ուներ ընդամենը 10-հազարանոց մի բանակ, որով, գիտեր. չափտի կարողանալ հաղթանակի հասնել: Դավիթը բանքերի հետ նամակ է ուղարկում Յովհաննես-Սմբատին. **«Աբուխուսարն առավ Յայոց Աշխարհի բոլոր գավառները և գալիս է ինձ վրա, եթե ինձ չօգնեք, կերթամ կինազանդվեմ նրան և դառնալով նրա առաջնորդը, կբերեմ Շիրակ և խավար կմտցնեմ այդ գավառի մեջ»:**

Նույն բովանդակությամբ նամակներ ուղարկեց նաև Սյունիքի և արխագների թագավորներին:

Այս սպառնալիքից ազդված՝ Անին ուղարկեց չորս հազար, Սյունիք-Կապանը՝ երկու հազար, արխագները՝ ևս չորս հազար զինվոր:

20-հազարանոց զորքը դեռ քիչ էր 150 հազարին հաղթելու համար: Դավիթ թագավորը որոշում է պատերազմին կրոնական երանգ տալ և պատգամ է ուղարկում Աղվանքի Յովսեփ կաթողիկոսին.

«Անօրենների այս ազգը քրիստոնեական հավատի համար գալիս է մեզ վրա և կամենում է մեր, խաչապաշտներիս օրենքը խափանել և Քրիստոսին հավատացողների հավատը ջնջել: Եվ, ահա, արժան է և իրավացի, որ ամեն մի հավատացյալ սրի դեմ գնա և մեռնի քրիստոնեական հավատի վրա: Արդ ժողովիր Յայոց Աշխարհի եպիսկոպոսներին, որոնք Աղվանքում են, և բեր մեր բանակը, որպեսզի մեզ հետ մեռնեն»:

Դետաքրքիր է, որ Դավիթ թագավորը չի դիմում Յայոց կաթողիկոս Պետրոսին, այլ իր ուղերձը հղում է Աղվանաց կաթողիկոսին: Յովսեփ կաթողիկոսը 200 եպիսկոպոսներով անձամբ գնում է Դավթի բանակ և հրավեր ուղարկում բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, ողջ հոգևորականությանը.

«Ամեն մեկը, լինի նա տղամարդ, թե կին, եթե ուզում է մարտիրոսական մահ, թող իմանա, որ, ահա, եկել հասել է ժամանակը. ում հարկավոր է Քրիստոսը, թող «ոապի մեզ մոտ գալ»:

Այնքան մեծ բազմություն է հավաքվում, որ իսկ քանակից դուրս կազմվում է եկած հոգևորականներից և պանացից մի բանակ ևս՝ զինված... **խաչերով և Ավետարանով...** ճակատամարտի թունդ պահին այս բանակը խառնվեց կռվողներին, իրենց ետևից տանելով և սրտապնդելով հոգնած զինվորներին...

Պատերազմը շահեց Դավիթ Անհողինը: Նրա 20-հազարանոց բանակը ջարդեց ու հալածեց Աբուխուսարի 150-հազարանոց բանակին, և ազատագրեց Լոռի-Տաշիրի բոլոր գավառները:

Պարզ մի խրատ կա այս կռվի պատմության մեջ. հաղթել կարելի է և փոքրաթիվ զորքով բազմաթիվ անգամ իր զինվորների քանակով ուժեղ թշնամուն, եթե քաջության ոգին կռվողի հետ է:

ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ

Գիսավոր աստղի երևալուց մեկ տարի հետո, 1041թ. վախճանվեց Յովհաննես-Սմբատ թագավորը և թաղվեց Անի քաղաքի **«Յայոց առաջին թագավորների գերեզմանոցում»:**

Այս միջոցին Սելջուկի թուրքեր Տուղրիլ և Չակիր բեկերը արդեն գրավել էին Խորասանը և հռչակել Սելջուկյան թագավորությունը: Մի տարի հետո նրանք գրավեցին Ատրպատականը, Իրանը, Իրաքը, Պաղեստինը, Ասորիքը...

Դեռ Յայաստանը նվաճելու ժամանակը չէր հասունացել: Այն սկսվելու էր 5-6 տարի հետո և շարունակվելու էր քառորդ դար... Դիմա դեռ ասպատակության և ավարառության էր ենթարկվում միայն Վասպուրական աշխարհը:

Ահա, այդպիսի մի ասպատակության հիշատակ ունենք Յայոց պատմության էջերում, որը կարող է հպարտությամբ լցնել **Յայոց Բնավորությունը** գնահատողների սրտերը:

...Վասպուրականի Թոռնավան գավառում, Սենեքերիմի հայտնի գաղթից հետո, տիրում էր Արծրունի իշխան **Խաչիկ Խուլը**, որը հրաժարվել էր գաղթել օտար ափեր, թույլ չտալով նաև իր գավառի ժողովրդին հեռանալ հայրենի եզերքից:

Խաչիկ իշխանը երեք որդի ուներ. **Հասան, Ճնճղուկ, Իշխան** անուններով: Խաչիկը թեև խոր ծերության հասակում էր, բայց կռիվներում առյուծի նման անպարտելի էր: Եվ որդիներն էլ քաջությամբ ու հայրենասիրությամբ նման էին իրենց հորը:

Քանի որ Թոռնավանը Վասպուրականում էր, իսկ Վասպուրականը գտնվում էր Քանի որ Թոռնավանը Վասպուրականում էր, իսկ Վասպուրականը գտնվում էր Կայսրության հպատակության տակ, Հասանը և Ճնճղուկը իրենց այրուծիի գնդեկով բյուզանդական բանակի հետ գնացել էին կռվելու գոթերի հեռավոր երկրում: Թոռնավանը փաստորեն զրկվել էր իր կարևոր պաշտպաններից: Այդ մասին իմացանց Սալմաստում և Զերում գտնվող սելջուկները...

Նրանք մտան Թոռնավան: Խաչիկ իշխանը ընդամենը 70 մարտիկներով իջավ կռվի դաշտ, կրտսեր որդի Իշխանին թողնելով տանը և խիստ պատվիրելով, որ չհամարձակվի իջնել կռվի դաշտ, քանի որ պատերազմիկ լինելու համար չափազանց փոքր է: Իր յոթանասուն քաջերով անհավասար կռվի մեջ մտած ծեր առյուծը անհավատալի խիզախությամբ սկսել էր վանել նողկալի թշնամուն, երբ հանկարծ տեսնում է, որ ճերմակ մոխրագույն հեծած, պատերազմական ողջ հանդերձանքով սպառազեն՝ կռվի մեջ է նետվել իր պատանի որդին...

Սկիներ, թեր, դաշույններ, նետ ու աղեղ

Թշնամին անմիջապես շրջապատում է անփորձ պատանուն և սպանում նրան: Թուլանում են Խաչիկ իշխանի թևերը, նվաղում է ծերացած

սիրտը: Նրա այս վիճակից օգտվելով՝ թշնամին շրջապատում է նրան և սպանում: Ձոռվում են նաև յոթանասուն մահապարտները...

Ասպատակողը մեծ ավարով հեռանում է թոռնավանից:

Հեռու երկրի կռիվներից վերադարձան Հասան և ճնճղուկ Արծրունիները և տեսան թոռնավանը ավերված և թալանված, հայրը և եղբայրը սպանված: Վասպուրականի կայազորներում գտնվող բյուզանդական զորքը, որը պիտի հոգար երկրի պաշտպանությունը, բոլորովին անհոգ, անտարբեր, անպատասխանատու կատարվածի հանդեպ, ապահովաբար փակված ամրոցներում՝ օրերն անցկացնում էր խնջույքների մեջ... Իսկ գիտենք, որ բյուզանդացիները Վասպուրականը դատարկեցին բնիկ ժողովրդի մեծ մասից, իբր թե Արևմուտքը պաշտպանելու համար Արևելքի հորդաններից: Իսկ նրանք, որոնք կարող էին պաշտպանել իրենց երկիրը, ուղարկվում էին հեռավոր արշավանքների:

...Վերադարձած եղբայրները պիտի լուծեին իրենց զոհված հոր, եղբոր և զինակիցների վրեժը:

Իրենց ավերված տան վրեժը: Եվ, ահա, քողերի միջոցով սելջուկների մեջ լուր են տարածում, թե թոռնավանի ողջ գավառը դատարկվել է բնակչությունից և թալանի մեծ ավար է մնացել այնտեղ:

Սելջուկները կողոպուտի մոլուցքով տարված լցվում են թոռնավան և հանդիպում երկու եղբայրների 5000-անոց զնդին և ջախջախվում մինչև վերջին մարդը:

Ավանդությունը պատմում է. եղբայրները անձամբ հաշվեհարդար տեսան այն սելջուկների հետ, որոնք սպանել էին իրենց հորն ու եղբորը և վերադարձրին նրանց նժույգները, նշանակները, թրերը...

Սա ընդամենը դրվագներից մեկն էր այն աշխարհավեր պատերազմների սկզբի, որ սելջուկյան հորդանները պիտի սկսեն և երկար-երկար չավարտեն:

ՎԵՐՋԻՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ ՍԵՔԱՍՏԻԱՅՈՒՄ

Քանի դեռ Վասպուրականում ենք, ավարտենք նրա նախկին տերերի մասին պատմությունը. մինչև նորից Անի հասնելը:

Երբ 1036 թ. Սեբաստիայում վախճանվեց Սենեքերիմ նախկին թագավորը, ամառանգ որդի Դավիթը, որը դեռ սովորության ուժով յուրայիններից, այսպես հայերից կոչվում էր թագավոր՝ իր իշխանությունը թողեց Ատոմ եղբորը:

Ատոմ իշխանը Մատթեոս պատմիչի վկայությամբ բարոյական բարձր առաքելություններով օժտված մեկն էր:

Կայսերական դիվանագիտության կարևոր ծեռք բերումը պետք է լիներ հայկական իշխանությունների վերջնական վերացումը իրեն պատկանող տարածքների վրա: Բյուզանդական գահին դեռ հայկական արքայատան կայսրերն էին, որոնց հայ լինելը չէր խանգարում այս կարևոր գործը կատարելիս դիմել ամեն տեսակի խաբեության և ստորության:

...Իբր թե ինչ-որ մեկը լուր է հասցնում **Միքայել կայսրին**, որ Սեբաստիայում **Ատոմ** և նրա եղբայր **Աբուսահլի իշխանները** մեծ ապստամբություն են պատրաստվում բարձրացնել բյուզանդացոց դեմ:

Միքայել կայսրը 15-հազարանոց զորք է ուղարկում՝ ճնշելու այդ չեղած ապստամբությունը: Հայրենակիցների արյունը խնայելով՝ երկու եղբայրները ինքնակամ գերի են հանձնվում և տարվում Կոստանդնուպոլիս: Մտնելով մայրաքաղաք, երկու եղբայրները **«...լալագին դիմեցին Վասիլ կայսեր գերեզմանը, իրենց երդման թուղթը գերեզմանի վրա գցեցին ու ասացին. «Դու մեզ հոռոմաց երկիրը բերեցիր, բայց, ահա, մահով են սպառնում մեզ: Ազատի՛ր մեզ մեր ոսոխից ո՛վ մեր հայր»:** Միքայել կայսրը լսելով այս իմաստուն խոսքերը **շատ զարմացավ և հրամայեց մատնիչին սպանել»:**

Եղբայրները վերադառնում են Սեբաստիա... որտեղ արդեն վերացված էր Արծրունիների իշխանությունը:

Այս պատմությունն իր ներսում նույնպես մեծ խրատ ունի: Եվ որևէ ժողովուրդ միայն այս խրատն ունենալու դեպքում, թվում է, թե չպետք է կարողանա ճակատագրական նման մի սխալ կատարել: Սխալ, որն հանգեցրեց ոչ միայն հայրենի երկրամասերի շարունակական կորստին, այլ նաև հզոր նախարարական, ապա նաև թագավորական տոհմերի ասպարեզից վերանալուն:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆԻ ՆԵՆԳ ԳՈՐԾԵՐԸ ԵՎ ԲԱԶՄԱԾԻՆ ԱՐԱՏՆԵՐԸ

Նախքան Անի վերադառնալը, մեկ անգամ էլ այցելենք Բյուզանդիոն և տեսնենք, թե ինչեր անցան-դարձան նրա գեխ ու անառակ մայրաքաղաքում այն օրից, երբ Տրապիզոնում կնքվեց Հայոց Հայրենիքի մյուս մասի վաճառքի թուղթը մինչև այն օրը, երբ բյուզանդական զորքերը հայտնվեցին Անիի դիմաց:

Ինչպես գիտենք, Վասիլ երկրորդի մահից հետո կայսերական գահը ժառանգեց նրա եղբայր Կոստանդինը, որը արու գավակ չունեց, այլ ուներ միայն երեք դուստր. **Եվդոկիա, Թեոդորա և Ջոյե** անուններով: Եվդոկիան և Թեոդորան կրոնավոր էին դարձել, հեռացել արքունական կյանքից և ապրում էին վանքում: Հանառակ իր քույրերի սրբակեցությանը՝ Ջոյեն, որն արդեն 48 տարեկան էր, ամուսնակ էր, վավաշոտ բարքի տեր, փառամոլ և մեմգ: Կոստանդինը հուսալով, որ 48-ամյա իր այս դուստրը դեռ կարող է ժառանգ ունենալ իր գահի համար՝ ստիպեց նրան ամուսնանալ ծերակույտի անդամ, 60-ամյա ոմն **Ռոմանոս Արգիրոսի** հետ: Ռոմանոս Արգիրոսը՝ շլացած կայսր դառնալու հեռանկարից, բաժանվեց իր կնոջից և ամուսնացավ իր անառակությամբ մեծ անուն հանած արքայադուստր Ջոյեի հետ:

Կոստանդին Ութերորդի կարճ տիրակալությունից և Ռոմանոսի գահին բազմելուց հետո վերացավ այն հանդուրժողականությունը, որը կար ոչ քաղկեդոնի հավատի տեր ժողովուրդների կրոնի նկատմամբ:

Գիտենք արդեն, որ կայսրերի հայ լինելու հանգամանքը որևէ դեր չի խաղացել հայերի նկատմամբ խարդախ քաղաքականություն բանեցնելիս:

Հայաստանի հանդեպ այս արքայատան վերաբերմունքը նույնն էր, ինչ մյուս պետությունների նկատմամբ: Եվ ինչպես մյուս պետությունների հանդեպ էր հանդուրժող դավանանքի հարցում՝ այնպես էլ Հայաստանի:

Բայց այս Ռոմանոսը գահին նստելուց հետո որոշեց շտկել իր նախորդների

բացթողումները և այնպիսի մոլեռանդությամբ կրոնական հալածանք սկսեց, որ դարձավ կղերի պաշտելի գործակիցը:

Հալեա կատարած իր արշավանքի ճանապարհին, Կիլիկիայի Սև լեռներում գտնվող բազմաթիվ վանքերից հանել տվեց հայ և ասորի միաբաններին և չարաչարանքների տալով՝ ստիպեց գինվորներ դառնալ: Կոստանդնուպոլիս դատատանի բերել տվեց ասորի և հայ բարձրաստիճան հոգևորականների և վայրենի բռնությունների ենթարկելուց հետո, ավանակի վրա նստեցնելով շրջել տվեց մայրաքաղաքի փողոցներում և հրապարակներում՝ արժանացնելով գռեհի թքակոծ և քարակոծ զազրախոս ծաղրին, որից հետո ուղարկեց աքսոր:

Բյուզանդական բազմածին արատները ավելի արատավոր դարձան կրոնական այս հալածանքների պատճառով:

Սակայն Ռոմանոսը երկար չթագավորեց: Ձոյե կայսրուհին սիրահարվեց անչափ գեղեցիկ, բայց ընկնավոր ու հասարակ ծագումի տեր **Միքայել Պափլագոնացուն** և ոսկե տաշտում խեղդել տվեց Ռոմանոսին: Խեղդողների մեջ էր նաև Միքայելը, որի հետ անմիջապես ամուսնացավ Ձոյեն՝ նրան դարձնելով կայսր: Ի դեպ, իբր այն հայ քրջոտ քահանան այս Միքայելին էր ծախել Անին վաճառելու մասին Տրապիզոնի դաշնագիրը:

Նոր կայսրը պալատը լցրեց իր ազգականներով, նրանց բաժանելով բարձր պաշտոններ: Իսկ իր եղբայր **Հովհաննեսին**, որը ներքինի կրոնավոր էր, նշանակեց վարչապետ:

Այս ներքինին էլ փաստորեն ղեկավարում էր պետությունը՝ Միքայել կայսրին ազատելով այդ հոգսից:

Բայց բյուզանդական զենքը, որը մեծ համբավ էր ձեռք բերել մի քանի հալ «գինվոր կայսրերի» ժամանակ, կորցնում էր իր հզորությունը:

Հովհաննես-Սմբատի մահվան լուրը Բյուզանդիա հասցրեց **Վեստ Սարգիսի** բանբերը: Միքայելը որոշեց, եկել է հայերի՝ Բյուզանդիային հոժարական նվեր տված ժառանգությունը ստանալու ժամանակը: Մանավանդ, որ Վեստ Սարգիսը Բյուզանդիային հրավիրում էր Անի: Վեստ Սարգիսը պիտի տիրեր Հայոց բյուզանդացիներին ցույց տված իր օգնության համար: Եվ նա Բագրատունի բոլոր գանձերով փակվեց Միջմաքերում՝ սպասելով բյուզանդական զորքերին: Վեստ Սարգիսի անմիջական օգնականն ու գործակիցը դարձյալ Պետրոս Գետադարձ՝ անեծքի արժանի հովվապետն էր:

Բյուզանդական 100-հազարանոց բանակը հրի ու սրի, գերության մատնելով երկիրը՝ եկավ, հասավ Անիի պարիսպներին: Բայց ժողովուրդը նորից դանակը ոսկորին հասնելու պահը գնահատելով՝ ոտքի կանգնեց՝ պաշտպանելու իր ազատությունն օտար բռնակալներից:

Այն, ինչ վերաբերում էր ներքին հակասություններին՝ հանկարծ արժեզրկվում է ընդհանուր մեծ աղետի դիմաց:

Հունասերները հանկարծ տեսան ազգային հզոր շարժման այն ուժը, որը ոչնչի առաջ չէր կանգնելու՝ հանուն հայրենիքի անկախության:

Շարժումը առաջնորդում էր ծերունի զորավար **«հզոր, անվանի, բարեպաշտ**

ու վեհ» սպարապետ **Վահրամ Պահլավունին**: Նրա հետ էին մյուս երեսուն Պահլավունիները, նրա որդիները, որդիների որդիները, մերձավոր ազգականները: Այս հզոր խմբի շուրջը համախմբվեցին նաև երկրի բոլոր հայրենասերները, նույնիսկ **Գրիգոր Պահլավունին**, որը հունասերների թև ու թիկունքը, նրա ուղեղը լինելով հանդերձ՝ միացել էր իր հայրենասեր ընտանիքին:

Քանի դեռ բյուզանդական զորքերը չէին հասել Շիրակ՝ թափուր գահի շուրջը բորբոքվում էր պայքարը:

Բանն այն էր, որ բացի Վեստ Սարգիսից, Անիի գահի հավակնորդն էր նաև **Դավիթ Անհողինը**:

Դավիթ Անհողինը, որպես գահի թեկնածու, մերժվեց, չնայած Բագրատունի էր: Դավիթ Անհողինը զենքով գնաց տիրելու իր «**ժառանգությանը**»՝ Անի հասնելու ճանապարհին ահագին ավերմունք գործելով: Կարծես սա այն նույն թագավորը չէր, որ կարողացավ համախմբել Հայոց միասնությունը և ջախջախել Դվինի էմիր Աբուլսուարին:

Պահլավունի զորավարի զորքը Դավիթ Բագրատունուն Անի չհասած՝ ստիպեց ետ դառնալ եկած ճանապարհով:

Թվում էր, թե Անիի գահին պիտի ցանկանար տիրել նաև Աբասի որդի, **Կարսի Գագիկ Բագրատունի թագավորը**: Բայց նա հայրենասեր մի մարդ էր և գիտեր,

թե ով է իրականում այդ գահի տերը: Ի դեպ, Կարսի Գագիկ թագավորը ևս հայտնի էր իր բարձր սի դաստիարակությամբ և գիտության հանդեպ ունեցած բացառիկ սիրով: Բյուզանդական 100-հազարանոց բանակը հասավ Շիրակ և պաշարեց Անին: Հարյուր հազարի դիմաց հայերն ունեին ընդամենը երեսուն հազար գինվոր և Վահրամ Պահլավունի նման զորավար առաջնորդ:

Հայոց զորքը այնպիսի կատաղի վճռականությամբ դուրս նետվեց Ծաղկոցածորի դարպասներից, այնպիսի ուժով հարձակվեց թշնամու վրա, որ շատ արագ, անխնա կոտորելով ստիպեց նրան փախուստի դիմել: Պատմիչի վկայությամբ, Ախուրյան գետի ջրերը ներկվեցին արյամբ: Բանակներն չէին: Մեկը հուսահատ ճիգով

այդ՝ դեմ դիմաց կանգնած, թշնամի բանակներ չէին: Մեկը հուսահատ ճիգով փախչում էր, մյուսը՝ ջղային համառությամբ հետապնդում ու կոտորում էր: Վահրամ Պահլավունուն մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել այն՝ փախչողին հնարավորություն տալով փախչել: Այս պարտությունից հետո Բյուզանդիան առ ժամանակ դադարեցրեց հարձակումները Անիի վրա:

Վահրամ Պահլավունին առանց հապաղման յուրայինների հետ թագադրել տվեց **Հովհաննես-Սմբատի** եղբայր Աշոտի որդուն՝ պատանի **Գագիկին**:

Գրիգոր Պահլավունին, որն, ըստ երևույթին, համաձայն չէր իր փեսա Վեստ Սարգիսի Անիի թագավոր դառնալու փառամոլական ձգտումներին՝ Գագիկին

թագավոր օծելու գործում ևս աջակից էր իր հորեղբայր Վահրամ Պահլավունուն: Այսպես, Պահլավունիները 18-ամյա **Գագիկ արքայազնին** հանդիսավոր բերեցին Անի և ստիպեցին Պետրոս Գետադարծ կաթողիկոսին նրան թագավոր օծել:

ԳԱԳԻԿ ԵՐԿՐՈՐԴ՝ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆ ԱՆԻԻ

Նա քաջ էր, հմուտ՝ զինվորական գործին, «**հույժ իմաստուն և երկյուղած աստվածասեր**», հռետորական սքանչելի արվեստով զարգացած, բարեկիրթ ու բարձրաճաշակ:

Գագիկ Երկրորդը Միջնաբերդ եկավ թագավոր օծված և առաջին գործը եղավ սանձահարել **Վեստ Սարգիսին**: Նորընծա թագավորը մենակ, առանց պահապանների մտավ Սարգիսի մոտ և կարճ ժամանակից հետո Սարգիսը երդվեց հավատարիմ լինել պատանի արքային: Ապա թողնելով Միջնաբերդի պալատը՝ հեռացավ Անիից և գնաց, ամրացավ իր կալվածք Սուրմառի բերդում:

Մինչև ուղնուծուծը դավաճանությամբ, եսամոլությամբ ու փառասիրությամբ վարակված մարդու համար իր երդումները, թեկուզ դրանք տրված լինեին մի թագավորի, ժամանակ չափելու համար էին: Սուրմառի բերդի ամրություններին և մոտիկ գտնվող բյուզանդական կայազորներին ապավինելով՝ նա նորից շարունակեց իր ստոր խարդավանքները:

Վերջապես, Գագիկ թագավորը որոշելով, որ պիտի պատժի դավաճանին՝ փոքրաթիվ խմբով հարձակվեց Սուրմառի վրա, գրավեց, գերեց Սարգիսին և բերեց Անի:

Այս մարդու բնավորության նողկալի գծերից մեկն էլ այն էր, որ իր հոխորտանքից տեղնուտեղը կարող էր իջնել մինչև նվաստացում՝ գետնաքարշ զղջումով կարող էր պատանի թագավորի դյուրահավատությունը փորձության ենթարկել և մահվան դատապարտվելու արժանի լինելով հանդերձ՝ նորից չափել վստահություն և վերահաստատվել պալատական նախկին պաշտոնում:

Երիտասարդ թագավորը, այնուամենայնիվ, կարողացավ մարել երկրում տիրող անիշխանական կրքերը:

Ապահովելով ներքին խաղաղությունը՝ նա իր զորքերը տարավ Պարսկսի կողմերից Արարատյան աշխարհի ներխուժած սելջուկների դեմ, որոնք ստակում էին ու թալանում երկիրը:

Թագավորական զորքերին միացավ նաև **Գրիգոր Պահլավունի Բջնեցին** իր գնդի հետ: Կռիվը լուծվեց հօգուտ հայերի:

Սելջուկները կոտորվեցին և հալածվեցին:

Գագիկ թագավորի՝ ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ տարած հաղթանակները, իսկ դրանից առաջ բյուզանդական 100-հազարանոց ահռելի բանակը 3-4 անգամ պակաս անիական զորքով ջախջախելն ու փախուստի մատնելը, նորից ամրացնում են Հայոց հավատի խարխված հիմքերը. այն հավատի, թե կարելի է նորից հաղթանակներ գրանցել Արևելքից ու Արևմուտքից եկող թշնամիների դեմ և Հովհաննես Կոզեռնի գուշակությունների հակակշիռը դարձնել ազգային հիվանդ արժանապատվության նորովի հառնումը: Այդ հավատը ժողովրդի մեջ ամ-

րապնդվում էր, որովհետև նա հիմա որպես առաջնորդներ ուներ Հայրենիքի ազատության համար իրենց անձը զոհաբերելու պատրաստ երիտասարդ թագավոր **Գագիկ Բագրատունուն** և ծերունի սպարապետ **Վահրամ Պահլավունուն**: Չափազանց խոսուն ու հմայիչ էր նրանց ազդեցությունը, չափազանց վարակիչ՝ նրանց հայրենասիրությունը:

Ե՛վ թագավորը, և՛ սպարապետը, և՛ հայրենասեր մյուս իշխանները, և՛ ժողովուրդը գիտեին, որ Հայոց հարցում Բյուզանդիան չի փոխելու իր վերաբերմունքը և սելջուկյան վտանգի դիմաց ավելի խելամիտ չի դառնալու: Նրան մեծ կաշառքով վաճառել էին Անին: Նա ամեն գնով այն պիտի ստանար:

Գագիկի գահակալության տարում Բյուզանդական գահին ևս փոփոխություն տեղի ունեցավ:

...62-ամյա **Ջոյե կայսրուհին** նոր սեր ունեցավ: Այս անգամ սա **Կոստանդին Մոնոմախն** էր, որ Բյուզանդական գահին հասավ ամուսնանալով Ջոյեի հետ: Անառակ ապրած կյանքից հյուծված, անկարող՝ նա օրերով ընկողմանած էր մնում փափուկ բարձերին և կարողում էր: Ընթերցասեր էր: Կառավարության սանձերը նորից տրված էին մեծամիտ ու անհաշտ կղերի ձեռքը: Բյուզանդական խարձերը գործողության մեջ էր նորից: Եվ նորից Հայաստանում նրա դավանքը գործողության մեջ էր Պետրոս Գետադարձն էին: Բյուզանդիայից գործակիցները Վեստ Սարգիսն ու Պետրոս Գետադարձն էին կատարել բարձր նվիրատվությամբ:

Հայոց պետության մեջ նկատվող ներքին հաշտեցումներին պիտի վերջ տրվեր՝ չխորշելով ստից, նենգափոխումներից, բամբասանքից, մեղայականից, նույնիսկ... արցունք թափելուց:

Վեստ Սարգիսը երիտասարդ Գագիկի ականջը մտած՝ բամբասում էր Գրիգոր Պահլավունուն, իր ամերոջը, որը Գագիկի պաշտպանն էր ոչ միայն զենքով ու զորքով, այլև իր կրակոտ, համոզելու մեծ կարողությամբ օժտված ճառախոսությամբ:

Եվ թագավորի ու Գրիգոր Պահլավունու միջև սկսեց խորանալ սառնության վիհը: Այս սառնության, իսկ ավելի ուշ՝ թշնամության պատճառները քննարկող գիտնականների կարծիքները բաժանվում են:

Ֆրանսիացի հայտնի բյուզանդագետ **Գյուստավ Շլյոմբերժեն** գտնում է, թե Վեստ Սարգիսը Գագիկին համոզում է, որ Գրիգոր Պահլավունու դրդմամբ է Դվինի Աբդուլսուար էմիրը հարձակվել Շիրակի վրա:

«**Այդ մի կատարյալ գրպարտություն էր, բայց Գագիկը հավատաց նրան**»:

Մյուսները գտնում են, որ Գրիգոր Պահլավունին՝ լինելով հունասեր, չի կարողացել երկար դիմանալ անձամբ նրան ուղղված բյուզանդական ճնշումներին:

Գուցե այսպես էր, կամ այսպես չէր: Բայց փաստ էր, որ գործում էր Վեստ Սարգիսի խարդավանքը, որը համոզում էր թագավորին, թե Գրիգոր Պահլավունին Գաղտնի բանակցություններ է վարում և՛ Դվինի էմիրի, և՛ բյուզանդացուց հետ:

Եվ այսպես՝ ճշմարիտ պատճառը չիմանալով հանդերձ, գիտենք, որ Գագիկը

ճշմարտությունը, թե երբ գալիս է Հայրենիքը Սեփական ուժերով պաշտպան

Ուրեմն, նորից մնում էր բյուզանդական հին փորձված միջոցը. ուժաթափ անել երկիրը ներքին պառակտությամբ: Բյուզանդիան վաղուց էր գլխի ընկել, որ եթե սոսկալի վտանգի առաջ արագ կազմակերպվում և ահռելի ուժ է դառնում

Հայոց միասնական ինքնապաշտպանությունը, այնպես էլ հեշտությամբ պատառ-պատառ է լինում ներքին անհամաձայնությունից և նույնիսկ դավաճանությունից:

Դեռ Հայոց արքունիքում էր ապրում Վեստ Սարգիսը, որի բացահայտ դավաճանությունը քողարկվել էր երիտասարդ թագավորի հանդեպ ունեցած իբր սիրո, իբր անմնացորդ հավատարմության կեղծությամբ:

Ահա՛ այս Վեստ Սարգիսի և Պետրոս Գետադարծի անմիջական աջակցությամբ Բյուզանդիան կհասնի իր նպատակին:

Կայսրը հրավեր ուղարկեց Գագիկ թագավորին, որտեղ քաղցրությամբ, բարեհաճ սիրով, գովաբանելով նրա քաջությունն ու խելամտությունը՝ անսահման գործվանքով խնդրում էր նրան գալ Կոստանդնուպոլիս՝ վերջապես խաղաղությամբ լուծելու համար հայ-բյուզանդական խճճված կծիկը:

Կայսեր հրավերը հանձնվեց Գագիկին: Նա անմիջապես զգաց վտանգը: Բայց Վեստ Սարգիսն ու Գետադարծը լարել էին շողոքորթության թակարդը: Օրուհիներ, միալար թագավորին համոզում էին, որ բավական է պատանի արքան իր սքանչելի գեղեցկությամբ, իր իմաստությամբ, իր քաջակորով պահվածքով, իր անծի ողջ հմայքով հայտնվի կայսրի դիմաց, որ կայսրը սիրի նրան իր որդու նման և փառքով վերադարձնելով՝ Անին ընդմիշտ ազատի Տրապիզոնյան դաշնագրից:

Մյուս կողմից Վահրամ Պահլավունին և այն նախարարները, որոնք նպաստել էին նրա գահակալությանը, համոզում էին թագավորին՝ չընդունել կայսեր հրավերը, որովհետև այդքան անգամ նրա գործերին խայտառակ պարտության մատնած թագավորը երբեք չի կարող համակրանք չափել կայսեր մոտ: Ուրեմն, Գագիկ թագավորի Բյուզանդիա գնալով պիտի կործանվի Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության անկախությունը, ինչպես կործանվեց Վասպուրական երկրի Արծրունիների թագավորությունը:

Այս հակասական կարծիքների, արքունիքում լարված ջղային իրավիճակի պայմաններում, անելանելի դրության մեջ հայտնված պատանի արքայի ելք փնտրող մտքի առջև ծառացավ եկեղեցին իր **«սուրբ»** հորջորջվող Գագիկ Պետրոս կաթողիկոսի վերջին հեղինակավոր խոսքով, որը պնդում էր, որ թագավորը պիտի ընդունի կայսեր հրավերը, որովհետև այդ հրավերը իր սաջ ոչինչ վտանգավոր չունի և, որպես դրա հավաստում՝ կաթողիկոսը իր երդումն է բերում:

Անին վաղուց վաճառքի հանած գանձամուլ ու փառամուլ հայրապետը երդվեց, որ մինչև թագավորի գնալն ու գալը արժանավոր Վեստ Սարգիսի հետ Անին կպահպանեն աչքի լույսի պես: Երդվողը մի հասարակ կրոնավոր չէր: Երդվողը Ամենայն Հայոց Հայրապետն էր, որ երդումը չթողեց միայն խոսքի վրա, այլ դարձնելով երդման թուղթ, այն գրեց ոչ թե սովորական մեղանով, այլ պատարագի գինու մեջ թաթախելով գրիչը: Եվ եթե պատարագի գինին Քրիստոսի արյունն է, ապա այդ երդման թուղթը գրվել է Քրիստոսի արյունով:

Գագիկ թագավորը հավատացյալ էր: Նրա կրթվածության և մտավոր զարգացման աստիճանը նրան թույլ է տվել սովորական հավատացյալի կարգավիճակից աստվածաբանական պատճառականության հիմքերը քննելու: Եկեղեցու հան-

դեպ Գագիկի գերզգայուն վերաբերմունքը և պատանեկան պայծառ, անխարդախ միտքը հեռավոր չափով չէր կարող երևակայել անգամ, որ Քրիստոսի **«արյան»** մեջ թաթախված գրչով գրվել է նենգ մատնության նոր թուղթը: Նա, իրոք, խորամանկ հավատացած էր, որ Աստծո անունով գրված երդումը չի կարող ստոր դավաճանության գործիք դառնալ: Անիի բանալիները վստահելով Պետրոս «սրբին», անտեսելով Վահրամ սպարապետի թախանձանքները՝ Գագիկ Երկրորդ Բագրատունին գնաց Կոստանդնուպոլիս:

Արիստակես Լաստիվերտցին այս առիթով հառաչում է. **«Իմաստունը երդվեց և անմիտը հավատաց»:**

Ո՛չ: Գագիկը անմիտ չէր: Երկիրն, իրոք, անկախ փայլուն հաղթանակներից՝ դժվար կացության մեջ էր: Առկա էր ներքին լարվածությունը: Սելջուկների ավարառու արշավանքները դեպի Հայաստանի այս ու այն գավառը ավելի ու ավելի էին հաճախակի դառնում: Դվինի էմիրը մշտապես օգտագործում էր հարմար պահը՝ նորից հարձակվելու Հայոց բերդերի ու ամրոցների վրա: Ի վերջո, գոյություն ուներ Բյուզանդիային Հայոց ձեռքով տրված կտակը: Այս **«դյուրահավատ մանուկի»** Բյուզանդիա գնալու հիմնական պատճառը մի մեծ և հզոր կայսրության հետ լեզու գտնելու հույսն էր: Գագիկը գիտեր, որ, եթե հանկարծ, ինչը շատ հավանական էր, Հայոց վրա միաժամանակ հարձակվեն միմյանց հետ դաշնակցած բյուզանդացիները, սելջուկները և մուսուլման էմիրները՝ նորից հաղթանակ վասակվելը գուցե և անկարելի լինի: Արդեն Վասպուրականը, Տայքը, և էլի Հայոց բերդերի ու ամրոցների մի մասը բյուզանդացոց ձեռքին էր: Գագիկը որևէ տեղից չէր կարող դաշնակցի հույս ունենալ: Դավիթ Անհողինը ինքն էր ամեն առիթով դից չէր կարող դաշնակցի հույս ունենալ: Կարսի Գագիկ թագավորը չէր Անիի հանդեպ ներկայացնում իր պահանջները: Կարսի Գագիկ թագավորը չէր խառնվում Անիի ոչ լավ, ոչ վատ գործերին: Միայնակ մնացած Շիրակի թագավորությունը, թեկուզև հերոսական, թեկուզև անձնագոհ, իր Հայրենիքը մինչև արյան վերջին կաթիլը պաշտպանելու պատրաստ ժողովրդով՝ մինչև ե՞րբ կարող էր դիմանալ:

Ո՛չ. Գագիկ պատանին անմիտ չէր: Նա գնաց Բյուզանդիա՝ համոզելու համար կայսրության մեծամիտ և անհեռատես տերերին, որ Հայոց Երկիրը Հայոց տերեկայսրության մեծամիտ և անհեռատես տերերին, որ Հայոց Երկիրը Հայոց տերերին է և հարկավոր է ցանկանալ նրանց դաշնակցի ունենալ, որպես հզոր պատվար ավարառուների դիմաց և ոչ թե...

Ո՛չ: Նա անմիտ չէր: Նա հույս ուներ, որ պիտի հաղթի բանականությունը: ...Երբ Գագիկ Հայոց թագավորը մտավ Կոստանդնուպոլիս և ընդունվեց արքայական պատիվներով՝ չգիտեր, որ այլևս թագավոր չէ: 1045 թվականն էր: Բագրատունյաց Կենտրոնական թագավորության, որը կոչվում էր նաև Շիրակի թագավորություն, վերջին տարին էր: 158 տարի տևած Հայոց անկախությունը փլուզվում էր:

Լեոն գրում է.
-**«Մոռանալով իր տված հաստատ խոսքը, Կոստանդին Մոնոմախը շրջապատեց իր «հյուրին» այնպիսի պայմաններով, որոնք զգալ տվին նրան, թե նա մի տեսակ պատվավոր գերության մեջ է, և սկսեց ստիպողաբար պա-**

կայսրի, որը չգիտեր հարգել անգամ իր սեփական թագավորական խոսքը: Եկեղեցու պատի այս արձանագրությունն արդեն ապացույց է այն բանի, որ բյուզանդանությունը իսպառ ջնջել էր հայրենիքի հանդեպ ամեն մի զգացում այս մարդու սրտից...

Տխու՛ր է:

Երբ Անի քաղաքի քառասուն բանալիները ցույց տվեցին Հայոց արքային, նա այնպիսի խռովք ապրեց, որ երկար ժամանակ չէր կարողանում խոսել: Ապա, ասաց. **«Քրիստոսը դատավոր լինի իմ և ինձ դավաճանողների միջև»:** Բայց **նա հաստատ էր իր համառությամբ և Մոնոմախի երեսին չպրտեց իր վերջին բառերը.** **«Հայոց տան տերն ու թագավորը ես եմ և ես չեմ տալիս քեզ Հայոց երկիրը, որովհետև ինձ դու խաբեությամբ ես բերել Կոստանդնուպոլիս»:**

Բայց սրանք անգոր խոսքեր էին և որևէ բան չէին նշանակում: Շղթայվածի դիմադրությունը այլևս անիմաստ էր: Նա գահընկեց էր արված, և նրա անձը իրենից ոչինչ չէր ներկայացնում: Նրան, պարզապես, իր կամքին հակառակ, տարան և դարձրին Փոքր Հայքի աննշան Կալոն-Պեղասոն և Պիգա քաղաքների կառավարիչ՝ սկզբում խոստացված շքեղ Մելիտինե քաղաքի ու նրա գավառի փոխարեն: Մեծ Հայքի դռները ընդմիջտ փակվեցին նրա առաջ, և Անի տանող ճանապարհները հավիտյան խորասուզվեցին անհայտության մեջ և նա, որ ծնվել էր մեծ ու սքանչելի արքա լինելու համար, ապրեց հայրենաբաղձության և կարոտախտի ծանր տառապանքներով, մինչև իր եղերական մահը...

Եղերական մահվան մասին հետո, իր տեղում, երբ ժամանակը գա:

Սամվել Անեցին իր **«Հավաքմունք»** մատյանում ողբերգական այս դեպքերի մասին խոսելուց հետո, եզրակացնում է. **«Տէր Պետրոս և ազատ Սարգիս և Գրիգոր Բջնեցի նենգեցին զԳագիկ և զԱնի ետուն ի կայսրն Յունաց»:**

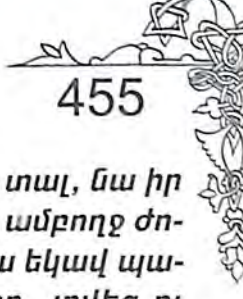
Իսկ **Մատթեոս Ուռհայեցի** պատմիչը գրում է.

«Գագիկը մնաց պանդուխտ հունաց անողորմ և չար ժողովրդի մեծ: Սակայն ուր էլ հասներ Գագիկը, նա շատ մեծ փորձանք էր բերում հույ գլխին, ամեն տեսակի խայտառակության մատնում նրանց, քանզի ոյ թագավոր ահ էր ներշնչում հոռոմներին: Այնուամենայնիվ, նրա սրտում սեծ սուզ էր իր գահի կորստյան պատճառով, գահի, որ նենգությամբ հափշտակեց հերձվածողների աստվածուրաց և նենգ ժողովուրդը»:

Բյուզանդական բանակը **ներքինի Պառակամանոսի** առաջնորդությամբ սլացավ Անի, վստահ, որ քաղաքը պիտի հանձնվի առանց կռվի: Մշտապես Անիից պարտված այս զորքը պիտի հաղթողի գոռոգամտությամբ և ամբարտապանությամբ պահանջեր քաղաքի դռները բացել իր առջև...

Սակայն՝

Ոտքի են կանգնում Հայոց զորքը և ամբողջ ժողովուրդը՝ Գագիկ երկրորդից բերդապահ նշանակված **Ապիրատ իշխանի** գլխավորությամբ: Հայոց զորքը ու նրան միացած աշխարհագորը հենց Անիի դռների մոտ տեղի ունեցած արյունահեղ մարտում պարտության մատնեց ներքինու բանակին:

Նորից դիմենք Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությանը.

«Անի քաղաքում գտնվող հայ ժողովուրդը մերժեց քաղաքը տալ, նա իր թագավորին էր պահանջում, հայիոյում ու նախատում հոռոմոց ամբողջ ժողովուրդը: Ողջ քաղաքը մի մարդու պես Անիի դարպասից դուրս եկավ պատերազմի և հոռոմոց զորքերին փախուստի մատնեց, ջարդ տվեց ու հալածական արեց, թալանեց նրանց ամբողջ ծամբարը: Հայոց զորքը մեծ հաղթանակով վերադարձավ Անի քաղաք... Երբ Հայոց զորքն իմացավ, որ Հայոց թագավորն այլևս Արևելք չպիտի գա և հայ նախարարների նենգությունը պարզ դարձավ ողջ երկրին, Անի քաղաքի ամբողջ բնակչությունը հավաքվեց Հայոց առաջին թագավորների գերեզմանոցում և այնտեղ ողբաց հայ ժողովրդի անտերունջ դառնալը: Բոլորն աղիողորմ ողբում էին և բաց հայ ժողովրդի անտերունջ դառնալը: Բոլորն աղիողորմ ողբում էին և բաց հայ ժողովրդի անտերունջ դառնալը, իրենց թագավոր Գագիկին, ողբում էին Բագրատունյաց ամբողջ տոհմը և սոսկալի անեծքներ թափում Գագիկին դավողների գլխին»:

Սակայն ժողովուրդը չբավականացավ արժանիների գերեզմանների վրա ողբալով: Նա իր հոգու ողջ զայրությամբ հարձակվեց նաև կաթողիկոսարանի վրա՝ պատժելու **Պետրոսին**, երբ արդեն քաղաքի պարիսպներից դուրս ջարդել ու փախուստի էր մատնել բյուզանդական զորքը:

Հուսահատության ու լքումի վերջնակետին հասած ժողովրդի այս պոռթկումը, ցասումի այս աղաղակը Հայրենիքը առուծախի հանած կաթողիկոսի դեմ, թերևս հավատացյալ ժողովրդի ամենամեծ բողոքն էր իր անհավատ հայրապետի հանդեպ... Անհավատ: Որովհետև ինչպե՞ս Քրիստոսի դավանանքի զինվորագրված զորքը, որը նաև իր ժողովրդի հովվապետն էր, կարող էր այդպես նենգաբար վարվել իր հոտի հանդեպ: Եվ իզուր չէ, որ պատմիչին **«Այս վաճառք անմարդագոյն գոլ թուի, քան զՀուդային»:**

Ժողովուրդը հարձակվեց Հուդայի փոխանորդ կաթողիկոսի վրա: Սակայն նա կարողացավ ազատվել և Պառակամանոս ներքինու պարտությունից սթափված և կազմակերպված զորքը քաղաք մտցնել և Անին հանձնել նրան:

1045 թվականն էր:

Մեկ տարի հետո սոսկալի երկրաշարժ եղավ:

«...Բովանդակ տիեզերքը սասանվեց»: Եկեղյաց գավառում բազում կառույցներ և եկեղեցիներ հիմնահատակ փլվեցին: Երգնկա քաղաքը ամբողջությամբ քարուքամոլ եղավ **«գետինը պատռվեց և տղամարդիկ ու կանայք սուզվեցին անդունդի խորխորատները»:** Ամառ էր: Այդ տարի գետինը անընդհատ ցնցվում էր: Շատ հաճախ արևը և լուսինը արմագույն էին երևում...

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՑԻՆԵՐՆ ԱՆԻՈՒՄ

Կայսրությունը իր գրաված բոլոր երկրներում ոչնչացնում էր ինքնավարությունը: Բագրատունիների շքեղ մայրաքաղաքը դառնում է սովորական մի քաղաք, որը կառավարվում էր Բյուզանդիայից ուղարկված պաշտոնյաների՝ **«Արևելքի կատապանների»** կողմից:

Երկիրը զրկելու համար իր պաշտպան զինվորական ուժից՝ վերացվեց կազմակերպված հայկական բանակը, այն ցրելով բյուզանդական զորքերի մեջ: Երկիրը զրկվեց մի քանի տասնյակ հազար փորձված կռվողներից:

Անիի առաջին բյուզանդացի կատապանը **Ասիդն** էր:

Անին գրավելուց հետո **Կոստանդին Մոնոմախը** դրժում է **Դվինի էմիրի** հետ կնքած պայմանագիրը, ըստ որի պատերազմի ժամանակ Շիրակը պետք է աքցանի մնան երկու կողմից սեղմվեր և այս ընթացքում էմիրը որքան տարածք գրավեր՝ պիտի մտներ իր տիրակալության սահմանների մեջ: Հիշում ենք. Գագիկը կարողացել էր կասեցնել էմիրի մասնակցությունը պատերազմին: Բայց էմիրը այս թոհուրեհի մեջ կարողացել էր տեր դառնալ մի քանի ամրոցների: Անիի հետ հաշիվները մաքրելուց հետո Կոստանդինը էմիրից պահանջեց ետ վերադարձնել ամրոցները և մերժում ստանալով՝ պատերազմ հայտարարեց էմիրին:

Այս կռվին մասնակցում էին նաև բյուզանդական զորքին խառնված հայերը՝ իրենց ծերունազարդ զորավար **Վահրամ Պահլավունու** և նրա որդի **Գրիգորիսի** հրամանատարությամբ:

Բյուզանդական բանակի ընդհանուր հրամանատարը **Ներքինի Նիկողայոս** զորավարն էր:

Դվինի էմիր **Աբուլսուարը** պատերազմներում կոփված ռազմագետ զորավար էր: Նա գիտեր, որ չի կարողանալու բաց դաշտում հաղթել մի քանի անգամ շատ բյուզանդական զորքերին և դիմեց մի միջոցի, որն ապահովեց նրա հաղթանակը:

Էմիրը Ազատ գետի ընթացքը փոխելով՝ հեղեղեց Դվինի շրջակայքի խաղողի այգիները, որտեղ թաքնվեցին ընտիր աղեղնավորներ: Իսկ ինքը՝ էմիրը, փակվեց Դվինի Միջնաբերդում և սպասեց:

Բյուզանդական բանակի արհամարհանքը Միջնաբերդում փակված էմիրի հանդեպ այնքան մեծ էր, որ առաջ էր գնում առանց զգուշության և կարգապահության, առանց ոտքերի տակ նայելու... և այսպես եկավ, խրվեց ճահիճ դարձած հեղեղված խաղողի այգիների մեջ: Անչափ դժվարացավ առաջ շարժվելը: Ձ' խրվում-մնում էին ցեխաջրում և բանակի ողջ ուշադրությունը այդ վիճակից և գալու ջանքերի վրա էր կենտրոնացել:

Այդ ժամանակ Միջնաբերդից սկսեցին փողահարել: Փողերի ձայնն առնելով՝ այգիներում, խաղողի վազերի տակ թաքնված աղեղնավորները միանգամից այնպիսի մի կատաղի նետածություն սկսեցին, որ անանցանելի ցեխի մեջ խրված բանակի շփոթմունքն ու տագնապը դարձավ աղետալի:

Վահրամ Պահլավունին և իր որդին խուճապի մատնված, սարսափի մոլուցքից ամբոխ դարձած զորքերի մեջ կռվում էին մի խումբ հայերի հետ միասին՝ չնոստեղվելով նահանջի մասին:

Հայոց պատմության իր բաժին էջերը այս քաջարի իշխանը ոսկե տառերով գրեց: Նրա խորին, անմնացորդ, խանդավառ տանքով լեցուն, որևէ այլ զգացումով չխաթարված, մարդկային որևէ չնչին արատով չարատավորված, իր տառապած, օտարի ոտքի կոխան դարձած **Հայրենիքի հանդեպ նրա ողբերգական**

սիրո մղումը՝ անձնական հաշիվներով ապրող մարդկանց համար անհասկանալի է... Ինչպես, գուցե և անհասկանալի է Գետադարձ «սրբի» ստոր հայրենադավությունը:

Մենք չենք պատրաստվում դատապարտել, և դրա իրավունքն էլ բնավ չունենք, սովորական, առօրեական կրքերով ապրող մարդուն, որի սրտին ու մտքին անհասանելի և անհասկանալի է անանձնական հայրենասիրությունը և կամ էլ ծայրահեղ հայրենադավությունը: **Բայց Վահրամ Պահլավունու անձի ներկայությունը մեր պատմության խրատանու ներսում՝ մեծ մխիթարություն է, նույնիսկ միայն առօրեականով ապրող մարդու համար:**

Անցած, ներկա և գալիք դարերը իրենց հետ բերում ու իրենց հետ տանում, ժամանակի անկուշտ երախն են նետում մարդկային բոլոր գործերի և՛ վատը, ժամանակի անկուշտ երախն են նետում մարդկային բոլոր գործերի և՛ վատը, և՛ լավը, և՛ չարը, և՛ բարին: Աշխարհն՝ աշխարհ է և միաժամանակ են այնտեղ հաղթանակներ գրանցում չարն ու բարին: Եվ մարդկության անընդգրկելի, մեծ տառապանքները մի հյուլեի չափ չեն կարող լուծվել ու անհետանալ, քանի դեռ վերջնական չի հաղթել բարին...

Բայց, դժբախտաբար, մարդու հոգին բաց է չարի ու բարու դիմաց հավասարաչափ:

Երբեմն, նույնիսկ չգիտակցելով, ծառայում ենք երկուսին միաժամանակ, ինչպես հնագույն հեթանոսները, որոնք հավասարապես պաշտում էին բարու և չարի իրենց խորհրդանիշ բազմաստվածներին:

Հայոց բնավորության համար ո՞րն է արդյոք տիպականը: Հարցը տրված է ոչ թե ընդհանրապես՝ այլ շատ որոշակի մի ծանր խնդիր լուծելու համար. բոլոր ժամանակների Հայոց մեջ, արդյոք, **հայրենադավն** է իր սև գործը ավելի՛ արել, թե՞ **հայրենասերը**: Բառերն ինքնին շատ հասարակ են, նույնիսկ միամիտ, բայց ոչ միանշանակ և իրենց մեջ ունեն բազում երանգներ:

Հայրենադավը վաճառեց իր հայրենիքը. կարևոր չէ՝ պատճառն ինչն էր. Սենեքերիմի սարսափը՞, թե՞ Վեստ Սարգիսի փառամոլությունը կամ Գետադարձ «սրբի» հարստության անկուշտ երակը... Ապա, մյուս շատերը, որ տառապում էին նույն արատներով... Սրանց բոլորի պատճառով կարող ենք ասել, թե բոլորս՝ ազգովի հայրենադավ ենք:

Պահլավունի Վահրամ իշխանը նույնպես հայ ժողովրդի ծնունդն է: Նա եղել է, ինչպես եղել են մյուս շատերը Հայոց բոլոր ժամանակների անդաստաններում և զոհ են բերել իրենց անձերը **Հայրենիքի** սրբազան խորանին՝ հանում նրա մեծ ազատության, բարգավաճման կամ **ոգեղեն** սլացքների:

Ձոհաբերության զգացումը խո՞րթ է այս ազգին: Ձոհաբերության զգացումը մի՞թե հունցված չէ **Հայրենիքի** խորհրդին, նրա ոգեղեն գոյության անպարագրե-

Հայրենադավը նույնպես ապրում է **Ազգի** հավաքական հիշողության մեջ, բայց անեծքով, մերժումով և խորին արհամարհանքի արժանանալով: Եվ եթե ոմանք նրանց օրինակ բերելով ասում են, թե այս է ազգի իսկական բնավորությունը՝ արժանի են խղճահարության, որովհետև անտեղյակ են **Հայրենասերի Ոգու սքանչելի և խորախորհուրդ իմաստությանը:**

Վահրամ Պահլավունի մեծ զորապետը իր ողջ կյանքում առանց շեղվելու ապրեց այդ Ոգին կրելով իր մեջ: Դվին քաղաքի դինաց նրա վերջին կռիվն էլ կռիվ էր՝ անկախությունը կորցրած իր սգավոր **Յայրենիքի** համար:

Նա զոհվեց: Ջոհվեց, երբ տեսավ, թե ինչպես իր կողքին նետահար ընկավ իր սիրասուն որդին, **իշխան Գրիգորիսը**, ամեն բանով հորն արժանի քաջազուն զավակը: Տեսավ նրա մահը ծերունագարդ գորավարը, նրա կորույի բազուկը մի պահ թուլացավ, և այդ մի պահին էլ բավական էր, որ նա ընկներ սպանված:

...Հայոց Աշխարհի սուգը հերոսին արժանի սուգ էր... Վշտի մի անսանձ պոռթկում էր, որտեղ գիտակցվում էր, թե վերջին պաշտպանը հեռացավ...

Ժողովուրդը իր պաշտելի հերոսի մասին նրան արժանի առասպել հյուսեց, թե՛... Լույս իջավ երկնքից նրա շիրիմին, երկար-երկար ժամանակ մնաց այնտեղ, հետո խորասուզվեց հողի ընդերքը, որտեղ նա էր, փաթաթվեց նրան և ընդմիշտ մնաց նրա հետ: Այդ Լույսը Հայոց Բոլոր ժամանակների ճշմարիտ զավակների **Ոգու** ընդերքում է: Առասպելի խորին խորհուրդը հասկացողին:

Վահրամ Պահլավունին թաղված է Մարմաշենի գլխավոր տաճարի դռան հանգանակների տակ՝ հարմարեցված խորհրդանշական համազանգով։

Կայսրը ետ կանչեց Դվինի դռների մոտ պարտված զորավարներին և ուղարկեց նորերին: Սրանց հաջողվեց ետ վերցնել Սուրմառի, Ամբերդ, Խոր Վիրապ ամրոցները: Հետո, ամրոցների գրավումը դադարեց, որովհետև Բյուզանդիայում ծագեց հայազգի **Լևոն Թռռնիկի** ապստամբությունը, և սա ճնշելու համար հարկ եղավ Հայաստանում գտնվող զորքերը ետ կանչել: Իհարկե, Հայաստանով մեկ տարածված կայազորների զինվորները մնացին իրենց տեղում:

Այս **Լևոն Թոռնիկը** սերել էր Բագրատունիների մի ճյուղից, որը 926 թ. գաղթել էր Բյուզանդիա: Գաղթողը **Թոռնիկ Բագրատունին** էր, որի ժառանգները փոխելով իրենց տոհմանունը, դարձան **Թոռնիկյան**:

Լեոն Թոռնիկյանի առաջնորդությամբ ծավալված զինվորական այս ապստամբությունը, ֆրանսիացի բյուզանդագետ **Գյուստավ Շլյոմբերգեին** վկայակոչելով, **Լեոն** մեկնաբանում է այսպես.

[illegible]

...Եթե հաջողվեր այս ձեռնարկությունը և Լևոնը հաստատվեր Կոստանդնուպոլսի Սրբազան Պալատում, գուցե փոխվեր և Հայաստանի վիճակը, և Գազիկ Երկրորդը վերադառնար իր հայրենի ժառանգությունն ստանալու»։

Գուցե՛։ Բայց Լևոն Թոռնիկը պարտվեց։ Նրան բռնեցին և կայսեր հրամանով կոտորեցին։

Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը այս բոլոր դեպքերի ժամանակ առողջ-
փառքը նստած էր Ամիուն:

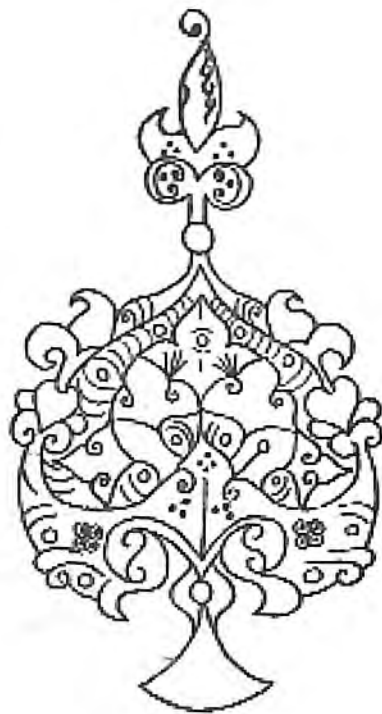
Անիի Բյուզանդիայի նոր կառավարիչը գուցե չուզեմս լուր փայլաբանոր ամս-սահման հարստության հետ, նրա վարած կյանքի և նրա դիրքի, իշխանավորմե-րի մեջ ունեցած վարկի հետ՝ սկսեց ամբաստանական մամակներ ուղարկել կայսրին: Գուցե սրա մպատակը ավելի խորն էր, քան երևում էր առաջին հայաց-քից. Հայոց թագավորությունը ոչնչացնելուց հետո՝ որոշել էին ոչնչացնել Հայոց կաթողիկոսությունը և դյուրացնել քաղկեդոնության մուտքը Հայաստան:

ኮንጋኒት፡

Ինչևէ՛:
Կայսրի հրամանով Պետրոս կաթողիկոսը վտարվում է Անիից: Նրան սկզբում բնակեցնում են վաճառաշահ Արծն քաղաքում, բայց կարճ ժամանակ անց քեռորդի **Խաչիկ եպիսկոպոսի** հետ աքսորում են Խաղտո Առիճ բերդը, իսկ այնտեղից էլ՝ Կոստանդնուպոլիս՝ կայսեր մոտ:

Բազմաթիվ անգամ կայսրերից կաշառված այս հայրենադավ հոգևորականը,
երբ կանգնեց Կոստանդինի դիմաց, չգիտեր՝ պատվավոր հյուր էր, թե՞ կալանա-
վոր։ Համենայնդեպս, Պետրոս Գետադարձը կալանավորի կարգավիճակով
չմտավ Բյուզանդական մայրաքաղաք, այլ մեծ և հարուստ շքախմբով։ Նրան
հետևում էին երեք հարյուր եպիսկոպոս ու վարդապետ, ջորիներ հեծած հարյուր

Հեռացավ ընդմիջտ:

Սենք առիթ կունենանք բազմաթիվ օրինակներով առանձին խոսելու այս մա -

ՔՈՒՇԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՏԱՔՍԻ ՄԵԾ ԳԱՆԱՊԱՐՅԸ

Բայց սա միայն անապատների ու տափաստանների աշխարհ չէ: Այստեղ կան և ծաղկուն օազիսներ՝ դալարավայրեր, նստակյաց բնակատեղիներ, որտեղ զբաղվել են հողագործությամբ և վաղուց անտի կառուցվել են քաղաքներ, հիմնվել ու կործանվել են պետություններ. Բակտրիա, Սողդիա, Խորեզմ, Մարա-կանդա, Սամարղանդ, Ֆերգանա:

Հետո արաբական արշավանքները հասան Միջին Ասիա՝ հսկայական կայս -

Բայց, երբ արաբները կործանեցին Սամաայան՝ Բաղդադը, Բաբելոնը, Բաղնիկը, Բաղնիկի թափառական ցեղերի առջև բացվեցին Արևմուտքի ճանապարհները: Արաբ-ները սիրով իրենց զորքերի մեջ առան սկզբում՝ կուլ՝ ստրուկ, հետո, գոլ՝ բռնուցք կոչվող մարտատենչ քոչվորներին: Խալիֆները, նույնիսկ գահի հավակնորդ յու-

Այս ցեղերը իրենց խաբանի գլխավորությամբ, Միջին Ասիայի արևմտյան մասում կազմակերպում են պետություններ, թաղիքե նույն վրանների տակ, անասունների նույն հոտերով շրջապատված: Նրանց հետ բանակցությունների մեջ էին մտնում բյուզանդացիները՝ ընդդեմ խալիֆայության, և նույն ժամանակ, խալիֆայությունը՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի: Եվ իրենց դարավոր թափառական կենցաղից մի քայլ չառաջադիմած վաչկատուն այս ցեղերը սկսում են կարևոր ուժ դառնալ Արևմուտքի գործերին միջամտելիս:

Օղուզ թուրք քընըք ցեղերից մեկը հաստատվել էր Սիրդարյայի միջին հոսան - քում: Սրա զինվորական առաջնորդներից մեկը՝ **ՍԵԼՋՈՒԿԸ**, օղուզական խաքա - նի մոտ հասել էր բարձր պաշտոնի և կարողացել էր իր շուրջը համախմբել օղուզական մի քանի ցեղեր ևս:

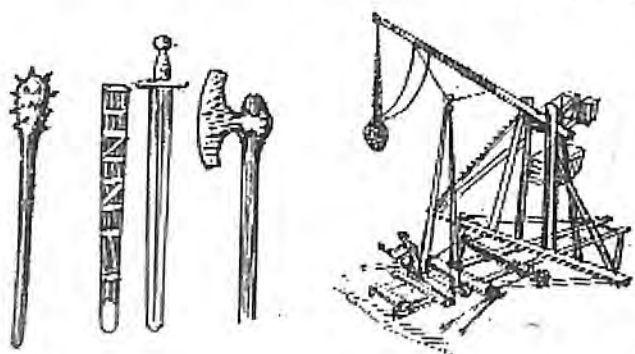
Սկսվեց պայքար խաբանի և Սելջուկի միջև՝ նոր արոտավայրեր ձեռք բերելու համար: Սելջուկը պարտվեց և իր հավատարիմ մի զինվորի հետ, հարյուր ձիավորով, հազար ուղտով և 50 հազար ոչխարով փախչելով՝ հայրենի տափաստաններից հասնում է Բուխարայի սահմանների մոտ և ընդունելով իսլամ, դառնում է մահմեդական:

Այս կրոնը առանց դժվարության տարածվեց վաչկատուն համայնքներում: Իսլամը միանգամայն հարազատ էր թափառական ցեղերի հոգեկան աշխարհին: Իսլամը նրանց վայրենի բնագոյին ավելի ինքնավստահություն և ինքնահաստատում տվեց: Իսլամի գաղափարները ուղղակի խոսում էին անասնապահ զինվորի կենցաղի ու ապրելակերպի, նրա պատերազմելու բնածին կրքի հետ, և որևէ հակասություն չկար այս կրոնի և այս ցեղերի բնավորության միջև: Սելջուկի իսլամությունը ընդունելը և իրեն ենթակա մյուսներին պարտադրելը՝ նրան դստձոնեց ավելի պաշտպանված և հզոր: Նա ձեռք է բերում մի համբավ, որը նրա համախմբումը իրենց տերերից փախածներին, աղքատներին: Այսպես ստեղծվում է մի թագավորություն, որն իր ստեղծողի անունով կոչվում է **Սելջուկյան:**

Բայց այն չմնաց միայն որպես Միջինասիական մի պետություն: Այն տարած-

վում էր դեպի Իրանի արևելյան մասերը, դեպի Խորասան: Խորասանի **Ղազնիի Մահմուդ Շահի** հետ կռիվներից մեկում պարտվելով՝ սելջուկյան զորքերը մղվեցին դեպի Ատրպատական, Համադան, Մուսուլ և Վասպուրական:

ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ պետության տե-
րերն էին ՍԵԼՋՈՒԿԻ երկու թռռները՝

Վաչկատուն ցեղերը իրենց թափառաշրջիկ առաջխաղացումների ժամանակ հանդիպում էին ուրիշ վաչկատուն ցեղերի, և կռիվները մշտապես էին: Բայց նաև միանալով կազմում էին այնպիսի անհաղթահարելի ուժ, որ կործանում էր նույնիսկ մեծ հզորության տեր կազմակերպված պետություններ:

Տուղրիլը իր բանակի հետ հասավ խալիֆայության կենտրոն՝ Բաղդադի դռներին և Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմաններին:

Վաչկատունի հոգեբանությանը խորթ է մտականաց ապրելակերպի շնորհիվ դարերի ընթացքում բարձր մշակույթ ու քաղաքակրթություն ստեղծած ժողովուրդների հոգեբանությունը: Սակայն սա չի նշանակում, թե բարձր քաղաքակրթության հասած պետությունները, նվաճումի իրենց մոլուցքով, նույն կերպ չէին վարվում նվաճված ուրիշ քաղաքակիրթ երկրների հետ:

Հայոց պատմության յուրաքանչյուր շրջան լի է նման բարձրահմուտյան դրսևորումներով: Թերևս միայն Հայոց բնավորությունն էր, որ չուներ նվաճողի այդ սոսկալի ջիղը:

Հայոց բնավորության մեջ առկա շատ գծեր մերժելի են։ Սենք այդ տեսմանը հատկապես Անիի առուծափի ստոր գործարքի ժամանակ։ Բայց մի բան անհարկելի է. նրան անհարիր է նվաճողի վայրագ բնավորությունը, ուրիշ ժողովուրդներին ստրկացնելու, թալանելու կամքը։ Բայց սա չի նշանակում, թե նա չգիտեր քաջությամբ կռվել իր հայրենիքը պաշտպանելիս... Հայոց պատմությունը նաև այս քաջության պատմությունն է։ Իզուր չէր, որ օտարների զգվտոցը, նրա նաև այս քաջության պատմությունն է։ Իզուր չէր, որ օտարների զգվտոցը, բացի Հայոց հողի ու Հայոց հարստության համար լինելուց՝ քաջարի զինվորականության համար էր նաև։

Բայց տեսանք, թե բյուզանդական կարծանքի տիրապետմանը ինչպես վարվեցին Հայոց բնիկ գործերի հետ: Հայոց զինական ուժը ավերելուց հետո՝ նրանք մեծ ջանքով հանձն առան հարված հասցնել հայապահպանման մյուս ուժին՝ եկեղեցուն:

Միաբնակ էին Հայաստանն ու Միջագետքը, բայց հայերի՝ դեպի արևմուտք զանգվածային գաղթի պատճառով, Բյուզանդիայում ևս ստեղծվել էին միաբնակ հայերի գաղութներ, որոնց չէր կարող հանդուրժել Քաղկեդոնը։ Եվ հալածանքներն ավելի քան խիստ էին։

Այն խեղճ թագավորը, որ թողնելով իր սքանչելի վասնպուրական աշխարհը, հայտնվեց Սեբաստիայում որպես կառավարիչ, չէր պատկերացնում, որ իր հոգիից կտրված ու գաղթական դարձած ժողովրդի գլխին պիտի իջներ Քաղկեդոնի համառ հայածանքը:

Ստեփանոս Ասողիկը գրում է.

«Սկսեցին նեղել Հայոց ազգը հավատի համար, բռնությամբ սկսեցին գործել և տանջել քահանաներին հավատի համար: Սերաստիո քաղաքի գլխավոր քահանային երկաթեղեն կապերով հասցրեցին թագավորի դուռը:

Անգամ մեկ բյուզանդացի զինվոր չեկավ պաշտպանելու համար օրհասական պայքարի ելած արժնցիներին...

Բյուզանդական զորքերը սպասում են վրաց մեծ էրիսթավ **Լիպարիտ Օրբելիանուն**, որը խոստացել էր իր զորքով օգնության գալ: Բայց նա ուշանում էր:

Արժնցիները վեց օր շարունակ ստիպեցին սելջուկներին յուրաքանչյուր տան համար կռվելիս բազմաթիվ զոհեր տալ: Իբրահիմ Ինալը զգալով, որ անհնար է մեկ-մեկ տների համար կռիվ մղել և որ իր հաղթության գործը դանդաղում է՝ հրամայեց հրկիզել քաղաքը:

Անգապելի, հզոր կրակը, որը սաստկանում էր անսպասելի սկսած ուժեղ քամուց, տարածվեց ողջ քաղաքով մեկ: Բոցերից դուրս նետվողները ընկնում էին սրերի բերանն ու նժույգների սմբակների տակ:

Շատերն անարգ մահից ազատվելու համար իրենց կանանցով և երեխաներով նորից նետվում էին հրդեհի բոցերի մեջ: Այսպես իրենց մահը գտան Արծն քաղաքի 150 հազար բնակիչ:

Ուռհայեցին գրում է.

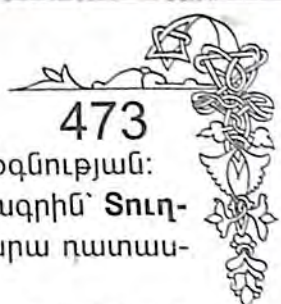
«...Դառը վախճան ունեցավ, չարաչար մահով սրախողխող դարձավ գեղեցիկ և փառավոր Արծն քաղաքը... Սա Հայոց կորստյան սկիզբը դարձավ: Լսեք և ուշադրություն դարձրեք, թե ինչպես աստիճանաբար, տարեց-տարի Արևելքը կործանվեց և ավերակ դարձավ...»

«...Իսկ նրանց կողոպտած ոսկու, արծաթի և դիպակների մասին պատմելն ավելորդ է, որովհետև հնարավոր չէ գրով արտահայտել: Մենք շատերից բազում անգամ լսել ենք Դավթուկ քորեպիսկոպոսի մասին, թե նրա գանձ՝ տունը, որն Աբրեհմի ձեռքն անցավ, քառասուն ուղտի վրա բարձեցին: Դ թուկի տնից ութ հարյուր վեցկե եզ էր դուրս գալիս...»:

...Իսկ Արծնում, ասում էին, պատարագ մատուցող ութ հարյուր եկեղեցի կար:

Բյուզանդացի պատմիչներ **Հովհաննես Սիկիլիցեսը** և **Կեդրենոսը**, արաբ **Իբն-ալ-Ասիրը**, հայ մատենագիրներ **Լաստիվերտցին**, **Ուռհայեցին**, **Ստեփանոս Օրբելյանը** վկայում են, որ Արծնի անկումից հետո միայն սելջուկներին փորձեց դիմագրավել բյուզանդական մեծ բանակը, որին միացել էին **Գրիգոր Մագիստրոսը** և վրաց իշխան **Լիպարիտը** իրենց բանակներով:

Բասենի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ բյուզանդացիների զորքը կռվի ամենապատասխանատու պահին թողեց մարտը և նահանջեց: Դավաճանությունն ակնհայտ էր: Մյուս դիմադրող զորքերը մեծ ջարդ կրելով պարտվեցին: Սելջուկները մեծ ավարով հեռացան՝ տանելով իրենց հետ 100 հազար գերի. որոնց մեջ էր Լիպարիտ Օրբելիանի վրաց մեծ իշխանը:

եղան նաև հաղթանակներ, որոնք հայերը տարան առանց որևէ օգնության:

Երբ Արծն քաղաքից հետո, Արծեշն էլ արժանացավ նույն ճակատագրին՝ **Տուղրիլը** պաշարեց Մանազկերտը, մտածելով, որ շատ արագ պիտի սրա դատաստանն էլ տեսնի:

Մանազկերտի պաշտպանությունը կազմակերպեց **Ապուքսայի** որդի իշխան **Վասիլը**: Սա այն Վասիլն է, որ սելջուկների դեմ կռվելու համար, իր զորաջոկատով պիտի հասներ մինչև Դանուբի ափերը՝ մեծ փառքով պսակելու իրեն ու իր այրուծին...

Սելջուկները տեսնելով, որ չեն կարողանում իրենց բաբաններով քանդել քաղաքի պարիսպները՝ որոշեցին հակառակ կողմից փորելով գետնուղի բացել դեպի քաղաք: Քաղաքի պաշտպանները տեսնելով այս՝ իրենց հերթին, հակառակ կողմից սկսեցին փորել և երկաթե կեռերով դուրս քաշել սելջուկներին փորվածքից, բարձրացնել պարսպի վրա ու նրանց բանակի աչքի առջև սպանել:

Մանազկերտ քաղաքի քաջարի պաշտպանների մասին շատ գեղեցիկ պատմություններ են ավանդվել: Տուղրիլը չկարողացավ գրավել Մանազկերտը: Մեկ ամիս պաշարելուց հետո հեռացավ: Տուղրիլը պարտվածի իր ողջ կատաղությունը թափեց Մելիտինե քաղաքի գլխին, որը չկարողացավ պաշտպանվել: Թալանը վելուց և ավերվելուց հետո, երբ այն *«ժայրեծայր ծփաց արյան մեջ»*, ողջ մնացածներին գերի քշեցին:

«Այդ ժամանակ, -գրում է Ուռհայեցին, -հոռոմոց զորքերը շտապեցին հետապնդել թուրքին, բայց հասնելով նրան, չհամարձակվեցին մարտի մեջ մտնել և խաղաղությամբ վերադարձան հոռոմոց երկիր»:

«...Այն ժամանակվա չարագործությունները, որ նրանք մեր աշխարհին հասցրին ո՞վ կարող էր գրի առնել, կամ ո՞ւմ միտքը ի վիճակի է այդ հաշվի անցկացնել, որովհետև բոլոր երկիրը լիքն էր դիակներով, թե շեն և թե անշեն վայրերը, ճանապարհները և անապատ տեղերը, քարանձավներն ու առապարները, խիտ անտառներն ու ժայռոտ տեղերը: Եվ բոլոր մարդաբնակ տեղերում նրանք հրդեհեցին և ոչնչացրին տներն ու եկեղեցիները. բնակ տեղերում նրանք հրդեհեցին և ոչնչացրին հնոցիներ: Եվ այսպիսի ձեռնարկայն հրդեհի բոցն ավելի էր, քան Բաբելոնի հնոցիներ: Եվ այսպիսի ձեռնարկությամբ նրանք կործանեցին մեր երկիրը ո՛չ թե մեկ անգամ, այլ երեք անգամ, մեկ մեկու ետևից վերադառնալով, մինչև որ ամեն տեղ հատան գամ, մեկ մեկու ետևից վերադառնալով, մինչև որ ամեն տեղ հատան բնակիչները և դադարեց անասունների բառաչը...», -ողբում է Արիստակես Լաստիվերտցին:

Բայց, միևնույն է, ժողովուրդը որքան կարողանում էր, դիմադրում էր: Դիմադրում էին նաև հայ իշխանները, որոնց քաջարի և հայրենասեր ոգին չէր կարող հանդուրժել վաչկատուն օրդուների անպատիժ ավերումներն ու կոտորածները, թալանն ու գերեվարությունը:

Մի գեղեցիկ պատմություն Վանանդի քաջ իշխանների մասին, որոնք իրենց փոքրիկ զորախմբերով հարձակվում էին արյան ու կոտորածի քառսում արբած սելջուկի վրա և վրեժի անհուն ցասումով կոտորում բազմաթիվ անգամ մեծաքանակ հորդաներին և ետ խլում ավարն ու գերիներին:

Այսպես Մելիտինե քաղաքում գերկածներն ազատվեցին ստրկությունից:

1049 թվականն էր:

Ալփ-Ասլանը, այնուամենայնիվ, պարիսպներից տեղացող նետերի տարափի տակ, նավակներով դեպի պարիսպներ է տեղափոխում մեծ թվով հետիոտն ու հեծյալ զորքեր, որոնք, սակայն, չեն կարողանում հաղթահարել քաղաքի դիմադրությունը: Գրեթե մեկ ամիս սելջուկյան բազմահազարանոց զորքերի հարձակումներից Անին կարողանում է պաշտպանվել:

Սակայն, ինչ-որ երկպառակության պատճառով, բյուզանդական կառավարիչները իրենց կայազորի հետ լքում են քաղաքի արտաքին պարսպի այն հատվածը, որը գտնվում էր նրանց պաշտպանության տակ և իրենց վերնախավի հետ միասին փակվում են Միջնաբերդում:

Բյուզանդական կառավարիչների ու զինվորական վերնախավի նոր, ստոր դավաճանությունը անառիկ Անին դարձրեցին խոցելի թուրք հորդանների դիմաց, որոնք գալիս էին ու գալիս, կուտակվում Սմբատյան պարիսպների տակ: Որքան սպանվում էին, այնքան ավելանում էին: Սելջուկները բոլոր կողմերից գալիս միանում էին Ալփ-Ասլանի խառնամբոխ զորքին... Գիտեին. գալիս են առասպելական քաղաքի առասպելական հարստությունը թալանելու: Անապատների արյան ծարավի բորենիները գիտեին. գալիս են ծով արյուն հեղելու:

Ալփ-Ասլանի զորքը անպաշտպան մնացած քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմից մուտք է գործում քաղաք: Սելջուկ սուլթանը պիտի լուծեր իր վրեժը անեցիներից, որոնք մի ամիս շարունակ քաջությամբ պաշտպանեցին իրենց քաղաքը: Հիմա 100-հազարանոց բանակը լցվեց քաղաք: Մորթված բնակիչների դիակների դեզերը խանգարում էին հետևից եկող թուրքերին քաղաք մտնել:

1064 թ. հուլիսի 21-ն էր:

Անիում, բնիկ քաղաքացիներից բացի, պատսպարվել էին նաև շրջակա գավառների տասնյակ հազարավոր բնակիչներ, որոնց կոտորեցին **«անխնայաբար ի սուր սուսերի»:**

Այս կոտորածի նկարագրությունները կան և՛ հայ, և՛ օտար պատմիչների մատյաններում: Նրանք խոսք խոսքի հանրկնում են միմյանց: Դաժանության քստմնելի տեսարանները, ո՛չ գազանի, այլ մարդ կոչվող արյունոտ արարածի այլևս անսանձելի կատաղության զարհուրելի կիրքը քաղաքը դարձրել էր համատարած սպանոց, որտեղ մորթվողների մահոնոցը խառնված մորթողների հետ:

Անիի պարիսպները և Ավագ դուռը

մարդկային բղավոց-ճվաղոցների հետ դուրս էր թռել քաղաքից, թավալվել Անին շրջապատող ծորերում, խուժել Անատակի քարայրներից ներս, սուրալով նրա բավիղներով՝ հազարապատիկ կրկնապատկված արծազանքների ուժն առնելով նորից ետ էր սլանում նրա ճեղքերից ու անցքերից, որպեսզի թափվի Հայոց Աշխարհի գլխին՝ զարհուրանքի կապերով շղթայելու սարսափից ընդարմացած՝ դեռ ողջների հոգիները: Թուրք ցեղի անենապանձալի ժառանգ Ալփ-Ասլան սուլթանը քաղաքի Բուն փողոցով հորդառատ գետ դարձած մորթվածների արյան մեջ լոգանք ընդունեց, որպես ի սարսափ ողջների և իբրև **«զոհ մեռելոց իւրոց»:**

Պատկերացնո՞ւմ եք, արյան լոգանքից դուրս եկող սուլթանին, և բոլոր նրանց, որոնք հետևելով իրենց առաջնորդին, նետվում էին Անիի փողոցներով վազող արյան գետերի մեջ և հառնում այնտեղից որպես...

Որպես ի՞նչ:

Երբ հազեցան կոտորումից՝ սկսվեց թալանը... Մայր եկեղեցու ջահը, այն, որ Սմբատ Երկրորդ արքան բերել էր տվել Հնդկաստանից՝ իջեցնելիս վայր ընկավ ու փշրվեց: Նրանք **«սոված շների»** նման կողոպտեցին Բագրատունիների մայրաքաղաքի **«գեղեցկաշեն վանքերը, հոյակապ պալատները, շքեղ տները»...** **«Տոչորեցան բարձրաշեն գեղեցկայարմար ապարանքներն և եղև ամենայն բնակչությունն իբրև հողաբլուր»:**

Հետո հրկիզեցին վանքերը: Անատակում պատսպարված կանանց և մանուկներին դուրս քաշեցին և տարան գերության շուկաներում վաճառելու:

Մեկ հազարամյակ հետո, Անի մեռած քաղաքը պեղող գիտնականներ **Մառը և Տոկարսկին** վկայել են, որ Անիում կատարված այս ավերումներից և բնակչության բնաջնջմամբ՝ քաղաքն ամայացավ: Ավերակներն այնքան շատ էին, որ հետագայում, բազմաթիվ տասնամյակների ընթացքում քաղաքը չի սթափվել և նոր, չնչին կառուցումները կատարվել են հին կոթողների ավերակների վրա:

Հայոց ավերված Երկրում հաստատվեց սելջուկների ծանր տիրապետությունը:

Հետաքրքիր է Կարսի պատմությունը, որի թագավորն էր Բագրատունի **Աբասյան Գագիկը:** Ալփ-Ասլանը պատվիրակություն է ուղարկում Գագիկի մոտ և նրան հրամայում հնազանդվել: Գագիկ թագավորը պատվիրակներին դիմավորում է սև հագուստով՝ սև բարձի վրա նստած. իբր թե սգում է Տուղրիլ բեգի մահը... Այսպես, Ալփ-Ասլանը, երբ իր զորքերով երևում է Կարսի պարիսպների մոտ՝ իր առջև պես, Ալփ-Ասլանը, երբ իր զորքերով երևում է Կարսի պարիսպների մոտ՝ իր առջև լայն բացված է տեսնում դռները... և իրեն գրկելու պատրաստ Գագիկ թագավորին:

Կարսն ազատվում է կոտորածից և ավերմունքից:

Սելջուկյան այս արշավանքների շրջանում, Արաբական խալիֆայության բաժան-բաժան լիներուց և կործանվելուց հետո էլ, Հայստանում դեռ մնացել էին մի քանի արաբական էմիրություններ, որոնք կարողացել էին լեզու գտնել սելջուկների հետ և օգտվել լայն իրավունքներից, նույնիսկ ընդարձակել իրենց տիրույթները: Դրանցից էր Գանձակի էմիրությունը, որտեղ իշխում էին քրդական ծագումով Փաթլունյան տերերը:

Դեռ **Հովհաննես-Սմբատ արքայի** ժամանակ, Գանձակի էմիր **Փաթլունը** գրավել էր Դվինը և հանձնել իր որդի **Աբուլսուարին**, որը պատկանում էր **Շադդադյան** քրդական ցեղին և **Բագրատունի Աշոտ Չորրորդի** փեսան էր: Աբուլսուարը դառնում է քրդական մոր իշխանության՝ Դվինի էմիրության հիմնադիրը և սելջուկների արշավանքների ժամանակ հավակնում է տեր դառնալ կործանված Հայոց թագավորության մայրաքաղաքին: Նա Ալփ-Ասլանից գնելով ավերված Անին՝ տալիս է իր որդի Մանուչին:

135 տարի պիտի տևեր սելջուկյան և շադդադյան տիրապետությունը Հայաստանում, որն այդ ընթացքում պիտի կորցներ իր անցյալի փառքը և անընդհատ ձեռքից ձեռք անցնելով պիտի ենթարկվեր մոր ավերումների:

Անի քաղաքում Մանուչեի ժամանակ ինչ-որ շինարարական աշխատանքներ են կատարվել, որոնք **Նիկողայոս Մառին** առիթ են տվել Մանուչեին անվանել **«մարդասեր և իմաստուն»**:

Բայց Մանուչեն արևելյան սովորական բռնակալ էր, որը իր նստավայրի ահռելի ավերակների մի չնչին մասը պարզապես սեփական շահի համար փործել է վերականգնել: Մանուչեն նաև փործել է Անիից փախած ժողովրդին վերադարձնել և սա է, որ Մառի կողմից որակվել է մարդասիրություն:

Բայց սա ի՞նչ մարդասիրություն է: Ավերված քաղաքը քուրդ տիրակալի համար ո՞վ պետք է նորից արժանի նստավայր դարձներ. քրդե՞րը, թե՞ սելջուկները: Ի՞նչ շահ տիրել ավերակներին, եթե քաղաքը նորից չպետք է դառնար մարդաշատ և արհեստների ու առևտրի միջոցով չպետք է ապահովեր ահռելի հարկերի գանձումը: Ինչպես Ալփ-Ասլանին հնազանդություն հայտնած Տաշիր-Չորագետի, Սյունիքի, Կարսի շայոց թագավորությունները մեծ հարկատվության պայմանով թողնվեցին տերերին, որպեսզի առանց գլխացավանքի սելջուկի գանձարանը լցվի շայոց հարստությամբ, այնպես էլ սա՝ այս Մանուչեն: Եվ հետո. սրանք Բյուզանդիայի հետ կռվելիս, պետք է երկրի ներսում իրենց **«դաշնակիցներն»** ունենային: Երևի այս Ալփ-Ասլանն էլ **«մարդասեր»** էր, որ բոլոր արշավանքների ժամանակ, իր հզորությունը ցուցադրելու համար հայ թագավորներին շղթայակապ քարշ էր տալիս իր ետևից: Իսկ, ահա, Մանազկերտ քաղաքը, որը պարտության էր մատնել Տուղրիլին, Ալփ-Ասլանը նվաճեց և իր հորեղբոր կրած խայտառակության համար վրեժխնդիր եղավ այնպես, ինչպես կարող էր վրեժխնդիր լինել թուրքը:

Մանազկերտի վերջին ճակատամարտից հետո սելջուկները առանց դիմադրության ներխուժեցին Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևմտյան նահանգները:

Ռոմանոս Դիեգենոս բյուզանդացոց կայսրը վերջապես մեծ զորքով անձամբ եկավ Արևելք և նույնիսկ կարողացավ ետ նվաճել Մանազկերտը: Սակայն, անմիջապես նոր ճակատամարտ բորբոքվեց, որտեղ պարզ դարձավ, թե ինչ ուժ ունեւի, քայքայված վիճակի մեջ էր գտնվում բյուզանդական զորական: Վարձկան զինվորներից կազմված մի զորք էր սա, որն աչքի էր ընկնում անտունակությամբ, անկարգապահությամբ և հավատարմության կատարյալ բացակայությամբ: Չորավարներից ոմանք Ռոմանոս կայսրի ոխերին թշնամիներն էին: Կռվից անմիջապես առաջ մարտադաշտը լքեց **Անդրոնիկոս Դուկաս իշխանը**, որին իրենց զորագնդերով հետևեցին ուրիշ զորահրամանատարներ:

Բյուզանդացիները պարտվեցին: Կայսրը գերի ընկավ:
Գելցերը «Համառոտութիւն բիւզանդական կայսրերի պատմութեան» գրքում ունի հետևյալ տողերը.

«1071 թ. Մանազկերտի պարտության ճակատագրական սարսափելի օրը, Բյուզանդական մեծ պետության մահվան օրն էր: Թեև նրա հետևանքները, իրենց բոլոր ահավորությամբ, անմիջապես զգալի չեղավ, սակայն Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը, Հայաստանը և Կապադովկիան, որոնք այնքան կայսրեր և զորապետներ էին տվել և կազմում էին պետության իս-

կական ուժը՝ ընդմիշտ կորած էին կայսրության համար և թափառական թուրքը հին հռոմեական փառահեղության ավերակների վրա հաստատեց իր վրանը»:

Ալփ-Ասլանը գերված Ռոմանոս Չորրորդի հետ խաղաղության դաշինք կնքեց, նրան ազատ արձակեց, պահանջելով սելջուկ գերիների վերադարձը և դրամական հատուցում:

Բայց Կոստանդնուպոլսում արդեն նոր կայսր էր հռչակվել **Միքայել Յոթերորդ Դուկասը**: Մայրաքաղաքում հայտնված Ռոմանոսին կուրացրին, իսկ Ալփ-Ասլանի հետ կնքած նրա դաշնագիրը չեղյալ հայտարարեցին:

Բյուզանդիայում չէին դադարում գահակալական կռիվները: **Անդրոնիկոս Դուկասը** իր գեներալ ուղղեց իր եղբայր Միքայել Դուկասի դեմ, փոխանակ միասնաբար կռվելու թշնամու դեմ: Կայսր Միքայելը ստիպված դիմեց Ալփ-Ասլանին և նրա գերիշխանությունը ճանաչելով ողջ Փոքր Ասիայի վրա՝ ստացավ նրա օգնությունը և հաղթեց եղբորը:

Գահակալական այս կռիվները սելջուկների համար դյուրին ճանապարհ բացեցին դեպի Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևմտյան նահանգները: Եվ, չնայած հայ իշխանները, **Փիլատրոս Վարաժնունու** առաջնորդությամբ, Կիլիկիայում համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս, սակայն սելջուկները կարողացան կոտորել այդ դիմադրությունը և գրավել Ադանան, Տարսոնը, Սիսը և Անագարբան:

Սելջուկները գրավեցին նաև Անտիոքը, Հալեպը, Ուռհայը:
Մելիքշահի ժամանակ արդեն, Հայաստանի և Փոքր Ասիայի մեծ մասը ավերված էր: Ավերված էր Պարսկաստանը, Անդրկովկասը: Ավերված էին ու կողոպտված սելջուկյան հսկայածավալ տիրակալության տակ ընկած բոլոր երկրները:

Մելիքշահը ոչ մի օգուտ չէր կարող ակնկալել քայքայված երկրներից: Եվ նա հնարավորություն տվեց տեղաբնիկներին քիչ վերաշինել ավերված գյուղերն ու քաղաքները, ճանապարհները, իջևանատները, կամուրջները: Քիչ թեթևացրեց նաև առևտուրն արգելակող ծանր մաքսերը: Նույնիսկ **Հայոց Բարսեղ կաթողիկոսի** խնդրանքով՝ հայ եկեղեցին թեթևացրեց ծանր հարկերից: Երախտագետ հոգևորականները բարձր գնահատեցին սելջուկ տիրակալի այդ **«բարեգործությունը»**, չհիշելով, որ սելջուկյան գանձարան էր լցվում տառապանքների քուրա-լով անցած և այժմ հարկահանության դժոխքում բզկտվող ժողովրդի դառը քրտինքի արդյունքը:

Այսպես. Սելջուկյան աշխարհակալությունը տարածվում էր արևելքից-արևմուտք՝ Չինաստանի ու Աֆղանստանի սահմաններից մինչև Միջերկրական ծով, իսկ հյուսիսից-հարավ՝ Սև ծովից ու Կովկասից մինչև Եմեն և Հնդկական օվկիանոս: Մայրաքաղաքը Սպահանն էր, միապետը՝ սուլթանը, որը հսկայածավալ այս տարածքը կառավարում էր տարբեր երկրներում և նահանգներում նշանակված փոխարքաների, մելիքների, ամիրաների միջոցով:

Բայց պետք է զար հսկա տերության տրոհման ժամանակը: Միշտ այդպես է եղել: Հսկայածավալ կայսրությունները ժամանակի ինչ-որ հատվածում տարանջատվել են գահակալական արյունահեղ ներքին կռիվների պատճառով:

Սելջուկյան տերության առաջին տրոհումը սկսվեց 1086 թ., երբ Փոքր Ասիայում ստեղծվեց **Իկոնիայի** սելջուկյան սուլթանությունը: Քիչ առաջ անցնելով ասենք, որ այն բաժանվեց երեք սուլթանության: **Առաջինը Խորասանն** էր, որի սուլթանի գերիշխանությունը ճանաչում էին մյուսները: **Երկրորդը՝ Պարսկական Իրաքում** ստեղծված սուլթանությունն էր «մեծ սուլթան» հորջորջվող տիրակալով: **Երրորդը՝ Իկոնիայի** սուլթանությունն էր, որի մեջ էր մտնում նաև Հայաստանը: Բայց սրանք էլ պիտի տրոհվեին ու մանրանային, բաժանվեին սելջուկ ամիրայությունների:

Մասնատվածության քաոսը, որի ընդերքը եռում էր միմյանց դեմ պատերազմներով՝ մի պահ անգամ չէր դադարում:

Մեծ Հայքի միջնաշխարհում և նրան շրջապատող նահանգներում, բացի Անիից, որը Շադդադյանների իշխանության տակ էր, սելջուկյան մի քանի ամիրայություններ էին առաջացել. **Շահ Արմեն Սուլթանյանը՝ Խլաթում, Արտուխյանը՝ Աղծնիքում, Դանիշմանները՝ Փոքր Հայքում, ապա և Երզնկայի, Կարնո և Կարսի** մանր ամիրայությունները:

Այս զարհուրելի թոհուրոհի, առանց դադարի ծգվող կռիվների ու նախճիրների մեջ ի՞նչ ճակատագրի արժանացան Հայոց այն գավառները, որոնք հսկայական հարկ վճարելով, գտնվում էին մի կերպ շնչող Հայոց իշխանական տների տիրապետության տակ:

ՏԱՀԻՐ-ՉՈՐԱԳԵՏ

Դավիթ Անհողինին, որը Բագրատունի էր, տեսանք ու ճանաչեցինք դեռ վաղուց, քանի դեռ արևելքից չէին արշավել վաչկանուն օրդուների ցեղերը: Հիմա Տաշիր-Չորագետի գահին **Կյուրիկեն** էր, որն իր աղջկան կնության տվեց Ալփ-Ասլանին: Կնքվեց այս «հաջող» ամուսնությունը: Կյուրիկեն ճանաչեց սելջուկների գերիշխանությունը, ինչպես ժամանակին ճանաչել էր բյուզանդական գերիշխանությունը և մնացել անվնաս:

Եվ արդարացի էր, թերևս, որ սելջուկները նրա առաջ խնդիր դրեցին պապանել Անդրկովկասը բյուզանդական ազդեցությունից:

Ասում են, երբ Ալփ-Ասլանը կնության պահանջեց Կյուրիկե թագավորի սքզելի գեղեցկության տեր դստերը՝ հայրն իր աղջկա ճակատագրից ահաբեկված մերժեց: Մերժված սելջուկը պարտադրեց, որ վրաց թագավոր Բագրատ Չորրորդը համոզի Կյուրիկեին՝ կատարելու իր կամքը: Երկար չկարողացավ համառել Կյուրիկե թագավորը: Նա, ի վերջո, հասկացավ. հորդաները, որոնք սեղմել էին Տաշիր-Չորագետը, ինչպես խեղդվողին օդակն է սեղմում, ավերակ կդարձնեն այն և իր դստերը կտանեն ոչ թե թագուհի, այլ հարձ դարձնելու համար: Նա ստիպված ոչ միայն դստերը կնության տվեց Ալփ-Ասլանին, այլ նաև իր Շամշուկ դե նստավայր-ամրոցը զիջեց վրաց թագավորին որպես վարձ իր միջնորդության համար: Կյուրիկեի նստավայրը դարձավ Լոռեն:

Ալփ-Ասլանի մահից հետո զրկվելով հզոր պաշտպանից, Կյուրիկեն ենթարկվեց Գանձակի սելջուկ ամիրայի հարձակմանը, որի պատճառով զրկվեց մի քանի

նի ամրոցից: Կյուրիկեն ճանապարհ ելավ դեպի Խորասան՝ հանդիպելու և հովանավորություն խնդրելու **Մելիքշահ** սուլթանից:

Վարդան պատմիչը վկայում է, որ Կյուրիկեն Մելիքշահից ընդունվեց մեծ պատվով և պատվով էլ ետ դարձավ:

Քոբայրի վանքի
որմնանկարներից.
Քրիստոսի սրբապատկերը

Գանձակի ամիրան ստիպված զսպեց իր ախորժակը: Բայց նույնիսկ սուլթանները հավիտենական չեն և նրանց հովանավորությունը՝ նույնպես:

Մեռավ Մելիքշահը, մեռավ և Կյուրիկեն: Նրա ժառանգներ **Դավթի և Աբասի** ժամանակ Լոռե մայրաքաղաքը, Սանահինն ու Հաղպատը տարին տարու վրա կողոպտվում էին: Իսկ հետո, երբ սելջուկյան ներխուժումները դարձան անդիմադրելի՝ եկավ թագավորության վերջնական պահը: 1113թ. Դավթն ու Աբասը «մերժվում են» իրենց հայրենիքից: Դավթը հաստատվում է Մածնաբերդում, Աբասը՝ Տավուշում: Եվ պատմիչի վկայությամբ՝ «եղբայրները կային տառապանօք»: Աբասը հետո կորցրեց Տավուշը և ստիպված ապաստանեց եղբոր մոտ: Երբ երկուսն էլ մեռան նույն 1145 թ., Մածնաբերդում տիրեց Դավթի որդի **Կյուրիկեն**... որը հույս էր փայփայում ետ բերելու Տաշիր-Չորագետի պապենական թագավորությունը:

Այս Կյուրիկեն էլ մեռավ՝ իրեն հաջորդ թողնելով 12-ամյա Աբաս որդուն:

«Սա կին է առնում Վահրամի թոռ **Ջաքարիայի որդի, բարեպաշտ իշխան Սարգիսի դստերը՝ մեծամեծ իշխաններ Ջաքարեի ու Իվանեի Նանա անունով քրոջը... Աբասն իր կնոջ հետ երկու տարի ապրելով՝ մեռնում է տասնինը տարեկան հասակում: Սա իր կնոջից զավակ չունեցավ: Երբ նրա Բալրինա անունով քույրը տեսավ տոհմով բնաջնջվում են, անասելի սգի մատնվեց: Ապա նրան ասացին, թե կա մի կին, որ մի կաթնակեր մանուկ ունի քո եղբորից: Ուրախանում է քույրը, վերցնում է մանուկին ու սնուցանում: Նրա անունը դնում է Աղսարթան»:**

Ահա այս Աղսարթան վերջին Կյուրիկեի վերջացնենք կործանված այս թագավորության պատմությունը:

Նրանք ընդամենը մի բերդ ունեին, որտեղ ապրում էին: Հետագայում, եթե մեր պատմության էջերում հանդիպենք **Կյուրիկյանների** ժառանգներին՝ սիրով կխոսենք նրանց մասին:

Քոբայրի վանք. քանդակազարդ բեկոր

Բայց նախքան նրանց հրաժեշտ տալն ասենք, որ այս վերջին Կյուրիկեի դուստրերից մեկը՝ **Մարիամն** է կառուցել Քոբայրի վանքի գլխավոր եկեղեցին և Կյուրիկյան տոհմական տապանատունը Չաղպատում:

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մայրաքաղաքը՝ Կապան:

Ալփ-Ասլանը չկարողացավ գրավել անառիկ Սյունիքը:

Բայց, երբ նրա որդի **Մելիքշահի** զորքերը ասպատակեցին Սյունիքը և նրա մի քանի կարևոր գավառները խլելով տոհմատեր իշխաններից հանձնեցին ի վալելուն սելջուկ իշխանավորներին՝ **Սյունյաց Գրիգոր թագավորը** ճանաչեց Մելիքշահի գերիշխանությունը:

1064 թվականն էր:

Գրիգոր թագավորը ժառանգներ չունեի և այդ պատճառով իր կնոջ՝ Աղվանից իշխան Սևադայի դստեր Շահանդուխտի եղբայր **Սենեքերիմին** դարձրեց ժառանգորդ:

Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը հիացնումքով է նկարագրում պատանի արքայազնին, որը *«խիստ գեղեցիկ տեսքով, առողջ կազմվածքով, իմաստուն ու հանճարեղ, այլևս Աստծուց երկյուղած»* անձնավորություն էր: Սենեքերիմ թագավորը իր դիվանագիտական տաղանդով կարողանում է Մելիքշահի արքունիքում շնորհների արժանանալ: Սյունյաց թագավորության կախվածությունը սելջուկներից, Մելիքշահի օրոք միայն հարկատվությունն էր: Այս ընթացքում է, որ Սյունիքի բարեպաշտ տերերը, հատկապես թագուհի **Շահանդուխտը** և նրա քույր **Կատան**, դեռ Գրիգոր թագավորի օրոք սկսեցին կառուցել Վահանավանքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, ապա ուրիշ շինություններ Չովհաննու վանքում և այլուր:

Վախճանվեց Մելիքշահի սուլթանը: Գանձակի սելջուկյան տերերի կարևոր խնդիրն էր՝ ամեն կերպ ոչնչացնել Չայոց դեռ հարկատու մնացած, բայց անկախ տիրույթները: Գանձակի սելջուկ ամիրայի բանակներն արշավեցին Սյունիք: Նրան էին միացել նաև Շաղդադյանների զորքերը: Թշնամին պաշարույթն էր: Բայց հնարավոր չէր հեշտությամբ հաղթել սյունեցիների հերոսական պաշտպանությունը:

«Անիծյալ ամիրան գալով ու տեսնելով, որ անհնարին է իր մարդկանց ուժով հաղթահարել անառիկ ամրոցները, անեցի իշխան Գրիգորին, որն ինչ որ պատճառով իր մոտ էր գտնվում, ուղարկեց Սենեքերիմ թագավորի մոտ ասելով. «Երդմամբ համոզի՛ր նրան, որ գա ինձ մոտ, միմյանց հետ բարեկամանա՛ք, և իրեն մեծամեծ պարգևներով ետ կուղարկեմ, իսկ, եթե չհամաձայնեցնես, այդ դեպքում գլուխդ կկտրեմ», - գրում է Ստեփանոս Օրբելյանը:

Գրիգորը կատարում է ամիրայի կամքը և ստանձնում մի բան, որն արժանացավ Սենեքերիմի կյանքը, որովհետև Սենեքերիմը գազազած ամիրայի դիմաց հայտնվելուն պես՝ սպանվեց: Գրիգոր իշխանի համար սա դժոխային անակնկալ

էր: Նա պարզապես հավատացել էր մարդկային նկարագրից զուրկ ամիրայի երդման խոսքերին:

Ամիրան սպանեց Սենեքերիմին, բայց, միևնույն է, չկարողացավ կոտրել սյունեցիների դիմադրությունը և ստիպված *«...անցավ, գնաց իր աշխարհը»*:

Սենեքերիմի որդի **Գրիգորը**, որը փոխարինեց նրան, երկար թագավորեց, գրեթե 70 տարի: Նրա պատանեկության առաջին տարիներին երկիրը կառավարում էր **Շահանդուխտ** թագուհին, նրա հորաքույրը:

Ակամա խոստովանելով Սյունիքի անառիկությունը՝ սելջուկները նետվեցին **Արցախի** վրա: Ահա, այդ ժամանակ է, որ սելջուկներից սարսափահար, Ուտիքից Սյունիք է փախչում Աղվանից կաթողիկոս **Տեր Ստեփանոսը**, որը հաստատվում է Վահանավանքում, և անհայտ է, թե ինչպես է այնտեղից հովվապետը խնամում և առաջնորդում Աղվանից իր հոտը:

Կապանն ավերվեց 1103թ. **Չորթման** սելջուկի արշավանքի ժամանակ: Սյունյաց թագավորությունը նորից կորցրեց մի քանի բերդեր և նրա սահմանները նեղվելով՝ ամփոփվեցին Չորթ կամ Կապան, Արևիք գավառներով, Ծղուկք, Բաղք և Կովսական գավառների մի մասով:

Չետո քսան տարի խաղաղություն եղավ: Սակայն **Չարոն** կոչվող ամիրան նորից փորձեց վերջ տալ Սյունիքի թագավորությանը: Նորից ավերվեցին Կապան և Արևիք գավառները, իսկ Կաթավաբերդն ու Բաղակա քարը գրավվեցին: Բաղակա քարը ամրոցատիպ վանք էր, որտեղ երկար ժամանակների ընթացքում մեծ հարստություն էր կուտակվել: Այստեղ էին պահվում նաև **10 հազար ձեռագրեր**: Հարստությունը թալանվեց, բայց ամրոցը մնաց Սյունյաց թագավորների ձեռքում:

Չգիտեմ՝ ի՞նչ պատճառով Չայոց թագավորներից ոմանք ժառանգներ չեն ունեցել. կամ միայն աղջիկ, կամ, ընդհանրապես՝ ոչինչ: Ահա, Սենեքերիմի որդի **Գրիգորը** նույնպես տղա ժառանգ չունեի և ստիպված իր աղջիկ **Կատային** ամուսնացնելով խաչենի **Հասան Գեռաքարեցի** իշխանի հետ՝ դարձնում է թագաժառանգ:

Երբ սելջուկները 1170թ. պաշարեցին Սյունյաց վերջին հենակետ Բաղաբերդը, այս Հասան թագավոր Գեռաքարեցին վերցնելով իր ընտանիքը՝ գիշերով հեռացավ խաչեն: Բաղաբերդի անկումով Սյունյաց թագավորությունը ավարտեց իր 183 տարվա գոյությունը:

«Ահա այսպես վերացավ Սյունիքի և Բաղքի իշխանությունը, եղավ Սիսակի տոհմի Սյունյաց նախարարության վախճանը. քանի որ բոլորը, որ կալին շատ առաջ, Սմբատի և Սահակի ժամանակներում, ոմանք անգավակ մնացին, ոմանք անժամանակ մեռան, ոմանք էլ սպանվեցին ու գերեվարվեցին», - վկայում է Ստեփանոս Օրբելյան Սյունյաց տան պատմիչը:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ, ԽԵՂԵՆԵԿՅԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐ

Երբ Սենեքերիմ Արծրունի արքան իր չնչին ապահովության համար ծախեց իր հայրենիք Վասպուրականը բյուզանդացիներին և գաղթեց Արևմուտք, այստեղ, անշուշտ, մնացին Արծրունի իշխանական տան երկրորդական ճյուղերից ժա-

ռանգներ, որոնք դեռ բյուզանդացիների օրոք կարողացան ամրապնդվել և տեր դառնալ անառիկ ամրոցների և Վասպուրականի տիրույթների մի մասին:

Խեղենեկ Արծրունին կարողացավ դառնալ Վանա լճից արևելք և հարավ ընկած գավառների, Ամյուկ անառիկ ամրոցի տերը: Աղթամար կղզին նրա նստավայրն էր:

Խեղենեկյան Արծրունիների իշխանությունը ենթակա-հարկատու էր սելջուկներին, բայց ինքնուրույն կառավարման հնարավորությամբ: Խեղենեկն ինքը պատմության մեջ հայտնի է որպես մեծ իշխան, որը կարողացավ վերականգնել Վասպուրական տունը: Նրա որդի **Թոռնիկը** և ապա թոռը՝ **Թադևոսը**, կարողացան փայլուն պաշտպանել իրենց երկիրը սելջուկների հարձակումներից:

Թոռնական գավառի տերերից էր **Խաչիկ Արծրունին**, իսկ Վասպուրականի հյուսիսում իշխում էր **Ալուզի Արծրունու** տոհմը:

Խեղենեկի Թոռնիկ որդու որդի **Աբղլմսեհը** ամուսնանալով Ալուզի թոռ **Մարիամի** հետ, ընդարձակեց իր ազդեցության շրջանակը նաև Վասպուրականի հյուսիսում գտնվող Ծաղկոտն և Կոզովիտ գավառներում:

Աբղլմսեհը իրեն բավականաչափ ուժեղ զգալով՝ իր որդի **Դավիթ Եպիսկոպոսին** Աղթամարում օծել տվեց կաթողիկոս: Աղթամարի կաթողիկոսարանին ենթարկվում էր միայն Վասպուրականը, և այն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 19-րդ դարը:

Աբղլմսեհը, թերևս, վերջին ուժեղ Խեղենեկյանն էր: Նրա հաջորդ ժառանգների օրոք Վասպուրականի դրությունը հաճախ էր օրհասական դառնում: Սակայն Խեղենեկյան Արծրունիները կարողացան ժառանգաբար իրենց ձեռքում պահել Աղթամարը, կաթողիկոսական աթոռը և նրան հարող մի քանի գավառներ:

ՍԱՍՈՒՆ, ԹՈՌՆԻԿՅԱՆՆԵՐ

Սասունի իշխան **Թոռնիկը Մամիկոնյան** էր, **Մուշեղի որդին**, որը Տայքի Մամիկոնյանների հետնորդներից էր և արժանի էր Մամիկոնյան տոհմի իր փառավոր նախնիներին: Սելջուկները Սասունում բախվեցին ոչ միայն նրա Իլեռներին, այլև սասունցիների քաջարի դիմադրությանը:

Սասունի իշխանությունն այնքան զորեղ էր, որ արաբական պատմիչները Սասունի իշխանապետին կոչում էին **«Սասունի թագավոր»**՝ **«Մալիք աս-Սանասինա»**: Սասունի իշխանության սահմանները հարավում հասնում էին Նփրկերտ, հյուսիսում ընդգրկում էին Արածանիի ողջ միջին հովիտը:

Երբ Բյուզանդիան պարտվեց Մանազկերտի ճակատամարտում՝ Կոնստանդինոպոլիսի թագավորը մագենեի տեր հայ իշխան **Փիլատրոս Վարաժնունին** ցանկանալով ընդարձակել իր տիրույթները նաև Սասունի հաշվին, հարձակվեց Սասունի վրա, բայց չարաչար պարտվեց Թոռնիկ իշ

խանից և նրա առաջնորդած Սասունի զորքերից... Չհանդուրժելով այս պարտությունը, Փիլատրոս Վարաժնունին Թոռնիկին սպանել տվեց մի սելջուկ ամիրայի միջոցով:

Բայց Սասունը Թոռնիկյանների օրոք 12-րդ դարի առաջին կեսին Մեծ Հայքի ամենաուժեղ և կայուն հայկական իշխանությունն էր: Ի դեպ, նրա տնտեսության մեջ քիչ նպաստ չէր բերում Մուշ քաղաքը, որը, երբ փակվել էին մյուս առևտրական ճանապարհները և ավերվել վաճառաչաի քաղաքները՝ առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում դարձել էր բարգավաճող, հարուստ քաղաք:

ՈՂՈՐՄԱ ՈՂՈՐՍՈՂԻՆ, ՄԻ ՈՂՈՐՄԱ ԱՆՈՂՈՐՄԻՆ...

Երբ **Շադդադյան Մանուչեի** մահից հետո Անիի տերը դարձավ սրա որդի **Աբուսվար Երկրորդը**՝ Անիի մայր տաճարը դարձրեց մզկիթ: Մանուչեն մզկիթ էր դարձրել քաղաքի կենտրոնում գտնվող մի շատ գեղեցիկ շենք, որը հյուրատուն-մաքսատուն էր: Կողքին կառուցելով իսլամի կրոնի պահանջին համապատասխան աշտարակ և գլխին տնկելով կիսալուսին՝ Մանուչեն հավատի հանդեպ խան աշտարակ և գլխին տնկելով կիսալուսին՝ Մանուչեն հավատի հանդեպ ունեցած իր պարտքը համարեց տրված: Սրա որդի Աբուսվարը իսլամին ծառայություն մատուցելու խնդրում ուզեց հորից առաջ անցնել Անիի ամենապաշտված սրբավայրը պղծելով: Նա իջեցնել տալով խաչը, այն փոխարինեց **«ոսկե ծանրագին նալով»**:

Սա դարձավ այն գայության սկիզբը, որը հետո խորացավ, երբ պարզվեց, որ այս Աբուսվարը անգոր է պաշտպանել քաղաքը Վրկանի կողմից հաճախակի Հայոց հող և հատկապես Շիրակ ու Անի ասպատակող ավարառու բանակներից: Այդ բանակների դեմ կանգնում էր **Գրիգոր Ապիրատ** իշխանի՝ միայն հայերից կազմված զորախումբը: Ուրեմն, Բյուզանդիայի պարտությունից հետո, հայ իշխանները կարողացել էին զորաջոկատներ հավաքել և գոնե ինչ-որ չափով պաշտպանել երկիրը ավարառուներից: Ահա, այսպես, Գրիգոր Ապիրատը պաշտպանում էր Անին:

Օտարը, որ դարձել էր տեր, պարտավոր էր իր զորքերով պաշտպանել իր նվաճած տիրույթները ուրիշ նվաճողներից, թույլ չտալով հարկահանության ծանրության տակ կքած իր հպատակ ժողովրդի կոտորածն ու գերեվարությունը: Մանուչեն դա անում էր: Իր որդի Աբուսվարը՝ ոչ:

Սելջուկյան և Շադդադյան լուծը ծանր էր քաղաքի համար: Ծանր էր ու ստորացուցիչ: Նա ամեն գնով պետք է ազատվեր իր արյունոտ տիրույթից, որն արհամարհանքով ձեռք բարձրացրեց նաև իր սրբության սրբոց **Մայր տաճարի** վրա և դեռ մտադրվել էր Անին 60 հազար դիմարով վաճառել առնողին: Թվում է, թե ի՞նչ կարող է փոխվել մահմեդական մի վայրագ տիրույթի մյուսի ձեռքն անցնելով: Երկուսի հալածանքն ու հարստահարումը նույնն է: Բայց, եթե արդեն հայտնի է ա՛յս տիրողի բնավորությունը և անհայտ է դեռ նոր եկողինը՝ ժողովրդի առանց այն էլ ծանր կյանքը ընկղմվում է կրկնակի վախի և անհանգստության մեջ: Եթե անեցիները հաշտվել էին Մանուչեի բնավորության հետ, ապա սրա որդի Աբուսվարը ծայր աստիճան զգվեցրել էր նրանց:

Անեցիները որոշեցին ազատվել քրդերից էլ, սելջուկներից էլ: Քաղաքում ապրող հայ իշխանները, եկեղեցու հայրերը և երիցանին գիտեին, որ վրաց **Դավիթ Երրորդ թագավորի** ժամանակ հզորացած Վրաստանը կարող է լինել արժանի դաշնակից Անիի ազատագրական կռիվներում, եթե հաղթանակի դեպքում Անին իր շրջակա գավառներով հանձնվի Դավիթ Երրորդ թագավորին:

Դավիթ Երրորդը, որը հետագայում ստացավ Շինարար մականունը, թերևս վրաց Բագրատունիների ամենահայտնի թագավորն էր: Բագրատունիների վրաց թագավորական տունը Վրաստանում առաջացել էր 9-րդ դարում: Այս հարստության հիմնադիրն էր **Վասակ Բագրատունի** հայ իշխանը, որը արաբների դեմ 775 թ. մասնակցել էր Արժեշի ճակատամարտին: Նրա **Ատրներսեհ** որդին և թոռ **Աշոտը** պայքարել են Տփղիսի արաբական ամիրայության դեմ, ունենալով հայ Բագրատունիների մեծ օգնությունը: Խալիֆը վերջապես 862թ. Աշոտ Բագրատունուն ճանաչել է վրաց իշխանաց իշխան: Իսկ 10-րդ դարում նրանք կրում էին Շահնշահի տիտղոսը: Հայ Բագրատունիների այս ճյուղի պայազատները, ինչպես սովորաբար պատահում է, մեկ-երկու սերունդ հետո դարձան վրացի: Ընդունեցին վրացական դավանանք, ամուսնացան վրացուհիների հետ և ամենայն ջանքով ու հաջողությամբ սկսեցին պայքարել Վրաստանում կենտրոնաձիգ իշխանություն ստեղծելու համար: Ահա այս ընտանիքի փառապանծ ժառանգներից էր **Դավիթ Շինարարը**: Եվ անեցիները որոշեցին օգտվել նրա ուժից և համբավից, հիշելով նաև, որ նրա նախնիները մոտ անցյալում հայեր էին: Իր հերթական արշավանքից հետո Բորժոմում գտնվող Դավիթ թագավորին այցելեցին Անիի դեսպանները և խնդրեցին, որ նա գա Հայաստան և գրավի Անին՝ խոստանալով բացել քաղաքի դարպասները և ամեն կերպ օգնել նրա զորքերին:

...Դավիթ թագավորը իր 60-հազարանոց բանակով, առանց զոհեր տալու մտավ Անիի բաց դարպասներից ներս, ոչնչացրեց կայազորների մեծ մասը, իսկ էմիրին՝ իր ութ որդիներով, կանանցով և հարսներով գերի վերցնելով, տարավ Վրաստան և տվեց մահու: Քաղաքը գրավելուց հետո վրաց թագավորը մզկիթի վերածված Մայր տաճարին նորից վերադարձրեց իր խաչը և մեծ հաճությամբ նորից օծել տվեց: Անիի կառավարիչ է նշանակվում ոչ թե հայ իշխաններից մեկը, այլ վրաց **Օրբելի** տոհմից **Աբուլեթ** իշխանը իր որդի **Իվանեի** հետ: 1125թ. մեռնում է Դավիթ թագավորը:

Թիֆլիս գերի տարված և սպանված Աբուսվար Երկրորդի եղբայր **Փաթլունը** Խորասանի սուլթանի օգնությամբ հավաքած վարձկան խոշոր բանակով գալիս և պաշարում է Անին:

Փաթլունի զորքերը մեկ տարի պաշարված են պահում Անին: Վրաց կայազորը անգոր կլինեք անընդհատ ետ շարտել Փաթլունի հարձակումները, եթե չլինեին քաղաքում գտնվող հայ իշխանների զորախմբերը և ողջ ժողովուրդը, որը ոտքի էր ելել պաշտպանելու Անին:

Մի սքանչելի պատմություն այդ պաշտպանությունից, որը հազարամյա իր հնությանը չի խամրել ժողովրդի հիշողության մեջ և մշտապես մնացել է որպես ոգևորության և հպարտության անմոռանալի օրինակ:

Անեցի **Այծեմնիկ** կնոջ անձնագրի քաջագործության մասին **Սամվել Անեցի** պատմիչը վկայում է. «**Եւ յայսմ պատերազմի առաքինացաւ կին մի ի վերայ պարսպացս... Այծեմն կոչեցեալ...**»:

...Երկար օրեր անընդմեջ, ձորերում ու վիհերում հազարապատիկ արծազանքներով խտացած, վերևում երկինքը պատառոտող, ներքևում՝ գետինը, ժայռեր ճաքճքեցնող թշնամու անթիվ, անհամար բանակների վայրենամոռնչ աղաղակները, զենքերի շառաչը, ռազմի փողերի, թմբուկների զարկն ու կականը, արյունից արբած հորդանների կատաղությունն էր թափվում Անի քաղաքից արբած պաշտպանների գլխին: Բայց նրանք աներեր էին: Նրանց երդումը կյանքի ու պաշտպանների գլխին: Բայց նրանք աներեր էին: Նրանք չափտի լքեին իրենց ազատության համար մահ ընդունելու որոշումն էր... Նրանք չափտի լքեին իրենց քաղաքի պարիսպները, որտեղից հազարավոր նետերի սլացքով կանգնեցնում էին Անին գրոհող զազազած թշնամուն:

Պատերազմական այդ խժալուր աղաղակների մեջ, օր ու գիշեր, առանց դադարի լսվում էր Անի քաղաքի զինագործների, դարբինների կռանին զարկվող մուրճերի դղրդոցը... Եվ մյուս արհեստի վարպետները, որոնք ժամանակավոր դարձել էին օգնողներ դարբնին, զինագործին: Ձուլում էին նետեր ու տեգեր, իսկ դարձել էին օգնողներ դարբնին, զինագործին: Եվ որքան էլ շտապ էր նետերը երեքթևյան էին, իսկ նիզակները եռաժանի էին: Եվ որքան էլ շտապ էր աշխատանքը՝ զինագործ վարպետը չէր մոռանում սուրսայրի թրերի վրա կոփել հայ զինվորի երդումը. «**Ողորմա՛ որդորմողին, մի՛ որդորմա անողորմին**»:

Այսպես մի տարի թշնամին չի կարողանում ճեղքել Անի քաղաքի պարիսպների պաշտպանությունը:

Թշնամու սպանվածների փոխարեն, ամեն կողմից գալիս էին նոր հորդաներ, համալրում քաղաքը պաշարած զորքերը: Իսկ Անիի պաշտպանները հնարավորություն չունեին համալրելու իրենց շարքերը զոհվածների փոխարեն: Պաշտպանները պարիսպների վրա էին այնքան ժամանակ, քանի դեռ ողջ էին, քանի դեռ թևերը անգոր չէին կախվում ծանր հոգնածությունից և արյունահոսող վերքերի շատությունից:

Պարիսպների տակ վանականներն ու քաղաքի կանայք խոցադեղ ու բալասան էին պատրաստում և պարիսպներից արագ վայր բերելով վիրավորներին, խնամում էին: Իսկ նրանք դեռ վիրակապերի մեջ՝ նորից վերադառնում էին պարիսպների վրա, պաշտպանների կողքին, քիչ ժամանակով թափուր մնացած իրենց տեղը գրավելու:

Պարիսպների վրա օր-օրի զոհված անեցիներին փոխարինողներ այլևս դժվար էին գտնվում: Թշնամուն վերջապես հաջողվեց գտնել պարսպի թույլ պաշտպանվող մի հատվածը: Կենտրոնացնելով իրենց հիմնական ուժերն այդ տեղ, թշնամին փորձում էր ելերաններով մագլցել պարիսպն ի վեր: Թվում էր, ուր էր, պիտի հաջողվի վերջապես, մեկ տարվա անարդյունք կռիվից հետո, գրավել քաղաքը: Բայց հենց այդ ժամանակ պարսպի վրա հայտնվում է կինը:

Այծեմնիկը:

Նա կռվում էր կատաղի խանդավառությամբ, իր աղաղակներով ոգեշնչելով վերջին մարտնչողներին: Նրա նետերը սլանում էին մեկը մյուսի ետևից և ան-

վրեպ էին: Պաշտպանների կռիվը նոր թափ է ստանում: Թշնամու ելերանները մեկը մյուսի ետևից մետվում են ձորը, տանելով իրենց հետ սելջուկների մեծ քանակություն... Որևէ մետ պաշտպանների կողմից իզուր չի թռչում: Եվ Այծեմնիկ կնոջ նետերը նույնպես... Շեշտակի մետահարությամբ նա մահ է սփռում թշնամու շարքերում: Մի սելջուկ գինվոր տեսնում է, որ կին է պարսպի վրա կռվողներին քաջալերողը և լինելով վարպետ նշանառու՝ նրան է ուղղում իր բոլոր նետերը, մինչև վերջապես խոցում է կնոջ լանջը: Ցավը մի վայրկյան ճկում է կնոջը, սակայն հետևյալ պահին նա շտկվում է, դուրս քաշում նետը կրծքից և արյունաշաղաղ նույն նետը դնում է աղեղին... Նետը ետ է սլանում և մխրձվելով մետահարողի կոկորդը, դուրս է ելնում ծոծրակից և խրվում հողի մեջ, մահ բերելով սեփական տիրոջը:

Լայնալիճը վիրավոր, արյունաքամվող կնոջ ձեռքին լարվեց այնքան... մինչև նրա ընկնելը: Տեսնելով Այծեմնիկի մահը, մի բուռ պաշտպաններ, այլևս հաշվի չառնելով մահը՝ դուրս մետվեցին պարիսպներից և մխրձվելով թշնամու խիտ շարքերի մեջ, անխնա, ջղաձիգ քաջությամբ դատաստան տեսան խուճապով փախչող թշնամու հետ: Իսկ փախչողները կատաղի ու արյունոտ սելջուկ հրոսակներն էին, քուրդ հրոսակների հետ, որոնց, առհասարակ, անծանոթ էր վախի զգացումը: Իսկ հալածողները ընդամենը մի բուռ հայեր էին:

Հայերը հաղթեցին: Այծեմնիկը *«... պատմությունից խլեց հերոսի դավին...»*:

Մենք չգիտենք, թե ո՞վ էր Այծեմնիկը, ովքե՞ր էին նրա ծնողները, ի՞նչ արհեստի կամ գործի մարդիկ էին: Չգիտենք, արդյոք ամուսնացա՞ծ էր, ունե՞ր զավակներ, թե դեռ չէր հասցրել կանգնել խորանի դիմաց՝ արժանանալու համար պսակադրության խորախորհուրդ ծեսին: Ո՞վ էր այս կինը, որի հերոսական մահը ստիպեց հայ քաջորդիներին վերջապես բացել քաղաքի դարպասները և վրիժառության կատաղի ուժով ցիրուցան անել թշնամուն: Ոչինչ հայտնի չէ Այծեմնիկի մասին, մինչև նրա պարիսպների վրա հայտնվելը և հերոսի մահով զոհվելը: Բայց որ նա ազնվական դասից չէր՝ այս մեկը հաստատ է: Եթե նույն իշխանական որևէ տնից, պատմիչն, անշուշտ, չէր մոռանա նրա տոհմը մեջտեղ բերել և գովաբանել:

Այծեմնիկը, պազապես, մեկն էր այն անեցի հազարավոր կանանցից, որոնք մահն աչքերի առաջ առնելով, կռվում էին տղամարդկանց կողքին, իրենց կանացի արժանապատվությունը սեփական կռվով պահպանելու և իրենց արյունով այն օծելու համար: Բայց Այծեմնիկը եզակի էր, որովհետև նա կարողացավ ոգևորել հոգնած ու հուսահատ վերջին կռվողներին և իր մահով նրանց մղեց անիրական քաջագործության:

Մեկ տարին պաշարված քաղաքի և գավառների համար, որտեղ անխնա գործում էր քաղաքի պարիսպների տակ անընդհատ պարտվող թշնամին՝ ճակատագրական էր: Սամվել Անեցու *«Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց»* մատյանը ակամատեսի գրչով գրված ամենաճշմարիտ պատմությունն է այս դեպքերի մասին: Նրա աչքերի առջև այդ կռիվների ժամանակ կոտորվել են հա-

զարավոր մարդիկ, իրենց *«արեամբ և ոսկերօք»* ծածկելով երկիրը, որտեղ ամենուրեք սովը դառնում էր անտանելի:

Փաթլունը, վերջին մեծ պարտությունից հետո, բանակցությունների մեջ է մտնում քաղաքի վրաց կառավարիչ Աբուլեթ Օրբելու հետ և խոստանում կամովին հանձնվելու դեպքում՝ ներողամիտ լինել ողջ մնացածների հետ:

Աբուլեթ Օրբելին քաղաքը հանձնում է Փաթլունին և իր կայազորով հեռանում: Փաթլունը մտավ Անի և հակառակ իր տված խոստումին՝ Անիի պատերի տակ մեկ տարի մնալու և անընդհատ պարտվելու վրեժը առավ լիովին: Անիում Շադդադյանների նորից հաստատվելը անեցիներին դատապարտեց դաժան աղքատության ու տառապանքների:

Այս ամենի պակասը լրացրեց 1131 թվականի ավերիչ, աղետաբեր երկրաշարժը, որը կործանեց Անենափրկիչ հոյակապ եկեղեցին:

Պատերազմն սկսվել էր, և Հայոց համար այն չէր ավարտվում: Անին համեղ պատառ էր Հայոց հողում հաստատված մյուս էմիրությունների համար ևս: Հերպատառ էր Հայոց հողում հաստատված մյուս էմիրությունների համար ևս: Հերպատառ էր Հայոց հողում հաստատված մյուս էմիրությունների համար ևս: Հերպատառ էր Հայոց հողում հաստատված մյուս էմիրությունների համար ևս:

Արաբ պատմիչ **Ալ-Ֆարիկինի** վկայությամբ, որը կատարված դեպքերի ժամանակակիցն էր և ծառայել էր Դավիթ թագավորի որդի **Դեմետրեի** մոտ, գրում է, որ 1160թ. Անի քաղաքում ժողովուրդը և երիցանին ապստամբում են *«նրա տիրոջ ամիր Ֆադլուն իբն Մինուչիհրի դեմ»*: Ապստամբների և Փաթլունի զորքերը բախվել են, որի ժամանակ հայերը հաղթել են և Փաթլունը փախել է քաղաքից: Իշխանությունն անցնում է հայ ավագանու՝ երիցանու ձեռքը: Հայերը միասնաբար հաղթեցին, բայց անմիաբան եղան քաղաքի հետագա ճակատագրի հարցում: Բարսեղ կաթողիկոսի և մի խումբ իշխանների պնդմամբ՝ քաղաքի հովանավորությունը պետք էր հանձնել վրաց թագավոր **Գեորգիին**: Իսկ երիցանու մյուս խումբը դեմ էր այդ առաջարկին, մտածելով, որ արդեն սեփական ուժերով ձեռք բերված ազատությունը չպետք է հանձնել որևէ մեկին, թեկուզև այդ մեկը հավատակից է: Մանավանդ, արդեն փորձ ունեին, թե ինչպես հաղթությունից հետո, վրաց կառավարիչը Անին թողնելով Փաթլունին՝ հեռացավ, քաղաքը դատապարտելով նոր վայրագությունների: **Ուրեմն հազար և հազար մեկերով անգամ ճիշտ է հույսը միայն սեփական ուժերի վրա դնելը:**

Հաղթում են Բարսեղ կաթողիկոսի համակիրները և Գեորգի վրաց թագավորը մտնում է արդեն ազատագրված Անի՝ տիրակալի նման, ինչպես իր ժամանակին մտել էր Դավիթ Շինարարը:

Ի դեպ, այս եղելությունից 10 տարի առաջ, 1150թ. անեցիները էլի էին ապստամբել և նորից արաբ պատմիչ **Ալ-Ֆարիկինի** վկայությամբ. *«հայերը վռնդելով ամիրա Ֆախտ ալ-դին Շադդադին... քաղաքն հանձնեցին նրա եղբայր Ֆադլունին: Ամիր Շադդադը թողեց երկիրը և գնաց Սիրիա...»*:

Տասը տարի անց դարձյալ նույն անեցիներն են, որ կրկին ապստամբում են, հաղթում... և քաղաքն այս անգամ հանձնում ոչ թե մի այլ Շադդադյանի, այլ վրաց թագավորին: Ինչո՞ւ էին անեցիները իրենց արյունով ու քաջությամբ նվաճած

ինքնուրույնությունը համընդուն օտարներին, երբ սեփական ուժերով էին ձեռք բերել ազատությունը: Իրավագետ-պատմաբան Խոսրով Թորոսյանը իր «...Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» որպես Ջաքարյան Հայաստանի ու Ջաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր» գրքում այսպես է մեկնաբանում այս արտառոց իրավիճակը:

«Անեցիները գործում են զուտ միջնադարյան-ֆեոդալական իրավամտա-ծողությամբ. չեն պատկերացնում քաղաք, որի տիրակալը չլինի որևէ ֆեոդալ, ինչքան զորեղ, այնքան լավ: Այլ հարց է, թե ինչ ծավալ կունենար նրա իրական իշխանությունը: Դա ամեն դեպքում կախված էր քաղաքային ավագանու և ֆեոդալի ուժերի իրական հարաբերությունից և այն բանից, թե վերջինս ինչ չափով էր ընդառաջում առաջինի շահերին: Միջնադարյան մտածողության ու հոգեբանության համաձայն, ժողովրդի համար միևնույն էր, թե ով էր իշխում, կարևորն այն էր, թե ինչպե՞ս էր իշխում, ինչպես էր վերաբերվում նրա հանապազօրյա կենսական շահերին, իսկ, եթե իշխողը նաև օտար էր, նաև նրա կրոնական զգացմունքներին: Շադդադյանները Անիում քանի դեռ պահպանել են այդ շահերի դեմ արվող ոտնձգությունների ինչ-որ մի չափ, բնական մի սահման, իշխել են: Բայց հենց որ անցել են այդ սահմանը, մինչև որ դիմանում է ժողովրդի համբերությունը, ժողովուրդն ապստամբել է ու գահընկեց արել իշխողին: Բայց ամեն անգամ դառնալով քաղաքի ձևական տերը, ավագանին միշտ իր նվաճած իշխանությունը տվել է մի այլ ֆեոդալի՝ կամ դարձյալ Շադդադյանի, կամ վրաց թագավորին...

...Բայց ինչո՞ւ, երբ Անիի ավագանին դարձել է դրության տերը, իշխանությունը չի տվել իր ներկայացուցիչներից մեկին, որևէ հայ իշխանի:

Իշխանությունը որևէ անեցի ֆեոդալի հանձնելու համար կարող էր խոչընդոտող հանգամանք լինել մտավախությունը շրջապատի մահմեդական իշխանությունների՝ Խլաթի ամիրայության, Ատրպատականի կուսակալության, այլոց կամ նրանց միացյալ ելույթի նկատմամբ:

Միջնադարյան մտածողության ու իրավաբանական դիտակետից՝ դադադյանները, այնուամենայնիվ, Անիի օրինական տիրակալներն էին ֆեոդալական այն սկզբունքի համաձայն, թե «...թրով առածն ու ոսկով գնածը միապես հայրենիք են մարդուն...»: Ինչպես հայտնի է, Անին սելջուկները նվաճեցին սրով, իսկ Շադդադյանները գնեցին ոսկով: Մահմեդական շրջապատը անպայման զենքի կոփմեր վերականգնելու «օրինականությունը»:

Բայց կար ուրիշ մի պատճառ ևս: Անեցի որևէ իշխան իր ուժով մյուսի հանդեպ գերակշռություն չունեի: Նրանք բոլորը գրեթե նույն ուժի տերն էին: Եվ ուժերի այս հավասարակշռության դեպքում միջնադարում սովորություն էր, որ ներսում մրցակցող կողմերը իշխող էին հրավիրում դրսից. չհանդուրժելով յուրայիններից որևէ մեկի տիրապետությունն իրենց վրա, այդ տիրապետությունը տալիս էին օտարի ձեռքը, որպեսզի հնարավոր լինի պահպանել հավասարակշռությունը միմյանց հանդեպ: Սա շատ տխուր

խոստովանություն է, բայց դժբախտաբար Հայոց ժամանակների անդաստանում նման ճակատագրական դեպքեր եղել են... Այսպես անեցիները արյան գնով ձեռք բերած իրենց հաղթանակը կամովի հանձնեցին վրաց թագավորին, որը եկավ Անի, թողնելով փոքրաթիվ մի կայազոր և կառավարիչներ նշանակելով՝ վերադարձավ իր երկիր, «...դրանից հետո որս էր անում և զվարճանում», ինչպես հատկապես տեղյակ է պահում «Թագա-անում և զվարճանում», ինչպես հատկապես տեղյակ է պահում «Թագա-կիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» գրքի վրաց հեղինակը: Ի դեպ, այս նույն գրքի հեղինակի պնդմամբ, Անին գրավելու նախաձեռնու-թյունը պատկանում է վրաց թագավորին: Նա գալիս է Հայաստան, քաջաբար կռվում Շադդադյանների դեմ ու նվաճում քաղաքը:

Բայց բացի վրացի այս աղբյուրից, մյուսները՝ օտար և հայրենական՝ հավաստում են, որ Անին Շադդադյաններից ազատել են անեցիներն իրենք: «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» գրքի հեղինակը սկզբից ևեթ, ինչպես ցույց է տալիս վերնագիրն ինքը, ներբողական է գրել իր հերոսների համար: Իսկ նման գրականության մեջ մեծ դեր են խաղում երևակայությունն ու չափազանցությունները, սեփական տիրակալներին, որոնց նվիրված են ներբողները՝ կիսաստվածներ դարձնելու, նրանց աշխարհի մեծագույն իմաստուններից առավել իմաստուն և քաջերից քաջ դարձնելու ջանքերը»:

Այսպես. Գեորգի թագավորը տիրեց Անին և կառավարիչ նշանակեց Իվանե Օրբելուն, իսկ նրա օգնական՝ Սարգիս Ջաքարյանին:

1162 թ.. վրաց թագավորին հաջողվում է իր զորքերով և Հայոց միացյալ ուժե-րով գրավել Դվինը: Անիի և Դվինի գրավումները խիստ անհանգստացրին մյուս էմիրներին: Հատկապես վրդովված էին Հայաստանի հարավային գավառների տեր Շահարմեն սելջուկ երկու էմիրները, որոնց մայրաքաղաքներն էին Խլաթն ու Մանազկերտը: Սրանք այնքան ուժեղ էին զգում, որ իրենց հայտարարել էին ինքնուրույն և հորջորջվում էին սուլթաններ: Շահարմեն Սուլթան Երկրորդ սուլթանը 80-հազարանոց զորք ժողովելով՝ եկավ, պաշարեց Անին, նրա վերջին ազատագրումից ընդամենը ամիսուկես հետո:

80-հազարանոց սելջուկ բանակը պարտվում է Անիի ներսում գտնվող 2000-անոց վրացական կայազորի, հայ իշխանների փոքրիկ զորախմբի և դրսից օգ-նության հասած հայ-վրացական 7000-անոց բանակի միացյալ ջանքերով:

Սելջուկների սպանվածներն ու գերեվարվածները անհամար էին:

Անին նորից ազատ էր:

Բայց սա դեռ ավարտը չէր: Խորասանի սուլթանն ու Գանձակի աթաբեկությունը չէին կարող հանդուրժել 80-հազարանոց սելջուկ բանակի խայտառակ ջախ-ջախումը: Եվ, ահա, Խորասանից Անիի դռներին է հասնում սելջուկյան ահռելի բանակը Ասլան սուլթանի առաջնորդությամբ: Երեսուն օր մնալով Անիի դռների դիմաց, սուլթանը հասկանում է, որ իրեն չի հաջողվելու գրավել Անին և կարողա-նալով կազմակերպել գաղտագողի մի հարձակում վրաց թագավորի բանակի վրա՝ թալանի է ենթարկում և մեծ ավարով վերադառնում է Խորասան:

Բայց սա նույնպես կռվի վերջը չէր:

Գանձակի աթաբեկ **Ելտկուզը** գրավում է Դվինը և Մրեն ամրոցը: Բայց Գագի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում Ելտկուզի 100-հազարանոց զորքը պարտվում է: Ելտկուզը համոզվում է հորասանի Ասլան սուլթանին օգնել իրեն:

Գեորգին զգալով, որ չի կարողանալու դիմադրել՝ Անին առանց կռվի վերադարձնում է Շադդադյաններին:

1165 թվականն էր: Անիի համար մղվող պայքարի վերջը դեռ անհայտ էր:

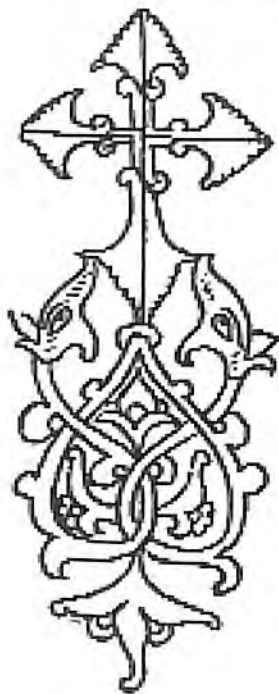
1174թ. հայ-վրացական միացյալ ուժերով թագավորը նորից գրավում է Անին: Նորից կառավարիչ է նշանակվում Իվանե Օրբելին և նորից նրա օգնական՝ Սարգիս Ջաքարյանը: Նորից են հավաքվում սելջուկները սուլթան Ասլանի ընդհանուր բանակի մեջ և նորից արշավում Անի:

Եվ նորից քաղաքի պաշտպանները հերոսաբար ետ են մղում սուլթանի զորքերին և մոտ էր վերջնական հաղթանակը, երբ անհայտ մի պատճառով Իվանե Օրբելին որոշում է հաղթության շեմին Անին հանձնել Ասլան սուլթանին: Բայց քաղաքացիները իմանալով՝ ժամանակին խափանում են այդ չար մտադրությունը: Սուլթանի, Գանձակի և մյուս էմիրների միացյալ զորքերը նորից են պարտություն կրում անեցիներից և հեռանում են:

Արդյոք սա Անիի տառապանքների վե՞րջն էր: Ո՛չ: 1174թ. մինչև 1199թ. Անին անընդհատ ձեռքից ձեռք է անցնում, մերթ՝ սելջուկների, մերթ՝ վրացիների:

80-ական թվականների սկզբներին էր, որ Գեորգի Երրորդ թագավորի դեմ ապստամբեցին **Իվանե** և **Լիպարիտ Օրբելի** եղբայրները: Գեորգի Երրորդին այս ապստամբությունը ճնշելուն մեծապես օգնեց Սարգիս Ջաքարյանը:

Հիմա քիչ ետ գնալով այս ապստամբությունից՝ պատմենք Ջաքարյանների մասին, և շարունակենք պատմությունն այնպես, ինչպես կթելադրի ժամանակը:

ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐ

Ջաքարյաններին առաջին անգամ հանդիպեցինք, երբ պատմում էինք Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Կյուրիկեի որդու՝ **Աբասի** մասին, որն ամուսնացավ «Վահրամի թոռ **Ջաքարիայի որդի, բարեպաշտ իշխան Սարգիսի դստեր՝ մեծամեծ իշխաններ Ջաքարեի ու Իվանեի Նանա անունով քրոջ հետ**»:

Ջաքարյանները Կյուրիկե Առաջինից որպես սեփականություն էին ստացել Խոժոռնի գավառակն ու համանուն ամրոցը և գտնվում էին Կյուրիկյանների գերիշխանության տակ, որպես նրանց ենթակա ավատատերեր:

Հայ պատմիչների վկայությամբ՝ **Դավիթ Անհողինի** ժամանակ Ջաքարյանները Հյուսիսային Միջագետքից Հայաստան՝ Տաշիր Ձորագետ գաղթեցին: Ոմանց պնդումով՝ նրանք պատկանում էին Արծրունիների մի տոհմաճյուղի, որոնք Վասպուրականի մեծ գաղթի ժամանակ իջել էին Հյուսիսային Միջագետք:

12-րդ դ. 20-ական թվականների սկզբներին **Դավիթ վրաց թագավորը** վերացրեց **Կյուրիկյան թագավորությունը** և նրանց տարածքը միացրեց իր պետությանը, և այնտեղ ապրող իշխանական տները, որոնք ենթակա էին Կյուրիկյանների գերիշխանությանը, բնականորեն դարձան վրաց թագավորի ենթակաները:

Դավիթ Շինարարը Կյուրիկյան թագավորության տարածքը նվիրեց Օրբելիներին և այս անգամ Ջաքարյանները հայտնվեցին վրացական իշխանական այս բարձր տոհմի ենթակայության տակ:

Ջաքարյաններին հանդիպեցինք նաև, երբ Գեորգի վրաց թագավորը հայերի հաղթանակով ստացավ Անին և քաղաքի կառավարիչ նշանակեց Իվանե Օրբելուն, իսկ նրան օգնական՝ **Սարգիս Ջաքարյանին**, որն արդեն արժանացել էր **Մեծ** կոչումին:

...Պատմական շատ կարճ ժամանակահատվածի մեջ Ջաքարյանները պիտի կերտեին փայլուն մի դարաշրջան: Հայաստանի մեծագույն մասը պիտի միավորվեր նրանց հզոր բազկի, ռազմական մեծ տաղանդի, նրանց իմաստուն, նուրբ դիվանագիտական մտքի աշխատանքի շնորհիվ: Եվ այս տոհմը իբր ճանաչելու միտումով՝ ոչ միայն օտար, այլև յուրային ուսումնասիրողները շինծու հարցերով չփոթել են Ջաքարյանների տոհմաբանությունը: Հատկապես ջանացել են նրանց վրացի դարձնել, ելնելով վրաց արքունիքի կողմից նրանց «**Մխարգրծելի**»՝ **Երկայնաբազուկ**, շնորհված պատվանունից:

Ջաքարյաններն իրենց համարում էին հայ Բագրատունիներից սերված: Սա վկայված է բազմաթիվ վիմագիր արձանագրություններում, որոնք նրանք թողել են իրենց կառույցների պատերին:

Մխարգրծելի՝ Երկայնաբազուկ պատվանունը տրվել է **Սարգիս Մեծին**՝ նրա հզոր բազկի և անձնական գերադասելի հատկությունների համար: Եվ Վրաստանում սովորություն դարձավ որևէ Ջաքարյանի կոչել Մխարգրծելի. Սարգիս Մխարգրծելի, Ջաքարե Մխարգրծելի, Իվանե Մխարգրծելի և այլն... Հայկական պատմական աղբյուրներում նրանք երբեք այդպես չեն կոչվել: Իրենք նույնպես

երբեք իրենց այդպես չեն կոչել: Նրանք իրենց պարզապես կոչել են **Զաքարյան**: Հայոց իրականությունից շատ արժեքներ են խլվել օտարների կողմից: Եվ զարմանալի չէ, որ մինչև հիմա վրացական պատմագիտությունը ամեն կերպ աշխատում է խլել նաև Զաքարյանների, որովհետև վրաց թագավորների, հատկապես **«Թամարի հաղթանակները տարվում էին գլխավորապես շնորհիվ զորավարների Զաքարեի և Իվանեի, որոնց տոհմը Վրաստանում կոչվում էր «Մխարգրձելի...»:**

Այս խոստովանությունը արել է ռուս արևելագետ **Վլադիմիր Մինորսկին** իր **«Կովկասի պատմության ուսումնասիրություններ»** աշխատության մեջ:

Բացի էթնիկական ծագումից՝ Զաքարյանները հայ լուսավորչական հավատի դավանողներ էին: Իսկ այս հանգամանքը միջնադարում կարևոր դեր էր խաղում: Հայ մատենագիրներից և ոչ մեկը չի արձանագրել այն փաստը, որ Զաքարյանները ընդունել են քաղկեդոնություն, բացի Իվանեից, որն առիթ է տվել մեր պատմիչներին և հատկապես վրացի ժամանակագիրներին, հատուկ նշել այդ:

Կիրակոս Գանձակեցին այս առիթով գրում է.

«...Իվանեն խոտորվեց դեպի քաղկեդոնական աղանդը, որովհետև նա մարդկային փառքն ավելի սիրեց, քան Աստծու. հրապուրվելով Թամար թագուհուց՝ Գիեորգիի դուստրից: Իսկ Զաքարեն մնաց հայերի դավանած ուղղափառության մեջ...»:

Սակայն Իվանեն ընդունելով վրաց դավանանքը՝ խորապես կապված մնաց հայ եկեղեցուն: Առիթ կունենանք օրինակներով խոսել այս մասին: Հիմա փորձենք նորից գտնել մեր պատմության խախտված ժամանակահատվածը:

Վրաց մատենագրության մեջ, առաջին իսկ հիշատակմամբ, **Զաքարյան Սարգիս Մեծը** ներկայանում է որպես Ամիի կառավարչի օգնական և կոչվում է «դիրքերով»: Դիրքերուները վրաց ամենավերին ու ազդեցիկ խավն էին: Ուրեմն՝ 1161թ. Սարգիս Զաքարյանը կոչվում էր արդեն դիրքերով: Վկայություններ կան, որ այդպես էր կոչվում նաև Սարգիս Մեծը՝ հայրը՝ **Զաքարե Զաքարյանը**: Նրանք այդ անունին կարող էին հասնել միայն թագավորին հավատարիմ լինելով, անձնական քաջությամբ և ռազմադաշտում տարած հաղթանակներով, բայց, նախևառաջ՝ **զինական ուժով**:

Զաքարե և Իվանե,
վիմապատկեր

Ի՞նչ է նշանակում սա:

Զաքարյանների տիրույթը դեռ այն ժամանակ միայն Խոթոռնի ամրոցն էր իր գավառակով, որը չէր կարող նրանց ապահովել զինական մեծ ուժով: Բայց այդ ժամանակ արդեն Զաքարյանների դրոշի տակ էին հավաքվում Հայոց ցրված զորախմբերը: **Արիստակես Լաստիվերտցին**, պատմելով Բագրատունյաց թագավորության անկման մասին, գրում է. **«Հեծելազորն Հայոց անտերունչ շրջեալ ոմն ի Պարսս, ոմն ի Յոյնս, ոմն ի Վիրս»:** Իսկ **Մատթեոս Ուռհայեցին** Դավիթ Շինարարին նկատի

ունենալով գրում է. **«Առ սա ժողվեցան մնացյալ զօրքն Հայոց»:**

Սա հզոր մարտունակությամբ Մերձավոր Արևելքում մեծ հռչակ վայելող **Այրուծին** էր, որի թիվը այդ ժամանակ անցնում էր 10 հազարից և, անընդհատ կազմավորներով համալրվելով, դարձավ 20-հազարանոց մի բանակ, որի Հայոց **«ամիրսպասալարն էր»** Սարգիս Մեծը: Ամիրսպասալար նշանակում է սպարապետաց սպարապետ:

Զաքարյանների զինական ուժը այս բանակն էր, որը սելջուկների դեմ մղվող պայքարում տարած հաղթանակների հետ անընդհատ աճում էր: Շուտով այն պիտի դառնար 40-հազարանոց բանակ:

Անկախ այն բանից, որ սկսած Դավիթ Շինարարի ժամանակներից, Վրաստանն ապրում էր հզորացում և վերելք՝ առկա էր նաև նրա ներքին կյանքի սուր ճգնաժամը, որն, ի վերջո, հասցրեց ապստամբության:

Ապստամբության կազմակերպիչն ու հրահրողը **Իվանե Օրբելին** էր: Իբն ալ-Ասիրի վկայությամբ՝ կատարյալ հաղթության հասնելու համար իշխան Օրբելին **«ծածկաբար»** լուր է ուղարկում սելջուկ **Ելտկուզ** սուլթանին իր հետ դաշնակցելու և նույնիսկ վրաց պետությանը նրան հարկատու դարձնելու առաջարկով: Սեփական հայրենիքի հանդեպ դավաճանությունն առկա էր: Ապստամբ իշխանը նեփականում էր անջատվել իր հայրենի պետությունից, անկախանալ, սակայն սելջուկներից վասալական կախվածության պայմանով:

Իսկ ի՞նչն էր ապստամբության դրդապատճառը:

Դավիթ Շինարարի որդի **Դեմետրե Առաջին** թագավորը ուներ երկու որդի. ավագը՝ **Դավիթը** և կրտսերը՝ **Գեորգին**: Դեմետրեի և իր ավագ որդի Դավթի միջև մղվող դրամատիկ պայքարից հետո գահին անցավ Դավթին: Բայց թագավորելով ընդամենը վեց ամիս, նա մեռավ՝ դառնալով վրաց արքունիքի դավադրության զոհը: Դավիթն ուներ անչափահաս մի որդի՝ **Դեմետրե-Դեմնա** անունով: Դավթի կրտսեր եղբայր Գեորգին պիտի ղեկավարեր երկիրը մինչև Դեմնայի չափահաս դառնալը, որից հետո նրան պետք է օժեին թագավոր: Բայց Դավիթը, նախքան իր մահը, թագաժառանգի խնամակալությունը հանձնել էր Իվանե Օրբելուն: Սակայն Գեորգին ինքն է օժվում թագավոր, խոստանալով, որ Դեմնայի չափահաս դառնալուն պես՝ կիրաժարվի գահից և թագավոր կօժվի Դեմնան:

Դեմնան դառնում է չափահաս, բայց Գեորգին չի էլ մտածում հրաժարվել գահից: Ահա, այդ ժամանակ, վրաց մեծատոհմիկ ազնվականները որոշեցին օգտվել առիթից և վճռական հարված հասցնել իրենց ինքնուրույնությունը կենտրոնական պետության մեջ սահմանափակող թագավորական իշխանությանը:

«Թագակիրների պատմությունն ու զովաբանությունը» գրքի հեղինակը ապստամբներին համարում է դավաճաններ, իսկ հայ պատմիչ **Ստեփանոս Օրբելյանը** դատապարտում է թագավորին, որը խլել էր գահը իսկական տիրոջից:

Ապստամբությունը պարտվում է: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է այն դաժանության մասին, որով Գեորգի թագավորը վարվեց պարտվածների պարագլուխների հետ, չնայած խոստացել էր կամովին հանձնվելու դեպքում ներել և նրանց ժառանգական տիրույթները թողնել իրենց:

«Իվանե Օրբելուն բռնեց ու աչքերը փորեց: Նրան փեսա դարձած Դեմ-նային էլ բռնեց, աչքերը հանել տվեց, որ ինչպես ինքն էր ասում, նրանից ժառանգ չսերվի: Իսկ Իվանեի կրտսեր եղբայր Քավթային՝ Սմբատի որդուն ու եղբորորդուն՝ Ինային սպանել տվեց: Նրանց ամբողջ ազգատոհմը՝ և՛ արու մանուկներին, և՛ կանանց բնաջնջել ու կորցնել տվեց՝ ոմանց խեղդամահ, ոմանց ջրասույզ, ոմանց գահավեժ անել տալով: Հրամայեց Օրբելի տոհմի հիշատակը ջնջել իրենց պատմական գրականությունից, ինչպես և եկեղեցիներից...»:

Ապստամբության սկզբում Գեորգիի վիճակը անասելի ծանր էր, որովհետև նրանից անջատվել ու հեռացել էին գրեթե այն բոլոր ազնվականները, որոնց անձնական զորամիավորումները կազմում էին թագավորի հիմնական բանակը: Ապստամբներին էր միացել նաև Սարգիս Ջաքարյանը, որը վճռական պահին հեռացավ նրանցից և միացավ Գեորգիին: Սարգիս Ջաքարյանին հետևեցին նաև մյուս ապստամբներից շատերը: Ապստամբների բանակը 30 հազար էր: 10 հազարը Օրբելիների զորքերն էին, իսկ մնացած 20 հազարի մեծագույն մասը Սարգիս Մեծի հրամանատարության տակ գտնվող Հայոց զորքն էր: Այսպես էր, որ իր զինական ուժով, Սարգիս Մեծի՝ թագավորի կողմն անցնելը ճակատագրական դարձավ ապստամբների համար: Այս դեպքերից 7-8 տարի անց Ջաքարյանները դարձան ինքնուրույն, ինչը երբեք չէր լինի, եթե նրանք հաստատուն չլիներին իրենց զինական ուժով: 1184թ. մահանում է Գեորգին: Նա արու զավակ չուներ, և գահ է բարձրանում նրա դուստր **Թամարը**:

Մի քանի խոսք ևս Օրբելի ոչնչացած տոհմի մասին: Այդ տոհմից մեկը, այնուամենայնիվ, կենդանի է մնում: Լիպարիտ Օրբելին, Իվանեի եղբայրը, որը գնացել էր սելջուկներից օգնություն խնդրելու, թագավորի դատաստանի ժամանակ հայրենիքում չէր:

Երբ Թամարը դարձավ թագուհի, Ջաքարյանները Լիպարիտ Օրբելու համար միջնորդություն խնդրեցին նրանից: Եվ Լիպարիտը Վրաստանի Քարթլի իրենց կալվածքների փոխարեն Թամար թագուհուց և Ջաքարյաններից իբրև ժողովրդին ստացավ Սյունիքը: Ընդունելով Հայոց դավանանք և ամուսնա հայերի հետ, Օրբելիները շատ արագ հայացան և Հայաստանում դրեցին **Օրբելյանների** հզոր իշխանության հիմքը՝ ինչպես ժամանակին ընդունելով վրաց դավանանք և ամուսնանալով վրացիների հետ, Բագրատունիների մի ճյուղը հիմք դրեց վրաց Բագրատունիների արքայական հարստությանը:

Թամար թագուհու դեմ ևս կազմակերպվում է ապստամբություն, որը սակայն նորից ճնշվում է Ջաքարյանների գործում մասնակցությամբ:

Սարգիս Մեծը նշանակվեց վրաց զորքերի ընդհանուր զորահրամանատար՝ ամիրսպասալար, և նրան շնորհվեց Լոռին, որպես անկախ տիրակալություն, որովհետև դարձավ առանձին միավոր վրաց պետության տարածքային կազմից դուրս: Ինչպես արդեն ասել ենք, Սարգիս Մեծը արդեն Հայոց զորքերի ընդհանուր զորահրամանատարն էր դեռ 60-ական թվականներից: Նա Թամար թագուհու նշանակումով դարձավ **«Հայոց և վրաց ամիրսպասալար»**:

«Ջաքարյաններին ինքնուրույնությունը չտրվեց թագավորի ողորմածությամբ, չշնորհվեց նրանց: Թագավորները երբեք կամավորաբար չեն հրաժարվում նրանից, ինչ արդեն ունեն, ինչ արդեն ձեռք են բերել: Առավել ևս նրանք կամավորաբար ինքնուրույնություն չեն տվել ոչ մի ավատատիրոջ:

...Թագավորը պարզապես ընդունել է իր նախկին վասալի ինքնուրույնացումը, վավերացրել է նրա անկախությունը, որով այն ստացել է միջազգային-իրավական ճանաչում: Ուրեմն, դա ինքնուրույնության շնորհման ակտ է, այլ Ջաքարյանների ինքնուրույնության ընդունման ու ճանաչման ակտ», - գրում է Խոսրով Թորոսյան իրավագետ-պատմաբանը ««Թագավորների պատմությունն ու գովաբանությունը» որպես Ջաքարյան Հայաստանի և Ջաքարյանների պատմության սկզնաղբյուր» իր ուսումնասիրության մեջ: 1185թ. էր կամ 1186թ., երբ Թամար թագուհին ամուսնացավ Վլադիմիր-Սուլդալյան Ռուսիայի մեծ իշխան Անդրեյ Բոգոլյուբսկու որդի **Գեորգի-Յուրի Ռուսի** հետ:

Դեռ Դավիթ Շինարար թագավորի օրոք Վրաստանը քաղաքական և մշակութային կապեր էր հաստատել Կիևյան Ռուսիայի հետ: Հայերը դեռ ավելի վաղ ունեին այդ կապերը:

Խորհրդային Միության Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակած «Համաշխարհային պատմություն» բազմահատորանոցի 3-րդ հատորի 489 էջում կարդում ենք.

«11-րդ և 12-րդ դդ. բավականին ընդարձակվել էին առևտրական և մշակութային կապերը Անդրկովկասի և Ռուսիայի միջև: 13-րդ դ. սկզբին, պատմիչ Իբն աս-Ասարը պատմում է ռուս վաճառականների մասին, որոնք հասել են Թավրիզ: Վրացի և հայ վաճառականները առևտուր էին անում Կիևում, Գալիչում, Նովգորոդում և ուրիշ քաղաքներում: Վրացական և հայկական ազդեցությունն է զգացվում Ռոստով-Սուլդալյան երկրի ծարտարապետական հուշարձանների վրա: Հայերի հետ առևտրական կապերի մասին խոսում է այն փաստը, որ Ռուսիայում, սկզբում երևի հայ վաճառականների համար, կառուցվել են մի շարք եկեղեցիներ նվիրված Սբ. Գրիգորին՝ «Հայաստանի լուսավորչին»: «Սբ. Գրիգորի վարքը», որը ռուս եկեղեցու կողմից մեծ ընդունելության էր արժանացել, թարգմանված էր ռուսերեն: Հայերեն էր թարգմանված հայտնի ռուսական «Բորիսի ու Գլբի վարքը»: Հայ նկարիչներն ու ծարտարապետներն աշխատել են Ռուսիայում, իսկ Անի-ի եկեղեցիներից մեկը ռուս նկարչի կողմից է նկարազարդված: Վրաստանի և Ռուսիայի քաղաքական կապերի ամրապնդման մասին է խոսում այն փաստը, որ Թամար թագուհու առաջին ամուսինը ռուս մեծ իշխան Անդրեյ Բոգոլյուբսկու որդի Գեորգի-Յուրին էր»:

Ուրեմն ոչ տարօրինակ և ոչ զարմանալի էր Թամար թագուհու ամուսնությունը բավական հեռու գտնվող Ռուսիայի իշխանագույն Յուրիի հետ:

Երբ այս Յուրին Թամար թագուհու ամուսինն էր, նորից բռնկվեց մի մեծ ապստամբություն, որը ճգնաժամային վիճակ ստեղծեց Վրաստանում: Ապստամբել

էր խոշոր ավատատերերի մեծ մասը Գեորգի-Յուրի Ռուսի գլխավորությամբ: Նպատակը Թամարի գահընկեցությունն էր ու Ռուսին միապետական թագավոր հռչակելը, որով այս դրածոն պիտի ավատատերի ինքնիշխանական ձգտումների առջև աչք փակեր:

Թամարի և թագավորական իշխանության համար այս օրհասական ժամին շատ քիչ ազնվական տներ էին մնացել հավատարիմ: Ջաքարյանները թագուհուն պաշտպանող ամենահզոր ուժն էին, որոնք ամիրսպասալար **Գամրեկելի** հետ վճռական ճակատամարտում հաղթանակ տանելով ջարդում ու փախուստի են մատնում խռովարարներին: Թամարի և Գեորգի Ռուսի անուսնալուծությունը վերջ է տալիս Ռուսի երազանքներին:

Թամարն ամուսնանում է **Դավիթ Սոսլանի** հետ, որը պարտության է մատնում մնացած, դեռ համառող ապստամբներին:

Վրաց պատմության այս հատվածից պարզ է դառնում, որ Սարգիս Մեծի մահից հետո, վրաց ամիրսպասալար էր դարձել իշխան **Գամրեկել Թորեցին**:

Այսինքն, Ջաքարյանները այս ապստամբության ընթացքում որևէ պաշտոն չեն զբաղեցրել վրաց արքունիքում: Ջաքարյանները ապստամբության ճնշմանը մասնակցել են միայն իրենց, հայկական զինական ուժով, որը վճռական, ջախջախիչ հարված հասցրեց ապստամբների գլխավոր ուժերին: Այս կռիվներում Սարգիս Մեծի որդիներ **Ջաքարեի** և **Իվանեի** հետ էին նաև նրանց **Վահրամ** հորեղբոր որդիներ **Սարգիսն** ու **Ջաքարեն**:

Նվիրվածությունը թագուհուն անհետևանք չմնաց: Թագուհին **«Ողորմաց Վահրամի որդի Ջաքարեին և շնորհեց Գագը Քուրդվաճառով մինչև Գանձա: Ողորմացին Վահրամի որդի Սարգիսին, պաշտոնադրեցին ու շնորհեցին Թմովզին»**, - գրում է **«Թագակիրների պատմության...»** հեղինակը:

Եվ որովհետև այդ դեպքերից քիչ անց մեռնում է ամիրսպասալար Գամրեկելը, Թամար թագուհին **«Այնժամ շնորհեց ամիրսպասալարությունը Ջաքարիա երկայնաքաղուկին՝ Սարգիս ամիրսպասալարի որդուն, որ նստում էր հայերի թագավորի տեղում և տերն էր Լոռու: Կտրիճին, որ արժանի էր սպար պետության, ավելացրին նաև Ռուսթավ քաղաքը: Ողորմացին նաև Սարգի որդի Իվանեին ու շնորհեցին, առաջին անգամ, մսախուրթ-ուխուցեսություն պաշտոն պալատական ու պատվավոր, և Կայեն ու Կայծունը Գեղարքունիք, և այլ բազում հարկատու քաղաքներ ու բերդեր»**:

Նախքան վրաց ամիրսպասալարությունն ընդունելը՝ Ջաքարեն, հոր մահից հետո, Հայոց ընդհանուր զորքերի հրամանատարն էր: Իսկ Իվանեի նոր պաշտոնը նշանակում էր արքունի տան ներքին ամբողջ տնտեսության, պետության խնամակալ: Այն բոլոր Հայոց տարածքները, որ Թամար թագուհին **«շնորհել»** էր Ջաքարյաններին, դեռ գտնվում էին սելջուկների տիրապետության տակ: Այդ տարածքները սելջուկներից կատաղի կռիվներով ազատագրեցին հայորդի քաջերը Ջաքարյանների առաջնորդությամբ: Ե՛վ Գագը Քուրդվաճառով մինչև Գանձա, և Գեղարքունիքը, որն ազատագրեց Իվանեն, և՛ Բջնին ու Կարինը, և՛ Ամբերդը, և՛ Դվինը... և՛ Անին...

Դավիթ Շինարարը օգտվելով Բագրատունիների կործանումից, գրավեց Հայոց հողերի մի մասը: Սելջուկները եկան առան ոչ միայն Հայոց տիրույթները, այլև վրացական շատ գավառներ: Ջաքարյանները եկան ազատեցին Հայաստանը և **«նվեր»** ստացան իրենց հայրենիքը վրաց թագուհուց: Ջաքարյանները զենքով և հայորդիների արյունով հայրենիք առան, իսկ պատմությունը գրեց, թե **«նվեր»** ստացան:

Ջաքարյանների վերելքը վրաց պետության մեջ և ապա նրանց ինքնուրույնությունը թագավորների քրիստոնեական ողորմածության շնորհիվ չէր, այլ հետևանք էր այն իրական ու մեծ զինական ուժի, որ գտնվում էր Ջաքարյանների հրամանատարության տակ և որով հայ ժողովուրդը պայքարում էր իր ազատագրության ու իր պետականության վերականգնման համար: Վրաց թագավորը չէր կարող հաշվի չնստել այդ ուժի հետ: Հակառակը, պետք է աշխատեր այնպես անել, որ այն, անհրաժեշտության դեպքում, օգներ իր դիրքերը ամրապնդելու: Վրաց թագավորները հենց այդպես էլ վարվում էին:

Ուրեմն, Ջաքարյանների դիրքը հայ - վրացական ռազմաքաղաքական համագործակցության մեջ պայմանավորված էր այն հզոր զինական ուժով, որ գտնվում էր Ամենայն Հայոց սպարապետ **Ջաքարե Ջաքարյանի** հրամանատարության տակ: Հայոց այս ուժն էր երբեմն արշավանքի ելնում վրացական զորքի հետ, իսկ ավելի հաճախ ինքնուրույն էր ազատագրում իր **Հայրենիքի** օտարված տարածքները: Այս մասին վկայում է նույնիսկ **«Թագակիրների պատմության...»** վրացի հեղինակը: Ուրեմն Թամար թագուհին հայերին **«շնորհում»** էր այն, ինչ դեռ սելջուկների ձեռքին էր:

1196թ. Ջաքարեն և Իվանեն, ջախջախելով Գանձակի ամիրայության ռազմական ուժերը, նվաճեցին **«Անառիկ դղյակն Ամբերդ»**:

Սա առիթ հանդիսացավ, որ Ատրպատականի և Գանձակի աթաբեկ **Աբու-Բաքրը** անթիվ զորքերով մեծ պատերազմի ելնի: Սակայն Շամքորի և Գանձակի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում խայտառակ պարտվեց հայ-վրացական միասնական զորքերից, որոնց առաջնորդում էին Ջաքարե և Իվանե եղբայրները: Հայ զորավարները գրավեցին Շամքորն ու Գանձակը: Ազատագրվեցին նաև Արցախը, Արարատյան դաշտը, Շիրակը:

Հերթը Անին էր: Հայոց զորքերը **Անին ազատագրեցին 1199 թվականին**: Անին դարձավ Ամենայն Հայոց իշխանաց իշխան, սպարապետների սպարապետ Ջաքարե Ջաքարյանի մայրաքաղաքը:

1201 թ. ազատագրվեց Բջնին, իսկ **1203թ.՝ Դվինը**: Դվինը դարձավ իշխան Իվանե Ջաքարյանի նստավայրը:

Սելջուկյան ամիրայություններից ամենահզորը Իկոնիայի Ռումի սուլթանու-

թյունն էր, որը սուլթան **Ռուքն ադ-Դինի** օրոք ծավալվել էր Փոքր Ասիայի մեծ մասի վրա, իր մեջ առնելով Սեբաստիայի, Պոնտոսի, Հայոց Եկեղյաց, Դարաղանյաց գավառների և Ծոփքի տարածքները:

Ռուքն ադ-Դին Սուլեյման Երկրորդ սուլթանը տեսնելով Ջաքարյանների համառ առաջխաղացումները, որոշեց նախահարձակ լինել: Նա մեծ զորքով գալիս բանակում է Բասենի դաշտում և դեսպան ուղարկում Թամար թագուհու մոտ նամակով. **«Աստծո ստորագույն ծառայից և աշխարհի բոլոր կողմերի տիրակալից: Բոլոր կանայք հիմար են և դու հրամայել ես քարտերին սուր վերցնել մուսուլմաններին ոչնչացնելու համար: Արդ ուղարկել եմ իմ ամբողջ զորքը, որ ոչնչացնեն այդ երկրի բոլոր տղամարդկանց: Եվ ողջ կմնա միայն նա, ով ընդառաջ կգա ինձ, կերկրպագի իմ ամպահովանուն, ձեր հույս հանդիսացող խաչը իմ առաջ կկոտրի և կընդունի Մոհամադին»:**

«Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» աշխատության վրացի անհայտ հեղինակը պատմում է, որ այս վիրավորական նամակը ընթերցվեց արքունիքում Թամարի Դավիթ Սոսլանի և ողջ ազնվականության առջև: Նամակը հանձնելուց հետո, սուլթանի դեսպանը դիմեց բոլորին. **«Եթե ձեր թագուհին թողնի իր հավատը՝ սուլթանը կառնի նրան կնության, իսկ եթե չթողնի հավատը՝ կլինի սուլթանի հարձը»:**

Ամիրսպասալար Ջաքարեն դեսպանի ամբարտապան լկտիությունից գայրացած ապտակում է սելջուկ դեսպանին այնպես, որ սա ուշաթափ ընկնում է գետնին: Երբ ուշքի են բերում, Ջաքարեն նրան ասում է. **«Եթե դեսպան չլինեիր, արդար էր, որ նախ լեզուդ կտրվեր և հետո՝ գլուխդ, լկտի համարձակությամբ համար: Այժմ ավելորդ է խոսքը... Մենք պատրաստ ենք կռվելու: Թող Աստծո դատաստանը լինի...»:**

Ջաքարեի կերպարն ամեն իմաստով առիքնող է: Այրական իր ողջ հմայքով, քաջակորով իր էությանը, մարդասիրությանը և Հայրենիքի հանդեպ ունեցած իր խանդավառատանքով՝ նա **Հայոց պատմության այն լավագույն հերոսներից է, որի կերպարի շուրջը կարելի էր հյուսել մի նոր դյուցազներգություն:**

Հայ-վրացական զորքերը Բասենի դաշտ է առաջնորդում Ջաքարեն և ջլջախիչ պարտության մատնում սելջուկներին: Այս հաղթանակը կարևոր նախնառաջ, Հայաստանի համար: Ինչպես որ Շամխորի ճակատամարտում տարած հաղթանակը հնարավորություններ ստեղծեց ազատագրել Ատրպատականի կուսակալության գերիշխանության տակ գտնվող Հայոց տարածքները, այնպես էլ հաղթանակը Բասենում ճանապարհ էր բացելու Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես **Շահարմենների** տիրապետության տակ գտնվող տարածքների ազատագրման համար: Այդ տարածքների համար էլ սելջուկների այս ցեղը իրեն կոչում էր Շահարմեն, այսինքն արմենների թագավոր:

Հայ-վրացական բանակում գերակշռողը Հայոց զորքն էր. նրա հռչակավոր արուծին: Եվ սրանց միջոցով մեկը մյուսի ետևից ազատագրվեցին Կարսը, Կարնիփորը, Վանանդը, Արաքսի ափերին գտնվող բոլոր բերդամրոցները: Կռվող զորքերը հասան Արձեշ և Մանազկերտ... Բայց հենց այստեղ էր, որ **Արդաբիլի**

սուլթանը, օգտվելով տերերի բացակայությունից, հանկարծակի հարձակվեց Անիի վրա և ահավոր ավերածության, թալանի ու կոտորածի ենթարկեց: Օրը կիրակի էր, առավոտյան պաշտամունքի ժամ էր և միայն եկեղեցիներում սելջուկները կոտորեցին 12 հազար մարդ: Հետո թալանելով քաղաքը, հեռացան:

Ջաքարեն և Իվանեն լսելով Անիի աղետի մասին, արշավում են Արդաբիլ, գրավում, մզկիթների մեջ սպանել տալիս 12 հազար մարդ, ամեն մի զոհված անեցու դիմաց մի սելջուկի կյանք առնելով: Ապա գերելով սուլթանին իր ընտանիքի հետ՝ սուլթանին մահու են տալիս, ընտանիքին ուղարկում գերեվարության:

Ջաքարյաններն ազատագրեցին նաև Բագրևանդի շրջանը, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային գավառները, Արձեշ և Մանազկերտ քաղաքները և եկան պաշարեցին Խլաթ քաղաքը, որի առումով պիտի Շահարմենների տիրապետության վերջը գար:

Սակայն՝

Երբ Ջաքարեի եղբայր Իվանե իշխանը, բոլորովին մեմակ, Խլաթի պարիսպը զննելու նպատակով շատ էր մոտեցել քաղաքին՝ մծույգի ոտքը սայթաքեց և նրան մետեց գաղտնի բացված ու ծածկված խոր խրամի մեջ: Նրան պահապան սելջուկները անմիջապես հանեցին, կալանելով տարան քաղաք և կանգնեցրին սուլթանի առաջ:

Ջաքարե զորավարը լսելով այս, սուլթանին սպառնալիք-թուղթ ուղարկեց՝ խոստանալով քաղաքի քարը քարի վրա չթողնել ու բնաջնջել բնակիչներին մինչև վերջին մարդը, եթե եղբոր գլխից մի մազ պակասի:

...Ջաքարեն, ի վերջո, եղբորն ազատելու համար ստիպված բանակցությունների մեջ է մտնում Խլաթի սուլթանի հետ: Պայմանը, որն առաջարկվեց Ջաքարյան եղբայրներին, ծանր էր. վերացնել պաշարումը, պատանդներ թողնել, սուլթանին կնության տալ Իվանեի գեղեցկությամբ հայտնի **Թամթա** դստերը: Հանուն եղբոր կյանքի՝ Ջաքարեն ստիպված եղավ ընդունել այս ստորագուցիչ պայմանները:

Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. **«Շատ օգուտ եղավ այս կնոջ սուլթանների տունը գալով, որովհետև անդորրություն տվին իրենց ենթակա քրիստոնյաներին, առավել ևս Տարոնին, որի վանքերը հարկատու էին, թեթևացրին հարկի չափը, իսկ մի մասին էլ բոլորովին զիջեցին... Հրամայեց իրենց ենթակա մարդկանց չգրկել, չնեղել: Սեր ու միաբանություն ստեղծեց վրաց թագավորության ու սուլթանների միջև»:**

Եվ Ջաքարեի երազանքը՝ սելջուկից ազատագրել ողջ Հայաստանը և այն հասցնել մինչև **Կիլիկյան Հայոց թագավորության** սահմանները, այդպես էլ մնաց չիրականացած: Շահարմենների Խլաթի սուլթանությունը սեպի նման խրված մնաց Կիլիկիայի և Ջաքարյան Հայաստանի միջև:

Բայց. Ջաքարյանների գլխավորած ազատագրական հաղթական պատերազմները մեկդարյա ժամանակահատվածով նորից Հայաստանը դարձրին ինքնուրույն ու հզոր պետություն:

Հաղարծինի վանքի արձանագրությունը վկայում է.

«Ամենակալ Սստծու կամքով՝ այս մեր հիշատակագիրն է և մշտնջենավոր արծանը Սարգիս Մեծի որդիների, Բագրատունիների ազգից, Իվանեին և Ջաքարենին: Երբ Սստծու նախախնամությունը իջավ արարածներիս վրա և հնարավորություն տվեց տիրելու մեր նախնիների սեփական ժառանգությանը...»:

Կիրակոս Գանձակեցին գրում է.

«Սրանք, Ջաքարեն և Իվանեն, քաջությամբ վարեցին շատ պատերազմներ և հայերի բազմաթիվ երկրներ, որ տաճիկների (սելջուկների) ձեռքին էին՝ առան նրանցից և սեփականացրին...»:

Իսկ Ստեփանոս Օրբելյանը եզրակացնում է.

«Սրանք, Ջաքարեն և Իվանեն, սելջուկների ձեռքից առան Հայոց երկրները և ազատեցին տաճկական դառը ժառայությունից...»:

Ջաքարյան երկու եղբայրների հետ մշտապես քաջությամբ զինակցել են նրանց Վահրամ հորեղբոր որդիներ Ջաքարեն և Սարգիսը:

Քսանհիմզ տարի պայքարեցին Ջաքարյանները և նրանց անպարտելի ուժի դեմ ընկրկեց ռազմատենչ ու արյունոտ թշնամին:

Ազատագրված Հայաստանի իշխանապետն ու սպարապետն էր Ջաքարեն Ջաքարյանը:

Հայոց Աշխարհը ինքնուրույն իշխանապետություն էր և հարկատու չէր ոչ Վրաստանին և ոչ մի այլ աշխարհի: Ընդհակառակը՝ իրենք էին հարկ վերցնում:

Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «հարկատու արային և գսութանն, կար՝ նոյ ժողովրդին»:

Վրաստանի հանդեպ Հայաստանն ուներ միայն զինվորական պարտավորություն: Նույն պարտավորությունը Վրաստանն ուներ Հայաստանի հանդեպ:

«Մեր պատմագիտության մեջ իշխող սխալ տեսակետի համաձայն, Ջաքարյան Հայաստանը Վրաց պետության մասն էր և գտնվում էր նրա կազմի

մեջ: Եթե Ջաքարյան Հայաստանը, իրոք, Վրաց պետության տարածքի մասը լիներ, ապա, իշխանապետության մասին խոսք լինել չէր կարող: Ջաքարյան Հայաստանը, որքան էլ նրա տիրակալները արտոնյալ լինեին, կլինեին սոսկ Ֆեոդալական մի տիրույթ, ինչպես վրացի մյուս ֆեոդալների տիրույթներն էին: Ջաքարյան Հայաստանը կարող էր կոչվել իշխանապետություն միայն էին: Ջաքարյան Հայաստանը Վրաց պետության կազմի մեջ, չլինեի այդ պետության դեպքում, եթե այն չլինեի Վրաց պետության կազմի մեջ, չլինեի այդ պետության տարածքի մասը...»,- գրում է իրավաբան-պատմաբան Խոսրով Թոսյանը:

Բայց ինչպես կարող էր ինքնուրույն պետության գլուխ լինել մի այլ պետության պաշտոնյան: Չէ որ Ջաքարյան երկու եղբայրներն էլ գրավում էին Վրաց պետության կարևոր պաշտոններ: Եթե նրանք ինքնուրույն էին և նրանց գլխավորած երկիրն էլ իշխանապետություն էր, նրանք չէին կարող լինել Վրաց պետության պալատական պաշտոնյաներ ընդհանրապես:

Վրաց իրավունքի ականավոր պատմաբան Ի. Սուրգուլաձեն այսպես է պատասխանում այս հարցին.

«Կենտրոնական ապարատի մեծ պաշտոնյաները, վեզիրները, որոնք նաև խոշոր հայրենատերեր էին, ժառանգաբար տիրում էին այդ պաշտոններին և «ի կառավարումն» կամ «ի հարկահանություն» շնորհված տիրույթներին:

Երբեմն նրանք գործնականորեն կենտրոնական իշխանությանը ծառայելու փոխարեն, ստեղծում էին իրենց «կենտրոնական» իշխանությունը: Այդպիսի ֆեոդալը ավանդաբար դեռ ինչ-որ ժամանակ պահպանում էր կենտրոնական իշխանության պաշտոնյայի պարտականությունները, որոնք աստիճանաբար միայն անվանական բնույթ էին ընդունում կամ դառնում էին տիտղոս, և պաշտոնական տեսակետից այլևս ոչ մի բովանդակություն չունեին»:

«Ի. Սուրգուլաձեն նկատի ունի առաջին հերթին Ջաքարյաններին: Երբ Ջաքարյաններն սկսեցին մշտապես ապրել իրենց Տանը, նրանք այլևս չէին կարող իրականացնել իրենց պաշտոնը Վրաց արքունիքում: Այն դարձել էր սոսկ տիտղոս, կորցնելով իրական բովանդակությունը», - եզրակացնում է Խոսրով Թոսյանը:

Ի դեպ, վրաց մատենագիր Բասիլին, որը Թամար թագուհու ժամանակակիցն էր, իր «Պատմությունը» գրել է, շատ լավ իմանալով իր հայրենիքի սահմանները: Նրա գծած քարտեզի սահմանների մեջ չի մտնում Ջաքարյան Հայաստանը:

Այսպես. Հայաստանի ազատագրված նահանգներում ստեղծված Ջաքարյան իշխանապետությունը օժտված էր ներքին ինքնավարությամբ: Աղբյուրներում այդ իշխանապետությունը հաճախ կոչվում է թագավորություն: Ջաքարյանների տոհմի մի քանի ներկայացուցիչներ՝ Ջաքարեն, Իվանեն և սրանց ժառանգները կրում էին Շահնշահ տիտղոսը:

1212թ. մի հաղթական արշավից վերադառնալիս Ջաքարեն ծանր հիվանդա-

ցավ: Մարդը մանուկ հասակից կյանքը մշտապես թամբին էր անցկացրել և արյան վազքը երակների մեջ երբեք էլ ազատ չէր եղել: Խախտվել էր նրա ներդաշնակ հոսքը, թանձրացել այստեղ ու այնտեղ, դառնալով մեծ ցավի պատճառ: Եվ, ահա, եղավ այնպես, որ նա այլևս չկարողացավ մենակ իջնել թամբից: Ոտքերի վրա առաջացած խոցերը չբուժվեցին: Նա վախճանվեց և թաղվեց Սանահինի վանքում, իր հոր՝ Սարգիս Մեծի կողքին:

Երբ մեռավ Ջաքարեն Մեծ իշխանը, Թամար թագուհին **Իվանե** մսախուրթ-ուխուցեսին ցանկացավ շնորհել նաև ամիրսպասալարության պաշտոնը և: Իվանեն հրաժարվեց, ուստի և նրան շնորհեցին աթաբեկության պաշտոնը, որը մինչ այդ չէր գործում Վրաստանում: Սա շատ պատվաբեր պաշտոն էր, որովհետև աթաբեկները թագավորների և սուլթանների հայր և դաստիարակ էին համարվում: Իվանե Ջաքարյանով այս պաշտոնը մտավ վրաց արքունիք: Նա, փաստորեն, Թամար թագուհու վեզիրն էր:

150 տարի տևած սելջուկյան տիրապետությունից ազատագրված Հայոց հայրենիքում **Ջաքարյանների** շնորհիվ և նրանց տան գլխավորությամբ վերականգնվեց հայկական իշխանությունն ու քաղաքական կյանքը:

Հայոց ազատագրված հողն ապահով էր և ուժեղ նաև այն իշխանական տներով, որոնք Ջաքարյանների հետ ուս-ուսի կռվել էին թշնամու դեմ և ձեռք բերած հաղթանակներում իրավացիորեն ունեին իրենց արժանի բաժինը:

Բագրատունիների, Պաիլափունիների, Արծրունիների, Մամիկոնյանների

իշխանական տները սելջուկյան 150-ամյա տիրապետության շրջանում կարողացել էին գոյատևել, սակայն մանրացած, կորցրած նախկին փայլն ու շքեղությունը, առավել ևս իրենց հարստությունն ու ժառանգական իրենց տիրույթները:

Ազատագրական այս վերջին պայքարի ժամանակ այս աղքատացած իշխանական տներից առաջ եկան նոր տներ, որոնք ճանաչվում էին ամուլներով, պատերազմներում մատուցած զինվորական ծառայություններով և անձնական սխրագործություններով:

Վաչուտյանները այդ նոր տներից ամենամեծն ու ամենաազդեցիկն էին: Տոհմի հիմնադիրը **Վաչուտյան Սարգիսի որդի Վաչեն** էր, որը երկրի ազատագրման ողջ շրջանում անուրանալի ծառայություններ էր մատուցել Հայոց ընդհանուր բանակում և ամենավստահելի ու քաջարի զորավարներից մեկն էր:

Ջաքարիա Սարկավազի վկայությամբ, «**Ջաքարեն սիրեց Վաչենին և սա դարձավ նրա տան հավատարիմ մարդը: Եվ անխարդախ ծառայության համար Ջաքարեն նրան կարգեց իշխանաց իշխան, նրան մեծարեց ու տվեց ամբողջ Արագածոտնի, Նիգի, Ամբերդի իշխանությունը մինչև Երասխաձոր»:**

Վաչեն իսկապես Ջաքարյան իշխանապետության սյուններից մեկն էր:

Պաիլափունիները նույնպես իրենց մեծ նպաստն են բերել Ջաքարյանների պայքարին և գնահատվել, թեև նրանց տիրույթները չունեին նախկին ծավալները: Նրանցն էին Մարմաշենի, Լմբատի, Բագնայրի տարածքները: Նրանցն էր նաև Անիի քաղաքագլխի պաշտոնը, իսկ ժառանգական իրավունքով Անիի և Շիրակի եպիսկոպոսության աթոռը:

Սյունյաց Օրբելյանները մյուս ամենահզոր և ազդեցիկ իշխանական տունն էին: Գիտենք արդեն, որ նրանք սերվել էին Լիպարիտ Օրբելիից, որն ամուսնանալով Սյունյաց իշխան Բաբուկի դուստր Ասփայի հետ, մերվեց Սյունիքի ազնվականների և հիմնադրեց հայ Օրբելյանների իշխանական տունը: Նրանց նստավայրը Արփա ավանն էր և Եղեգիսը:

Սյունյաց Բաբուկ իշխանը, որը հայտնի զորավար էր և Ջաքարյանների մշտական զինակիցը՝ ընդարձակ տարածքներ ուներ Գեղարքունիքում և Վայոց Ձորում: Խաղաղ ժամանակ Բաբուկ իշխանը Ջաքարյան արքունիքում վարում էր կառավարչի կարևոր պաշտոնը:

Վասակ Խաղբակյանը Վայոց Ձորի մյուս մասի և նրա հարակից գավառների, բավական մեծ տարածքների տերն էր և զինական ծառայությունների համար Իվանեից կուսակալ նշանակվեց Վայոց Ձորում: Վասակին փոխարինած նրա **Պռոշ** որդու անունով Խաղբակյան տոհմը հայտնի դարձավ **Պռոշյան** անունով: Այս Պռոշ իշխանի և նրա որդու պատվերով և միջոցներով են կառուցվել Այրիվանքի՝ **Գեղարդի** վիմափոր տաճարները:

Վայոց Ձորում, բացի Օրբելյաններից, Խաղբակյաններից և Բաբուկ Սյունեցուց՝ կալվածքներ ունեին **Շահառունեցիք և Մահևանեանք:** Սրանք Բաղաց Կապանք իշխանական տոհմի շառավիղներն էին:

Վայոց Ձորի և Գառնիի միջև կալվածքներ ունեին նաև **Մամիկոնյանների** վերջին մնացորդները:

Ջաքարեն և Իվանեն չորս քույր ունեին: **Նանան** ամուսնացել էր Մածնաբեր - դի Կյուրիկե Երկրորդի որդի Աբաս Երկրորդի հետ: Վանենին, ի հիշատակ իր երիտասարդ վախճանված ամուսնու, Ձորագետի վրա կառուցել տվեց Սանահինի նշանավոր կամուրջը:

Դոփին ամուսնացել էր Հայոց Արևելյան կողմի նախկին թագավորական տոհմի շառավիղներից մեկի՝ Արցախի **Հասան** իշխանի հետ: **Դոփիի** անունով իշխանական այս տունը այնուհետև կոչվեց **Դոփյան:**

Խորիշահը ամուսնացել էր Խաչենի տեր **Վախթանգի** հետ: Սրանց որդի **Հասան Ջալալի Դուլանի** անունով տոհմի ժառանգները հետագայում կոչվեցին **Հասան Ջալալյաններ:**

Խաչենի տերերը նույնպես անուրանալի գործեր են կատարել Ջաքարյանների պատերազմներում, իսկ խաղաղության տարիներին Իվանեի մոտ գրավել են Բարձր պաշտոններ, եղել են կառավարիչներ և նրա որդու խնամակալը:

Բացի այս նոր բարձրացած իշխանական տներից, կային նախկին հզոր հին իշխանական տոհմերի մնացորդներ. **Համազասպյան Մամիկոնյան** մի ճյուղը Դսեղում, **Արծրունյաց Ամիր-Քրդի** տոհմը Մահկանաբերդում, **Ուքանյանները** և **Սևադյանները** Ձորագետտում, **Կյուրիկյան Բագրատունիների** թագավորական տան շառավիղները Մածնաբերդում:

Նրանց բոլորին դեռ կհանդիպենք մեր այս երկարող պատմության ընթացքում:

Հիմա վերադառնանք ու նորից բախենք Ջաքարյանների ու նրանց զինակից հայ իշխանների ազատագրած Հայրենիքի դուռը:

ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ազատագրված Հայաստանը շտկում էր ոչ միայն օտարի ճնշումից կռացած մեջքը, այլ նաև վերստանում էր հոգու այն վերասլաց վիճակը, որով միշտ տաղանդաշատ իր ժողովրդին հնարավորություն է տվել ստեղծագործելու: Բոլոր առումներով ստեղծագործելու:

150 տարի սելջուկյան հորդանքերը չկարողացան իրենց վաչկատուն սովորյթները դարձնել Հայոց Աշխարհի ապրելակերպը: Եվ ճորտացնելով հանդերձ, նրանք չկարողացան ընտելանալ նրա ստեղծագործ **Ոգու** դրսևորումներին: Գեղջուկ-շինականից սկսած ստեղծագործ, որովհետև, երբ հողագործը կռանում է հողին և իր աշխատանքով ու քրտինքով դարձնում բերրի՝ նա դառնում է այդ մի կտոր իրեն հանձնված աշխարհի **Արարիչը**: Երբ կառուցողը որևէ տեղ քարը քակտորին է դնում և կանգնեցնում է իր տաճարը, ապարանքը, կամ թեկուզև, անպարին է դնում, նա նույնպես իր մեջ կրում է արարչագործ Ոգու ներկայությունը, ճույճ իր տունը, նա նույնպես իր մեջ կրում է արարչագործ Ոգու ներկայությունը, անկախ այն բանից՝ գիտակցում է այդ, թե՛ ոչ: Նա միայն գիտի, որ պիտի կառու-

ցի, գիտի, որ պիտի մշակի հողը, պիտի ստեղծի այն ամենը՝ ինչ հարկավոր է մարդուն մարդունման ապրելու համար: Եվ որևէ վաչկատուն, մսեմացնելով նրան ու դարձնելով ստրուկ ու հպատակ՝ չի կարող ընկճել այն ստեղծագործ Ոգին, որը հայ մարդու էության ներսում է:

Այդ ոգու մղումով է ելնում ժողովուրդը, ինքն իրեն ազատագրելու օտարի հպատակությունից, որն արդեն վաղուց ապրում էր պալատներում, բայց միևնույն է, իր մեջ կրում էր քոչվոր վրանաբնակի հոգեբանությունը: Երբեք չկառուցած, հողը չմշակած, որևէ կերպ չստեղծագործած այդ վաչկատունը իր ծիու սմբակների տակ պիտի տրորեր Արարող ժողովրդի Հայրենիքը, պիտի թրի շեղբին տար նրա կյանքը և չպետք է կարողանար սպանել նրա **ստեղծագործ Ոգին**:

Ինչպիսի ծանր հարվածներ ստացան Հայոց քաղաքները սելջուկ հորդանքերից...

Ինչպիսի ավերածությունների ենթարկվեցին... Ինչպես հարուստ ու գեղեցիկ, Արևելքում ու Արևմուտքում հռչակված Արծն քաղաքը կործանվեց ու հրդեհվեց, հիմնահատակ հողին հավասարվեց:

Ամին, Դվինը, Կարսը, Մանազկերտը, Նփրկերտը, մյուս-մյուս քաղաքները ինչպես քարուքանդ եղան և դարից երկարող մի ժամանակի մեջ մնացին այդպես՝ չկարողանալով հավաքել անգամ ավերակները:

Բոլոր ժամանակների նվաճող-ասպատակողները խորին հավատով կարծում են, թե հավիտենական են տեր դարձել ուրիշի հայրենիքին ու ժողովրդին: Նրանք

Եվ երբ կյանքի ու մահու գնով ետ բերեց իր ազատությունը, շտապեց ետ բերել նաև մեծ ժամանակահատվածում բաց թողածը: Սա չի նշանակում, որ այդ ընթացքում նա չի մշակել հողը, կամ ձեռքը չի վերցրել իր արհեստի գործիքը: Կամ չի փորձել իր վաճառական փոքրիկ քարավանը տանել քարուքանդ եղած, ելուզակներով լեցուն ճանապարհներով: Այդ ամենը եղել է անշուշտ: Եղել է թշնամուն հարկ վճարելու, նրան շքեղության մեջ ապրեցնելու և իր չնչին ապրուստը հոգալու համար: Բայց սրա արդյունքը չի կարելի հեռավոր կերպով համեմատել անգամ իր սեփական կամքով և քաջությամբ ձեռք բերած ազատության ու խաղաղության պայմաններում նորից կառուցվող երկրում կատարվող բոլոր միջոցների հետ:

Անասնապահության զարգացման բարձր մակարդակի մասին է խոսում այն փաստը, որ անասունները, հատկապես ոչխարները, ձիերը, ջորիները

«Պղնձագործը և երկաթագործը խնամիանալիս՝ ամեն մեկն իր արհեստն էր գովաբանում: Եվ երբ նրանց միջև հակառակություն ծագեց, նույնիսկ ծերոց ատյան գնացին: Եվ նրանք մեծարգո համարեցին երկաթագործին, ասելով, թե ամենքին օգտակարը պատվական է»:

Այս շրջանում էր, որ առաջացան շատ ունևոր արհեստավորներ, որոնք կարող էին քաղաքին, հատկապես եկեղեցիներին նվիրատվություններ կատարել:

Արհեստավորները կառուցում կամ ամրացնում էին քաղաքի պարիսպները, արտադրում էին երկրի ու տվյալ քաղաքի պաշտպանության համար անհրաժեշտ զենք ու հանդերձանք, զորքի հետ միասին պաշտպանում հայրենիքը օտարների հարձակումներից, ասպատակություններից, թալանից ու նախծիրից: Շատ քաղաքներ ունեին գերազանցապես արհեստավորներից կազմված սեփական զորքը՝ աշխարհազորը:

12-րդ և 13-րդ դարերից մեզ են հասել տարբեր արհեստների բազմաթիվ վարպետների անուններ՝ իրենց ձեռքերով կառուցած կոթողների վրա:

Վերակառուցվում են քաղաքները, դառնում նորից բարգավաճ ու բարեկեցիկ: Հինը վերանորոգելով՝ կառուցում էին նոր եկեղեցիներ, ապարանքներ, իջևանատներ, կամուրջներ: Նրանց մի քանիսի մասին պատմելը անհրաժեշտ է:

Մի քանի խոսք Անիի մասին, որը մինչև իր հիմնահատակ կործանումը, պիտի դեռ վերածնունդ ապրեր:

ԿՈՐԾԱՆՎԱԾ ԱՆԻԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴՈՒ

Այս շրջանում էր, որ իշխանական նոր տների բարգավաճումից և հարստացումից բացի, անասելի չափերով հարստանում էին նաև քաղաքի խոշոր առևտրականները, վաշխառուները և այն փողատերերը, որոնք բացի դրամից՝ տեր էին դարձել գյուղերի, այգիների, ձիթհան-ջրաղացների: Բագրատունիների ժամանակ գոյություն ունեցող հատուկեմտ հարուստների փոխարեն, որոնք չունեին ազնվական ծագում, այժմ Անի քաղաքն ուներ մի նոր վերնախավ՝ «մեծատունք» անունով:

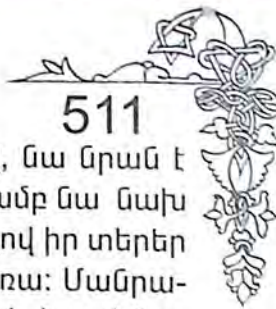
Սրանցից էր անեցի **Տիգրան Հոնենցը**: Հասարակ ծագում ունեցող այս մարդը վարում էր քաղաքի հարկային վերակացուի պաշտոնը և գուցե իր այս պաշտոնով, ապա և առևտրով ու վաշխառությամբ՝ կուտակել էր մեծ հարստություն:

Այդ մասին վկայում են Անի քաղաքի և լից դուրս պահպանված վիմագիր ալմագրությունները, որոնք պատմում են նրա ձեռք բերած կալվածքների, գյուղերի, ջրաղացների, ձիթհանների, իջևանատների, կուղպակների, տների և նույնիսկ Անի քաղաքի ամբողջ թաղամասերի մասին:

Հարկ չէր լինի խոսել Հոնենցի մասին, եթե չլիներ նրա կառուցումները:

Անի քաղաքում նա կառուցեց «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» եկեղեցին իր «հոգու փրկության» համար: Սա լավագույնն էր Անիում Ջաքարյանների շրջանում կառուցված եկեղեցիներից: Վերաշինված ձևերով, հարուստ քանդակներով և որմնակարներով, նրբին կիսասյուներով և նրանց վրա հենված կամարաղեղներով՝ նա անչափ գեղեցիկ էր ու առիքնոր:

Մեծահարուստը չի բավարարվել միայն եկեղեցին կառուցելով, նա նրան է նվիրել նաև մի ահռելի հարստություն: Եկեղեցու պատի վիմագրությամբ նա նախ պատմում է իր Սմբատ հոր մասին, որը Հոնենց տնից էր, ապա հիշելով իր տերեր Ջաքարեին և նրա որդի Շահնշահին՝ իրեն համարում է Աստծո ծառա: Մանրամասն բացատրում է, որ եկեղեցու տեղը «**հալալ գանձով**» է գնված հայրենատերերից: Պարսպելու և այն հարդարելու համար նվիրել է բազմաթիվ իրեր. գոհարեղենով զարդարված ոսկե, արծաթե նշաններ ու խաչեր, կանթեղներ, սուրբ առաքյալների ու մահատակների նշխարներ, ամեն տեսակի սպասք և էլի ու էլի բազում զարդեր հոգևորականների համար: Բացի եկեղեցուց, նա հոգևորականների համար կառուցել է բնակարաններ: Նա մանրամասն նշել է նաև այն բոլոր կալվածքները, որոնք գնել է եկեղեցուն նվիրելու համար. բազմաթիվ կուղպակներ, իջևանատուն, ախոռներ, մարագներ, պարտեզներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, Հատեցոց գուլակի բոլոր տները, Դվնո դռան մոտ գնած պարտեզը, ձկնորսական մի «**թարփ**», մյուս «**թարփից**» շաբաթական երկու օր, գետի կեսը՝ Բեշքենակապից մինչև կամուրջը, քաղաքի մոտ գնած բազմաթիվ հողեր, մի այգի Երևանում, մի այգի Օշականում, մի այգի Կոշում, մի այգի Արուճում, մի այգի Մրենում, մի այգի Ծմակում...

Տիգրան Հոնենցը նորոգել է նաև և ընծաներով հարստացրել Բեխենց վանքը, կառուցել է Կուսամանց վանքի Սբ. Հռիփսիմե գողտրիկ եկեղեցին Ախուրյանի կիրճի լանջին, նորոգել Կաթողիկե եկեղեցու աստիճանները, նրան ևս նվիրել «**գանձագին կուղպակ**» և այլ հարստություններ:

Տիգրան Հոնենցի այս նվիրատվությունները կարելի է համեմատել 906թ. Սյունյաց իշխանների և Բագրատունի Սմբատ Առաջին թագավորի Տաթևի Լորաշեն վանքին նվիրաբերած կալվածքների ու հարստությունների հետ:

Անշուշտ, Տիգրան Հոնենցը միակը չէր: Նման առասպելական հարստության տեր էր նաև վաճառական և վաշխառու **Ումեկը**, որը Ջաքարյաններից գնելով Գետիկի վանքը, նրան է նվիրում 4000 դուկատով գնած Հովս գյուղը: Իր վիմագիր արձանագրությունը հաղորդում է, որ այդ դառը ժամանակներում «**հայրենիքը էժան էր, և ոսկին թանկ**»: Հայրենիքը չափեք է հասկանալ Հայաստան Աշխարհը, այլ այն հողը, որը պատկանում էր որևէ մեկին, նրա սեփականությունն էր ժառանգական իրավունքով:

Անեցի մեծահարուստ **Ավետանց Սահմադինը** նույնպես անմահացել է վիմագիր արձանագրություններում: Սա Անիի հարկահավաք վերակացուներից էր, որ Ջաքարյան Շահնշահի որդի Արտաշեսից գնել էր թագավորապատկան Մրեն քաղաքը և այնտեղ Արքայություն կոչվող պարտեզում կառուցել պալատ:

Երևան քաղաքի եկեղեցիներից մեկի արձանագրությունն ազդարարում է, որ նա գնել է Երևան քաղաքը նաև. «**գերևան գնեցի հողով ու ջրով և իրաւունք այս արարի հայրենիք**»: Այսինքն փողով գնել է և ձեռք բերել ժառանգական իրավունք: Այս մեծահարուստները յուրաքանչյուր գավառում և քաղաքում կային և հետաքրքիր էին միայն այն առումով, որ կառուցում էին՝ նպաստելով բարութանդ եղած հայրենիքի ընդհանուր վերականգմանը:

Ինչ վերաբերում էր Անիին, ապա այն վերականգնվում էր մեծ թափով՝ սկսած Սմբատյան պարիսպներից, բուրգերի և եկեղեցիների վերաշինությունից մինչև նոր ապարանքներ, պալատներ, բնակելի տներ, հյուրատներ, նոր կուղպակներ: Քաղաքի վերաշինությանը մասնակցում էին ոչ միայն իշխանական տներն ու մեծահարուստները, այլև հասարակ անեցիները, ինչով կարող էին, նույնիսկ կանայք, որոնք իրենց խնայած չնչին միջոցները միացնում էին պարիսպների վերանորոգման համար ծախսվող ընդհանուր միջոցներին:

Մեկդարյա այս ժամանակահատվածում կառուցվեցին և ավարտվեցին Հայոց նշանավոր վանքերի՝ Տաթևի, Սանահինի, Հաղպատի, Կեչառիսի, Հաղարծինի, Հառիճի, Օհանավանքի, Մակարավանքի համալիրները, Գեղարդավանքը, Գոշավանքը, Ամաղուի Նորավանքը, Սաղմոսավանքը, Մշկավանքը, Դադի վանքը, Տեղերի, Նեղուցի, Կիրանց, Առաքելոց, Դեղձնուտի, Խորանաշատի, Խորակերտի, Գանձասարի եկեղեցիները և էլի շատերը, որոնք ամեն մեկն առանձին և բոլորը միասին Հայոց ճարտարապետական մտքի ու տաղանդի նոր, սքանչելի հաղթանակներ էին: Հայ ճարտարապետության պատմության մեծագույն երախտավոր Թորոս Թորամանյանը գրում է.

«Անհավատալի արագությամբ ամբողջ երկիրը ծածկվել է նոր ոռի նոր գեղեցկություններով զարդարված անթիվ հիշատակներով: Այս շրջանին մեջ ոչ միայն շինվեր են տաճարներ, այլև բերդեր, կամուրջներ, ձեռագործ ճանապարհներ և այլ բազմաթիվ հասարակական շինություններ»:

Հայ ճարտարապետության մեկ ուրիշ երախտավոր պատմաբան Նիկոլայ Տոկարսկին իր «Հայաստանի ճարտարապետությունը IV-XIV դ.դ.» աշխատության մեջ վկայում է.

«Հարուստ, վերակենդանացած Անին, այնպես, ինչպես Բագրատունյաց ժամանակ, անկասկած, դեպի իրեն էր գրավում ստեղծագործող լավագույն ուժերը, որոնք այնտեղ գտնում էին իրենց արժանավոր կիրառությունը: Նրանք քաղաքը նորանոր կոթողներով զարդարելու պատվերներ էին ստանում հասարակության տարբեր խավերից և նույնիսկ գեղեցիկ սեռի»

Այսպես. քաղաքի վերաշինմամբ, նոր կառույցների կերտմամբ և հմերկ փոխմամբ շահագրգռված էին և՛ Ջաքարյաններն ու մյուս իշխանները, և՛ հարուստ մեծատունները, և՛ անվանի կանայք, և՛ արհեստավորությունը...

Այս մասին են վկայում բազմաթիվ վիճագիր արձանագրությունները:

Եթե ցանկանանք խորանալ Հայոց ճարտարվեստի դարերով կուտակված ժառանգության քննության մեջ՝ չպետք է կարողանանք հանգրվան ելնել, այնքան խորն ու ընդարձակ է այն: Նրան նվիրված հարյուրավոր ուսումնասիրություններ կան ոչ միայն հայերի, այլև օտարների գրչին պատկանող: Հայ ճարտարվեստը միանգամայն գնահատված ու արժեքավորված՝ առաջիններից մեկն է համաշխարհային ճարտարվեստի պատմության մեջ:

Հայոց Աշխարհի վերականգնումին նպաստեցին երկրի ներքին լայն ինքնուրույնությունը, հաստատուն խաղաղությունը, տնտեսական կյանքի ընդհանուր զարգացումը, արտաքին լայն կապերի ամրապնդումը:

Անիի կառուցապատումների մեջ կանայք, հիրավի, գրավել են իրենց արժանավոր տեղը:

Ղևոնդ Ալիշանը «Շիրակ» աշխատության մեջ գրում է.

«...Կանայք Հայկազինք առաքինացան յԱնի, թերևս առավել քան յայլ քաղաքիս իւրեանց և արդարև մայրաքար գթացին և գրգրացին պէսպէս օրինակաւ, և ոչ գիտեմ՝ ա՞րք իւրանց թէ սոքա առաւել երախտապարտէ իցեն ի շինութիւն, յամրութիւն, ի ծոխութիւն Անույ, և ի պայծառութիւն եկեղեցուց նորին. որպիսիք ոմանք Խոսրովանոյշ թագուհին՝ կին Աշոտոյ Ողորմածի, Կատրանիդէ թագուհի՝ կին Գագկայ Ա, Մարիամ Արծրունի՝ կին թագավորին վրաց, Կատայն յԱնի ամիրային Փաթլուն Բ, Ռուսուգան՝ կին Իվանէ Օրբելեանց, Շանուշ՝ շինող աշտարակաց, և բազում այլ նուիրատուք, նորոգողք և շինողք, որոնց անուանք գրեալ են յարձանսն և շատք ջնջեալք...»:

Ե՛վ թշնամիների դեմ մարտնչելիս, և՛ երկիրը նորից կառուցելիս հայ կանայք մշտապես կային:

Ժամանակը Ջաքարյաններին, էր և նրանք կառուցում էին ոչ միայն վերգետնյա Անին, այլև քարանձավայինը: Իսկ բուրգաշինությունն ու պարիսպների ամրապնդումը Ջաքարյանների ամենակարևոր խնդիրն էր, որ նրանք կատարում էին բացառիկ բարեխղճությամբ:

Թորոս Թորամանյանի կարծիքով՝

«Անիի այդ աստիճան ամրակուռ գրահավորումը նույն ժամանակվա անհաստատ և անապահով դրության հետևանք էր»:

Իսկ Հովսեփ Օրբելին այն կարծիքին էր, որ՝

«Անիի բուրգերն ու պարիսպները ամենևին էլ անհատների պատվերով չէին կառուցվում, և նույնիսկ, փաստորեն, ոչ էլ նրանց միջոցներով առանձին ոչ մեծ հատվածներով, այլ, ըստ ընդհանուր նախագծի և քաղաքի կամ պետության միջոցներով, մեծ խմբերով ու հատվածներով միաժամանակ: Ապա ցանկացողներին հնարավորություն էր տրվում գնել այս կամ այն բուրգը կամ պարսպի պատամասը՝ վճարելով կառուցվածքի մոտավոր արժեքը և այսպիսով ձեռք բերել մեծ իրավունք, պատին նախապես պատրաստված կոթողի վրա շինություն կատարելու մասին իր անունից մակագրություն անել: Այսպիսի գրություններում «շինել» բառը բոլորովին կորցնում է իրական իր իմաստը և նշանակում է կառուցվածքի արժեքի միայն վճարումը»:

Վերակառուցվում և կառուցվում էին նոր կամուրջներ խորը կիրճերով հոսող Ախուրյան գետի վրա: Բայց ոչ միայն Ախուրյանի: 12-րդ և 13-րդ դարերում Հայոց շատ գետերի վրա կառուցվեցին կամուրջներ, որոնցից շատերը հասել են մինչև մեր օրերը, ինչպես օրինակ Սանահինի, Ագարակածորի և էլի ուրիշ կամուրջներ:

Փողոցների զգալի մասը սալարկվեց, դրանց ուղղությամբ քարակերտ մատուցաներ դրվեցին: Ի դեպ, այս սովորույթը անչափ հին է: Հատկապես Միջնաբերդի ազատ տարածությունները վերածվեցին ծառաստանների, ծաղկանոցների:

Կառուցվող ու վերակառուցվող նոր ապարանքների կողքին կառուցվում ու վերակառուցվում էին հյուրատներն ու իջևանատները, իրենց բոլոր, այն ժամանակների համար դասական հարմարություններով, ընդարձակ, նրբաճաշակ և բաղնիքների հարևանությամբ ու, անպայման, ջրմուղ-կոյուղիով: Ի դեպ, Հայաստանում բաղնիքներն ամենուրեք էին. քաղաքներում, բերդերում, մարդաշատ բնակավայրերում, վանքերում:

Հարուստ վաճառականներն օգտվում էին շքեղ, հարմարավետ հյուրատներից և կից բաղնիքներից: Բոլոր բաղնիքները միացված էին քաղաքի գլխավոր կոյուղուն և կլանիչ հորերին: Անիի բաղնիքների մասին վկայել են և՛ հայ, և՛ օտար աղբյուրները. «**Խորհրդային հնագիտություն**» աշխատության «**Հայաստանի միջնադարյան բաղնիքները**» բաժինը (1960 N 1, 216), մեզ հասած մատյանների հիշատակարանները և վիմագիր արձանագրությունները, որոնք կազմում են միջնադարյան հայրենիքի քարե գրադարանները: Այս քարե գրադարանների շատ կարևոր մասն են կազմում նաև Հայոց Աշխարհով մեկ սփռված մահարձանատուները, գերեզմաններն ու տոհմական դամբարանները իրենց արդաբանված նախշազարդ խաչքարերով, գերեզմանաքարերով, հուշարձանով, որոնց վրա փորագրված տեղեկությունները կարծես հարյուրամյակների ընթացքից մեզ հասած նամականի լինեն: Այս նյութն այնքան առատ է, որ հատուկ ուսումնասիրության առարկա է դարձել հնագիտության և պատմագիտության համար: Հոյակապ շիրիմներից մինչև աղքատիկ ու հասարակ տապանաքարերը իրենց մակագրություններով շատ հաճախ բացահայտում են տիրոջ ոչ միայն կատարած գործերը, նրա զբաղմունքը, այլև նրա բնավորությունը: Հայոց այդ շքեղազարդ կամ անպաճույճ փորագրված տառերը դարերի խորքից մեզ երբեմն շատ պարզ, երբեմն թոթովանքով պատմում են լուրջ պայքարի ճանապարհով ընկած մասին:

Հայոց երկիրը ծայրից ծայր նորից ծածկվեց խռչոր, սքանչելի կառույցներով և սքանչելի մանր շինություններով, որոնցով ամեն մեկն առանձին և բոլորը միասին վկայությունն են գեղասեր ազգի նրբագեղ ճաշակի: Ժամանակի յուրաքանչյուր հատվածն, անշուշտ, թելադրել է իր ոճը, իր նախասիրությունը,

Եթե մեկը ելներ Անիից և նրա նորոգված կամ նոր կառուցված կամուրջներից մեկն ընտրելով քայլեր քաղաքից ելնող գլխավոր քարավանային ճանապարհներից մեկով և հեռանար դեպի երկրի խորքը՝ հյուսիս-հարավ, արևելք-արևմուտք, ցերեկը քայլելով անցներ դժվար լեռնանցքերով, անպայման գիշերվա դեմ կհասներ որևէ իջևանատուն, որտեղ և կհանգստանար, վաղ առավոտյան մենակ կամ որևէ վաճառական քարավանի հետ ճանապարհը շարունակելու համար՝ մինչև հյուսիս իջևանատուն հասնելը:

Սելջուկներից ազատագրվելուց անմիջապես հետո, մյուս կառույցների և ճանապարհների բարեկարգման հետ իջևանատները նորից վերակառուցվեցին կամ նորերը կառուցվեցին: Մինչև մեր օրերը հասած, Գեղարքունիքից Վայոց Ձոր տանող հին քարավանային ճանապարհի վրա է գտնվում **Սուլեմայի** լեռնանցքի գագաթին հանգչող Սուլեմայի հայտնի քարավանատունը, որ չգիտես ինչու, հիմա կոչվում է Սեփի մասի՝ ինքնակամ անունով:

Գագաթին գտնվող իջևանատունը կառուցել է իշխան **Չեսար Օրբելյանը**՝ բա-
րենպաստ պայմաններ ստեղծելու համար վաճառաչահ քարավանների և ճամ-
փորդների համար, որոնք ճիշտ չհաշվարկելով իրենց ժամանակը, հատկապես
ձմռան դաժան ցրտերին և ձյունաբուքերին հայտնվում էին այս ոլորապտույտ,
անդնդախոր ճանապարհին: Հայտնի էին նաև Թալիշի, Արագյուղի, Ներքին
Ջրարփիի, Աղավնաձորի, Վաղարշակերտի, Մալաթիա-Սվազ ճանապարհի,
Ջորիի իջևանատները, որտեղով ձգվում էին քարավանային ճանապարհները,
միմյանցից մեկ ցերեկվա հեռավորությամբ, կառուցված գեղեցիկ ու զարդարուն,
պարսկական ոճի երեք զույգ իսկանդերձեր:

Չաքարյանների իշխանապետության ժամանակներն էին: Հայոց Աշխարհը խաղաղվել էր: Հայոց Աշխարհը կառուցում էր, մշակում էր հողը, առևտուր էր անում աշխարհի այլ կողմերի հետ: Բայց սա չի մշանակում, որ Հայոց Աշխարհում բոլորը հավասար ուրախությամբ էին ապրում ու վայելում խաղաղությունը:

Ոչ: Ըստ երևույթին մարդկային փոխհարաբերությունները, որ սպվեանում են վա-
րուստ կառուցված էին այնպես, որ անընդիատ չարքաշ աշխատանքի մեջ տա-
ռապողի վիճակը և վայելողի վիճակը գտնվում էին հակառակ բևեռներում: Եվ սա
մեկ ազգի ու ժողովրդի չէ որ վերաբերվում է: Սա ընդհանուր մարդկության կար-
գավիճակն է: Սակայն, քիչ թե շատ, քաղաքակրթված ժողովուրդների մեծ մտա-
հոգությունը մշտապես եղել է օրենքներ հիմնելով կարգավորել մարդկային
փոխհարաբերությունները, սանձահարել չափն անցած հարստահարումը և չա-
փի ալ դրսևորումները:

Հետաքննությունը՝ Պարսպե հիշամա

Եվ Հայաստանում Ջաքարյան իշխանապետության Ջաքարե իշխանաց
 իշխանի և սպարապետի ժամանակ էր, որ գրվեց Հայոց ամենանշանավոր
 «Դատաստանագիրքը»:

Ինչո՞ւ գրվեց: Մի՞թե մինչև այս ժամանակները հայերը չունեին գրված կամ չգրված օրենքներ, որոնք ավանդաբար կտակվում էին հաջորդ սերունդներին:

ՕՐԵՆՍԳԻՐՔ

Կար **Հայոց Արատտա թագավորությունը** և կար աշխարհին հայտնի ամենահին քաղաքակրթության հազվադեպ երկրներից մեկը և աշխարհին հայտնի ամենահին դյուցազներգության տերը: Հիշենք. այս դյուցազներգության վիպերգերից մի քանիսը վկայելով Արատտա երկրի հզորությունը՝ այն կոչում էին **«Սուրբ Օրենքների երկիր»**, որտեղ ապրում էին անմահները և ջրհեղեղից փրկվածները և որի լեռների վրա ժողովի էին հավաքվում աստվածները, եթե անհրաժեշտ էր մարդկության ճակատագրին վերաբերող բացառիկ որոշումներ կայացնել:

Հնագույն այդ աշխարհը չէր կոչվի **«Սուրբ Օրենքների երկիր»**, եթե նրան անծանոթ լինեին **արդար ղեկավարման կանոնները**:

Հիշենք նաև **Արարատյան թագավորության** սեպագիր արձանագրությունները, որտեղ անեծքի բանաձևերով արգելվում էին այս կամ այն արարքները. **«Թող Հայկը, Թեյշեբան, Շիվինեն չխնայեն. թե՛ անունը, թե՛ սերունդը երկրի վրա չթողնեն»**: Կամ, եթե զլանում էին իրենց պարտականությունների մեջ՝ պատիժը որոշելուց հետո բանաձևում էին անեծքը. **«...Թող իր աչքին ու դեմքին կախարդանք լինի...»**:

Հիշենք **Արտաշես արքայի** այն բուլոր գործերը, որով նա կազմակերպեց իր ժողովրդի միասնությունը և կառավարեց իր երկիրը այնպիսի արդարությամբ և օրենքի խստագույն կատարմամբ, որ ժողովրդից շահեց **Բարի** մականունը:

Դժբախտաբար, մենք չենք կարող վկայել հեթանոս շրջանի օրենք-կանոնների մատյանները, որոնք, անշուշտ, եղել են և քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելիս ոչնչացվել են մշակութային մյուս արժեքների հետ:

Չէին կարող չլինել այդ մատյանները, որովհետև վաղուց անտի Հայաստանի հետ մշտապես շփումների մեջ գտնվող հին երկրները ունեցել են իրենց օրենքները և Հայաստանը լինելով նրանցից մեկը՝ չէր կարող չունենալ իր կան գրավոր օրենքները:

Մարդկությանը հայտնի ամենահին օրենսգիրքը, որը հասել է մեզ՝ **«Համնուրաբիի օրենքներն»** են, գրված մ.թ.ա. 1792-1750 թթ Բաբելոնի արքա **Համնուրաբիի** կողմից: Այս «Օրենքների» պնակիտները հայտնաբերվել են Էլամի Շոշ մայրաքաղաքի պեղումների ժամանակ:

Հայաստանը պեղված չէ այնպես, ինչպես արժանի է հնագույն քաղաքակրթություն ունեցող մի երկիր: Մարդկությունը դեռ չգիտի, թե նա ինչ տեղեկություններ է պահում իր ընդերքներում և արևերես հանվելու դեպքում ինչ կտան նրանք ոչ միայն Հայոց պատմությանը, այլև համուր մարդկության քաղաքակրթության հիշողությանը:

Հայտնի էին և գործածության մեջ էին նաև **«Մովսեսական օրենքները»**, որոնք, ըստ «Հին Կտակարանի», վերագրվում են **Մովսես մարգարեին** և

դարձան քրիստոնեական դավանանքի կարևոր պատվիրանները: «Մովսեսական օրենքները» կազմել են հին և միջնադարյան բազմաթիվ օրենսդրությունների հիմքը: Որոշակի փոփոխություններով ու լրացումներով, մեղմացումով ու հարմարեցումով դրանք որպես աղբյուր օգտագործվել են Հայոց եկեղեցական **«Կանոնագրքերում»**:

Ի դեպ, զարմանալի նմանություններ կարելի է գտնել ավելի հին «Համնուրաբիի օրենքները» և «Մովսեսական օրենքները» համեմատելիս:

8-րդ դարի հայ մեծանուն մտավորական **Հովհաննես Օձնեցու «Քրիստոսի եկեղեցու կարգերի մասին»** և **«Եկեղեցու կարգերի մասին»** կանոնագրքերը մեծ նպաստ բերեցին ժողովրդին հայ քրիստոնեական եկեղեցու շուրջը համախմբելու գործում:

Հիշենք նաև **Դավիթ Ալավկա Որդուն**, որի **«Կանոնները»** 12-րդ դարում իրենց կարևոր դերն ունեցան Հայոց կյանքում: Օգտագործելով Հայոց եկեղեցական կանոններն ու ավանդությունները՝ նա 98 հոդվածներով, ընդարձակ ու հասկանալի բացատրություններով ձգտել է մտքերը **«լուսավոր ու դյուրահաս»** դարձնել, ինչպես վկայում են **Կիրակոս Գանձակեցին** և **Վարդան Պատմիչը**:

Հայագետ **Կարապետ Կոստանյանցը** գրում է.

«Դավիթ Ալավկա Որդու այս գործը Հայոց գրականության մեջ իր տեսակով առանձին մի բան է, գուցե առաջինն ու միակը: Նա ներկայացնում է կյանքը, ինչպես կա, ինչպես ինքը տեսնում է այդ, և իր Կանոնները դնում է իր աշակերտին ըմբռնելի երևույթների դեմ: Այդ դիտողական նկարագիրն է, որ բարձրացնում է «Կանոնական օրենսդրությունների» արժեքը: Նրա պատմական նշանակությունը հենց այնտեղ է, որ նա սերտ կապված է իր ժազման, միջավայրի ներքին վիճակի ու զարգացման պայմանների հետ և մշտապես հայտարարն է նրանց»:

Իսկ երախտավոր մեկ ուրիշ հայագետ՝ **Մանուկ Աբեղյանը** այսպես է գնահատել Դավիթ Ալավկա Որդու «Կանոնները».

«Նրա գրքից իրոք հնարավոր է ծանոթանալ մեր հին կենցաղին, բարքերին, մտավոր բարոյական դրությանը և, կարելի է ասել, Ալավկա Որդին հաճախ հին սովորույթները կամ սովորութեան դիրքերն է վերածել «Կանոնների» կամ «Կանոնադրական օրենսդրությունների»:

Իր կանոններում բարեպաշտական զանազան ծեսերի կատարման անհրաժեշտությունը ներկայացնելուց բացի, նա խոսում է ամուսնական սրբապղծության, տոփական ախտերի, սպանության, վաշխառության, երդմնազանցության, հիշոցի, կախարհության, հմայության, սնահավատության մասին և կանոններով բացատրում, թե դրանցից ինչպես պետք է խուսափել:

Հետաքրքիր է հատկապես վերջին 98-րդ կանոնը, որտեղ խոսվում է իր ժամանակին առկա **«Հնորիավաճառության և կաշառակերության մասին Աղվանից աշխարհում»**:

Մի քանի խոսք 12-րդ դարի **Աղվանի** մասին:

Երբ 387թ. պարսկա-բյուզանդական պայմանագրով Հայաստանը բաժանվեց երկու մասի, Գուգարքը միացվեց Վրաստանին, Ուտիքն ու Արցախը՝ Աղվանքին, Փայտակարանն ու Պարսկահայքը՝ Ատրպատականին: Իսկ 510թ. վերջնականապես վերացվեց Աղվանից թագավորությունը և երկիրը սկսեցին կառավարել մարզպանները, որոնք իրենց մայրաքաղաքը ընտրեցին Պարտավը:

«12-րդ դարում արդեն Աղվանքը որպես քաղաքական միավոր այլևս գոյություն չունեի, իսկ աղվանները որպես ժողովուրդ գրեթե վերացել էին: Սրանց մի մասը արաբ զավթիչների վարած բռնի մահմեդականացման դաժան քաղաքականության հետևանքով, ընդունելով իսլամը և խառնվելով սելջուկ-թուրքերի հետ, թրքացել էին, իսկ մյուս մասը, պահպանելով քրիստոնեությունը՝ հայացել: Աղվանների աստիճանական և ինքնաբերական հայանալու իրողությունը սկսվել է դեռ շատ առաջ, որպես պատմականորեն օրինաչափ մի երևույթ, շնորհիվ հայկական բարձր քաղաքակրթության բարերար ազդեցության», - գրում է իրավագետ-պատմաբան Խոսրով Թորոսյանը:

Աղվանքին միացված հայկական գավառները իրենց տարածությամբ ավելի մեծ էին, քան բուն Աղվանքը, իսկ բնակչությունը գերազանցապես հայեր էին կամ հայացած աղվաններ և այդ պատճառով նա ստանում է **Կողմանք Հայոց Արևելից** անունը: Աղվանքը, փաստորեն, հայաշխարհի մի մասն էր:

Դավիթ Ալավկա Որդու «Կանոնների» 98-րդ հոդվածը Հայոց արևելյան կողմում կատարվող անօրինությունների մասին էր, որտեղ եկեղեցական առաջնորդները պսակված անուսիններին բաժանում էին և գրով թույլ տալիս ուրիշների հետ կենակցել:

Այդպիսիներին նրանք որոշակի հարկի տակ էին դնում և ամսե ամիս պահանջում հարկը: Նրանք ունեին իրենց գործերին հավատարիմ գործակալներ, որոնց ձեռքն էին հանձնվում օրհնության թղթերը և անվանական ցուցակները: Սրանք, ինչպես միջնադարյան Արևմուտքում ինդուլգենցիա վաճառող կաթոլիկ վանականները, յուրաքանչյուր ամիս գավառից գավառ էին շրջում և պահանջանակված տուրքերը: Հետևանքը լինում էր. **«...Կնոջն և առն բաժանու, զաւակաց ցրումն, ընչից առումն, տանդ աւերումն, ի հայրենեաց ելումն, ի դատաւորս և յատեանս բազում քարշումն... և այլ և յոլով բժախեղդութիւն...»**:

Ահա, **Դավիթ Ալավկա Որդին** իր կանոններով աշխատել է օրինականություն մտցնել անօրենության շրջանակից ներս: Այս **«Կանոնները»** երկար ժամանակ մնացել են հայկական դատաստանագրքերի շարքում, անկախ այն բանից, որ նրա հիմնական կետերը եկեղեցու կանոններից են բխում:

Դավիթ Ալավկա Որդու «Կանոնները» իրենց անուրանալի արժեքով հանդերձ դեռ այն համապարփակ օրենսգիրքը չէր, որով պիտի Հայաստանում ղեկավարվեր արդարադատությունը:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ «ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐԸ»

Նա **«Խմաստուն էր ու հեզ»** և եռամեծար վարդապետների փաղանգում խորին ակնածանքի արժանի, որպես **«աշխարհալույս»** մի այր, որը ծնվել էր իր մեծ առաքելությունը բերելու իր Աշխարհին ու իր ժողովրդին, որի հետ կապված էր ոչ միայն ծնունդով ու ճակատագրի բերումով, այլ նաև իր ոգու բյուրավոր թելերով:

Նա եկավ ճիշտ ժամանակին, որ օտարից ետ խլված ու ազատագրված իր հայրենիքի երբեմն չարից կաշկանդված միտքն ու խիղճը բացեր օրենքի՝ և ճշմարտության դիմաց որպես **Հայրենասեր**, որպես **Քաղաքացի**, որպես **Մարդ**: Նա իր ծանրակշիռ առաքելությամբ պիտի փորձեր օրենքով ու բարի սովորությամբ զսպել նորից ազատություն ձեռք բերած մեծերին, որոնք ընկելով հաղթանակի գինին՝ կարող էին տարվել նրա շնուքով և թույլ տալ իրենց լինել անիրավացի թույլի ու ճնշվածի հանդեպ և մեծամիտ ու իմաստակ Հայրենիքը կառավարելիս: **«...քանզի թագաւորք եւ իշխանք յԱստծուոյ կարգեցան ի պահպանութիւն եւ ի փրկութիւն աշխարհի եւ ոչ ի կործանումն»**: Նա գրեց իր **«Դատաստանագիրքը»**, որպեսզի հնարավոր լինի իրավական շրջանակների մեջ առնել պաշտոնության չարաշահումներով լի գործունեությունը, օրինական դատարանի քննությամբ զսպել կամայականության քմայքը, **«զի ուր դատաստանք պակաս է, խռովութիւն բազում է, եւ ուր դատաստանք եւ իրաւունք կայցեն՝ խաղաղութիւն բազում է յաշխարհի եւ յեկեղեցիս»**:

«Դատաստանագիրք» գրելու նրա նպատակը մեծ էր ու կարևոր. երկրի ներսում ապահովել արդարադատությունը, կայունացնել ժողովրդի ներքին անդորրը, կենտրոնացնել երկրի բոլոր ուժերը մի զսպանակի մեջ, որը կկարողանար հարմար պահին դնել նետել կաշկանդումը և վերականգնել Հայոց թագավորությունը:

Իսկապես. ազատություն ստանալուց հետո իմաստուն վարդապետը երազում էր թագավորություն: Եվ դրան հասնելու համար նա իր ժողովրդին տվեց քաղաքական ամենօրյա պայքարի մի սքանչելի զենք, որը պակաս կարևոր չէր, քան սուրը: Սա զենք էր հանուն **Գոյամարտի**, որի խորհուրդը դժվար է գերազնահատել:

Թե երբ է ծնվել **Մխիթար Գոշը**, հայտնի չէ: Վախճանվել է 1213 թվականին խոր ծերության հասակում: Գանձաքաղաքից էր, քրիստոնյա ծնողների զավակ, որոնք նրան կրթության էին տվել կրոնավոր դառնալու համար: Երբ ավարտում է առաջին ուսումը, ձեռնադրվում է կուսական քահանա, ապա գնում է աշակերտելու իր գիտությամբ երևելի վարդապետ **Հովհաննես Տավուշեցու** մոտ: Ուսումնառության վերջում նա ստանում է վարդապետի բարձր գիտական տիտղոս: Սակայն չբավարարվելով իր ստացած ուսումով, նա գնում է Կիլիկիա, Սև լեռան վանքի հռչակավոր համալսարան և թաքցնելով իր վարդապետական

Գոշավանք. խաչքար

ոչ՝ թագավորությունը, ապա իշխանապետությունը, որը նույն արժեքն ուներ: 12-րդ դարի վերջերից հայ ժողովուրդը լարել էր իր հոգևոր ու ֆիզիկական բոլոր կարողությունները այդ նպատակին հասնելու համար:

«Դատաստանագիրքը» այդ լարումի հոգևոր արժեքի արդյունքն էր:

Մխիթար վարդապետը **«Դատաստանագիրքի»** Նախադրության Բ գլխում բացատրում է օրենքներ գրելու իր պատճառները:

«Մեզ՝ հայերիս, բազում անգամ պարսավել են թե՛ այլադավանները և թե՛ քրիստոնյաները, որ մենք գրավոր դատաստան-դատաստանագիրք չունենք: Չարությունը զորացել է մարդկանց մեջ և վերածվել հոգու անկատարության, վերացրել է կատարելությունն ու վշտակցությունը, սիրո փոխարեն դրել ատելությունը: Դատաստանագիրքը պետք է նպաստի վերականգնելու բնական օրենքի զգացողությունը, կատարելությունը և ատելությունը միմյանց նկատմամբ փոխարինի վշտակցությամբ և սիրով:

Մարդիկ ծուլության պատճառով անգիտակ են օրենքներին, հետևապես նրանց որոշումներն էլ ճիշտ չեն կամ շեղվում են օրենքից:

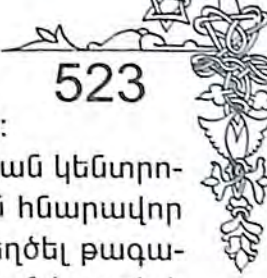
Մովսեսական օրենքը, մարգարեների խոսքը և Ավետարանը մեկ անգամ արդեն տրված լինելով, այդպես էլ մնացել են անշարժ, քարացած. մինչդեռ մարդկանց վարքն ու բարքը տարբեր է և փոփոխվում է ըստ ժամանակի, ըստ ժողովրդի և ըստ երկրի: Նշված օրենքները այդ հանգամանքը հաշվի չեն առել: **«Դատաստանագիրքը»** պետք է նկատի ունենա այդ շատ կարևոր հանգամանքը: Առաջ Սուրբ Դոգին ներգործում էր և նպաստում ճշմարիտ դատաստան կատարելուն: Կրոնը հենց օրենք էր՝ դրված մարդկանց սրտերի մեջ, ուստի գրավոր օրենքի կարիք չկար: Այժմ Սուրբ Դոգին այլևս այն ազդեցությունը չունի մարդկանց վրա...

Դատական գործերը վճռվում են երդմամբ, բայց աճել է չարությունը մարդկանց մեջ և նրանք, չնայած երդումն արգելել է Աստված, տեղի ու անտեղի երդվում են և հաճախ սուտ: **«Դատաստանագիրքը»** գրվում է, որպեսզի հայերը այն չունենալու պատճառով չդիմեն այլազգիներին

Բազում են եպիսկոպոսների, վարդապետների, քահանաների և աշխական գլխավորների կաշառքով և տգիտությամբ ուղիղ դատաստանի խեղաթյուրումը...»:

Մի խոսքով. բոլոր առումներով **«Դատաստանագիրքը»** օրվա պահանջ էր դարձել: Եվ զարմանալի չէր, որ Մխիթար Գոշը Արևելքում և Ներսես Լամբրոնացին Արևմուտքում, գրեթե միաժամանակ գրեցին Զայոց երկու **«Դատաստանագիրքերը»**: Մի տարբերությամբ. Ներսես Լամբրոնացու գործը կյանք չմտավ, մնաց ձեռագրերում և դուրս չեկավ վանքերից: Մխիթար Գոշի ստեղծածը կյանք մտավ՝ դառնալով իր ժողովրդի անխոնջ ուղեկիցը բազում դարեր շարունակ:

Ներսես Լամբրոնացու **«Օրենքները»** անշուշտ նպաստում էին հայ իշխող խավերի դիրքերի ամրապնդմանը երկրի ներսում, սակայն չէին սատարում ընդհանուր համազգային շահերին՝ հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնորոշման ու ազգային ինքնապահպանման գործին:

Երբ հասնենք Կիլիկիա, այս մասին ավելի մանրամասն կխոսենք:

Մխիթար Գոշի խնդիրն ավելի քան կարևոր էր: Սանձել ավատական կենտրոնախույս մղումները մի զսպանակի մեջ, որպեսզի հարմար պահին հնարավոր լինի հզոր պոռթկումով դեն շարտել կաշկանդող արգելքները և ստեղծել թագավորություն: Մխիթար Գոշը իր այս ցանկությամբ ընդառաջ էր գնում երազելի գալիքին և սկզբից սահմանում էր ապագա թագավորության իրավական հիմունքները:

Իր այս կողմնորոշմանն էլ համապատասխան՝ նա ոչ թե օտար օրենքները թարգմանեց հայերեն, այլ ստեղծեց միանգամայն **Ազգային Օրենագիրք**:

Խոսքով Թորոսյանը գրում է.

«Իր «Դատաստանագիրքով» նա ամրապնդում է իշխող խավերի դասակարգային դիրքերը երկրի ներսում, բայց և մեծապես սատարում ընդհանուր համազգային շահերին՝ հայ ժողովրդի ինքնապահպանման ու քաղաքական ինքնորոշման գործին: Այդ պատճառով էլ «Դատաստանագիրքը» ոչ միայն հոգևոր մեծագույն արժեք դարձավ իբրև մատենագիտական գործ, այլ կյանքի կայուն ուղեգիր ստացավ որպես ամենօրյա կիրառության ուղեցույց և որպես իրավա-քաղաքական ծրագիր»:

Գոշը համոզված էր, որ պետությունն ու եկեղեցին այն երկու հիմնական ուժերն են, որոնք պահում են հասարակությունը որպես ամբողջական իրողություն: Այս ուժերը պարզում են այն հարաբերությունները, որոնք կան եկեղեցու և պետության միջև, պետության և իշխանավորների միջև, իշխանավորների ու ռամիկների միջև: Թագավորությունն, այս պատճառով, նպատակահարմար պետական կառուցվածք էր Զայոց համար: Նա քաջատեղյակ էր Զայոց պատմությանը, որը սոսկ պատմություն չէր, այլև դաս ապագայի համար: Եվ նա **«պաշտպանում էր Արշակունիների չիրականացած ձգտումները՝ չկրկնելու համար Բագրատունիների դառը փորձը»**:

Գահի ժառանգական կայուն կարգը պարտադրում էր թագի փոխանցումը հորից ավագ որդուն: Բայց իմաստուն վարդապետը իր **«Դատաստանագիրքում»** պահանջում էր գահի փոխանցումը ոչ անպայման անդրանիկ որդուն, որն անկարող էր կառավարել, այլ այն որդուն, որն առավելագույնս էր համապատասխանում այդ բարձր վիճակին:

Եվ եթե թագավորի որդիները ընդհանրապես անկարող էին այդ դերը կատարելու, ապա գահը պիտի անցներ թագավորի եղբորը կամ թագավորական տան որևէ կարող անձի՝ շրջանցելով նրա որդիներին: Նա պարզապես կենտրոնացված ուժեղ թագավորական իշխանության մեջ էր տեսնում Զայոց գոյատևելու գրավականը և այդ պատճառով էլ թագավորի անձը հայտարարում էր սրբազան և անձեռնմխելի: Թագավորական անձի նկատմամբ նման վերաբերմունք ունեին ժողովուրդների մեծ մասը:

Մխիթար Գոշի ժամանակ **իշխանապետություն** էր, որն արդեն ապահովել էր Զայոց պետականության վերականգնումը:

Սա՝ պետությունը:

Նա գիտակցում էր, որ մահմեդականության ճնշմանը դիմագրավելու համար ճիշտը բոլոր քրիստոնյա ազգային եկեղեցիների միավորումն է մեկ ընդհանուր եկեղեցու մեջ, ինչպիսին եղել էր հազարամյակի սկզբին, երբ դեռ քրիստոնեությունը չէր կոտորակվել և միասնական էր իր ղավանաբանության մեջ:

Երբ եկեղեցին դարձավ աշխարհակալական, նվաճողական քաղաքականության տեր իր երկրի գաղափարախոսը, որն իր բանականերն էր տանում կլանելու համար քրիստոնյա մի այլ երկիր՝ նա կրոնի դիրքերից սրբագործեց իր երկրի վարքագիծը: Նվաճվող երկրները նվաճողին զենքով դիմագրավելուց բացի՝ հարկադրված էին լինում դիմագրավել նաև դավանանքով: Իսկ երբ բացակայում էր կամ թույլ էր զինական ուժը, եկեղեցին էր դառնում տվյալ ժողովրդի ինքնապահպանման գլխավոր պատվարը:

Միջնադարում ընդհանուր եկեղեցու վերականգնման դրոշակակիրները երկուսն էին. լատին Արևմուտքը իր պապով և ուղղափառ Բյուզանդիան իր պատրիարքով։ Սրանց դրոշի վրա նույնպես գրված էր ի քրիստոս եղբայրության ու հավասարության կոչը, ու թեև եկեղեցիների միությունը քարոզվում էր հանուն քրիստոսի՝ ծառայեցվում էր միայն հոգուտ լատինական աշխարհի և Բյուզանդիայի աշխարհակալական միտումների։ Նրանք միանման վտանգավոր, կլանիչ ուժ էին փոքր ժողովուրդների համար։ Վտանգվում էր փոքր ժողովուրդների մշակութային ինքնությունը և հող էր պատրաստվում նրանց քաղաքական ինքնությունը վերացնելու համար։

Գոշականք

Եկեղեցու միության ջատագովների նպատակը հայ ժողովրդին կլանելու հեռահար ու շատ գործնական նպատակ էր հետապնդում: Այս պատճառով էլ Մխիթար Գոշը մերժում է ընդհանուր եկեղեցու գաղափարը և կանգնում **ազգային** եկեղեցիների սկզբունքների պաշտպանության դիրքերում: Հայ ժողովրդի համար ընդհանուր եկեղեցու գաղափարն ու քաղաքականությունը նույնքան թշնամական էր, որքան իսլամը. առաջինը թերևս ավելի վտանգավոր էր, որովհետև թշնամությունը վարպետորեն քողարկվում էր բարեկամական երկերեսանի հավաստիացումներով:

Եղել է և այնպես, որ եկեղեցու հայրերից ոմանք կամեցան զիջումներ անել, բայց հետո իրենք հասկացան, թե ինչ վտանգ կա, երբ ենթարկվում են: Կամաց-կամաց կանքը մոխրանում, փոշի է դառնում օտարամուտ ու անհարազատ կամաց կանքը մոխրանում, փոշի է դառնում օտարամուտ ու անհարազատ սովորույթի մեջ: Ծեսը չէ, կամ հավատամքը, որ Գոշն ուզում էր անաղարտ պահել... Սրա կամ նրա օտար լծի տակ հավատքը եղավ միակ միարար ուժը, որ տիրողների համար անտեսանելի ներքին կապերով շաղախեց իրար կոտորակ-ված երկիրն ու ժողովուրդը:

ված երկիրն ու ժողովուրդը:
Թվում է. ի՞նչ մի մեծ բան է, երբ քրիստոնյա ազգերը զիջում են միմյանց ինչ-
որ ծեսերում... Բայց ե՞րբ է եղել, որ զիջել են փոքր ազգերին... Հռոմը և
Բյուզանդիոնը վտանգավոր էին, ինչպես սելջուկը: Կվերցնեն ազգդ իրենց ազգի
մեջ բարեկամության շողմն խոսքերով ու արարքներով, իբրև առ մերձավորն
ունեցած սիրուց, և կգուրգուրեն այնքան ժամանակ, քանի դեռ նա փոքր-ինչ
սթափ է, իսկ երբ այդ միտքն էլ իսպառ մթագնի կեղծավորության շնուքի թույնով,
այն ժամ էլ հանուր մի ազգի թաղման ծես կլինի, օտար լեզվով հնչող պատա-
րագով:

...Մխիթար Գոշը իր «**Դատաստանագրքի**» օրենքներով ձգտում էր ամրապնդել Հայոց եկեղեցին որպես ազգային ինքնության կարևոր պաշտպան: Սակայն նա դեմ էր, որ դավանաբանական տարբերությունները դառնան ժողովուրդների հարաբերությունների խզման պատճառ. «...**եթե ոչ կարեն միաբանել, բայց կառող են թշնամիք միմեանց չլինել**»:

[illegible]

Սակայն սրանց հետ հավասար պետությանը պարտադիր
կանր:

...Հնագույն իմաստասերները հավաստում էին, որ բնությունից մարդն ազատ է ծնվել, անսպասելի ընկալելով հետո: Եվ այսօր էլ, որոշ գերի է բերում և

Ունանք դրա պատճառը համարել են պանսլավացի, որը գործում էր իմ
դարձնում անագատ: Մյուսները դա համարել են Աստծո պատիժը մարդու
նախածին մեղքի համար: Արիստոտելը բնական է համարել, որ մարդկանց մի

Մխիթար Գոշը առաջիններից էր, որ անազատության պատճառը համարել է հողն ու ջուրը: Ոմանք տեր են հողի ու ջրի, ոմանք զրկված են նրա չնչին չափից անգամ:

«Դատաստանագիրքը» գրվեց նաև այն զրկվածների համար, որոնք չեն հասնում համար:

...Հայաստանն ազատագրվել էր ծախվա մոլորազանդությունից, հարկեր տալու պարտադրանքից, բայց ուժեղացել էր բևեռացումը, հողի, ջրի և այլ հարստությունների կենտրոնացումը փոքրամասնության ձեռքում:

Հողագրկված շինականը աղքատանում էր և օրվա հացը վաստակելու համար դառնում էր վարձկան: Հին ու նոր, անընդհատ ավելացող տուրքերը հոգուտ եկեղեցու, իշխանի, վաշխառությանը, հարկահանությանը հարստացած հողատերի, վաճառականի, ոստիկանի կամայականությունները, երբեմն նույնիսկ բացահայտ հափշտակությունները սրում էին անապահովության զգացումը գեղջուկ-շինականի հոգում, որի ձեռքերով, փաստորեն, ստեղծվում էր երկրի հարստությունը:

Գոչ վարդապետը գիտեր, թե ինչ ծանր ու դժվար հետևանք կարող է ունենալ գեղջուկի այս հավիտենական հարստահարումը: Պավլիկյան և Թոնդրակյան հզոր շարժումները ռամիկ-շինականության իրավունքների ոտնահարումի, նրա մարդկային արժանապատվության անտեսման արդյունք էին:

Մխիթար իմաստուն մարդը գիտեր, թե ինչպես կարելի է դրա առաջն առնել: Նա իր «**Ղատաստանագրքի**» օրենքներով պաշտպանում էր շինականին, անթույլատրելի համարում, երբ ավատատերերն ու եկեղեցին ընչազրկության են դատապարտում նրան:

Սաստուն էր վաշխառուներին ու արգելում վաշխը, պատիժ սահմանում պաշտոնյաների չարաշահումների համար: Նա, անշուշտ, հանձնարարում էր շինականին հնազանդ լինել, վճարել օրենքով սահմանված հարկն ու տուրքը, բայց միայն այդքանը և ոչ ավելին...

Հայրենիքի վերականգնումը իրական հիմքերի վրա դնելու համար աշխատում էր բարեփոխել բազմաթիվ խաթարումներ ունեցող ներկան: Եկեղեցական դասը պիտի զբաղվի հոգևոր գործերով, աշխարհիկ, իշխող դասը չպետք է միջամտի եկեղեցու գործերին...

Ե՛վ եկեղեցական, և՛ աշխարհիկ ավատատերերը պիտի չնեղեն շինականին, որովհետև տերերը **«յաստուծոյ կարգեցան ի պահպանութիւն եւ ի փրկութիւն աշխարհի եւ ոչ ի կործանումն»**:

Օրենքը՝ պիտի կազմակերպի պաշտպանություն չարաշահումների ու կամայականությունների դեմ. **«... զի ուր դատաստանք պակաս է՝ խռովութիւն բազում է, եւ ուր դատաստանք եւ իրաւունք կայցեն՝ խաղաղութիւն բազում է յաշխարհի եւ յեկեղեցիս...»**:

Եվ, իսկապես, եթե լինի ներքին խաղաղություն՝ հնարավոր կլինի մշտապես հավաք պահել ժողովրդի բոլոր ուժերը ընդդեմ արտաքին թշնամու:

Միասնությանը կնպաստի նաև երկրի ներքին շուկան: **«Ղատաստանագրքի»** օրենքները արգելում են այս ու այն գավառի, կամ իշխանական տիրույթների սահմաններում գանձվող մաքսերը:

Եվ բարձրագույն իշխանության մենաշնորհը պիտի լինի սահմանել

միասնական չափ ու կշիռ և միասնական գներ:

Ի դեպ. ազատագրված հայրենիքում ոչ միայն հայ, այլև մահմեդական հպատակներ էին ապրում: Պետք էր որոշել սրանց իրական կարգավիճակը: Մահմեդական պետություններում քրիստոնյա հայերի շահագործումը, կողոպուտի հասնող ծանր հարկերը, մշտական թալանը, կրոնական անհանդուրժողականությունը, մարդկային արժանապատվության անխնա ոտնահարումը նրանց հասցրել էին մինչև իրավագուրկ ստրուկի վիճակի:

Թվում է **«Ղատաստանագիրքը»** Հայոց պետության մուսուլման հպատակներին պիտի դներ նույն վիճակի մեջ, ինչ հայ հպատակներն էին մուսուլման կառավարման մեջ:

Բայց այս **«Ղատաստանագիրքը»** գրված էր **ճշմարիտ հայի ձեռքով և միանգամայն համապատասխան էր նրա ազգային բնավորությանը**: Հայոց **Օրենսգիրքը** թույլ չէր տալիս կրոնական անհանդուրժողականություն, չէր ոտնահարում մահմեդականի մարդկային արժանապատվությունը: Ցանկացած մահմեդականի անձը, կյանքը, գույքը պաշտպանվում էին նույն օրենքներով, ինչ օրենքներով որ պաշտպանվում էին որևէ հայի անձը, կյանքը, գույքը...

Մխիթար օրենսդիրը բարձրաստիճան հոգևորական էր և չէր հանդուրժում իսլամը որպես կրոն: Բայց սա չէր վերածվում **իրավական խտրականության**: Նա հանդես էր գալիս մարդկայնության դիրքերից, որտեղ կրոնական հակառակորդներին տալիս էր **«մարդամեծար»** համակեցության սքանչելի գաղափարը:

Երբ Հայաստանն ազատ է եղել, սեփական պետականության պայմաններում դատական իրավասության բարձրաստիճան տնօրինողը եղել է թագավորը: Այս աշխարհիկ ատյանից բացի, եղել է հոգևոր ատյան՝ կաթողիկոսի գլխավորությամբ:

Օտարատիրության պայմաններում մշտապես մեծացել է կաթողիկոսի դերը, որպես դատական իրավասության բարձրագույն կրող:

Միջնադարյան Հայաստանում ընդհանրապես դատարանի դեր էին կատարում նաև երբեմն հրավիրվող եկեղեցական ժողովները, որոնք իրենց հիմնական աշխատանքից բացի քննում էին նաև դատական գործեր կամ գումարվում էին հատկապես այդ նպատակով:

Հիմա երկիրն ազատ էր և գործում էր նաև թագավորական ատյանը: **«Ղատաստանագիրքը»** գրվելու ժամանակ Մայր Հայրենիքում թագավորություն չկար, իսկ Կիլիկյան թագավորությունը դեռ չէր ստեղծվել: Սակայն Հայոց Աշխարհի երկու ծայրերում ներքին և արտաքին իրադրությունները զարգանում էին ի նպաստ դրա: **«Ղատաստանագիրքը»**, ի դեմս Ջաքարյան իշխանապետության, սահմանում էր թագավորական դատա-իրավական օրենքները:

Բացի թագավորական բարձրագույն աշխարհիկ ատյանից, գործում էին նաև իշխանական դատարանները իրենց տիրույթներում: Սրանց գլխավոր դատավորները իշխաններն էին, որոնք, սակայն, չունեին մահվան դատապարտելու իրա-

Մեր խնդիրը չէ քննել և ներկայացնել Մխիթար Գոշի «**Դատաստանագրքի**» 254 հոդվածները: Ասենք միայն. «**Դատաստանագիրքը**» նպաստեց, անշուշտ, այն նպատակների իրագործմանը, որոնց համար ստեղծվել էր: «**Դատաստանագիրքը**» մտավ շրջանառության մեջ անմիջապես և գործեց մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը:

Անչափ կարևոր է ամուսնացողների ազատ կամքը:
Հայ կանոնական և աշխարհական օրենսդրությունը առաջին հայրապետ-
ներից ու եկեղեցական ժողովներից սկսած շեշտել է, որ ամուսնությունը պետք է
լինի **կամավոր ցանկությամբ՝ նախապես միմյանց տեսնելուց հետո**: Սակայն

ամուսնության կայացման համար անհրաժեշտ է ծնողների համաձայնությունը:

Ամուսնությանը արգելող հանգամանք կարող էր լինել **չհասությունը**, որի պատճառներից մեկը արյունակցական հարազատությունն էր: Շահապիվանի 447 թվականի ժողովում կանոնակարգվել է մինչև չորրորդ ազգակցականության աստիճանի արգելումը: Մխիթար Գոշը ևս արգելում էր ազգականների՝ մինչև չորրորդ սերնդի ամուսնությունը:

Ամուսնության արգելք կարող էր հանդիսանալ նաև հոգեկան հիվանդությունը, անբուժելի բորոտությունը, կույր կինը:

Հետաքրքիր են ամուսինների անձնական և գույքային հարաբերությունները: **«Դատաստանագրքում»** սահմանված է, որ տղամարդը տան գլուխն է, որին ենթարկվում են ընտանիքի մյուս բոլոր անդամները: Կինը՝ նույնպես: Բայց Հայոց ընտանիքում տղամարդու ինքնիշխանությունը ինքնանպատակ բռնակալություն կամ կամայականություն չէ: Տղամարդը վարում է ընտանիքի տնտեսությունը, ներկայացնում է իր ընտանիքը արտաքին աշխարհում: Նրա իշխանությունը բխում է ոչ միայն օրենքով սահմանված, այլ սովորույթով սրբազորված պարտականություններից: Ամուսինը պարտավոր է հարգել իր կնոջը, մարդկային լինել նրա նկատմամբ, հոգալ նրա բոլոր կարիքները, ապահովել նյութական բարեկեցությունը, խնամել հիվանդության դեպքում, հոգալ բուժման համար անհրաժեշտ ծախսերը, պահպանել ամուսնական հավատարմություն: Ի դեպ, եվրոպական մի շարք երկրների օրենսդրությունները իրավունք էին տալիս ամուսնուն ծեծել կնոջը՝ նրան խրատել-ուղղելու նպատակով:

Իսկ, ըստ Մխիթար Գոշի **«Դատաստանագրքի»**, ամուսինը ոչ միայն իրավունք չուներ դաժանությամբ վարվել կնոջ հետ, ծեծել նրան, այլ նման արարքների համար ամուսինը պատասխանատվության էր ենթարկվում: Եվ կնոջ իրավունքների համեմատական հավասարությունը տղամարդու հետ՝ հիմնված էր ամուսինների գույքային հարաբերությունների վրա:

Ընտանիքում կնոջ գույքը գոյանում էր նրա օժիտից և այն նվերներից, որ նա ստանում էր իր ամուսնուց և երկու կողմի հարազատներից: Այս երկուսն ունեցել են սեփականությունն էին մինչև վերջ, չնայած ամուսինն էր տնօրինում դրանք: Գույքի աճի մի մասը, ասենք՝ նրա բերած անասունների աճի կեսը ավելանում էր կնոջ գույքին, մյուս կեսը անցնում էր տղամարդուն: Կնոջ մահվամբ, եթե անգավակ էր, ամբողջ գույքն անցնում էր նրա ծնողներին և ոչ թե ամուսնուն, իսկ գավակներ ունենալու դեպքում՝ նրանց: Երբ մահանում էր տղամարդը, ընտանիքի գույքից անջատվում էր կնոջ սեփականությունը և նոր միայն անացածը կարգավորվում էր ժառանգական իրավունքով: Ապահարգանի դեպքում, որի պատճառներն էին. ամուսնական անկարողությունը, անլությունը, այն հիվանդությունները, որոնք անբուժելի էին կամ կարող էին ազդել սերնդի վրա, կրոնափոխությունը, անբարոյական վարքը, փոխադարձ ատելությունը՝ կինն ստանում էր իր ամբողջ գույքը՝ եթե մեղավորը նա չէր, իսկ հակառակ դեպքում՝ մյուս կողմին էր տալիս իր սեփական գույքի մի մասը **«վասն անարգութեան պսակին»**:

Եթե մահանում էր ամուսիններից մեկը, մյուսը, որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, կարող էր նորից ամուսնանալ:

«Դատաստանագիրքը» կարգավորում էր նաև ծնողների և զավակների անձնական և գույքային հարաբերությունները:

Հայրերի հանցագործության համար որդիները և որդիների հանցանքների համար հայրերը պատասխանատու չէին: Հոր կենդանության ժամանակ համար հայրերը պատասխանատու չէին: Հոր կենդանության ժամանակ համար հայրերը պարտավոր չէին թափահաս որդիները կարող էին բաժանվել ծնողներից և ծնողները պարտավոր չէին կարողությունից հասանելիք տալ նրանց: Գործում էր նաև անդրանիկության իրավունքը:

Ըստ օրենքի, առաջին կարգի ժառանգները զավակներն էին, ապա նոր միայն ծնողները, եղայրները, կամ եթե այդպիսիները չկային՝ մինչև չորս սերունդ կարող էին ժառանգ համարվել: Իսկ եթե սրանք էլ չկային՝ ժառանգությունը համարվում էր տիրագուրկ և գույքն ամողջությամբ անցնում էր պետությանը կամ եկեղեցուն:

Ժառանգատուի տղաներն ու աղջիկները ժառանգում էին հավասարապես: Զամուսնացած քույրը ժառանգում էր եղբայրներին հավասար չափով, ամուսնացածը՝ եղբայրների հասանելիքի կեսը միայն, այն պատճառաբանությամբ, որ ամուսնացած աղջիկը հոր տանից բաժինք է ստացել և եթե նա թյամբ, թե ամուսնացած աղջիկը հոր տանից բաժինք է ստացել և եթե նա մյուսների հետ հավասար չափով նաև ժառանգություն ստանա, ապա հոր տանից նրա ամբողջ ստացածը ավելին կլինի, քան եղբայրներինը և չամուսնացած քույրերինը, իսկ դա **«ոչ է արդարութիւն»**:

Ժառանգման ենթակա ամեն ինչը կոտորակվում էր ըստ ժառանգների թվի... Բայց նախօրոք ժառանգության մեկ վեցերորդ մասը առանձնացվում էր մոր համար:

Մխիթար Գոշը **«Դատաստանագրքի»** նշանակության մասին նաև ասում է. **«...Կանոնները հոգու, և հոգին՝ մարմնի ուղղիչն է, ու թեև միմյանցից բաժանված են, սակայն շատ բաներում միասնական են: Այսպես և հոգին ու մարմինը. բնույթով երկու անխառն էություն լինելով՝ միմյանց հետ միավորվելով, դառնում են մի և հաճախ գործում են միասնական մի կամքով: Այդ պատճառով էլ, թեև լինում է, որ մի կանոնով են առաջնորդվում, սակայն միմյանց չեն բացառում:**

...Արդարներին և կյանքում ուղիղ ընթացողներին դատարան չկա, և արդարամիտ մարդը չի վախենում ոչ երկնավոր, ոչ երկրավոր դատավորից: Առաքինությունն արդարությունն է, որը երեքի. հույսի, հավատի, սիրո վրա է հիմնված և դեր ունի հավասարելու անհավասարը և մեղսագործին և ոսկերչական արհեստին. ոսկին նախապես հանքի մեջ աներևույթ է և դժվարությամբ կորզվելով՝ զարդարանքի մեջ արդեն ազնվագույն է»:

Այս **«Դատաստանագրքին»** սպասում էին և՛ Հայոց իշխանապետ Զաքարիան ու նախարար-իշխանները, և՛ Գրիգորիս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, և՛ Հայաղվանքի կաթողիկոս Ստեփանոսը, և՛ ժողովուրդը...

Մխիթար Գոշի «**Դատաստանագիրքը**» գործող օրենսգիրք է եղել նաև Հայոց հնագույն գաղթօջախներում:

...Հայերը Լեհաստան են գաղթել 11-րդ դարի երկրորդ կեսից և արդեն 14-րդ դարում մեծ համայնք էին կազմում և կառավարվում էին իրենց տանուտերերով ու ավագներով, ապրում էին իրենց հետ բերած իրավունքով, բարքերով ու սովորույթներով:

Լեհաստանի թագավորները ելնելով իրենց երկրի առևտրի, արդյունագործության զարգացման նպատակահարմարությունից, հայերին տվել են իրավական արտոնություններ:

Լեմբերգի համալսարանի ուսուցչապետ, գերմանական իրավունքի հայտնի պատմաբան, պրոֆեսոր **Ֆերդինանդ Բիշոֆ** վկայությամբ՝ այդ արտոնությունները պատճառ են դարձել հատկապես Լեմբերգ-Լվովում հայկական և տեղի քաղաքային համայնքների միջև բախումների, որոնց պատճառը տնտեսական էր, որովհետև տեղի վաճառական և արհեստագործական խավը նեղվում էր հայկական մրցակցությունից: Քաղաքային համայնքը թագավորին ուղղած բողոքագիր-խնդրագրի մեջ տրտնջում է, թե **«...Կաթողիկեաց քաղաքացեաց վիճակեն վատթարագոյնը չկա, եւ չկայ քաղաքին Հայոց վիճակեն լավագոյնը»:**

Բիշոֆը գրում է.

«Բարձրանալու իրենց ձգտմամբ հայերը հաճախ հակասության մեջ էին ընկնում տիրապետող գերմանական քաղաքային համայնքի հետ, հատկապես դատաիրավասության կապակցությամբ, որի շուրջը թունդ վեճեր էին մղվում երկու հարյուր տարի շարունակ: Մինչդեռ հայերը վկայակոչելով ավանդությունը, չէին ուզում ընդունել ոչ մի դատաիրավասություն, բացի իրենց սեփական ավագներից...»:

Սիգիզմունդ Մեծը, վերջ տալու համար այս վեճերին, հրամայեց հայերին իրենց **«Դատաստանագիրքը»** թարգմանեն լատիներեն և ներկայացնեն իրեն: Հայերը թագավորին ներկայացրին իրենց Օրենսգրքի թարգմանությունը, որը և հաստատվեց:

Լեհահայ գաղութը այնուհետև ղեկավարվել է Սիգիզմունդ Մեծի հաստատած **Մխիթար Գոշի Հայոց «Դատաստանագրքով»:**

Լատիներեն այս **«Դատաստանագիրքը»** կորստից փրկեց և առաջաբանով և բացատրություններով 1862թ. հրատարակեց Ֆերդինանդ Բիշոֆը, որն այն, շատ պատահաբար, գտել էր Լեմբերգի համալսարանի գրադարանի արխիվներում:

1601թ. Մխիթար Գոշի **«Դատաստանագիրքը»** բացի լատիներենից թարգմանվել է լեհերեն և հայատառ ղաչաղերեն, որը մեծ արժեք է ներկայացնում որպես սակավաթիվ հուշարձաններից մեկը և որպես հնագույն փաստաթուղթ՝ մեռած այս լեզուն ուսումնասիրողների համար:

Համեմատական իրավագիտության մեծանուն մասնագետ **Յ. Կոհլերը** լեհահայոց **«Դատաստանագիրքը»**՝ համարում է մի անգին հիշատակարան

իրավագիտության համար. **«...յիշատակարան մը՝ որ մեր աչաց առջեւ լուսաւոր կը դնէ, թէ ինչպէս հայ իրաւանց ձեռօք արեւելեան բան մը յԱրեւմուտս գօրացաւ, արեւելեան բան մը՝ որ դարաւոր երկար պատե-րազմներէ ետեւ արեւմտեան իրաւանց տեղի տուաւ»:**

Միթե՞ պարտության պատճառը այն էր, որ Արևմուտքի իրավունքը հաղթեց հայերի իրավական օրենսդրությանը, և ոչ թե այն, որ մայր հողից կտրված, օտար հողում արմատակալած Հայոց համայնքն ուժացավ՝ կորցնելով իր լեզուն, հողում արմատակալած Հայոց համայնքն ուժացավ՝ կորցնելով իր լեզուն, ավանդույթները և դանդաղորեն ներծծվեց իր սեփական հողի վրա ապրող ժողովրդի մեջ, ընդունելով և՛ նրա լեզուն, և՛ նրա սովորույթները, և՛ նրա դավանանքը, և՛ օրենքները: Այսպես էր, որ Արևմուտքը հաղթեց հայերին, որ Արևելքից էին...

Մխիթար Գոշի **«Դատաստանագիրքը»** ունեցել է նաև վրացերեն խմբագրություն, որը կապված է Վախթանգ Վեցերորդի անվան հետ: 18-րդ դարի սկզբներին Վախթանգը, որն իր ժողովրդի մեծ լուսավորիչներից էր, կազմեց **«Հավաք օրինացը»**, որով ձգտում էր կարգ ու կանոն հաստատել ավատական դատական կանայականության առօրյայում և դրանով ամրապնդել մայրամուտ ապրող պետականությունը: Վախթանգն իր «Հավաքի» մեջ մտցրեց ոչ միայն նախորդ դարերում ստեղծված և գործող վրաց օրենքները, այլև Մովսեսական, Հունական և Հայկական օրենքները: Հայկական օրենքները՝ Գոշի **«Դատաստանագիրքը»** էր, որը վրացերեն թարգմանվելիս որոշ փոփոխությունների է ենթարկվել՝ կապված տեղի ու ժամանակի պայմանների հետ:

Կարծելով մանրամասներն ասենք, որ ակադեմիկոս **Ի. Ջավախաշվիլին** և **Ի. Դոլիժեն** գտնում են, որ Մխիթար Գոշի **«Դատաստանագիրքը»** բնագրով և թարգմանաբար Վրաստանում գործել է Վախթանգ թագավորից շատ առաջ:

Հայկական այլ գաղթօջախներում ևս Գոշի **«Դատաստանագիրքը»** գործում է մինչև այժմ:

...Սուղանի Հայկական գաղթօջախի վարչական ժողովի առաջին նախագահ **Սարգիս Իզմիլյանի** (պաշտոնավարել է 1917-1949թթ.) ջանքերով գաղութը ճանաչվել է պետության կողմից և ստացել մի արտոնություն ևս. ժառանգական իրանալիքի բնագավառի գործերը քննելիս՝ Սուղանի դատարանները պետք է ղեկավարվեն Մխիթար Գոշի **«Դատաստանագրքով»:**

...1930թ. մի հայ փաստաբան, **Վ. Խրլազյան** անունով, դիմում է Հալեպ՝ **Նշան Սայաթճյանին**, որ նրան փոխ տա Մխիթար Գոշի **«Դատաստանագիրքը»**՝ Կալկաթա քաղաքի մի հարուստ հայ հանգուցյալի կտակի կապակցությամբ: Մեղելուց առաջ այս կալկաթացի հարուստ հայը իր կտակում պահանջել է, որ իր ժառանգությունը բաժանվի ըստ Մխիթար Գոշի **«Դատաստանագրքի»** օրենքների:

Հալեպից **«Դատաստանագիրքը»** ուղարկվում է Հնդկաստան, որտեղ անգ-

Վեց ամիս հետո փաստաբան Խրլագյանը ետ է վերադարձնում «Դատաստանագիրքը» հայեպ:

Երիշտ այն առակի Արտուկտի նման...

Գերեվարության ամենադժան ժամանակներում: Եվ ոչ միայն չվարկածացել:
Կարծիք կա, հենց մեր ժամանակակից պատմագիտության մեջ, որ Հայոց հիմ
պատմությունն ամբողջությամբ ողբի ու լացի պատմություն է կորցրածի համար:
Որ հայերը բացի ողբից ու լացից, ուրիշ ոչինչ չեն ստեղծել, քանզի միշտ կորցրել
են: Բայց, եթե կորցնելու ոչինչ չեն ունեցել, ի՞նչն են կորցրել: Կամ թե՛ միշտ
պարտվել են... Որ չի եղել հաղթանակների ոգևորություն, որովհետև չեն եղել այդ
հաղթանակները: Սելջուկների դեմ տարած հաղթանակներն էլ տարվել են,
որովհետև վրացիներն են եղել այդ հաղթանակները ապահովողը: Իր տեղում
մենք երկար պատմեցինք այդ մասին: Եվ համոզվեցինք. սելջուկների դեմ
տարած հաղթանակը Հայոց և վրաց երկրների ազատագրումը եղավ, որովհետև
հայերն էին առաջնորդները իրենց հզոր բանակներով:

Հայերը՝ որոնք Ձաքարյան իշխանապետության հետ գրեթե միաժամանակ կերտեցին Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը:

Հազարավոր տարիների պատմությունը անընդհատ, անառարկելի փաստերով ապացուցում է, որ հայը ոչ միայն գիտեր քաջաբար կռվել, կառուցել, ստեղծել, այլ նաև գիտեր ապրել: Ապրել թեկուզ ամենաժամտ թշնամու տիրապետության տակ և հույսի, հավատի, սիրո եռամեծար զգացումները իմաստաբար փոխանցել իր սերունդներին՝ երբեք չխամրող **Դպրության** ուժով, որն իր ապրելու կորովը դաստիարակելու դարբնոցն էր: Եվ, հասկանալ **ազգի բնավորությունն** ու նրա գոյության Ոգեղենի տարածքը առանց նրա **Դպրոցը** ճանաչելու, հնարավոր չէ:

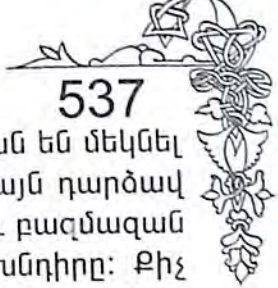
Արդեն առիթ ենք ունեցել պատմելու հեթանոս ժամանակներում կուտակված Հայոց մշակութային ահռելի ներուժի, նրա աշխարհաճանաչողության փորձի, կառուցողական տաղանդի, իմացաբանական ու մշակութային ձեռքբերումների, դավանանքի և բնավորության մասին, որի խտացումը նրա աստվածների եության ընդերքում էր:

Քրիստոնեությունը ոչինչ չփոխեց այդ եության մեջ, թեև արտաքին նյութական նրա արժեքները անմտածված և անհեռատես կերպով ոչնչացվեցին: Ոչնչացման էին դատապարտված նաև ազգային ներքին ձեռքբերումները, եթե դպրությանը նորից չհառներ ինքն իր խորքերից և **Ոգեղենի** նոր պայծառացում չապրեր: Որևէ պատերազմ, արտաքին, թե ներքին, երբեք չի կարողացել անդամահատել նրա ստեղծագործ **Ոգին** այն աստիճան, որ նա չկարողանա իր կորուստներից նորից հառնել:

Քրիստոնեության ու հեթանոսության անագորույն կռվում Հայոց հնագույն տաճարներում կուտակված քաղաքակրթության բոլոր ապացույցների հետ կործանվեցին նաև տաճարներում գործող Հայոց դպրոցները: Այդ կործանումներից փրկված Արամազդի տաճարի Օղյուպոս քրմապետի մատյանը, որպես հազվագյուտ մի նմուշ, հասել է մինչև Մովսես Խորենացու ժամանակները՝ ապացուցելով, որ տաճարները միայն պաշտամունքի վայրեր չէին, այլև՝ գիտության ու մշակույթի գանձարաններ:

Հայոց կործանված մշակույթի ավերակների վրա բարձրանալով՝ քրիստոնեական մշակույթը այդ ավերակների ընդերքներից էր ստանում դպրության հանդեպ ունեցած իր կարևոր զգայնությունը: 4-րդ դարից մինչև 5-րդ դար ընկած ժամանակահատվածի այս բաց տարածության ընթացքում, մինչև Մաշտոցյան գրերի գյուտը, Հայաստանում բացվում էին հունագիր և ասորագիր դպրոցներ, բայց դրանք չէին կարողանում խարխուլել Հայոց Ոգեղեն տարածքի ամբողջությունը: Որքանով այն կմնար անաղարտ, եթե ժամանակին չհասներ Մաշտոցյան հանճարեղ գյուտը:

Դպրոցներ էին բացվում ամենուրեք: Սակայն այդ դպրոցներում գիտակ ուսուցիչներ ունենալու համար պետության ջանքերով և հովանավորությամբ մեծ խմբերով՝ **«գունդ-գունդ»** երիտասարդներ էին ուղարկվում այլ երկրներ սովորելու, որպեսզի վերադառնալով՝ ամեն իմաստով դառնան Հայոց դպրոցների

պատրաստված ուսուցիչներ: Հայերը միշտ էլ հեռագնա ուսուցման են մեկնել դեռ ամենավաղ դարերից սկսած, բայց 5-րդ դարի սկզբներին այն դարձավ **Հայոց Տառերով** դպրոցները իմաստասիրական ամենատարբեր ու բազմազան գիտելիքներով օժտված ուսուցիչներով ապահովելու կարևոր խնդիրը: Քիչ ժամանակ անց հայերը իրենց սեփական դպրոցներում կարողացան պատրաստել **«հանճարամիտ, բանիբուն»** իրենց ուսուցիչներին:

Այս մասին իր տեղում նույնպես պատմել ենք սիրով... Եվ որպեսզի հիմա չսանձահարենք ժամանակի սլացքը անտեղի կանգառներով՝ վերադառնանք 12-րդ և 13-րդ դարեր և բախենք այն դպրոցների դռները, որոնց ուզում ենք ճանաչել:

Հայաստանում, բացի եկեղեցիներում և վանքերում գործող դպրոցներից, եղել են նաև **Հասարակական, Մասնավոր և Տնային** դպրոցներ:

Հասարակական դպրոցների վիճակը անմիջապես կապված է եղել Երկրի անցուդարձերի հետ, և առավելապես, վատթարացել է պատերազմների ժամանակ, երբ Երկիր են ներխուժել օտար նվաճողները: Յուրաքանչյուր նվաճող փորձել է արգելել Հայոց դպրոցների գործունեությունը, նույնիսկ՝ տներում կազմակերպված դպրոցներում երեխաների ուսուցումը: Այսպես քայքայվում էին Հասարակական դպրոցները, որոնք ժողովրդական էին և ստեղծված էին ժողովրդի ամենատարբեր խավերի համար, նրանց ընդհանուր կրթության համար **«դպրոցը հոտին ուսմաց»:**

Բայց միևնույն է. որքան էլ դաժան լինեին նվաճողի ժամանակները, Հայոց վաղ միջնադարյան դպրոցները փոքրացած, թե նվազ թվով աշակերտներով, այնուամենայնիվ, եղել են: Հասարակական այս դպրոցները ամփոփվել են տնային, մասնավոր դպրոցներում և գոյատևել են:

Դրանք գործում էին և՛ իշխանական անառիկ ամրոցներում, և՛ գյուղերում ու ավաններում՝ վարձված խրճիթներում կամ սեփական տներում: **Լեոն իր «Պատմություն. Երևանի Հայոց թեմական դպրոցը 1837-1912թթ.»** աշխատության մեջ, անդրադառնալով 5-րդ դարի Հայոց դպրոցներին գրում է.

«Հայ դպրոցի դասական շրջանն է, նրա մեջ սնուցվում են ժողովրդական-ռամկավարական գաղափարներ, հասարակությունը բաժանված էր անհա-վասար դասերի, ազատ և անազատ անունները սոցիալական դիրքորոշողներն էին, բայց հայ դպրոցի մեջ հավասար իրավունքով դաստիարակվում էին և Վահան Ամատունի նախարարը և Վանանդի գեղջուկ Ղևոնդ երեքը»:

Այսպես. Լեոնի կարծիքով, դաստիարակությունն ու կրթությունը միատեսակ ուժ ունեին Հայոց բոլոր ժամանակներում և տարբեր պայմաններում...

Որովհետև հազարամյակների փորձ ունեցող ժողովրդի արյան մեջ էր Գիտության և կրթության արժեքի գիտակցումը: Եվ, թերևս, այս գիտակցումն էր, որ հավասարության նշան էր դնում իշխանի և ռամիկի միջև:

Ավատատերն ուներ իր դպրոցը ապարանքում և ժողովուրդը՝ իր դպրոցը խրճիթում, և նրանք միատեղ ծառայում էին նույն կարևոր գաղափարին:

Եղել են և **Գիշերօթիկ դպրոցներ**, որոնց նպատակը **Գրիգոր Մագիստրոսի** խոսքերով՝ **«ուսուցանել զմանուկս, սնուցանել զորբս»**: Իսկ **Կիրակոս Գանձակեցին** վկայում է, որ այնտեղ **«զամենայն ինչ հասարակաց լինել»**:

Տարբեր տիպի, աստիճանի և բովանդակության դպրոցների, նրանց երկար-ամյա փորձի, ավանդույթների, կարգ ու կանոնների, վատ ու լավ սովորույթների, անընդունելի երևույթների դեմ պայքարի և նրանց կանխելու մասին օրենքների կհանդիպենք **Մխիթար Գոշի** և **Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքերում**: Եթե չլինեին այդ դպրոցները, նրանց մասին օրենքներ չէին գրվի:

Օրինակ. չունևոր խավերի ու չքավորների երեխաների սովորելու, նրանց ուսման վարձի վերաբերյալ հատուկ կանոնների առկայությունը **Դատաստանագրքերում**: Անվճար ուսուցման գաղափարը, որն ավանդության ուժով Հայաստանում առաջացել է ամենավաղ ժամանակներում՝ այժմ **Դատաստանագրքերում** օրենքի ուժ է ստանում:

«Ձրի արեք ուսումը... որ շատերը գան ուսում առնեն»: Սա հոգևոր բարձր քաղաքակրթության դիրքերում գտնվող ժողովրդի կարևոր մտահոգության արդյունք էր, որը բացահայտում էր նրա բնավորության մի լավագույն կողմը և:

Հայաստանում, օտարատիրության ժամանակ, երբ նվազում էր դպրոցների քանակը, ուսյալ քահանաներն ու վարդապետները **«շրջէին գյուղէ գյուղ...»** դեգերում էին տեղից-տեղ և ուսուցանում մանուկներին: Այս սովորույթը անմեռ կար բոլոր ժամանակներում, երբ իրար հաջորդող արշավանքները, ավերածություններն ու կոտորածները փակում էին հասարակական դպրոցների դռները: Այս վարդապետներն ու քահանաները իրենց ճգնավորի ու թափառականի կյանքի իմաստը դարձնում էին մանուկներին ծառայելը, նրանց դպրությանը առնչելը, դրանով հուսալի դարձնելով ծանր ժամանակների հետ խարխուլող դպրոցի հիմքերը և ապահովելով ապագայի հետ ունեցած կապը:

«Ձորդիս ձեր ի դպրոց կալարուք և գիտունք լիցին»...

Բայց ոչ միայն քահանաներն ու վարդապետներն էին դեգերում տեղից-տեղ ուսանելու մանուկներին, այլև աշակերտներն իրենց ուսուցիչների հետ ստիպված էին լինում թափառել, երբ թշնամին բոլոր կողմերից սպառնում էր Հայոց Աշխարհին: Լավագույն դեպքում ապաստանում էին որևէ լավ պաշտպանված ամրոցում, կամ հեռավոր վանքերում, բայց շատ հաճախ՝ լեռներում կորած քարանձավներում:

Ժամանակի ամենակուլ երախից փրկված ու մեզ հասած հազարավոր ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններում ամենատարբեր վկայություններ կան պահված Հայոց բոլոր տեսակի դպրոցների, այդ դպրոցների ուսուցիչների ու սաների մասին: Այդ վկայություններում կհանդիպենք հիշատակությունների իշխանական տան խնամող հոգատարության մասին և ժողովրդի զավակ ուսուցիչների մասին:

«Ըստ իմ տկարութեանս կարի, բանիկ-բանիկ դաս ասացի»:

Հասարակական և տնային դպրոցները միայն տառաճանաչություն չէին ուսուցանում: Փիլիսոփայության, պատմության, գրականության, գրչության, երաժշտության առարկաներն այն ծրագիրն էին ներկայացնում, որով կրթվում էին սաները: Անշուշտ, գեղջկական համայնքներում կային քահանաներ, որոնց նպատակը գրել-կարդալ և համրել սովորեցնելն էր գեղջուկ այն զավակներին, որոնք կապված էին հողին ու արհեստին և վաղը պիտի լրացնեին հողագործի ու արհեստավորի շարքերը: Բայց, եթե այս սաների մեջ գտնվեին նրանք, որոնք փափագում էին գրաճանաչությունից բացի հմտանալ իմացության մեջ՝ նրանք կստանային այդ հնարավորությունը և կգնային սովորելու ավելի բարձր կարգավիճակ ունեցող դպրոցներում:

Մի քանի խոսք կանանց կրթության մասին:

Բոլոր ժամանակներում հայ կինը հնարավորություն է ունեցել սովորելու: 12-13-րդ դարերում՝ նույնպես: Սամվել Անեցու **«Ժամանակագրության»** մեջ կարդում ենք. **«...կանայք ևս ուսանէին, ընթերցէին, գրէին...»**:

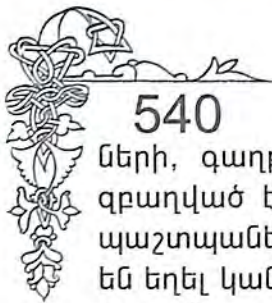
Հայ միջնադարյան պատմիչներն ու գրիչները քիչ են գրել կանանց մասին, բայց այդ քիչն էլ բավական է հասկանալու համար, թե այն հեռավոր ժամանակներում ինչպիսի կրթության ու դաստիարակություն են ստացել հայ կանայք: Նրանց թյուն ու դաստիարակություն են ստացել հայ կանայք: Նրանց կրթությունն, անշուշտ, կապած էր ավանդական այն պարտավորությունների հետ, որ վաղուց անտի ունեին կանայք տնտեսությունը վարելու գործում: Դաստիարակության և կրթության բոլոր հարցերը, որոնք իրականացվում էին տղաների համար պետական, հասարակական և վանքապատկան դպրոցներում՝ աղջիկների համար իրականացվում էին տնային դպրոցներում՝ ընտանիքի ներսում, որտեղ մարզվում էին նաև զուտ կանացի գործերի մեջ: Ազնվական աղջիկները դպրոցներում ուսանել են տղաներից առանձին, իսկ ժողովրդի մյուս խավերի երեխաները սովորել են միասին:

Հայ ազնվական կանանց կրթության մասին տեղեկություններ կան դեռ վաղ ժամանակներից, մեր թվականությունից առաջ, իսկ ավելի ուշ, 5-րդ դարից սկսած, ազնվական կանայք մեծ մասամբ գրագետ էին և լավ պատրաստված: Գիշերք **Եղիշեի** նկարագրած **Վարդանանց պատերազմի** ժամանակ հինգ հարյուր իշխանական կանանց վշտի ու նեղության ծանր պայմաններում ապրելը և թե ինչպես էին նրանք իրենց մխիթարությունը գտնում գրքերի ընթերցանության մեջ: Նրանցից շատերը հիշատակվում են որպես հույժ գրագետ, ուսումնասեր...

Կանայք նաև գրիչ, նկարիչ, մատենագիր, բանաստեղծ ու երգչուհի էին, երաժշտություն հորինելու հմուտ վարպետներ: Եվ նրանք էին, որ դառնում էին հայ աղջիկների ուսուցիչն ու դաստիարակը:

Հայ ժողովուրդը անընդհատ ապրել է միմյանց հաջորդող երկարատև կռիվ-

ների, գաղթերի պայմաններում: Տղամարդկանց ծնչող մեծամասնությունը զբաղված է եղել գինվորական գործով, անընդհատ լինելով կռիվների մեջ, պաշտպանել է հայրենիքը: Իսկ տան ու երբեմն նաև երկրի գործերը ծանրացած են եղել կանանց ուսերին, հատկապես տնտեսությունը վարելու և երեխաներին դաստիարակելու գործը, որն ավելի է կարևորվել պատերազմների ժամանակ: Այս դժվարին պայմաններում է, որ կնոջ դերը դառնում է անգնահատելի: Որոշ պատմաբանների այն տեսակետը, թե հայ կինը ստրկական վիճակի մեջ է ապրել և՛ իշխանական, և՛ ռամկական միջավայրում՝ ոչ միայն սխալ է, այլև վտանգավոր: Հայ կնոջը հավասարեցնել չադրայի մեջ պարուրված իսլամի միջավայրի կանանց հետ, որոնք հարուստ, թե աղքատ միայն իրենց ամուսինների աղախիներն էին՝ պարզապես անգիտության կամ, թող ներվի ասել, թշնամական վերաբերմունքի արդյունք է:

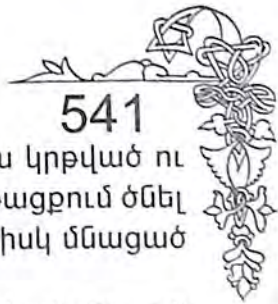
Հայոց հին քաղաքակրթության ձեռքբերումն էր հայ կնոջ ազատությունը, որն ազատություն էր տղամարդու հետ հավասար Հայոց ճակատագրի ծանր լուծը քաշելու կարողությամբ և իրավունքով:

Սակայն ճշմարիտ է նաև, որ **Գրիգոր Տաթևացու** նման լուսավորյալ այրը, փառաբանելով այր մարդուն, նսեմացնում է կնոջը **«գի այրն կատարեալ է, իսկ կինն կէս»:**

Եվ նույնիսկ եղել են ժամանակներ, որ կնոջ ձեռքից մատաղ չեն վերցրել, կամ, հատկապես գեղջկական միջավայրում, եղել է նորապսակ ու ջահել հարսների **«չխոսկանություն»:** Կամ, աղջիկները շատ հաճախ անտեղյակ էին իրենց կյանքի մեջ կատարվող կարևոր փոփոխություններին, նույնիսկ ամուսնությանը, որը տնօրինվում էր ծնողների ու ավագների կողմից:

Բայց անկախ կնոջ նկատմամբ եղած սահմանափակումներին, այնուամենայնիվ, հայ կինը իր տան կատարյալ տեր ու տնօրենն էր ոչ միայն տնտեսությունը վարելու գործում, այլև երեխաների դաստիարակության ու կրթության ասպարեզում, որն ամենակարևորն էր քաղաքակրթված ազգի բնավորությունն անխաթար պահելու համար:

Եվ ամենակարևորը. հայ կնոջ շատ երեխաներ ունենալու ավանդական պարտավորությունը մայրական ամենաբարձր առաքիլությունն էր, որն ապահովում էր անընդհատ պատերազմների մեջ գտնվող ազգի չընդհատվող սերնդափոխությունը: Շատ երեխաներ ունենալը միայն գեղջուկ ու արհեստավոր ընտանիքների մենաշնորհը չէր, այլ նաև իշխանական տների կանանց ավանդական սովորույթը:

Կիլիկիայի Լևոն արքայի կին Կեռանը, որը հայտնի էր որպես կրթված ու զարգացած անձնավորություն, իր ամուսնության 21 տարիների ընթացքում ծնել էր 15 երեխա, երեք անգամ զույգ, որոնցից երկուսը մահացել էին, իսկ մնացած տասներեքին սնել ու դաստիարակել էր թագուհին անձամբ:

Հայ կանայք, երբ դրա կարիքը եղել է, կանգնել են տղամարդկանց կողքին Հայրենիքը զենքով պաշտպանելու համար: Հիշենք եղբորեն զոհված **Փառանձեմ թագուհուն**, որը իր գերված ամուսնու՝ **Արշակ Երկրորդ արքայի** փոխարեն 14 ամիս կազմակերպեց պաշարված Արտազեսու ամրոցի պաշտպանությունը:

Հիշենք նաև Եղիշեի խոսքերը. 450 թվականին Հայաստանի վրա արշավող պարսիկների դեմ դուրս են գալիս **«ոչ միայն արանց քաջաց, այլև կանանց առնականանց: Ամենեքան զինեայք և սաղաւարտեայք, սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռքն»:**

Հիշենք Անիի պաշտպանությանը մասնակցած կանանց և **Այծեմնիկ** անունով աղջկան:

Հայ պատմիչների մոտ բազմաթիվ վկայություններ կան, որ ազնվական կանայք մասնակցել են շատ աշխարհաժողովների, որ նրանք նույնիսկ ազգի համար ճակատագրական պահերին պատգամավոր դեսպաններ են եղել՝ մեկնելով Պարսկաստան, Արաբիա, Բյուզանդիա, լուծելու համար քաղաքական խճճված խնդիրները: **Թովմա Արծրունի** պատմիչի օգնությամբ հիշենք միայն խճճված մեկին, **իշխանուհի Հռիփսիմեին**, որն էր **«կին իմաստուն ի բանս և իրս յոյժ խոհեմագոյն»:**

Կամ մի՞թե հայ կինը չի մասնակցել երկրի շինարարությանը... Մի՞թե այս մասին քիչ վկայություններ կան Հայոց մատյաններում և վիմագիր արձանագրություններում: Հայ կինը մասնակցել է պալատների, դղյակների, բերդ-ամրոցների, եկեղեցիների ու վանքերի, գրատների ու մատենադարանների, հիվանդանոցների, հյուրատների, բաղնիքների, ջրմուղների, կամուրջների, ճանապարհների, դպրոցների կառուցումներին:

Դպրոցների՝ Մասնակցել է նվիրաբերումներով: Վանական հաստատություններին ու առանձին եկեղեցիներին հայ կանայք նվիրել են տներ, կալվածքներ, ջրաղացներ, այգիներ, անասուններ, զանազան գույքեր: Բայց ամենաքանգելին այն էր, որ կանայք գրում կամ գրել էին տալիս ամենատարբեր բովանդակությամբ բազմաթիվ գրքեր և նվիրում մատենադարաններին, դպրոցներին, առանձին գիտուններին, ուսուցիչներին: Իսկ չունևոր մի կին կարող էր տարիների ընթացքում փշուր-փշուր

հավաքած իր խնայողությունը տալ և պատվիրել մի գիրք որևէ գրչի ու ծաղկողի, որպեսզի այն մվիրեր որևէ եկեղեցու կամ դպրոցի...

«Զգիրքս զայս յիշատակ...»:

Հայ կինը զբաղվում էր բազմաթիվ արհեստներով. ջուլհակություն, ոստայնագործություն, դերձակություն, ձեռագործություն, կտորեղենի և ամանեղենի վրա դաջում, մույնիսկ՝ բրուտագործություն:

Յուրաքանչյուր հայ կին, որը իր տան ամբողջ տնտեսության պատասխանատուն էր՝ հմուտ էր մի քանի արհեստներում:

Նորից բացենք **եղիչի «Պատմություն Հայոց»** մատյանը և կարդանք այն հատվածը, որտեղ նա վկայում է, թե ինչպես հայ կանանց սիրելի զբաղմունքներից մեկը եղել է ասեղնագործությունը, որով անագորույն ժամանակներում ապրուստի միջոցներ էին հայթայթում իրենց և զավակների համար:

«Մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցեան»:

Ասեղնագործության և ձեռագործության տնային դպրոց ուներ Հաթերքի իշխան Վախթանգի կին **Արզուխաթուն տիկինը** իր աղջիկների հետ, որոնք ոչ միայն գեղեցիկ գույներով վարագույրներ էին ասեղնագործում և մվիրում եկեղեցիներին ու վանքերին, այլև սովորեցնում էին ուրիշներին:

Կիրակոս Գանձակեցին գրում է.

«Սա շատ բաներում օգտակար եղավ: Իր դուստրերի հետ պատրաստեց նաև գեղեցիկ վարագույր, սուրբ խորանի ծածկույթ, որ հիացնում էր տեսնողներին. պատրաստված էր այծերի շատ փափուկ աղվամազից, ներկված էր պես-պես ու գույնզգույն, գործված էր քանակաձև ու նկարված էր պատկերներով՝ Փրկչի մարդեղության ու այլ սրբերի ծշգրտագույն նկարների ընդօրինակությամբ, որ հիացնում էր տեսնողներին: Ովքեր տեսնում էին, Աստծուն օրհնություն էին տալիս, որ կանանց ոստայնականության իմաստություն ու նկարակերտության հանձար տվեց...»:

Կանայք նաև ուսուցիչներ էին, այդ բառի ամենախորունկ իմաստով:

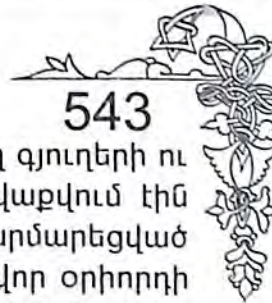
Հիշենք **Սահակդուխտ Սյունեցուն**, որը բանաստեղծ և **«յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին»:** Այրիվանքի քարանձավներից մեկում նա բացել էր իր դպրոցը, որտեղ վարագույրի ետևից սովորեցնում էր ոչ միայն տղա, այլև աղջիկ սաներին երաժշտություն, գրաճանաչություն և ընթերցանություն:

Սա դեռ 8-րդ դարն էր: Օտարի տիրապետության դարը և, զգուշավորությամբ, սովորական գեղջկական միջավայրի բարքերին տուրք տալով՝ ուսուցիչ վարագույրի ետևից էր սովորեցնում իր սաներին...

«Ուսուցանեք զբազումս...»:

Գեղջուկ երեխան Սահակդուխտ օրիորդի ջանքերով առնչվում էր ոչ միայն բառի իմաստությանը, այլև երաժշտության ընձեռած հոգեխորհուրդ հնարավորությանը:

Ի՞նչն էր ստիպել Դվինի Կաթողիկե տաճարի **ավագերեց Սահակի** դստերը՝ Սյունյաց աշխարհի եպիսկոպոս **Ստեփանոս Սյունեցու** քույր **Սահակդուխտին** թողնել իր ապահով կյանքը և քարանձավային ճգնավորուհու վարքով դառնալ:

Այրիվանքի ու Գառնո ծորի և մույնիսկ շատ ավելի հեռու գտնվող գյուղերի ու ավանների մանուկների պաշտելի ուսուցիչն ու դաստիարակը: Հավաքվում էին քարանձավի վարագույրով ծածկված դռան դիմաց, նստոտում հարմարեցված քարերին և Այրիվանքի ծորերը լցվում էին Սահակդուխտ ճգնավոր օրիորդի քաղցրալուր ձայնով, որին հետևում էին մանկանց ձայները՝ սքանչելի ներդաշնակությամբ ու ոգևորությամբ:

Սահակդուխտն ինքը մեծացել էր ու կրթվել Սահակերեցի հարկի տակ, իր սիրասուն եղբոր՝ Ստեփանոսի ընկերակցությամբ, և նրա նման երաժշտության ոգեղեն գանձարանից առել իր հասանելի բաժինը: Սահակդուխտ օրիորդը աստվածային պարզ և համարել իրեն տրված շնորհը և ցանկացել էր այն տանել դեպի խոպան հոգիները և այնտեղ նետել իմացության բարի սերմը:

Որովհետև նա խորապես գիտակցում էր, թե ինչ ուներ, ինչ պարզ և ստացել էր աստվածային շնորհով՝ միայն իրենը չէր, այլ նաև բոլոր նրանցն էր, ովքեր կցանկանային վերցնել այն:

Սքանչելի բանաստեղծությունների ու շարականների հեղինակ **Սահակ - դուխտ կույսը...** Ողորմի իրեն:

8-րդ դարի բանաստեղծուհի և երաժիշտ էր նաև **Խոսրով Գողթնեցի** իշխանի դուստր **Խոսրովադուխտը**, նահատակ **Վահան Գողթնեցու** քույրը, որի հիշատակին գրված բանաստեղծություն-շարականը հասել է մեզ՝ վկայելով իշխանադստեր բազմաշնորհ տաղանդի մասին:

Հետագա դարերում, հատկապես Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ, եղան կին ուսուցիչներ, որոնք հայտնի էին իրենց ստացած գիտությամբ և կրթությամբ և որոնք դպրոցներ էին բացում իրենց տներում: Նրանցից էր **Պահլավունի Գրիգոր իշխանի տիկին՝ իշխանուհի Շուշանը**, որը **Գրիգոր Մագիստրոսի** վկայությամբ՝ **«ուսուցանեք զմանկունս, սնուցանել զորքս»:**

Շատ օրինակներ կարելի է բերել, բայց բավարարվենք յուրօրինակ ու արտառոց **Ալիծ «յոյժ հմուտ գրագետ»** օրիորդի մասին պատմելով: Ալիծն ապրում էր Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում: Սա կարծես հորինված պատմություն չէ, բայց ամբողջությամբ իրական է: Ալիծը տնային դպրոցում իր բազմաթիվ աշակերտներին ուսուցանում էր իր կազմած այբուբենով: Ալիծը չափազանց խանդով հետևել է ու պարտադրել աշակերտներին, որ գրեն մույնքան գեղեցիկ, որքան ինքը: Եվ ոչ միայն աշակերտներին, այլև իր ձեռքը խնդրող կամ իրենով հետաքրքրվող երիտասարդներին, նրանց առջև պայման դնելով, թե նա՝ կղառնա իր փեսացուն, որն իր նման գրի **«ձ»** տառի ծայրը և **«ծ»** տառի ծակը...

Բացենք մեծ երախտավոր **Ղևոնդ Ալիշանի «Սիսուան»** գիրքը և կարդանք 520 էջը:

«Էր կույս մի ի Տարսոն, և անունն Ալիծ, որ և նա գրագիր յոյժ հմուտ, Գրեաց զայբուբենս, և ասաց. ով որ սմա նմանեցնէ, նա է իմ տեսոյն արժանի. որ և գրեալ՝ բերին գերկուքն. ոչ հաւանեալ՝ ասէ.

**Ծայրը ծային, ծակըն ծային՝
Հի նըմանիր գիրն Ալիծին.**

**և դարձյալ ասէ. վասն ուզողացն, թէ ով որ գըրէ
Ձծայրըն ծային, գծակըն ծային,
Նա կու լինի փեսայ Ալիծին....»:**

Եվ բազմաթիվ թեկնածուների մերժվելուց հետո, վերջապես մեկին հաջողվում է գրել այնպես, ինչպես պահանջել է օրիորդը: Երջանիկ երիտասարդը դառնում է Ալիծի փեսացուն:

Ձավեշտական այս պատմությունը խորքում ունի այն մեծ պաշտամունքի գիտակցումը, որ տածում էր հայ ժողովուրդը իր սքանչելի տառերի հանդեպ, որը նրան հնարավորություն է տվել հաղթահարել իմաստասիրական բարձունքները:

Եվ քանի դեռ Կիլիկիայում ենք, հիշենք նաև **Լևոն թագավորի** դուստր **Ջապե-լին**, որի համար **Վարդան Արևելցին** հատուկ մի ինքնուսույց է գրում, ամենատարբեր գիտելիքների մի ժողովածու, որով սովորում էր արքայադուստրը և սովորեցնում նաև ուրիշներին:

Կիլիկիայի Բարձրբերդցի **Կոստանդին իշխանի** դուստրը, որը նույնպես կրում էր **Ջապել** անունը, ժամանակի բացառիկ կրթված կանանցից մեկն է եղել. **«էր հմուտ ընթերցողութեան և արուեստին գրչության»:** Իշխանադուստր Ջապելը գրչության վարպետ էր, ուներ իր ձեռքով գրած բազմաթիվ գրքեր և այդ պատճառով էլ մեր մատենագիրները արժանի են գտել նրա անունը հիշել իրենց մատյաններում:

ՎԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Իհարկե, դպրոցների մեծագույն մասը վանքերում էին: Ամեն մի հայտնի վանք հայտնի էր նաև իր դպրոցով: Իսկ գիտենք. վանքաշատ էր Հայոց Աշխարհը:

Երբեմն պետականությունից զուրկ, հաճախ էլ մանր իշխանությունների ու թագավորությունների բաժանված Հայոց կյանքում անուրանալի, բացառիկ տեղ է գրավել եկեղեցին, որը բազմակողմանի արտոնություններով և իրավունքներով հայապահպանության կարևոր առաքելությունն է կատարել իր գոյության սկզբից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը:

Անհնար է բոլոր վանքերի ու եկեղեցիների մասին, թեկուզև հպանցիկ, տեղեկություն տալ ու անցնել: Անհնար է, թեկուզ մոտիկ, ուխտագնացությամբ այցելել և խոնարհվել բոլոր կանգուն, կիսաքանդ կամ ամբողջությամբ ավերված նրանց սուրբ ներկայությանը:

Մի առասպելանման տեղեկություն.

Հայոց վանքերը և եկեղեցիները, շատ հաճախ նաև փոքրիկ մատուռները, մեծ մասամբ կառուցվել են լեռների բարձունքների վրա:

Լեռն իր գագաթներով միտված դեպի Երկինք, հիմքով մխրձված Երկրի ընդերքը՝ թվում է միջնորդ Երկնքի ու Երկրի միջև, նրանց ձգողական ուժի կապ և արարչագործման ներքին իմաստ՝ ժամանակի ու տեղի չափանիշներով: Լեռան

վրա և բարձունքներում ավելի է Երկնքի ու Երկրի միմյանց հաղորդվող կենսական ուժի խտացումը, որի բարերար ազդեցությունն անուրանալի է այդ վայրի համար:

Սրբատուն կառուցելու համար ճիշտ այդպիսի տեղեր են փնտրել կառուցողներն ու հոգևոր հայրերը: Եվ գտել են:

Գտել են այն տեղը, որտեղ Տիեզերքից առաքվող կենսական ուժը, էներգիան, և Երկրից նրան ընդառաջ բխող կենսական ուժը հանդիպում են միմյանց և ստեղծում մի միջավայր, որտեղ, թող ների ինձ Աստված, արա-րելու կամքը դառնում է Աստվածային պարզև:

Մեր վանքերը կառուցված են նման տեղերում: Այդ պատճառով կենցաղային մանր-մունր հոգսերից խեղաթյուրված մարդու անհանգիստ հոգին շատ արագ խաղաղվում է առավելապես նրա պատերից ներս: Մարդն իրեն զգում է ինչ-որ կարևոր բանի մասնիկ, ինչ-որ կարևոր բանի ներսում, ինչ-ոչ կարևոր բանով շրջապատված: Երկնքից առաքվող և Երկրից բխող կենսական ուժերի բարերար ազդեցության այդ **«խաչմերուկներում»** կառուցված վանքերում էին գործում Հայոց Բարձրագույն Դպրոցները:

13-րդ դարն էր: Հայոց Աշխարհը շտապում էր վերակառուցվել, շտապում էր իր վրայից նետել պատերազմների ավերումների հիշատակը: Հայոց Աշխարհը իր ազատությունը ոչ միայն իր բանակների միասնությամբ ու հզորությամբ պիտի պաշտպաներ, այլև Երկիրը վերակառուցելով և նորից իր դպրոցներին արժանին հատուցելով:

Երևանի Մատենադարանի N 573 ձեռագրում գրված է. **«Չորս բան է հարկավոր ուսումն հոգալու համար. վարդապետը պետք է ունենա ուսուցանող կամք առանց ազահության և փառասիրության: Երկրորդ՝ ջերմ սեր ուսանողների հանդեպ: Երրորդ՝ խաղաղ ժամանակ: Չորրորդ՝ տեղը անապատ և անդորր լինի»:**

Մխիթար Գոշը իր **«Դատաստանագրքում»** վարդապետ գիտնական, գավազանակիր ուսուցչի մասին սահմանում է հետևյալը. **«Վարդապետության գիտական կոչում տալիս են աբեղային, քահանային, վարդապետին համապատասխան գիտելիքներ տալուց հետո: Նրանք, նախքան իրենց կոչումը ստանալը, պետք է իմանան աստվածաբանության բոլոր առարկաները, այլ նաև մյուս առարկաները, որոնք նրանց կդարձնեն գիտակ ուսուցիչներ: Երկու կամ երեք վարդապետներ միասին պետք է քննեն և, եթե արժանի են, վարդապետական գավազան տան նրանց: Մեծ զգուշություն պետք է բանեցվի, որպեսզի տգետները չստանան վարդապետի կոչում»:**

Թեթևակի, որովհետև խորությամբ հնարավոր չէ, ծանոթանանք Հայոց Բարձրագույն Դպրոցներին և նրանց **«իմաստասեր վարդապետ-ուսուցիչների»** հետ: Եվ քանի որ Ամին դեռ Հայոց մայրաքաղաքն էր, նախ բախենք նրա դպրոցների դռները:

Ազատագրվել էր Անին ու դարձել նորից մարդաշատ: Կառուցվում էր: Նորից դառնում էր այն մայրաքաղաքը, որտեղ փարթամորեն վերածում էր Հայոց մշակույթի բազմաճյուղ ծառը: Բայց համրահայտ ճշմարտություն է. **մշակույթի արմատը սնվում է Դպրոցի պարարտ հողից:**

Ծագումով անեցի ճարտարապետների, գրիչների, թարգմանիչների, ժամանակագիրների, գիտնականների անունները թելադրում են, որ Անիի բոլոր տեսակի հասարակական, տնային և վանքապատկան դպրոցները, ինչպես **Բագրատունիների**, այնպես էլ **Ջաքարյանների** ժամանակ, եղել են իրենց բարձրության վրա: Թեև Բագրատունիների կործանումից և սելջուկյան տիրապետության ժամանակներից մինչև նոր ազատագրում տեղի է ունեցել որոշ ընդհատում, բայց ոչ վերջնական խզում:

Բագրատունիների ժամանակ **Անիի Բարձրագույն Դպրոցի** գոյությունը նախևառաջ կապված էր **Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի** անվան հետ, որն, ի դեպ, նաև ուրիշ շատ տեղերում էր դպրոցներ ստեղծել:

Անիի իմաստասիրական Բարձրագույն դպրոցի՝ ճեմարանի կողքին գործել են նաև տարբեր թեքումով դպրոցներ, ինչպես օրինակ, **ճարտարապետական դպրոցը**, առանց որի թերևս հնարավոր չէր կառուցել Անին այնպես, ինչպես մշտապես կառուցվում ու վերակառուցվում էր: Չէին կարող գեղեցկազարդ տառեր փորագրվել վանքերի և մյուս կառույցների պատերին, ինչպես ասենք, **գրիչ-վիմագիր Իսրայելի** մեսրոպյան տառերը, որոնցից ամեն մեկը **«ճարտարապետական մի հրաշալի մանրակերտ է»**: Նաև **Սիմոն Գրիչը**, որի սքանչելի վիմագիր տառերի պատկերներն են Անիի պաշտպանական պարսպի բուրգերի վրա: Եվ էլի շատերը: Շատերը, որոնք բարձր կրթության տեր արվեստագետներ էին, որոնք ոչ միայն գրիչ ու քանդակող էին, այլև հայերենի ամենաբարձր գիտական և իրենց վիմագիր արձանագրությունները կազմելիս, երբեմն հասնում էին բանաստեղծական խոսքի սքանչելի արտահայտության:

Հայոց Աշխարհի բոլոր քաղաքներն էին կառուցվում՝ կառուցող ժողովրդի հանձարին համապատասխան, բայց Անին թագնուպսակն էր այդ կառուցումների Անին աշխարհիկ կյանքի ողջ խտացումն էր կրում իր մեջ, ունենալով հանդերձ ... 1001 եկեղեցի:

Ջաքարյանների իշխանապետության ժամանակներն էին: Ազատագրված Անին մեծ արագությամբ սթափվում էր կիսաթմբիկի վիճակից: Ջաքարյանները իրենց ժամանակի կրթված և գիտակ մարդկանցից էին: Այս մասին հաղորդում են ոչ միայն հայկական, այլև վրացական աղբյուրները: Նրանք **«հույժ»** տեղյակ էին գրականությանը, փիլիսոփայությանը...

Նրանք իրենց զինվորական գործը բարձունքների հասցնելուց բացի, ունեին Հայոց դպրոցներին նոր ավյուն ներարկելու մտահոգությունը: Նոր թափով ու նոր շքեղությամբ պիտի հառներ Գրիգոր Մագիստրոսի ջանքերով ստեղծված և թշնամու ձեռքի տակ մարած Անիի Բարձրագույն Դպրոցը: Այդ Դպրոցում աստվածաբանության և իմաստասիրության հետ նորից պիտի ուսուցանվեին **«երկրա»**

յին գիտությունները». համարողական՝ (մաթեմատիկա, ֆիզիկա), տարրաբանություն (քիմիա), մարդակազմություն-բժշկություն, աստղագիտություն, տիեզերագիտություն, մի խոսքով այդ ժամանակներում հայտնի բոլոր բնական գիտությունները և նրանց օրենքների իմացությունը:

Նաև երաժշտություն, նկարչություն, ճարտարապետություն:

Այս բոլոր առարկաները վաղուց արդեն Հայոց Աշխարհով մեկ սփռված դպրոցների դասավանդումների ծրագրերում էին:

Անիի Բարձրագույն Դպրոցը վերականգնվեց, երբ **Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը** Հաղպատի դպրավանքից եկավ մայրաքաղաք: Այս մասին տեղեկացնում է Մատենադարանի N 2680 ձեռագիր **«Հարանց Վարք»** մատյանի հիշատակարանը:

Սարկավազ Իմաստասերի մասին մանրամասն կպատմենք, երբ հասնենք Հաղպատ: Անեցիներից շատերն էին աշակերտել Հաղպատում, և նրանցից ոմանք վերադարձան Անի՝ ուսուցչական պաշտոն ստանձնելու համար. **Երեմիա Անձրևիկը, Խաչատուրը, Գրիգորը, Սամվել Անեցի** մշակավոր պատմագիրը և էլի ուրիշներ:

Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը և մյուսները եկան Անի՝ ծանրաբեռնված գիտության հարուստ արժեքներով և իրենց շուրջը հավաքելով **«ուշիմ և խելոք»** աշակերտների բազմություն՝ ուսուցանում էին գիտելիքներ ամենայն բարդությամբ և խորությամբ:

Արտակարգ մի երևույթ էր այն, որ այդ ժամանակ Հայաստանում գտնվող մի բարձր տիպի դպրոց գործեր խոշոր վանքի կամ եկեղեցու հովանավորությունից և շրջանակներից դուրս: **Սակայն Անիի Բարձրագույն Դպրոցը ամբողջությամբ գտնվում էր արքունիքի հովանավորության ներքո:** Այդ դպրոցում հատկապես մեծ տեղ էր տրվում լեզվի և քերականության ուսուցմանը: Այն համարվում էր գիտության բանալի, ճիշտ խոսքի և մտածողության զարգացման միջոց, գեղեցիկ արտասանության դաստիարակ և վերջապես դյուրություն էր ստեղծում այլ գիտություններ հաղթահարելիս: Անսխալ գրելը առաջին պայմանն էր: Մեզ ծանոթ Հիշատակարանը վկայում է, որ Անիի ուսուցիչները չէին հանդուրժում տառասխալներ և կետադրական սխալներ: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում առոգանությանը ու տրամաբանական շեշտադրությանը:

Լեզվի և մաթեմատիկական տարբեր առարկաներից բացի, Անիի դպրանոցում ուսումնասիրվում էին անտիկ աշխարհի գիտնականներ **Պլատոնի, Արիստոտելի, Փիլոնի, Պյութագորասի** և այլոց աշխատությունները:

Հովհաննես Սարկավազը խստապահանջ դաստիարակ էր: Նա չէր ընդունում աշակերտին ծեծի միջոցով խրատելը: **Հայոց դպրոցներում ծեծն առհասարակ բացակայում էր:** Կիրառելի էր զանցանքի համար խստությամբ զգուշացնելը:

Մի զավեշտական պատմություն այդ նույն Հիշատակարանից:

Հովհաննես Իմաստասերի աշակերտներից մեկը՝ **Անեցի Երեմիա Անձրևիկը**, դասի ժամանակ խոսել է՝ խանգարելով նաև ընկերոջը:

Հովհաննես Սարկավազը խստությամբ սաստել է նրան ընդամենը երկու կարծ բառով. «**Լուռ լեր**», այսինքն՝ լռիք: Այս նկատողությունից ազդված Երեմիան երեք տարի բոլորովին չի խոսել, իսկ, այնուհետև, դարձել է քչախոս, «**չորա-կեր**» ամբողջ երեսուն տարի:

Այս միջադեպը, իհարկե, կապված է Երեմիայի անձի, բնավորության, նրա հոգեկան կերտվածքի և գերզգայուն նյարդերի հետ: Բայց Հիշատակարանում սրանով վկայվում է, թե որքան ուժեղ էր Անիի դպրատանը տիրող կարգապահությունը:

Անիում կար մի մեծ Մատենադարան և բազմաթիվ մանր գրադարաններ՝ եկեղեցիներին և վանքերին կից:

Անիում գրվել ու բազմացվել են շատ դասագրքեր, ձեռնարկներ, իմաստասիրական երկերի ժողովածուներ և ուսուցողական այլ կարգի գրքեր:

Խաղաղության տարիներին, ինչպես արդեն ասել ենք, քանդվածը վերականգնելու, նորը կառուցելու գրեթե տենդագին ոգևորություն է տիրել: Եվ այդ ոգևորության մեջ նորից ու նորից փայլել է Հայոց ճարտարապետական միտքն ու տաղանդը: Ճարտարապետությունը Հայոց բնավորության, նրա էության ամենակենսական, ամենամահրաժեշտ ու կարևոր մասն է կազմել: Եվ այն հատուկ դասավանդվում էր Հայոց դպրոցներում: Մինչև մեր օրերը հասած մատյանների զարդաբանված էջերում կարելի է հանդիպել մանրանկարչական գլուխգործոցների, որոնք ցուցադրում են ճարտարապետության դասը: Կանոնավոր, գեղեցիկ, ճարտարապետական մանրամասներով պատրաստված տաճարի մանրակերտի վրա ուսուցիչը իր շուրջը նստած աշակերտներին բացատրում է: Կամ ուրիշ մի մանրանկարում աշակերտն է մանրակերտի մոտ կանգնած պատասխանում իր դասը:

Միջնադարյան Հայաստանի գրչության կարևոր դպրոցներից մեկն է եղել **Անիի գրչության դպրոցը**, որը գտնվում էր Կաթողիկե, Առաքելոց և մի քանի այլ եկեղեցիների հովանու տակ: Ցավալիին այն է, որ Անին բազմիցս կողոպտվել է նվաճողներից և նրա ձեռագրերը ոչնչացվել են նախճիրների և հրդեհումների ժամանակ: Նրանք չեն հայտնաբերվել նաև Անիի պեղումների ժամանակ: Գուցե անեցիների մեծ գաղթի ժամանակ ժողովրդի հետ թափառել են երկրե-երկիր և դարերի ընթացքում կորսվել են օտար ափերում... Բայց գուցե նրանք դեռ մինչև հիմա թաքնված են **Ստորերկրյա և քարանձավային Անիի** ապահով խորշերում և համբերությամբ լռում են, իրենց տեղը հայտնի չդարձնելու համար թշնամուն, որը հիմա Հայոց Հայրենիքի մեծ մասի և նաև Անիի տերն է...

...Բայց մենք հիմա գտնվում ենք մեր պատմության այն շրջանում, երբ Զաքարյան իշխանապետության հզոր ու կատարյալ մայրաքաղաքի կյանքը բոլոր ասպարեզներում ապրում էր խաղաղության ընձեռած վերելքը:

ԿԱՐՍԻ ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Նախքան վանական դպրոցներ այցելելը, խոսենք ևս մեկ Արքունական Բարձրագույն դպրոցի մասին, որը Գագիկ Բագրատունի թագավորը հիմնել էր

մայրաքաղաք Կարսում: Հիշենք. սա այն Գագիկն էր, որն իր երկիրը ավերմունքից պաշտպանելու համար գրկաբաց ընդունեց սելջուկ **Ալփ-Ասլանին**: Եվ իսկապես պաշտպանեց՝ ամեն տարի սելջուկներին մեծ հարկ տալով:

Գագիկ թագավորը խիստ կրթված և ուսումնասեր մարդ էր, ինչպես Բագրատունի մյուս թագավորները «**Այր իմաստասեր և լցեալ ամենայն շնորհօք ի փիլիսոփայականացն և հռետորական արուեստիցն... և էր յոյժ ճարտաբան**»:

Գագիկ թագավորը հովանավորել է գիտնականներին, որոնք իր հիմնած փիլիսոփայական դպրոցում կրոնականի հետ սովորեցնում էին արտաքին գիտություններ:

Ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև վանանդի գրեթե բոլոր գյուղերում եղել են դպրոցներ. տնային, հասարակական և վանական:

Ազատագրումից հետո Կարսի արքունական և մյուս դպրոցները նույնպես մեծ վերելք ապրեցին, Հայոց կրթության, ուսման ընդհանուր տարածքի մեջ գրավելով իրենց կարևոր տեղը:

ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՆՔ ՇԻՐԱԿ

Արգինան Անիի մոտ էր և այստեղ էր հաստատված Հայոց կաթողիկոսարանը: Պատմիչ **Ասողիկը** վկայում է, որ կաթողիկոսարանին կից ճարտարապետ **Տրդատի** ձեռքով կառուցվեցին նաև **Արգինայի Հոգևոր Դպրոցի**, վարդապետ տարանի և գրատան շենքերը: Երբ կաթողիկոսարանը տեղափոխվեց Անի՝ իր հետ տարավ նաև իր դպրոցը: Բայց Արգինայում չդադարեցին գործել ուրիշ դպրոցներ, որտեղ իրենց ուսումն էին առնում շատ աշխարհական սաներ, հատկապես իշխանական տներից: **Մատթեոս Ուռհայեցու** վկայությամբ, Արգինայի Բարձրագույն Դպրոցում էր իր ուսումն առել Բագրևանդի իշխան **Ատրներսեղը**, որն էր «**այր կորովի և յոյժ հանճարեղ, բանիբուն և իմաստասեր... Հասեալ ամենայն շնորհաց աստուածեղէն կտակարանացն... հզոր գիտութեամբ և զարմանալի ատենախոսութեամբ... ուսեալ ի մեծն Արգինա**»: Բագրևանդի իշխանը միակը չէր: Հայոց ամենատարբեր դպրոցներում իրենց ուսումն էին առել Հայոց իշխանները և նրանց մեծ մասը բարձր կրթության տեղ մարդիկ էին:

Շիրակում հայտնի էին նաև **Հռոռնոսի, Մարմաշենի, Հառիճի** դպրոցները, որոնց մասին մեծ սիրով ու հարգանքով են պատմում պատմիչներ **Ասողիկը, Գանձակեցին, Վարդան** աշխարհագիրը:

Հետաքրքիր է **Հռոռնոսի** անվան բացատրությունը: Երբ **Ռոմանոս** կայսրը անտանելի հալածանքների ենթարկեց Արևմտյան հայերին, ստիպելով նրանց դավանափոխվել՝ տեղի ունեցավ մեծ գաղթ դեպի Արևելյան Հայաստան: Տեղացիները սրանց կոչում էին «**հռոռններ**»: Այս վանքը նրանց անունով կոչվեց Հռոռնոսի: 10-րդ դարից սկսած Հռոռնոսի դպրոցը ամենախոշորն էր Հայաստանում, հայտնի՝ իր մեծ ու ճոխ գրադարանով, հյուրանոց-իջևանատներով, իր անվանի ուսուցիչներով:

Հառիճավանքը դեռ 7-րդ դարում ուներ մի եկեղեցի: Բայց Ջաքարյան իշխանապետության ընծեռած խաղաղության տարիներին **Ջաքարե** և **Իվանե** եղբայրների նախաձեռնությամբ նոր եկեղեցիով և մատուռներով պիտի փարթամանար:

Հառիճ, Հակոբ Մանանդյանի բացատրությամբ, նշանակում է «ամրություն» բերդ:

13-րդ դարում այստեղ, 7-րդ դարի Սուրբ Գևորգ եկեղեցու մոտ կառուցվեց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: Այս եկեղեցու արևելյան պատին Ջաքարյան եղբայրների խորաքանդակն է: Առհասարակ, եկեղեցին պատված է բազմաթիվ այլ քանդակներով, ինչն անչափ գեղեցկացնում է կառույցը: Ե՛վ ներսի, և՛ դրսի բազմաթիվ վիմագիր արձանագրությունները նորից մինչև մեր ժամանակներն են հասցրել քարեղեն գրքի շատ էջեր:

Հառիճավանք. արևի ժամացույց

Հառիճավանքը նույնպես Հայոց դպրության կարևոր կենտրոններից է եղել: Դեռ 7-րդ դարից նա Հայոց կրթությունը անմեռ պահելու առաքելություն է ունեցել: Բոլոր տիրապետողների լծի տակ անգամ կարողացել է, թեկուզև մեծ դժվարությամբ, ապահովել հոգևորի և ոգեղենի անխախտելի կապը անցյալի, ներկայի ու ապագայի միջև: 7-րդ դարի Հառիճավանքի դպրոցի հայտնի ուսուցիչներից է եղել **Սարգիս ճոնը**, որն իմաստասեր ու աստվածաբան լինելուց բացի՝ ուսուցիչ էր այդ բառի ամենատարողունակ իմաստով: Իսկ 12-րդ դարի վերջերին և 13-րդ դարի սկզբներին Հառիճավանքի ուսուցիչներից են եղել **Վարդան Արևելցին**,

Սամվել Անեցին, **Մխիթար Անեցին** և ուրիշ շատերը, որոնց մեկ-մեկ թվելն անհնար է:

Հառիճավանքը եղել է նաև գրչության և մանրանկարչության կենտրոն, որտեղ երկար դարերի ընթացքում, գրվել ու ծաղկվել են հարյուրավոր ձեռագիր մատյաններ:

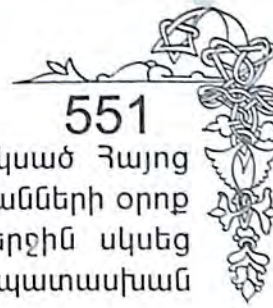
Այստեղ է գրել ու ծաղկել նաև տաղանդավոր **Սարգարեն**, որի 1209թ. կազմած ձեռագիրը այժմ Մատենադարանում է:

Հառիճավանքը նաև երաժշտության և խաղաղության կարևոր դպրանոց է եղել: Նրա դպրոցն ու Մատենադարանը, ճիշտ է ընդհատվումներով, բայց գործել են մինչև 20-րդ դարը: Իսկ 19-րդ դարում բացվել է նույնիսկ օրիորդաց դպրոց:

Մարմաշենի դպրոցը, որը գտնվում էր Պահլավունիների տոհմի տիրույթներում և

Հառիճավանք. ճգնավորի մատուռը

նրանց անմիջական հովանավորության տակ, 11-րդ դարից սկսած Հայոց ամենաժողովուրդապրոցն է եղել: Ճիշտ է, սելջուկների ու Շաղադյանների օրոք քիչ խամրեց, բայց կարողացավ դիմանալ և 12-րդ դարի վերջին սկսեց բարգավաճում ապրել՝ կատարելով իր առաքելությունը համապատասխան Հայոց դպրության ընդհանուր կերտվածքին:

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Էջմիածինը Հայոց այն տեղն է, որտեղ հիմնվել են Մաշտոցյան առաջին դպրոցները և դիմանալով մահվան ու կյանքի վայրիվերումներին, տանելով ժամանակ առ ժամանակ պարտադրվող տառապանքների ծանրությունը՝ մշտապես գործել են և հասել 21-րդ դար՝ հավաստելով երկրային դժվար ուղին հաղթահարելու նրա զարմանալի կարողությունը:

Եղել են, անշուշտ, դժվար ժամանակներ, Աշխարհիս հոգեվարքը եղել է նաև

նրա հոգեվարքը, երբ մեռնողը ոչ միայն դպրությունն էր, այլև Հայաստանն ինքն ամբողջությամբ... Բայց մենք, որ հայ ենք, վաղուց գիտենք. այդ հոգեվարքների ներսում մշտապես ծնվել է ապրելու համառությունը. մահը ետ մղելու կամքը, ըստ ամենայնի՝ ստեղծելու կորովը: Հայոց դպրությունն առաջինն է եղել այս պայքարի բովում... Ասել ենք արդեն, թե ինչու:

Խոսքը հիմա Էջմիածնի դպրոցների մասին է, որոնք գտնվում էին Արարատյան նահանգում և այստեղ գործող Հովհաննավանքի, Սաղմոսավանքի, Եղվարդի, Երասխաձորի, Կեչառիսի, Թեղուտի, Այրիվանքի, Խոր Վիրապի դպրոցների հետ մասնակցել են նախախնամությամբ մեծ առաքելության՝ ապրելու՝ իմաստի կերտմանը:

Էջմիածնի Ավետարան 989 թ.

Դեռ այն հեռավոր դարերից Էջմիածնում գործել են հասարակական, եկեղեցական դպրոցներ, վանական բարձր տիպի դպրոցներ՝ վարդապետարան-ճեմարան:

Այստեղ դպրոցը գոյատևել է նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Հայաստանի շատ վայրերում օտարատիրությունը նրան ստիպել է մարել:

Հոգևոր էր Էջմիածնի վանական Բարձր դպրոցը, բայց այնտեղ ուսումնասիրվող առարկան աստվածաբանությունը չէր միայն: Գրեթե բոլոր արտաքին բնական գիտությունները նրա ծրագիրն էին կազմում, բայց առավելապես՝ տրամաբանությունը, պատմությունը, տոմարագիտությունը, աստղագիտությունը, համարողությունը, մարդակազմությունը: Այս դպրոցում սովորում էին ոչ

միայն նրանք, ովքեր պետք է դառնային վանական: Աշխարհականին կրթելու հոգսը նույնպես ուներ այս դպրոցը, որտեղ, ի դեպ, սովորում էին ժողովրդի ամեն խավի երեխաները, իշխանականից սկսած մինչև տնամկն ու սնանկը, աղքատը, որոնց անվճար սովորելու և խնամելու իրավունքը պաշտպանվում էր Հայոց Կանոնագրքերով և Դատաստանագրքերով: Էջմիածնի **Մատենադարանն** ամենահինն է Հայաստանում: Հիմնվել է 5-րդ դարում: Բացի ընդհանուր հիացնունքի ու գնահատանքի խոսքերից, թվում է ոչինչ հնարավոր չէ ասել Էջմիածնի և՛ դպրոցի, և՛ հոգևոր գործունեության մասին, որովհետև այլ պարագայում 1700 տարվա նրա կյանքի մասին պիտի հատորներ գրվեն:

Արարատյան նահանգի հնագույն դպրոցներից էր **Արշարունյաց** կամ **Երասխածորի** դպրոցը: Դեռ 6-րդ դարից դպրոցը կոչվում էր Վարդապետարան և նրա դպրապետն էր մեծ փիլիսոփա, ճարտասան և սքանչելի քերթող **Մաթուսաղան**, որը *«...նստած բարձր ու ահարկու ամբիոնին ընդհանրանին, յորմէ բղխեր գետորեն իմաստութիւն...»*:

Դպրոցի հովանավորն էր **Մեծն Ներսես Կամսարական իշխանը**, որի օրոք, ինչպես վկայում է **Ասողիկ պատմիչը՝ «պայծառանայր փիլիսոփայական արուեստիվ»**:

Դպրոցը դեռ իր սկզբնավորումից, այսինքն 6-րդ դարից սկսած, դարձավ հայ գրչության օրրան և պատրաստեց այս արվեստի սքանչելի, ճարտար գիտականեր, իր առաջին 36 շրջանավարտներին, որոնք գնացին այս ու այն դպրոցում ուսուցանելու իրենց արվեստը, ապա և գրելու ու ծաղկելու սքանչելի մատյաններ:

Բայց ոչ միայն գրչության արվեստի գիտականեր, այլ նաև նույնքան գիտուն ճարտասաններ, փիլիսոփաներ, տոմարագետներ, երաժիշտներ տվեց Արշարունյաց դպրոցը: 10-րդ դարում նրա միայն Կարմրածոր վանքում բնակվում էին 300 միաբաններ, որոնք կրթում և դաստիարակում էին հարյուրավորներին:

Մատթեոս Ուռհայեցին պատմում է, թե ինչպես 10-րդ դարում վեճ է ծագում բյուզանդացիների միջև տոմարագիտության առիթով և չկարողանալով համաձայնության գալ, կայսրի հրամանով Կոստանդնուպոլիս են հրավիրում Արշարունյաց դպրոցի ուսուցիչ, մեծ իմաստասեր ու տոմարագետ **Սամուել Կամրջածորցուն**, որը լուծում է վիճելի հարցերը գիտնականի բարձր լավատեղյակությամբ:

Արշարունյաց դպրոցը հասավ 13-րդ դար՝ իր բաժինն ավելացնելով **Հայոց Մեծ Դպրության** ընդհանուր վաստակին:

Բջնիի դպրոցը Արարատյան նահանգի Նիգ գավառի թերևս ամենահայտնի դպրոցն էր, որ կոչվում էր ճեմարան և կապված էր **Պահլավունի Գրիգոր Մագիստրոսի** անվան հետ: Բջնին հոգևոր իշխանության խոշոր կենտրոններից էր և նրա վանքն ու դպրոցը մշտապես մասնակից էին Հայոց Երկրի մեծ ձեռնարկումներին ու ժողովներին: Պահլավունիների մեծ տոհմը Բջնին դարձրել էր ոչ միայն գիտություն, այլև դպրության անառիկ ամրոց:

Կեչառիսի վանքն ու դպրոցը Ծաղկածորում նույնպես **Պահլավունիների** սեփականությունն էր, որ 13-րդ դարի կեսերից դարձավ **Պռոշյան** իշխանների հոգևոր կենտրոններից մեկը: Կեչառիսի կամ Կեչառույքի Սբ. Գրիգորի եկեղեցին կառուցեցին Պահլավունիները 1033թ., և դարձրին *«մեծ ուսումնատեղի»*: Այս դպրոցի խոշոր դեմքերից էր **Խաչատուր Կեչառեցին**: Նա փիլիսոփա էր ու բանաստեղծ, գրիչ էր ու ծաղկող-նկարիչ: Բայց նա նաև մեծ ուսուցչապետ էր *«ծնող հոգևոր մեր և երջանիկ վարժապետ Խաչատուր գիտնական»*:

Կեչառիսի վանք. որմնանկար

Այդպիսին նաև շատերն էին:

Զաքարյան իշխանապետության ժամանակ այստեղ կառուցվեց Սուրբ Նշան Կաթողիկե եկեղեցին ճարտարապետ **Վեցիկի** ձեռամբ, **Վասակ Խաղբակյան-Պռոշյան** իշխանի պատվերով և հովանավորությամբ: Վանքից առանձին, անտառ տանող ճանապարհին մինչև հիմա կանգուն է **Սբ. Հարություն** գողտրիկ եկեղեցին: Վանքի տարածքում շատ խաչքարեր և մահարձաններ կան: Դրանցից մեկը **Վեցիկ** ճարտարապետի շիրիմին նրա հիշատակին կանգնեցված կոթողն է:

Կեչառիսի դպրոցը գործել է մինչև 17-րդ դարը՝ **Հովհաննես Կեչառեցու, Հովասափի, Գրիգոր, Գալուստ և Հորդանան** եղբայրների, **Գինոսի, Պողոսի, Պետրոսի, Դանիելի, Մկրտիչի** դպրոցը, որտեղ գրել են իրենց գրքերը, ծաղկել և թողել մեզ մվեր...

«...Ի գաւառ ծաղկանց, ի գեղահոջակ ուխտս Կեչառուս...»:

Կեչառիսի հայտնի գրչատանը գրված մատյաններից շատերը այսօր կարելի է գտնել Հայոց մեծ Մատենադարանում:

Նիգ գավառի **Թեղուտի վանքին կից դպրոցը** խնամվում էր հասարակական միջոցներով: Այն պատմիչ **Ասողիկի** վկայությամբ ունեցել է լավագույն ուսուցիչներ և բազմաթիվ աշակերտներ: Թերևս եկեղեցուն կից գործող դպրոցի համար հետաքրքիր է, որ **Երեմիա Թեղեկեցին** հոգևորական չէր, այլ միայն աշխարհական լավատեղյակ գիտնական-ուսուցիչ...

Մակարավանքը ավելի վաղ, դեռ 10-րդ դարում է կառուցվել: 13-րդ դարում նրա մոտ բարձրանում են ևս երկու նոր եկեղեցի, բարձր վարպետությամբ կատարված, սքանչելիորեն զարդարված բարձրաքանդակներով և հարթաքանդակներով:

Այստեղ ևս ամենուրեք ողջ շրջապատը առատ է խաչքարերով:

Մակարավանքի մասին ավանդապատումներ կան, որոնք մինչև հիմա կենդանի են շրջապատի գյուղերում ապրող ժողովրդի հիշողության մեջ:

Ավանդապատումներից մեկը պատմում է, թե ինչպես է **Մակար** ճարտարապետը կառուցում վանքը իր որդու օգնությամբ, որը գյուղում պատրաստելով

պատերին համապատասխան քարերը և նախշաբանելով՝ սայլերով ուղարկում է հորը: Որոշ ժամանակ անց հայրը տեսնում է, որ տաշված քարերը և զարդաքանդակները տարբերվում են իր որդու ձեռագործից: Որդին մահացել էր և հորից գաղտնի էին պահում այդ:

Սակայն հայրը իմանում է և համբերությամբ եկեղեցու կառուցումն ավարտելուց հետո իրեն նետում է եկեղեցու գմբեթից և մեռնում:

Նրա հիշատակի համար եկեղեցին կոչվում է Մակարավանք:

Մեկ ուրիշ ավանդություն պատմում է, թե ինչպես մի ագռավ փրկում է վանքում աշխատող մարդկանց կյանքը՝ իրեն նետելով օծի թունավորած ճաշի կաթսան, որի համար էլ վանքը կոչվում է նաև Ագռավավանք:

Մակարավանքում գործել է բավական մեծ մի դպրոց:

Հովհաննավանքը, ըստ ավանդության, հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Բայց այն սկսել է կառուցվել 5-րդ դարից: **Առաքել Դավրիժեցու** վկայությամբ, Հովհաննավանք է կոչվել վանքի առաջնորդ **Հովհաննի** անունով, որին **Ղազար Փարպեցին** իր փոխարեն թողել է վանքի առաջնորդ: Վանքի հնագույն կառույցը 5-րդ դարի բազիլիկ է: Իսկ գլխավոր տաճարը կառուցվել է 1216-1221թթ. Վաչե Վաչուտյանի միջոցներով: Գավիթը կառուցել է նրա որդի Քուրդ Վաչուտյանը: Ըստ 6-րդ դարի վկայությունների, Հովհաննավանքը ստացել է «մեծահռչակ» պատվանունը, որովհետև դեռ այն ժամանակ դպրության և գրչության մեծ կենտրոններից է եղել...

Մակարավանք.
հատված քանդակազարդ ճակատից

Սաղմոսավանք. քանդակազարդ քար

12-13-րդ դարերում նրա բարգավաճումը ևս եղավ համապատասխան ողջ երկրի դպրության վերելքին: Հովհաննավանքը գտնվում է Աշտարակի Քասախ գետի գեղատեսիլ կիրճի աջ եզրի տափարակի վրա...

Քասախի բարձունքում է գտնվում նաև **Սաղմոսավանքը**: Սա նույնպես կառուցել են Վաչե Վաչուտյանը և իր որդին: Այս վանքի Բարձրագույն դպրոցը ժամանակի լավագույն դպրոցներից էր, որտեղ սովորել ու դասավանդել են Հայոց հոգևոր մշակույթի շատ հայտնի

այրեր: Սաղմոսավանքը նաև գրչության խոշոր կենտրոն էր: 13-րդ դարից մեզ հասած ձեռագրերի մի քանի նմուշները վկայում են տաղանդաշատ գրիչների ու ծաղկողների ծանրակշիռ աշխատանքի մասին: Հայտնի են **Մարկոս** և **Կարապետ** վարդապետ գրիչները: Հայտնի է եղել նաև Սաղմոսավանքի արխիվային վավերագրերի պահոցը:

Վաչուտյանների նախաձեռնությամբ է կառուցվել նաև **Տեղերի** վանքը: Վաչե Վաչուտյանի կին, իշխանուհի **Մամախաթունը** այն հանձնարարել է կառուցել **Աղբայրիկ** ճարտարապետին:

Խոր Վիրապի դպրոցը Արարատյան մահանգի բազմաթիվ հայտնի դպրոցներից մեկն է եղել, որը հիմնադրել է ժամանակի հանրահայտ իմաստասեր, անվանի մատենագիր և ուսուցիչ **Վարդան Արևելցին**: Վարդան Արևելցին **Մխիթար Գոշ** վարդապետի աշակերտներից է եղել: Իսկ, իր՝ Վարդան Արևելցու աշակերտներից է եղել **Գևորգ Լամբրոնացին** կամ **Սկևռացին**, որը Կիլիկիայից էր: Նա իր ուսուցչին համարում էր բոլոր առաքինությունների տեր ուսուցչապետ, իսկ Խոր Վիրապի դպրոցը համարում էր «տիեզերահռչակ»:

Խոր Վիրապ. խաչքար

Վարդան Արևելցին 16 տարի ղեկավարեց Խոր Վիրապի դպրոցը: Այստեղ հիմնականում ուսումնասիրել են աստվածա-

բանական առարկաներ, ուր գալիս էին հատկապես վարդապետական աստիճան ստանալու: Խոր Վիրապի դպրոցում են կատարելագործվել **Գլաճորի համալսարանի** ուսուցչապետներ **Ներսես Մշեցին** և **Եսայի Նչեցին**...

Վարդան Արևելցին ոչ միայն աստվածաբան-գիտնական էր, այլև պատմագիր, աշխարհագրագետ, գրող, թարգմանիչ, երաժիշտ, իմաստասեր: Այս բոլորի հետ նաև՝ մեծ ուսուցչապետ... Նրա ղեկավարությամբ այստեղ ընդօրինակվել են բազմաթիվ գիտական գրքեր: Մեծ է նրա վաստակը սեփական գործերն ստեղծելիս. «Մանր երկեր», «Կանոնագրական երկեր», «Մեկնաբանություններ», «Քերականներ», «Աշխարհացույց», «Հավաքումն պատմության», «Ժղլանք» և բազմաթիվ թարգմանություններ:

Վարդան Արևելցու բոլոր գործերն ազգային խորին բովանդակություն ունեն: Նա շատ լավ գիտեր իր ժողովրդի հոգեբանությունը. թե նա ինչպես և ինչով կարող էր ոգևորվել...

Վարդան Արևելցին իր «Ներբողներում», որոնք կարող ենք կարդալ Երևանի Մատենադարանի N 8775 ձեռագրի 221ա-319ա էջերում, երանությամբ է հիշում, թե ինչպես «Արամի ազգը զարմանալի փառքի է հասնում. Արարատյան

A black and white line drawing of a church with a prominent dome and a smaller bell tower, set against a background of rolling hills. The church has a large central dome with a conical roof, and a smaller bell tower to its right. The main entrance is arched, and there are smaller windows above it. The church is surrounded by a low wall, and there are other smaller buildings nearby. The background shows rolling hills with some trees and a small stream or path.

վարտակ՝ «առլեխ», որով մոռնող իշխանավորներին հրամայվեց Հայաստանի հանդեպ մեղմ վարվել, հատկապես հարկահավաքման ասպարեզում: Խանը Վարդանին իրավունք է տալիս հրովարտակի մեջ գրել այն, ինչ ցանկանում է ինքը: Սա բացառիկ վստահություն էր: Հուլավի խանը հատկապես զարմացել էր հայ վարդապետի վարմունքից, երբ նա հրաժարվեց որպես նվեր ընդունել «**շատ ոսկի և ոսկեղեն զգեստ**», պատճառաբանելով, որ իր ուզածը միայն «**խաղաղության ողորմությունն է**»:

Ամեն անգամ Այրիվանք այցելելիս հպարտության և լսամոլավածության հետևանքով զգացում եմ ապրում ի տես **Գալձակ** ճարտարապետի հանճարեղ սրբազան գգացում եմ ապրում ի տես **Այրիվանք**՝ շինությունների մի կառույցի: Հնագույն ժամանակներից է այն կոչվել **Այրիվանք**՝ շինությունների մի կառույցի: Հնագույն ժամանակներից է այն կոչվել **Այրիվանք**՝ շինությունների մի կառույցի: Հնագույն ժամանակներից է այն կոչվել **Այրիվանք**՝ շինությունների մի կառույցի:

Սանահինի վանքը Հայոց նշավազի բացառիկ գոյությունը, լեզուներ, մաթեմատիկայի, Դպրոցում ուսուցանում էին աստվածաբանություն, լեզուներ, մաթեմատիկա, տիեզերագիտություն, երաժշտություն, նկարչություն, փիլիսոփայություն, տիկա, տիեզերագիտություն, անդամագնություն: Այստեղ, բացի Պահ-Բժկություն, տոմարագիտություն, դասավանդել են՝ **Աճանիա և Հակոբ** Լավունի Գրիգոր Մագիստրոսից,

Սանահինեցիները, Գրիգոր Տուտեորդին, Յովհաննես Խաչենցին, որը Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյան եղբայրների դաստիարակն է եղել, այնուհետև **Աբասը**, որը ոչ միայն ուսուցիչ էր, այլև շատ գրական գործերի հեղինակ: Աբասն է կազմել **«Պատճառաց գիրքը»**, որը սաների համար ծառայել է որպես դասագիրք: Այստեղ իմաստասիրական ամենադժվար հարցերը շարադրված են պարզ լեզվով, չափազանց մատչելի և միանգամայն հասկանալի: Հայաստանի բոլոր կողմերից, նույնիսկ հեռավոր Կիլիկիայից էին գալիս այստեղ: Աբաս ուսուցչապետից հետո, մեծ գնահատականի է արժանացել **Բարսեղ վարդապետը**:

Սանահինի վանքի համալիրի մեջ էին մտնում նաև Սբ. Հակոբ և Սբ. Հարություն եկեղեցիները, ապա նաև՝ Տուտեորդու նշանավոր խաչքարը պատվանդանին, և էլի ուրիշ շատ խաչքարեր: Այստեղ է նաև Սանահինի նշանավոր աղբյուրը՝ թաղակապ և կամարակապ, անտառապատ լեռան ստորոտին, որը 1255թ. մինչև հիմա բխում է անխափան, մեծ ուրախությամբ լցնելով նրա ջուրը վայելողի սիրտը:

Կյուրիկյանների դամբարանից առանձին կառուցվել է նաև **Ջաքարյանների** դամբարանը, որտեղ թաղվել են **Ջաքարե և Իվանե** եղբայրների պապ **Վահրամը** և նրանց հայր **Սարգիս Մեծ իշխանը**: Այստեղ է թաղվել նաև ինքը՝ **Ջաքարե Ջաքարյան Մեծ իշխանապետը** և **սպարապետաց սպարապետը**:

Ջաքարյանների տոհմի ժառանգները, որոնք հետագա դարերում մասնատվելով ու մանրանալով կոչվեցին **Արդության-երկայնաբազուկ**, այլևս չունեին իրենց հին տոհմի առաքելության ուժը, բայց ունեին փոքր կալվածքներ Սանահինի տարածքում և ուրեմն նաև իրավունք՝ հիմնելու փառապանծ մախնիների դամբարանի կողքին իրենց ընտանիքի դամբարանը: Հայոց պատմության անդաստաններում թափառելիս, գուցե կհանդիպենք նրանց և նրանց... գործերին:

Վանքի գրատուն-մատենադարանը կառուցվել է դեռ **Դավիթ Անհողինի** ժամանակ, նրա դուստր **Հրանուշի** հովանավորությամբ:

Գրչության խոշոր կենտրոն էր Սանահինը, որտեղ հարյուրավոր ձեռագրեր են գրվել, ընդօրինակվել-նկարազարդվել են մանրանկարչության փայլուն օրինակներով: Սյունիքից, Վասպուրականից, Կիլիկիայից գալիս էին այստեղ գրիչներ, մանրանկարիչներ և ընդօրինակելով բազմաթիվ գրքեր, տանում էին իրենց դպրոցների և վանքերի մատենադարանների համար:

Եթե սելջուկների արշավանքների ժամանակ վանքի մտավոր կյանքը, չընդհատվելով, բայց, այնուամենայնիվ, դառնում է զուսպ, ապա Ջաքարյանների իշխանապետությունը նոր, վերասլաց ծաղկում է ապահովում Սանահինի բազմիմաստ հոգևոր կյանքին: Հատկապես բարգավաճել է Մատենադարանը, որն ստեղծվել էր Բարձրագույն Դպրոցին կից: Ունեցել է հատուկ շենք, սակայն ապահովության համար ձեռագրերի մի մասը պահվել է անմատչելի քարայրներում: Մատենադարանը հարստացել է սաների և ուսուցիչների ընդօրինակություններով, նվիրատվությունների, գնումների միջոցով: Այս հին ու ընտիր ձեռագրերը հիմք են հանդիսացել ուսուցման և ընդօրինակությունների համար:

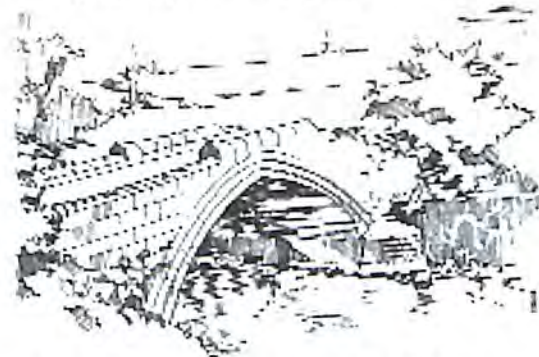
Այստեղ հորինվել են բազմաթիվ գրքեր դասավանդման համար: Ուսուցչապետեր **Անանիա, Դիսկորոս Սանահինեցիները, Հակոբ Քարափնեցին, Սիմեոնը, Գրիգոր Տուտեորդին, Գրիգոր Արաստորդին, Վարդան Արևելցին, գրիչներ Մատթեոս, Կարապետ, Խաչատուր, Ավետիք վարդապետները, Յովհաննեսը** և ժամանակի նշանավոր մյուս ուսուցիչներն ու գիտնականները իրենց տաղանդն ու ջանքերն են նվիրաբերել **Սանահինի Բարձրագույն Դպրոցին** և նպաստել **Մատենադարանի** բարգավաճմանը...

Մեզ է հասել թուրք կոկող **Ստեփանոսի** անունը նույնպես, որ **«նորոգել է երկու հազար տետր թուղթ»**: Եվ այսքանը բավական էր միջին մեծության հարյուր ձեռագիր տեղծելու համար...

Բազմաթիվ անգամ կողոպտվել ու ոչնչացվել է Սանահինի Մատենադարանը, սակայն մինչև 21-րդ դար են հասել մի քանի տասնյակ ձեռագրեր, որոնք ստեղծվել են այստեղ: Նրանցից 35-ը պահվում են Երևանի **Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում**: Նրանց մեջ է նաև Սանահինի **«Քյոթուկը»**, որն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Սանահինի պատմության մասին:

Ի դեպ. մի մոռացված փաստ: Սանահինի Բարձրագույն Դպրոցում, որպես ուսուցանվող առարկա է հիշվում նաև **«Առասպելավարժությունը»**, որը դեռ 7-րդ դարից համարվել է կարևոր առարկա: Այս դասընթացով ուսումնասիրվել են հնագույն դարերից եկած Հայոց առասպելները, ավանդապատումները, դյուցազնավեպերը: Առարկայի նյութերը հավաքվում էին զանազան վայրերից, ժողովրդից, հին գրքերից:

Դեբեդ գետի կամուրջը, 1192 թ.

Հայոց միջնադարյան Սիջին և Բարձրագույն դպրոցներում ուսուցանվում էին շատ կարևոր գիտություններ, բայց, ահա, նաև առասպելն ու ժողովրդական ավանդապատումներն ունեին իրենց կարևոր տեղը ուսուցման ծրագրերում: Որովհետև բարձրագույն իմաստաբանությամբ զբաղվող **Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսն** անգամ, որն ամեն ինչ կշռում ու չափում էր իմաստաբանության խորքերով՝ մեծ տեղ էր տալիս առասպելավարժություն առարկային:

Գուցե դեռ այն ժամանակ գիտակցվում էր, և այն էլ ամենայն պատշաճությամբ, որ Հայոց բնավորությունը հասկանալու և կարևորելու խնդրում առասպելներն ու ավանդապատումները անուրանալի առաքելություն ունեն:

Սանահինի վանքը, փառք Աստծո. կանգուն է և մոտիկ... թշնամու ձեռքին չէ, ինչպես շատ ու շատ մեր սրբավայրերը... Գնանք մեկ անգամ ևս խոնարհվելու անցյալի հիշատակներին և ներկայի հավատին: Եվ փորձենք կարդալ քարեղեն Գրքի էջերը...

Լուռու բարձրադիր, գեղատեսիլ, անտառապատ լեռներով շրջապատված Դեբեդ գետի աջ կողմում, ոչ հեռու Սանահինից, վեր է խոյանում ժամանակին Կյուրիկյան թագավորությանը պատկանող մեկ ուրիշ սրբավայր՝ **Հաղպատի վանքը**, բաղկացած երեք եկեղեցուց, ժամատնից, զանգակատնից, գավիթից, սեղանատնից, գրատնից: Վանքի Սբ. Նշան եկեղեցին ևս կառուցել է **Խոսրովանույշ թագուհին** իր **Սմբատ** և **Գուրգեն** որդիների արևշատության համար: Եկեղեցու արևելյան պատին են գտնվում **Աշոտ Ողորմածի, Խոսրովանույշի** և նրանց **Սմբատ** ու **Գուրգեն** որդիների բարձրաքանդակները:

Մյուս եկեղեցիներն են Սբ. Գրիգորը և Սբ. Աստվածածինը, որոնք կառուցվել են 13-րդ դարում, այսինքն՝ Զաքարյան իշխանապետության ժամանակ:

Հաղպատը միջնադարյան Հայոց ճարտարապետության գլուխգործոցներից է, իր՝ իսկապես ճշմարիտ մի գոհար, առանձին կանգնած զանգակատնով, որը կառուցվել է **Համազասպ եպիսկոպոսի** կողմից 1245թ.: Գրատունը, որ կար 200 տարուց ավելի, հիմնովին վերականգնվել է զանգակատան կառուցման հետ միասին:

Հաղպատը պարսպապատ էր, հաստահեղույս բուրգերով, որոնցից դուրս էին գտնվում Կայան բերդը, Սբ. Սիոն եկեղեցին, Կուսանանց անապատը, Դրսեվանքը:

Ինչպես Սանահինի, այնպես էլ Հաղպատի վանքը զարդարող սքանչելի քանդակները, նախշազարդերը, խաչքարերը մինչև հիմա իրենց լուռ ներկայությամբ, բազմախորհուրդ առնչությամբ ներդաշնակվում են բոլոր ժամանակների ոգեղեն կերտվածքին, որը ճիշտ է՝ դարից դար շարունակ բերել է նորը, սակայն ավելի ամուր է կապվել ժամանակի ընդերքներում գտնվող ոգեղենի փառահեղ հիշատակներին: Այդ ոգեղեն փառահեղ հիշատակների հետ է կապված նաև **Հաղպատի դպրոցը**, 10-րդ դարում Սանահինի դպրոցի կողքին բարձրացող

Հաղպատ. աղբյուր, 1258թ.

դպրոցը, իր ուսուցման բարձր որակով, գրադարանով և գրչության արվեստով: Հաղպատի մասին նույնը պետք է ասենք, ինչ Սանահինի մասին ասացինք: Այստեղ է եղել Հայոց «ամենափարթամ» գրադարաններից մեկը, հին ու նոր գրքերի ամենամեծ ժողովածուներից մեկը: Ուսման նպատակների համար թարմացվում էին այդ գրքերի օրինակները, գրվում, նկարազարդվում էին նոր գրքեր: Այստեղ էին նաև իրենց ուսումնառումն ավարտելուց հետո գիտնականները, իմաստասերները, տաղանդավոր գրիչներն ու

նկարիչները: Մի խոսքով, Հայոց մտավոր խոշոր կենտրոններից մեկն էր Կյուրիկյանների, ապա Զաքարյանների ժամանակ:

Հաղպատի դպրոցի հիմնադիրն ու առաջին ուսուցիչն է եղել նույն վանքի վանահայր **Սիմեոնը**: Ուսուցանվել են, բացի աստվածաբանական գիտելիքներ-

րից, քերականական և քերթողական արվեստ, հռետորություն, փիլիսոփայություն, համարողական գիտություն, բժշկություն, տոմարագիտություն, աստղագիտություն, երաժշտություն: Պարտադիր ուսուցման առարկաներ էին գրչությունն ու մանրանկարչությունը: 10-13-րդ դարերում Հաղպատը Հայոց գրչության ամենախոշոր կենտրոններից էր: Իզուր չէ, որ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում Հաղպատի ծեռագրերը ևս իրենց արժանի տեղն ունեն:

Հաղպատի դպրոցի ամենաբեղմնավոր և հռչակավոր ուսուցիչը, 11-րդ դարի երկրորդ կեսերից մինչև 12-րդ դարի 20-ական թվականները, եղել է մեզ ծանոթ **Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը**: Նրա հետ միաժամանակ և նրանից հետո աշխատել են «**յույժ իմաստուն, ուսմամբ հռչակեալ**» **Իգնատիոսը**, **Վարդան Հաղպատցին**, **Դավիթ Քոբայեցցին**, **Պետրոսը**, **Գրիգոր Սանավանցցին**, **Դավիթ Ալավկա Որդի** իրավագետը, **Հովհաննես Երզնկացի** բանաստեղծն ու քերականը: Սարկավազի աշակերտներից են եղել **Սամվել Անեցի** ժամանակագիրը, **Երեմիա Անձրևիկը** և շատ ուրիշներ...

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ

Հովհաննես Սարկավազը ծնվել է Արցախի Փառիսոս գավառում, սակայն դեռ մանուկ հասակում նրան բերում են Անի, որը դառնում է նրա «սննդյան» քաղաքը:

Սարկավազը իր ժամանակի ամենախոշոր մաթեմատիկոսն էր ու իմաստասերը, քերականագետն ու ճարտասանը: Նա թարգմանիչ, բանաստեղծ և երաժիշտ էր, փիլիսոփայության ու մաթեմատիկայի դասասաց-ուսուցիչ: Նա շատ է գրել հատուկ աշակերտների համար, հավաքել գրքեր և ստեղծել Հաղպատի մեծ Մատենադարանը: 11-րդ դարում, սելջուկների ծանր տիրապետության պայմաններում, Հայոց այդ մռայլ իրականության մեջ, Սարկավազը ամենապայծառ անհատականություններից մեկն էր:

Հայագետ **Արշակ Ալբոյաճյանը** իր «**Պատմություն հայ դպրոցի**» աշխատության մեջ գրում է.

«**Սարկավազի դպրոցի մեջ էր, որ առաջին անգամ հանդես եկավ բանաստեղծությունը և գործադրումը մի նոր մեթոդի, որ Սարկավազից 400 տարի հետո Դեկարտը և Բերկլին փայփայեցին ու զորավոր մեթոդ հռչակեցին**»:

Դեկարտ և **Բերկլի**, եվրոպական փիլիսոփայական մտքի խոշոր գիգանտներ...

Սարկավազը ուսուցման մեջ կարևորելով փորձը՝ այսպես մեկնաբանեց.

«**Ա. Առանց փորձի, կարծիքներն ու տեսակետները անհավատալի են, որովհետև փորձն է հաստատուն, որը հիմնված է իրական փաստերի վրա և աներկբա է**:

Բ. Չպետք է միայն հնագիտակ լինել, կառչել միայն հին գիտելիքներին ու մեթոդներին և հավատալ նրանց ու փորձով չստուգել:

Գ. Հարստացնել իմացությունը նոր գիտելիքներով ու փորձով, գիտենալ, գործադրել միջոցներ զարգացնելու կարողություններն ու շնորհքը, ուսում-

նասիրել ու հասնել ճշմարտությունների և այդպես էլ ուսուցանել ուրիշներին: Այսպես կարող է միայն մարդը ծանաչել և բացել բնության գաղտնիքները, որովհետև ամեն ճշմարտության աղբյուրը փորձն է»:

Զեխ մանկավարժ-հումանիստ Յան Ամոս Կոմենսկին, ծնված 1592թ., իր **«Մեծ դիդակտիկա»** գրքում նույնպես խոսել է փորձի կարևորության մասին, բայց Սարկավագից քանի դար հետո:

Մանուկ Աբեղյանը «Հայ հին գրականության պատմություն» ուսումնասիրության մեջ Սարկավագին որակել է որպես իր ժամանակի այն հատուկ ուժի տեր մարդկանցից մեկը, որը մեծ եռանդով ու ջանասիրությամբ կարողացել է նորոգել դպրոցը, մտցնել նոր բովանդակություն ու ձևեր և այն դարձնել ժամանակի ամենաառաջավոր դպրոցը:

Սարկավագը ճանաչված և գնահատված էր նաև Վրաստանում: **«Վրաց տարեգրության»՝ «Քարթլիս ցխովրեբա»** գրքում վկայություն կա վրաց թագավորի և Հովհաննես Սարկավագի մտերմության մասին: Երբ Դավիթ թագավորը հանդիպում էր արդեն զառամյալ Սարկավագին, փարվում և համբուրում էր, անվանելով նրան պատվական հայր և ցանկանում էր նրա **«անպակաս լինելը»**:

Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է.

«Դավիթ թագավորը այնքան էր սիրում նրան, որ երբ լսում էր նրա գալուստի մասին, ոտքի էր կանգնում, ընդառաջ էր գնում նրան և գլուխը խոնարհելով օրհնություն էր հայցում նրանից: Նա ձեռքը դնում էր նրա գլխին և ասում էր հետևյալ սաղմոսը. «գտա իմ ծառա Դավթին և իմ սուրբ յուզով օծեցի նրան: Իմ ձեռքը թող օգնական լինի նրան ու իմ բազուկը զորացնի նրան...»: Եվ սրա պատճառով թագավորը սիրում էր մեր Հայոց ազգին»:

Սարկավագը դասավանդել է բնագիտական, աստղաբաշխական, երկրաչափական, երաժշտական գիտություններ: Սարկավագը մշակել է քերականության, ճարտասանության, փիլիսոփայության գրքերը և դասավանդել դրանցով:

Մաթեմատիկոս Սարկավագի ողջ գործունեության մեջ իր կարևոր տեղն ունի տոմարագիտությունը: Նա կազմեց և հաստատեց **Հայոց Անշարժ Տոմարը**, համաձայնեցնելով ուրիշ ժողովուրդների տոմարների հետ: Այս առիթով **Կիրակոս Գանձակեցին** մեծ փառաբանությամբ է խոսում նրա մասին:

«Սա շատ բան ուսումնասիրեց գրքերով ու բարի հիշատակ թողեց: Սա շատ անձեռահասների կողմից փափագվածը՝ Հայոց հաստատուն ու անշարժ տոմարը հաստատեց շարժական և ոչ հաստատուն տոմարի փոխարեն: Նաև բոլոր ազգերի տոմարները Հայոց տոմարի հետ համապատասխան դարձրեց: Որովհետև չափազանց իմաստուն էր այդ մարդը ու աստվածային շնորհներով լեցուն...»:

Քիչ մանրամասներ Հովհաննես Իմաստասերի **Տոմարի** մասին:

Սկսած 353 թվականից մինչև 1084 թվականը Հայկյան Տոմարում տարվա 365 օրերի վրա 1/4 նահանջը հաշվի չառնելու հետևանքով Ամանորը չորս տարին

մեկ օրով առաջ էր անցել, որի պատճառով հայկական տոները դուրս էին եկել մյուս ժողովուրդների տոների զուգակցությունից ու տոմարական հաշվումների մեծ դժվարություններ ստեղծել:

Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավագը կարողացավ վերացնել այս խառնաշփոթությունն այսպես.

Ա. Հայկական Ավելյաց ամիսը, որը բաղկացած էր 5 օրից, սահմանել է ամեն չորրորդ տարին մեկ անգամ 6 օր, որով հայկական Տոմարը դրվել է անշարժ հիմքի վրա:

Բ. Քանի որ հայկական շարժական Տոմարը՝ սկսելու ժամանակից մինչ 11-րդ դարը, հայկական թվագրության մեջ մուտք է գործել մի տարի ավելի, այն դուրս է հանել հայկական տարեթվից:

Գ. Հայկական տարվա անշարժ Ամանոր է սահմանել օգոստոսի 11-ը:

Իմաստասերը նաև կազմել է 532 տարիների նոր ցանկ՝ 1084 թվականից մինչև 1616 թվականը, նշելով յուրաքանչյուր տարվա կրոնական տոները: Այս ցանկը դարեր շարունակ տոմարական հաշվումների տեղեկատու ձեռնարկ է եղել: Եվ 1084թ. հիմք է ծառայել նոր թվագրության սկզբնավորության, որը մատենա-գրության մեջ հայտնի է **«Փոքր թվական»** անունով:

Իմաստասերը այս բարեփոխումները մատչելի դարձնելու նպատակով կազմել է բազմաթիվ աղյուսակներ, բոլորակներ:

Հատկապես հետաքրքիր են ու արժեքավոր **«Խառնախորան»** կոչվող աղյուսակները, որոնց մեջ զուգորդվում են հռոմեական, հունական, պարսկական, հայկական, եբրայական, արաբական, մակեդոնական, եգիպտական, եթովպական, աթենական, բյուրանական, կապադովկիական, վրացական և աղվանական բոլոր օրերը: Այս «Խառնախորանի» միջոցով կարելի է իմանալ, թե ո՞ր ժողովուրդի ո՞ր ամսի քանիսը մյուս ժողովուրդների որ ամսի քանիսին է համապատասխանում:

Նա նաև **Անանիա Շիրակացու «Պատճեն տոմարի»** սկզբունքով գրել է հանրագիտարանային աշխատություն գարնանամուտի, ամառնամուտի, աշնանամուտի, ձմեռնամուտի՝ արեգակի ո՞ր կենդանակերպում գտնվելու և բազմաթիվ այլ տոմարական հաշվումների մասին՝ հայկական անշարժ ու շարժական, հռոմեական, եբրայական և եգիպտական տոմարական համակարգով:

Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը նաև բանաստեղծ էր: Նրա գործերից մի քանիսը հասել են մեզ: Նրանցից **«Բան իմաստութեան»** բանաստեղծում խոսվում էր քաղաքական և, միաժամանակ, խոհական-իմաստասիրական տրամախոնությունը քննարկելու, սքանչելի շարականների ու տաղերի հեղինակ: Գրել է նաև պատմական աշխատություններ, որոնք դժբախտաբար կորսվել են դարերի երթի մեջ:

Ինքնուրույն իմաստասիրական գործերից բացի, խմբագրել է Դավիթ Անհաղթի, Արիստոտելի, Պոփյուրի գործերի հայերեն թարգմանությունները:

...Բնության մեջ ամեն ինչ շարժվում է և փոփոխվում, ամեն ինչ ունի իր սկիզբն ու վախճանը: Բնության մեջ գոյություն ունեցող իրերը հակադրության մեջ են,

այդ թվում նաև՝ չորս տարրերը: Բնությունը այդ հակադրությունների ներդաշնակ միավորումն է: Եվ ամեն մի երևույթ ունի իր պատճառը. **«Առանց պատճառի չկայ իրք և ես քեզ վկայեմ»:**

Բոլոր կենդանի արարածներից միայն մարդն է բանական, իսկ կենդանիներինը միայն բնագոյն է: Նայիր մեղուներին, ճարտարապետական ի՞նչ գեղեցիկ վարպետությամբ են նրանք պատրաստում մեղվաբջիջը, կամ տես, թե սարդերը ի՞նչ վարպետությամբ են հյուսել իրենց ոստայնը. երկուսի մեջ էլ անշուշտ, արվեստ կա, սակայն նրանց ստեղծածը բնագոյական արվեստ է: Մարդն է միայն, որ գիտակցական արվեստի ստեղծողն է: Բայց զգայարանները, որոնց միջոցով մենք ճանաչում ենք դրսի աշխարհը, չեն կարող մեզ տալ երևույթների ճիշտ էությունը: Ինչպես նկարը չի կարող մեզ տալ շարժվող կենդանու հարազատ պատկերը, այնպես էլ մեր զգայարանները չեն կարող տալ իրերի և երևույթների իսկությունը: Աշխարհը ճիշտ հասկանալու համար միակ հուսալի միջոցը **Փորձն է:**

Նա անդրադարձել է նաև տիեզերագիտությանը և հայտնել իր կարծիքը տիեզերագիտական բազմաթիվ երևույթների մասին: **Շիրակացու** նման նա ևս համոզված է, որ երկիրը կլոր է: Բազմաթիվ են նաև նրա մաթեմատիկական և երկրաչափական գործերը:

Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավագը մեծ հումանիստ էր, մարդասեր. **«Մարդասիրությունը մարդկության մեծագույն առաքինություններից մեկն է»:**

Բայց, բացի այս բոլորից, և գուցե այս ամենից առաջ, նա ճշմարիտ **Հայրենասեր էր:** Նա **Ղևոնդյաց** նվիրած հոգևոր երգի մեջ դիմում է Աստծուն, խնդրելով, որ նա զորավիգ դառնա հայ ժողովրդին և նրա ցրված գավակներին, պանդուխտներին, ցիրուցան եղածներին, հավաքի իր Հայրենի երկիրը ու փրկի կորստից: Ինչո՞վ այս աղոթքը ժամանակակից չէ այսօր:

Սարկավագը մինչև վերջ չմնաց Հաղպատում: Ազատագրված Անին սպասում էր նրան և նա գնաց՝ իր կարևոր առաքելությունն այնտեղ շարունակելու...

Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավագը վախճանվեց ծերունական հասակում և թաղվեց Հաղպատի դամբարանում: Թող մշտապես օրհնված լինի նրա շիրինը: Մի առասպելանման պատմություն, որը սակայն իրական է:

Հաղպատում դեռ սովորելու տարիներին, ուսուցիչը իր աշակերտներին տանում է վանքի մոտիկ քարայրում գտնվող ձեռագրատունը՝ գրչագրերի վրա աշխատելու համար: Նրանց հետ էր նաև Հովհաննեսը: Սաներն ամբողջ օրն աշխատելուց հետո, ճաշի ժամին դուրս են գալիս, փակում քարայրը: Երեկոյան պարզվում է, որ Հովհաննեսը բացակայում է: Փնտրում են ամեն տեղ. մոտիկ անտառներում, գյուղերում, բայց ոչ մի տեղ չեն գտնում: Մի քանի օրից հետո, երբ նորից գնում են քարայր-ձեռագրատուն և բացում կողաված դուռը, տեսնում են Հովհաննեսին ձեռագրերի վրա աշխատելիս: Երբ զարմացած հարցնում են, թե քարայրում ի՞նչ է կերել ու խմել այդ օրերին, նա ցույց է տալիս իր կարդացած մատյաններն ու ասում. **«Այդ է եղել իմ կերակուրը և ըմպելիքը: Այդ են կերել ու խմել այս օրերին»:**

Արդյոք այսօր մենք հավատո՞ւմ ենք, որ մի կտոր հացի հետ մտավորական մարդուն հենց այս սնունդն է հարկավոր:

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԴՊՐՈՑ

Հայոց դպրության ամենահին ու կարևոր միջավայրն է եղել Սյունիքը, որտեղ դեռ 5-րդ դարի սկզբներին, **Մեսրոպ Մաշտոցի** նախածնունդամբ, տեղի իշխաններ **Վասակի և Վաղարշակի** հովանավորությամբ, հիմնադրվում են առաջին հայագիր դպրոցները: Հիմնադրվեցին, որպեսզի նրանցից մի քանիսը դասվեն Հայոց մտավոր և հոգևոր դաստիարակության ամենախոշոր կենտրոնների շարքը:

Սյունյաց եպիսկոպոսությունը, որը կոչվում էր **մեսրոպոլություն**, դեռ 4-րդ դարից մեծ իրավունքների տեր էր: Նա ուրիշ տասներկու եպիսկոպոսությունների ղեկավարն էր և իրավունք ուներ եպիսկոպոսներ ձեռնադրել: Իսկ դպրոցները հարուստ էին ոչ միայն գիտուն վարդապետներով, այլև ապահովված էին նյութապես, որովհետև մշտապես գտնվում էին Սյունյաց իշխանների հոգածության ներքո:

Սյունյաց Ծղուկ գավառի Շաղատ քաղաքը և նրա վանքը հայտնի էին դեռ 5-րդ դարից: Այստեղ էր հաստատված Սյունյաց Բարձր իշխանությունը, մեսրոպոլոգի դարից: Այստեղ էր հաստատված Սյունյաց Բարձր իշխանությունը, որն ավելի ուշ կոչվեց լիտը և **Հոգևոր Բարձր Դպրոցը**, վարդապետարանը, որն ավելի ուշ կոչվեց լիտը և **Հոգևոր Բարձր Դպրոցը**, վարդապետարանը, որն ավելի ուշ կոչվեց լիտը և համալսարան, և որտեղ գիտության բոլոր հնարավոր ճյուղերը մեծ վերելք էին ապրում:

Սյունյաց վարդապետարանը համարվել է **«Գլուխն ամենայն գիտնոց Հայոց և պայծառացեալ դպրոցին»:** Այստեղ գալիս էին ուսանելու Հայաստանի ամենահեռավոր վայրերից անգամ:

Գնդեվանք

Դեռ հնագույն ժամանակներից սովորություն կար, որ Սյունյաց վանքերի և դպրոցների վարդապետները, ուսուցիչները ու նրանց սաները **«Ի քաղաքս և գեաղոս շրջէին ի մեջ գաւառաց և ի տունս իշխանաց»** և ուսուցանեին նրանց: Սյունյաց դպրոցները հայտնի էին նաև իրենց գրատներով և գրչության արվեստի վարպետներով: Գրվում և արտագրվում էին բազմաքանակ գրքեր, որոնց համար մագաղաթ էին ապահովում վանքերի ներսում գործող արհեստանոցների մագաղաթ պատրաստող ու կոկող հմուտ վարպետները:

Սյունյաց դպրավանքների բոլոր ուսանողները ընդհանուր, պարտադիր առարկաներից մասնագիտական կրթություն ստանալուց հետո, ամեն մեկը շարունակում էր իր ուսումը իր նախասիրության և բնական ծիրքին համապատասխան: Եվ դառնում էին **«անհաղթ փիլիսոփաներ»**, **«անմահ երաժիշտ»**:

ներ», «բանիբուն վարդապետներ», «ճարտար հռետորներ», «սքանչելի արհեստավորներ», «անհամեմատ հմուտ նկարիչներ», «դասասաց վարժապետներ», «իմաստուն դպրապետներ»:

6-րդ դարի կեսերին հայ ուսանողների հոսանքը դադարում է դեպի հունական ու ասորական կենտրոններ: Վաղուց գոյություն չուներ Աթենքի հռչակավոր ճեմարանը, որը մարեց անիմաստասեր **Հուստինիանոս կայսեր** դաժան քաղաքականության հետևանքով: Իսկ բյուզանդական դպրոցներում կրճատվեց գիտական առարկաների դասավանդումը:

Հայերն արդեն իրենց **Բարձրագույն դպրոցներում** էին կրթություն ստանում, և դառնում գիտության և արվեստի բոլոր ճյուղերի մեծ գիտական: Ապացույցը՝ մեզ հասած նրանց շատերի գրքերը, գիտական ու իմացաբանական առարկաներին վերաբերող մատյանները **Հայոց դպրոցի** անուրանալի վաստակներն են: Ամենազանազան բովանդակության տեղեկությունները՝ պահված մագաղաթյա մատյանների հիշատակարաններում, հնադարյան եկեղեցիներին, վանքերին, ամրոցներին, պարիսպներին, խաչքարերին դրոշմված վիմագիր արձանագրությունները որքան էլ պատերազմների, արհավիրքների մեջ կործանվել ու ավերվել են, այրվել ու մոխրացել են, այնուամենայնիվ նրանց ահռելի քանակի քիչ մասը միջնադարյան ահավոր փորձություններով լեցուն քառուղիներից անցնելով՝ հասել է Հայոց համառոտ գոյության 21-րդ դարին:

Հայացիկ տեղեկությունների չնչին այս չափը անգոր է Սյունյաց և Հայոց մյուս բոլոր դպրոցների ու վարդապետարանների մասին արժանի տեղեկություններ տալ: Հենց միայն խոսել ուսուցիչների և ուսուցչապետների մասին, որոնք իրենց մտքի փայլատակումներով ապահովեցին Հայոց իմաստասեր Ոգու հարատևությունը, նշանակում է ուրիշ ոչ մի բանի մասին ժամանակ չունենալ խոսելու այս մատյանի անընդգրկուն ծավալի մեջ, որ ձեռնարկել ենք գրել: Որովհետև դեռ որքան պիտի դարերի հեռավոր խորքերում դեգերելով հասնենք **Հայոց բոլոր ժամանակների** այս վերջին հանգրվանին, որտեղ ապրում ենք մենք: Հարկավոր է մոռացումի ընդերքից վկայակոչել Հայոց միջնադարյան «խավարի» մեջ որպես պայծառ ջահեր վառվող բոլոր ուսուցիչների անունները և մանրամասն հատորներ գրել նրանց մասին... Բայց ընդամենը մի քանի խոսք ասելով սրբանուն նվիրյալների մասին՝ անցնում-գնում ենք:

Ես ուզում եմ մանրամասն, Հայոց բառարանի ամենասքանչելի բառերն ընտրելով պատմել նրանց բոլորի մասին: Բայց խոստովանում եմ, իմ խոսքը կսպառվի, իսկ նրանց մասին պատմությունները՝ ոչ:

Հայրենիքը պահել են ուսուցիչները. ավելին՝ կերտել են ուսուցիչները: Հայրենիքի բազմախորհուրդ կերտվածքի վեմ ու տանիք են եղել ուսուցիչները...

Բայց որի՞ անունը շուրթերիդ վրա աղոթք դարձնես և որինը մոռանաս... Արժանի չեն մոռացումի... Բայց կա անհնարինի պահը: Եվ հիմա շտապում եմ տալ մի քանիսի անունները, որոնք եղել են 12-րդ դարից առաջ, որպես մեծ շարականից վերցրած մի տող... կիսատ մնացած մեղեդի. **Մաթուսաղա՛ Մեծ**

ուսուցչապետը, «մեծ քերթող և անհաղթ փիլիսոփան... որ սնեալ ամենայն պարկեշտությամբ և զարգացյալ ամենայն առաքինությամբ»... Մովսես Բերթող Սյունեցի, ականավոր ուսուցիչ ու զգայուն դաստիարակ, քերթողության, ճարտասանության, քերականության հեղինակ, որի պայծառ սաներից մեկն էլ **Ստեփանոս Սյունեցի** իմաստասերն ու աստվածաբանը, քերթողն ու խազագետն էր: **Հովհաննես Օձնեցի**, «մեծ իմաստասերն **Հովհաննես**, որ հմուտ և տեղեակ գոլով բոլոր քերթողական շարագրաց... և կրթական վարքից»: Սյունյաց աշխարհի Մատենացոց դպրավանքի վանահայր և ուսուցչապետ «հարաց հայր» **Սողոմոն**... «գիռչակելի այրն **գՍողոմոն**, որ Մաքենացացն էր առաջնորդ և ըստ ժամանակին Հայաստանյաց էր պարծանք»...

...Որպեսզի չտրվենք ուրիշ արժանավորների անունները տալու հրապուրանքին, շտապենք հասնել Գլածոր, որը 9-րդ դարի վերջից Հայոց դպրության ոգեղեն ապաստարանն էր... Սակայն Գլածորի մասին խոսելուց առաջ, հարկավոր է քիչ ժամանակով թողնել Սյունիքը և հեռանալ դեպի Տարոն և այցելել նրա երկու դպրոցները:

ՍՈՒՇԻ ԳԼԱԿԱ ԵՎ ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԴՊՐԱՎԱՆՔԵՐԸ

Գլակա վանքի դպրոցը, որը հետո կոչվեց **Իննական սուրբ Կարապետի վանքի դպրոց**, Հայոց հնագույն ու անվանի դպրոցներից էր, սկսած 5-րդ դարից: Այնտեղ բացի աստվածաբանական գիտելիքներից, դասավանդվում էին փիլիսոփայություն, պատմություն, Հայոց լեզու, քերականություն, երաժշտություն... Նաև **Գիրք** ստեղծելու և այն ամբողջական դարձնելու արվեստներն ու արհեստները: Գլակը Հայոց հարուստ վանքերից մեկն էր, ուր ուսանելու էին գալիս Տարոնի, Հարքի, Բուլանուխի, Բիթլիսի գավառներից: Այս դպրոցը մեր պատմիչների մոտ կոչվել է «մեծ ուսումնատեղի»:

Այստեղ 6-րդ դարում դպրապետ է եղել **գիտնական Աթանասը**, որը քաջ գիտեր բոլոր ազգերի տոմարները:

Գլակա դպրոցն ապրեց 5-րդ դարից անընդմեջ մինչև 20-րդ դարի Հայոց եղերական ժամանակները...

12-րդ դարից սկսած իր հռչակը ձեռք բերեց և այն հասցրեց նույն եղերական դարը **Սուշի Առաքելոց վանքի դպրոցը**: Այն Գլածորի համալսարանի հիմնադիր երախտավորի դպրոցն էր, որտեղ նախ սովորեց, ապա դասավանդեց՝ դառնալով ուսուցչապետ:

Առաքելոց դպրավանքում նրան աշակերտեց **Եսայի Նչեցին**, որը նրա հետ գալով Սյունիք՝ **Գլածորի համալսարանը** ստեղծելիս դարձավ նրա առաջին օգնականներից մեկը:

Ներսես Մշեցուց հետո Առաքելոց դպրավանքի ուսուցչապետն էր **Վարդանը**, որի անունով դպրոցը կոչվում էր նաև «**Մեծին Վարդանանց ուսումնարան**»:

«Երկրորդ Աթենք պանծալի», «մեծ դպրատուն», «Գերահռչակ համալսարան», «Մայրաքաղաք իմաստության» և էլի ուրիշ սքանչելի անուններով կոչեցին **Գլաձորի համալսարանը** մեր պատմիչները: Գործել է Հայոց վերջին ծանր փորձությունների 70 տարիներին, երբ 13-րդ դարի վերջերին և 14-րդ դարի սկզբներին հայ ժողովուրդը նոր բնաջնջման եզրին էր կանգնած, այս անգամ մոռոլակա հորդանների արշավանքների պատճառով: Այս մասին առանձին՝ իր տեղում: Հիմա, պարզապես, ինչպես արդեն ասել ենք, քիչ թե շատ ամբողջացնելու համար 12-րդ և 13-րդ դարերի դպրության մասին տեղեկությունները՝ կարող ենք ժամանակի ներսում ետուառաջ քայլել: Գլաձորը այդ անագորույն ժամանակներում ոչ միայն կարողացավ իր գոյությունը գրանցել Հայոց դպրության կաճառում, ոչ միայն ոչնչացումից կարողացավ փրկել անցյալից ժառանգված մեծ արժեքները, այլև ստեղծել այն նորը, որի գնահատականը ընդամենը մեկ-երկու էջով անհնար է ամբողջացնել:

ՆԵՐՍԵՍ ՄՇԵՑԻ

Գլաձորի համալսարանը հիմնադրվել է 1280 թվականին **Ներսես Մշեցու** Առաքելոց դպրավանքից Սյունիքի Թանահատի վանք տեղափոխվելուց հետո, նրա անմիջական նախաձեռնությամբ:

Մինչև վերջերս, ուսումնասիրողները չէին կարողանում ճշտորեն որոշել, թե որտեղ է գտնվել այս հռչակավոր համալսարանը: Բայց, ի վերջո, հաստատվել է, որ այն գտնվել է Վայոց Ձոր գավառի Թանահատ վանքում: Պարզվել է նաև, որ Գլաձոր անունը Թանահատի հին անունը չէ, ինչպես կարծում էին: Հնում Գլաձոր է կոչվել Մշո Առաքելոց դպրավանքը, և երբ այդ վանքի մտավորական վարդապետները տեղափոխվել են Թանահատ, ի հիշատակ իրենց նախկին դպրոցի, նորը նույնպես անվանել են Գլաձոր: Այս պարզաբանման համար պարտական ենք բանասիրական գիտությունների դոկտոր **Լևոն Խաչիկյանի «Գլաձորի համալսարանը»** մենագրությանը: Գլաձորի համալսարանում գրված և մեզ հասած ձեռագրերի մեծ մասի հիշատակարաններում տեղը տեղին տրված է համալսարանի հասցեն. «**Ի մենաստանս Գլաձորիս, ընդ հովանեալ Սուրբ Ստեփանոսիս**», կամ «**Ի վանս Գլաձոր Սբ. Ստեփանոսին**»: Այսինքն, Գլաձորի համալսարանը գտնվել է Սբ. Ստեփանոս Նախավկա վանքի հովանավորության ներքո, նրա հարևանությամբ: Վայոց ձորում այս սրբի անունով մեկ եկեղեցի է եղել, որը եղել է Թանահատի վանքի եկեղեցիներից մեկը: **Ղևոնդ Ալիշանը «Սիսական»** գրքում վկայում է, որ սյունեցիներն այն կառուցել էին երկրորդ դարում, այսինքն,

Պռոշաբերդ

քրիստոնեությունը պաշտոնական կրոն ճանաչելուց շատ առաջ: Այն եղել է վանք-մենաստան մի խստակրոն միաբանություն, որը «**կերակրի համար ոչ միայն մսեղեն հրաժարուելով՝ այլ ամենայն տաք բանէ, և թանկն անգամ թողլով, անոր համար կոչուեցան Թանահատի և տեղն Թանահատի վանք**»:

Ի դեպ, Ալիշանը վկայում է, որ 2-րդ դարում կառուցված այս մենաստանի տեղը եղել է Անահիտ դիցուհու տաճարը...

Երբ Մոզ քաղաքում մի անառակ կնոջ ձեռքով սպանվում է **Ստեփանոս Իմաստասեր Սյունեցին**, նրան թաղում են Թանահատում և վրան կառուցում մի փոքրիկ մատուռ: Դա 8-րդ դարն էր: Իսկ, երբ 1274թ. սկսվում է Սուրբ Ստեփանոսի սքանչելի տաճարի կառուցումը, **Ստեփանոս Օրբելյան** պատմիչի վկայությամբ, Ստեփանոս Սյունեցու տապանը հանում են իր գերեզմանից և դնում նրա հիմքում:

Ներսես Մշեցին՝ Մշո Առաքելոց վանքի վանահայրն ու դպրապետը, հայտնի էր իմաստասիրությամբ, հունարենի և լատիներենի կատարյալ իմացությամբ: Գալով Վայոց Ձոր, Թանահատի Սբ. Ստեփանոս նորակառույց վանքի հովանավորության ներքո հիմնում է **Գլաձորի համալսարանը**, որով «**լուսաւորեաց գիտութեամբ զազգս Հայոց ուսմամբ գրոց**»:

Ներսես Մշեցին մենակ չեկավ Թանահատ: Նա եկավ իր մի քանի համախոհների և աշակերտների հետ: Նրանցից մեկը **Եսայի Նչեցին** էր, որը հետո դարձավ համալսարանի վերատեսուչը, նրա իմաստասեր գիտնականն ու ուսուցչապետը:

Գլաձորի համալսարանի նյութական ու բարոյական հովանավորն էր **Պռոշյան Իշխանական տոհմը**: Այս առիթով հիշատակարաններում շնորհակալության և օրհնության սքանչելի տողերի ենք հանդիպում: Հիշենք. այս տոհմի ջանքերով էին պահվում նաև ուրիշ հոգևոր կենտրոններ ու դպրոցներ. Կեչառիսը, Այրի-Վանքը... և այլն...

Գլաձորի համալսարանում Բարձրագույն Դպրոցի բարդությամբ ուսումնասիրվում էին աստվածաբանություն, բնագիտական, մաթեմատիկական, իմաստասիրական գիտություններ և սրանց հավասար իրավունքով՝ երաժշտություն, ռելիգիոզություն, նկարչություն, մանրանկարչություն, ճարտարապետություն:

Գլաձորի համալսարանը պատրաստել է հարյուրավոր մատենագիրներ, թարգմանիչներ, գրիչներ, նկարիչներ, փիլիսոփաներ, հռետորներ, բնագետներ, Գրքեր կազմող, փորագրող, քանդակող արհեստավորներ...

Եվ սրանք Հայոց տարբեր գավառների մեծ ու փոքր դպրոցներում դարձել են ուսուցիչներ... «**Ուր կար Գլաձորի մի աշակերտ, այնտեղ կար դպրոց, այնտեղ կար մի փոքրիկ գրչության անկյուն**»: Միայն գորեղ գիտության կաճառը կարող էր անխաթար ու շարունակական դպրության գրավականը լինել:

Գլաձորի համալսարանի սաները պատկանում էին ամենատարբեր խավերի՝ ռամիկից մինչև իշխան: Ազնվականը և գեղջուկը հավասարապես էին ստանում իրենց հասանելի գիտությունը. ով որքան կարող էր, վերցնում էր:

Ներսես Մշեցու մահից հետո Գլաձորի ուսուցչապետը եղավ Եսայի Նչեցին, որն էր **«քաղցրահամձար փիլիսոփա, տիեզերալոյս... մեծ թաքունապետ բորտ Զայաստանեայց... Ներիուն հռետոր հանուրց հայկազանց և լուսատու ջահ...»**:

Նրա հռչակն ու հեղինակությունն այնքան մեծ էր, որ նրա անունն էլ թագավորների, իշխանների և կաթողիկոսների անունների հետ ծառայել է որպես ժամանակի որոշիչ... Այս ուսուցչապետի հմայքն ու համբավը, ինչպես նրա աշակերտներից մեկն է գրում, **«...զտհաս և զանիմաստ համբակս ժողովէ ի փարախս իմաստութեան...»**:

Հիսունհինգ տարի շարունակ Եսայի Նչեցին հոգ տարավ կրթելու և հայրաքար խնամելու նրանց, որոնք գալիս էին Գլաձոր՝ առնելու Ոգեղենի իրենց բաժինը:

Եսայի Նչեցին միայն ուսուցիչ ու դաստիարակ չէր: Նա բազմաթիվ մեկնությունների հեղինակ էր: Հեղինակ էր քերականության դասագրքի, որը մինչ այդ եղած դասագրքերից շատ ավելի էր մատչելի: Նչեցին համառոտել ու պարզեցրել է քերականական նյութը: Եվ ինչպես 7-րդ դարում **Մեծն Անանիա Շիրակացին**, այնպես էլ նա դիմում է իր աշակերտներին և հորդորում, որ գիտուն և իմաստուն դառնալու համար չպետք է սահմանափակվել միայն առաջարկվող դասագրքերով, այլ ինքնուրույն պետք է կարդալ և ուսումնասիրել ուրիշ ավելի ընդարձակ ու խորությամբ հայտնի գրքեր: Եվ իր **«Քերականության»** օրինակով ապացուցում, որ հույսը չպետք է դնել միայն ուսուցչի և դասագրքի վրա, կարծելով, որ սրանցից կհոսեն ամեն տեսակի իմաստություններ: Գիտությունն անվերջանալի է և ինքնուրույն կերպով պետք է այն ուսումնասիրել...

Եսայի Նչեցին համալսարանի կրթության տեսական և գործնական իմաստը հասցրեց մի մակարդակի, որի չափանիշները անգնահատելի են:

Գլաձորի համալսարանի սաները նախ տարիներ շարունակ սովորում էին Զայոց տարբեր դպրավանքերում, ապա նոր միայն գալիս այստեղ ավարտին հասցնելու համար իրենց ուսումը: Համալսարանում ամեն տարի միանգամից սովորում էին 363 աշակերտ: Նա տվեց հասարակական, քաղաքական, գիտության, մշակույթի, լուսավորության, դպրոցական ասպարեզի այնպիսի գործիչներ, որոնց անունները անմահացած ապրում են Զայոց լավագույն հիշատակների ներսում:

Գլաձորի համալսարանը նաև հոգևոր կենտրոն էր, որ արժանավորապես կարողանում էր դիմագրավել կաթոլիկ և քաղկեդոնիկ դավանանքների հարձակումներին: Գլաձորի սաները իրենց ուսուցիչների հետ գնում էին ժողովրդի մեջ և **«խրատիչ»** ու **«համոզիչ»** գրույցներով դարձնում մոլորվածներին:

Ինչպես Զայոց բոլոր Բարձրագույն դպրոցներում, Գլաձորի համալսարանում ևս ուսանողների բանավոր **«հաշիվ»**, **«համարս»** տալուց բացի եղել է ատենախոսությունների ընթերցման կարգ, հատկապես իմաստասիրական, ծարտասանական, բնագիտական և աստվածաբանական գիտությունների վերաբերյալ: Այս ատենախոսությունների նպատակն էր կարգավորել ուսումնասիրվող առարկայի

ստուգումը և ըստ այդմ ուսանողին ուսուցման հաջորդ շրջան փոխադրելու կամ նրա համալսարանն ավարտելու հնարավոր ժամկետը որոշելը: Այս մասին է վկայում և մանրամասնում բանասեր **Լևոն Խաչիկյանը** իր **«Գլաձորի համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները»** հոդվածում: Այդ ատենախոսությունները հաստատում են, որ Գլաձորի համալսարանն իրոք եղել է բարձր դպրության օջախ, որպես **«երկրորդ Աթենք պան-ժալի»**, **«մայրաքաղաք ամենայն իմաստից»**:

Ավարտական ատենախոսությամբ ուսանողը քննություն էր տալիս ոչ միայն իր նախասիրած առարկայից, այլ բոլոր այն առարկաներից, որոնք նա տարիների ընթացքում սովորել է ուսուցիչների օգնությամբ, և ամենակարևորը՝ ինքնուրույն. գրականությունից ու աստվածաբանությունից, իմաստասիրությունից ու տրամաբանությունից, հոգեբանությունից ու մարդակազմությունից, մաթեմատիկայից ու տարրաբանությունից՝ քիմիայից, տիեզերագիտությունից ու տոմարից, երաժշտությունից ու նկարչությունից: Նրանք պետք է գերազանց իմանային այս բոլոր առարկաները, իսկ այն առարկան, որն ընտրում էին որպես մասնաբոլոր առարկաները, իսկ այն առարկան, որն ընտրում էին որպես մասնաբոլորություն, պետք է կարողանային իրենց ատենախոսությամբ նրա մասին նոր խոսք ասել՝ նոր պրպտումների ու նոր եզրահանգումների շնորհիվ:

...Նչեցին չափազանց բարի էր, սաների նկատմամբ խիստ հոգատար, սակայն անողորմ ու անհաշտ էր չարիքի հանդեպ: Նա գտնում էր, որ չարիքը կարող է վերանալ միայն այն դեպքում, երբ նա ժամանակին ու արագ արմատախիլ արվի **«խստիվ արգելմամբ»**: Եվ առաջարկում է մշտական հսկողություն, որ թույլ չտրվի չարիքի ծնունդը, որովհետև ծնված չարիքը ստիպված պետք է ոչնչացնել չարությամբ: Նչեցին հատկապես խորին արգահատանք էր տածում հայիոյանքի ու զազրախոսության հանդեպ:

Զայոց դպրոցներում, ընդհանրապես, արգելված է եղել ծեծը: Այն միայն գործադրվել է զազրախոսների և հայիոյողների նկատմամբ: Նչեցին, նույնպես, սրանց մասին խոսելիս ասում է, որ նախևառաջ **«զյիշոցնատուրն խրատեն»**, համոզեն, իսկ եթե դա չի օգնում **«ծեծելով ի շուրջ ածեն, թե յարանց լինին կամ ի կանանց, միևնույն է, որ մանկանց առաւել զգուշանան որ սովորին ոչ...»**:

Նչեցին համոզված է, որ դաստիարակը երեխայի **«խրատող է, ուսուցանող է, երաշխավոր է, որ ի հետ վատ ընկերի ոչ շրջի»**: Նա գտնում էր, որ ամեն մեկին չի կարելի դաստիարակ կոչել: Այդ դաստիարակը նախ ինքը կրթված ու դաստիարակված պետք է լինի: Այդ դեպքում միայն իրավունք ունի **«զայլս ուսուցանէ»**:

Գլաձորի համալսարանում գրվել, կազմվել են ուսումնական ձեռնարկներ, հավաքվել ու թարգմանվել են բազմաթիվ իմաստասերների աշխատություններ. **Պատմոնի, Արիստոտելի, Արիոպագագու, Նյուսացու, Փիլոնի, Որոգինեսի, Կալիսթենեսի** և այլոց գործերը: Իսկ Նչեցին ինքը, բացի այն, որ գրել է բազում բարձրարվեստ գործեր, նաև կազմել է հատուկ ժողովածուներ իմաստասերների աշխատություններից: Գլաձորի համալսարանում է թարգմանվել և նկարագարող-

վել **Գրիգոր Նյուսացու «Գիրք մարդակազմութեանը»**, որը ծառայել է որպես դասագիրք: Գրվել ու թարգմանվել են նաև համաշխարհային նշանակության այնպիսի գրքեր, որոնք մինչև այժմ հարատևում են և փրկվել են կորստից հայ միջնադարյան գիտնական-թարգմանիչների ջանքերի շնորհիվ: Վերջին մեկերկու հարյուրամյակներում այս գրքերը վերադառնում են իրենց սեփական ազգին և ընդհանրապես մարդկությանը՝ հայերեն պահպանված օրինակների միջոցով:

Գլածորը ուներ մեծ Մատենադարան, որտեղ հավաքված էին հայ և օտար բազմալեզու հեղինակների հազարավոր գրքեր:

Գլածորի համալսարանում գրված գրքերի հիշատակարանները հայ ժողովրդի պատմության ամենավստահելի աղբյուրներից են:

Այն գրքերը, որոնք պակասում էին Գլածորի Մատենադարանում և գտնվում էին Հայոց ուրիշ դպրոցներում, լավագույն գրիչների ու ծաղկողների միջոցով ընդօրինակվում էին և ուղարկվում Գլածոր: Նույնիսկ երկրից դուրս գտնվող գրքերը հնարավոր բոլոր միջոցներով ձեռք էին բերվում և ընդօրինակվում:

Գլածորի համալսարանն ավելի վաղ է հիմնադրվել, քան եվրոպական շատ միջնադարյան համալսարաններ: Նա ժամանակակիցն էր **Փարիզի և Բեմբրիջի** համալսարանների, որը սակայն չուներ զվարճանքներիս երկարակեցությունը:

Բայց, մի՞թե այդպես է: Չէ որ երբեք չի մարել Հայոց բարձր դպրության ջահը: Եթե այն մի տեղ աղոտացել է և կամ ընդմիշտ է հանգել, մի այլ տեղ պայծառորեն բոցկլտացել է: Մի երկիր, որի խաղաղ կյանքի կիրակիները դարեր շարունակ անչափ կարճ են եղել, իսկ պատերազմներն ու մախժիրները երկարորեն շարունակվել են՝ օտարի հետ գոտեմարտելու և հարատևելու նրա կամքն իր ուժն առել է սեփական դպրության անընկճելի ոգուց:

Գլածորն ապրեց և մարեց իր տեղի վրա, բայց ոչ երբեք Հայոց Աշխարհում առհասարակ: Անընդհատ տեղահանվող, սրածվող, պատերազմների թոհուրթոհում իր ջղուտ կեցվածքով ու անընկճելի արժանապատվությամբ ապրող ժողովրդի բարձրագույն դպրությունը չէր կարող ընդմիշտ անհետանալ առանց կարևոր և հիմնական իր հետքը թողնելու: Գլածորում իր շքեղաշուք փայլը ցուցադրած Հայոց դպրությունը, որը կուտակել էր հոգևոր հարստության ճոխ գանձերը, չէր կարող չապրել, թեկուզև փոխելով վայրը:

Գլածորը մոնղոլների արշավանքների ժամանակ ենթարկվեց ահավոր ավերածության: Մոնղոլական արհավիրքի մասին կխոսենք առանձին: Ասենք միայն. Գլածորի համալսարանը դադարեց գործել Թանահատում: **Նոր թշնամին եկել էր և կործանել Հայոց քաղաքների պարիսպները, բայց չկարողացավ կործանել Հայոց Դպրության Ոգեղեն Ամրոցը:**

Այդ անառիկ ամրոցի պաշտպանությունը, դարեր շարունակ, հայ մտավորական գործիչների ձեռքին է եղել: Ապահով և հուսալի: Համոզվելու համար այցելենք Սյունիքի մի այլ Բարձրագույն Դպրոց. Տաթև:

ՏԱԹԵՎԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Սրածայր լեռներով շրջապատված **Տաթևը** սքանչելի է իր բարձրադիր դիրքով և որպես դիտանոց նրա հայացքի տակ են բազմաթիվ գավառներ, իսկ նրա ժայռեղեն ոտքերի տակից, ձորի միջով, ահագնացած աղմուկով հոսում է Որոտան գետը, **«...և ձորն այն լի է այգեստանօք, և դրախտացեալ զանազան բուրաստանօք»**: Որոտան գետի վրա է գտնվում ջրի հզոր ուժով ճեղքված քարեղեն կամուրջը, որը, չգիտես ինչու, կոչվում է Սատանի և որն անցնելուց հետո կարելի է բարձրանալ Տաթև:

Տաթևի հոգևոր ու մշակութային կենտրոնը հիմնվել է դեռ 4-րդ դարում և անընդհատ կառուցվելով 13-րդ դարում դարձել է Սյունիքի եպիսկոպոսության աթոռանիստը: Տաթևը վանական մյուս հաստատություններից ամենահարուստն է եղել: Ունեցել է 47 սեփական գյուղ, իսկ 677 գյուղից ստացել է տասնորդ: Հիշո՞ւմ եք. 906 թվականին Մայր տաճարի կառուցումից հետո, երբ Տաթևին ընծայվեց Ցուրաբերդը, ինչպես ապստամբեցին ցուրաբերդցիները: Նրանք նույնիսկ սպանեցին եպիսկոպոսին, որի համար Սյունյաց թագավոր **Վասակը** հիմնահատակ ավերեց Ցուրաբերդը:

Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչի վկայությամբ, 895 թվականին Մայր տաճարի կառուցման հետ միաժամանակ կառուցվում է դպրոցը:

Տաթևի վանքը այդ ժամանակներից սկսած Սյունիքում դառնում է Հայոց հոգևոր ամենախոշոր կենտրոնը, որտեղ կազմակերպվել էր ամենատիպական ու դասական Հայոց կատարյալ կրթության գործը: Տաթևին վիճակված էր մինչև մեր օրերը հասցնել Հայոց հնագույն դպրության և հոգևոր կյանքի մասին տեղեկություններ:

Տաթևի Բարձրագույն Դպրոցի հռչակը ևս, ինչպես **Սյունյաց Վարդապետարանի** հռչակը, այնքան արագ է տարածվում Հայոց մեջ, որ նույնիսկ ամենահեռավոր գավառներից այստեղ են գալիս կատարյալ ուսում և հոգևոր աստիճաններ ստանալու համար:

Տաթև

Հայոց դպրոցների մասին խոսելիս, ստիպված ենք հաճախ ետ ու առաջ քայլել ժամանակի տարածքում, որպեսզի անընդհատ չվերադառնանք այս նյութին, ոչ այն մտահոգությամբ, թե ձանձրալի կդարձնենք այն, այլ պարզապես քիչ ավելի

ժամանակի առումով Տաթևի Բարձրագույն Դպրոցն ավելի վաղ է եղել, քան

Գլածորի համալսարանը, բայց եղել են ժամանակներ, երբ Տաթևը քայքայվել է, դարձել աննշան ու անքաղցել է, իսկ ուրիշները բարգավաճել են: Իսկ ամենահամապարփակը՝ Գլածորի համալսարանը 60 տարիների ընթացքում հաստատեց **Հայոց Դպրոթյան** մեծ առաքելության կարևորությունը: Գլածորը Տաթևի հետագա վերակերտման լավագույն օրինակը դարձավ, ոչ միայն համալսարանական ուսուցման իր միտումներով, այլ նաև ուսուցիչներով...

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՐՈՏՆԵՑԻ

Ծնվել է 1313թ. Սյունյաց իշխան Իվանի ընտանիքում: Կրթությունն սկզբում ստացել է Որոտնա վանքի դպրոցում, ապա մեծահամբավ Գլածորի համալսարանում ուր աշակերտել է գիտնականներ **Եսայի Նչեցուն, Տիրատուրին և Դավթին**:

Գլածորի համալսարանն ավարտելուց հետո, որպես ամենատաղանդավոր շրջանավարտներից մեկը, մնում է Գլածորում և դասախոսում իմաստասիրական մի քանի առարկաներ: Նչեցու մահից հետո նա դառնում է Գլածորի համալսարանի ուսուցչապետը:

Երբ մոնղոլների ծանր ձեռքով ավերվում է Գլածորի համալսարանը, **Հովհաննես Որոտնեցին** դպրոցը տեղափոխում է նախ Որոտան, ապա Տաթև, որպես ավելի ապահով և թշնամու համար անմատչելի վայր:

Ժամանակակիցները և հատկապես Որոտնեցու աշակերտները շատ բարձր են գնահատել նրան, անվանելով մեծ փիլիսոփա, գերիմաստ, բազմահմուտ գիտնական, իմաստասիրական բազմաթիվ գրքերի հեղինակ, հմուտ գիտակի հին հունական փիլիսոփայության, հատկապես՝ իբրև **Արիստոտելի, Պորփյուրի, Փիլոնի** գործերի վերծանող և շարադրող, աղանդավորության դեմ պայքարող, նոր դպրոցի հիմնադիր և հմուտ ուսուցիչ:

Դեմքով գեղեցիկ, մարմնով հաղթանդամ, հոգով բարի էր այս ուսուցիչը: Լինելով արտակարգ իմաստուն, բազմահմուտ, անթիվ կարողություններով օժտված, նա մեծ տաղանդով կարողանում էր ամենաբարդ իմաստասիրությունները դյուրին կերպով հասցնել իր աշակերտների գիտակցությանը:

Պատմիչ Մեծոփեցին գրում է, թե որտեղ նեղվում էին մարդիկ իրենց քիչ գիտելիքների կամ ուրիշներին համոզելու անկարողությամբ, այնտեղ հրավիրում էին **Հովհաննես Որոտնեցուն**:

Իսկ նրա աշակերտներից մեկը՝ **Մելքիսեդը**, իր ընդօրինակած «**Գիրք առաքինութեանց**» մատյանի հիշատակարանում խոսելով իր ուսուցչի մասին, գրում է, թե նա ինչպես ազգի դժվար, ծանր ու խավար ժամանակներում «**...զմեծ վարժապետն մանկանց, զրաբունապետն վարդապետաց, զՀովհաննես վարդապետ Որոտնեցի, որ սնուցանէր զմանկանս, ջամբելով զկերակուրն կենաց հոգւոց, և զհանգիստ մարմնաւոր պիտոյից...**»:

Հակոբ Գրիչը վկայում է, որ Որոտնեցին փառք ու պատիվ էր բերում իր ժողովրդին, նա մեծ բարերար ու հոգատար հայր է եղել իր աշակերտների և իր շրջապատի մարդկանց համար: Նրա մոտ երկրի բոլոր ծայրերից գալիս էին

սովորելու և՛ իշխանների, և՛ հոգևորականների, և՛ ռաժիկների որդիները... Եվ իշխանագուն ուսուցիչը ռաժիկների որդիներին վերաբերվում էր ավելի քան խանդաղատանքով...

Որոտնեցու աշակերտները ապրում էին վանքի դպրոցին հատկացված գիշերօթիկ կացարաններում, ստանում էին հագուստեղեն, գրքեր, գրենական պիտույքներ, սնունդ...

Որոտնեցին Գլածորից և Որոտնա վանքից տեղահան լինելուց հետո իր 60 աշակերտների հետ թափառական կյանք վարելով, չի դադարեցրել իր դպրոցի կյանքը «**շրջեր աշակերտօք հանդերձ, կարդալով և ուսուցանելով...**»:

Միջնադարի դպրոցների և մտավոր կենտրոնների հաճախակի ավերումները թշնամուց, նրանց գաղթելն ու թափառական կյանքը նորություն չէր: Նորություն չէր նաև այն համառությունը, որով ուսուցիչներն ու աշակերտները շարունակում էին սովորեցնել ու սովորել այնպիսի պայմաններում, որն անհասանելի է մեր գիտակցությանն ու պատկերացումներին:

Երբ ավերվում է Որոտնա Բարձրագույն Դպրոցը, մեծ ուսուցչապետը իր վարդապետների ու աշակերտների հետ վերջապես հանգրվանում է Տաթևում: Եթե հետևենք կենսագրական չոր տեղեկություններին, պիտի ասենք, որ վերականգնելով Տաթևի դպրոցը, Հովհաննես Որոտնեցին տարիներ անց այն հանձնում է Գրիգոր Տաթևացի իր աշակերտին, ինքը գնում է Երևանի Ապրակունյաց վանքը, այնտեղ բացում դպրոց, այնուհետև նորից տեղափոխվում Որոտան, երկ-րորդ անգամ հաստատում իր դպրոցը, որտեղ և վախճանվում է:

Սա իմանալով վերադառնալու և մանրամասները նրա գործը շատ քիչ, որովհետև ընդարձակը մեզ համար անհնար է:

Սյունյաց Դպրոցի ավանդույթներն էին Որոտնեցու կազմակերպած դպրոցների հիմնական զարկերակը: Սակայն Հայոց հին գրականության հեղինակները Որոտնեցուն համարում են նաև նոր դպրոցի հիմնադիր, այսինքն, դպրոցների ղեկավարման ավանդականի մեջ նոր կարգերի ներմուծող: Ի՞նչ էր նշանակում սա:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 1916/1849 ձեռագրում կարդում ենք, Որոտնեցին Տաթևում հաստատվելուց հետո, նրա դպրոցը դարձրեց **...կենտրոն ամենայն իմաստնոցի... հրահանգատուր դպրոց... Գլուխն ամենեցունց վանօրէից և աղբիւ շնորհաբաշխութեան տանն Սիսական»**:

Նախքան Որոտնեցու Տաթևում հաստատվելը, Տաթևի Բարձրագույն Դպրոցի համբավը մյուս դպրոցների համեմատ տարածված է եղել որպես իր գոյությունը ապահովող դպրոց, թե ուսմամբ, թե տնտեսությամբ հարուստ: Տաթև են եկել ուսմամբ կատարելագործվելու երկրի բոլոր ծայրերից, նույնիսկ երկրից դուրս գտնվող հայաբնակ վայրերից: Անշուշտ, Տաթևի Դպրոցի հռչակը կար, և այն իրեն էր ձգում շատ-շատերին:

Որոտնեցին ընդարձակեց Տաթևի Դպրոցի շրջանակները հենց միայն նրանով, որ նրա ժամանակ այստեղ սկսեցին պատրաստել ուսուցիչներ հատուկ մշակված ծրագրերով: Սյունյաց և՛ հոգևոր, և՛ աշխարհիկ տերերը ճանաչում էին Տաթևի Դպրոցը որպես կրթության գործի կազմակերպիչ ու ղեկավար: Որոտնեցու

Որոտնեցու գրական ժառանգությունը պատկանելի է իր տարրողությանը:

Որոտնեցու մյուս աշակերտը՝ **Գրիգոր Տաթևացին** գնում է Եկեղյաց գավառ և Գոքեր ընդօրինակելով բերում է Տաթև՝ գրելով նրանցից մեկի հիշատակա-

րանում. «**Գրեցաւ հրամանաւ տիեզերալոյս մեծ թաքունապետին Յովհաննու Որոտնեցոյ...**»:

Գրիգոր Տաթևացու վկայությամբ՝ Որոտնեցու հիմնադրած դպրոցներում և հատկապես Տաթևի համալսարանում բոլոր նշված գիտություններն ու արվեստները սովորելուց բացի, պարտադիր էր ուսանողների այն արհեստների մեջ հմտանալը, որոնք վերաբերում էին մագաղաթը պատրաստելուց ու կոկելուց, ներկեր ու մելան պատրաստելուց, գիրքը գրելն ու ծաղկելուց հետո այն պատշաճ կազմի մեջ դնելը: Հիշատակարաններից մեկից տեղեկանում ենք, որ Որոտնեցու աշակերտները նրա մոտ սովորում էին 4-15 տարի... իսկ օրինակ, Գրիգոր Տաթևացին նրան աշակերտել է 16 տարի և վարդապետական աստիճան է ստացել նրա «**ծեռամբ**» և նրա կողմից նշանակվել Ապրակունյաց վանքի առաջնորդ և դպրոցի ուսուցիչ: **Սարգիս Սորբեցին** սովորել է 12 տարի, **Հովհաննես և Գրիգոր Երզնկացիները**՝ 10 տարի:

Հովհաննես և Թովմա Մեծոփեցիները՝ նույնպես:

Այսինքն՝ ուսումնառությունը միջինը 10-12 տարի էր:

Այսպես, **Հովհաննես Որոտնեցի** մեծ երախտավորը Տաթևում շարունակում է Գլաձորի դպրոցի գործը, այն բարձրացնելով մի նոր աստիճանի: Նա, փաստորեն, Տաթևի համալսարանի հիմնադիրն է, որի միջոցով ղեկավարվում էին Սյունյաց նահանգի բոլոր դպրոցները, այդ թվում նաև աշխարհիկ, քաղաքի և գյուղի դպրոցները... Բայց ոչ միայն Սյունյաց... Ստեղծելով միջնադարյան բարձրագույն օրինակի մի կանոնավոր դպրոց, նա սահմանեց դպրոցական նոր կարգ, կարգավորեց նոր աշակերտների ընդունելությունը, սահմանեց կրտսեր և ավագ աշակերտների կրթական աստիճանականությունը: Նրա աշակերտները միշտ բանավոր հաշիվ էին տալիս իրենց ստացած գիտելիքներից, նրա դպրոցի շրջանավարտները հանդես էին գալիս պարտադիր գրավոր ատենախոսությամբ և հրապարակային պաշտպանությամբ ստանում էին գիտական կոչումներ... Ինչպես Գլաձորում...

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅԻ

Հովհաննես Որոտնեցին իր վախճանից քիչ առաջ կանչում է ամենահայտնի և սիրելի իր աշակերտներին, հայրաբար նրանց ավանդում բարի խորհուրդներ և Տաթևի համալսարանի «**մեծ վարժապետ**» **Գրիգոր Տաթևացուն** նշանակում «**ամենեցուն գլուխ և ուսուցիչ**», վկայում է **Թովմա Մեծոփեցին** իր «**Պատմություն**» գրքում:

Տաթևի համալսարանի և Որոտնեցու ամենատաղանդավոր աշակերտներից մեկն էր Գրիգոր Տաթևացին, որը դառնալով ուսուցչապետ, ավելի բարձր աստիճանի վրա դրեց Հայոց Ամենայն համալսարանը:

Ծնվել է 1346թ. Վայոց Ձորում: Հայրը Արծիշեցի էր, մայրը՝ Արարատյան նահանգի Փարպի գյուղից: Նրա ուսումը, կյանքը և իր ողջ գիտական գործունեությունը կապված է եղել Տաթևի դպրոցի հետ: Այստեղից էլ՝ նրա Տաթևացի կոչումը:

Ժամանակակիցները և հատկապես նրա աշակերտները, խոսելով իրենց ուսուցչի մասին, նրան շատ բարձր են գնահատում որպես դպրության գործչի, մեծ գիտնականի, հռետորի ու իմաստուն մարդու:

Թովմա Մեծոփեցին վկայում է, որ իր ուսուցիչը խիստ սկզբունքային, հաստատական, խիզախ, անգիջող էր, ուներ մարդկանց ուսուցանելու, դաստիարակելու և համոզելու արտակարգ շնորհք: Իսկ **Առաքել Սյունեցին** իր ուսուցչին ներկայացնում է որպես հաղթանդամ, գեղեցկատես և գեղեցկախոս մարդու. «**Նախ, ի տեսն ուրախանային և ապա խոսիլքն ցնծային: Նախ, ի պատկերին գեղեցկությունն խնդային, և ապա ընդ բարբառոյն համեղությունն զվարճանային**»:

Տաթևացու մյուս աշակերտը՝ **Մատթեոս Ջուղայեցին** ասում է. «**Անդադար ընթերցող, անպարապ գրող, աղքատասեր և օտարասեր, հոգով խոնարհ, մտքով ստեղծագործող, հասակով բարձր, դեմքով պայծառ, որոնցով կարող է նա հպարտանալ, խարտյաշ մազերով և փարթամ մորուքով...**»:

...Եվ՝ «**Առաւել քան զիմաստունս հելլենացւոց...**», «**Հրեղեն լեզվով, գեղազանց իմաստությամբ և հորդառատ ուսմունքով հիացուցանէր ամենեցուն...**»:

Տաթևացին խիստ գիտակ էր ու հմուտ ոչ միայն աստվածաբանական, փիլիսոփայական, բնական, մանկավարժական և ընդհանրապես արտաքին կոչված գիտությունների մեջ, այլև մեծ մասնագետ էր գրչության, նկարչության, երաժշտության ասպարեզներում:

Տաթևացու հռչակը գիտության և արվեստների մեջ հմտանալ ցանկացողներին բերել է դեպի Տաթևի համալսարան, որոնք ստիպված են եղել հաղթահարել անասելի դժվարություններ և մեծ դեգերումներով են միայն կարողացել հասնել այստեղ:

Որովհետև նորից արյունահեղ պատերազմների ասպարեզ էր դարձել Հայաստանը, որովհետև Գրիգոր Տաթևացին հաճախ է ստիպված եղել փրկվել նվաճող հորդաններից, ձեռագրերը թաքցնել լեռների գաղտնարաններում, իր աշակերտների հետ տեղից տեղ անցնել, ճանապարհներին անգամ ուսուցանելով նրանց: Բայց սա չի խանգարել, որ Հայաստանի բոլոր ծայրերից՝ հաղթահարելով ամեն դժվարություն, որ թվում

Ավետարան.
ծաղկող՝ Գրիգոր Տաթևացի

Գրիգոր Տաթևացի ուսուցչապետը, ինչպես ինքն իրեն սիրում էր անվանել՝ վարժապետը, «*Քաջառիկ աշխատասիրության և մեծ եռանդի տեր մարդ էր։ Գիտնական և դասախոս, նկարիչ և գեղագիր, աստվածաբան և եկեղեցական գործիչ, ժանրաբեռնված համալսարանի հոգնաշատ պարտականություններով, նա ղեկավարում է նաև Ապրակունիսի վանքի դպրոցը, շրջագայում է Հայաստանի քաղաքներում ու վանքերում, քարոզներով հանդես գալիս աշխարհականների ու հոգևորականների առջև, դասախոսություններ կարդում Մեծոփի, Երևանի և Սաղմոսավանքի դպրոցներում,*

Օրբելյան իշխանները նույնիսկ անբարենպաստ ժամանակներում կարողա-
նում էին պահել Սյունյաց դպրոցները, ինչպես **Պռոշյանները** պահում էին Վայոց
ձորի բազմաթիվ դպրոցները: Կային մեծատուններ, որոնք նույնպես օգնում էին

դպրավանքերին: Բայց հիշատակարաններում հաճախ ենք հանդիպում ակնարկների, որ հատկապես գրատները ժողովրդի, հասարակաց միջոցներով են պահպանվել:

Գրիգոր Տաթևացին մահացել է 1409թ. դեկտեմբերի 27-ին, Տաթևում, թողնելով գրավոր հարուստ ժառանգություն: Նրա գրչին են պատկանում քսանից ավելի մեծածավալ աշխատություններ...

«Գիրք հարցմաց», «Գիրք քարոզութեան», «Գիրք, որ կոչի Ոսկեփորիկի», «Լուծմունք համառօտ ի տեսութիւնն Դաւթի», «Համառօտ տեսութիւն ի գիրս Պորփիրի», «Մեկնութիւն Յովհաննու աւետարանի»... և նորից ուրիշներ...

Դիմենք փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր **Սեն Արևշատյանին**՝ քիչ հասկանալու համար Գրիգոր Տաթևացու աստվածաբանական և փիլիսոփայական խորհրդածությունները:

Գիտությունը, ըստ Տաթևացու, չպետք է միջամտի հավատի գործերին: Գիտության առարկան բնությունն է, իսկ աստվածաբանությունն իշխում է հավատի բնագավառում և չպետք է միջամտի գիտության խնդիրներին, քանի որ հավատն անգոր է բնության ըմբռնման գործում: Բայց, երբ գիտությունը թափանցում է հավատի բնագավառ՝ հանգեցնում է հերձվածողության: **«Միտքն անպատկառ և աներկիւղ դատաւոր է, զի յաստուծոյ ոչ երկնչի, վասն զի անծնիշխան է: Եւ ի մարդկանէ ոչ ամաչէ, զի ծածուկ է: Եւ ոչ առնու կաշառ, զի անկարօտ է: Եւ ոչ տգէտ, զի միշտ տեսող է: Վասն այն ծշգրիտ և ուղիղ դատ է»:**

Տաթևացին գնահատում է բանականության ուժը, բայց գտնում է, որ հավատը պետք է պաշտպանել բանական ճանաչման կրակից, որովհետև դիպչելով հավատի առարկային, ավերածություններ կարող է գործել...

Բայց, անկախ այս սահմանափակման կամ սահմանազատման, Տաթևացին իմացաբանության, տրամաբանության, հոգեբանության բնագավառում այնպիսի խոր մտքեր ու հայացքներ է զարգացրել, որ նրանցից շատերը առաջավոր էին ոչ միայն միջնադարյան ժամանակի համար, այլ նաև հիմա:

Իմացության ընթացքը սկսվում է մարդու զգայարանների կողմից շրջապատող աշխարհի ընկալումից: Դա ճանաչողության սկզբնական, ցածր աստիճանն է, որի համար անհրաժեշտ են երկու պարտադիր պայման. **«Եւ կարօտի սա երկու իրն՝ հստակ, ապա թափանցէ յինքն ի սոցանէ պարզ տեսութիւն, ապա թէ ոչ՝ ոչ կարէ միտքն յստակապէս տեսանել սոքօք...»:**

Իմացության զգայական աստիճանը որոշիչ նշանակություն ունի ճանաչողության համար: **Զգայարաններով կապ է հաստատվում արտաքին աշխարհի և մարդկային գիտակցության միջև:** Նրանք տվյալներ են հավաքում մեզ շրջապատող աշխարհի եզակի, որոշակի, վերջավոր իրերի մասին: Սակայն ճանաչողությունը չի սահմանափակվում դրանով: Տաթևացին գտնում է, որ զգայարանների զգայությունների դերը որքան էլ որ մեծ լինի, նրանք ճանաչում են միայն իրերի առանձին կողմերը, իսկ իրն ընդհանրապես, իրի էությունը ըմբռնվում է միայն Բանականությամբ: **Զգայարանները մեզ չեն կարող տալ**

իրի կատարյալ իմացություն: Նրանցով ճանաչելով որևէ առարկայի որակը, ժամանակը, ձևը, մենք դրանով իսկ բանականությանը հնարավորություն ենք տալիս ըմբռնելու իր էությունը, նրա անցյալն ու ապագան, նրա անհրաժեշտ պատճառը: Տաթևացին գտնում է, որ **Միտքը** կարող է ճշմարիտ լինել այն դեպքում միայն, երբ նա ճիշտ է արտացոլում արտաքին առարկան:

Գրիգոր Տաթևացին լուծում է միջնադարյան փիլիսոփայության համար շատ կարևոր ընդհանուր հասկացությունների բնույթի հարցը: Եզակին, անհատը նախորդում է ընդհանուրին և հիմք է ընդհանուրի՝ տեսակի և սեռի առաջացման համար: Իրապես գոյություն ունեն միայն առանձին, եզակի իրեր, որոնք կախում չունեն մարդու զգայություններից և մտքերից, իսկ ընդհանուրը գոյություն ունի շնորհիվ առաջնային, եզակի գոյերի իրական գոյության: Տաթևացին մեղադրում շնորհիվ առաջնային, եզակի գոյերի իրական գոյության: Տաթևացին մեղադրում է նորպլատոնական **Պորփյուրին՝ Արիստոտելի «Կատեգորիաների»** հանրա-կացությանը: **«Ներածության»** հեղինակին, որովհետև նա աղավաղել է Արիստոտելի դրույթը առաջնային և երկրորդային գոյերի հարաբերակցության մասին:

Իրերի անունները, որոնք գոյություն ունեն միայն մտքի մեջ՝ զուրկ չեն իրական նշանակությունից: Բանականությունը շատ առարկաներից վերացարկելով նրանց ընդհանուր գծերը, իրերին տալիս է անվանումներ, նրանց խմբավորում է տեսակի և սեռի մեջ: Եզակին, որպես **«իրական գոյ»**, որպես **«առաջնային և զխաղաղ էություն»**, հիմք է հանդիսանում մարդկային մտածողության մեջ ընդհանուր հասկացությունների՝ այդ **«երկրորդային և անմարմնական գոյացությունների»** կազմավորման համար:

Նա, ի վերջո, հանդես է գալիս շրջապատող աշխարհի անմիջական ուսումնասիրության հիման վրա՝ **«փորձով ձեռք բերվող»** գիտելիքի պաշտպանությամբ:

Մարդու ճանաչողական կարողությունը դաստիարակության և կրթության շնորհիվ զարգանում է աստիճանաբար: Երեխայի և պատանու ներաշխարհի ձևավորման գործում կարևոր դեր է խաղում **դաստիարակը:** Նա պետք է սանին պատվարի սնահավատություններից, նրա մեջ սեր պատվաստի գիտության հանդեպ և զգուշությամբ լրացնի նրա «հոգևոր մաքրությունը»: Ուսուցումը, մեծ ուսուցչապետի կարծիքով, պետք է սկսել վաղ մանկությունից, քանի դեռ արգանքներն ունեն առավելագույն ընկալունակություն, իսկ հոգին չի ծանրացել հոգսերի, մեղքերի և անպետք գիտելիքների բեռով: Ուսուցման ընթացքում պարզ, դյուրըմբռնելի հարցերից վարդապետն աստիճանաբար պետք է բարձրագույն դեպի բարդ, վերացարկված խնդիրները: Մտավոր և բարոյական դաստիարակությունն անպայման պետք է զուգորդվի ֆիզիկականի հետ, **«զի մարմնաւորն պիտոյ է հոգևորին, որ մարմնաւորն ոչ գործէ, նոյնպէս և ոչ զհոգևորն»:**

Տաթևացին Մեծփա վանքի դպրոցում եղած ժամանակ այդտեղի ուսուցիչների և աշակերտների խնդրանքով կազմում է մի ժողովածու, նյութեր վերցնելով զանազան իմաստասիրական աշխատություններից, իր և **Որոտնեցու** մեկնություններից, **Արիստակեսի** և **Գևորգի «Խրատ գրչության արվեստից»** և այլն... Այս առիթով Տաթևացին գրում է. **«Այս գիրքը կազմեցի և ընծայեցի ի պատիվ տեղվույս ուսումնասեր անձանց»:**

Իսկ Տաթևում գրած «**Ոսկեփորիկը**» նույնպես մտքերը պարզ, հակիրճ ամփոփումներով ու եզրակացություններով շարադրված մատչելի ժողովածու է, որտեղ նրա դասավանդման բոլոր հնարավորությունները ուղղված են մի նպատակի. ուսուցման նյութը աշակերտի գիտակցությանը հասցնել առավել դյուրին և ուղիղ ճանապարհով:

Նրա «**Հարցմանց գրքի**» 5-րդ հատորը նվիրված է մարդակազմությանը, որը վկայում է այս ասպարեզում նրա գիտելիքների մասին և այս առարկայի դասավանդման նրա եղանակների մասին:

Բնագիտության ամենատարբեր հարցերով զբաղվող Տաթևացին զբաղվում էր նաև տարրաբանությամբ՝ քիմիայով, որը նա կարողացավ դարձնել կրթության մյուս առարկաներին համազոր: Տաթևացին իր ժամանակի «**Տարրաբանություն**» առարկայի փայլուն գիտականերից էր, որն ուսուցանում էր գրավոր և բանավոր այն եզրակացությամբ, թե **նյութը անվախճան է**:

«**Հարցմանց գիրքը**» բնագիտության ու մարդակազմության հարցերը լուծելուց բացի, քննության է առնում նաև մարդու հոգեկանի հետ կապված ընթացքները:

Տաթևացին գտնում է, որ չորս տարրերի հատուկ ձևի միացումը և նրանց զարգացումն է կերտում կենդանի օրգանիզմը, որի զարգացման բարձր արտահայտությունը հոգեկանն է, որ հոգին առանց մարմնի գոյություն ունենալ չի կարող, որ հոգին ու մարմինը իրար հետ են «**որպես մարմին անբաժանելի**»: Եվ այդ պատճառով նա մարդկային զարգացած մարմինը «**հոգեբար**» է կոչում: Իսկ հոգու գոյությունները «**միտքն է հիշողություն, կամքը**», որոնք ժառանգական են, բայց կարող են զարգանալ, կամ անհետանալ կյանքի պայմանների համեմատ...

Գրիգոր Տաթևացին Հայոց եկեղեցու հավատքի և ծիսակատարման նկատմամբ խիստ ավանդապահ էր, ինչպես **Եսայի Նչեցին** և **Հովհաննես Որոտնեցին**: Այս ավանդապահությամբ էր, որ հնարավոր էր դառնում դիմադրությունը կաթոլիկ և քաղկեդոնիկ դավանանքների դեմ, որոնք իրենց կեղծ մարգարեներով ու քարոզիչներով ողողել էին արևելքը և նրանց միջոցով թունավորում էին թույլերի գիտակցությունը, գերում հոգիները, որ կարողանան իշխել նաև ֆիզիկապես:

Հայոց բոլոր ճշմարիտ եկեղեցականները, բոլոր ժամանակներում, նրանց հետ նաև Տաթևացին, պայքարել են արևմուտքից եկած կրոնական խորթ գաղափարների դեմ, հանուն ազգային ինքնապահպանման, ինքնուրույնության կարևոր առաքելության:

Այս էր եկեղեցու հայրերի ավանդապահության խորին իմաստը:

Գրիգոր Տաթևացու «Սահմանադրության դաստիարակություն» գիրքը բացառիկ երևույթ է մանկավարժական գիտության մեջ: Դաստիարակությունն ահարկու զենք է, ում ձեռքին էլ որ լինի այն, հաղթողը նա է: Ինչպես ուսումնական նյութը պետք է համապատասխանի երեխաների ընդունակություններին ու կարողություններին, նույնպես և դաստիարակությունը խստագույնս պետք է համապատասխանի մանուկների մտավոր և հոգեկան կարողություններին. «**Յորդո**»

րէ զսիրտ մանկան, ի սեր հաճոյ վարուց, ըստ չափոյ ընդունակութեան և կարողութեան մանկանն...»:

Ուսման համար պետք է մանկական հասակից երեխաներին վարժեցնել տարական կրթությամբ, ապա նոր անցնել բարդ գիտությունների ուսուցմանը. «**Եւ յորժամ տեսանէ թէ վարժեալ է յուսումն մանկութենէ, ապա սկսանի ի գերագույն գիտութիւնէ...»:**

Ե՛վ ծնողները, և՛ դաստիարակները պարտավոր են երեխաների մեջ պատ-
վաստել լավ հատկություններ... Պետք է պարսավանքի ենթարկել ծուլերին և ամեն կերպ նրանց ազատել ծուլ պահվածքից և նրանց գործի լծել այնքան ժամանակ, քանի դեռ դաստիարակը հավատացած չէ, թե սանն ուղղվել է: Պետք է ատել գողությունը, որը չաշխատելու, ծուլության հետևանք է... Փոքր հասակից երեխաներին պետք է վարժեցնել գյուղական աշխատանքներին և արհեստա-
գործությանը: Որովհետև **աշխատողը ստեղծող է դառնում**, իսկ ստեղծողը գործությանը: Որովհետև **աշխատողը ստեղծող է դառնում**, իսկ ստեղծողը գործությանը: Թույլ չտալ, որ երեխաները հայիոյեն, որովհետև երբեք չի զբաղվի գողությամբ: Թույլ չտալ, որ երեխաները կղաճման երկչոտ, անգործունյա տրտնջացող-
դրանով զբաղվող երեխաները կղաճման երկչոտ, անգործունյա տրտնջացող-
ներ: Խուսափել պատժելուց, բայց երբ պետք է պատժել՝ հրաժարվել ավելորդ
ներ: Խուսափել պատժելուց, բայց երբ պետք է խմանալ, որ ամեն պատիժ
բարեհոգությունից և թուլությունից: Միշտ պետք է իմանալ, որ ամեն պատիժ
ունի իր չափը, ոչ թուլությունն է օգտակար, և ոչ էլ անչափ խստությունը,
որովհետև **դաստիարակությունը սեր է մարդու նկատմամբ**: Պետք է
զգալիորեն և սիրով երեխայի միջից հանել ծուլության, որկրամոլության,
պճնազարդության և ամեն տեսակ այլասերվածությունների հանդեպ ունեցած
հակումները:

Մարդու համեստությունն ու պարկեշտությունը պետք է արտահայտվեն մար-
դու գործի, խոսքի, ուտելու, խմելու, հագնելու, շարժումների, նիստուկացի մեջ:
Դաստիարակությունը երեխային պիտի սովորեցնի «**ծուծկալության, համբե-
րատարության, քաղցին, ծարավին, ապա և այլ նեղություններին դիմա-
նալու**»: Պետք է սովորեցնի խուսափել խորամանկելուց, երկչոտությունից,
շռայլությունից, չարակամությունից... Երեխայի առաքինությունները չեն ծնվում
նրա հետ միաժամանակ: Երեխայի վարքը ձևավորվում է իր ապրած միջավայ-
րում, ուրեմն դաստիարակը՝ ծնող, թե ուսուցիչ, պետք է հաշվի առնի այդ միջա-
կայրի ազդեցությունները և ըստ այնմ կազմակերպի իր վերաբերմունքը:

Բոլոր դաստիարակները՝ ծնողները և ուսուցիչները, համերաշխաբար պետք
է պայքարեն գոռոզամտության, չարախոսության, ոխակալության, շատախոսու-
թյան, դատարկաբանության, ծուլության, խեղկատակության, քսության, ստորա-
բարշության դեմ:

Ժամանակակիցների վկայությամբ, Գրիգոր Տաթևացին ուսուցանել է ու դաս-
տիարակել երեք հարյուրից ավելի աշակերտների, որոնք դարձել են ականա-
վոր պատմաբաններ, փիլիսոփաներ, եկեղեցական գործիչներ, ուսուցիչներ:

Իսկ ի՞նչ էր մտածում մեծ լուսավորիչը հասարակության մասին: Ըստ նրա,
հասարակության բոլոր անդամները պարտավոր են ճանաչել միապետի

Գանձասար անունով լեռ կա նաև Ջանգեզուրի լեռնագոտիում: Երկու լեռներն էլ այսպես են կոչվել դեռ վաղուց, որովհետև նրանց ընդերքների հանքերը պղնձի, մոլիբդենի, արծաթի հարուստ պաշարներ ունեն: Այս հնագույն ժողովուր-

Հայոց Աղվանքի կաթողիկոսարանը շատ հաճախ այստեղ է ընտրել իր նստավայրը: Եվ, փաստորեն, հետագա դարերում նույնպես Գանձասարը եղել է **ՀԱՆԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ** և իշխանների հանգրվանը, ժողովրդական, ազատագրական շարժումների կարևորագույն կենտրոնը: Ուրեմն, Գանձասարի վանքը ոչ միայն մշակութային, դպրության, այլև Արցախի քաղաքական կյանքի կարևոր կենտրոնն էր, որը գտնվում է զարմանահրաշ, հզոր բնության մի անկյունում... Հասեք Գանձասար և այնտեղից մայեք Հայոց Աշխարհին... Սրբագործված ուխտի տաճարի պարիսպներից անդին փնտրեք երկինքը, պարեգոտված անտառապատ լեռների բարձունքները և հեռավոր մշուշների միջից վերադարձրեք ձեր հայացքը դեպի ձեր հոգու խորքը և ծնրադրեք **Ոգեղեն Աշխարհի** առջև, որը ժառանգվել է նախնիներից:

Արարիչ ամենայն բնության՝ կեցցո՛ւ և ողորմա՛ւ :

Սքանչելի Աշխարհի հանդարտ, հզոր խոկունի ներսում, վանքի զանգերի խաղաղ ղողանջի տակ մեղմորեն բացվող առավոտի հետ, արդյոք ի՞նչ ապրումներ են ունեցել դեռ քնից չսթափված դպրավանքի սաները, երբ շտապել են դպրոցում գրավել իրենց տեղերը և վարդապետ ուսուցչի խիստ հայացքի տակ բացել են իրենց գրքերը...

Իսկ երբ զանգերը հնչել են տագնապով ու հուսահատ, երբ արյունոտ խոր դաները հասել են այստեղ նախճիրի մոլուցքով բռնված... այդ մատաղ սաները իրենց ուսուցչի տագնապոտ հայացքի տակ, արդյոք ի՞նչ ապրումներ են ունեցել... Լավ: Թողնենք ողբասացի հարցերը... 13-րդ դարն էր, խաղաղ էր... Գանձասարի դպրոցը կար և դեռ շարունակելու էր լինել, եթե նույնիսկ թշնամին էր գալիս...

ԴԱՂԻՎԱՆՔ

Գնում ենք Դաղիվանք:

Դաղիվանքը, համաձայն ավանդության, քրիստոնեության արշալույսին կառուցել է **Թադևոս առաքյալի** աշակերտ **Դադին**, Արցախաշխարհի Հաթերք գավառից ոչ հեռու, Թարթառ գետի ձախ կողմում: Այն կրում է նաև **խոթավանք** անունը՝ լեռնաբլուրների վրա գտնվելու պատճառով:

Հեռավոր այն դարերից որևէ կառույց չի հասել մեզ: Իսկ, ահա, 10-13-րդ դարերի ընթացքում կառուցվածները դեռ ապրում են ու պատմում իրենց կարևոր գոյության մասին: Եղել է խաչեն Գավառի կրոնական ու մշակութային կենտրոն, եպիսկոպոսանիստ ամրոց: Այստեղ է **Առանշահիկ-Վախթանգյան** իշխանատան տապանատեղին: Հին վանքն ավերվել է սելջուկների նախճիրների ժամանակ: Կանգուն են միայն 12-13-րդ դարերի խաղաղության տարիներին կառուցվածները: Դաղիվանքն ունի չորս եկեղեցի: 1214 թ. Մայր եկեղեցին և նրա գավիթը կառուցել տվեց Հաթերքի մեծ իշխան **Վախթանգի** կին իշխանուհի **Արզուխաթունը**: Հիշում եք. սա այն Արզուխաթունն էր, որն իր դուստրերի հետ «**Ձեռագործության**» դպրոց ուներ, որտեղ ուսուցանում էր ամեն խավի աղջիկ երեխաների:

Դաղիվանքը, բացի չորս եկեղեցիներից, ունի երկու գավիթ, ժամատուն, զանգակատուն, հյուրանոց, գործատուն, խուցեր, դամբարաններ, հսկա չափերի խաչքարեր, մատուռներ, զանազան շենքեր, վիմագիր պատմության բազմաթիվ էջեր եկեղեցիների, մատուռների պատերին...

Եվ դպրոց: Աստվածաբանական դպրոց, որտեղ ուսումնասիրվում էին նաև փիլիսոփայություն և աշխարհիկ առարկաներ:

Դաղիվանքի դպրոցը հայտնի դպրոց էր... Եթե խոսեք Գանձասարի և Դաղիվանքի դպրոցների մասին, պիտի կրկնենք մյուս դպրոցների մասին մինչև այժմ պատմածները... Չանձրալի չլինելու համար՝ խոնարհվենք, հիշենք ու անցնենք...

ՎԱՍԴՈՒՐԱԿԱՆԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Երբ դեռ հեթանոս էինք և երբ հետո դարձանք քրիստոնյա, այս դպրոցները կային... Վարագա, Նարեկա, Արտագի, Խիզանի, Կողուց վանքերի դպրոցները...

Ո՞վ չգիտի Վարագա վանքի տեղը Վասպուրականում, Վան քաղաքի մոտ, Վարագա լեռան արևմտյան լանջին: Վարագա լեռան բարձրությունը՝ 3250 մ., լանջերը՝ զառիթափ, աստիճանաձև, հարուստ կանաչությամբ, ամեն կողմից բխող սառնորակ աղբյուրներով: Խորունկ ծորով երկու մասերի է բաժանված լեռը: Նրա բարձր գագաթներից մեկի վրա՝ Աստղկա բերդը: Արդյոք, այստեղ պաշտվել է Աստղիկ դիցուհի՞ն... Հայոց հնագույն տոմարի ամիսների 29-րդ օրը կոչվել է Վարագ... Եվ եթե մտածենք, թե հնարավոր է, որ Վարագ լեռն իր անունն ստացել է Վահագն հեթանոս աստծուց, իսկ նա ամուսինն էր չքնաղ, Աստղիկ դիցուհու... Ո՞վ գիտի՝ գուցե և այսպես...

Հեթանոսական ամենավաղ շրջանից մեզ հասած նաև մի առասպել.

Վարագա լեռան տակից բխող Գայլ գետը **Շամիրամ** ասորուհին հրամայեց խցանել քարով ու բամբակով, որովհետև այնտեղ լողանալիս խեղդվել էր նրա խցանելից մեկը... Եվ մի ավանդապատում, որը կապված է Հայոց **Սենեքերիմ Արծրունի թագավորի** դուստր **Շուշանիկի** հետ: Շուշանիկը, հավանելով այս տեղը, ցանկանում է ամառանոց կառուցել, բայց տեղը, կարծես, անջուր է լինում: Նա խնդրում է թագավոր հորը նրա համար ջուր բերել տալ: Արքան նայում է աղջկա ապարանջանին և ասում, որ կարող է միայն նրա ապարանջանի լայնությամբ ջրի տեղ ասել և ցույց է տալիս Վարագա լեռան ստորոտից բխող փոքրիկ աղբյուրը: Այդ աղբյուրից ջուրը տարվում է մինչև այն տեղը, ուր իր ամառանոցն է կառուցում Շուշանիկը և այդ պատճառով այն կոչվում է **Շուշան**...

Վարագա ներքին լեռան լանջին է գտնվում **Վարագա վանքը**: Այստեղ 19-րդ դարի 20-ական թվականներին Փարիզի «**Ասիական ընկերության**» անդամ **Ֆ. Շուլցը** սեպագիր արձանագրություններ է գտել:

Վարագավանքն ուներ վեց եկեղեցի: Եկեղեցիների պատերին Արծրունի թագավորների, թագուհիների բազմաթիվ արձանագրություններ կան, բազմաթիվ զարդաքանդակներ ու որմնանկարներ:

Ուշադիր նայիր. **Սբ. Խաչ** և **Սբ. Սիոն** եկեղեցիների արևմտյան մուտքերին որևէ բարավոր օգտագործված Արարատյան թագավորության սեպագիր արձանագրությունները տեղում են, թե հանվել են ու ոչնչացվել, ինչպես թշնամու ծանր մեռքով ոչնչացվել են շատ հիշատակներ... Բայց ինչու քրիստոնյա կառուցողը քրիստոնյա դավանանքի տաճարների դռների ճակտոնին է դրել հեթանոս արքաների քարե վկայությունները... Որ հեթանոս արքաների ուժը և հավերժությունը որպես թալիսման պահապան լինե՞ն...

Ինչևէ: Վարագա վանքը եղել է հոգևոր կենտրոն, որտեղ օտար ափերից բերվեց և թաղվեց Սենեքերիմ անթագ, անհայրենիք թագավորը, երբ օտարության մեջ ավարտեց իր անդաստակյա կյանքը:

Այստեղ է նաև **Վարագա հռչակավոր դպրոցը**, որը կարողացավ հարատևել մինչև 20-դ դարի եղերական ժամանակները: Դպրոցը ոչնչով չէր տարբերվում մյուս մեծ դպրոցներից և շրջակայքի մյուս բոլոր դպրոցների վրա ունեցել է մեծ ազդեցություն: Վարագա վանքում և մյուս վանքերի դպրոցներում գրված մատյանների հիշատակարանները խանդաղատանքով և մեծ հպարտությամբ պատ-

**Տաճարի մուտքի
վերակազմությունն ըստ Օրբելու**

Իսկ ուսուցիչը... ով ուսուցիչ լինելուց բացի, գիտնական էր ու արվեստագետ - միաժամանակ և որի հոգին շատ հաճախ ընկղմվել է սպասումի տագնապոտ ան -

հանգստության մեջ, և սա բոլորովին էլ նման չէ այն վիճակին, երբ մտքի ու զգայարանների գերպրկումով, զգացմունքների անչափելի խորքերից կորզում, հանում է երևակայությունը հետապնդող նորագույն, երբեմն նույնիսկ վերացական գաղափարի խուսափուկ կերպարը: Երբ մեծ տառապանքով փնտրում է գաղափարի ձևը, գերլարումով հետևում հոգու այդ տենդագին փնտրտուքին, որի պատճառով էության խորքերում պատեպատ է զարնվում կասկածանքը: Եվ հետո այն աստվածային ուրախությունը, որն ապրում է նա, երբ տեղի է ունենում նոր գաղափարի զարմանալի հստակումը, նրա ծնունդը:

Եվ այս ներշնչանքը չի դադարում **Ոգեղենի որդիների** մոտ նույնիսկ ամենամագորույն ժամանակներում, երբ երկրի վրա օտարն է շրջում և հողի ճշմարիտ զավակները սրածվում են, սպառվում, երբ ասպատակողի սմբակի տակ քանդվում են վանքն ու ապարանքը, կամուրջն ու ամրոցը...

Բայց ժամանակների արյունալի օրերի մեջ անգամ այս զարմանալի ու տարօրինակ ժողովուրդը շարունակել է կառուցել: Հիշենք Զվարթնոցը, որը միակը չէ իր օրինակով...

Կառուցել է, խորապես համոզված լինելով, որ ճիշտը կառուցելն է...

Շարունակել է իր դպրությունը, որովհետև էության բոլոր խորքերով, արյան ու ավիշների ամեն մի կաթիլով, նյարդերի ամեն մի տրոփով գիտեր, որ **զավակների փրկությունը իմացության ներսում է, որ նրա հավաքական հանձարի անմահությունը այսօրվա նոր դպրոց մտած մանկան թոթովախոս լեզվի և դեռ հեղհեղուկ մտքի խորքերում է...**

Նստակյաց թե վաչկատուն թշնամու բիրտ, վայրագ ուժի գերազանցության դեմ **Հայոց Ոգին իմացական զորությամբ** դարերի միջով տարել է ժողովրդի դժվարին հուսալիությունն ու հավերժությունը:

Հայոց ուսուցիչներն ու ուսուցչապետերը երկրի ավերի ու արյան մեջ իմաստության դասեր էին տալիս:

-Ի գործ:

Նրանք փակում էին իրենց հոգու դռները աշխարհի հանդեպ, դառնում էին իրենք իրենց անծանոթ, իրենք իրենց թշնամի, որ կարողանան սպանել մարմնական իրենց զգացումները և դառնան միայն ոգեղենի անոթ, որտեղ կարելի լինի պահել ու փայփայել աստվածային առաքելության իրենց կոչումը:

Այս էր նրանց տենչանքը... Նրանց տառապանքը... Նրանց թախիծը... Հավերժական վերադարձ դեպի ոգևորություն: Սեփական անձի և ստեղծագործության միջև միշտ նահատակ-մարտիրոսի զմայլանք.

«Ո՞տայր ինձ զամենեան իմաստութիւն ոգու...»:

Եվ այսպես.

Հայոց բոլոր ժամանակներում **Հայոց դպրությունը «...փայլ էր որպես զարեգակն ի վերայ աշխարհի, անուն սորին, զի ամենայն զխոց բժշկէր և զկարօտութիւն լնոյր՝ զիշխանի և զազատի, զկաթողիկոսի և զիմաստասերի, զի ազգս հայկազյան մեծ պարծանս ունէր զսա ի վերայ ամենայն ազգի: Զի ժողովէր զհեռաւորս և զմերձաւորս, զորքս և զանընդանիս,**

երկներ և ուսուցանէր, և փառաւոր յաստիճանս նստուցանէր, զոմանս րաբունս՝ քահանայս, զոմանս երաժիշտս և փիլիսոփայս, զայլ ոք ծաղկող և քարտուղարս...»:

Օրհնություն նրանց խնկելի անուններին:

...Եվ ողորմի՛:

Վկարտվեց Բ հատորը. շարունակությունը՝ հաջորդիվ

Աննա (Անելկա) Գրիգորի Պետրոսյան, արձակագիր, դրամատուրգ, դերասանուհի, բեմադրիչ, լրագրող:

Ավարտել է Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտը: Որպես հաղորդավար աշխատել է Հայաստանի հեռուստատեսության և ռադիոհաղորդումների պետկոմիտեում:

1966-1985թթ. որպես դերասանուհի աշխատել է Երևանի Դրամատիկական թատրոնում: Նրա աչքի ընկած դերերից են՝ Մեդեա (Ժան Անույի «Մեդեա»), Եղիսաբեթ թագուհի (Շեքսպիրի «Ռիչարդ Երրորդ»), Ալիս (Դյուրենմաթի «Խաղում ենք Սթրինբերգ կամ մահվան պար»), ինչպես նաև իր հեղինակած Ռոդոպիս թագուհի («Ամազոններ») ողբերգությունների կանացի գլխավոր դերերը:

1978թ. Երևանի Դրամատիկական թատրոնը բեմադրեց նրա «Ամազոններ» ողբերգությունը, որը հունական առասպելի միջոցով քննարկման է ենթարկում 20-րդ դարի հասած և դեռ շատ հարցերում իր լուծումը չգտած կանացի էմանսիպացիայի խնդիրը:

Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվել են «Խոր ջրհորներ» (1969թ.), «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» (1974թ.), «Սիզիփոսի քարը» (1977թ.) ժամանակակից թատերգությունները:

Այս գործերը հոգեբանական դրամաներ են ժամանակակից մարդու խղճի, պարտականությունների ու կոչման մասին, որտեղ սևեռում քննարկման առարկան հասարակության ներսում անհատի բարոյականության խնդիրն է:

Հեղինակը լավ գիտի փոքրիկ Երևանի արտահայտչալեզուն, կուռ երկխոսություն կազմելու գաղտնիքը, դրվագից-դրվագ անցնելու տեխնիկական հնարավորությունները:

Ժամանակակից թատերգություններից և վիպակներից հետո Աննա Պետրոսյանը կտրուկ շրջադարձ կատարեց դեպի Հայոց պատմության խորքերը: Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվեցին նրա պատմական թատերգությունները՝ «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», որի դեպքերը ծավալվում են 1562թ. և պատմում է Հայոց 2-րդ տպագրիչի մասին (1980թ.), «Եկա, որ մնամ...», 1199թ. Ջաքարյանների կողմից Անիի ազատագրման պատմությունն է (1982թ.): Հեղինակը այս գործերի բեմադրիչն ու դերակատարն էր նաև: «Երկար վերադարձ» (1988թ.) թատերգության հերոսը համաշխարհային համբավ վայելող հայազգի Ոստանիկ Ադոյան-Արշիլ Գորկի նկարիչն է, որի կյանքը Հայոց Մեծ Եղեռնի փախուստների միջով ողբերգականորեն ավարտվել է Միացյալ Նահանգներում:

Աննա Պետրոսյանի պատմության խորքերը տանող թատերգությունների

ճանապարհն անցնում է խոշոր անհատների հոգիները զննելու, ցնցող բեմավիճակներ ստեղծելու, ազգային պատմության բարդ իրադարձությունների շղթան կուռ դարձնելու բացահայտումներով: Նրա հերոսները քաջամարտիկներ են և միաժամանակ՝ բանաստեղծական հոգու և մտքի տեր փիլիսոփաներ: Հիշողության մեջ դաջվող կերպարներ, մեծաց վարքով կերտված, մտածողությամբ ու գործելակերպով ամբողջական ու ներդաշնակ, հոգու և մտքի առնականությամբ հայրենիքի համար գիտակցաբար ողջակիզվող անհատականություններ:

Լեհիմականի տիկնիկային թատրոնում բեմադրվել է նրա «Բյուրապատիկ» հեքիաթը: Աննա Պետրոսյանը ռուսերենից հայերեն է թարգմանել մի շարք պիեսներ, որոնք բեմադրվել են թատրոնում և ռադիոյում: Նրա բազմաթիվ ակնարկները, հրապարակախոսական հոդվածները, էսսեները տպագրվել են ակնարկները, հրապարակախոսական հոդվածները, էսսեները տպագրվել են հանրապետության տարբեր թերթերում, ամսագրերում, ակնարկների ժողովածուներում, ինչպես նաև հաղորդվել հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով:

1985թ. Աննա Պետրոսյանը Լեհիմականում հիմնադրել է իր գեղագիտական խնդիրներով նախօրինակը չունեցող Առասպելի դպրաթատրոնը, որի գեղարվեստական ղեկավարը, բեմադրիչն ու տնօրենն էր մինչև 1992թ.: Գեղարվեստական ղեկավարը, բեմադրիչն ու տնօրենն էր մինչև 1992թ.: Թատրոնին կից դպրոցում թատերական արվեստին առնչվող դերասանի վարպետություն, խոսքի արվեստ առարկաներից բացի Աննա Պետրոսյանը դասավանդում էր «Հայ ժողովրդի պատմություն», «Համեմատական դասավանդում էր «Հայ ժողովրդի պատմություն», «Համեմատական դասավանդում էր «Հայ ժողովրդի պատմություն», «Հայոց լեզու և բանաստեղծություն», «Հին ու նոր հայ առասպելաբանություն», «Հայոց լեզու և բանաստեղծություն», «Հին ու նոր հայ առասպելաբանություն» առարկաները: Առասպելի դպրաթատրոնի և արտասահմանյան մշակույթ» առարկաները: Առասպելի դպրաթատրոնի նպատակն էր դպրոցահասակ սաների առջև հոգեբանական վերլուծումներով նպատակն էր դպրոցահասակ սաների առջև հոգեբանական վերլուծումներով հայ և օտար հնագույն և ժամանակակից մշակույթների, նրանց ազգային բնավորությունների առանձնահատկությունները բացահայտելն էր: Դպրաթատրոնի խաղացանկում էին Աննա Պետրոսյանի «Մինուա», «Ինչպես Դպրաթատրոնի խաղացանկում էին Աննա Պետրոսյանի «Մինուա», «Ինչպես Ծարան եկավ Շիրակ», «Կաղանդ է, Կաղանդ...» ծիսաներկայացումները, «Երբ ին է մրցակից» ժամանակակից հերոսապատումը, «Տիրամոր ծիչը» Հայոց դասպանությանը նվիրված ողբերգությունը և առաջին մեծամասշտաբ խաղացանկում «Զվարթնոց» ներկայացումը (խաղացվել է 1990թ. մայիսի 28-ի գիշերը՝ Զվարթնոց տաճարի ավերակներում): «Զվարթնոց»-ը Հայոց հառնումի պատմությունն է արաբական նվաճումների և նախճիրների դաժան ժամանակներում: Առասպելի դպրաթատրոնի խաղացանկում էին նաև Եսթիլեսի «Պրոմեթևսը շղթայված» ողբերգությունը՝ բեմադրված Պրոմեթևսի պաշտամունքի հետ կապված ծիսական տեսարաններով, Անտուան դը Սենթ Էքզյուպերիի «Փոքրիկ իշխանը մարդկանց երկրում» հեքիաթը, Վիլյամ Սարոյանի «Հեյ, ով կա աշխարհում» թատերգությունը: Առասպելի դպրաթատրոնի վարագույրը բացվող-փակվող դարպաս էր, որի վրա դաջված էր Հայկական Լեռնաշխարհը՝ Հայոց մեծ և ամբողջական Հայրենիքը:

Հայոց ցեղասպանությանն են նվիրված Աննա Պետրոսյանի չորս փաստագրական ողբերգությունները:

«Տիրամոր ծիչը» նա բեմադրել է Առասպելի դպրաթատրոնում 1989թ. և խաղացել կանացի գլխավոր դերը:

Հայոց ցեղասպանությանն է նվիրված նաև «Բանտախուց 7160» ողբերգությունը, որը 1999թ. բեմադրվեց Աննա Պետրոսյանի հիմնադրած «Հիշողության բեմ» թատրոնում: 2000թ. «Բանտախուց 7160» ներկայացումը նկարահանվել է որպես հեռուստատեսային ֆիլմ:

«Արտոնված եղեռն» ողբերգությունը 2005թ. ապրիլին Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին, բեմադրվել է Արցախի Վահրամ Փափազյանի անվան թատրոնում:

Առհասարակ, Հայոց ցեղասպանությունը հատուկ տեղ է գրավում Աննա Պետրոսյանի պատմագրական գործերի շարքում: 2002թ. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» գեղարվեստական վավերագիրքը: Գիրքն արագությամբ սպառվեց և 2005թ. Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին թանգարան-ինստիտուտը նպատակահարմար գտավ վերահրատարակել ընթերցողի կողմից մեծ պահանջարկ ունեցող գիրքը, հեղինակի նոր, կարևոր լրացումներով:

«Եղերապատում» գեղարվեստական վավերագիրքը Հայոց մեծ ողբերգության և Հայոց հառնումի մասին է՝ հասցեագրված հայ պատանիներին և երիտասարդներին:

Գրական տարբեր ամսագրերում տպագրվել են Աննա Պետրոսյանի «Որպես հացն հանապազօրյա» և «Մինուա է անունը նրա» վեպերը, «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս», «Զվարթնոց», «Աղվիթա», «Մարիամ Մագդաղինացի և Փիլիպպոս» թատերգությունները: «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» թատերգությունը 2000թ. բեմադրվել է Փարիզի Արքի Յովհաննիսյանի թատրոնում:

«Աղվիթա» թատերգությունը 260թ. Հայոց նախարար Սուրեն Սալահուճյանի կինը՝ իշխանուհի Աղվիթայի կողմից Աղբենուտ կոչվող ջերմուկներում առաջին բորոտանոց-հիվանդանոց հիմնելու պատմությունն է: Նման բժշկանոցներ Արևմտյան Եվրոպայում բացվել են Աղվիթա իշխանուհու բժշկանոցից 300 տարի անց միայն: Այս մասին վկայում են օտարազգի գիտնականները:

1986թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել Աննա Պետրոսյանի «Արևը քայլում է ինձ հետ» ժամանակակից վիպակը, «Սովետական գրող» հրատարակչությունը 1986թ.՝ «Եկա, որ մնամ...» ընդհանուր խորագրով պատմական թատերգությունների ժողովածուն («Ամազոններ», «Շիդարայի քրքիջը», «Եկա, որ մնամ», «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», «Երկար վերադարձ»):

«Նաիրի» հրատարակչությունը 1990թ. լույս է ընծայել «Կումարի Մեծ Տիկնոջ պատմությունները» վեպ-ասքերգությունը, կազմված երկու՝ «Մինուա է անունը նրա...» և «Ռուսա Հրաչվի» վեպերից:

Վեպ-ասքերգությունը, պատմական փաստերով հիմնավորված, մ.թ.ա. 9-7-րդ դդ. Արարատյան թագավորության Արամյան արքայատոհմի Ասորեստանի զավթողական քաղաքականության դեմ տարած հաղթական պայքարի, ինչպես

նաև կառուցողական հզոր գործերի, հայ ժողովրդի անընկճելի հերոսական Ոգու և Արարման Ոգու պատմությունն է:

ՀԳՄ հրատարակչությունը 2004թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Սերն աշխարհեն խռովել՝ կերթա» պատմավեպը: Գրքի հերոսը Նահապետ Քուչակ բանաստեղծն է, որ 16-րդ դարում օտարների լծի տակ բզկտված Հայրենիքի ճանփաներով փորձում է հասնել Սիրո հետևից:

Հաջորդը «Մոզ քաղաքի կործանումը» պատմավեպն է, որը 2004թ. լույս են ընծայել «Նոր Դար» և «Զանգակ-87» հրատարակչությունները: 8-րդ դարի մասին համակողմանի պատմող այս պատմավեպը նաև վարքագրություն է հեռավոր անցյալում ապրած, սրբացած նախնիների մասին, որոնք եղան Հայոց մտավոր ու հոգևոր կյանքի անմնացորդ նվիրյալները: Մարդկային անանց արժեքների ներկայացումը այս պատմավեպը որքան պատմական, նույնքան էլ ժամանակակից է:

«Զանգակ-87»-ը 2004թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Կարոտների իր աշխարհը» գեղարվեստական էսսե-ալբոմը՝ նվիրված հայազգի աշխարահռչակ նկարիչ Ոստանիկ Ադոյանին-Արշիլ Գորկուն:

«Քաջավարժներ» պատմվածքների ժողովածուն (Զրույցներ հնագույն Քաջավարժների մասին) 2005թ. լույս է ընծայել «Ամրոց Գրուպ» հրատարակչությունը:

Տարբեր տարիներին հրատարակվել են նաև Աննա Պետրոսյանի մանկական «Մի քիչ արև», «Բյուրապատիկ», «Ծիածանի հետ ծնված բաղիկը» հեքիաթները: 2008թ. «Ներաշխարհ» հրատարակչության կողմից հրատարակվել է Աննա Պետրոսյանի «Հայոց Լեռնաշխարհի հայտնի և անհայտ առասպելները» գիրքը:

2001թ. փետրվարի 21-ից «Վասն Հայության» շաբաթաթերթի առաջին համարից շարունակաբար տպագրվել է Աննա Պետրոսյանի «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» մեծածավալ յոթհատորյա վկայագրքի առաջին հատորը: 2008թ. պետպատվերով և «Դար» հիմնադրամի աջակցությամբ տարակվել է «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի Ա հատորը: «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագիրքը հայ ժողովրդի մտավոր և հոգևոր դրսևորումների, աստվածապարզ նաև Արարման Ոգու, հնագույն ժամանակներից մինչև 21-րդ դարի լույս ու ստվերով լեցուն մեր օրերի պատմությունն է: Այն գրված է պատմության հանդեպ խորին հարգանքով և գրող-գեղագետի հոգեբանական նրբին վերլուծումներով:

Աննա Պետրոսյանը ունի այլ բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնք սպասում են լույս ընծայման իրենց հերթին:

Հինգերորդ դարը դեռ չէր սկսվել	5
Եջևիկ Կոդաքի	9
Ջրագետ	9
Վարդանանք	11
Ավարաթի ճակատամարտ	27
Թե շեճո ինչ կատարվեց... ..	33
Վաչան Մամիկոնյան	38
Դավանաբանական զեճեր	51
Հոխոսիսիանոս բՅոհաննիսի եւ Յանսան	54
Հանոց Տոմարական Նոր թագավան	59
ԲՅոհաննիսիան Արթուրիք եւ Յանք	60
Հանոց Նոր Ընդգոխ	63
Ստեփան Բագրատունի	65
Նորից ԲՅոհաննիսի եւ Պարսկաստանի Կոնկերի Մասին	68
Արաբները եւ Նրանց Մարտական Կրոնը	71
Թեոդորոս Ռեճոխ	77
Դիւիսի Առոխ	83
Վարդանանքի Կոնկ եւ Կրակի Տարին	86
Հանգստան Բանակաթեւ	96
Անդ Նոխն Ժամանակ Արաբներ	98
Հանոց Տան Մանուկներ	104
Հանքը՝ Կանքեր եւ Ջորդաններ	113
Աճոց Մամիկոն Բագրատունի եւ Իր Հեճոնորներ	119
Ոգեղենի Տիրութեան ժամանակ, 6-9 դարեր	136
Դիւիսի Անգար	137
Անանիա Շիրակացի	142
Լեւոն Իսկանս	151
Քերթոյական Արեւ	153
Սեբեոս	153
Հոգիան Մամիկոնյան	153
Դեւոն	155
Խոսրոփադոխ Գործեր	157
Մոսես Կարանկանցի	157
Դիւթակ Բերթո	161
Կոստան Կաթողիկոս Արեւ	162

Հոգիան Մամիկոնյան	164
Սեբեոս Սոնկեր	172
Սարգիսիան Սոնկեր	177
Գործոն Գործիկ Անդաներ	178
Կաթողիկոսներ	178
Քանք	189
Սեճ Մեր	205
Դիւիսի	213
Փոքր Մեր	255
Հանոց Թագաւորութեան Վերականգնութեւ	264
Աճոց Բագրատունի	267
Ստեփան Բագրատունյան Երկրորդ Արեւն Հանոց Գարին	271
Գարիկ Արթուրի	285
Աճոց Երկան	299
Արաբական Խաւիճանութեան Հոգեւորք	307
Բարգանդոն ԲՅոհաննիսի եւ Յանք	310
Արաբ Բագրատունի	312
Գարիկ Արթուրի Շինարար	315
Արեւիկաների Մեճ Ինչոք՝ Ս Արեւ Շինական	316
Թոնդրակներ	321
Հարձակումն Խաւարութեան	324
Գործոն Նարեկացի	330
Ե՛րբ ծնվեց, որտե՞ղ ծնվեց, Ինչո՞ք ծնվեց	351
Սոն Մանրաբար	355
Յագարոխ	363
Ստեփան Երկրորդ	364
Վաստակական Թագաւորութեան	364
Փոխտոն Թագաւորութեան	365
Սոնիքի Թագաւորութեան	365
Տանքի Կոնդարանութեան	367
Կրկին ԲՅոհաննիսի Գործերի Մասին	371
Ստեփան Երկրորդ Արեւն Տեճարական Կոնկեր Գարին	371
Վասիլ Երկրորդ Կանք Բարգանդութեան	373
Սկաններ եւ Կեճան Ռոսի	376
Գարիկ Արեւն Բագրատունի	379
Աճարի Կործանման Մասին	

ՀԱՅՈՑ ՄԱՆՐԻԿ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
ԵՎ ԳԱԳԻԿ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ	381
ԱՆԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾ	382
ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ...	389
ՔԱՐԱՆՁԱՎՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ԲԱՎԻՂՆԵՐԸ	405
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԳԻՆԸ	409
ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՆԻՆ ՎԱՃԱՌՎԵՑ	424
ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ	441
ՎԵՐՋԻՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ ՍԵՔԱՍՏԻԱՅՈՒՄ	442
ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆԻ ՆԵՆԳ ԳՈՐԾԵՐԸ ԵՎ ԲԱԶՄԱԾԻՆ ԱՐԱՏՆԵՐԸ	443
ԳԱԳԻԿ ԵՐԿՐՈՐԴ՝ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆ ԱՆԻԻ	446
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ՆՈՐԻՑ ՀԱՂԹԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ, ՊԱՐՏՎԵՑ ԱՌԱՆՑ	
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ	452
ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՑԻՆԵՐՆ ԱՆԻՈՒՄ	455
ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ԱՍՏԵՂԱՅԻՆ ԺԱՄԸ	461
ՔՈՒՇԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՏԱՔՍԻ ՄԵԾ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ	462
ՉԻՆԱՍՏԱՆՆ ՈՒ ԻՐ ՊԱՐԻՍՊԸ	464
ՕՂՈՒՋՆԵՐ	466
ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ ԳՐԱՎԵՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	470
ԱՆԻՆ ԵՎ ԱԼԹ-ԱՍԼԱՆԸ	475
ՏԱՇԻՐ-ՋՈՐԱԳԵՏ	480
ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ	482
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ, ԽԵՂԵՆԵԿՅԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐ	483
ՍԱՍՈՒՆ, ԹՈՌՆԻԿՅԱՆՆԵՐ	484
ՈՂՈՐՄԱ ՈՂՈՐՄՈՂԻՆ ՄԻ ՈՂՈՐՄԱ ԱՆՈՂՈՐՄԻՆ...	485
ՋԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐ	493
ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆ	507
ԿՈՐԾԱՆՎԱԾ ԱՆԻԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ	510
ՕՐԵՆԱԳԻՐՔ	516
ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ «ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔԸ»	519
ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ՈԳԵՂԵՆ ՄԻ ԱՅԼ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ	535
ՎԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ	544
ԱՆԻԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ	546
ԿԱՐՍԻ ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ	548
ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՆՔ ՇԻՐԱԿ	549
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ	551

ԷՋՄԻԱԾԻՆ	551
ԱՅՐԻՎԱՆՔ-ԳԵՂԱՐԴ	557
ՍԱՆԱՅԻՆ	559
ՀԱՂՊԱՏ	562
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ	563
ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԴՊՐՈՑ	567
ՄՈՒՇԻ ԳԼԱԿԱ ԵՎ ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԴՊՐԱՎԱՆՔԵՐԸ	569
ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ	570
ՆԵՐՍԵՍ ՄՇԵՑԻ	570
ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑԻ	572
ՏԱԹԵՎԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ	575
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՐՈՏՆԵՑԻ	578
ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑԻ	582
ՆՈՐԱՎԱՆՔ	590
ՀԱՎՈՒՑ ԹԱՌ ԵՎ ՀԵՐՄՈՆ	592
ԳԱՆՁԱՍԱՐ	592
ԴԱԴԻՎԱՆՔ	594
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐ	594
ԱՂԹԱՄԱՐ	596
ՍՅՈՒՄՆԵՐԸ	597
ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ	597
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	600
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	604

Աննա Պետրոսյան
«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»

Анна Петросян
“Армения всех времен”

Anna Petrosyan
“Armenia of all times”

Խմբագիր՝ Ա. Պետրոսյան

Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Լաչիկյան

Սրբագրիչ՝ Վ. Բաղդասարյան

Համակարգչային շարվածքը՝ Ա. Նախչարյանի

Կազմի նկարը՝ Սվետլանա Հակոբյանի «Էրգիր» շարքից

Չափսը 70X1001/16: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը օֆսեթ, տառատեսակը
Արեալ Արմենիան ծավալը՝ 40 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 500: Գինը պայմանագրային

«Դար» հիմնադրամ

Հեռ. +374 10 50 15 15, էլ. հասցե info@armdar.am

Կայք՝ www.armdar.am

Фонд “ДАР”

Тел. +374 10 50 15 15, эл. почта info@armdar.am

Адрес www.armdar.am

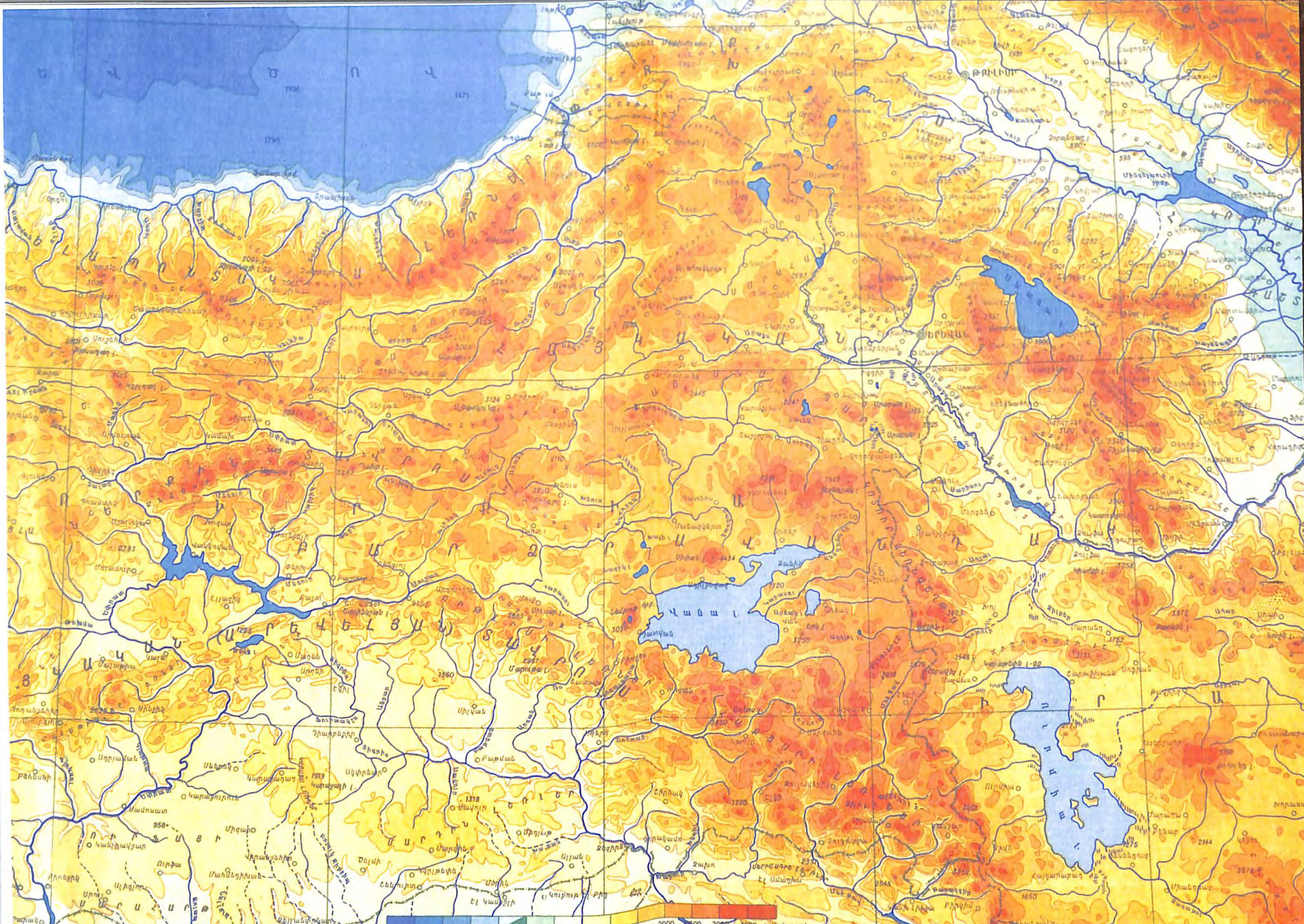
“DAR” foundation

Tel.: +374 10 50 15 15, E-mail: info@armdar.am

Url.: www.armdar.am

«Տիգրան Մեծ» տպարան

ՀՀ Երևան, Արշակունյաց 2

9(47.925)
+77-50

42

Դու պատկանում ես
նախնական և քաջ ազգի,
արդյունավետ ոչ միայն խոսքի
և պիտանի՝ խոհականության մեջ
Այլև՝

Մեծամեծ փառավոր գործերով,
որոնք մենք կհիշատակենք
այս պատմության ընթացքում:

Մովսես Խորենացի

ԴԱՐ Փյունադրամ

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունակության հիմնադրամ